التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

MEFÂTÎHU'L - GAYB

HUZUR
YAYINEVİ

AKÇAĞ YAYINLARI
Genel Yayın Nu: 37
TEFSİR-İ KEBİR: 1/14

ISBN 975-7568-00-7 (Takım).
ISBN 975-7568-88-0 (14. Cilt)

EDİTÖR : Ahmet Hikmet ÜNALMIŞ
TASHİH HEYETİ : İsmail KARAKAYA
Ömer PARLAK
Ahmet TÜLEK

SAYFA DÜZENİ : Halil ÖZTÜRK

© Bu tercüme eserin bütün yayın hakkı AKÇAĞ Anonim Şirketi'ne aittir.

DİZGİ (ARAPÇA-TÜRKÇE) : BİÇEM dizgi & matbaacılık / 231 22 56 - ANKARA
BASKI : BURAK Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Tel : 346 20 33 - ANKARA
CİLT : BURAK Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Tel : 346 20 33 - ANKARA
FİLM, MONTAJ : EXPRESS Basım Hizmetleri 418 46 97 - ANKARA.
BİRİNCİ BASKI : 1992 - ANKARA

التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

MEFÂTÎHU'L-GAYB

14. (CİLT)

TERCÜME:

Prof.Dr.Suat YILDIRIM • Doç.Dr. Lütfullah CEBECİ
Doç.Dr.Sadık KILIÇ • Öğr.Gör.C.Sadık DOĞRU

AKÇAĞ

BASIN YAYIN PAZARLAMA A.Ş.

Hükümet Cad. No: 8/C Tel: 312 13 94
ULUS / ANKARA

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Mü'minlerin Sebat ve İstikrarı

يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ ﴿٢٧﴾

"Allah, iman edenlere dünya hayatında da ahirette de, o sabit sözde sebât ihsan eder. Allah, zâlimleri saptırır, şaşırtır; Allah ne dilerse yapar"
(İbrahim, 27).

Bil ki Allah Teâlâ, güzel kelimenin vasfının, kökünün sabit olması; kötü kelimenin vasfının da, köksüzlük ve istikrarsızlık olduğunu beyân edince, bundan sonra, kendilerinden dünya hayatında sadır olmuş olan sabit sözün, onlar için Allah'ın lütfunun ve mükâfatının sübûtunu gerektirdiğini zikretmiştir. Bundan maksat ise, Marifetullah ve tâatullahdaki sübûtun, Allah'ın mükâfaat ve ikrâmının da sübûtunu iktizâ edeceğini beyân etmektir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah sebât ihsan eder"* sözü, "Allah mükâfaat ve ikrâm üzere sebat ihsan eder" anlamındadır. O'nun, *"dünya hayatında da ahirette de, o sabit sözde"* ifâdesi ise, "Onlar dünya hayatında iken kendilerinden sudûr etmiş olan o sabit söz üzere onları sabit kılar" anlamındadır.

Cenâb-ı Hak daha sonra, وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ *"Allah zalimleri saptırır"* buyurmuştur. Yani, "O kötü kelimenin sabit bir kökü ve yükselmiş dalları yoktur. İşte zalim olan kötü kelime sahipleri de böyledir. Allah onları, ikrâmından uzaklaştırır. Sevâbına nail olmaktan alıkor" demektir.

Kabir Suali Sırasında Mü'min İle Kâfir

Ayetle ilgili, meşhur olan şöyle bir görüş daha bulunmaktadır: Bu ayet, kabirde iki meleğin sorgulaması ve bu sorgulama esnasında, Allah'ın mü'mine hak kelimeyi telkin edip, onu hak üzere sabit kılması hakkında nazil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.)'den يُثَبِّتُ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ ayeti hakkında, şöyle dediği rivayet edilmiştir: حِينَ يُقَالُ لَهُ فِي الْقَبْرِ مَنْ رَبُّكَ وَمَا دِينُكَ وَمَنْ نَبِيُّكَ فَيَقُولُ رَبِّيَ اللّٰهُ وَدِينِيَ الْاِسْلَامُ وَنَبِيِّيَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ *"Ona kabirde, "Rabbin kim? Dinin ne? Peygamberin kim?" denildiğinde o, "Rabbim Allah, dinim İslâm, Peygamberim de Muhammed (s.a.s)" der"* [1] dediği rivayet edilmiştir. بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ ifadesindeki **bâ** edatından murad, şudur. Allah onları, kabir de, dünya hayatında iken bu söze devam etmeleri sebebiyle sabit kılar, onlara kuvvet verir.

Bu sözün, şöyle olan bir akîî izahı daha vardır: Ne zaman bir fiile çokca devam edilirse, bu halin akılda ve kalbte kök salması, daha güçlü ve kuvvetli olur. Binâenaleyh kulun, "Lâ ilahe illallâh" zikrine; bunun hakikatlarını ve inceliklerini düşünmeye devam etmesi ne kadar mükemmel ve tam olursa, bu marifetullahın, ölümden sonra da aklında ve gönlünde kök salması daha güçlü ve daha mükemmel olur. **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Kim dünya hayatında kelime-i şehâdete çokca devam ederse, Allah Teâlâ, onu, kabirde bu şehâdet üzerinde sağlamlaştırır (tesbît) ve ona, bunu bizzat telkin eder." Bu ifadede **İbn Abbas**, ahireti, "kabir" olarak tefsir etmiştir. Çünkü ölen kimse, ölüm ile, dünya ahkâmından da tamamen uzaklaşıp artıkr ahiret ahkâmına girmiş olur.

Ayetteki يُضِلُّ اللّٰهُ الظّٰالِمِينَ *"Allah zalimleri saptırır"* buyruğu, "kâfirler kabirlerinde hesaba çekildiklerinde "bilmiyoruz" derler. Böyle derler, çünkü Allah Teâlâ onları şaşırtır. Cenâb-ı Hakk'ın وَيَفْعَلُ اللّٰهُ مَا يَشَآءُ *"Allah ne dilerse yapar"* buyruğu da, "Allah dilerse hidâyete erdirir, dilerse saptırır. Fiilinde, O'na kesinlikle itirâz yapılamaz" anlamındadır.

★ ★
★

1) Benzeri hadis için bkz. **Ebu Dâvud, Sünnet, 27 (4/239).**

Nimeti, Şükür Yerine İnkâr Sebebi Yapanlar

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ ﴿٢٨﴾ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا
وَبِئْسَ الْقَرَارُ ﴿٢٩﴾ وَجَعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا لِّيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ

"Allah'ın nimetlerini küfür ile değiştirenleri ve kavimlerini helâk yurduna, cehenneme sokanları görmedin mi? Onlar oraya girecekler. O ne kötü bir karargâhtır! Onlar, Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için benzerler tuttular. De ki: "(Şimdilik) faydalanın! Çünkü, dönüşünüz muhakkak ki, ateşedir"

(İbrahim, 28-30).

Bil ki Allah Teâlâ bu ayette, yeniden, kâfirlerin hallerini anlatmaya başlayarak, أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا *"Allah'ın nimetlerin küfür ile değiştirenleri görmedin mi?"* buyurmuştur. Bu, Mekkeliler hakkında nazil olmuştur. Çünkü Allah Teâlâ onları, emin haremine yerleştirmiş, onlara bol ve geniş bir geçim vermiş ve kendilerine **Muhammed** (s.a.s.)'i göndermişti. Ama onlar, bu nimetin kadr ü kıymetini bilmemişlerdi. Daha sonra Allah Teâlâ onların çeşitli çirkin fiillerini zikretmiştir:

Birincisi,Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın nimetlerini küfür ile değiştirdiler"* ifadesiyle anlattığı hususdur. Bununla ilgili birkaç izah bulunmaktadır:

1) Bu, şu manaya olabilir: "Onlar, Allah'ın nimetine şükretmeyi, küfür ve nankörlük ile değiştirdiler..." Çünkü onlara bu nimetler sebebiyle şükretmeleri vacib olmuşken, onlar ise küfre saptılar. Böylece sanki şükrü, küfre değiştirip tebdil etmiş oldular.

2) Onlar, bizzat Allah'ın nimetini küfür ile değiştirdiler. Çünkü, onlar küfre sapınca, Allah Teâlâ, onlardan bu nimetini çekip aldı, böylece de, bu nimet yerine onların yanında sadece küfürleri kalmış oldu.

3) Allah Teâlâ onlara, peygamberini ve Kur'ân'ı nimet olarak verdi, buna karşılık ise onlar, iman yerine küfrü tercih ettiler.

İkincisi, Allah Teâlâ'nın onlardan naklettiği şu hususdur: وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ *"kavimlerini helâk yurduna soktular."* **Bevar** kelimesi, helâk anlamına gelir. Bu manada olmak üzere, رَجُلٌ بَائِرٌ "helâk olmuş adam" ve قَوْمٌ بُورٌ "helâk olmuş kavim" denilmektedir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَكُنْتُمْ قَوْماً بُوراً *"Helake mahkum bir kavim oldunuz"* (Fetih, 12) ayeti de böyledir. Allah Teâlâ, *"Helâk yurdu"* ile cehennemi kastetmiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk, helâk yurdunu جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ *"onları cehenneme*

sokanlar... o ne kötü bir karargâhtır" diyerek onu **"cehennem"** olarak tefsir etmiştir. **Karar** kelimesi, **makarr** anlamındadır. Bu, ism-i mekân yerinde kullanılan bir masdardır.

Üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَاداً لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ *"Onlar, Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için benzerler tuttular"* ayetinin ifâde ettiği hususdur. Bu hususla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Nankörlük Edip Şirke Düşmeleri

Allah Teâlâ, o kâfirlerin nimeti küfürle değiştirdiklerini anlatınca, Allah'a nankörlük etmelerinden sonra, bir de O'na ortaklar koştuklarını zikretmiştir. Buradaki **cealû** kelimesinden murad, "hükmetmek, öylece inanıp söylemek" manasıdır. **Endâd** kelimesi de, benzerler ve şerikler anlamındadır. Bu şerîklerin birkaç şekilde olması muhtemeldir:

1) O kâfirler, Allah'ın kendilerine in'âm ettiği şeylerden, "Şu, Allah için, şu da bizim şeriklerimiz içindir" diyerek, putlarına da bir pay ayırıyorlardı.

2) Onlar, kullukta, âlemin yaratıcısı ile, putlar arasında ortaklık kuruyor, ikisine birden tapıyorlardı.

3) Onlar, Allah'ın ortakları olduğunu açıkça söylüyorlardı. Mesela onlar haccda telbiye getirirken, *"Lebbeyke la şerîke leke illâ şerîkun huve leke temlikuhu ve mâ meleke-sana icâbet ederim, şerikinden başka ortağın yoktur. O, senindir. Sen, ona ve onun sahip olduklarına maliksin!"* diyorlardı.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir ve Ebu Amr, burada fiili, yâ'nın fethasıyla ضَلَّ (saptı) fiilinden olmak üzere **yadıllû** (sapmaları için) şeklinde; diğer kıraat imamları ise, اَضَلَّ غَيْرَهُ "Başkasını saptırdı" fiilinden olmak üzere **yudıllû** şeklinde okumuşlardır.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Lâm-ı Âkibe İhtimali

لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِ ifadesinin başındaki lâm, netice bildiren "lâm-ı akibet"dir. Çünkü, putlara tapmak dalâlete götüren bir sebeptir. Bunun **key** (için) manasında bir lam olması da muhtemeldir. O zaman ifâde, "Başkalarını saptırmak için, putlar edinen kimseler" manasında olur. Bu kelime damme ile **yudıllû** şeklinde okunduğunda, işte bu iki manaya da muhtemeldir; ama nasb ile okunduğundaysa, sadece "akibet lâmı" manasını ifâde eder. Buna göre onlar, sadece kendileri sapmak istemişlerdir. Lâm-ı akibet hakkındaki sözün hakikatı şudur: Bir şeyden kastedilen husus, ancak o işin en son safhasında hasıl olur. Nitekim, "Önce düşünce, sonra ise tatbikat ve iş" denilir. İşin sonunda hasıl olan her şey, bu manada, murad edilen şeye benzemiş olur. Benzerlik, mecâzî ifade kullanılmasını yerinde ve uygun kılan durumlardan biridir. İşte bundan dolayı akibeti ifâde için lâmın kullanılması güzel olmuştur.

Tehdit İfade Eden Emir

Allah Teâlâ onların çirkin fiillerinden üç çeşidini anlatınca قُلْ تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُمْ إِلَى النَّارِ *"De ki: "(Şimdilik) faydalanın! Çünkü, dönüşünüz muhakkak ki ateşedir"* buyurmuştur. Bundan maksad şudur: Dünyada kâfirin durumu nasıl olursa olsun, ahirette başına gelecek ikâba nisbetle, bu bir faydalanma ve bir nimettir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"De ki: "(Şimdilik) faydalanın"* buyurmuştur. Bir de bu hitâb, Allah Teâlâ'nın, nimeti küfürle değiştirdiklerini haber verdiği kimselere yöneliktir. Onlar bu dünyada birçok nimet içindeydiler. Binâenaleyh, *"(Şimdilik) faydalanın. Çünkü, dönüşünüz muhakkak ki ateşedir"* denilmesi uygun olmuştur. Bu emre, "emr-i tehdit" denilir. Bunun bir benzeri de, *"Siz dilediğinizi yapın"* (Fussilet, 40) ve: *"De ki:"Küfrünle biraz eğlenedur. Çünkü sen muhakkak ateş ehlindensin"* (Zümer, 8) ayetidir.

★ ★
★

Mü'minden Beklenen Davranış

قُل لِّعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُنفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ ﴿٣١﴾

"İman eden kullarıma de ki: "Namazınızı dosdoğru kılın ve ne bir alış-veriş ne de bir dostluk olmayan bir gün gelmezden evvel, rızık olarak size verdiğimiz şeylerden gizli ve aşikâr infak edin"

(İbrahim, 31).

Bil ki Allah Teâlâ kâfirlere, tehdit ve vaîd üslûbuyla, dünya nimetlerinden yararlanmalarını emredince bu ayette de, mü'minlere dünyadan istifâdeyi terketmelerini ve malla, canla bütün güçleriyle cihâd etmelerini emretmiştir. Bu ayetle ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE **Hamza** ve **Kisâî** لِعِبَادِيَ ifâdesini, yâ'nın sükûnuyla; diğer kıraat imamları ise, iki sakin harf bir araya gelip, böylece de birinci sakin harf olan yâ, mansûb olarak harekelendiği için fetha ile okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE
Yukîmu Fiili Hakkında Açıklama

Ayetteki **yukîmu** kelimesiyle ilgili olarak iki izah bulunmaktadır:

1) Bunun, mahzûf bir "**kul-de!**" emrinin cevabı olması mümkündür. Buna göre, kelamın takdiri: "İman eden kullarıma, namazı kılın ve infak edin" de! Böylece onlar da namazı kılar ve zekâtı verirler" şeklindedir.

2) Bunun, **kâle** fiilinden, emir lâm'ı düşmüş bir emr-i gâib olması da mümkündür. Yani, لِيُقِيمُوا "namazı kılsınlar" demektir. Bu, قُلْ لِزَيْدٍ لِيَضْرِبْ عَمْرًا "Zeyd'e söyle, Amr'a vursun" demen gibidir. Bu lâm'ın hazfedilmesi caiz olmuştur; çünkü "De!" sözü, bu emir lâmının yerini tutmaktadır. Eğer cümleye, başında "De ki" emri olmaksızın yukîmû denilerek başlanmış olsaydı, bu caiz olmazdı.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İman işini tamamlayan insanın yapacağı iş, sadece nefsi ve malı hususunda bir icraatta bulunmaktır. Nefsine gelince, onu, namaz kılarak Mabûd'una hizmetle meşgul etmesi gerekir; malını da, Allah'a taat yolunda bolca harcayarak bezletmesi, sarfetmesi gerekir. İşte bu üç şey, yani iman, namaz ve zekât, muteber ve makbul taatlardır. Bu üç şeyle ilgili olarak söylenmesi gereken hususların tamamını biz, الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (Bakara, 3) ayetinin tefsirinde zikretmiştik.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mutezile şöyle demiştir: "Bu ayet, haramın rızık olamayacağına delalet eder. Çünkü ayet, rızıktan infâk etmenin övgüye değer bir şey olduğunu göstermektedir. Oysa ki, haramdan yapılan herhangi bir infak ise, mendub değildir. Binaenaleyh bundan, haramın rızık olmadığı neticesi çıkar." Bu sözün izahı, daha önce defalarca geçmişti.

BEŞİNCİ MESELE
Sır ve Alâniyetin İzahı

Ayetteki **sirren ve alâniyeten** kelimesinin mansub oluşuyla alâkalı birkaç izah bulunur:

1) Bu, "açıktan açığa ve gizli olarak veren kimseler olarak" manasında olmak üzere ذَوِى سِرٍّ وَعَلَانِيَةٍ takdirinde haldir.

2) Bunlar, "gizli ve açık zamanlarda" manasında, zarf olarak mansubturlar.

3) Bunlar, "gizli bir infak ve de açık bir infakla" takdirinde olmak üzere, mef'ûl-ü mutlak olarak mansub kılınmışlardır. Bundan murat, nafile olanları gizlice vermek, farz olanları açıkça vermektir.

Ahirette Dostluk Fayda Vermez

Bil ki Allah Teâlâ, namaz kılmayı ve zekât vermeyi emredince, *"ne bir alış-veriş ne de bir dostluk olmayan bir gün gelmezden önce"* buyurmuştur. **Ebu Ubeyde:**

"Buradaki alış-veriş, fidye manasındadır; "hilâl" kelimesi de "karşılıklı olarak dost almak, dostluk göstermek" anlamındadır. Bu kelime خالَلْتَ-خِلالاً-مُخالَـــــةً (dost olmak-dostluk) fiilinden masdardır" demiştir. **Mukâtil:** "Bu, kendisinde hiçbir alış-veriş, dostluk ve yakınlık bulunmayan bir gündür. Bununla sanki Allah Teâlâ, "kendisinde hiçbir alış-veriş ve dostluk bulunmayan böylesi günlerde, daha önce yaptığınız infâkın karşılığını görebilmeniz için, mallarınızı dünyada iken infâk edip, harcayınız" demek istemiştir" demiştir. Bunun bir benzeri *"Ey iman edenler, içinde ne bir alış-veriş, ne bir dostluk, ne de bir şefkat bulunmayan bir gün gelmezden evvel (...)"* (Bakara, 254) ayetidir.

Fayda Veren Dostluk

İmdi, eğer "Allah Teâlâ, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır, takvâ sahipleri müstesnâ"* (Zuhruf, 67) buyurarak,o günde bir dostluğun olduğunu bildirdiği halde, niçin bu iki ayette, Kıyamet günü hiçbir dostluğun olmadığını söylemiştir?" denilirse, biz deriz ki: O gün dostluğun olmadığını ifade eden ayet, insan tabiatının temâyülü ve nefsin arzusu sebebiyle olan bir dostluğun bulunmadığı manasına; dostluğun bulunduğunu gösteren ayet de, Allah Teâlâ'ya kullukta bulunmak ve O'nu sevmekten dolayı olan bir dostluğun olacağı manasına hamledilir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Allah'ın Nimetleri Saymakla Tükenmez

اَللّٰهُ الَّذِيْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرٰتِ
رِزْقًا لَّكُمْ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِاَمْرِهٖ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْاَنْهٰرَ ﴿٣٢﴾
وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَآئِبَيْنِ وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ ﴿٣٣﴾ وَاٰتٰىكُمْ مِّنْ كُلِّ
مَا سَاَلْتُمُوْهُ وَاِنْ تَعُدُّوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوْهَا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَظَلُوْمٌ كَفَّارٌ ﴿٣٤﴾

"Allah gökleri ve yeri yaratandır, gökten su indirip onunla, size rızık olarak türlü mahsûller ve meyveler çıkarandır. O, emri ile, gemileri denizde yürümek üzere musahhar kılandır. Akan suları da, yine size musahhar kılmıştır. Güneşi ve ayı, devamlı bir âdet üzere olarak, size musahhar kılan O; geceyi ve gündüzü size musahhar kılan yine O'dur. O, size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi. Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak istersenız, onları toptan bile sayamazsınız. Gerçekten insan çok zâlim ve çok nankördür"

(İbrahim, 32-34).

Tevhidin Bazı Delilleri

Bil ki Allah Teâlâ, sa'îdler ile şakîlerin hallerini ortaya koymak için tafsilatlı bilgi verip, o saâdetin meydana gelmesinde, en büyük esas ve en büyük makam da, Allah'ı zâtı ve sıfatları ile bilmek (marifetullah); şekâvetin meydana gelmesindeki en büyük sebebin de, bu marifetin bulunmayışı olunca, Hak Teâlâ sa'îd ve şakîlerin hallerinin peşine, bir yaratıcının varlığına, O'nun ilmi ile kudretinin mükemmel olduğuna delalet eden delilleri getirmiş ve burada on çeşit delili zikretmiştir:

1) Göklerin yaratılışı.

2) Yerin yaratılışı. Allah Teâlâ bu iki hususa, *"Allah, gökleri ve yeri yaratandır"* buyurmakla işaret etmiştir.

3) *"Gökten su indirip, onunla size rızık olarak türlü mahsuller ve meyveler çıkarması..."*

4) Emri ile gemileri, denizde yürümek üzere, size musahhar kılması.

5) Akan suları, yine size musahhar kılması.

6 ve 7) Güneşi ve ayı, devamlı bir âdet üzere olarak size musahhar kılması.

8 ve 9) Geceyi ve gündüzü size musahhar kılması.

10) İstediğiniz şeylerin hepsini vermesi. Bil ki bu on delil, bu tefsirde defalarca geçti ve bunların izahları da, yer yer tekrar tekrar yapıldı. Yine de burada onların bazı hususlarını ele almada bir mahzur yoktur.

Bil ki ayetteki, "Allah" lafzı mübteda, ...الَّذِي خَلَقَ ifadesi ise haberdir. Hak Teâlâ daha sonra, gökleri ve yeri yarattığından bahsederek söze başlamıştır. Bu tefsirimizde, göklerin ve yerin pek çok bakımdan, Hakîm bir yaratıcının varlığına delalet ettiğini anlatmıştık. Allah Teâlâ, bundan sonra zikredilen diğer bütün deliller buna dayandığı için, söze asıl olan bu iki delil ile başlamıştır. Çünkü O, bundan sonra وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ *"O, gökten su indirip, onunla size rızık olarak türlü mahsuller ve meyveler çıkarandır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Eğer gök olmasaydı, ondan yağmur inmezdi; yer de olmasa idi, yağan yağmur karar kılacak bir yer bulamazdı. Binâenaleyh bu maksat ve neticenin gerçekleşmesi için, mutlaka bu ikisinin bulunması gerektiği zâhirdir.

Yağmur Nimeti

İkinci Bahis: Ayetteki, *"Gökten su indirdi"* ifadesi ile ilgili iki izah vardır:

1) Su, aslında bulutlardan iner. Bulut, "yüksek" "üstte" demek olan "**sümüvv**" masdarından türemiş "**semâ**" (gök) kelimesi ile ifade edilmiştir.

2) "Allah Teâlâ yağmuru, bizzat gökten indirmiştir." Bu izah, uzak bir ihtimaldir. Çünkü insan, bazan yüksek bir dağın tepesinde durup da, bulutları kendisinden daha aşağı seviyede görür. O dağdan indiğinde de, o buluttan üzerine yağmur yağdığını görür. Bu, müşahede edilen birşey olduğuna göre, bu hususta münakaşa etmek yersiz olur.

Üçüncü Bahis: Bazıları: "Allah Teâlâ o meyveleri ve mahsulleri, insanların gayretine göre gökten inen yağmurlar vasıtası ile çıkarmıştır. Çünkü böyle olmasında, insanların faydası vardır. Çünkü onlar, bu azıcık menfaat ve faydaların bile elde edilmesinde onca zorluk ve yorgunluğun sırtlanılması gerektiğini anlayınca, âhiretin devamlı ve büyük faydasının elde edilmesi için de birtakım zorluklara katlanılması gerektiğini haydi haydi anlarlar. İnsan, bu fazla önemli ve büyük olmayan faydaları elde etmek için rahatını ve huzurunu terkedince, Allah'ın mükafaatını elde edip, ilâhi ikabtan kurtulabilmek için, dünyevî lezzetleri bırakması öncelikle gerekir. İşte bu sebepten ötürü, âhirette mükellefiyet bulunmadığı için, Allah Teâlâ, her insanı orada yorulmadan ve usanmadan arzu ettiği şeye ulaştırır" demişlerdir. Bu, kelamcıların görüşüdür.

Diğer bazıları ise şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, gökten inen bu yağmur vasıtası ile meyveleri ve ürünleri yaratır." Bu, tamamen kelâmî bir konu olup, bunu Bakara Sûresi'nde ele almıştık.

"Semere"nin Manası

Dördüncü Bahis: Ebu Müslim şöyle demiştir: "**Semerât,** genel olarak ağaçta yetişen (meyveler) manasına kullanılır. Bu, aynı zamanda ekinler ve bitkiler manasına da kullanılır. Nitekim Hak Teâlâ, *"Her biri semeresini (mahsulünü) verdiği zaman, mahsûlünden yiyin. Devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını (sadakasını) verin"* (En'am, 141) buyurmuştur."

Beşinci Bahis: Allah Teâlâ, *"Onunla, size rızık olarak türlü semereler çıkardı"* buyurmuş ve bununla, "Biz insanlar için rızık olsun diye, Allah o meyveleri çıkarır" manasını kastetmiştir. Bundan maksadı kendisinin, insanlara hayır ve menfaatleri ulaştırmak için, bu meyveleri yarattığını anlatmaktır. Çünkü lütuf, ancak lutfeden kimsenin, yaptığı o iş ile lutfettiklerine bir menfaati kastettiğinde bir lütuf ve ihsan sayılır.

Altıncı Bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: "Ayetteki مِنَ الثَّمَرَاتِ ifadesi "rızk"ın beyânıdır, yani, "O yağmur vasıtası ile semerelerden ibaret olan rızık çıkardı" demektir. Bu ifadenin, **ehrace** (çıkardı) fiilinin mef'ûlü, "rızk" kelimesinin de mef'ûl'den "hâl" olması; yahut da, "rızk"ın, **ehrace**nin mef'ûl-ü mutlakı olması mümkündür. Çünkü buradaki "çıkardı" fiili, "Rızk verdi" manasınadır ve binâenaleyh bunun takdiri, رَزَقَ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقاً لَكُمْ şeklindedir.

Deniz Nakliyesinin Önemi

Ayetteki, *"O, emri ile gemileri denizde yürümek üzere size musahhar kılandır"* şeklindeki dördüncü delile gelince, bunun bir benzeri de, *"Denizde dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun ayetlerindendir"* (Şûrâ, 32) ayetidir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Yeryüzünde biten şeylerden istifâde ancak, denizde yürüyen gemilerin bulunması ile tam ve mükemmel olur. Çünkü Hak Teâlâ, yeryüzünün her bölgesine ayrı ayrı nimetler vermiştir. Öyle ki, bir bölgenin nimeti, yeryüzünün diğer bölgelerine taşındığında ve yine oradakiler de bu bölgeye getirildiğinde, ticaretteki kâr oranı artar. Sonra bu nakil için, karanın gemileri demek olan develer (ve benzeri şeylerle) ve denizdeki gemiler ile mümkün olur. İşte ayette bahsedilen gemiler bunlardır.

İmdi eğer, "Gemileri insanlar yaptığı halde, Allah'ın, *"O, emri ile gemileri ... size musahhar kıldı"* demesinin manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: Biz (ehl-i sünnete) göre, kulların fiillerini de Allah yaratır. Binâenaleyh böyle bir soruya gerek yok. Ama **Mu'tezile**'ye gelince, onlardan **Kâdî** buna şöyle cevap vermiştir: "Eğer Allah Teâlâ, kendilerinden gemi yapılan o koskoca ağaçları yaratmamış olsaydı, demiri ve diğer aletleri yaratmamış olsaydı, yine kullarına geminin nasıl yapılacağını öğretmeseydi, suyu, gemilerin üzerinde akıp gideceği bir özellikte yaratmasaydı, rüzgârları ve rüzgârdaki sürükleme kuvvetini yaratmasaydı, nehirleri geniş geniş yapmasaydı ve onlara, gemilerin içinde yüzebileceği bir derinlik vermeseydi, gemilerden istifâde edilemezdi. Binâenaleyh Allah Teâlâ'nın bütün bunların yaratıcısı, müdebbiri ve emre âmâde kılıcı olmasından dolayı, gemilerin Allah'a nisbeti güzel ve yerinde olmuştur."

İkinci Bahis: Hak Teâlâ, bu musahhar (âmâde) kılma işini, emrine bağlamıştır. Çünkü büyük padişahlar, nâdiren, "Bunu o yaptı" diye anlatılır, tavsif edilirler. Onlardan, genellikle şanlarının (durumlarının) yüceliğini göstermek için, "O, şöyle, böyle emretti" diye bahsedilir. Bazı kimseler bu ifâdeyi, *"Bir şeyin olmasını dilediğimiz zaman sözümüz ona ancak, "ol" dememizden ibârettir. O da derhal olur"* (Nahl, 40) ayetinin zâhirî manasına hamletmişlerdir. Bu izahın özü de, yine bahsettiğimiz şeye varıp dayanır.

Üçüncü Bahis: Gemi, cansız varlıklardandır. Binâenaleyh bunun musahhar kılınması, mecâzî manada olup, "Gemi su yüzünde, kaptanın istediği şekilde hareket edince, sanki onun emrine verilmiş bir canlı gibi olmuş olur" demektir.

Akarsular Nimeti

Ayetteki **beşinci hüccet**, *"Akan suları da yine size musahhar kılmıştır"* ifâdesinin anlattığı hususdur. Bil ki denizin suyundan, sulamada hiç istifâde edilemediği için,

Hak Teâlâ, nehirleri ve kaynakları çıkarıp akıtmak suretiyle, mahlûkata nimet vermiş olduğunu söylemektedir. Öyle ki bu nehir ve gözelerden, ekinlere, bağlara ve bahçelere sular verilir. Deniz suyu içmeye de elverişli değildir. Buna elverişli olan, yine nehir sularıdır.

Güneş ve Ayın İnsana Hizmeti

Ayetteki altıncı ve yedinci hüccet, *"Güneşi ve ayı, devamlı bir âdet üzere olarak size musahhar kılan O'dur"* ifadesidir. Bil ki güneş ve aydan elde edilen fayda çok büyüktür. Allah Teâlâ bunu, pek çok ayetinde anlatmıştır. Hak Teâlâ'nın, *"(Allah), onların içinde ayı bir nûr yapmış, güneşi de bir kandil (olarak) asmıştır"* (Nûh, 16); *"Güneş de, ay da hesap iledir"* (Rahman, 5); *"Gökte burçlar yaratan, onların içinde bir lamba ve nurlu bir ay barındıran (Allah)'ın şanı ne yücedir!"* (Furkân, 61) ve *"Güneşi bir ışık, ayı da bir nur yapan (Allah)..."* (Yunus, 5) ayetleri bunlardandır. Ayetteki dalbeyn tabirine gelince, bunun masdarı دُؤُبٌ kelimesi, birşeyin devamlı olarak adeti üzere, bir işi sürdürmesidir. Arapçada, bu manada, دَأَبَ – يَدْأَبُ – دَأْباً – دُؤُباً fiili kullanılır. Biz, سَبْعَ سِنِينَ دَأْباً (Yusuf, 47) ayetinin tefsirinde bundan bahsettik. Müfessirler bu kelimenin manasının, "O ikisi, ay ile güneş, hareketlerinde, aydınlatmalarında, karanlığı gidermedeki tesirlerinde, bitkileri ve canlıları ıslah etmede (geliştirmede), değişmez adetleri üzere devam eder giderler" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Çünkü güneş, gündüzün; ay da gecenin sultanıdır (delilidir). Güneş olmasaydı dört mevsim meydana gelmezdi. Dört mevsim de olmasaydı, dünyanın düzeni tamamen bozulurdu. Biz, güneş ve ayın faydalarını, bu kitabın başlarında ayrıntılı olarak zikrettik.

Gece ve Gündüz Nimeti

Sekiz ve Dokuzuncu Delil, *"Geceyi ve gündüzü size musahhar kılan yine O'dur"* ifadesidir. Bil ki gece ile gündüzün faydalarından, başka ayetlerde de bahsedilmiştir. Mesela, *"Geceyi örtü kıldık, gündüzü maişet vakti yaptık"* (Nebe, 10-11) ve, *"O, geceyi, içinde sükûn ve istirahat etmeniz için, gündüzü ise aydınlık olarak yaratandır"* (Yunus, 67) ayetlerinde olduğu gibi... Kelamcılar, gece ile gündüzün musahhar (emre âmâde) kılınmasının, mecâzî bir ifâde olduğunu, çünkü bu ikisinin ârızî haller (sıfatlar) olduklarını; sıfatların musahhar kılınmasından bahsedilemeyeceğini söylemişlerdir.

Onuncu Delil, *"O, size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi"* buyruğudur. Sonra Allah Teâlâ, bu büyük nimetten bahsedince, bunun peşisıra, sırf bunu vermekle yetinmediğini, kullarına faydalı olan herşeyi verdiğini de söylemiştir. Bundan maksat onlara bir tahdid ve sınırlama getirilmemesidir. İşte bundan ötürü *"O, size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi"* buyurmuştur. Bu ifadede, mef'ûl mahzûf olup, takdiri "İstediğiniz her şeyden..." şeklindedir. Bundaki min küllin ifadesi tenvinle okunmuş, مَا سَأَلْتُمُوهُ ifadesi de hal olmak üzere mahallen mansub menfî bir

cümle sayılmıştır. Yani, "O size, istemediğiniz halde, herşeyden vermiştir" demektir. Buradaki ma edatının ism-i mevsul olması da caizdir. Buna göre kelamın takdiri, "O size ihtiyaç duyduğunuz herşeyi ve ancak kendisi ile hallerinizin ve geçiminizin uygun hale geldiği şeyleri vermiştir" şeklindedir. Buna göre sanki, "İstediğiniz ve lisan-ı haliniz ile arzu ettiğiniz her şeyi verdi" denilmektedir.

Sayısız Nimetleri Anlamak İçin Tefekkür

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu nimetlerden bahsedince, sözünü وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, onları toptan bile sayamazsınız"* diye bitirmiştir. **Vahidî** şöyle der: "Bu ifâdedeki "**nimet**" kelimesi masdar yerini tutan bir isimdir. Nitekim Arapça'da, أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ – يُنْعِمُ – إِنْعَاماً وَنِعْمَةً "Allah ona nimet in'âm etti" denilir. Burada "**nimet**" kelimesi, "**İn'âm**" masdarı yerine kullanılmıştır. Bu tıpkı senin أَنْفَقْتُ عَلَيْهِ إِنْفَاقاً وَنَفَقَةً derken, infak ile nafaka kelimelerini aynı manada kullanman gibidir. İşte bundan ötürü, bu kelime, masdar manasında oluğu için, cemî olarak getirilmemiştir. Binâenaleyh, لَا تُحْصُوهَا tabiri "Çok olduğu için Allah'ın bütün nimetlerini saymaya güç yetiremezsiniz" manasınadır.

Bil ki insan, Allah'ın bütün nimetlerini bilip saymasının imkânsız olduğunu anlamak istediğini, bundan âciz olduğunu görmesi için, herhangi bir şey hakkında düşünmesi gerekir. Biz bu hususta şu iki misali veririz:

Birinci Misal: Doktorlar, sinirlerin iki kısma ayrıldığından bahsetmişlerdir:

a) Beyindeki sinirler,

b) Omurga içinden beyne ulaşan sinirler.

Beyindeki sinirler, yedi kısımdır. Doktorlar daha sonra, o yedi ruhtan (kısımdan) herbirinden neş'et eden hükmü bilme hususunda kendilerini yormuşlardır. Sonra o yedi ruhtan herbirinin çok çeşitli dallara, onların da kıldan daha ince dallara ayrıldığında ve herbirinden insanın uzuvlarına geçişler bulunduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh eğer onlardan tek bir şube, ya kemiyet (sayı), ya keyfiyet (özellik), ya da yeri bakımından bir zarar görse, bünyenin fayda ve düzeni de zarar görür, zedelenir. Sonra o ince kılcal dalların sayıları cidden çoktur ve herbirinin belli bir vazifesi vardır. Binâenaleyh insan bu hususta tefekkür ettiğinde, bu sinir ağlarının her birinin büyük bir nimet olduğunu, onlardan biri iş yapamaz hale gelecek olsa, kul üzerindeki zararının çok büyük olduğunu anlar. Yine o, bunlara vâkıf olmanın ve hallerini öğrenmenin imkânı olmadığını da anlamış olur. İşte bu noktada, *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, onları toptan bile sayamazsınız"* ayetinin yerinde olduğunu tam olarak anlar. Bu hususları, kılcal sinirler hakkında düşündüğün gibi, aynısını atardamar, şahdamarı ve kemiyet, keyfiyet, yer, tesir bakımından basit ve mürekkeb uzuvlar hakkında da düşün. Böylece sen, bütün

bunların, sâhili olmayan bir okyanus olduğunu görürsün. Sen bunları, tek bir insanın bedeni için düşünürsen, Allah'ın senin bedenin ve ruhun bakımından sana verdiği nimetlerinin kısımlarını anlarsın. Çünkü ruhlar âleminin enteresanlıkları, bedenler âleminin enterasanlıklarından daha çoktur. Sonra sen, tek bir canlının halini nazar-ı dikkate aldığında, işte o noktada, felekler ve yıldızlar âleminin halleri ile, unsurların tabakalarını, kara, deniz, bitki ve canlılar âleminin enteresanlıklarını da nazar-ı dikkate al. İşte o noktada, bütün mahlûkatın akıllarının birleştirilip tek bir akıl yapılması, sonra da o akıl ile insanın, Allah Teâlâ'nın en basitindeki hikmetlerinin enteresanlığı hususunda düşünmesi halinde bile, ondan ancak çok azını anlayabileceğini görmüş olur. Allah'ı, vehmedenlerin vehminden tenzîh ve takdîs ederiz.

İkinci Misal: Sen, ağzına koymak için tek bir lokma aldığında, o lokmanın öncesini ve sonrasını bir düşün. Onun öncesindeki durumlarına gelince: Bil ki, o tek lokma ekmek, ancak bütün bu âlem, en doğru şekilde (düzeni üzere) devam ettiğinde tam olur. Çünkü onun meydana gelmesi için, buğday lâzım. O buğday da, ancak dört mevsim ile, tabiatın (toprağın) şu yapısı ile, rüzgârların ve yağmurların olması ile meydana gelebilir. O buğday ancak feleklerin dönmesinden ve hareket, yön, sür'at bakımından belli bir tarz üzere birbirleri ile nizam içinde olmasından sonra meydana gelebilir. Bundan sonra onun öğütülmesi ve ekmek yapılması için âletler gerekir. Bu da ancak demir madeninin, dağların karnından doğması (çıkarılması) ile mümkün olur. Sonra o demir aletlerin ıslahı (yapılması), ancak onlardan önce mevcut olan başka bir demir aletle olmuştur. Bu silsilenin, ilk demir alete varıp dayanması gerekir. O halde bu aletlerin bu belli şekilde nasıl meydana geldiklerini bir düşün. Bunlar meydana geldiğinde, o undan o ekmeğin meydana gelebilmesi için şu dört unsurun, yani toprak, su, hava ve ateşin bulunması gerektiğine dikkat et. Bütün bunlar, o bir lokma ekmeğin, meydana gelmezden önceki halleri ile ilgili hususlardır.

O lokmanın, lokma olmasından sonraki hallerini düşünmeye gelince: O canlının (onu yiyen canlının) bedeninin yapısını bir düşün, o canlının, o lokmadan istifade edebilmesi için, Allah Teâlâ'nın onu nasıl yarattığını bir düşün. Yine o canlının bu yemeden nasıl zarar göreceğini bir düşün. O zararın hangi uzuvlarda meydana geldiğine bak. Bu azıcık şeyi, ancak sen bütün anatomi ve tıp ilmini bilmekle anlayabilirsin. Binâenaleyh tek bir lokmadan istifâdeyi bilmenin, ancak bütün bunları bilmekle mümkün olduğu; aklın, bu konuların en azını bile tam anlamaktan âciz kaldığı ortaya çıkmış olur. Böylece de, bu kesin ve aklî delil ile, Allah Teâlâ'nın, *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, onları toptan bile sayamazsınız"* buyruğunun ne kadar doğru olduğu anlaşılır.

İnsanın Nankörlüğü

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ ٱلْإِنسَـٰنَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ *"Gerçekten insan çok zâlim ve çok nankördür"* buyurmuştur. Bunun, "İnsan, bu nimetlerin şükrünü yerine getirmemek suretiyle zâlim olmuş ve bu nimetlere karşı alabildiğine nankörlük ettiği için de **keffâr**

(çok nankör) olmuştur" manasında olduğu söylenmiştir. Yine bunun, "İnsan şiddet (belâ-musibet) esnasında şikayet edip, feryâd-ü figânı bastığı için, zalim; nimetleri toplayıp başkasına vermediği için de **keffâr** (nankör)dür" manasında olduğu söylenmiştir. Buradaki "İnsan" lafzı ile, belli bir kimse değil, bütün insan cinsi kastedilmiştir. Yani "Bu cinsin âdeti, söylediğimiz bu şeydir" demektir. Bu hususta şu iki bahis vardır:

Birinci Bahis: İnsan, unutma ve usanma karakteri üzere yaratılmıştır. Binâenaleyh o, bir nimet elde ettiğinde, onu hemen unutur ve şükrünü yerine getirmemek suretiyle o nimete zulmetmiş olur. Bunu unutmasa bile, kısa zamanda ondan usanır da, nankörlüğe düşer. Hem sonra Allah'ın nimetleri pek çoktur. Binâenaleyh insan, onların bazılarını düşünürken, diğer bazılarından gafil olmuş olur.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ bu ayette, *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, onları toptan bile sayamazsınız. Gerçekten insan çok zâlim ve çok nankördür"* buyurmuş; Nahl Sûresi'nde ise, *"Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, onları toptan bile sayamazsınız. Şeksiz şüphesiz Allah gafûr ve rahimdir"* (Nahl, 18) buyurmuştur.

Bu hususta düşündüğümde, aklıma şöyle bir incelik geldi: Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir: "Pek çok nimet mevcut olup, sen o nimetleri aldığında ve onları veren ben olduğumda, onu alırken sende şu iki vasıf meydana gelir; yani zalûm (çok zâlim) ve keffâr (çok nankör) olman; onları verirken bende de şu iki vasıf meydana gelir, gafûr ve rahim olmam." Buna göre Allah Teâlâ sanki, "Sen zalûm olsan da ben gafûrum; sen keffâr (nankör) olsan da ben rahîm'im. Senin âciz olduğunu ve kusur edeceğini biliyorum. Senin kusurlarına, bol bol vererek; kabalığına da tastamam vererek karşılık veririm" demek istemiştir. Allah Teâlâ'dan, güzel bir âkıbet (son) ve rahmetini isteriz.

★ ★
★

Hz. İbrahim'in Dilediği Şeyler

وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِيمُ رَبِّ ٱجْعَلْ هَٰذَا ٱلْبَلَدَ ءَامِنًا وَٱجْنُبْنِى وَبَنِىَّ أَن نَّعْبُدَ ٱلْأَصْنَامَ ﴿٣٥﴾
رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِّنَ ٱلنَّاسِ ۖ فَمَن تَبِعَنِى فَإِنَّهُۥ مِنِّى ۖ وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿٣٦﴾

"Hatırla o zamanı ki İbrahim, "Ya Rabbi, bu şehri emniyetli kıl. Beni de, oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut" demişti. "Rabbim, çünkü onlar, insanlardan birçoğunu baştan çıkardılar. Bundan sonra kim bana uyarsa, işte o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, gerçekten sen gafûr ve rahîmsin"

(İbrâhim, 35-36).

Bil ki Allah Teâlâ, önceki delillerle, kendisinden başka bir ma'budun bulunmadığını ve kendisinden başkasına ibadetin kesinlikle câiz olmadığını beyan edince, bu ayette de **Hz. İbrâhim**'in putperestliği kabul etmemedeki aşırı dikkatini nakletmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ, **İbrahim** (a.s)'in kendisinden şunları niyâz ettiğini bildirmiştir:

Mekke'nin Emniyeti

Birincisi: رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ آمِناً *"Ya Rabbi, bu şehri emniyetli kıl"* ifadesidir. Buradaki, **"şehir"** ile Mekke; **"âminen"** sözü ile de "emniyetli" manası kastedilmiştir.

Eğer, "Hak Teâlâ'nın اِجْعَلْ هٰذَا بَلَداً آمِناً *"Ya Rabbi, bunu, emniyetli bir belde kıl"* (Bakara, 126) ifadesi ile, bu ayetteki, اِجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِناً *"Ya Rabbi, bu beldeyi emniyetli kıl"* ifadesi arasında ne fark var?"denilirse, biz deriz ki: **Hz. İbrahim**, önceki ifadede, Cenâb-ı Hak'tan Mekke'yi, ahâlisinin emin olduğu, korkusuzca yaşadığı beldelerden kılmasını; ikincisinde ise, o şehirden, daha önce mevcut olan korku sıfatını (özelliğini) giderip, onun yerine zıddı olan "emniyet" sıfatını vermesini istemiştir. Sanki o, "Bu korku dolu bir beldedir. Binâenaleyh onu emin bir belde kıl" demek istemiştir. Bu hususun izahı Bakara Sûresi'nde geçti.

Putlara Tapmaktan Korunma Niyazı

İkincisi وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ *"Beni de, evlatlarımı da, putlara tapmaktan uzak tut"* ifadesi olup, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki fiil, **ecnibnî** şeklinde de okunmuştur. Bu fiil, şu üç babdan da gelir: **Cenebe, ecnebe, cennebe.** (O, onu uzaklaştırdı.) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Hicazlılar, bunu sülâsî siğâsıyla kullanırlarken, Necidliler, "O beni şerrinden uzak tuttu" manasında أَجْنَبَنِي شَرَّهُ ve جَنَّبَنِي شَرَّهُ derler. Bunun asıl manası, bir şeyi birşeyden uzak tutmak kenâra çekmektir."

İKİNCİ MESELE

Ayetle İlgili Bazı Müşkiller

Birisi şöyle diyebilir: "Bu ayette, birkaç bakımdan bir müşkillik var:

1) **İbrahim** (a.s), Rabbisinden Mekke'yi emin kılmasını niyaz etmiş; ama Allah duasını kabul etmemiştir. Çünkü bir grup insan, Mekke'ye saldırmış ve Kâ'be'yi yıkmıştır.

2) Peygamberler, kesinlikle putlara tapmamışlardır. Durum böyle olunca, onun *"Beni putlara tapmaktan uzak tut"* demesinin hikmeti nedir?

3) O, Allah Teâlâ'dan, kendi soyunu da putperest kılmamasını istemiştir. Allah Teâlâ ise, onun bu duasını kabul etmemiştir. Çünkü Kureyş kâfirleri onun soyundandır ve puta tapmışlardır. Buna göre eğer, "Mekke kâfirleri, **İbrahim** (a.s)'in oğulları değil, oğullarının oğullarıdır. **İbrahim** (a.s) ise, evlatları için duâ etmiştir" denilirse, biz de deriz ki: "Ayette bahsedilen *"oğullar"* ile, onun kendi oğulları, yani **İsmail** ve **İshâk** kastedilmiş ise, bunlar ulu peygamberlerdendir. Peygamberlerin putlara tapmadığı malumdur. Binâenaleyh aynı soruya dönülür ve: "Bu duânın hikmeti ve manası nedir?" denilir.

Mekke'nin Eminliğinin Manası

Birinci soruya şu iki bakımdan **cevap** veririz:

1) Rivayet edildiğine göre, **Hz. İbrahim** (a.s), Kâ'be'yi inşâ edip bitirince, bu duayı yapmıştır. Bununla, o beldenin harap edilmekten emin kılınmasını niyaz etmiştir.

2) Bundan murad, o beldede oturanların emin (emniyetli) kılınmalarıdır. Bu tıpkı, *"O köye sor"* yani, "köyün halkına sor" (Yusuf, 82) ayetinde olduğu gibidir. Ekseri müfessirlerin kanaati, bu izah üzeredir. Bu manaya göre, bu soruya şu iki şekilde cevap verilir:

Birincisi: Bu, Mekke'ye alabildiğine bir emniyetin verilmesi manasınadır. Bu böyledir, çünkü korkan bir kimse Mekke'ye sığındığında emin olurdu. İnsanlar, aralarındaki onca düşmanlığa rağmen, Mekke'de karşılaştıklarında, birbirlerinden korkmaz, çekinmezlerdi. Yabanî hayvanların orada emin oluşu da, bundandır. Çünkü onlar, Mekke'de insanlara yaklaşır, Mekke dışında ise insanlardan kaçarlar. Binâenaleyh böylesi bir emniyet sadece Mekke'de vardır. Bu sebeple **Hz. İbrahim** (a.s)'in duasını bu manaya hamletmek gerekir.

İkincisi: O beldenin emin kılınmasını niyazdan maksat, "Onu, emir ve hükümler ile, emin kıl" manasıdır. Böyle bir emir ve hüküm orada kesinlikle mevcuttur.

Peygamber Şirkten Masun Değil midir?

İkinci süâle şöyle **cevap** verilir: **Zeccâc** bunun manasının, "Beni, o putlara ibadetten uzak durmada devam ettir" şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu tıpkı, *"Ey Rabbimiz, ikimizi de sana müslüman kıl (yani teslimiyette sâbit kıl)"* (Bakara, 128) ayetinde olduğu gibidir.

Birisi "Bu soru, yine devam etmektedir. Çünkü Allah Teâlâ'nın, peygamberleri, putlara tapmaktan geri durma hususunda sebatlı kıldığı malumdur. Binâenaleyh bu isteğin (niyâzın) hikmeti nedir?" diyebilir. Bence, buna cevap olarak, şu iki izah doğru olur:

1) **Hz. İbrahim** (a.s), her nekadar Cenâb-ı Hakk'ın kendisini putlara ibadetten koruyacağını biliyorsa da, tevâzu göstererek ve her isteğinde Allah'ın fazlına olan ihtiyacını ortaya koymak için bunu söylemiştir.

2) Sûfîler şöyle derler: "Şirk iki çeşittir:

a) Açık şirk (şirk-i celî), ki bu, müşriklerin içine düştükleri şirktir.

b) Gizli şirk (şirk-i hafî). Bu, kalbin zahirî sebep ve vasıtalara bağlanması, (hadiseleri onlardan bilmesi)dir. Halis tevhid (tevhid-i mahz) ise, insanın gözünü bütün sebep ve vasıtalardan çevirip, onları nazar-ı itibara almayıp, Hak Teâlâ'dan başka bir mutasarrıf görmemesidir." Buna göre, ayetteki *"Beni de oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* ifadesinden murad, Allah'ın, kendilerini bu şirk-i hafîden korumasıdır. Ne kastettiğini en iyi Allah bilir.

Kureyş'in Müşrik Olmasının İzahı

Üçüncü soruya, birkaç şekilde **cevap** verilir:

1) **Keşşâf sahibi**, "Buradaki *"oğullarım"* ifadesi ile **Hz. İbrahim** (a.s), sulbünden olan oğullarını (öz oğullarını) kastetmiştir ve bu duânın faydası, aynen **vecnubnî** (uzak tut) ifadesi ile ilgili olarak zikrettiğimiz faydadır" demiştir.

2) Birisi demiştir ki: "Oğullarım ifadesi ile, bu duanın yapıldığı esnada mevcut olan oğullarını ve torunlarını kastetmiştir. Binâenaleyh bu duanın, onlar hakkında kabul edilmiş olduğunda şüphe yoktur."

3) **Mücahid** şöyle demiştir: "**Hz. İbrahim** (a.s)'in oğullarından hiçbiri, hiçbir saneme tapmadı." Sanem, şekil verilmiş heykel (şeklindeki) putlar, "vesen" ise, şekil verilmemiş puttur. Kureyş kâfirleri, şekil verilmiş heykellere değil, belli kayalara (taşlara) ve belli ağaçlara (kütüklere) ibadet ediyorlardı. Bu cevap, kuvvetli değildir. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s) bu dua ile mutlak olarak Allah'tan başkasına kulluğu kastetmiştir. Taş ve kaya bu hususta aynıdır.

4) Bu dua, O'nun evlâdından (soyundan), mü'min olanlara hastır. Bunun delili, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, ayetin sonunda, *"Kim bana uyarsa, işte o bendendir"* demiş olmasıdır. Bu, dini hususunda ona uymayanın, ondan olmadığını ifade eder. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Nûh** (a.s)'a, (kâfir oğlu için) söylediği şu sözdür: *"Ey Nûh, o katiyyen senin âilenden değildir. Çünkü o(nun işlediği) sâlih olmayan bir iştir"* (Hûd, 46).

5) Belki de, **Hz. İbrahim** (a.s), her ne kadar umûmî duâ yapmış ise de, Cenâb-ı Hak, onun duasına, bir kısım soyu için icâbet etmiş, bir kısmı için etmemiştir. Bu, peygamberleri hakir görme manasına gelmez. Bunun bir benzeri, Cenâb-ı Hakk'ın **İbrâhim** (a.s) hakkında söylediği şu sözdür: *"(Allah) seni insanlara imam (rehber)*

yapacağım" dedi. (İbrahim), "Zürriyetimden de ..." dedi. Allah ise, "Zalimler ahdime eremez" dedi" (Bakara, 124).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Alimlerimiz, ayetteki *"Beni de, oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* ifadesini küfür ve imanın Allah'tan olduğuna delil getirmişlerdir. Bunu şöyle izah ederiz: **İbrahim** (a.s), Allah Teâlâ'dan kendisini ve soyunu küfürden uzak tutmasını istemiştir. Bu, küfürden uzaklaştırmanın ve imana yaklaştırmanın ancak Allah Teâlâ tarafından olduğuna delâlet eder. **Mutezile**'nin, "Bu, lütuf fiilleri (Allah'ın lutfetmesi) manasına hamledilir" şeklindeki görüşleri yanlıştır. Çünkü bu, ayetin zâhirini bırakmaktır. Hem sonra, biz (ehl-i sünnet) bu görüşün yanlışlığı hususunda pek çok izahlar yapmışızdır.

Putların Saptırması Mecâzîdir

Daha sonra Cenâb-ı Allah, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ *"Rabbim, çünkü onlar insanlardan birçoğunu baştan çıkardılar"* dediğini bildirmiştir. Bütün mezhepler, buradaki **edlalne** *"Baştan çıkardılar, saptırdılar"* ifadesinin, mecâzî bir ifade olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü putlar cansız varlıklardır. Cansızlar ise, hiçbirşey yapamazlar. Fakat onlara tapmada bir saptırma (dalâlet) söz konusu olduğu için, bu saptırma işi mecâzen onlara nisbet edilmiştir. Nitekim sen, "Onlar, onun yüzünden fitneye düştüler ve aldandılar" manasında, "Dünya onları fitneye düşürdü ve aldattı" dersin.

Büyük Günahın Affı Meselesi

Daha sonra O, فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي *"Bundan sonra kim bana uyarsa, işte o bendendir"* yani, *"Kim dinim ve inancım hususunda bana uyarsa, o bendendir, yani, o bana son derece bağlılığından ve yakın oluşundan ötürü, sanki bir parçam gibidir"*; وَمَنْ عَصَانِي *"Kim de bana karşı gelirse"*, dinin dışına çıkmak suretiyle bana isyân ederse *"Sen gafûr ve rahîmsin (ey Rabbim)"* demiştir. Alimlerimiz, bu ayeti, **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu sözü, ümmetinden büyük günah sahipleri için olacak şefaati kastederek söylediğine delil getirmişlerdir. Bunun delili, *"Kim de bana karşı gelirse, sen gafûr ve rahîmsin"* ifadesinin o isyankâr kimseler için mağfiret ve rahmet istediği hususunda açık bir ifade oluşudur.

Buna göre biz diyoruz ki: "O âsiler ya kâfir idiler, ya değildiler. Kâfir olmaları ihtimali, şu iki açıdan batıldır:

a) **Hz. İbrahim** (a.s) bu ayetin başında, *"Beni de, oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* sözü ile, kendisinin kâfirlerden uzak ve berî olduğunu bildirmiştir. Hem sonra onun, *"Bundan sonra kim bana uyarsa, işte o bendendir"* ifadesi, dolaylı olarak, dininde ona tabi olmayanların kendisinden olmadığına delâlet etmektedir. Binâenaleyh o, onların işlerini düzeltmeye uğraşmaz.

b) Ümmet-i Muhammed, kâfirlerin cezasını düşürmek için şefaatın söz konusu olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Bu, söz konusu olmadığına göre, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Kim de bana karşı gelirse, sen gafûr ve rahîmsin"* ifadesinin, kâfirlerden olmayan, âsî (günahkâr) ümmeti hakkında bir şefaat manasına olduğu sâbit olmuş olur.

Bu sâbit olunca biz diyoruz ki: O isyan ya küçük günahlardır, yahut da tevbeden sonra veya önce işlenen büyük günahlardandır. Birinci ve ikinci ihtimal batıldır. Çünkü, *"Kim de bana karşı gelirse (âsî olursa)"* lafzı, mutlak bir lafızdır. Binâenaleyh bunu, küçük günahlar ile sınırlandırmak, kelamın zâhirini bırakmak demektir. Hem sonra, tevbe edilen büyük ve küçük günahların bağışlanması, hasmımız **(Mu'tezile'ye)** göre Allah'a vâciptir. Dolayısıyla, ayetteki bu ifadeyi, tevbe edilmiş günahlara hamletmek de mümkün değildir. Böylece, bu ayetin sadece tevbesi edilmemiş büyük günah sahiplerinin cezalarının düşürülmesi konusunda bir şefaati ifade ettiği sabit olmuş olur.

Hz. Muhammed (s.a.s)'in Şefaati

Hz. İbrahim (a.s)'in böyle bir şefaat yapacağı sâbit olunca, bu sebeplerden ötürü, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in de şefaat edeceği sâbit olmuş olur:

a) Bu iki peygamber arasında, bir fark olduğunu söyleyen yoktur.

b) Bu şefaat makamı, makamların en yücesidir. Binâenaleyh eğer bu iş **Hz. Muhammed** için söz konusu olmadığı halde, **Hz. İbrahim** için söz konusu olacak olsa, hiç şüphesiz bu durum **Hz. Muhammed** (s.a.s) için bir noksanlık olmuş olur.

c) **Hz. Muhammed** (s.a.s) Hak Teâlâ'nın, *"İşte bunlar Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Öyleyse sen de onların hidayetine uy"* (Maide, 90) ve *"Sonra, muvahhid olarak İbrahim'in dinine uy diye sana vahyettik"* (Nahl, 123) ayetlerinden ötürü, **Hz. İbrahim**'e uymakla emrolunmuştur. İşte bu, **Hz. Muhammed**'in de şefaat edeceği ve büyük günah sahiplerinden cezayı düşüreceği hususunda en uygun izahtır. Allah, en iyi bilendir.

Bunu iyice anladığına göre, bu hususta müfessirlerin görüşlerini zikredelim: **Süddî**, "Bu, "Kim de bana âsî olur, sonra tevbe ederse..." manasınadır" demiştir. "Bu dua, **Hz. İbrahim** (a.s), Hak Teâlâ'nın şirki bağışlamayacağını öğrenmesinden önce idi" diye tefsir edildiği gibi, "Küfre devam etmek sureti ile, kim bana âsî olursa, sen gafur ve rahimsin, yani, sen küfürden İslâm'a geçirmek suretiyle, onu bağışlamaya ve ona merhamet etmeye kadirsin" manasında olduğu da söylenmiştir. Yine bu mağfiretten muradın, Hak Teâlâ'nın onları hemen cezalandırmayıp tevbe etmeleri için mühlet vermesi olduğu, yahut da onları acele yok etmeyip, tevbe fırsatı bulamamalarına sebebiyet vermemek olduğu söylenmiştir. Bil ki bu izahlar zayıftır.

Birincisinin yani, bu şefaatin, tevbe edilmiş olma şartı ile günaha şefaat etme

manasına hamledilmesi görüşüne gelince, biz bunun yanlış olduğunu daha önce ortaya koymuştuk.

İkincisinin, yani **Hz. İbrahim** (a.s)'in bunu istemesinin, Allah'ın şirki bağışlamayacağını öğrenmesinden önce olması görüşüne gelince, biz deriz ki: Bu da doğruluktan uzak bir izahtır. Çünkü biz, bu ayetin başlangıcının, **İbrahim** (a.s)'in bu duâ ile kâfirlerin ikâbını düşürme hususunda bir şefaati kastetmiş olmasının mümkün olmadığına delâlet ettiğini açıklamıştık.

Üçüncüsüne, yani Allah'ın **gafûr ve rahim** oluşunun, o kâfirleri küfürden imâna geçirmesi manasına gelmesi görüşüne gelince, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü mağfiret ve rahmet, ikâbı (cezayı) düşürme manasını iş'âr etmektedir, yoksa bu iki kelime de küfür sıfatından, iman sıfatına nakil manasını iş'âr etmemektedir. Allah en iyi bilendir.

Dördüncüsüne gelince ki bu, buradaki mağfiret ve rahmetin cezalandırmayı hemen verme veya hemen öldürmeme manasına hamledilmesidir. Biz deriz ki: "Bu da yanlıştır. Çünkü bugünümüzün kâfirleri, onlardan daha çoktur ve Allah Teâlâ, müslümanlar bunların mağfiret ve rahmet olunmayacakları hususunda ittifak etmiş oldukları halde, bunlara hemen ikâb etmemekte ve hemen öldürmemektedir. Binâenaleyh mağfiret ve rahmeti, bu izah ile ikabı hemen vermemek manasında tefsir etmek bâtıldır. Zikrettiğimiz bu hususlar ile, ortaya koyduğumuz delilin doğruluğu ortaya çıkmıştır. Allah, en iyi bilendir.

★ ★
★

Hz. İbrahim (a.s)'in Yedi Dileği

رَبَّنَآ إِنِّيٓ أَسْكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِندَ بَيْتِكَ ٱلْمُحَرَّمِ رَبَّنَا
لِيُقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ فَٱجْعَلْ أَفْـِٔدَةً مِّنَ ٱلنَّاسِ تَهْوِىٓ إِلَيْهِمْ وَٱرْزُقْهُم مِّنَ ٱلثَّمَرَٰتِ لَعَلَّهُمْ
يَشْكُرُونَ ﴿٣٧﴾ رَبَّنَآ إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِى وَمَا نُعْلِنُ ۗ وَمَا يَخْفَىٰ عَلَى ٱللَّهِ مِن شَىْءٍ فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا
فِى ٱلسَّمَآءِ ﴿٣٨﴾ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ ٱلَّذِى وَهَبَ لِى عَلَى ٱلْكِبَرِ إِسْمَٰعِيلَ وَإِسْحَٰقَ ۚ إِنَّ رَبِّى لَسَمِيعُ ٱلدُّعَآءِ ﴿٣٩﴾
رَبِّ ٱجْعَلْنِى مُقِيمَ ٱلصَّلَوٰةِ وَمِن ذُرِّيَّتِى ۚ رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَآءِ ﴿٤٠﴾ رَبَّنَا ٱغْفِرْ لِى وَلِوَٰلِدَىَّ
وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ ٱلْحِسَابُ ﴿٤١﴾

"Ya Rabbi, ben evladlarımdan kimini, senin mukaddes evinin yanında, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim, Rabbimiz namaz kılsınlar diye.. Artık sen, insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir. Onları, bazı meyvelerle rızıklandır, umulur ki şükrederler. Ey Rabbimiz, gizlediğimizi de, açıkladığımızı da şüphe yok ki sen bilirsin. Zaten, yerde ve gökte olan hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. Bana, ihtiyarlığıma rağmen İsmâil'i ve İshâk'ı bahşeden Allah'a hamdolsun. Çünkü benim Rabbim duâyı elbette işitir. Ya Rabbi, beni dosdoğru namaz kılan eyle. Zürriyetimden de (böyle namaz kılanlar yarat). Ey Rabbimiz, duâmı kabul et. Ey Rabbimiz, hesâbın görüleceği gün, beni, ana-babamı ve bütün imân edenleri bağışla"

(İbrahim, 37-41).

Bil ki Cenâb-ı Allah, bu ayetlerde, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, duasında yedi şeyi istediğini haber vermektedir:

Güvenlik Dileği

Birinci İsteği: Allah'tan güvenlik nimetini istemesidir. Bu, *"Ya Rabbi, bu şehri emniyetli kıl"* sözü ile ifâde edilmiştir. Bu duâda, önce emniyet nimetini istemek, güvenliğin, nimet ve hayır çeşitleri içinde en büyüğü olduğuna; din ve dünya maslahatlarından herşeyin ancak onunla tamamlanacağına delalet eder. Bir alime: "Emniyet mi, yoksa sıhhat mi daha üstün ve hayırlıdır?" diye sorulduğunda o: "Emniyet daha üstündür. Bunun delili şudur: Eğer bir koyunun ayağı kırılsa, bir müddet sonra iyileşir ve yayılmaya-yemeye tekrar başlar. Ama eğer o bir yere bağlansa ve bağlandığı yerin yakınında bir kurt olsa, yemekten alıkonmuş olur ve (korkusundan) ölünceye kadar, birşey yiyemez. Bu, korkudan doğan zararın, beden acısından doğan zarardan daha şiddetli olduğuna delâlet eder" demiştir.

Muvahhid Olma Dileği

İkinci İsteği: Cenâb-ı Hakk'ın, ona tevhidi nasip edip onu şirkten koruması... Bu da **İbrahim** (a.s)'in: *"Beni de oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* (İbrahim, 35) şeklindeki duasından anlaşılan husustur.

Mekke'nin Bereketlenmesi Dileği

Üçüncü İsteği: Bu onun, رَبَّنَآ إِنِّيٓ أَسْكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِندَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ *"Ey Rabbim, ben evlâtlarımın kimini, senin Mukaddes Evi'nin yanında, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim"* şeklindeki duâsından anlaşılan husustur. O halde onun, مِن ذُرِّيَّتِي ifadesinden maksat, "Zürriyetimin kimini"dir. Bu da, **İsmail** (a.s) ile ondan doğanlardır. بِوَادٍ kelimesi Mekke vadisine işaret etmektedir. غَيْرِ ذِي زَرْعٍ tabiri üzerinde ziraat ve ekin namına hiçbir şey bulunmayan, demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عِوَجٍ *"tenâkuz ve ihtilâftan uzak, dosdoğru Arapça bir Kur'ân olarak"* (Zümer, 28) ayeti gibidir. Bu, "Kendisinde herhangi bir eğrilik, tenakuz bulunmayan" anlamındadır.

Kâ'be'ye Muharrem (Mukaddes) Denilmesinin Sebebi

عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ ifadesine gelince: Alimler, o 'ev'e, "Muharrem" (mukaddes) denilmesi hususunda da şu izahları yapmışlardır:

1) Allah Teâlâ oraya sataşmayı ve orayı hafife almayı haram kılmış, onun saygınlığından dolayı da, onun etrafını haram kılmıştır.

2) Orası, tıpkı hakkı, kendisinden uzak durulmak olan haram kılınmış bir şey gibi devamlı bir şekilde aziz ve kendisine saygı duyulan bir yer olagelmiştir.

3) Oraya "Muharrem" vasfı verilmiştir; zira orası, içerisinde saygısızlık edilmesi helal olmayan; saygınlığı büyük olan muhterem bir yerdir.

4) Orası, Tûfan'dan uzak kalmıştır. Yani, Tûfan oraya uğrayamamıştır. Zira o, Tûfan'dan uzak kalıp da Tûfan kendisine hükümran olamadığı için el-Atîk (hür,azâde) diye adlandırılmıştır.

5) Allah Teâlâ, oraya varanlara, daha önce kendilerine helâl olan birtakım şeyleri kendilerine haram etmelerini emretmiştir.

6) Allah gökleri ve yeri yaratırken, Ev'in yerini haram mıntıka kılmış ve onun etrafını yedi melek kuşatmıştır. Bu, tıpkı, **Hz. Adem**'in yapıp da, derken yedinci semâya kaldırılan Beyt-i Ma'mûr gibidir.

7) Allah Teâlâ kullarına, oraya kan, pislik ve diğer şeyleri yaklaştırmalarını haram kılmıştır.

Hacer'in Mekke'ye Yaklaşması

Rivayet olunduğuna göre **Hacer, Sâre**'nin câriyesi idi. Derken **Sâre, Hacer**'i **İbrahim** (a.s)'e hibe etti. **Hacer** de **İbrahim** (a.s)'e, **İsmail** (a.s)'i doğuruverdi. Bunun üzerine **Sâre**: "Ben Allah'ın, bana dostu, halîli olan **İbrahim**'den bir çocuk vermesini beklerdim; ama O, onu bana vermedi, onu hizmetçime verdi" dedi. Yine **Sâre, İbrahim** (a.s)'e, "onları benden uzaklaştır" dedi; bunun üzerine de **İbrahim** (a.s) onları, **İsmail** daha memede iken Mekke yöresine götürüp bıraktı. Geriye dönerken, **Hacer**: "Bizi kime bırakıyorsun?" deyince de, **İbrahim** (a.s): "Allah'a" cevabını verdi. Sonra da, *"Ya Rabbi, ben evlatlarımdan kimini, senin Mukaddes Evi'nin yanında, ekinsiz bir vadiye yerleştirdim"* diye duâ etti. Daha sonra da, hem **Hacer**, hem de çocuk susadılar. Derken **Hacer**, çocuğunu, zemzemin fışkıracağı yere getirdi. Çocuk, ayağıyla vurdu, bunun üzerine oradan su kaynamaya başladı. İşte bundan dolayı **Hz. Peygamber** (s.a.s), *"Allah, İsmail'in annesine merhamet etsin. O acele etmeseydi zemzem,fışkıran, kaynayan bir göze olacaktı"*[2] buyurmuştur.

---

(2) **Müsned**, 1/347, 360.

Hz. İsmail'in Büyümesi ve Kâ'be'nin İnşası

İbrahim (a.s), **Hz. İsmail** büyüdükten sonra tekrar Mekke'ye döndü, **İsmail** ile beraber Kâ'be'nin temellerini yükseltmeye başladılar. **Kâdî** şöyle demiştir: "Bu rivayetlerde ele alınan hususların çoğunun gerçekle ilgisi yoktur. Çünkü **İbrahim** (a.s)'in, **Hacer** ile oğlu **İsmail**'i, **Sâre**'nin sözünden dolayı Şam beldesinden başka bir beldeye götürmesi mümkün iken, yiyecek ve içecek bulunmayan herhangi bir yere götürüp bırakması caiz değildir. Ancak ne var ki biz, "Allah Teâlâ'nın, **İbrahim** (a.s)'e, orada su ve yiyeceğin bulunacağını bildirmiş olması müstesnâdır" deme durumumuz başka. Ben derim ki: Zemzem suyunun zuhur etmesinin, **Hz. İsmail** (a.s) için bir "**İrhâs**" (3) olması muhtemeldir. Bu bize göre caizdir. **Mu'tezile,** bunu kabul etmez. **Mu'tezile**'ye göre bu, **Hz. İbrahim**'in bir mucizesidir.

Namazlı Nesil Dileği

Daha sonra رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلٰوةَ *"Rabbimiz, namaz kılsınlar diye..."* buyurmuştur. لِيُقِيمُوا 'daki lâm harfi, أَسْكَنْتُ fiiline müteallıktır. Bu, "Ben, zürriyetimden bir kısmını, namaz kılsınlar diye iskân ettim" demektir ki, bu zürriyetinden bir kısmı da **İsmâil** ile onun çocuklarıdır. Yani, "Ben onları, üzerinde hiç ekin bulunmayan o vadiye, namaz kılsınlar diye bıraktım" demektir.

Ahali Tarafından Neslinin Sevilmesi Dileği

Daha sonra **İbrahim** (a.s) فَاجْعَلْ أَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ *"Artık sen, insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir"* demiştir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Esmaî şöyle der: "Bir şey, yukardan aşağıya düştüğünde هَوَى يَهْوِى هَوْياً denilir. تَهْوِي إِلَيْهِمْ tabirinin manasının, "Onları sever, arzular" şeklinde olduğu ileri sürüldüğü gibi, buna "onlara koşar", "onlara varır gelir", "onlara akıp gider, iner" manaları da verilmiştir. Nitekim, yukardan aşağı yuvarlanıp düştüğünde, "Taş dağın başından yuvarlandı **(hevâ)**; yine dağın başından indiğinde, "Adam indi... **(hevâ)**" denilir.

İkinci Bahis: Bu dua, hem dini hem de dünyayı içine alan, kapsayan bir duâdır. Dini içine almasına gelince, buna insanların, o beldeye Allah'a olan bağlılıkları ve itaatları sebebiyle gitmeye meyletmeleri girer. Dünyayı da içine almasına gelince, buna da, ticaret etmek gayesiyle, insanların ellerinde bulunan şeyleri oradakilere götürme hususundaki arzuları girmektedir. İşte bu meyilden dolayıdır ki, oradakilerin geçimleri bol olur, yiyecekleri ve giyecekleri de çok olur.

---

(3) Bir peygamberin, peygamber olarak gönderilmesinden önce peygamber olacağına delâlet eden ipucu (Ç).

Üçüncü Bahis: Mine'n-nâs ifadesindeki **min**, ba'ziyyet ifade eder. Buna göre mana, "İnsanların bazılarının gönüllerini onlara meylettir" şeklinde olur. **Mücahid**, "şayet **İbrahim** (a.s) "insanların gönüllerini" demiş olsaydı, Farslılar, Bizanslılar, Türkler ve Hintliler orada toplanırlardı" derken, **Said Ibn Cübeyr** de "**İbrahim** (a.s) şayet, "insanların gönüllerini" demiş olsaydı, yahudî, hıristiyan ve mecusîler de hacc yaparlardı. Ancak ne var ki **İbrahim** (a.s), "insanlardan bazılarının gönüllerini" demiştir ki, bunlar müslümanlardır" demektedir.

Neslinin Rızıklandırılması Dileği

Daha sonra **Hz. İbrahim** وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ *"Onları, bazı meyvelerle rızıklandır"* demiştir. Bu hususta iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Hz. İbrahim "meyveleri onlara rızık olarak ver!" demeyip, aksine "onları meyvelerden rızıklandır" demiştir ki, bu da **Hz. İbrahim**'in bu duâsıyla kastettiği şeyin, bazı meyvelerin onlara ulaşması olduğuna delâlet eder.

İkinci Bahis: Onlara mahsullerin ulaştırılmasından maksadın, o mahsullerin onlara ticâret yoluyla ulaştırılması muhtemel olduğu gibi, bundan muradın, oraya yakın köyleri, onlardan meyve elde etmek için, imâr ve mamûr etmek olması da muhtemeldir.

Daha sonra لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ *"umulur ki şükrederler"* demiştir ki, bu da, aklı olan kimsenin dünya menfaatlarından maksadının, ibâdetleri yerine getirmek ve tâatları ifâ etmek için o şeyleri kullanmak olduğuna delâlet eder. Çünkü, **İbrahim** (a.s), onların namazlarını kılabilmeleri ve dinî vazifelerini ifa edebilmeleri için Allah'tan çoluk çocuğuna dünyevî menfaatleri kolaylaştırmasını talep ettiğini beyân buyurmuştur.

Allah Gizliyi de Açığı da Bilir

Dördüncü İsteği: Onun, رَبَّنَآ إِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفِي وَمَا نُعْلِنُ *"Ey Rabbimiz, gizlediğimizi de, açıkladığımızı da, şüphe yok ki sen bilirsin"* **demesidir.**

Bil ki, **İbrahim** (a.s) Allah'tan, dünyevî menfaatleri çoluk çocuğuna kolaylaştırmasını ve müyesser kılmasını isteyince, kendisinin, gelecekte işlerin neticesinin nereye varacağını bilemediğini, onları bilenin ve onların sırlarını kuşatanın Allah olduğunu belirterek, *"Ey Rabbimiz, gizlediğimizi de, açıkladığımızı da, şüphe yok ki sen bilirsin"* demiştir. Bu, "Sen bizim maslahatlarımızı da, hallerimizi de ve bizden sâdır olan menfaatleri de bilirsin" demektir. Bunun "Oğlum **İsmail**'den ayrı oturmamız sebebiyle karşılıklı olarak duyduğumuz teessürü ve açığa vurduğumuz feryadı bilirsin" manasına geldiği ileri sürüldüğü gibi; bunun, "Kalbimizde karar kılan hüznümüzü gizlememizi ve (kendisiyle **Hacer** arasında geçen şeyi kastederek) açığa vurduğumuz şeyleri bilirsin" manasına geldiği de söylenmiştir. Çünkü, **Hacer İbrahim**'e, vedalaşırken, "bizi kime bırakıyorsun!" demişti de, o da: "Allah'a

bırakıyorum" cevabını vermişti. **Hacer**: "Allah mı bunu sana emretti?" deyince de, **İbrahim**: "Evet" demiş; **Hacer** de: "o halde biz korkmayacağız" demişti.

Daha sonra **İbrahim** (a.s): وَمَا يَخْفَى عَلَى اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ فِى الْأَرْضِ وَلاَ فِى السَّمَآءِ *"Zaten, yerde ve gökte olan hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz"* demiştir. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, Allah Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim**'i tasdik için îrâd etmiş olduğu bir sözdür. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَكَذٰلِكَ يَفْعَلُونَ *"Bunlar da böyle yapacaklardır"* (Neml, 34) ifadesi gibidir.

b) Bu da, **Hz. İbrahim** (a.s)'in sözüdür. Bu, "Gaybın âlimi olan Allah'a, herhangi bir yerde herhangi bir şey saklı kalmaz" demektir. مِنْ شَيْءٍ ifâdesindeki **min**, istiğrâk ifâde edip, buna göre sanki, "Allah'a, hiçbir şey saklı kalmaz" denilmek istenmiştir.

Hz. İbrahim'in İhtiyarlığında Evlad Sahibi Olması

Daha sonra **İbrahim** (a.s) اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى وَهَبَ لِى عَلَى الْكِبَرِ اِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ *"Bana, ihtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bahşeden Allah'a hamdolsun"* demiştir. Bu ifâdeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bil ki Kur'ân, Allah Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim**'e bu iki çocuğu yaşlı ve ihtiyarken verdiğine delâlet etmektedir. Ama, **Hz. İbrahim**'in o günkü yaşının ne kadar olduğu hususu Kur'ân'dan anlaşılmamaktadır. Bu hususta ancak, rivâyetlere başvurulur. Bu cümleden olarak, **Hz. İsmail** doğarken, **Hz. İbrahim**'in yaşının doksandokuz; **İshak** doğarken de yüzyirmiiki olduğu ileri sürüldüğü gibi,**İsmail** (a.s) doğarken, **Hz. İbrahim**'in yaşının altmışdört, **İshak** (a.s) doğarken de doksan olduğu da ileri sürülmüştür. **Said İbn Cübeyr**'in: "**Hz. İbrahim**'in, ancak yüzyirmiyedi yaşından sonra çocuğu olmuştur" dediği rivâyet edilmiştir. **Hz. İbrahim** özellikle, *"ihtiyarlığıma rağmen"* ifadesini kullanmıştır. Çünkü, o yaşta çocuk vererek lütufta bulunmak, o zamanın çocuktan ümidin kesildiği bir zaman olması bakımından büyük bir lütuftur. Ümit kesildiği bir zamanda, insanın umduğunu elde etmesi, nimetlerin en büyüklerindendir. Bir de o gibi ileri yaşlarda bir çocuğun meydana gelmesi, **Hz. İbrahim** (a.s) için bir mucizedir.

Buna göre eğer, "**İbrahim** (a.s) bu duayı **Hz. İsmail** ve annesi **Hacer** 'i o vadiye yerleştirirken yapmıştır. O vakitte henüz, **İshâk** (a.s) doğmamıştı. Şu halde nasıl olmuş da *"Bana, ihtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bahşeden Allah'a hamdolsun"* diyebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: **Kadî** şöyle demiştir: "Bu delil, **İbrahim** (a.s)'in bu sözü duâsının peşinden değil de, başka bir zamanda söylemiş olmasını gerektirir." Şöyle de denilebilir: "Her ne kadar rivâyetlerin zahiri, bunun hilâfına olsa da, **Hz. İbrahim** bu sözü, **İsmail** büyüyüp **İshak** da doğduğu zaman söylemiştir."

İkinci Bahis: Ale'l-kiber (ihtiyarlığıma rağmen) ifadesindeki **alâ** harfi, مَعَ (ile) manasındadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

إِنِّي عَلَى مَا تَرَيْنَنِ مِنْ كِبَرِي / أَعْلَمُ مِنْ حَيْثُ يُؤْكَلُ الْكَتِفُ

"Benim yaşlılığımı görmenizle birlikte (ey kadınlar), ben, omuz kürek kemiğimin hangi sebepten ötürü yenildiğini (ihtiyarladığını) da bilmekteyim." **Ale'l-kiber** ifadesi hal yerinde kullanılmış bir tabir olup manası "Ben yaşlı iken de veren, esirgemeyen" biçimindedir.

Üçüncü Bahis: Bu bahis, **İbrahim** (a.s)'in, *"Ey Rabbimiz, gizlediğimizi de açıkladığımızı da şüphe yok ki sen bilirsin. Zaten, yerde ve gökte olan hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz"* ifadesiyle, *"Bana, ihtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bahşeden Allah'a hamdolsun"* ifadesi arasındaki münasebet hakkındadır. Bu münasebet şudur: Sanki, **Hz. İbrahim**'in kalbinde, Allah'tan, ölümünden sonra, hem o iki çocuğuna, hem de onların zürriyetine yardım etmesini talep etme arzusu vardı; ancak ne var ki o, bu arzusunu açıkca ifade etmemiş, tam aksine, *"Ey Rabbimiz, gizlediğimizi de açıkladığımızı da, şüphe yok ki sen bilirsin"* demiştir ki, bu "Sen, bizim kalblerimizdekini ve içimizdekini bilirsin" demektir. Daha sonra da o, *"Bana, ihtiyarlığıma rağmen İsmail'i ve İshak'ı bahşeden Allah'a hamdolsun"* demiştir. Bu da, **İsmail** ve **İshak**'ın, **Hz. İbrahim**'in ölümünden sonra, yaşamaya devam ettiklerine ve **Hz. İbrahim**'in bu ikisi sebebiyle meşgul olduğuna açık bir biçimde delâlet etmektedir. Binâenaleyh bu, **İbrahim** (a.s)'in ölümünden sonra **İsmail** ve **İshak**'a hayırların ve ilâhî lütufların ulaşması için ima yoluyla yaptığı bir duadır. Bu da, duaya ihtiyaç duyulduğunda, Cenâb-ı Hakk'ı medh ü senâ ile meşgul olmanın, duâ etmekten daha üstün olduğuna delâlet eder. Nitekim Hz. Peygamber, Rabbinden nakletmiş olduğu bir hadis-i kudsîde Cenâb-ı Hak, *"Kimi, beni zikretmek, benden istemekten alıkoyarsa, ona, isteyenlere verdiğim şeyden daha iyisini veririm"* buyurmuştur.

Daha sonra **İbrahim** (a.s) إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ *"Çünkü benim Rabbim, duayı elbette işitir"* demiştir.

Bil ki **İbrahim** (a.s), o duâyı açık ve net olarak değil de, kapalı ve rumuzlu bir biçimde yapınca, *"Çünkü benim Rabbim, duayı elbette işitir"* demiştir. Yani, "O, ister ben onu açıkça belirteyim, isterse belirtmeyeyim, maksadımı bilendir" demektir. *"Duayı işitendir"* ifadesi, melik, bir kimsenin sözüne değer verip onu kabul ettiği zaman söylenilen "Kıral, falancanın sözünü duydu,dinledi" deyiminden alınmıştır. "Allah, kendisine hamdedeni duydu, (kabul etti)" ifadesi de böyledir.

Kendisinin ve Neslinin Namaza Devam İsteği

Beşinci İsteği: Onun, رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلٰوةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي *"Yâ Rabbi, beni dosdoğru namaz kılan eyle. Zürriyetimden de (böyle namaz kılanlar yarat)"* demesidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimlerimiz, bu ayetle, kulların fiillerini Allah'ın yarattığı hususunda istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İbrahim** (a.s)'den naklen, *"Beni de oğullarımı da putlara tapmaktan uzak tut"* (İbrahim, 35) ifadesi, menhiyyâtı bırakmanın ancak Allah'dan olduğuna; onun, *"Ya Rabbi, beni dosdoğru namaz kılan eyle. Zürriyetimden de (böyle namaz kılanlar yarat)"* ifadesi de, emredilenleri yapmanın da, yine Allah'dan olduğuna delâlet eder ki bu, **Hz. İbrahim**'in, bütün bunların Allah'dan olduğu hususunda ısrarlı ve kararlı olduğunu açıkça ifade eder.

İKİNCİ MESELE

Bu ifâdenin takdiri, "Ya Rabbi, zürriyetimin bir kısmını da böyle yap" şeklindedir. Çünkü مِنْ ذُرِّيَّتِي ifadesindeki **min**, kısmîlik içindir. **Hz. İbrahim**, bu kısmîliği ve ba'ziyyeti, Cenâb-ı Hakk'ın ona, zürriyeti içinde bir grup kâfirin bulunacağını bildirmesiyle öğrenmişti ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Zalimler ahdime eremez"* (Bakara, 124) buyruğudur.

İbadetini Kabul İsteği

Altıncı İsteği: Hz. İbrahim, bahsedilen talepleri hususunda Allah'a dua edince, duasını kabul etmesi hususunda da O'na yalvarıp yakararak رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ *"Ey Rabbimiz, duamızı kabul et"* demiştir. **İbn Abbas**, "**Hz. İbrahim**'in bu dileğinde geçen duâ sözüyle, "ibâdetlerimi" manasını kastettiğini, bunun delilinin ise, *"Sizi ve Allah'tan başka taptıklarınızı bırakıp çekiliyorum"* (Meryem, 48) ayeti olduğunu söylemiştir.

Mağfiret Dileği

Yedinci İsteği: Onun, رَبَّنَا اغْفِرْلِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ *"Ey Rabbimiz, hesâbın görüleceği gün, beni, ana-babamı ve bütün iman edenleri bağışla"* sözüdür. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İstiğfar Günaha Delâlet Eder mi?

Bir kimse, "Mağfiret talebinde bulunması, ancak bir günahın işlenmesinden sonra olur. Şu halde, bu ifâde, **Hz. İbrahim**'den bir günahın sudûr ettiğine delâlet eder. Şayet o, Allah Teâlâ'nın bağışlayacağını kesinkes biliyor idiyse, o halde daha nasıl, tahakkuk edeceği kesin olan bir şeyi elde etmeyi talep etmiştir?" diyebilir.

Cevap: Bundan maksat, Allah'a iltica etmek ve O'nun fazlı, keremi ve rahmeti hariç, her şeyden arzu ve isteği kesmektir.

İKİNCİ MESELE
Müşrikler İçin Duanın Hükmü

Şayet bir kimse: "O, ebeveyni kâfir olduğu halde, onlar için nasıl mağfiret talebinde bulunabilmiştir?" derse, buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Kâfir olan ebeveyn için mağfiret talebinde bulunulmama meselesi, ancak tevkîfîlikle (Allah'ın bildirmesiyle) bilinebilecek bir husustur. Binâenaleyh, **İbrahim** (a.s) belki de, bu hususta herhangi bir men emri, yasaklama almamış; bundan dolayı da bunun caiz olacağını sanmıştır.

2) Ayetteki, *"Anne ve babamı"* sözüyle, **Hz. Adem** ve **Havva**'yı kastetmiştir.

3) Bu, müslüman olmak şartına bağlıdır.

Bir kimse şöyle diyebilir: "Durum, şayet böyle olsaydı, o istiğfar batıl olmazdı. O, batıl olmazsa, Hak Teâlâ'nın, *"Yalnız İbrahim'in, babasına, "senin bağışlanmanı isteyeceğim" demesi müstesna"* (Mümtehine, 4) sözü batıl olur." Bazıları da, **Hz. İbrahim**'in annesinin müslüman olduğunu; işte bundan dolayı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Fakat onun Allah'ın bir düşmanı olduğu kendisince besbelli olunca, o, ondan uzaklaştı"* (Tevbe, 114) ifâdesinde, özellikle babası zikredilmiştir. Allah, en iyisini bilendir.

İbrahim (a.s)'in, *"hesabın görüleceği gün"* sözüyle ilgili olarak da şu iki açıklama yapılmıştır:

1) Bu ifadedeki **yekûmu** kelimesi يَثْبُتُ manasında olup, "Bir kimsenin ayakları üzere durması, kaim olması" ifadesinden alınmıştır. Bunun böyle olduğunun delili, Arapların قَامَتِ الْحَرْبُ عَلَى سَاقِهَا "savaş, bacakları üzere kalktı, başladı ve kızıştı" deyimidir. Bunun bir benzeri de Arapların, "Aydınlattı, ışığı sabitleşti" manasında olmak üzere, تَرَجَّلَتِ الشَّمْسُ denilmesidir. Buna göre sanki güneş, ayağı üzerine kalkmış ve dikilmiş demektir.

2) **Hesâp** kelimesinin, **yekûmu** fiilinin faili olması mecâzî olup, esasen hesap verecek olan kimselerin kıyamı ve ayağa kalkması kastedilmiştir. Bu وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ *"şehre sor"* (Yusuf, 82) ayeti gibidir. Yani, "oranın halkına sor" demektir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ ۚ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ﴿٤٢﴾
مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ۖ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ ﴿٤٣﴾

"O zalimlerin yaptıklarından Allah'ı gafil zannetme sakın! O bunları ancak, öyle bir gün için geciktiriyor ki, gözler belerip kalacaktır. Hepsi de başlarını dikerek koşacaklardır. Gözleri, kendilerine bile dönüp bakamayacak. Kalplerinin içi ise, bomboştur"

(İbrahim, 42-43).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allah Teâlâ, tevhîdin delillerini beyan edip, sonra da, **İbrahim** (a.s)'in kendisinden onu şirkten korumasını, salih amellere muvaffak kılmasını, Kıyamet gününde kendisine rahmet ve mağfiretini tahsis etmesini istediğini anlatınca, bundan sonra, hem Kıyametin varlığına, hem de o günün vasıflarına delâlet edecek olan hususları beyan buyurmuştur.

Ahiret Hayatının Delili

Kıyametin varlığına delâlet eden şeye gelince: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ *"O zalimlerin yaptıklarından Allah'ı gafil zannetme sakın!"* buyruğudur ki, bundan maksat şu hususa dikkat çekmedir: Allah Teâlâ, şayet mazlumun hakkını zalimden almayacak olsa, o zaman Allah'ın, ya o zalimden habersiz olması, yahut cezalandırmaktan aciz olması,veyahut da o zalimin zulmüne razı olması gerekir. Gerek gaflet, gerek acziyyet, gerekse zulme rıza göstermek Allah hakkında imkânsız olunca, O'nun mazlûmun hakkını zâlimden almaması da imkânsız olur.

Allah'ın Habersiz Sanılması Caiz Değildir

Buna göre eğer: "Hz. Peygamber'in, Allah'ı, gafletle vasfedilmiş olarak sanması nasıl uygun düşer?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) Bununla, onun, Allah'ın hiçbir şeyden gafil olmadığı inancı üzere sabit kadem olup devam etmesi kastedilmiştir. Bu, (onun hakkında) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sakın müşriklerden olma. Allah ile birlikte başka tanrı (edinip) tapma!"* (Kasas, 87-88) ve *"Ey iman edenler... iman ediniz"* (Nisa, 136) ayetlerinde olduğu gibidir.

2) Bundan maksat, Allah'ın, intikam almaması halinde, bu intikam almayışın,

O'nun o zulümden habersiz olmasından dolayı olacağını beyan etmektir. Böyle bir gafletin imkânsız oluşu, herkes tarafından bilinen bir husus olunca, hiç şüphesiz cezasını vermeme de imkânsız olmuş olur.

3) Bununla, "Sen Allah'ın, onların yaptıklarından habersiz olan kimsenin yaptığı muâmele gibi onlara muâmele edeceğini sanma! Ancak ne var ki, Allah onlara, onları gözetleyen, en ufacık ve önemsiz şeylerden dahi hesâba çeken kimselerin muâmeleleri gibi muâmele edecektir" manası kastedilmiştir.

4) Bu söz, zahiri itibâriyle Hz. Peygamber'e yöneltilmiş bir hitâp ise de, gerçekte ümmetine yapılmış olan bir hitaptır. **Süfyân İbn Uyeyne**'nin: "Bu, mazlum için bir teselli, zalim içinse bir tehdittir" dediği rivayet edilmiştir.

Kıyamet Gününün Bazı Sıfatları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o zalimlerin cezâsını, birtakım sıfatlarla nitelenmiş olan bir güne ertelemiş olduğunu beyan buyurmuştur:

Birinci Sıfat: O günde, o gözler belerip kalacaktır. Gözler, açık kalıp, hiçbir tarafa kıpırdayamadığı esnada, شَخَصَ بَصَرُ الرَّجُلِ denilir. Gözlerin belermesi, hayretin ve dehşetin insanı kuşattığına, artık mecalin kalmadığına delâlet eder.

Muhtifin Kelimesinin Manası

İkinci Sıfat: Ayetteki **muhtifîn** kelimesinin ifâde ettiği husustur. Bu kelimenin ne demek olduğu hususunda şu dört görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Ebu Ubeyde, bu kelimenin manasının "koşmak" olduğunu; nitekim Arapça'da, deve hızlı biçimde yürüdüğünde, أَهْطَعَ الْبَعِيرُ فِي سَيْرِهِ denilir demiştir. Bu izaha göre ayetin manası şöyle olur: "Gözleri, korkunun şiddetinden dolayı belerip kalan kimsenin genel durumu, onun kalakalması, çakılıp kalmasıdır." Böylece Allah Teâlâ, onların halinin, alışılmışın dışında olduğunu; zira onların, gözlerinin belermesine rağmen yine o belâya doğru hızlıca koştuklarını beyan buyurmuştur.

İkinci Görüş: Ahmed İbn Yahyâ, bu kelimenin, "zillet ve korku içinde, çaresiz olarak bakan kimse" anlamına geldiğini söylemiştir.

Üçüncü Görüş: Bu kelime, "susup kalan, artık birşey söyleyemeyen kimse" anlamındadır.

Dördüncü Görüş: Leys şöyle der: "Arapça'da bir kimsenin bakışları soğuyup zillet içinde kaldığında, buna, **"ehte'a"** denilir."

Üçüncü Sıfat, مُقْنِعِي رُؤُسِهِمْ kelimesidir. **İknâ'**, başı kaldırarak, zillet ve korkuyla bakmaya denilir. O halde, Hak Teâlâ'nın مُقْنِعِي رُؤُسِهِمْ ifâdesinin anlamı, "Başlarını kaldırarak, dikerek" anlamındadır. Bu, "Belâyı ve sıkıntıyı görüp de müşahede

edenler, genellikle, o sıkıntıyı görmemek için başlarını eğerler. Böylece Allah Teâlâ, onların halinin, bu alışılmışın dışında olduğunu; (onların başlarını eğmeleri gerekirken), başlarını kaldırdıklarını, diktiklerini beyan buyurmuştur.

Dördüncü Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ *"Gözleri, kendilerine bile dönüp bakamayacak"* ifadesidir. Bu sıfatla, o belerme işinin devamlı olduğu kastedilmiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O günde gözler belerip kalacaktır"* tavsifi, bu belermenin devamlı olduğunu göstermez. Ama, *"Gözleri, kendilerine bile dönüp bakamayacak"* ifadesi ise, bu belermenin devamlı olduğunu gösterir ki, bu da, onların kalplerindeki hayret ve şaşkınlığın devamlı olduğuna delâlet eder.

Beşinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ *"Kalplerinin içi ise bomboştur"* ayetidir. Hevâ, maddelerin ve kütlelerin işgal etmediği boşluk demektir. Daha sonra bu kelime, bir sıfat kabul edilerek, her şeyden hali ve gücü ve kuvveti de kalmadığında, قَلْبُ فُلَانٍ هَوَاءٌ "Falancanın kalbi bomboştur" denilir ki, bununla, o kâfirlerin kalplerinin, Kıyamet gününde, onları saran dehşet ve hayretin büyüklüğünden dolayı, bütün hatıra ve düşüncelerden; onların başına gelen ikâb ve cezâdan ötürü her türlü ümit ve arzudan; ve onlardaki hüzün ve kederin çokluğundan dolayı da her türlü sevinçten uzak olması kastedilmiştir.

Bu beş sıfatı bu şekilde anlayıp bildikten sonra, bil ki âlimler, bunların ne zaman tahakkuk edeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bunların, muhasebeye çekilirken tahakkuk edeceği belirtilmiştir. Bunun delili, Allah Teâlâ'nın bu sıfatları, o günü *"hesabın görüleceği gün"* diye vasfetmiş olmasının hemen peşinden getirmiş olmasıdır. Bunların, gruplar birbirinden ayrılıp da, böylece mutlu kulların cennete; şakîlerin de cehenneme gittikleri zaman tahakkuk edeceği söylenildiği gibi, bunların **İsrafil**'in çağrısına icabet edilip kabirlerden kalkıldığında tahakkuk edeceği de ileri sürülmüştür. **Birinci görüş,** bahsettiğimiz delil sebebiyle daha evlâdır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Uyarılan Kâfirlerin Akıbeti

وَأَنذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَا أَخِّرْنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ
نُّجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُم مِّن قَبْلُ مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ ۝
وَسَكَنتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا
لَكُمُ الْأَمْثَالَ ۝

"İnsanlara, o azâbın kendilerine geleceği günün tehlikesini anlat ki, o zalimler: "Ey Rabbimiz, bizi yakın bir zamana kadar beklet de senin davetine icâbet edelim. Peygambere tâbi olalım" diyeceklerdir. Halbuki daha evvel siz, kendinize, "Hiçbir zevâl yoktur" diye yemin etmediniz miydi? Siz, nefislerine zulmedenlerin diyârında da yerleştiniz. Onlara neler yaptığımız, sizin için apaçık meydana çıktı. Size, birçok misaller de gösterdik"

(İbrahim, 44-45).

Bil ki Allah Teâlâ'nın, يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ *"İnsanlara, o azâbın kendilerine geleceği gün..."* buyruğu ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Keşşâf sahibi "bu ifâdenin, **enzir** fiilinin ikinci mef'ûlü olduğunu; bu günün de Kıyamet günü olduğunu" söylemiştir.

İkinci Bahis: el-Azâb kelimesinin başındaki elifLâm, ahd ifâde eder... Yani, "insanları, kendilerine, daha önce bahsedilen gözlerinin belermesi ve başlarını dikerek belâya doğru koşmaları azâbının geleceği günden sakındır" demektir.

Ahiret Azabı İle Uyarma

Üçüncü Bahis: "**İnzâr**", zararlı şeylerin geleceğini bildirerek, korkutmak demektir. Müfessirler, Hak Teâlâ'nın, *"o azâbın kendilerine geleceği gün"* buyruğundan Kıyamet gününün kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. **Ebu Müslim** bunu, o azabın gelmesi manasına değil de, görülmesi manasına hamletmiştir ki, ayetin zahiri bu mananın aksine delâlet eder. Çünkü Allah o günü, onlara azâblarının gelmesi ve onların da, dünyaya dönmeyi arzu ettikleri bir gün olarak

vasfetmiştir. İşte bu sebeple onlara da, *"Halbuki daha evvel siz, kendinize "Hiçbir zevâl yoktur" diye yemin etmediniz miydi?"* denilmiştir ki bu söz, ancak Kıyamet gününe uygun düşer. **Ebu Müslim**'in delili şudur: O der ki: Bu ayet, *"Herhangi birinize ölüm gelip de, "Ey Rabbim, beni yakın bir müddete kadar gecikdirseydin de sadaka verip dursaydım"* (Münafikûn 10) ayetine benzer.

Kâfirlerin Mühlet ve Dünyaya Dönme İstemeleri

Daha sonra Allah Teâlâ o günde o kâfirlerin ne dediğini naklederek, فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَآ أَخِّرْنَآ إِلَىٰٓ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُّجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَ *"o zalimler: "Ey Rabbimiz, bizi yakın bir zamana kadar beklet de, senin davetine icâbet edelim. Peygamberlere tâbi olalım" diyeceklerdir"* buyurmuştur. Alimler *"bizi yakın bir zamana kadar beklet..."* ifâdesi ile ne kasdedildiği hususunda ihtilaf etmişler ve bazı alimler: "Onlar, dünyada yapamadıkları şeyleri telafi etmek için dünyaya dönmeyi isterler" demiş, bazıları da, "Hayır, onlar teklif hâline dönmeyi istemişlerdir" demiştir. Bu ikincilerin delili, onların, *"Senin davetine icâbet edelim, peygamberlere tâbi olalım"* şeklindeki sözleridir. **Ebu Müslim**'in görüşüne göre, ayetin manası açıktır.

Cenâb-ı Hak onlara cevap vererek, أَوَلَمْ تَكُونُوٓا أَقْسَمْتُم مِّن قَبْلُ مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ *"Halbuki daha evvel siz, kendinize, "Hiçbir zevâl yoktur" diye yemin etmediniz miydi"* buyurmuştur ki, bunun manası, Allah Teâlâ'nın bir başka ayetinde, yani, *"Onlar, "Ölecek kimseyi Allah diriltmez" diye, olanca yeminleriyle, Allah'a andettiler"* (Nahl, 38) ayetinde bahsedilen hususdur. Onlar, Kıyameti inkâr hususunda daha değişik şeyler ileri sürmüşlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, onların kalblerini bu sözle hoplattı. Çünkü böyle korkutma, daha kuvvetlidir. *"Hiçbir zeval yoktur"* ifadesine gelince, onların, "Bu hayattan bir başka hayata, bu dünyadan mücâzât (ceza) dünyasına geçersek, bizim için bir zeval olmayacaktır" demiş olmalarında şüphe yoktur. Yoksa onlar, hayattan ölüme, gençlikten ihtiyarlığa, fakirlikten zenginliğe geçişi inkâr etmiyorlardı.

Hadiselerden İbret Alma Gereği

Cenâb-ı Hak, وَسَكَنتُمْ فِي مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوٓا أَنفُسَهُمْ *"Siz, nefislerine zulmedenlerin diyarında da yerleştiniz"* buyurarak onları daha çok korkutmuştur. Bu, "Siz, sizden önce yaşamış olan **Nûh, Âd** ve **Semûd kavimleri** gibi, kâfir olup, küfür ve isyan etmek suretiyle kendilerine yazık edenlerin yerlerine yerleştiniz. Onların başına gelenleri gören kimselerin, ibret almaları gerekirdi. Binâenaleyh ibret alınmadığına göre, bu, kınamayı ve korkutmayı gerektirir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ *"Onlara neler yaptığımız, sizin için apaçık meydana çıktı"* buyurmuştur. Bu, "Onların neticelerinin, günaha, vebâle, ilahî

cezâya ve rezilliğe vardığı, sizce anlaşıldı" demektir. Buna göre eğer "Onlar, yalanladıkları için, Alah Teâlâ'nın o geçmiş ümmetleri helâk ettiğini kabul etmedikleri halde, nasıl bunlara, *"Onlara neler yaptığımız, sizin için apaçık meydana çıktı"* denilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Onlar, kendilerinden önceki o kavimlerin, dünya peşinde koştuklarını, sonra da ölüp gittiklerini biliyorlardı. Bu durumda, dünya peşinde koşmanın bir faydası olmadığını, esas gereken şeyin, din uğrunda gayret göstermek olduğunu anlamışlardır. Binâenaleyh bunu anlayana, bir korku ve endişe içinde olmak gerekir. Böylece bu durum onun için, caydırıcı bir nitelik taşır."

Bu mana, fiili tâ ile **tebeyyene** (meydana çıktı) şeklinde okuduğumuzda söz konusudur. Fakat bunu nûn ile **nubeyyinu** (beyan ettik) şeklinde okuduğumuzda, bunda bir şüphe yoktur. Çünkü bunun takdiri, Cenâb-ı Hakk'ın şöyle söylemesi olmuş olur: "Biz, onlara neler yaptığımızı, size beyân ettik." Halbuki onlar, kendilerine beyân edilen her şeyi anlamamışlardır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْأَمْثَالَ *"Size birçok misaller de gösterdik"* ifâdesi ile, Kur'an'da bildirdiği, doğrudan yaratmaya kâdir olduğu gibi, tekrar yaratmaya da kâdir olduğunu; peşin ceza verdiği gibi, azabı ertelemeye de kâdir olduğunu göstermek için irâd ettiği misalleri murad etmiştir. Allah'ın kitabında böyle misaller ve meseller pek çoktur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Kâfirlerin Tuzakları

وَقَدْ مَكَرُوا۟ مَكْرَهُمْ وَعِندَ ٱللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِن كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ ٱلْجِبَالُ ﴿٤٦﴾

"Gerçekten onlar, birtakım tuzaklar kurmuşlardı. Halbuki onların tuzaklarından dolayı dağlar yerinden oynayıp gitmiş olsa bile, onlara karşı mekir (hile) de Allah katındadır"

(İbrahim, 46).

Bil ki Allah Teâlâ, onların cezalarının nasıl olacağını anlatınca, bunun peşinden de onların nasıl tuzak kurduklarından bahsederek, *"Gerçekten onlar, birtakım tuzaklar kurmuşlardı"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimler, *"onlar tuzaklar kurmuşlardı"* ifâdesindeki vâv (onlar) zamirinin neye râci olduğu hususunda, şu değişik görüşleri belirtmişlerdir:

a) "Bu zamir, nefislerine zulmedenlerin diyarında yerleşmiş olanlara râcidir." Bu görüş doğrudur. Çünkü zamirin, önce bahsedilenlerden, kendisine en yakın olana râci olması gerekir.

b) Bununla, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in kavmi murad edilmiştir. Bunun delili, geçen ayetteki, *"insanları inzâr et"* cümlesidir. Binâenaleyh bu, "Ey Muhammed, insanları inzâr et. Çünkü kavmin, birtakım tuzaklar kurdu" demektir. Bu tuzak, *"Hani bir zamanlar o kâfirler, seni tutup bağlamak, yahut öldürmek, yahut (zorla yurdundan) çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı"* (Enfal, 30) ayetinde bahsedilen tuzaktır. Ayetteki, **mekr** *"Onların tuzakları"* ifadesi, "Onların, yapmak için bütün gayretlerini sarfettikleri o büyük tuzakları" demektir.

Nemrud'un Göğe Çıkma Teşebbüsü

c) Ayette bahsedilen tuzak ile, rivayet edilen şu şey kastedilmiştir:

Nemrud, göğe çıkmaya uğraşmıştı. Bunun için bir tabut (sandık) yaptırdı. Bunun dört ayağına dört kerkenes kuşu bağladı ve onları aç bıraktı. Sandığın dört köşesinin üzerinden de herbirine bir et parçası asılan dört değnek dikti. Sonra da perdedârı ile birlikte o sandığın içine oturdu. Kerkenesler o etleri görüp, onlara doğru uçmaya başladılar. Bu iş üç gün sürdü. Derken **Nemrud** (tabutla göğe yükseldi ve) artık dünyayı göremiyecek kadar yükseğe çıktı ve gökleri olduğu gibi gördü. Derken üzerinde etler bulunan değnekleri aşağıya aldı ve o kuşlar aşağı doğru uçmaya başladılar ve böylece yere indiler. İşte ayette bahsedilen, "tuzak" budur. **Kâdî** şöyle der: "Bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bunda büyük tehlike vardır. İnsan buna cesâret edemez. Bu hususta, itimâda şâyan sahih bir rivayet de yoktur. Ayeti, bu şekilde manalandırmak için herhangi bir delil de yoktur.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki, وَعِنْدَ اللّٰهِ مَكْرُهُمْ *"Onlara karşı mekir de Allah katındadır"* ifadesi ile ilgili şu iki izah vardır:

a) Tıpkı öncekinde olduğu gibi, "**mekr**"in fâiline muzâaf kılınması, "onların mekri" manasına olması. Buna göre mana, "Onların tuzakları, Allah katında yazılmıştır. O, bu tuzaklara karşı onlara, daha büyük bir tuzakla karşılık (ceza) verecektir" şeklindedir.

b) "**Mekr**"in mef'ûlüne muzaaf kılınıp, "Onlara yapılan mekir" manasına olması. Buna göre mana, "onlara Allah'ın yapacağı mekr, Allah katındadır" şeklinde olur. Bu mekr, onların hakettikleri azabtır. Allah bu azabı onlara, hiç ummadıkları bir şekilde verecektir.

"Tezûle"de Farklı Kıraatler

Cenâb-ı Allah'ın, وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ *"Onların tuzaklarından dolayı dağlar yerinden oynayıp gitmiş olsa bile"* ifâdesine gelince, bil ki sadece **Kisâî**, birinci lâmın fethası ve ikincisinin ötresi ile fiili, **le tezûlü** şeklinde okumuş; diğer kıraat imamları ise, birincisinin kesresi, ikincisinin nasbı ile **li tezûle** şeklinde okumuşlardır.

Birinci kıraate göre ayetin manası, "Onların tuzakları, kendisinden ötürü dağlar yerinden oynasın diye hazırlanmıştı" şeklinde olur. Bundan maksat, bunun olacağını söylemek değil, aksine işin büyüklüğünü ve korkunçluğunu bildirmektir. Bu tıpkı, *"Bu (sözden) dolayı nerdeyse gökler parçalanacak"* (Meryem, 90) ayetinde olduğu gibidir.

İkinci kıraate göre ise, ayetin manası şöyle olur: "Buradaki **in** edatı, **ma** manasına olup, kendisinden sonra gelen meksûr lâm ile de lâm-ı cuhûd (inkar) manası kastedilmiştir. Bu durumda, o lâm'ın başına geldiği müzârî fiilin mansub olması gerekir. Nahivciler bu lâm'a, "Lâm-ı cuhûd" adını vermişlerdir. Hak Teâlâ'nın, وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ ve مَا كَانَ اللَّهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْغَيْبِ (Al-i İmran, 179) buyruklarındaki lâm da böyledir. Ayetteki "dağlar" sözü, hem Hz. Peygamberin, hem de İslâm dininin durumunu gösteren (temsil) eden bir meseldir ve İslam dininin durumunun ve delillerinin, tıpkı kök salmış dağlar gibi sâbit ve sağlam olduğunu göstermektedir. Çünkü Allah Teâlâ, peygamberi Muhammed'e, dinini bütün dinlere üstün kılacağını vaadetmiştir. Bu hususun doğruluğuna, hemen peşisıra gelen, *"Öyle ise sakın Allah, peygamberlerine olan vaadinden cayar sanma"* (İbrahim, 47) ayeti de delâlet eder. Bu, "Allah sana, onlara galip gelip, hükümrân olacağını vaadetmiştir" demektir. İşte buna göre ayetin manası, "Onların tuzakları, kendisinden ötürü dağlar yerinden oynayıp gitsin için değildir", yani "onların hile ve tuzakları, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in dininin ve şeriatının delilleri demek olan, o kök salmış dağların yerinden oynamasından daha zayıftır" şeklinde olur. **Ali** ve **Amr**, bunu **en kâne mekruhum** diye okumuşlardır.

★ ★
★

Resullere Yapılan Vaadden Dönülmez

فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ ﴿٤٧﴾

"Öyle ise, sakın Allah peygamberlerine olan vaadinden cayar sanma. Şüphesiz ki Allah azizdir, intikam sahibidir"

(İbrahim, 47).

Bil ki Allah Teâlâ,*"O zalimlerin yapacaklarından Allah'ı gâfil zannetme"* (İbrahim, 42) buyurmuş; bu ayette ise, *"Sakın Allah peygamberlerine olan vaadinden cayar sanma"* buyurmuştur ki, bundan maksadı, kendisi Kıyameti koparmayıp, mazlumların hakkını, zâlimlerden almayacak olsa, gâfil olmuş olması yahut vaadinden caymış olması gerektiğine dikkat çekmektir. Akl-ı selimde bütün bunların imkansız olduğu yer ettiğine göre, Allah'ın Kıyameti koparmayacağını söylemek batıldır. Cenâb-ı Hakk'ın peygamberlerine olan **vaadi,** *"Biz, mutlaka peygamberlerimize yardım ederiz"* (Mü'min, 51) ve *"Allah, "mutlaka ben de peygamberlerim de gâlip geleceğiz" diye, hükmetti"* (Mücâdele, 21) ayetlerinde bildirilen şeylerdir.

Eğer, مُخْلِفَ رُسُلِهِ وَعْدَهُ denilmeli değil miydi? Niçin ikinci mef'ûl, birinciden önce getirilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu, Allah'ın asla vaadinden caymayacağını bildirmek içindir. Çünkü Allah vaadinden dönmez. Hem sonra **rusûlehi** (peygamberlerine...) demiş ve bununla şuna işaret etmek istemiştir: Herhangibir kimseye olan vaadinden caymadığına ve vaadinden caymak da O'nun şânına yakışmadığına göre, artık nasıl olur da O, en seçkin ve en hayırlı insanlar olan o peygamberlere karşı yaptığı vaadinden cayar." Bu ifâde **rusul** kelimesinin mecrur, vaad kelimesinin mansub okunuşu ile, مُخْلِفَ وَعْدَ رُسُلِهِ şeklinde de okunmuştur. Buna göre ifâdenin manası, "peygamberlerine olan vaadinden caymaz" şeklindedir. Bu okuyuş, zayıflık bakımından tıpkı, قَتْلَ أَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ (En'am, 137) ayetinin kıraati gibidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ *"Şüphesiz Allah, tuzak kurulamayacak kadar azizdir, (güçlü)dür ve dostları için, düşmanlarından intikam alandır"* buyurmuştur.

★ ★
★

Göklerin Ve Yerin Yakılacağı Gün

يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٤٨﴾ وَتَرَى
الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ ﴿٤٩﴾ سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشَىٰ وُجُوهَهُمُ النَّارُ ﴿٥٠﴾
لِيَجْزِيَ اللَّهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٥١﴾ هَٰذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا
هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿٥٢﴾

"O gün ki, yer başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacaktır. Tek hâkim olan Allah'ın huzurunda toplanacaklardır. O gün günahkârların, bukağılara vurulmuş olduğunu görürsün. Onların gömlekleri katrandandır, yüzlerini de ateş bürüyücektir. Ta ki Allah herkese kazandığının cezasını versin. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir. İşte bu -onunla tehlikelerden haberdâr edilsinler, O'nun bir tek tanrı olduğunu bilsinler, akl-ı selim sahipleri iyice düşünüp ibret alsınlar diye- insanlara yapılan bir tebliğdir"

(İbrahim 48-52).

Bil ki Allah Teâlâ, *"Şüphesiz Allah azizdir, intikam sahibidir"* deyince, ne zaman intikam alacağını bildirerek, *"O gün ki, yer başka bir yere ... tebdil olunacaktır"* buyurmuş ve o günün müthiş bir gün olduğunu belirtmiştir. Zira göklerin ve yerlerin değiştirilmesinden daha büyük birşey olmayacağı, herkesin kabul edeceği bir hususdur.

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE - **Zeccâc:** **"yevme"** kelimesinin mansub oluşunu, ya **"zün'tikâm"** ifâdesindeki **intikam** masdarının zarfı olmasına, yahut da, يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ *"Onlara azabın geldiği gün"* (İbrahim 44) ifâdesindeki **"yevm"** kelimesinden bedel olmasına bağlamıştır.

İKİNCİ MESELE

Bu Yıkılıp Başkalaşım Nasıl Olacak?

Bil ki tebdil (değiştirme) şu iki şekilde olur:

a) Cevherinin (esas maddesinin) bırakılıp, özelliklerinin değiştirilmesi...

b) İlk cevherinin yok edilip, yerine yeni bir cevher (esas madde) yaratılması...

Tebeddül lafzını, bir şeyin vasfını değiştirmeyi istemek amacıyla zikretmenin caiz olduğunun delili şudur: Arapça'da, onu eritip de mühür haline getirerek, bir şekilden başka bir şekle naklettiğinde, halka hakkında, بَدَّلْتُ الْحَلْقَةَ خَاتَمًا "Halkayı mühüre tebdil ettim" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte Allah bunların kötülüklerini iyiliklere çevirir"* (Furkan, 70) ayeti de böyledir. Yine Arapça'da بَدَّلْتُ قَمِيصِي جُبَّةً "Gömleğimi cübbeye çevirdim" denilir ki, bunun manası, "Aynı şeyi, bir halden başka bir hale naklettim" demektir. Yine, halleri ve durumları değiştiği zaman, "Zeyd tebeddül etti, değişti" denilir. "Tebdil" lafzının, zâtlarda bir değişme meydana geldiğinde zikredilmesinin örneğine gelince, bu, senin, "Dirhemleri dinarlara dönüştürdüm, tebdil ettim" sözünde olduğu gibidir. Cenâb-ı Hakk'ın, بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا *"onları başka derilerle değiştireceğiz"* (Nisa, 56) ve بَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ *"İkişer cennetlerinin yerine de iki bostan peyda ettik"* (Sebe, 16) ayetleri de böyledir.

Sen, lafzın, bu iki mefhumdan da herbirine muhtemel olduğunu anladığın zaman bilesin ki, ayet hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Maksat, zâtı değil, sıfatı değiştirmektir... **İbn Abbas** (r.a.) şöyle demiştir: "O, bu yeryüzüdür; ancak ne var ki onun sıfat ve halleri değişmiştir.. Binâenaleyh, dağları yeryüzünden kayıp yürüyecek, denizleri fışkırıp dümdüz olacak, onda ne bir eğrilik ne de bir tepe görülecek." **Ebu Hureyre** (r.a.)'den rivayet edildiğine göre o, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle dediğini nakletmiştir:

يُبَدِّلُ اللَّهُ الْأَرْضَ غَيْرَ الْأَرْضِ فَيَبْسُطُهَا وَيَمُدُّهَا مَدَّ الْأَدِيمِ الْعُكَظِيِّ فَلاَ تَرَى فِيهَا عِوَجاً وَلاَ أَمْتاً

"Allah, arzı başka bir arz haline getirir de, onu yayar ve debbağlanan derinin uzatılması gibi uzatır. Artık sen orada ne bir eğrilik, ne de bir pürüz göremezsin" (4)

Ayetteki وَالسَّمَوَاتُ ifâdesine gelince, bu "Gökler de başka göklere tebdil olunacaktır" demektir. Bu, Hz. Peygamberin tıpkı şu sözünde olduğu gibidir: لاَ يُقْتَلُ مُؤْمِنٌ بِكَافِرٍ وَلاَ ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ yani *"Ne mü'min, ne de ahdine bağlı ahidli (zimmî) kimse bir kâfire mukabil (kısasta) öldürülmez."* (5) Buradaki ifâde, وَلاَ ذُو عَهْدٍ فِي عَهْدِهِ بِكَافِرٍ demektir. Göklerin dönüştürülmesi, yıldızlarının saçılıp yayılması; güneşinin dürülmesi, ayının tutulması ve kapı kapı olması ile meydana gelecektir... O bazan erimiş madenlere dönecek, bazan da kıpkırmızı deri haline gelecektir.

Göklerin ve Yerin Özünün Değişeceğini Benimseyenler

İkinci Görüş: Bundan murad, zâtını değiştirmektir. **İbn Mes'ûd** şöyle demiştir: "Bu yeryüzü, üzerinde hiç kan akıtılmamış ve hiç günah işlenmemiş, tertemiz ve beyaz bir gümüş gibi olan bir yeryüzü haline getirilecektir." Bu iki görüşün de izâhı budur. Bazı alimler, birinci görüşü benimserlerken, şunu demişlerdir: "Çünkü Cenab-ı Hakk'ın, *"O gün ki, yer başka bir yere"* ifâdesindeki arzdan murad, şu arzdır. Değişim, ona eklenen bir sıfattır, haldir. Sıfat bulunduğunda, mutlaka mevsufun da mevcût olması gerekir. "Tebeddül"le vasfedilen arz, bu arz olunca, bu arzın, bu tebeddülün meydana geldiği sırada bulunması ve mevcût olması gerekir. Bu arzın, bu değişim meydana geldiği sırada kendi vasıflarıyla birlikte kalması mümkün değildir. Aksi halde, tebeddülün meydana gelmesi imkânsız olur. O halde bâkî kalanın, arzın zâtı olması gerekir. Böylece bu ayet-i kerimenin, bâkî kalanın zât, öz olduğunu iktiza ettiği kesinlik kazanır." Bu görüşü benimseyenler, aynı zamanda şunu da demektedirler: Kıyamet koptuğu zaman Allah zâtları ve cisimleri yok etmez; ancak onların sıfatlarını ve hallerini yok eder.

---

(4) Benzeri bir hadis: İbn Mace, Fiten 33 (2/1264-1265).

(5) Nesâî, Kasâme 8 (8/20).

Bil ki, şöyle denilmesi de uzak bir ihtimal değildir: Arzın ve göklerin değiştirilmesinden maksad, Allah Teâlâ'nın, yeryüzünü cehenneme; gökleri de cennete dönüştürmesidir... Bunun delili ise, Cenab-ı Hakk'ın, *"Muhakkak ki iyilerin kitapları illiyyîndedir"* (Mutaffifin, 18) ve *"Kötülerin kitabı, muhakkak ki "siccîn"dedir"* Mutaffifin, 7) ayetleridir.

Cenab-ı Hakk'ın, وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ *"Tek hâkim olan Allah'ın huzurunda toplanacaklardır"* buyruğuna gelince, biz deriz ki: بَرَزُوا لِلّٰهِ ifâdesini, daha önceki ayette (İbrahim, 21) tefsir etmiştik. Cenâb-ı Hak burada ise **el-Vahidu'l-Kahhâr** sıfatlarını zikretmiştir. Çünkü mülk, bir olan, kendisine galib gelinemeyen, makhûr ve kahrolunamayan bir Mâlik'in olunca, o zaman O'ndan başka hiç kimseden yardım taleb edilmez ve durum da, son derece sağlam ve muhkem olur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bugün mülk kimindir?"* (Mü'min, 16) ayeti de bunun gibidir. Hak Teâlâ kendisini Kahhâr olarak vasfedince, bundan sonra onların acziyyet ve zilletlerini beyan etmiş ve وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ... *"O gün günahkârların, bukağılara vurulmuş olduğunu görürsün"* buyurmuştur.

Kıyamet Günü Mücrimler

Bil ki Allah Teâlâ, onların acziyet ve zillet sıfatlarıyla ilgili olarak birkaç husus zikretmiştir:

Birinci Sıfat: Onların bukağılara vurulmuş olması... Arapça'da, bir şeyi bir şeye bağlayıp ona bitiştirdiğin zaman, **"Karantu'ş-şey'e bi'ş-şeyi"** denilir. İki şeyin kendisiyle birbirine bağlandığı ipe ise, **"el-kurân"** denilir. Kelime burada, o kimselerin çokluğundan dolayı, çokluk ifâde eden "tef'îl" sîğasıyla gelmiştir. **"el-Asfâd"** kelimesi ise, bağ ve bukağı anlamına gelen, **"es-safadu"** kelimesinin çoğuludur.

Sen bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: **Mukarranîn** kelimesiyle ilgili üç vecih bulunmaktadır:

1) **Kelbî** şöyle demiştir: "Bunun manası şudur: "Her kâfir, bir şeytanla beraber bukağıya vurulacaktır." **Atâ** ise, "Bu, Cenâb-ı Hakk'ın وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (Tekvîr, 7) ayetinin manasıdır. Yani, "Nefisler yakınlaştırılırlar. Allah Teâlâ, mü'minlerin nefislerini, rûhlarını, **"hûr-i îyn"**e; kâfirlerin nefislerini de şeytanlardan olan dostlarına yakınlaştırır "demektir" demiştir. Ben de derim ki: Bu meseledeki aklî incelemenin hissesi ve payı ise şudur: İnsan bu dünyadan ayrıldığı zaman, ya, nefsini kırmış, onu terbiye etmiş ve onu Allah'ın marifetine, tâatına ve muhabbetine çağırmış olur, ya da bunu yapmaz. Daha doğrusu bunları, bedeni lezzetlere dalmış ve vehmî ve hayali hallere iltifat ve ikbal etmiş olduğu için terketmiştir. Eğer birinci durum olursa, o zaman o nefis bu dünyayı, ilahî huzurda bulunmaktan duyacağı mutluluk ve samedanî-ilahî ilgi ve alakadan alacağı haz ve saâdetlerle terkeder... Ama ikinci durum olursa, o zaman o nefis, cesetler alemine meyletmiş olduğu için, duyacağı üzüntü, hüzün ve büyük

belâlarla buradan ayrılır. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ (Tekvir, 7) ayetinden maksad da budur. Kâfir olan nefsin şeytanı ise, batıla davet eden melekelerle fasit ve bozuk olaylardır. İşte **Atâ**'nın, "Her kâfir, kendi şeytanıyla beraber olarak bukağılara vurulur" ifâdesinden murad da budur.

2) Bundan maksad kâfirlerin birbirlerine bağlanmalarıdır. Buna göre, bu bedbaht nefisler ve zulmanî bulanık ruhlar, mütecanis ve birbirlerine benzedikleri için, birbirlerine bitiştirilir, yapıştırılırlar. Onlardan her birinin zulmet, diğerine nidâ eder ve, onlardan her biri, bu karanlıklar içindeki diğerine doğru akıp gider... İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"bukağılara vurulmuş olarak"* ifadesiyle murad edilen, bu hüsranlar ve hayal kırıklıklarıdır.

3) **Zeyd İbn Erkam** şöyle demiştir: "Elleri ayaklarına bitiştirilmiş olarak bunlar, bukağılarla boyunlarına bağlanacaklardır." Aklın bu meseledeki payı ise şudur: "Nefs cevherinde bulunan melekeler ancak, uzuvlardan sadır olan fiillerin tekrar olunmalarıyla oluşurlar. Eğer bu melekeler zulmani ve bulanık olurlarsa, bu tıpkı, onların elleriyle ayaklarının birleştirilerek, bukağılarla boyunlarına bağlanması misaline benzer

Ayetteki فِي الْأَصْفَادِ *"bukağılarla"* ifâdesine gelince, bu hususta da iki izah şekli bulunmaktadır:

1) Bu kelimenin **mukarranin** kelimesine müteallik olması hali. Buna göre mana, "Bukağı ve bağlarla bağlanır, derdest edilirler" şeklinde olur.

2) Bunun, bu kelimeye müteallik olmaması. Buna göre mana şöyle olur: Onlar, birbirlerine yaklaştırılmışlar ve bukağılara vurulmuşlardır. Aklın buradaki payı ise, daha önce kendisine işarette bulunduğum açıklamalardan ötürü malûmdur.

Katrandan Elbiseler

İkinci Sıfat,Cenâb-ı Hakk'ın, سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ *"Onların gömlekleri, katrandandır"* ayetinin ifâde ettiği husus... **Serabîl** kelimesi, "**sirbâl**" kelimesinin çoğulu olup, gömlek anlamındadır. **Katıran** kelimesi hakkında ise, üç vecih bulunmaktadır: T'ının sükûnu ve kâf'ın fethası ve kesresiyle **kıtran** ve **katran**; tâ'nın kesresi ve kâfın fethasıyla da, **katırân**... ebhel denilen bir ağaçtan alınan sıvı olup, kaynatılarak uyuz develere sürülür. Böylece de, o katranın harareti ve keskinliği, yakıcılığı ile o uyuz yakılmış olur. Bazen bunun harareti, hayvanın içine dahi nüfuz eder. Bunun özelliği, çabuk tutuşmasıdır. Rengi siyah, kokusu pistir ve bu, cehennemliklerin derisine sürülür. Böylece bu katran (zift), tıpkı bir **sirbâl**, yani elbise gömlek gibi olmuş olur. Böylece de bu sebeble şu dört çeşit azâb meydana gelmiş olur: Katranın yapışıp yakması, ateşin onların derilerine çabucak sirayet etmesi, iğrenç bir renk ve pis bir koku. Hem, Kıyametin katranıyla dünyanın katranı arasında iki ateş arasındaki fark kadar fark bulunur. Ben derim ki, aklın bundaki payı şudur: Ruh cevheri, kudsiyet

ve celâl gaybından çakan aydınlık bir cevherdir. Bu beden ise, tıpkı o ruhun bir elbisesi ve gömleği gibidir. Nefs için meydana gelen bütün elem ve acılar, ancak bu bedenden ötürüdür. O halde bu bedenin de rûh cevherine yapışıp onu yakması söz konusudur. Çünkü şehvet, hırs ve öfke de, işte bu sebepten ötürüdür ki ruh cevherine sirayet etmiştir. Katı, bulanık ve karanlık olduğu için, rûhun çakmasını ve ışığını gizleyen de odur. Beden, kokma ve kokuşmanın sebebidir. Böylece bu beden, katran ve zifttten meydana gelmiş bir elbiseye benzemiştir.

Bazıları bu kelimeyi مِنْ قَطْرٍ آنٍ şeklinde okumuşlardır ki, "**katir**", bakır veya eriyen kalay, **ân** kelimesi ise, son derece sıcak hararetli anlamındadır.. **Ebu Bekr İbnu'l-Enbarî:** "O ateş, insanların bedenlerini ve üzerlerindeki bukağı ve zincirleri yok edip helâk edemediği gibi, o katranı da ortadan kaldırıp yok edemez" demiştir.

Yüzlerini Ateş Kaplayacak

Cenâb-ı Hakk'ın وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ النَّارُ *"yüzlerini de ateş bürüyecektir"* ayetinin ifâde ettiği husustur. Bunun bir benzeri de *"Kıyamet günü yüzünü o feci azâbtan kim koruyucak?"* (Zümer, 24) ve *"O gün onlar yüzleri üstü ateşte sürüklenirler"*(Kamer 48) ayetleridir.

Kalble Aklın Fonksiyonu

Üçüncü Sıfat: Bil ki, tanıma veya tanımamanın, ilim veya cehaletin yeri kalb; fikir, vehim ve hayalin yeri de, kafadır, dimağdır. Bütün bu hallerin izi ve tesiri ise, ancak yüzde görülür. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, ikâblarının izlerinin görülmesini, bu iki uzva tahsis etmiş, kalb için, *"Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir ki, onun acısı ta kalblere kadar çıkar"* (Hümeze, 6-7); yüz hakkında da *"yüzlerini de ateş bürüyecektir"* buyurmuştur. Buradaki تَغْشٰى kelimesi, تَتَغَشّٰى manasındadır.

Herkes Layık Olduğu Karşılığı Alır

Cenâb-ı Hak, bu üç sıfattan bahsedince, لِيَجْزِيَ اللّٰهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ *"Allah, herkese kazandığının cezâsını verir"* buyurmuştur. **Vahidî** şöyle der: "Bu ayette geçen "**nefs**" kelimesiyle, kâfirlerin nefisleri kastedilmiştir. Çünkü, önce geçen ayetlerin ifâdeleri, iman ehli için bir cezâ olmaya uygun görünmemektedir. Ben de derim ki: Lafzı, umûmu üzere bırakmak mümkündür. Çünkü, ayetin lafzı, Allah Teâlâ'nın, her şahsı, ameline ve kesbine muvafık olan bir biçimde cezâlandıracağına delâlet eder. O kafirlerin kesbi, küfür ve masiyet olunca, onların cezâsı da, bu bahsedilen cezâ ve ikâblar olmuş olur. Mü'minlerin kesbi de, imanları ve tâatları olduğuna göre, onlara uygun olan da, mükafaatlandırılmalarıdır. Hem Allah Teâlâ, günahkârları günahları sebebiyle cezâlandırdığına göre, O'nun, itâat edenleri itâatleri sebebiyle mükâfaatlandırması daha evlâ olur.

Daha sonra Cenab-ı Hak, إِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"Şüphesiz Allah, hesâbı çabuk*

görendir" buyurmuştur. Bu, "Allah onlara zulmetmez ve hak ettikleri cezâdan fazlasını da vermez" demektir.

Aklın bundan payı şudur: Zulmanî huylar, rûhanî elemlerin tahakkuk etmesinin temel prensipleridir. O huyların rûhtan meydana gelmeleri, o amellerin, dünya hayatında insanlar tarafından yapılma miktarına göredir. Çünkü rûhanî melekeler, rûh cevherinde ancak o fiillerin tahakkuk etmeleri sebebiyle tahakkuk eder ve gerçekleşirler. Böyle olması halinde o elemler de, o fiillerin azlığına çokluğuna, kuvvetliliğine ve zayıf oluşlarına göre değişir ki, bu da bir nevi hesabtır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, هٰذَا بَلَاغٌ لِّلنَّاسِ *"İşte, bu insanlara yapılan bir tebliğdir"* buyurmuştur. Yani, "Bu öğüt ve va'z-u nasihat, insanlara tebliğ edilmiştir. Yani bu, öğüt olarak yeter" demektir. Daha sonra alimler, **hâza** zamirinin neye raci olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bunun, Kur'an'ın tamamına bir işâret olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun, aksine bu sûreye işâret olduğu da söylenmiştir. Yine bunun, bu sûredeki وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا (İbrahim, 42) ayetinden bu ayetteki سَرِيعُ الْحِسَابِ (İbrahim, 51) ayetine kadar olan kısma işâret olduğu da ileri sürülmüştür.

Cenâb-ı Hakk'ın وَلِيُنذَرُوا بِهِ *"Onunla tehlikelerden haberdar edilsinler diye"* buyruğuna gelince, bu, hazfedilmiş olan bir kelimeye atfedilmiş olup, kelamın takdiri وَلِيَنتَصِحُوا وَلِيُنذَرُوا بِهِ "Nasihat alsınlar ve onunla da, tehlikelerden sakındırılsınlar diye" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ *"O'nun bir tek tanrı olduğunu bilsinler, akl-ı selîm sahipleri iyice düşünüp ibret alsınlar diye"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Biz bu kitapta defalarca, insanî rûhların, şu şekilde iki şubesi olduğunu söylemiştik:

Birinci Şube: Bu, nazarî ve fikrî kuvvet ve onun, mevcûdatı bütün kısım, cins ve türleriyle tanımadaki mükemmelliğidir. Böyle olan nefis, kendisinde melekûtun kudsiyyetinin tecelli ettiği ve Lâhûtun celâlinin zuhûr ettiği bir ayna gibi olur. Bu bilgilerin ve bu tecellinin reisi, en başta geleni ise, Allah'ın birliğini, O'nun zât, sıfat ve fiilleri itibariyle görüp tanımaktır.

İkinci Şube: Bu, amelî (pratik) kuvvettir. Bunun mutluluğu, kendisinden mükemmel fiillerin çıkmasına kaynak olabilecek olan üstün ahlâklarla muttasıf olmasındadır. Bu kuvvetin mutluluklarının en başta geleni ise, Allah'a itaat ve hizmettir.

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki: Ayetteki وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ *"O'nun*

bir tek tanrı olduğunu bilsinler" ifadesi, nazarî kuvvet halinin mükemmelliğinin en başta geleni yerine geçen duruma; *"Akl-ı selim sahipleri iyice düşünüp ibret alsınlar diye"* ifadesi ise, amelî kuvvet durumunun mükemmelliğinin en başta geleni yerine geçen duruma işaret etmektedir. Çünkü bu, iyice düşünüp ibret almanın faydası, bâtıl işlerden yüz çevirmek ve salih amellere yönelmektir. Böylece, sûrenin sonu, insan için ancak bu iki bakımdan mutluluk olacağına dâir kesin bir delil gibidir.

İKİNCİ MESELE

Bu ayetler, bu öğüt ve nasihat verişin, tevhide vâkıf olmayı ve amel-i sâlihe yönelmeyi gerektirdiğini bildirmektedir. Bu hususta izah şudur: İnsan, bu korkutma ve sakındırmaları (inzarları) işittiği zaman, korkuları artar, düşünmeye, tefekkür etmeye başlar. Böylece tevhid ve nübüvvet bilgisine ulaşır, sâlih amellerle meşgul olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle demiştir: "Bu sûrenin başı ve sonu, kulun fiilleri hususunda müstakil (hür) olduğuna,dilerse itaat, dilerse isyan (inkâr) edebileceğine delâlet etmektedir. Surenin başına gelince: Bu, *"İnsanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için"* (İbrahim, 1) ayetidir. Biz o ayetin tefsirinde, bu ayetin, kitabı indirmekten maksadın, bütün kulları dine ve takvaya irşâd edip, küfür ve masiyetten (günahtan) alıkoymak olduğuna delâlet ettiğini zikretmiştik. Sûrenin sonu da böyledir. Çünkü buradaki, *"Akl-ı selim sahipleri iyice düşünüp ibret alsınlar diye"* ifadesi, Allah Teâlâ'nın sırf insanlar bunlardan faydalansın (ibret alsın), böylece itaatkâr mü'minler olup, küfür ve masiyeti terketsinler diye bu sureyi indirip bu öğüt ve nasihatları verdiğine delâlet etmektedir. Böylece bu sûrenin başı ile sonunun, bu manayı ifade etme hususunda mutabık oldukları ortaya çıkar." Bil ki buna karşı, uzun ve tafsilatlı bir cevap, sûrenin başında geçmişti. Bu sebeble, onu tekrarlamaya gerek yok.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu ayet, insanın fazilet ve üstünlüğünün ancak aklı sebebiyle olduğuna delalet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, sırf akıl sahiplerine ibret ve nasihat vermek için bu kitapları indirip, peygamberler gönderdiğini beyan etmiştir. Eğer akıl sahiplerinin büyük bir şerefi ve yüce bir mevkii bulunmasaydı, durum böyle olmazdı.

Müellif (Râzî), -Allah onu rahmetiyle bürüsün ve ondan razı olsun- şöyle der: Bu sûrenin tefsiri, Bağdad'da 601 h. (1209 m.) yılının Şa'ban ayının sonunda Cuma günü tamamlandı. Allah onu, hayır ve gufranla hitama erdirsin. Allah Teâlâ'dan, gamlardan ve hüzünlerden kurtulmayı, yüce cennet dereceleri elde edip, cehennemin derekelerinden halâs olmayı niyaz ediyoruz. O, çok lütufkâr, merhametli ve Deyyân bir hükümdardır. Allah'a hamd ile, O'nun güzel muvaffakıyyet vermesini isteyerek, son peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.)'e ve âline salât-ü selâm ederek sözlerimi bitiririm.

★ ★
★

HİCR SÛRESİ

(Bu sûre, doksandokuz ayet olup, Mekkîdir).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الٓرٰ تِلْكَ اٰيٰتُ الْكِتٰبِ وَقُرْاٰنٍ مُّبِينٍ ۝١ رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَوْ كَانُوْا مُسْلِمِيْنَ ۝٢ ذَرْهُمْ يَاْكُلُوْا وَيَتَمَتَّعُوْا وَيُلْهِهِمُ الْاَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُوْنَ ۝٣

"Elif, Lâm, Râ. Bunlar kitabın, Kur'an-ı Mübin'in ayetleridir. O kâfirler, zaman zaman temenni edecekler ki: "Ah (vaktiyle) keşke müslüman olaymışlar?" Bırak onları yesinler, faydalansınlar. Onları, emel oyalayadursun. Onlar sonra bilip anlayacaklar"

(Hicr, 1-3).

Sûrenin Başındaki Tilke Kelimesinin İzahı

Bil ki, buradaki **tilke** (bunlar) kelimesi bu sûrenin ihtivâ ettiği ayetlere işaret etmektedir. Kitap ve Kur'an-ı Mübîn ile ise, Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed (s.a.s.)'e vaadettiği (gönderdiği) kitap kastedilmiştir. **"Kur'an"** kelimesinin, nekire (eliflamsız) gelmesi, tefhim (onun şanının yüceliğini göstermek) içindir. Buna göre mana şöyle olur: "Bu ayetler, bir kitap olması ve beyan-ı ilâhîyi ifâde eden bir Kur'an olması bakımından mükemmel olan şu kitabın ayetleridir."

Cenâb-ı Hakk'ın, رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا لَوْ كَانُوْا مُسْلِمِيْنَ *"O kâfirler zaman zaman, temenni edeceler ki, "Ah (vaktiyle) keşke müslüman olaymışlar"* ifâdesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Rubema Kelimesi Hakkında Müfessal İzah

Nâfi ve **Asım**, ilk kelimeyi, şeddesiz olarak **rubema** şeklinde; diğer kıraat imamları ise şeddeli olarak **rubbema** şeklinde okumuşlardır. **Ebû Hâtim** şöyle demişir: "Hicazlılar bu kelimeyi, şeddesiz olarak **rubema** şeklinde; **Kays** ve **Bekiroğulları kabileleri** ise, **rubbemâ** şeklinde şeddeli olarak kullanırlar." Ben de derim ki: "Bu kelimenin birkaç kullanılış şekli var. Çünkü **rubbe** kelimesindeki râ harfi hem ötreli, hem de fethalı olarak vârid olmuştur. Râ'nın ötreli olması durumunda, bâ harfi şeddeli, şeddesiz ve sâkin olarak gelir. Bütün bu durumlarda da, kelime bazan **mâ** harfi ile, bazan da **mâ** harfi olmaksızın kullanılır. Yine bazan, tâ harfi ile, bazan da tâ'sız olarak kullanılır." Nitekim şâirler şöyle derler:

أُسَمِّي مَا يُدْرِيكَ أَنَّ رُبَّ قِنَيَّةٍ / بَاكَرْتُ لَذَّتَهُمْ بِأَذْكَرَ مُسْرِعِ

"Beyan edip belirteyim (tesmiye edeyim): Hızlı olan çok iyi bir hatırlama ile, pekçok delikanlının hemencecik hazlanıp lezzetlendiklerini sen nereden bileceksin ki?" Yine bu kelime, bâ harfinin sükûnu ile de kullanılır. **el-Huzelî**'den şu beyit nakledilmiştir: أَزُهَيْرُ إِنْ يَشِبِ الْقَذَالُ فَإِنَّنِي رُبْ هَيْضَلٍ مَرْسٍ كَفَفْتُ بِهَيْضَلِ *"Ey Züheyr, şayet ense köküm yaşlılık sebebiyle ağarmışsa ne gam! Zira ben nice kuvvetli birlik karşısında, kendi birliği ile mukavemet ederek saçlarımı ağartmışımdır!"* Buradaki **heydal** kelimesi, silahlı grup manasındadır. Yine **rubbe** kelimesi **ma** harfi ile kullanıldığı zaman, bazan şeddeli bazan şeddesiz gelebilir, o zaman **rübbemâ** ve **rubemâ** dersin. Bazan da **mâ** harfi, tâ harfi ile beraber kullanılır. **(Rubbetemâ)** ve **(rubetema)** gibi.. Bütün bu ihtimaller, râ harfinin, ötüreli olmasına göredir. Bazan da râ harfi fethalı olur. O zaman, **rebbe, rebbema, rebbetema** denilir ki, bunu **Kutrub** nakletmiştir. **Ebu Ali** şöyle demiştir: "Harfler içinde, kendisine müenneslik harfi olan tâ'nın bitiştiği harfler vardır. Mesela ثُمَّ ve ثُمَّتْ , رُبَّ ve رُبَّتْ ; لاَ ve لاَتَ gibi. Bütün bu kullanış şekillerini, **Vahidî, el-Basît** adlı eserinde rivayet etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Rubbe kelimesi **Sibeveyh**'e göre harf-i cer olup, ona şu iki durumda **mâ** harfi bitişir:

a) **Ma** harfinin "şey" anlamında olmak üzere "nekire" olmasıdır. Bu şâirin, şu sözünde olduğu gibidir:

رُبَّ مَا تَكْرَهُ النُّفُوسُ مِنَ الْأَمْرِ / لَهُ فَرْجَةٌ كَحَلِّ الْعِقَالِ

"Nefislerin hoşlanmadığı bazı şeyler bulunur ki, onun da, ipin eğrilmesi gibi (kolay olan) bir çözümü vardır" Buradaki **ma** edatı, bir isim olup, ona delâlet eden şey ise **lehu** zamirinin, sıfatı ile birlikte bu **ma** edatına râcî olmasıdır. Çünkü mana, "Nice şeyler vardır ki, nefisler ondan hoşlanmaz" şeklindedir. Zamir **mâya** râcî olunca, **ma** isim olur, bir harf olmaz. Bu tıpkı أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ.. (Mü'minûn, 55) ayetinde olduğu gibidir. Buradaki **bihî** zamiri **ma**'ya râcî olunca, biz onun

bir ilim olduğunu anlıyoruz. **Ma** edatının, **rubbe**'den sonra olduğu zaman bazan isim olabileceğine delâlet eden şeylerden biri de **rubbe** kelimesinden sonra **men** edatının da gelebilmesidir. Şâirin şu şiirinde olduğu gibi:

يَارُبَّ مَنْ يَنْقُصُ أَرْزَادَنَا ✓ رُحْنَ عَلَى نُقْصَانِهِ وَاغْتَدَيْنَ

"Ey azıklarımızı eksilten bazı kimseler! (Bilin ki), azığımızın azlığına rağmen, o kadınlar sabah-akşam (yine de) gelip gittiler."

Rubbe kelimesi **men** edatının başına gelip bunun da nekire olması gibi, **ma** kelimesinin başına da (ayrı olarak) gelir. Bu, bir şeklidir. Bir başka şekli ise, **rubbe** kelimesinin, bu ayette olduğu gibi, "mâ-i kâffe"nin başına gelmesidir. Nahiv âlimleri bu "mâ"ya, "kâffe" adını verirlerken, bununla o harfin kelimeye dâhil olması ile, kendisinden önceki harfi, amelinden alıkoyduğu manasını kasdederler. İşte bu alıkoyma meydana geldiği zaman **rubbe** kelimesinin, daha önce dahil olamadığı kelimelerin başına gelmesi mümkün olur. Baksana **rubbe** kelimesi رُبَّ رَجُلٍ tabirinde olduğu gibi, müfred isimlerin başına gelmekte, fakat fiillerin başına gelmemektedir. Fakat başına **ma** bitişince, bu **ma** harfi, bu ayette de olduğu gibi, onun fiile dahil olmasını mümkün kılar. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Rubbe Kelimesinin Bazan Azlık, Bazan da Çokluk Bildirmesi

Alimler **rubbe** kelimesinin, azlık manasını ifâde etmek için vaz olunduğunda ittifak etmişlerdir. Azlık ifâde eden **rubbe**, çokluk ifâde eden **kem** (nice) edatının benzeri (zıddına benzeri)dir. Bir kimse, رُبَّمَا زَارَنَا فُلَانٌ dediği zaman, **rubbema** kelimesi, o falancanın bizi az ziyaret ettiğini gösterir. **Zeccâc** şöyle demiştir: "Kim, **rubbe** kelimesi ile çokluk kasdedilir, derse bu dil âlimlerinin bildiğinin aksidir."

Bu durumda, buradan bir soru ortaya çıkar: Bu da şudur: Kâfirin (o zaman), müslüman olmuş olmayı arzulayacağı kesindir. **Rubbe** kelimesi ise zan ifade etmektedir! Yine bu temenni çokça olur ve peşpeşe yapılır. Binâenaleyh azlık ifâde eden **rubbema** lafzı, buraya uygun düşmez!? Buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) Arapların örfü şu şekildedir: Onlar çokluk manasını kasdettikleri zaman, azlık ifâde etmek üzere kullanılan bir lafzı; katiyyeti ve kesinliği murad ettikleri zaman da, şek ve şüphe manasına kullanılan bir lafzı kullanırlardı. Bundan maksadları ise, umdukları o şeyi böylece açığa vurma ve maksatlarını tasrih etmekten müstağni durmaktır, buna gerek olmadığını ifade etmektir. Bu sebebe onlar mesala رُبَّمَا نَدِمْتُ عَلَى مَا فَعَلْتُ "Ne de olsa yaptıklarıma pişman oldum" ve لَعَلَّكَ تَنْدَمُ عَلَى فِعْلِكَ "Olur ki sen, yaptığına pişman olursun" derler. Halbuki pişmanlığın birçok defa vaki olduğu kesindir. Şâirin, şu sözü de böyledir:

* قَدْ أَتْرُكُ الْقِرْنَ مُصْفَرّاً أَنَامِلُهُ *

"Bazan ben, akranımı, parmak uçları sapsarı olmuş bir halde bırakırım."

2) Bu "azlık" manası, tehdidi ifâde etmede daha beliğ, daha etkilidir. Çünkü bunun manası "seni, bu fiilden alıkoyma hususunda azıcık bir pişmanlık bile sana yeter. Düşün, ya o pişmanlığın çoğu nasıl olur!" şeklindedir.

3) Azab onları öylesine meşgul eder ki, onlar bunu ancak pek az temenni ederler.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Kur'an'la İstişhadın Önemi

Alimler **rubbe** kelimesinin, bilhassa mâzî fiile dahil olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim Arapça'da şöyle denilir: رُبَّمَا فَصَدَنِي عَبْدُ اللّٰهِ "**Abdullah**, bana pek az gelir." **Rubbema** kelimesinden sonra hemen hemen hiç muzari fiili kullanılmaz. Bazı âlimler, "Hayır, durum böyle değildir. Bunun delili, şâirin şu sözüdür:

* رُبَّمَا تَكْرَهُ النُّفُوسُ مِنَ الْأَمْرِ *

"Nefislerin hoşlanmadığı bazı şeyler bulunur ki..." demişlerdir. Bu istidlâl zayıftır. Çünkü, bu beyitteki **rubbe** kelimesinin, isim olan **ma**'nın başına geldiğini açıklamıştık. **Rubbe** hakkındaki sözümüz şudur: Bu kelime, bir fiilin başına geldiği zaman, o fiilin mâzi olması gerekir. O halde bu nerede, o nerede. Fakat ben diyorum ki: Edîb kimselerin "Bu kelimenin, muzârî fiilin başına gelmesi câiz değildir" şeklindeki sözlerini akli delil ile doğrulamak mümkün değildir. Çünkü bu hususta ancak, nakle (rivayete) ve kullanışa müracaat edilir. Onlar eğer, bu kullanışa şâmil bir beyit bulmuş olsalardı, bunun câiz ve doğru olduğunu söylerlerdi. Allah'ın sözü, en kuvvetli, en yüce ve en şerefli kelamdır. O halde onlar, bunun câiz ve doğru olduğu hususunda, bu ifâdenin bu ayette vârid oluşunu niçin delil olarak görmediler?

Sonra biz diyoruz ki: Edîb kimseler bu soruya şu iki şekilde cevap vermişlerdir:

1) Onlar, Allah Teâla'nın verdiği haberler içinde gözlenen ve olması beklenen şey, tahakkuk etmesi açısından kesin ve olup bitmiş şey gibidir. Buna göre sanki "zaman zaman temenni ettiler" denilmektedir.

2) Ayetteki رُبَمَا يَوَدُّ 'daki **ma** bir isim; **yeveddu** fiili ise onun sıfatıdır. İfadenin takdiri, "inkâr edenlerin temenni edeceği pek az şey..." şeklindedir. **Zeccâc** ise şöyle demiştir: "Ayet-i Kerimede, mahzûf bir **kâne** olduğunu ve kelamın takdirinin رُبَمَا كَانَ يَوَدُّ الَّذِينَ "O inkâr edenler, zaman zaman temenni ediyorlardı" şeklinde olduğunu iddia eden kimse, bu iddiası ile, **Sîbeveyh**'in görüşünün dışına çıkmış olur. Baksana, ona göre, burada mahzuf bir **kane** fiilinin olduğunu söylemek câiz değildir. Buna göre senin, كَانَ عَبْدُ اللّٰهِ المَقْبُول "**Abdullah** makbul idi" manasında, **kane**'yi hazfederek, عَبْدُ اللّٰهِ الْمَقْبُولَ demen câiz değildir.

BEŞİNCİ MESELE
Ayetin Müfessirlerce Farklı Tefsiri

Ayetin tefsirinde, müfessirlerin çeşitli görüşleri bulunmaktadır: Çünkü bunlardan her biri, *"O kâfirler zaman zaman, temenni edecekler ki"* ifâdesini başka bir manaya hamletmişler. En doğrusu, **Zeccâc**'ın söylediğidir. Çünkü o, şöyle der: "Kâfir, ne zaman, azâb hallerinden bir hal ve müslümanın durumlarından bir durum görse, "keşke müslüman olsaymışım" diye temenni eder." İşte en doğru izah budur.

Bu Temennînin Ne Zaman Olacağı?

İlk müfessirler, bu hususta birçok izahlar yapmışlardır. **Dehhâk:** "Bundan maksat ölüm esnasındaki temennidir. Çünkü kâfir, ikâb alâmetlerini müşahade ettiği zaman, keşke müslüman olsaymışım diye temenni eder" demiştir. Bu halin, yüzler karardığı zaman meydana geldiği de söylenmiştir. Yine: "Aksine bu, kâfirler cehenneme girip de başlarına azâb çöktüğü zaman olur. Çünkü onlar, *"Ey Rabbimiz, bizi yakın bir müddete kadar geciktir de, senin davetine icâbet edelim. Peygamberlere tâbi olalım"* (İbrahim, 44) diyeceklerdir" denilmiştir.

Ebu Musa, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Kıyamet günü olup, cehennemlikler cehennemde toplandığı ve beraberlerinde de kıble ehlinden olan kimseler bulununca, kâfirler onlara "siz müslüman değil miydiniz?" derler. Onlar, "Evet!" cevabını verince, kâfirler, "Müslümanlığınız size fayda vermedi de, bizimle berâber cehenneme girdiniz, öyle mi?" derler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak rahmeti ve lûtfu ile, o müslümanlara ikramda bulunur ve cehennemde, ehl-i kıbleden kim varsa onların çıkarılmasını emreder. Böylece o müslümanlar, oradan çıkarılırlar. İşte o zaman, kâfirler, "keşke müslüman olaymışız!" diye temenni ederler"* (6). Hz. Peygamber bundan sonra da, bu ayeti okur. Müfessirlerin ekserisinin görüşü, buna göredir. **Mücahid, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Teâla, mü'minlere merhamet etmeye devam eder ve onları cehennemden çıkarıp, peygamberler ve meleklerin şefâatiyle cennete sokar. Hatta işin sonunda, "Müslümanlardan kim varsa, hepsi cennete sokulsun!" der. İşte o zaman, kâfirler, "keşke müslüman olsaymışız!" diye arzu ederler.

Kâdî şöyle demiştir: "Bu rivâyetler, Cenâb-ı Hakk'ın, büyük günah sahiplerini cehennemden çıkarması ve Peygamber (s.a.s.)'in şefâatinin ikâbı düşürme hususunda makbul olacağı görüşüne mebnîdir, dayanmaktadır." Halbuki, **Kâdî**'ye göre bu iki husus, kabul edilemez. Bundan dolayı o, bu rivâyeti, sözüne uygun, mezhebine muvafık bir biçimde manalandırır. O mana da şudur: "Allah Teâlâ, mü'minlerden bir grubun cennete sokulmasını, o kâfirlerin, Allah'ın o mü'minleri cennete sokmayacağını zannedecekleri bir biçimde geciktirir. Sonra da onları cennete sokar ve böylece kâfirlerin gamı ve nedâmetleri artar. İşte bu noktada, "keşke

6) Kenz'ul-Ummâl, 14/39555.

müslüman olsaymışız" diye temennî ederler." **Kâdî**, Bu rivâyetler, işte bu izah ile doğru olur" demiştir. Allah, en iyisini bilendir.

Ahirette Temenni Etme Meselesi

Buna göre eğer, "İnsanlar Kıyamette, bu halleri temenni edebildiklerine göre, sevâbı az olan mü'minin de, sevâbı çok olan mü'minin derecesini temenni edebilmesi gerekir.. Ve temenni eden kimse, temenni ettiği şeyi elde edemeyince, bir sıkıntı ve elem, üzüntü içinde kalır. Bu ise, mü'minlerin ekserisinin bir keder ve üzüntü içinde olmasını gerektirir" denilirse biz deriz ki:

Ahiretteki insanların halleri, dünyadakilerin hallerine kıyaslanmaz. Allah Teâlâ, her birini, kendisine verdiğiyle hoşnut kılar ve Cenab-ı Hakk'ın, *"Göğüslerinde kin adına ne varsa söküp atacağız"* (A'râf, 43) ayetinde de buyurduğu gibi, daha fazlasını isteme arzusunu kalblerinden söküp alır. Allah en iyisini bilendir.

"Bırak Kâfirleri!" Demenin Manası

Cenâb-ı Hakk'ın ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ *"Bırak onları, yesinler, faydalansınlar. Onları, emel oyalayadursun. Onlar sonra bilip anlayacaklar"* ayetine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu, "Kâfirleri bırak. Dünyadan nasiblerini alsınlar. Onların ahlâkı budur. Onların ahirette ise, hiç nasipleri yoktur. Cenâb-ı Hakk'ın, وَيُلْهِهِمُ الْأَمَلُ ifâdesine gelince, Arapça'da لَهِيتُ عَنِ الشَّيْءِ أَلْهَى – لَهْياً "Bir şeyden yüz çevirmek" denilir. Nitekim hadiste varid olduğuna göre **İbnu'z-Zübeyr** (r.a), yıldırımın sesini duyduğu zaman, konuşmaktan geri durmuştur.(لَهَى عَنْ حَدِيثِهِ) **Kisaî** ve **Esmâî** de, "Bırakıp terkettiğin şey için, لَهِيتُ عَنْهُ ifâdesini kullanırsın" demişlerdir. Ve şu şiir inşad olunmuştur:

صَرَمَتْ حِبَالَكَ فَالْهُ عَنْهَا زَيْنَبُ / وَلَقَدْ أَطَلْتَ عِتَابَهَا لَوْ تُعْتِبُ

"Zeyneb, -sevme, bırak şunu- bütün iplerini kopardı. Ama sen, ah senin gönlünü bir alsa diye, onu uzun uzun kınayıp durdun!"

Buradaki فَالْهُ عَنْهَا deyimi "onu bırak, ondan yüz çevir" manasındadır. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Kâfirleri, dünyadan paylarını almaları esnasındaki tûl-i emel ve arzuları, imandan ve taâtten alıkoymuş ve onları oyalamıştır. Ama onlar, ilerde görecekler, anlayacaklar.."

İKİNCİ MESELE Ehl-i sünnet âlimlerimiz, bu ayeti, Allah Teâla'nın, insanları imandan alıkoyabileceğine ve mükellefe onun için dinen zararlı görülen şeyi yapabileceğine delil getirmişlerdir. Bunun delil oluşu şöyledir: Allah Teâlâ Peygamberine," *"Bırak onları, yesinler, faydalansınlar.. Onları, emel oyalayadursun"* demiş ve o kâfirlerin, faydalanmaya

yönelmeleri ve tûl-i emele dalmalarının, onları imandan ve tâatten alıkoymasına hükmetmiştir. Sonra Allah onlara bu hususta izin vermiştir. İşte bu, bizim söylediğimiz şeye delâlet etmektedir. **Mutezile** ise, "Bu bir izin ve müsaade etmek değildir. Aksine, bir tehdit ve vaîd ifâde etmektedir" demiştir.

Biz de deriz ki: *"Bırak onları"* ifâdesinin zahiri, bir izindir. Bu hususta söylenecek en son söz şudur: Allah Teâlâ onların bu amellere yönelmelerinin, dinlerinde onlara zarar verdiğine işaret etmiştir. Bu, bizim söylemiş olduğumuz, "Allah dinen onlar için zarar olduğunu açıkça beyân etmekle beraber, o şey hususunda onlara izin vermiştir" şeklindeki sözümüzle aynı anlamdadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Tûl-i Emelin Zararı

Ayet-i kerime, dünyadan lezzet alıp ondan yararlanmayı ve bunlara götürecek şeyleri tercih etmenin, tûl-i emel olduğuna ve mü'minlerin ahlâkından olmadığına delalet etmektedir. Bazılarından ise, "Dünyaya dalıp ondan faydalanmak, helâk olacakların ahlâkıdır" şeklinde nakledilmiştir. Tûl-i emelin kınanmasıyla ilgili haberler pek çoktur. Hz. Peygamber'den rivâyet edilen şu hadis bunlardan birisidir:

يَهْرَمُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِبُّ فِيهِ اثْنَانِ : اَلْحِرْصُ عَلَى الْمَالِ وَطُولُ الْأَمَلِ

"Ademoğlu ihtiyarlarken, onda iki şey gençleşir (kuvvetlenir): Mal tutkusu ve tûl-i emel."(7) Yine Hz. Peygamber (s.a.s.)'den, onun yere üç nokta çizip, daha sonra şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Bu, ademoğludur; bu, emel ve arzular, bu da ecel.. Emelin önünde doksandokuz ideal ve arzu bulunur... Onlardan birisini elde etse bile, ancak ne var ki ihtiyarlık hemen onun arkasındadır."*(8) **Hz. Ali** (r.a.)'nin de şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Sizin için iki şeyden korkuyorum: Tûl-i emelden ve hevânıza uymanızdan.. Çünkü tûl-i emel, ahireti unutturur; hevâya uymak ise, insanı haktan çevirir." Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

وَمَآ أَهْلَكْنَا مِن قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ ۝ مَّا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ ۝

"Biz hiçbir memleketi, onun malûm bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik. Hiçbir ümmet ne ecelinin önüne gecebilir, ne de onlar, (bunu) geciktirebilirler"

(Hicr, 4-5).

7) Müslim, Zekât, 115 (2/724); Tirmizî, Zühd, 29.

8) Buharî, Rikak, 4-5.

Önceki Kısımla Münasebet

Ayette ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allah Teâlâ, *"Bırak onlar, yesinler, faydalansınlar. Onları, emel oyalayadursun. Onlar sonra bilip anlayacaklardır"* (Hicr, 3) diyerek, Hz. Muhammed'i yalanlayanları daha önce tehdit edince, bunun peşisıra, bu tehdidi te'kid eden ifâdeyi getirerek, وَمَآ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلاَّ وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ *"Biz, hiçbir memleketi, onun helâk ve azâb hususunda malûm bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik"* buyurdu. Bu hususta ancak, takdim ve tehir olabilir. Eceli öne alınmış olanlara gelince, onların bu yazgıya göre helâk olma zamanları, âcilen, hemen olmuş olur. Sona kalmış olanların, yazgıya göre helâk olma zamanları ise, geciktirilmiş olur. Bu ise, sakındırma ve tehdidin son noktasıdır.

İKİNCİ MESELE
Ayette Bahsedilen Helâk

Bazıları da, bu ayette bahsedilen helâk ile, Cenâb-ı Hakk'ın, **Nûh, Hûd,** ve diğer peygamberlerin kavimleriyle ilgili olarak da beyân buyurduğu gibi, yalanlayan ve inatçılık yapan, diretenler için indirmiş olduğu köklerini kazıma azâbının murad edildiğini söylemişlerdir.

Diğer bazıları da, bu helâk ile, ölümlerinin kastedildiğini söylemişlerdir.

Kâdî daha fazla tehdidi ifâde etmesinden dolayı, birincisinin doğruya daha yakın olduğunu söylemiştir. Böylece Allah Teâlâ, bir mühlet vermeye, aklı başında olan kimselerin aldanmamaları gerektiğini, çünkü azâbın ertelenebileceğini; her ümmet için de, azâbın inişinde öne geçmeyen, sona da kalmayan muayyen bir vaktin bulunduğunu beyân buyurmuştur.

Diğer bir üçüncü grup da, ayette bahsedilen bu helâk ile hem kökten imha azâbının, hem de ölümlerinin birlikte kastedildiğini söylemişlerdir. Çünkü bunlardan her biri, helâk olma bakımından birbirine ortaktırlar. Binâenaleyh lafzı, bu iki kısmın birden dahil olabileceği ortak bir manaya hamletmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ferrâ şöyle demiştir: وَلَهَا كِتَابٌ ifâdesinde vâv getirilmemiş olsaydı da, doğru olurdu. Bu, nitekim bir başka ayette, yani وَمَآ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلاَّ لَهَا مُنْذِرُونَ *"Biz hiçbir memleketi, ona öğüt vermek üzere inzâr ediciler olmadıkça helâk etmedik"* (Şuarâ, 208) ayetinde de böyledir. Bu senin tıpkı, مَا رَاَيْتُ اَحَداً اِلاَّ وَعَلَيْهِ ثِيَابٌ "Gördüğüm herkes üzerinde bir elbise vardır" demen gibidir. Sen istersen, اِلاَّ عَلَيْهِ ثِيَابٌ da diyebilirsin."

Ecel Ertelenemez

Cenab-ı Hakk'ın مَا تَسْبِقُ مِنْ اُمَّةٍ اَجَلَهَا وَمَا يَسْتَاْخِرُونَ *"Hiçbir ümmet, ne ecelinin önüne gecebilir, ne de onlar (bunu) geciktirebilirler"* ifâdesine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vahidî şöyle demektedir: "Ayetteki ümmet kelimesinin başında bulunan **ma** te'kid için getirilmiş, min-i zâide'dir. Bu senin tıpkı, مَا جَاءَنِي مِنْ أَحَدٍ **"Bana, hiç kimse gelmedi"** demen gibidir." Başkaları ise, "Hayır, bu zâid değildir. Zira bu, ba'zıyyet ifâde eder. Yani "bu hüküm, bu hakikatin kısımlarından bazısında tahakkuk etmesi" demektir" demişlerdir. Böylece bu, nefyin umumîliğini ifâde etme hususunda kuvvetli olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Sahibu'n-Nazm şöyle demektedir: "Eğer سَبَقَ fiili bir şahıs hakkında kullanılıyorsa (yani mef'ûlü şahıs ise), bunun manası, "onu geçti, onu geride bıraktı" şeklindedir. Bu meselâ senin tıpkı, **"Zeyd, Amr'ı geçti"** demen gibidir. Yani, "o onu geçti, arkasında bıraktı" demektir ki, bu da, **"Amr**, ona yetişemedi, ona ulaşamadı" demektir. Ama bir fiilin mef'ûlü zaman olursa, o zaman mana bunun tersi olur. Bu da meselâ senin, سَبَقَ فُلَانٌ عَامَ كَذَا demen gibidir ki bu, "Falanca, şu zaman gelmeden önce çekip gitti. O, o zamana yetişemedi" demektir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ buyruğunun manası, "Bu ecel ne o zamandan önce, ne de ondan sonra tahakkuk etmez. Tam aksine, tam zamanında tahakkuk eder" demektir. Bunun sebebi şudur: Herhangi bir hadisenin ondan önce veya sonraki bir zamana değil de, kendi muayyen zamanına tahsis edilmiş olması, herhangi bir müreccih ve herhangi bir muhassis olmadan, tesadüfî bir yolla olmuş değildir. Çünkü, mümkün olan varlığın iki tarafından birisinin diğerine herhangi bir müreccih olmadan baskın çıkması imkânsızdır. Onun meydana gelmesi o belirli zamana tahsis edildi. Çünkü âlemin ilahı onu o belirli zamana tahsis etmiştir. Durum böyle olunca ilah'ın kudret ve iradesi, bu tahsisi gerektirmiş, ilim ve hikmeti, bu tahsisin o belirli zamanda olmasına taalluk etmiştir. Allah'ın kudret, irâde, ilim ve hikmet sıfatlarının değişmesi imkânsız olduğuna göre, bu tahsisin de değişmesi imkansız olur.

Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Bu delil, aynen kulların fiilleri hususunda da söz konusudur. Ben bu sözümle, meselâ **Zeyd**'den sâdır olan iman ve taat ile, **Amr**'dan sâdır olan küfür ve günahı kastediyorum. Binâenaleyh bu işlerde değişikliğin olması da imkansızdır.

Eğer onlar, "Bu, **Zeyd** ve **Amr**'den o iman ve küfrün meydana gelmesini gerektiren şey, şayet Allah'ın kudreti ve meşîeti olursa, ancak o zaman söz konusu olur. Ama biz bunu gerektiren şeyin, **Zeyd** ve **Amr**'in kudreti ve meşîeti (iradeleri) olduğunu söylersek, bu delil düşer" derlerse, biz deriz ki: **Zeyd** ve **Amr**'in kudret ve iradeleri, eğer o belli fiili gerektirmiş ise, o fiili gerektiren o kudret ve iradenin yaratıcısı, bizzat o fiili yaratmaya da kâdirdir. Binâenaleyh **Mutezile**'yi ilzâm eden aynı şey, yine söz konusudur. Yok eğer **Zeyd** ve **Amr**'in kudret ve meşietleri (iradeleri) o fiili gerektirmemiş, aksine onların kudret ve iradeleri, hem o fiile, hem de onun zıddına elverişli ise, bu iki taraftan birinin diğerine baskın çıkması, bir

müreccihten ötürü olmuş olmaz. Böylece de iş, bu tahsis işinin, herhangi bir tahsis edici olmaksızın meydana gelmesi neticesine varır ki, bu yanlıştır. Yok eğer bu bir tahsis edenden ötürü meydana gelmiş ise ve o tahsis eden de kul ise, mesele aynen geri döner ve böylece teselsül gerekir. Yok eğer o tahsis edici, Allah Teâla ise, o zaman konu, kulun fiilinin ancak Allah'ın tahsisi ile belirlendiği neticesine varır ki, işte ancak böyle olursa ilzâm söz konusu olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Her Ölen, Eceliyle Ölür

Ayet, ölen veya öldürülen herkesin ancak eceliyle öldüğüne delâlet eder. Öldürülen kimsenin eceli gelmeden öldürülmüş olduğunu söyleyenler hatadadırlar. Eğer onlar, "Bu istidlâl, ancak biz ayetteki, *"helâk etmedik"* ifâdesini, ölüm manasına alırsak tam olur. Fakat biz bunu, "kökü kazıma azabı verdik" manasına alırsak, bu istidlâl nasıl olabilir?" derlerse, biz deriz ki: Bu helâk ifadesinin altına, ölüm ya dahildir, ya değildir. Eğer dâhil ise, bu istidlâl açıktır ve gereklidir; yok değil ise, deriz ki: Kökü kazıma azabında gerekli olan, o belli vaktinden önceye veya sonraya geçmeme işi, ölümde de söz konusudur. Binâenaleyh ölüm için de aynı şeyi söylemek gerekir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

وَقَالُوا يَا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ ۝٦ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ۝٧
مَا نُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوا إِذًا مُّنظَرِينَ ۝٨

"Dediler ki: "Ey kendisine zikr (kitap) indirilen, sen kesinlikte mecnunsun. Eğer doğru söyleyenlerden isen, bize melekleri getirseydin ya." Biz o melekleri hak olmaksızın indirmeyiz. O zaman da kendilerine mühlet verilmez"

(Hicr, 6-8).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirleri iyice tehdit edince, bunun peşi sıra, Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr hususundaki şüphelerini zikretti:

Hz. Peygamberin Mecnun Olduğu İddiası

Birinci şüpheleri şudur: Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in mecnûn olduğuna hükmediyorlardı. Bunda birkaç ihtimal bulunmaktadır:

1) Hz. Peygamber (s.a.s.)'in üzerinde, vahyin indiği esnâda baygınlığa benzer bir hal görülüyordu. Bundan dolayı onlar da, O'nun mecnun olduğunu zannettiler. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ve o, muhakkak ki bir mecnundur" der. O ancak,*

alemler için şereften başka bir şey değildir" (Kalem, 51-52) ve *"onlar hiç düşünmediler mi ki kendilerinin sahibinde delilikten hiç bir (eser) yoktur"* (A'râf, 184) ayetleridir.

2) O kâfirler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in, Allah katından gelen hak bir peygamber olmasını akıldan uzak görüyorlardı. Binâenaleyh, biri bir başkasından ihtimal vermediği bir söz işittiğinde, onun söylediği şeyin, aklın yoluna uzak olmasından dolayı bazan ona "Bu delilik!.. Sen mecnûnsun" der. Ayetteki, *"Sen kesinlikle mecnunsun"* ifâdesi, bu iki manaya da gelebilir.

Ayetteki يَاأَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ *"Ey kendisine zikr (kitab) indirilen, sen kesinlikle mecnûsun"* ifadesiyle ilgili iki izah bulunmaktadır:

1) Onlar bu sözü, **Firavun**'un, *"Muhakkak ki size gönderilen peygamberiniz, bir mecnûndur"* (Şuarâ, 27) demesi, **Şuayb** (a.s.)'in kavminin *"Çünkü sen, muhakkak ki sen, yumuşak huylu ve aklı başında (bir adam)sın"* (Hûd, 87) demelerinde ve Cenâb-ı Allah'ın, azâbla müjdelemek imkânsız olduğu halde, *"Onları, elîm bir azâbla müjdele"* (Âl-i İmrân, 21) buyurmasında olduğu gibi, istihzâ üslûbuyla söylemişlerdir.

2) Bu, "Ey, iddiasına ve inancına göre; ashâbının ve kendisine uyanların zannına göre, kendisine zikir, kitap indirilen kimse" manasındadır.

Peygamberin Meleklerden Olması Gerektiği İddiaları

Allah Teâlâ sonra, o kâfirlerin şüphelerini izah etmek için şöyle dediklerini nakleder: لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ *"Eğer doğru söyleyenlerden isen, bize melekleri getirseydin ya..."* Bu ifâdeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bundan maksat şudur: "Eğer sen peygamberlik iddianda doğru ve sadık isen, bize, iddia ettiğin risalet hususunda senin doğruluğuna şehâdet edecek melekler getir. Çünkü, hakîm bir peygamber, bir şeyi elde etmeye yöneldiğinde, bir tarafta onu kesin olarak bu maksadı elde etmeye ulaştıracak bir yol, diğer tarafta da, bazan ulaştıracak bazan da ulaştırmayacak başka bir yol olduğunda ve yol da şek ve şüpheler ortasında bulunduğunda, eğer o hakîm zât o maksadını elde etmek isterse, hiç şüphesiz onu ikinci yolla değil de birinci yolla elde etmeye yönelir. Onu tasdik edecek ve onun sözünü doğrulayacak melekleri indirmek, bu maksadı katî olarak gerçekleştirmeye götüren yoldur. Onun peygamberliğinin doğruluğunu ortaya koyan yol ise, şek ve şüpheler ortasında, mahallinde bulunan bir yoldur. Binâenaleyh, eğer sen nübüvvet iddianda doğru isen, Allah'ın hikmetine göre, senin doğruluğunu ve sıdkını açıkça söyleyen melekler indirilmesi gerekir. Sen bunu yapmadığına göre, sende peygamberlikten hiçbir şey olmadığını anlıyoruz." İşte, bu şüphenin izahı budur. Bunun bir benzeri de, En'am sûresindeki, *"Ona, bir melek gönderilmeli değil miydi? dediler. Eğer biz bir melek gönderseydik, elbette iş bitirilmiş olurdu"* (En'âm, 8) ifadedir.

Burada, şöyle başka bir ihtimal daha var: Hz. Peygamber (s.a.s.), eğer buna inanmazlarsa, onları, başlarına azâbın gelmesiyle korkutuyordu. Onlar da, azâbın inmesini istiyor ve ona, "Senin ve bizim başımıza vaadolunan o azâbı indirecek olan melekler getirsen ya bize!" diyorlardı. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senden azâbı çarçabuk (getirmeni) isterler. Eğer tayin edilmiş bir vakit olmasaydı o, elbette onlara gelip çatmıştı"* (Ankebût, 53) buyurmakla kasdetmiş olduğu mana budur.

Sonra Cenab-ı Allah onların bu şüphelerine, مَا نُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ اِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُوٓا اِذًا مُّنْظَرِينَ *"Biz o melekleri hak olmaksızın indirmeyiz. O zaman da kendilerine mühlet verilmez"* diyerek cevap vermiştir. Biz deriz ki: *"Bize melekleri getirseydin ya"* ifâdesinden maksat birinci mana ise, bu cevâbın izahı şu şekilde olur: "Meleklerin indirilmesi, ancak hak ile ve bir fayda hasıl olacağı zaman olur. Allah Teâlâ, bu kâfirlerin halinden, onlara melekler indirse bile, onların küfür üzerinde ısrar edeceklerini bilmiştir." Bu izaha göre, meleklerin indirilmesi boşuna ve abes olmuş olur; doğru ve isabetli, hak bir iş olmaz. İşte bundan dolayı Cenab-ı Hak, melekler indirmemiştir. Bazı müfessirler, "Buradaki "hak"dan murad, ölümdür" demişlerdir. Buna göre ayetin manası "O melekler, ancak ölüm ve kökten imha azabını getirirler. Onların inmesinden sonra, ne bir mühlet ne de süre tanıma söz konusudur!. Biz ise, bu ümmetin başına, köklerini kazıyacak olan bir azâbın gelmesini dilemiyoruz. İşte bundan dolayı da melekleri indirmedik" şeklinde olur.

Ama, *"bize melekleri getirseydin ya"* ifâdesinden maksad, kâfirlerin, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in onları tehdit edip durduğu azâbın hemen üzerlerine inmesini istemeleri manası olursa, bu cevâbın izahı o zaman şöyle olur: "Melekler ancak, kökten imha azabını getirirler. Biz ise, ümmet-i Muhammed'e bunu vermemeye ve onların bir kısmıyla geriye evlâdlarının iman edeceğini bildiğimiz için, onlara bir mühlet tanımaya hükmettik.

İKİNCİ MESELE

Ferrâ ve **Zeccâc** "لَوْلَا ile لَوْمَا ، هَلَّا manasında olan iki ayrı kullanıştır. Haber ve istifham cümlelerinde kullanılır. Haber cümlesinde kullanılışı senin, لَوْلَا أَنْتَ لَفَعَلْتُ كَذَا "Sen olmasaydın, ben şöyle şöyle yapacaktım" demen gibidir. Cenâb-ı Hakk'ın, لَوْلَآ أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ *"Siz olmasaydınız, muhakkak ki biz mü'minlerden olmuştuk"* (Sebe, 31) ayeti de böyledir. İstifham cümlesinin başına gelmesi, لَوْلَآ أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ *"Ona bir melek gönderilmeli değil miydi?"* (En'âm, 8) ayetiyle, tefsir ettiğimiz bu ayette olduğu gibidir" demişlerdir. **Ferrâ, Lev mâdaki mîm, Lev ladaki lâma** bedeldir. Bunun bir benzeri de aynı manada olan, اِسْتَوْلَى ve اِسْتَوْفَى "istila etti" filleridir" demiştir. **Esmaî,** "Onunla arkadaş ve dost oldum"manasında خَالَلْتُهُ وَخَالَمْتُهُ ; "arkadaşım" manasında da هُوَ خِلِّي veya هُوَ خِلْمِي denildiğini nakletmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayetteki مَا نُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ cümlesindeki fiili **Hamza, Kisaî ve Asım'ın ravisi Hafs,** nun, zâlin kesresi ve şedde ile **nunezzilu** şeklinde, **melaike** kelimesini de, mef'ûlün bih sarih olduğu için, mansub olarak **el-melaikete** şeklinde okumuşlardır. Melekleri indiren ise, Allah Teâlâ'dır. **Asım'ın ravisi Ebu Bekr** ise, fiili, meçhul sîğa ile **yunezzelu; el-melaiketu** kelimesini de merfû olarak okumuştur. Diğer kıraat imamları da, inme işini meleklere isnâd ederek **tenzilu** şeklinde okumuşlardır. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

إِذَنْ Kelimesinin İzahı

Cenab-ı Hakk'ın, *"kendilerine mühlet verilmez"* ifâdesinin manası, "Eğer melekler indirilirse, onlara zaman yani mühlet tanınmaz. Çünkü, meleklerin inmesi ile, mükellefiyet sona erer" şeklindedir. **en-Nazm** adlı eserin sahibi şöyle demiştir: إِذَنْ kelimesi, iki kelimeden meydana gelir: Birincisi, إِذْ edâtıdır. Bu, حِينَ (zaman) ifade eden bir kelimedir. Baksana sen, "Sen bana geldiğinde ben de sana geldim... إِذْ جِئْتَنِي ..." dersin. Sonra, buna أَنْ edâtı ilâve edilmiş ve إِذْ أَنْ olmuştur. Sonra Araplar, hemzeyi ağır bularak hazfetmişler, böylece de kelime إِذَنْ olmuştur. إِذَنْ lafzının gelmesi, kendisinden sonra, mahzuf bir fiilin olduğuna delildir. Binâenaleyh ayetin takdiri, "Onların istedikleri şey olduğu zaman, onlara mühlet tanınmaz" şeklindedir." Bu güzel bir izahtır.

★ ★
★

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ۝٩

"Kur'an'ı biz indirdik biz.. Onun koruyucuları da, şüphesiz biziz"

(Hicr, 9).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır

BİRİNCİ MESELE

Allah Hakkında Cemi Sîgasının Kullanılması

Müşrikler, Hz. Peygamberi, "Allah Teâlâ bana zikri, Kur'an'ı indirdi" derken duydukları için, *"Ey kendisine zikr (kitap) indirilen"* (Hicr, 7) demişlerdir. Daha sonra Cenâb-ı Hak sözünü bu ayette geliştirerek, *"Kur'an'ı biz indirdik biz. Onun koruyucuları da, şüphesiz biziz"* buyurmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ *"Kur'an'ı biz indirdik, biz"* ifâdesine gelince, bunun sîgası her ne kadar cemî ise de, bu tazîm ve ululuğu izhar etme esnasında,

hükümdarların söylemiş olduğu söz kabilindedir. Çünkü, onlardan birisi bir iş yapsa veya bir söz söylese, "Biz şöyle yaptık; biz şöyle söyledik" derler. Burada da böyledir.

İKİNCİ MESELE
Zamirin Kur'ân'a Racî Olması

لَهُ kelimesindeki zamir neye râcidir? Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bu, yukarıda geçen "**zikr**"e râcidir. Yani, "Biz bu zikri, Kur'an'ı tahriften, ziyâde ve noksandan muhafaza edeceğiz" demektir. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, Kur'an-ı Kerim'den bahsederken buyurmuş olduğu, "*-ki ne önünden, ne ardından ona hiçbir bâtıl gelemez-*" (Fussilet, 42) ayetiyle, "*Eğer o, Allah'dan başkası tarafından olsaydı, elbette içinde birbirini tutmayan birçok şey bulurlardı*" (Nisa, 82) ayetidir.

Koruma Garantisine Rağmen Mushaf Niçin Cem Edildi?

Buna göre eğer, "öyleyse niçin, sahâbe Kur'an'ı Mushaf'ta toplamakla meşgul olmuştur? Halbuki Allah Teâlâ onu muhafaza edeceğini vaadetmiştil... Allah'ın muhafaza edeceği şey hususunda, endişe etmeye de gerek yoktur" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Besmele'nin Sûrelerden Ayet Olup Olmadığı

Onların Kur'an'ı cem etmeleri, Allah'ın onu muhafaza sebeplerinden birisidir. Çünkü Allah Teâlâ, onu muhafaza ettiğinde, sahâbeyi buna sevketmiştir. Alimlerimiz (Şâfiîler) "Bu ayet-i kerimede, her sûrenin başındaki besmelenin, Kur'an'dan bir ayet olduğuna dair kuvvetli bir delil vardır. Çünkü Allah Kur'an'ı muhafaza edeceğini vaadetmiştir. Muhafaza etmenin manası ise, onun ziyâde ve noksanlıklardan korunmuş olarak kalmasıdır. Binâenaleyh, eğer besmeleler Kur'an'dan olmasaydı, Kur'an değişikliklerden korunmuş, ziyâdelerden muhafaza edilmiş olmazdı. Eğer sahabenin ziyâde ve ilâve yaptığını zannetmek caiz olsaydı, aynı şekilde noksanlaştırdıklarını düşünmek de caiz olurdu. Bu ise, Kur'an'ın bir hüccet olmamasına yol açardı" demişlerdir.

Zamirin Hz. Peygamber'e Racî Olması

İkinci Görüş: لَهُ daki zamir, Hz. Muhammed'e racidir. Ayetin manası da, "Biz, mutlaka, Muhammed'i koruyacağız" şeklindedir. Bu **Ferrâ**'nın görüşüdür. **İbnu'l-Enbarî**, bu görüşü şöyle diyerek takviye etmiştir: "Allah Teâlâ, inzâl'dan, vahiy'den bahsettiğine ve indirilen şey de, kendisine vahiy indirilen kimseye delâlet ettiğine göre, bu zamirin ondan kinâye, ona racî olması güzel olur. Çünkü o, malûm bir şey olmuştur. Nitekim, Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّا أَنزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ "*Muhakkak biz onu, Kadir gecesinde inzâl ettik*" (Kadr, 1) ifâdesi de böyledir. Çünkü buradaki **huve** zamiri, daha önce bahsedilmemiş olmasına rağmen, Kur'an'a racidir. Onun, malûm ve meşhur olması sebebiyle, ondan zamirle bahsetmek güzel olmuştur.

Burada da böyledir." Fakat birinci görüş, bu iki görüşün en çok tercihe şayanı olup, ayetin zahirine de en uygun olanıdır. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kur'an'ın Muhafaza Edilme Şekilleri

Biz buradaki zamirin Kur'an'a raci olduğunu söylersek, alimler, Allah Teâlâ'nın, Kur'an'ı nasıl muhafaza etmiş olduğu hususunda ihtilâf ederler. Bazıları: "Allah Teâlâ onu, bir mucize, insanların sözünden farklı bir söz kılmak suretiyle muhafaza etmiştir. Böylece insanlar, ona bir ilâvede bulunmaktan veya ondan bazı şeyleri eksiltmekten aciz kalmışlardır. Çünkü, eğer ona bir şey ilâve etseler, ya da ondan bir şeyi eksiltseler, o zaman Kur'an'ın nazmı bozulur, böylece her akıllı insan bunun Kur'an'dan olmadığını açıkça görüp anlar.Binâenaleyh, onun mucize oluşu bir şehrin surlarla çevrilmesi gibi olmuştur. Çünkü bu, onu korumakta ve muhafaza etmektedir.

Bazıları da: "Allah Teâlâ, insanlardan herhangi birinin ona muâraza etmeye (benzerini söylemeye) kâdir olmasından onu korumuş, muhafaza etmiştir" demişlerdir. Diğer bazıları ise: "Allah bir cemaati (topluluğu), onu muhafazaya, tedrise (öğrenip-öğretmeye) ve mükellefiyet zamanının sonuna kadar, insanlar arasında meşhur etmeye sevkederek, insanları, onu iptâl ve ifsâd etmekten âciz bırakmıştır" demişlerdir.

Başkaları ise şöyle demişlerdir: "Bu muhafaza ve korumadan murad şudur: Eğer bir kimse onun bir harfini, yahut bir noktasını değiştirmeye kalksa, bütün dünya "Bu yalandır ve Allah'ın kelamını bozmadır" der. Hatta eğer heybetli bir alimin, Allah'ın kitabında bir tökezlemesine ve bir kıraat (okuyuş) hatasına rastlansa, ona bütün çocuklar bile "Hoca efendi" yanlış okudun, doğrusu şöyle şöyledir" derler. İşte, *"Onun koruyucuları da, şüphesiz biziz"* " ayeti ile bu kastedilmiştir."

Bil ki hiçbir kitabın böylesine muhafaza edilip, korunduğuna rastlanmaz. Çünkü mutlaka her kitaba az-çok, tashîf (yanlış yazma veya okuma), değiştirme ve tahrif girmiştir. Dinsizlerin, yahûdilerin ve hristiyanların,Kur'ân'ı bozmak ve iptal etmek için onca gayretlerine rağmen, her türlü tahriften korunmuş olarak kalması, en büyük mûcizelerdendir. Hem sonra Allah Teâlâ, onun tağyir ve tahriften korunmuş olarak kalacağını haber vermiştir. Şu âna kadar, yaklaşık 600 sene (**Râzî**'nin dönemi itibari ile) geçmiştir. Binâenaleyh bu bir gaybtan haber verme olur ki, bu da kesin bir mûcizedir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Ayetle Yapılan Zayıf Bir İstidlâl

Kâdî, *"Kur'an'ı biz indirdik biz. Onun koruyucuları da, şüphesiz biziz"* ayetini, İmâmiyye'den (Şia'dan) bazılarının, "Kur'an'a tağyir (değiştirme) arız olmuş, fazlalık ve noksanlık girmiştir" şeklindeki sözlerinin yanlışlığına delil getirerek, "Eğer bu böyle olsaydı, Kur'an korunmuş olarak kalmış olmazdı" demiştir. **Kâdî**'nin bu istidlâli zayıftır. Çünkü bu, birşeyi yine kendisi ile isbat etmek demektir.

Kur'an'a değişikliğin, fazlalığın ve noksanlığın girdiğini söyleyen İmâmiyye belki de, "Bu ayet, Kur'an'a katılan fazlalıklar cümlesindendir" demek istemişlerdir. Böylece bu ayet ile, bu gayeyi isbat etmenin, birşeyi yine kendisi ile isbat etme gibi olduğu ve bu isbat yolunun yanlış olduğu sâbit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Resullerin Maruz Kaldığı Muamele

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِي شِيَعِ الْأَوَّلِينَ ﴿١٠﴾ وَمَا يَأْتِيهِم مِّن رَّسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿١١﴾
كَذَٰلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ ﴿١٢﴾ لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٣﴾

"Andolsun, senden önceki ümmetler içinde de, (peygamberler) gönderdik. Onlara ne zaman bir peygamber gelse, mutlaka onunla istihzâ ederlerdi. Biz böylece onu, günahkârların kalblerine sokarız. Onlar iman etmezler. Nitekim bu ilahî kanun, daha önceki inkârcılar hakkında da böylece cari olmuştur"

(Hicr, 10-13).

Bil ki o müşrikler edebsizlik edip, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e akılsızca hitab ederek: *"sen, hiç şüphesiz mecnunsun"* dediklerinde, Cenâb-ı Allah, câhillerin, bütün peygamberlere tutumlarının böyle olduğunu zikretmiş ve âdetâ Hz. Peygamber'e: "Senin için kavimlerinin akılsız ve câhillerine karşı gösterdikleri sabır hususunda, o peygamberlerden alacağın örnekler vardır" demiştir ki, işte ayetin, geçen ayetlerle ilgi ve münasebeti budur. Bu ayet ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayette bir hazif vardır ve takdiri şöyledir: "Biz senden önce nice peygamberler gönderdik." Bu *"Peygamberler"* tabirine **irsâl** (gönderme) fiili delalet ettiği için, hazfedilmiş (zikredilmemiştir).

Cenâb-ı Hak, فِي شِيَعِ الْأَوَّلِينَ buyurmuştur ki bu, "önceki ümmetler ve onların peşisıra gelen nesiller içinde" demektir. **Ferrâ** şöyle der: "**Şiyâ** kelimesi, taraftarlar demek olup, müfredi, 'şî'a" lafzıdır. "Adamın taraftarları" manasında, şî'atür'r-racül" denilir. **Şî'a**, "ümmet" manasına da gelir. Ümmete, birbirlerine tâbî olup, birbirlerine benzedikleri için, bu ad verilmiştir." Bu kelime ile ilgili gerekli açıklamayı أَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا (En'am, 65) ayetinin tefsirinde yaptık. **Ferrâ** sözüne devamla şöyle der: "Bu tabir, tıpkı

hakka'l-yakîn ve "cânibi'l-garbî" ve "dînü'l-kayyime" ifâdelerinde olduğu gibi, sıfatın mevsûfuna izâfeti kabilindendir."

Resullerle Alay Etmelerinin Sebepleri

Cenâb-ı Allah وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلاَّ كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ *"Onlara ne zaman bir peygamber gelse, mutlaka onunla istihzâ ederlerdi"* buyurmuştur. Bu, "Tıpkı bunların sana yaptığı gibi, böyle câhillerin her peygamber ve nebiye karşı tutumları, onlarla istihzâ ve alay etmektir" manasınadır. Allah Teâlâ bu sözü, Hz. Muhammed (s.a.s.)'i teselli etmek için getirmiştir.

Bil ki o câhilleri böyle çirkin şeylere sevkeden sebebler şunlar olabilir:

1) Onlar taat ve ibadet olan şeyleri üstlenip, leziz ve hoş buldukları şeylerden de geri durmayı ağır buluyorlardı.

2) Peygamber onları, alışmış oldukları o çirkin yollarından ve yanlış inançlarından vazgeçmeye çağırıyordu. Böyle bir şey, karakterlere zor gelen bir şeydir.

3) Peygamber, tâbi olunan ve hizmet edilmesi gereken, kavimlerinin kendilerine itaat etmeleri, boyun eğmeleri gereken kimsedir. Bu itaat ve boyun eğme de, son derece güç bir şeydir.

4) Peygamber bazan fakir olur, yardımcısı ve tarafları olmayan kimselerden olur, malı makamı bulunmaz. Binâenaleyh her türlü nimet içerisinde olan, kavminin reisi (ileri gelenleri) durumunda bulunan kimselere, böyle bir insana boyun eğip, hizmet etmek ağır gelir.

5) Allah Teâlâ'nın, o kâfirlerden yardımını kesip, küfür ve cehâlet sebebi olan şeyleri onların kalblerine atması.. Asıl sebeb aslında budur. İşte bütün bu ve benzeri sebeblerden dolayı, câhil ve sapık kimseler, o yüce peygamberlere karşı böyle çirkin ve kötü fiillere düşmüşlerdir.

Kâfirlerin Kalblerinde İnkârın Yaratılması

Cenâb-ı Hak كَذَٰلِكَ نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ *"Biz böylece, onu, günahkârların kalblerine sokarız"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Silk", ipliğin, iğnenin deliğine; mızrağın, mızraklananın karnına girmesi gibi bir şeyin bir şeye girmesi demektir. مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ (Müddessir, 42) ayetinde "sizi, cehenneme sokan, girdiren nedir?" manasınadır" denilmiştir. Hem **Ebu Ubeyde**, hem de **Ebu Ubeyd, seleke** ve **esleke** fiillerinin aynı manaya olduğunu söylemişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Alimlerimiz, bu ayeti Allah Teâlâ'nın, kâfirlerin kalbinde bâtılı yaratan olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: *"Biz böylece kalblerine sokarız"* ayeti, "Biz bâtılı ve

dalâleti, mücrimlerin kalblerine işte böyle sokarız" manasınadır. **Mûtezile** de şöyle demektedir: "Bu cümleden önce, dalâlet ve bâtıldan bahsedilmemiştir. Binâenaleyh "onu" zamirini, küfür ve dalâlete râci kılmak mümkün değildir. Allah Teâlâ'nın, bir önceki ifâdedeki, *"istihzâ ederlerdi"* sözü, "istihzâ" işine delâlet eder. Dolayısı ile bu zâmir, ona râcidir. Peygamberlerle istihzâ küfür ve dalâlettir. Binâenaleyh bizim, *"Biz böylece onu, günahkârların kalblerine sokarız"* ayeti ile, "Biz böylece, küfrü, dalâleti ve peygamberlerle istihzâ fikrini, mücrimlerin kalblerine sokarız" manasının kastedildiği sâbit olur" denilemez. Çünkü biz **(Mûtezile)** diyoruz ki: Eğer ayetteki "onu" zâmiri, istihzâ işine râci olacak olsa, o zaman, *"Onlar buna iman etmez"* ifâdesindeki "buna" zamiri de, "istihza"ya râcidir. Çünkü bunlar ard arda ve peşpeşe gelen iki zamirdir. Dolayısı ile aynı şeye râci olmaları gerekir. Bu izaha göre, onların bu istihza işine iman etmemelerini gerektirir ki bu bir tenâkuzdur. Çünkü kâfirin, küfrüne imân etmesi gerekir. Böyle olmayan ise, küfrün bâtıl olduğunu bilen bir müslüman olur ve o küfrü tasdik etmez. Hem sonra eğer kâfirlerin kalbine küfrü sokan ve orada onu yaratan Allah Teâlâ olmuş olsaydı, mazeret[9] ileri sürmesi kâfirler kadar mümkün olan kimse bulunmazdı ve bu durumda da Allah'ın, onları dünyada zemmetmesi, âhirette de bundan ötürü cezalandırması imkansız olurdu. Böylece ayetin, bu manaya alınmasının mümkün olmadığı sâbit olmuş olur. Binâenaleyh biz diyoruz ki, en doğru tevil نَسْلُكُهُ ifâdesindeki **hüve** zamirinin, "Kur'an" olan "zikr"e râci olmasıdır. Çünkü, Allah Teâlâ, bu ayetten önce, *"Kur'an'ı biz indirdik, biz"*(Hicr, 9); bundan sonra da, *"Biz böylece onu... sokarız"* buyurmuştur. Yani, "işte böylece biz, o Kur'an'ı mücrimlerin kalbine sokarız" demektir ki, bu da, "Allah Teâlâ'nın bu Kur'an'ı onlara duyurması, onların kalblerinde Kur'an'ın ezberlenmesi ve manalarını bilip anlamayı yaratması" anlamındadır. Cenab-ı Hak bu hallere rağmen, onların câhil olmaları ve ısrârları sebebiyle, o Kur'an'a , o zikr'e inâdları ve cehâletleri yüzünden inanmadıklarını beyân buyurmuştur ki, işte onların alabildiğince zemmedilmelerini gerektiren bu olmuştur. Bu tevilin doğruluğuna, şu iki husus da delâlet eder:

1) *"Ona iman etmezler"* ifadesindeki "ona" zamiri ittifâkla Kur'an'a râcidir. Binâenaleyh, "onu sokarız" ifâdesindeki "onu" zamirinin de Kur'an'a raci olması gerekir. Çünkü bunlar, birbirini izleyen iki zamirdir. Binâenaleyh, aynı şeye raci olmaları gerekir.

2) Ayetteki **kezalike** tabirinin manası, "Biz şunu şunu yaptığımız gibi, bu sokma işini de yapıyoruz" demektir. Böylece bu, o sokma işini, Allah Teâlâ'nın bu ayetten önce kendisine ait olup da bahsetmiş olduğu işlerinden bir başka ise teşbih etmek olur. Halbuki, bu ayetten önce Allah'ın işi olarak, sadece, *"Kur'an'ı biz indirdik, biz"* ayetinin anlattığı husus geçmiştir. Binâenaleyh, bunun da ona atfedilmesi ve ona

---

9) Baktığımız bazı yazmalarda özr yerine(بالقدر)kader kelimesi vardır ki "...kader inancını ileri sürmeye..." demek olup, netice itibariyle mana değişmemektedir. Bu cümle şöyledir: فما احدل اولى بالقدر من هؤلاء الكفار (Ç).

benzetilmesi gerekir. Durum böyle olunca da, *"onu sokarız"* ifâdesindeki "onu" zamirinin "zikr"e, Kur'an'a râci olması gerekir." İşte, **Mutezile**'nin görüşünün izahının tamamı bundan ibarettir.

Zamirin, Kur'an'a Ait Olduğunu İddia Eden Mutezileye Red

Cevap: نَسْلُكُهُ *"Onu sokarız"* ifadesindeki zamirin, "zikr"e, Kur'ân'a râci olması caiz değildir. Bunun böyle olduğuna, şu vecihler delâlet eder:

Birinci Vecih: Bu fiil nûn harfiyle نَسْلُكُـــــهُ şeklinde ifâde edilmiştir. Bunun bu şekilde ifâde edilmesinin maksadı, nihayetsiz celâl ve azameti izhâr edip ortaya koymaktır. Bu gibi tazimlerin zikredilmesi ise ancak Allah'ın, o fiiline karşı koyacak kimsenin mağlub ve makhur, zelil olacağı bir biçimde, kendisi için tam bir kudret ve tesirin zuhûr edeceği bir iş yaptığı zaman güzel olur. Ama, o bir iş yapıp da, yaptığı o işin kesinlikle bir tesiri ortaya çıkmazsa, o zaman ona karşı koyan ve o fiili yapmasına engel olmaya çalışan taraf, galib ve üstün gelmiş olur. Çünkü sonsuz azamet ve celâli ortaya koyan lafzın zikredilmesi, böylesi durumlarda çirkin olur. Burada da durum böyledir. Çünkü Allah Teâla, kendisine iman etsin diye, "Kur'an'ı dinlemeyi, onu ezberlemeyi ve onun manasını bilmeyi o kâfirin kalbine sokmuş, sonra da o kâfir buna iltifât etmeyip iman etmemiştir. Böylece Allah Teâlâ'nın fiili, adeta zayi olmuş ve heder edilmiş gibi; kâfir ve şeytan da galib ve üstün çıkmış kimse gibi olmuş olur. Durum böyle olunca da, **neslukuhu** kelimesindeki azâmet ve celâli îş'âr eden, anlatan nûn'un getirilmesi, bu makama uygun düşmez. Böylece, onların yapmış olduğu o tevilin fasit olduğu sabit olmuş olur.

İkinci Vecih: Kastedilen şayet, onların ileri sürdükleri şey olmuş olsaydı, o zaman ayetin ifâdesinin كَذٰلِكَ نَسْلُكُهُ فِى قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ ۝ لاَ يُؤْمِنُونَ بِهِ "Onların imanlarını gerçekleştirme uğrundaki bunca gayrete rağmen, onlar o zikr'e Kur'an'a iman etmezler" şeklinde olması gerekirdi. Ama vav getirilmediğine göre, o zaman biz Cenâb-ı Hakk'ın لاَ يُؤْمِنُونَ بِهِ ifâdesinin, نَسْلُكُهُ فِى قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ ifâdesinin adeta bir tefsiri ve beyâniyyesi olduğunu anlamış olduk. Bu mana ise ancak *"Biz böylece, onu, günahkârların kalblerine sokarız"* ifâdesinin manasının "Biz, küfrü ve sapıklığı, o günahkârların kalblerine işte öylece sokarız" şeklinde olması durumunda doğru olur.

Üçüncü Vecih: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kur'an'ı biz indirdik biz"* (Hicr, 9) ifâdesi uzaktır, yani daha önceden geçmiştir. Halbuki, *"onunla istihzâ ederlerdi"* ifâdesi ise, daha yakındır. Zamirin, bahsedilenlerden en yakına gönderilmesi ise, vacibtir.

Mutezile'nin, "Şayet *"biz onu...sokarız"* ifâdesindeki *"onu"* zamiri istihzâya râci olacak olsaydı, o zaman *"onlar buna iman etmezler"* cümlesindeki **"bihî"** zamirinin de ona râci olması gerekirdi. Bu durumda da, çelişki ve tenakuz söz konusu olurdu" şeklindeki görüşüne gelince, biz deriz ki:

Buna da şu cihetlerden cevap veririz:

1) Zamirin, daha önce bahsedilenlerden en yakınına râci olmasını gerektiren delil daha öncesine râci olmasına bir engel bulunmadığında söz konusudur. Halbuki, ikinci zamirde, daha öncesine raci olmasına bir mâni bulunur. İşte bu sebeple, biz de pek yerinde olarak "Birinci zamir istihzâya, ikinci zamir de zikr'e râcidir" dedik. Muhtelif şeylere göre ard arda gelen zamirlerin farklı farklı şeylere râci olması, Kur'an'da az olan bir şey değildir..

Cübbaî, Kadî ve Ka'bî, Cenâb-ı Hakk'ın, هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ اِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا حَمَلَتْ حَمْلاً خَفِيفاً فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّآ اَثْقَلَتْ دَعَوَا اللّٰهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ اٰتَيْتَنَا صَالِحاً لَنَكُونَنَّ مِنَ الشّٰكِرِينَ ۔ فَلَمَّآ اٰتٰيهُمَا صَالِحاً جَعَلاَ لَهُ شُرَكَآءَ فِيمَا اٰتٰيهُمَا فَتَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ (A'râf, 189-190) ayetleri hakkında şöyle dememişler midir: "Ayetin başından جَعَلاَ لَهُ شُرَكَاءَ ifâdesine kadar olan zamirler, **Hz. Adem**'le **Havva**'ya racidir. Ama جَعَلاَ لَهُ ifâdesinden ayetin sonuna kadar olan zamirler ise, başkalarına râcidir." İşte bu, onların tefsirlerinde ittifakla kabul ettikleri bir husustur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, birbirini izleyen zamirlerin, ayn şeye râci olmalarının gerekmediği, aksine bu hususteki durumun, delile bağlı olduğu ortaya çıkmış olur. İşte burada da böyledir. Allah en iyisini bilendir.

2) Bazı ediblerimiz, *"Onlar buna iman etmezler"* ifâdesinin, نَسْلُكُهُ kelimesindeki "**onu**" zamirinin bir telafisi ve beyânı olduğunu, kelâmın takdirinin ise, "işte böylece, günahkârların kalblerine ona iman etmemeyi sokarız" şeklinde olduğunu söylemişlerdir ki bu, "Biz onların kalblerinde, ona iman etmemeyi yaratıyoruz" demektir.

3) Biz, iman ve küfrün, kul tarafından meydana getirilemiyeceği hususunu kesin aklî ve apaçık delillerle beyân ettik. Bu böyledir, zira herkes doğruluğu, imanı, ilmi ve hakkı ister. Halbuki hiç kimse, küfrü, cehâleti ve yalanı elde etmeyi gaye edinmez. Binâenaleyh herkes ancak, imanı ve hakkı elde etmeyi gaye edinip, sonra da bazıları bunu elde edemeyip, aksine küfre ve bâtıla ulaşınca, biz, o küfrün tahakkukunun kul tarafından olmadığını anlamış oluruz.

Buna göre şayet onlar, "O, o küfrü, imanın ta kendisi zannettiği için elde etmiştir" derlerse, biz deriz ki: Bu durumda, onun bu cehalete ulaşmasının sebebi, daha önceki bir cehâlettir. Böyle olunca, sözümüz, önceki cehalet için geçerli olur. (Bu cehâlet nedir?..) Şayet bu, başka bir cehâletten dolayı ise, teselsül gerekir ki, teselsül imkânsızdır. Aksi halde, bütün cehâletlerin, o kimsenin kalbinde kendisi tarafından değil de, tam aksine Allah'ın yaratmasıyla bir ilk cehâlete varıp dayanması gerekir ki, işte bizim *"Biz böylece, onu günahkârların kalblerine sokarız....onlar buna iman etmezler"* ifâdesinde kastedilmiş olduğunu söylediğimiz şey de budur. Buna göre mana, "Biz onların kalblerinde, o Kur'an'a iman etmemeyi yaratırız" şeklinde olur.

Bu demektir ki, Allah Teâlâ onların kalblerinde küfrü ve dalâleti yaratmıştır. Hem,

İbn **Abbas** ve onun talebeleri gibi, müfessirlerin önderleri şahıslar da bu ayetin tefsirinin, "Allah onların kalblerinde küfür ve dalaleti yaratmıştır" şeklinde olduğunda mutabıktırlar. Halbuki, **Mutezile**'nin yapmış olduğu tefsir, mütekaddimin müfessirlerden hiç kimsenin söylemediği bir tefsirdir. Binâenaleyh bu tefsir ve tevil merdûd olmuş olur.

Kadî, İkrime'nin, "Bundan maksat" "işte böylece kasvet ve katılığı o mücrimlerin kalblerine sokarız" şeklinde olduğunu söylediğini rivâyet etmiş, daha sonra da **Kadî** sözüne devamla "O kasvet, küfrüne devam ve inat etmesi sebebiyle ancak kâfir kimse tarafından meydana getirilmiştir. Binâenaleyh bunun, Allah'a izafe edilmesi doğru olmaz" demiştir. Bu durumda **Kadî**'ye şöyle denilebilir: "Bu adetâ bir büyüklenme ve işi yokuşa sürme, inâtlaşma gibidir. Çünkü kâfir kimse, kendisinde, peygamberin sözünü kabul etme hususunda aşırı bir nefret ve büyük bir uzaklık duyan kimsedir. Öyle ki her ne zaman o onu görürse, rengi değişir, yüzü sararır, çoğu kez uzuvları titremeye başlar; ona ve onun sözüne iltifat edip de kulak veremez hale gelir. Binâenaleyh bu gibi hallerin o kâfirin kalbinde meydana gelmesi, kendisinden asla savuşturamayacağı zorunlu ve adetâ mecburi bir iştir. O halde o fiillerin, kâfirin kendi fiili ve ihtiyarı ile meydana geldikleri nasıl söylenebilir?"

İmdi, şayet onlar, "Onun, bu gibi halleri bırakıp inkiyad ve kabûle, ikrâra dönmesi mümkündür" derlerse, biz deriz ki: Bu, sırf bu yanılmadan ibarettir. Çünkü sen, onun kalbinde bu denli nefret ve bu denli uzaklaşma duygusu mevcûtken, onun inkıyâd, kabul, tâat ve rızâya dönebileceğini kastediyorsan, bu bir mükabere ve inatlaşmadır. (Hakkı teslim etmemedir.) Yok eğer, bu gibi rûhi hallerin zevâl bulduğunda, onun kabul ve inkiyad haline döneceğini söylüyorsan, bu doğrudur; ancak ne var ki, bu gibi sebep ve engelleri, onun kalbinden izâle etmek mümkün değildir. Çünkü bunların fâili şayet o insan ise, bu gibi yapmaya sevkedici ve yapmaktan alıkoyucu halleri elde etmede, kendisinden önce bulunmuş olan bu mahiyetteki başka sebep ve manîalara muhtaç olur. Böylece de, sonsuza gitmek gerekir ki, bu imkânsızdır. Yok, eğer onların faili Allah ise, bu durumda o yapmaya sevkeden ve yapmaktan alıkoyan esbâbı onların kalblerine sokanın Allah olması, doğru ve yerinde olmuş olur ki, işte bu da bizim bahsettiğimiz şeyin ta kendisidir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ *"Nitekim bu ilahi kanun daha önceki inkârcılar hakkında da böyle câri olmuştur"* ifadesine gelince, bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, Mekke kâfirleri için bir tehdittir. Buna göre "Allah'ın sünneti ve yasası, geçmiş ümmetler içinde peygamberleri yalanlayanları helâk etmesi suretinde tecelli etmiştir" denilmek istenmiştir.

b) Bu **Zeccâc**'ın görüşü olup, buna göre ayetin manası, "Allah'ın öncekiler

hakkındaki kanun ve muamelesi o mücrimlerin kalblerine küfür ve dalâleti sokmak biçiminde tezahür etmiştir" şeklindedir. Bu, lafzın zahirine daha uygundur.

★ ★
★

Peygamberin Melek Olmamasının Hikmeti

وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ ﴿١٤﴾ لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا
بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَّسْحُورُونَ ﴿١٥﴾

"Onlara, gökten bir kapı açsak da, oradan yukarı çıksalar (dahi), muhakkak ki, "Gözlerimiz döndürülmüştür. Belki de biz, büyülenmişler zümresiyiz" diyeceklerdir"

(Hicr, 14-15).

Bil ki bu söz, Cenâb-ı Hakk'ın En'âm sûresindeki, *"Eğer sana kağıt içinde bir kitap göndermiş olsaydık da, kendileri de elleriyle onu tutmuş bulunsalardı, o inkârcılar yine behemahâl, "Bu apaçık bir büyüden başkası değildir" derlerdi"* (En'âm, 7) ayetinde bahsedilen şeyin aynısıdır. Netice olarak diyebiliriz ki, müşrikler, Hz. Muhammed'in Allah katından gönderilmiş bir elçi olduğu hususunda onu, açıkça tasdik eden melekler indirmesini istediklerinde, Allah bu ayette, böyle olması halinde, o kâfirlerin, "Bu, ancak bir sihir nevi'ndendir" diyeceklerini, bu kâfirlerin de "Biz onları görüyor sanıyoruz ama, aslında biz onları görmüyoruz" diyeceklerini beyan buyurmuştur. Netice olarak diyebiliriz ki Allah Teâlâ, meleklerin indirilmesinde fayda olmadığı için, onları indirmemiştir.

Bir Grubun Gördüğü Şey İnkâr Edilebilir mi?

İmdi eğer, "Büyük bir cemaatin, güpegündüz sağlam ve sağlıklı bir göz ile, müşahede ettikleri şeyin varlığı hususunda şüphe etmeleri nasıl caiz olabilir? Şayet bu hususta şüphe edilebilseydi, o zaman safsata, (hiçbir şeyin hakikatte olmaması) gerekirdi ki, bu durumda da hisse, maddeye ve müşahadeye itimât diye bir şey kalmazdı" denilirse, **Kâdî** buna şu şekilde cevap vermiştir:

"Allah Teâlâ onları, gördükleri şeyde şüphe etmekle vasfetmemiş, aksine onları bu sözü söylemekle vasfetmiştir. Halbuki insanın, inâd ederek ve işi yokuşa sürerek yalana yeltenmesi caizdir." Sonra **Kadî**, kendi kendine bir soru sorarak, "Büyük bir kalabalığın, elle tutulur, gözle görülür şeyler hususunda şüpheler izhâr etmeleri doğru mudur?" demiş ve bu soruyu yine kendisi, "Bu, onları, bir delili savuşturmak veya

hasmı yenmek için bir araya gelmek gibi muteber ve gerçek bir gaye ile bir araya toplayıp birleştirdiğinde doğru olabilir. Hem bu söz Hz. Peygamberden melek indirmesini isteyen muayyen bir toplumdan sâdır olmuş olan bir sözdür. Böyle bir istek, ancak o kavmin liderleri tarafından öne sürülür ki, liderlerin sayısı azdır. Az kimseler de, inatlaşmak ve işi yokuşa sürmek gibi olan şeylere yönelebilir.

İKİNCİ MESELE
Kâfirlerin Mûcizeyi Sihir Saymaları

Cenâb-ı Hakk'ın, فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ *"oradan yukarı çıksalar (dahi)"* buyurmuştur. Arapça'da bir kimse bir işi gündüzün yaptığında, ظَلَّ فُلَانٌ نَهَارَهُ يَفْعَلُ كَذَا "Falanca gündüzünü şöyle yaparak geçirdi" denilir. Araplar, ancak gündüzün yapılan her iş hakkında ظَلَّ – يَظَلُّ – ظَلَا tabirini kullanırlar. Bu tıpkı onların, ancak gece yapılan işler hakkında بَاتَ – يَبِيتُ demeleri gibidir. Bunun masdarı, ظُلُولاً'dir.

Cenâb-ı Hak, فِيهِ يَعْرُجُونَ buyurmuştur. Arapça'da عَرَجَ – يَعْرُجُ – عُرُوجاً yani "urûc, yükselmek" denilir. Kişinin üzerine basarak yukarıya çıkmış olduğu merdivene de اَلْمَعَارِجُ denilmesi bundandır. Müfessirlerin, bu ayetle ilgili şu iki açıklaması bulunmaktadır:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, *"oradan yukarı çıksalar (dahi)"* ifâdesi, müşriklerin sıfatlarındandır. **İbn Abbas** (r.a.) şöyle demiştir: "Şayet o müşrikler, merdivenler üzerinde yükselip Allah'ın melekûtuna, kudretine, saltanatına ve Allah'a olan haşyetlerinden dolayı tirtir titreyen o meleklerin ibâdetlerini müşahade etselerdi, onlar Peygamber (s.a.s) 'in ayın yarılması, cin ve insanların bir benzerini getiremiyeceği o Peygambere has Kur'an gibi bir mucizeyi inkâr etmeleri gibi, o görmeleri hususunda yine şüpheye düşer, küfür ve cehâletlerinde ısrarlarını sürdürürlerdi.

2) Bu yükselme, meleklere aittir. Buna göre mana, "Allah Teâlâ şayet o kâfirleri, semânın, meleklerin inip çıktığı, açılmış kapılarını görebilecekleri bir durumda var etseydi, o zaman bunu, yine olduğunun tersine çevirir ve: "Büyücüler bizi büyülediler ve bizi, asla hakikatleri bulunmayan o batıl şeyleri müşâhede eder bir biçime soktular" derlerdi.

Sekr Kelimesinin Mânaları

Cenâb-ı Hak لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا *"Gözlerimiz döndürülmüştür" diyeceklerdir"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, şeddesiz olarak, **sukiret** şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, kafın şeddesiyle **sukkiret** şeklinde okumuşlardır. **Vahidî** şöyle der: سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا 'nin anlamı, "Büyü ile gözlerimiz perdelendi ve engellendi, kapandı" şeklindedir. Bu dilcilerin görüşüdür. Onlar şöyle demişlerdir: Bunun aslı, su fışkırmasın diye yarığı ve çatlağı

tıkamak manasına gelen "es-sekru" kelimesinden gelmektedir. Böylece sanki o gözler, tıpkı, seddin suyun akışına meni olması gibi, bakıştan men edilmiş olurlar. Bu fiili, şeddeli okumak ise, aynı mananın daha fazlasını iktizâ etmektedir."

Ebû Amr İbn el-Alâ ise, şöyle demektedir: "Bu kelime, içkinin vermiş olduğu sarhoşluğu ifâde eden es-sekru kelimesinden alınmıştır. Yani, "O gözler tıpkı, sarhoş bir adamın başına gelen durum gibi, aklının karışması gibi, kızmış ve o kızgınlık sebebiyle de onların görmesi ve bakışı bozulmuş" demektir. Şeddesiz okuyuşun manası bu olduğuna göre, şeddelisi ile bu işin tekrar tekrar meydana geldiği kastedilmiştir." Ebu Ubeyde de şöyle demiştir: سُكِّرَتْ اَبْصَارُنَا ifâdesi, "gözlerimiz kapandı, perdelendi; binâenaleyh onların durması ve vazife yapamaz hale gelmesi gerekir" demektir. Bu görüşe göre bu kelimenin aslı, "sukûn" manasına varıp dayanmış olur. Nitekim, Arapça'da rüzgâr dindiğinde سَكَرَتِ الرِّيحُ سَكْراً denilir. Yine, sıcaklık sona erdiğinde, sükûna erdiğinde سَكَرَ الْمَرُّ يَسْكُرُ denilir. Rüzgârın esmediği gece manasında لَيْلَةٌ سَاكِرَةٌ denilir. Nitekim şair Evs de şöyle demiştir:

حَدِلَتْ عَلَى لَيْلَةٍ سَاهِرَةٍ / فَلَبِسْتُ بِطَلْيِي وَلاَ سَاكِرَةٍ

"Uykusuz geçirdiğim bir gece yüzünden, gözlerim kızardı, bakamaz oldum!. Bir gece ki, ne sakin idi ne de pırıl pırıl." Yine, şaşıp bakamaz hale geldiğinde, "sekeret aynuhû sekren" (Gözü şaşırdı, bakamaz hale geldi) denilir. Buna göre سُكِّرَتْ اَبْصَارُنَا ifâdesinin manası, "Gözlerimiz bakamaz hale geldi" şeklinde olur. Bu görüş Zeccâc'ın tercih ettiği görüştür. Ebu Ali el-Farisi ise şöyle demiştir: Bu tabirin manası, "O gözlerimizin nûru nüfuz etmez ve eşyayı nasıl iseler öylece algılayamaz hale geldiler" şeklindedir. Buna göre ayetteki "sekr" kelimesinin manası, "Bir şeyi, devamlı olan adet ve alışkanlığından çıkarıp, düzenini bozmak olur. Suyu, eski akmış olduğu arkdan çevirmek manasına gelen "Tesdîru'l-mâ'l" deyimi de bu anlamdadır. İçkideki sarhoşluk, yani "sekr" de, kişinin uyanık iken, içmeden önceki zihnî keskinliğinin sona erip onun düşünce ve zihninin, içmeden önceki gibi nüfuz sahibi olmaması demektir. سكرت ifâdesiyle ilgili olan bu dört görüş gerçekte mana cihetiyle birbirine yakındırlar. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Mutezile'nin Sihri İnkârı

Cübbai şöyle der: "Sihirbazların, insanların gözlerini büyüleyebileceklerini, böylece de onların, insanlara, bir şeyi olduğundan başka bir biçimde gösterebileceklerini caiz görenlerin, nebî ve peygamberlere olan imanları sadık, doğru olmaz. Bu böyledir, zira onlar bunu tecviz ettiğinde, bu durumda belki de, Muhammed İbn Abdullah diye gördüğü bu kimse, o Muhammed değil, aksine şeytan; müşahede ettiğimiz o mucizelerin de aslında hakikatları yoktur; aslında bunlar, o sihirbazların bâtıl fikirleri nev'inden şeyler olmuş olur. Bu kapı açıldığında da, her şey bâtıl olur." Allah, en iyi bilendir.

Vahdaniyetin Gökteki Delilleri

وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ ﴿١٦﴾ وَحَفِظْنَاهَا مِن كُلِّ
شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ ﴿١٧﴾ إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُّبِينٌ ﴿١٨﴾

"Celâlim hakkı için, biz gökte burçlar yaptık, onları, temâşâ edenler için süsledik. Biz onları taşlanan her şeytandan koruduk. Ancak kulak hırsızlığı eden (şeytanın) ardına, apaçık bir ateş parçası düşmektedir"
(Hicr, 16-18).

Bil ki Allah Teâla, nübüvveti inkâr edenlerin şüphelerini cevaplayıp, nübüvvete dâir hüküm de, tevhidle ilgili hükme dayandığı için, bunun peşisıra tevhidin delillerini getirmiştir. Tevhîdin delilleri de, semâvî ve arzî (gökteki ve yerdeki) diye iki kısma ayrılınca, önce semâvî delilleri zikrederek, *"Celâlim hakkı için, biz gökte burçlar yaptık, onları temâşâ edenler için süsledik"* buyurmuştur. Leys şöyle der: "Burç, feleğin burçlarından biridir. "**Burûc**" lafzı cemi olup, bunların sayısı onikidir. Bunun bir benzeri de, *"Gökte burçlar yaratan Allah'ın şânı ne yücedir"* (Furkân, 61) ayeti ile, *"Andolsun burçlara sâhib olan göğe"* (Burûc, 1) ayetidir. Bu âyetin, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delâlet edişi şöyledir: Bu burçların karakterleri, hüküm erbabı arasında ittifak edildiği üzere, farklı farklıdır. Durum böyle olunca, felekler, mahiyetleri itibari ile farklı farklı parçalar ile gerçekte birbirinden değişik parçalardan mürekkebtir. Her mürekkeb için, mutlaka ihtiyarı ve hikmeti ile, o cüzleri ve parçaları biraraya getirecek bir terkib edicinin (bir araya getiriçinin) bulunması gerekir. Böylece, göğün burçlardan meydana gelmiş olmasının, hür ve irade sahibi bir fâil-i muhtarın varlığına delâlet etmiş olduğu sâbit olur ki, işte elde edilmek istenen netice de budur.

Cenâb-ı Allah'ın ... وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ ayetleri ile ilgili geniş izahımızı, Mülk sûresinde .. وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ (Mülk, 5) ayetinin tefsirinde yaptık. Dolayısıyla burada, söylenmesi gereken miktarı ile o izahları tekrar edeceğiz.

Cenâb-ı Allah وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ buyurmuştur ki, bu, "Biz o gökleri, yaratıcının varlığına ve birliğine istidlâl edip, ibret alacaklar için, güneş, ay ve yıldızlarla süsledik" demektir.

Göğü Şeytanlardan Korumanın Manası

Allah Teâlâ, وَحَفِظْنَاهَا مِن كُلِّ شَيْطَانٍ رَّجِيمٍ *"Onları, taşlanan her şeytandan koruduk"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "şeytanın gökleri yıkmaya kudreti olmadığı halde, göklerin ondan korunması ne demektir ve göklerin onlardan korunmaya ne

ihtiyacı var?" denilirse, biz deriz ki: "Cenâb-ı Hak, şeytanı göklere yaklaşmaktan men edince, gökleri şeytanın yaklaşmasından korumuş olur. Binâenaleyh Allah'ın gökleri onlardan koruması, tıpkı, evlerimizi ve yerlerimizi zararından korkulan bir câsustan koruması gibidir."

Recm Kelimesinin Manası

Sonra biz diyoruz ki: Arapça'da "**recm**", taş âtmak manasınadır. Öldürme işine de, taşlayarak recme (öldürmeye) benzetilerek, "**recm**" denilmiştir. **Recm**, sövmek - saymak manasına da gelir. Çünkü bu çirkin söz söylemek manasını da ifade eder. Nitekim لَأَرْجُمَنَّكَ (Meryem, 46) ayetinde bu mânada kullanılmıştır. **Recm**, atılan şeye denir. وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ *"Bunları, şeytanlara atılan şeyler yaptık"* (Mülk, 5) yani, "onlara atılan birer mermi kıldık" ayeti de bu manadadır. **Recm**, zanna dayanarak söz söylemek, bir şey ortaya atmak manasını da ifade eder. رَجْماً بِالْغَيْبِ *"Gaybı taşlayarak (karanlığa kurşun sıkarak)"* (Kehf, 22) ayeti de bu manadadır. Çünkü o insan bunu, zannına göre atıp tutuyor. **Recm**, lanet etmek ve kovmak manasına da gelir. Ayetteki, *"Her racîm şeytan"* ifâdesini, müfessirler bütün bu manalarla izah etmişlerdir. Bu cümleden olarak **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Şeytanlar, önceleri göğe çıkmaktan menedilmemişlerdi. Bundan dolayı göklerde dolaşıyor, meleklerden gaybın haberlerini duyuyor ve o haberleri kâhinlere ulaştırıyorlardı. Ama **Hz. İsâ** (a.s) doğunca, onlar üç kat gökten menedildiler. Hz. Muhammed (s.a.s.) doğunca da, bütün göklerden menedildiler. Dolayısıyla onlardan her biri, kulak hırsızlığı yapmak (laf çalmak) istediklerinde, ateş parçaları ile taşlanır, uzaklaştırılırlar."

Hak Teâlâ'nın إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ *"Ancak kulak hırsızlığı eden (şeytan)"* ifâdesindeki **illa** edatını, istisnâ (müstesna) manasına hamletmek mümkün değildir. Bunun delili şudur: Onların kulak hırsızlığı yapmaya yönelmeleri, "gökleri onlardan korunmuş olma" özelliğinden çıkarmaz. Fakat onlar oraya girmekten menedilmişlerdir ve oraya yaklaşma çabası içindedirler. Binâenaleyh bu edatın, gerçek manada bir istisna olması doğru olmaz. Dolayısı ile bunun, "lâkin" manasında olması gerekir. **Zeccâc** şöyle demiştir: مَنِ اسْتَرَقَ ifâdesindeki **men** ism-i mevsûlü, bu izaha göre mahallen mansubtur. Bunun, إِلَّا مِمَّنِ اسْتَرَقَ "Fakat kulak hırsızlığı yapanlardan herbirinin" takdirinde olmak üzere cer mahallinde olması da câizdir (mümkündür.) **İbn Abbas** (r.a.) "Cenâb-ı Hak, *"Kulak hırsızlığı"* ifâdesi ile, çalabildikleri, kapıp kaçtıkları önemsiz haberleri kastetmiştir. Çünkü şeytanlardan, mütemerrid olanlar, göğe doğru çıkarlar, ama ateşten mermilerle taşlanırlar. O ateşler onları yakar, ama öldürmez. O şeytanlardan bazıları hilekârlık yapıp, sanki bu işi yapabiliyorlarmış gibi göstererek, insanları saptıran birer cin olurlar.

Şeytanların Şihablarla Kovulması

Ayetteki فَأَتْبَعَهُ *"ardına düşer"* ifâdesinin manasını, A'râf sûresindeki

Bel'âm b. Bâura kıssası ile ilgili فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ (A'râf, 175) ayetinin tefsirinde zikretmiştik. Bu, "Onun peşine düşer, onu kovalar" demektir. **Şihâb** ise, parlayan bir ateş parçası demektir. Sonra yıldızlar ve süngüler, kendilerindeki parıltıdan ötürü, ateşe benzedikleri için "**şihâb**" diye isimlendirilmişlerdir.

Bil ki bu konuda, Mülk ve Cin sûrelerinde ele aldığımız bazı ince bahisler vardır. Bunlardan, sadece şu problemi ele alacağız: Bir insan şöyle diyebilir: "Siz az da olsa şeytanların göklere çıkabildiğini, meleklerin içine karıştığını, onlar birbiri ile gayb haberlerini konuşurken, onlardan bu haberleri duyabildiklerini, sonra oradan inip kâhinlerine bunları bildirebildiklerini söylerseniz, o zaman gaybtan haber verme işinin, mûcize olmaktan çıkması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in haber verdiği her gayb ile ilgili,olarak, bu ihtimal söz konusu olmuş olur. Bu durumda da bu gayblar, onun peygamberliğinin doğruluğuna delâlet eden bir mûcize olmaktan çıkar. Allah Teâla'nın, şeytanların Hz. Peyagmber (s.a.s.)'in doğumundan sonra artık bunu yapamadıklarını haber vermiş olduğu da söylenemez. Çünkü biz diyoruz ki, onların bundan aciz olduğunu söylemek, ancak Hz. Muhammed'in peygamber, Kur'an'ın hak kitap olduğunu kesin olarak söyledikten sonra mümkündür. Bunları kesin olarak söylemek de, ancak mucizeler vasıtasıyla mümkündür.Gaybdan haber vermenin muçize olması ise, ancak bu ihtimal çürütüldükten sonra söz konusudur. Bu durumda bir devr-i fasit olması gerekir ki, devr-i fasit bâtıl ve imkansızdır."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Biz, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamber oluşunu, diğer mûçizelerle isbat ederiz. O'nun peygamberliğini bilip öğrendikten sonra da, Allah Teâlâ'nın şeytanları, işte bu yolla gayb bilgisi almaktan âciz bıraktığını kesin olarak söylüyoruz. Bu durumda, gaybtan haber vermek bir mûcizedir ve bu şekilde ortaya çıkan devr-i fâsit savuşturulmuş olur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Tevhîdin Yeryüzündeki Delilleri

وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنبَتْنَا فِيهَا مِن كُلِّ شَيْءٍ مَّوْزُونٍ ﴿١٩﴾ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَن لَّسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ ﴿٢٠﴾

"Yeryüzünü de yaydık. Onda sabit dağlar yerleştirdik. Oralarda, ölçülmüş her şeyden nebatlar bitirdik. Orada hem sizin için, hem rızıklarını temin edemeyeceğiniz kimseler için birçok geçim vesileleri yarattık"

(Hicr, 19-20).

Bil ki, Allah Teâlâ, tevhîdin semavî delillerini izah edince, peşisıra, tevhidin yeryüzündeki delillerini getirmiştir. Bunlar birkaç çeşittir.

Birinci Çeşit Delil وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا *"Yeryüzünü de yaydık"* ayetinin ifâde ettiği husustur. **İbn Abbas** (r.a): "Bu, "Biz onu, suyun yüzüne döşeyip yaydık" manasındadır" demiştir. Bu hususta, başka bir ihtimal daha vardır. Çünkü yeryüzü bir cisimdir. Cisim ise üç boyuta, yani uzunluk, genişlik ve derinliğe doğru uzayan (üç boyutu olan) şeydir. Durum böyle olunca, yeryüzünün maddesinin, bu üç boyutta uzaması, (yer alması) belli bir sınırla sınırlandırılmıştır. Çünkü her cismin sonlu, sınırlı olması gerektiği sâbittir. Durum böyle olunca, bu sınırların (ölçülerin) daha fazlasının veya daha noksanının düşünülebilmesine rağmen, yeryüzünün boyutları belli bir sınırla sınırlandırılmıştır. Durum böyle olunca, bu ölçülerin daha fazla veya daha az olması mümkin bir şey olduğu halde, bu uzama (boyut), o belli miktar (ölçü) ile sınırlandırıldığına göre, bunun bir tahsis edenin (sınırlandıranın) tahsisi, (sınırlandırması) ve bir takdir edenin (miktarını belirleyenin) takdiri ile olmuş olması gerekir. O takdir eden de Allah Subhânehû ve Teâlâ'dır.

Yerin Küre Şeklinde Olması

Eğer, *"yeryüzünü de yaydık"* ayeti yeryüzünün düz olduğunu göstermez mi?" denirse, biz deriz ki: Evet çünkü yeryüzü her nekadar küre şeklinde ise de, son derece büyük bir küredir. Büyük bir kürenin yüzeyinin küçük parçalarına bakıldığında, sanki düz bir yüzey gibi görülür. Durum böyle olunca, ileri sürülen bu problem (soru) ortadan kalkar. Bunun böyle oluşunun delili, *"Biz, dağları birer kazık yapmadık mı?"*(Nebe, 7) ayetidir. Allah, bu dağları, üzerinde koskoca ve dümdüz yaylalar bulunduğu halde, *"kazıklar"* diye adlandırmıştır. Burada da böyledir.

Yere Dağların Kazık Gibi Çakılması

İkinci Çeşit Delil, وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ *"Onda sâbit dağlar yerleştirdik"* ayetinin ifade ettiği husustur. **"Revâsi"**, sâbit dağlar demek olup, müfredi رَاسِيٌ dür. Bunun cemisi, **"râsiyetün"**; cem'ül-cem'i (cemisinin cemisi) ise **"revâsi"**dir. وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ... *"(Allah) yere, sizi sallamasın diye ağır baskılar (dağlar) koydu"* (Lokman, 10) ayetinde olduğu gibi. Bu ifadenin tefsiri hususunda iki izah yapılmıştır:

Birinci İzah: İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Allah Teâlâ, yeryüzünü suyun üzerine döşeyip yaydığında, yeryüzü, üzerindekileri tıpkı bir gemi gibi neredeyse devirecekti. Derken üzerindekileri böyle sallamasın diye, Allah yeryüzüne ağır dağlarla adetâ demir attırdı."

Eğer, "Siz Allah Teâlâ'nın yeryüzünü dağlar olmaksızın yaratıp da, onun, üzerinde bulunanları sallaması neticesi, orada dağları yarattığını mı söylüyorsunuz, yoksa Allah Teâlâ'nın yeri ve dağları birlikte yarattığını mı söylüyrsunuz?" denilirse, biz deriz ki, her iki durum da ihtimal dâhilindedir.

İkinci İzah: Bu ifade ile, Allah Teâlâ'nın o dağları, yeryüzünün yollarına, kenar ve bucaklarına, insanları götüren işaretler olması için yaratmış olması kastedilmiştir. Çünkü o dağlar âdetâ birer ipucudur. Bunlar sayesinde insanlar doğru yollarından şaşmazlar ve yanılgıya düşmezler. Bu izah, ihtimali kuvvetli olandır.

Bitkilerin Ölçü İle Yaratılması

Üçüncü Çeşit Delil, وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ *"Oralarda ölçülmüş her şeyden nebatlar bitirdik"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Buradaki فِيهَا (oralarda) ifâdesindeki zamirin, hem "yeryüzü"ne" râcî olması, hem de "sâbit dağlar"a râcî olması ihtimal dâhilindedir. Fakat bu zamirin "yeryüzü"ne râcî olması daha evlâdır. Çünkü istifâde edilen her türlü bitki çeşidi, ancak yeryüzünün her yerinde biter. Dağdaki (yabanî) meyvelerin faydaları azdır. Bazıları bu zamirin "sabit dağlara" râcî olmasının daha evlâ olacağını söylemişlerdir. Çünkü madenler de, ancak dağlarda oluşur. Örfte ve âdette ölçülmüş (kıymetli) şeyler, bitkiler değil, madenlerdir.

İkinci Bahis: Alimler ayetteki "مَوْزُونٍ" (ölçülmüş) kelimesi ile ne kastedildiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

Bitkilerin Geçim Vesileri Olma Keyfiyeti

1) Bununla, o şeylerin, ihtiyaca göre ayarlanmış olmaları kastedilmiştir. Kâdî şöyle der: "Bu izah, doğruya daha yakındır. Çünkü Hak Teâlâ, insanların ihtiyacı olan ve istifâde edecekleri miktarı bilir ve yeryüzünde o kadarını bitirir. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ, bunun peşinden, *"Orada sizin için birçok geçim vesileleri yarattık"* buyurmuştur. Çünkü bitkilerle meydana çıkan o rızık, insanlar için iki açıdan geçim olur:

a) Yeme ve bizzat istifâde etme.

b) Onların ticaretini yaparak..."

Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Vezin (tartı), ancak miktarı belirlemek için kullanılır. Binâenaleyh miktarını belirleme manasında "vezin" lafzının zikredilmesi, sebebin isminin müsebbebe (neticeye) verilmesi kabilinden olmuş olur. Hem sonra bu mana, *"O'nun nezdinde herşey ölçü iledir"* (Ra'd, 8) ayeti ve *"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere, (hepsinin) hazineleri bizim nezdimizdedir. Biz onları malûm bir miktar dışında indirmeyiz"* (Hicr, 21) ayeti ile kuvvet kazanır.

2) Bu âlem, sebebler alemidir. Allah Teâlâ, madenleri, bitkileri ve canlıları, ancak bu âlemin unsurlarının (elementlerinin) terkibi ile meydana getirmiştir. Binâenaleyh mutlaka hem topraktan, hem de su ve havadan, hem de sıcaklık ve soğukluk bakımından güneş ve yıldızların tesirinden belli bir miktarın bulunması gerekir. Dolayısı ile biz, o belli miktardan fazlasını veya noksânını takdir edecek (düşünecek) olsak,

madenler, bitkiler ve canlılar oluşmaz. O halde, Allah Teâlâ bütün bunları, kudreti, ilmi ve hikmeti ile belli bir tarz üzere takdir etmiştir. Böylece sanki de onları hikmet terazisi ile tartmış ve neticede bunlar meydana gelmiştir.

3) Örfü bilenler: "Falancanın hareketleri mevzûn (ölçülü)dür" derler. Bu "onun hareketleri, hikmete uygun, münasib ve güzeldir" demektir. "Şu söz ölçülü bir sözdür" denilir. Bu ifâde, o, boş olmayan, tutarsızlıktan uzak, güzel ve münasib olduğunda söylenir. Binâenaleyh bu tabir ile, o sözün hikmet ve akıl terazisi ile tartılmış olduğu manası kastedilmiştir. Velhasıl örfe itibar edenler, "**mevzûn**" (ölçülü) kelimesini, güzel ve uygun manasına kullanmışlardır. Buna göre, ayetteki *"Oralarda, ölçülmüş herşeyden nebatlar bitirdik"* tabiri "Her şeyden, münasip, uygun, akl-ı selimce güzel, hoş, maslahata (insanların menfaatine) uygun görünenleri yarattık" demektir.

4) Yeryüzünde biten şeyler iki çeşittir:

a) Madenler,

b) Bitkiler... Madenlerin hepsi de ölçülüdür. Bunlar, yedi madde (el-ecsâdu's-seb'a) taşlar, tuzlar "**zâcât**" ve diğer madenlerdir. Bitkiler ise, sonunda ölçülebilen hale gelir. Meyvelerin çoğunda da durum böyledir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ *"Orada, sizin için birçok geçim vesileleri yarattık"* buyurmuştur. Bu ifâde ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE "**Me'âyiş**" kelimesinin manasını A'râf süresinde incelemiştik. Ayetteki وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ *"Hem de rızıklarını temin edemeyeceğiniz kimseler için"* ifadesi ile ilgili olarak da iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu cümle لَكُمْ kelimesinin mahalline ma'tuf olup, manası, "Hem sizin için, hem de rızıklarını temin edemeyeceğiniz kimseler için geçim vesileleri verdik" şeklindedir.

İkinci Görüş: Bu ifâde, "**me'âyiş**" (geçimler) lafzı üzerine atfedilmiş olup manası "Biz sizin için birçok geçim vesileleri ve rızıklarını temin edemeyeceğiniz kimseler verdik" şeklindedir. Bu görüşe göre, şu üç ihtimal söz konusudur:

Herkesi Rızıklandıran Allah'dır

Birinci İhtimal: Men (kimseler) kelimesi, akıllılar (insanlar) hakkında kullanılır. Binâenaleyh bu ifâde ile, akıl sahibi olanların kastedilmiş olması gerekir ki, bunlar da insanın çoluk-çocuğu, köleleri, hizmetçileridir. Buna göre ayetteki ifadenin izahı şöyledir: İnsanlar genel olarak âilelerini, kölelerini ve hizmetcilerini rızıklandırdıklarını, onları beslediklerini sanırlar. Halbuki bu yanlıştır. Çünkü hizmet edeni de, edileni

de; mâlik olanı da, olunanı da rızıklandıran Allah Teâlâ'dır. Çünkü eğer Allah Teâlâ yiyecek ve içecekleri yaratmasaydı, hem gıdalanma, hem de hazmetme kuvveti vermeseydi, hiç kimse için rızıklanma söz konusu olmazdı.

İkinci İhtimal: Bu **Kelbî**'nin görüşü olup, o, "Bu ifadeyle, yabanî hayvanlar ve kuşlar kastedilmiştir" demiştir.

İmdi eğer, "**men** edatı, akıllı kimseler için kullanılabildiği halde, bu izah nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Buna şu iki şekilde cevap verilir:

a) Bu edat, akıllı olmayan varlıklar için de kullanılabilir. Bunun delili, وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَآبَّةٍ مِنْ مَآءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ *"Allah her hayvanı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde yürüyor, kimi iki ayağı üstünde yürüyor, kimi de dört ayağı üstünde"* (Nûr, 45) ayetidir.

b) Allah Teâlâ, bütün canlıların rızkının, kendisine âit olduğunu belirtmiştir. Çünkü, O, *"Yerde yürüyen hiçbir canlı hâriç olmamak üzere, rızıkları Allah'ın üstünedir"* (Hûd, 6) buyurmuştur. Böylece, her canlı ihtiyaç hissettiğinde, sanki Yaratanından rızkını istiyor ve bu bakımdan da aklı olanlara benzemiş oluyor. Dolayısıyla aklı olan varlıklar için kullanılan edatın, onlar hakkında kullanılması akıldan uzak sayılmaz. Baksana Allah Teâlâ, *"Ey karıncalar, yuvanıza girin"* (Neml, 18) buyurmuş ve onları akıllılar (insanlar) için kullanılan cemi sigası ile zikretmiştir. Yine Allah putlar hakkında, فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي *"işte onlar benim düşmanımdır"* (Şuâra, 77) ve وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ *"Hepsi de (ay ve güneş) birer felekte yüzerler"* (Yâsin, 40) buyurmuştur. İşte bu ayette de, onlar bu bakımdan akıllı varlıklara benzedikleri için, akıllılar için kullanılan bu lafzın, yabani hayvanlar ve kuşlar için kullanılması uzak bir ihtimal sayılmaz.

Bir hikâyede şöyle görmüştüm: Vadilerde ve dağlarda sular azalmış, bir yıl susuzluk doruk noktaya ulaşmış ve insanlar, bazı vahşi hayvanların susuzluğu artınca, başlarını göğe diktiklerini görmüşler. Bunu gören kimseler şöyle demişler: "Bunun üzerine, bulutların toplandığını ve vâdiler dolusu yağmur yağdırdığını gördük."

Üçüncü İhtimal: Biz bu ifâdeyi, "câriyeler, köleler, yabani hayvanlar ve kuşlar" hakkında kullanılmış kabul ediyoruz. İşte bundan dolayı, akıllılar tarafı, akıllı olmayanlara tağlib edilerek (onlar esas alınarak), bunlar için **men** edatı kullanılmıştır.

İKİNCİ MESELE وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ cümlesinin mecrûr olan **lekûm**'deki zâmir üzerine atfedilmesi câiz değildir. Çünkü mecrûr, zamir üzerine atfedilemez ve mesela أَخَذْتُ مِنْكَ وَزَيْدٍ denilemez. Bu ifâde ancak "**Zeyd**" kelimesinin başına da **min** harf-i cerri getirilirse doğru olur. Bu mesela وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ... *"Hani peygamberlerden senden ve*

Nûh'dan misak almıştık" (Ahzab, 7) ayetinde de böyledir. Bil ki bu تَسَآءَلُونَ بِهِۦ وَٱلْأَرْحَامَ (Nisa, 1) ayetindeki **"erhâm"** lafzını mecrûr okuyanlara göre câizdir. Biz bu meseleyi o ayette ele almıştık. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Her Şeyin Hazinesi (Kaynağı) Allah İndindedir

وَإِن مِّن شَىْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَآئِنُهُۥ وَمَا نُنَزِّلُهُۥٓ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ ﴿٢١﴾ وَأَرْسَلْنَا ٱلرِّيَٰحَ لَوَٰقِحَ فَأَنزَلْنَا مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَسْقَيْنَٰكُمُوهُ وَمَآ أَنتُمْ لَهُۥ بِخَٰزِنِينَ ﴿٢٢﴾

"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere, her şeyin hazineleri bizim nezdimizdedir. Biz, onları malûm bir miktar dışında indirmeyiz. Biz, aşılayıcı rüzgârlar gönderdik. Gökten de su indirip, onunla sizleri suvardık. Bunların, hazinedârları siz değilsiniz"

(Hicr, 21-22).

Bil ki Allah Teâlâ yeryüzünde, herşeyi ölçülü olarak bitirip, orada birçok geçim vesileleri yarattığını beyân buyurunca, bunun peşinden, âdetâ bunun sebebi gibi olan şeyi zikrederek, *"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere hepsinin hazineleri bizim nezdimizdedir"* buyurmuştur. İşte bu, bu sûrede zikredilen tevhid delillerinden dördüncüsüdür. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Vâhidî** (r.h) şöyle der: **"Hazâin** kelimesi, **"hizâne"**nin cemisidir. **Hizâne** ise, içinde birşey biriktirilip, korunan yer demektir. **"Hizâne"** aynı zamanda, "biriktirip korumak" (hazinelemek) manasında bir masdardır. Nitekim, birisi, bir şeyi hazinesinde (kasasında v.b. yerinde) koruduğunda, topladığında, حَزَنَ الشَّيْءَ – يَحْزُنُهُ denilir." Bütün müfessirler, ayetteki bu tabir ile yağmurların kastedildiği görüşündediler. Çünkü yağmur, insanların, kuşların ve yabani hayvanların geçimlerinin ve rızıkların sebebidir. Binâenaleyh Allah Teâlâ onlara geçim vesilelerini verdiğinden bahsedince, geçimlerin sebebi olan o yağmurların hazinelerinin de, kendisi katında, yani emri, hükmü ve idaresi altında olduğunu beyan buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ *"Biz onları malum bir miktar dışında indirmeyiz"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a) Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâde ile, "yetecek miktarı" manasını kastettiğini söylerken, **Hakem** şöyle demiştir: "Hiçbir yılın yağmuru, bir başka yılınkinden daha çok değildir. Fakat bir yıl bir yöre insanları daha çok yağmur

alırken, bir başka yöre mahrum edilir. (10) Yani Allah Teâlâ, yağmuru her yıl belli miktarda yağdırır. Fakat onu, istediği yere, istediği kadar, istediği kimselere yöneltir.

Birisi şöyle diyebilir: "Ayetin lafzı, bu manaya delâlet etmiyor, çünkü *"Biz onları malum bir miktar dışında indirmeyiz"* ayeti, Allah Teâlâ'nın yağmuru bütün yıllar aynı oranda indirdiği manasına gelmez. Binâenaleyh ayeti bu manaya hamletmek, delilsiz bir zorlama olur. Hem sonra derim ki: Hak Teâlâ'nın, *"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere, hepsinin hazineleri bizim nezdimizdedir"* buyruğunu da sadece yağmur manasına almak da, sırf bir tahakküm (delilsiz zorlama)dır. Çünkü buradaki "hiçbirşey" ifâdesi, deliller ile müstesnâ olan hariç, kendisine "şey" denilen, her şeyi içine alır. Deliller ile müstesnâ olan da, zâtı gereği vâcibu'l-vücûd ve kadîm olan Allah Teâlâ'dır. O halde O'nun, *"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere, hepsinin hazineleri bizim nezdimizdedir"* ifadesi, bütün o şeylerin, Allah'ın takdir edip, yarattığı şeyler olduğuna bir işarettir: Bu hususta sözün özü şudur: Bununla, bütün mümkin varlıkların, Allah'ın takdir edip yarattığı ve kendilerini istediği biçimde yokluktan varlığa çıkardığı mülkleri olduğu manası kastedilmiştir. Fakat Allah Teâlâ'nın gücünün yettiği şeyler sonsuz ise de, Allah'ın bu şeylerden, var ettiklerinin sınırlı, (belli sayıda ve ölçüde) olması gerekir. Çünkü sınırsız şeylerin varlık âlemine girmeleri imkansızdır. O halde, Hak Teâlâ'nın *"Hiçbirşey hâriç olmamak üzere her şeyin hazineleri bizim nezdimizdedir"* tabiri Allah'ın makdûrâtının (güç yetireceği şeylerin) sonsuz olduğuna; *"Biz onları malum bir miktar dışında indirmeyiz"* ifâdesi de, o sonsuz şeylerden varlık alemine girenlerin (var edilenlerin), sınırlı olduğuna bir işarettir. Onlardan var edilmeyenler sonsuz olunca, hiç şüphesiz var olan şeylerin, o vakitten önce veya sonra başka bir zamanda meydana gelmesi mümkün olduğu halde, mukadder bir vakitte meydana gelir. Yine, başka mekanlarda meydana gelmesi mümkün olduğu halde, belli bir mekânda ve aklen kendi sıfatları yerine başka sıfatların meydana gelmesi mümkün olduğu halde, belli ve muayyen sıfatlarla meydana gelir. Bu böyle olunca, bu sonsuz şeylerin o belli vakit, belli mekân ve zıdları yerine o belli sıfatlara tahsis edilmesi, mutlaka bir Muhassis (tahsis eden)in tahsis etmesi ve de takdir edenin takdiriyle olması gerekir. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, onları malûm bir miktar dışında indirmeyiz"* beyanından murad budur. Bu, "Bu caiz ve mümkün durmları, sıfatları bu eşyaya has kılan kâdir ve muhtar olan birisi, Allah olmasaydı, bu mümkün sıfatların onlara tahsis edilmesi imkânsız olurdu" manasındadır.

Bu ayet-i kerimedeki "**İnzâl**", "indirmek"ten makat Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizin için davarlardan sekiz çift indirdi"* (Zümer, 6) ve *"Bir de... demiri indirdik"* (Hadid, 25) ayetinde olduğu gibi, "**İhdâs**" (meydana getirmek), "**İnşâ**" (inşa etmek) ve "İbdâ" etmek anlamındadır. Allah en iyisini bilendir.

---

10) Bundan sonra matbu nüshada وروى عن ابن ... şeklinde bir cümlecik vardır ki burada bir mana veremedik. İhmal edilmesi halinde, mana tesellüsü devam etmektedir (Ç).

İKİNCİ MESELE

Madum (Olmayan) Hakkında "Şey" Denir mi?

Mevcut olmayan, "ma'dûm" olana da "şey" denileceği hususunda, bazı Mutezile bilginleri bu ayete tutunarak şöyle demişlerdir: "Çünkü, Allah Teâla'nın, *"Hiçbirşey hariç olmamak üzere, hepsinin hazineleri bizin nezdimizdedir"* ifâdesi, her şeyin "hazineler" kapsamında olmasını ve bu hazinelerin de Allah katında bulunmasını gerektirir. Allah katında mevcût olan bu hazinelerden muradın ise, mevcût olması itibariyle var olan şu şeyler olması caiz değildir. Çünkü biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, onları malûm bir miktar dışında indirmeyiz"* ifâdesindeki, "indirmek" (inzal)den muradın, **ihdâs** (var etmek), **inşâ** (meydana getirmek), **tekvîn** (varlık vermek) ve **ibdâ** (yaratmak, ortaya çıkarmak) olduğunu beyân etmiştik. Bu, o hazinelerin Allah katında bulunuşunun, varlık alemine girip, var olmalarından daha önce olmasını gerektirir. Bu bâtıl olunca, bundan muradın, "bu zâtlar hakikatler ve mahiyetler, Allah katında tekarrur etmişti, yani onlar, hakikatler ve mahiyetler olarak sabit idiler. Sonra Allah onlardan bazısını indirdi; yani, yokluktan varlığa çıkardı" manasında olması gerekir."

Bir kimse buna şöyle diyerek cevap verebilir: "Şüphe yok ki, "hazineler" lafzı, burada temsil ve tahyîl, yani tasvir üslûbunda zikredilmiştir. Binâenaleyh bundan muradın, Allah Teâlâ'nın bu şeyleri var etmeye, meydana getirmeye ve yokluktan varlığa çıkarmaya kâdir olduğunu bildirmek manasını anlamak niçin caiz olmasın? Bu takdire göre, Mûtezile'nin istidlâli düşer. Bununla beraber bazı ince konular varlıklarını sürdürürler. Allah en iyisini bilendir."

Rüzgârların Aşılama Yapması

Cenâb-ı Hakk'ın, وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ *"Biz, aşılayan rüzgârlar gönderdik"* ifâdesine gelince, bil ki bu, tevhid delillerinin beşinci nev'idir. Bununla ilgili birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Rüzgârların aşılayıcı olarak vasfedilmeleri hakkında birkaç görüş bulunmaktadır:

1) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Rüzgâr, ağaçları ve bulutları aşılamaktadır." Bu, (aynı zamanda) **Hasan el-Basri, Dahhâk** ve **Katâde**'nin de görüşüdür. Bunun aslı, Arapların erkek deve dişi deveye (erlik) suyunu bırakıp da, dişi deve hamile kaldığında söylemiş oldukları, لَقَحَتِ النَّاقَةُ وَأَلْقَحَهَا الْفَحْلُ tabirinden alınmıştır. Bunun gibi, rüzgârlar da, bulutları aşılayan erkek (deve) yerine geçmektedir."

Bu ayetin tefsiriyle ilgili olarak **İbn Mesûd** ise şunu söylemiştir; "Allah, bulutları aşılayıp da, onların su yüklenmesi ve suyu (yağmuru) bulutun içine bırakması için rüzgârları gönderir. Sonra o bulut sıkışır ve sütü bol devenin sağılması gibi, onu şarıl

şarıl akıtır." Bu, rüzgârların bulutu aşılamasının tefsir edilişidir; ağaçları aşılamasına gelince, onu zikretmemişlerdir.

Buna göre eğer, "Rüzgârlar aşılayıcı (مُلْقِحَة) oldukları halde, niçin "aşılanmış yüklenmiş" manasında olan لَوَاقِحُ kelimesi kullanılmıştır" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Ebu Ubeyde'nin benimsediği görüşe göre, **levakıh** kelime burada, **mulkıha** kelimesinin çoğulu olan **mülkıhât** (aşılayıcılar, aşılayanlar) anlamındadır. Nitekim o, kardeşine bir ağıt yakan **Süheyl**'in şu beytini okumuştur:

لِيَبْكِ يَزِيدُ يَابِسٌ ذُو ضَرَاعَةٍ / وَأَشْعَثُ مِمَّا طَوَّحَتْهُ الطَّوَائِحُ

"Musibet ve belâların başına getirdiklerinden ümitsiz, zayıf ve saçı-başı dağınık olan Yezîd'e (oturulup) ağlansın!"

Buradaki "**tevâih**" kelimesi, "**mutavvihât**" (uzaklaştıranlar, zâyi edenler) anlamındadır. **İbnü'-l Enbarî** de bunu anlattıktan sonra şöyle demiştir: "Araplar **mubkıl** yerine **bakıl** kelimesini kullanıp أَبْقَلَ النَّبْتُ (nebat boy gösterdi), böylece o **bakıl** yani (mubkıl) oldu diyerek bazen **müf'il** vezni yerine fâil veznini kullanırlar. Bu da, "**Lâkıhûn**" kelimesinin "**mulkıkun**" manasında varid olmasının caiz olduğuna delâlet etmektedir."

Buna ikinci bir şekilde de şöyle cevâp verilir: "Başkasını ilkah etmiş yani, aşılamış olsa da, rüzgârlara "**levâkıhu**" ismi verilir. Çünkü bunun manası, aradaki nisbeti ifâde etmektedir. Tıpkı, "**zû veznin**" (tartılı) anlamında, dirhemün **vâzinûn** (Tartılı dirhem) ve mızraklı ve kılıçlı anlamında da, "**Râmihun ve sâlfun**" denilmesi gibi." **Vahidî** de şöyle demiştir: "Bu cevap yeterli değildir. Çünkü, "**Zâtü'l-likâh**- aşılayıcı güce sahip" anlamında olmak üzere, "**el-lâkihu**" kelimesinin sahih olması gerekirdi." Bu geçerli bir izah değildir. Çünkü **lakıh** demek "**lukha** (aşı) işine mensup, **lukha** ile ilgil olan" demektir. Başkasına **lukha** yapan kimsenin de **lukha** ile ilgisi vardır. Dolayısıyla bu izah geçerlidir. Allah en doğrusunu bilir.

Rîh, yani rüzgâr bizatihi aşılıdır.. Bu iki şekilde anlatılabilir:

a) Rüzgar, bulut hasıl eder. Bunun delili de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, rahmetinin önünde rüzgârları bir müjde(ci) olarak gönderendir. Nihayet bunlar ağır ağır bulutları kaldırıp yüklendiği zaman"* (A'râf, 57) ayetidir. Yani, "taşıdığı, onları yüklendiği zaman" demektir. Bu manaya göre ise rüzgâr, bulutları ve suyu taşıyan, onlara hâmile olan anlamında da, lâkîh'dir, yani aşılıdır, yüklüdür.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: Hayırlar getirdi" manasında rüzgâr hakkında "**lakahat**" denilmesi caizdir. Nitekim, hayırlar getirmediği zaman ise, rüzgâra "**Akîm**" denilmektedir. Nitekim Araplar, onun taşıdığı şer ve kötülükleri, devenin karnında

taşıdığı şeylere benzeterek, لَقِحَتِ الْحَرْبُ yani, "Harb, çok hayırsız bir netice, oğul doğurdu" diyerek "yüklenmek" manasına kullanırlar. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

"**Rih**" kelimesi, hareket eden hava demektir. Hareketsiz iken havanın hareket etmesinin ise, mutlaka bir sebebinin bulunması gerekir. O sebep ise, havanın bizzat kendisinin hava olması ve onun zatının gerekli özelliklerinden birşey olması olamaz. Aksi halde, havanın hareketi, onun zâtının devam etmesiyle devam etmiş olur ki, bu imkânsızdır. Geriye ancak, "O hava, hür ve irâde sahibi bir fail-i muhtarın hareket ettirmesiyle hareket ediyor" denilmesi kalmaktadır. Felsefecilerin, rüzgâr ortaya çıktığı zaman havanın hareket etmesi hakkında zikretmiş oldukları halleri ve açıklamaları ise, biz bu kitapta defalarca anlattık, akabinde onları çürüttük ve onlardan herhangi birşeyin, rüzgârların ortaya çıkmasına sebep olmasının mümkün olamayacağını beyân ettik. Geriye ise, o rüzgarları hareket ettirenin, Allah (c.c) olduğu hakikatı kalmıştır.

Yağmur Hakkında

Cenâb-ı Hakk'ın فَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ *"Gökten de su indirip, onunla sizleri suvardık. Bunların hazinedârları siz değilsiniz"* ifâdesine gelince, bununla ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

1) Yağmur suyu, gökten mi, yoksa bulutun suyundan mı iner? Onun buluttan indiğinin söylenilmesi halinde, Allah niçin bulut hakkında, "semâ" kelimesini kullanmıştır?

2) Yağmurun meydana gelmesinin sebebi felsefecilerin ileri sürdüğü şey olmayıp, aksine bunun sebebi, hür ve irâde sahibi bir Fâil'in o yağmuru, kullarına lütfetmek maksadıyla, bulutlardan yeryüzüne indirmesidir. Nitekim, Cenâb-ı Hak bu ayette, *"Biz sizi onunla suladık"* buyurmuştur. **Ezherî** şöyle demiştir: "Araplar, davarların karnındaki süt, gökten inen yağmur ve yahut da akan yağmurun suyu hakkında أَسْقَيْتُهُ derler. Yani, "Ben onu ona bir içecek ve onu ona kaynak,içilecek yer kıldım" demektir. Su vermek, onu sulamak için olunca, Araplar, "ona su kaynağı gösterdi" manasında olan أَسْقَاهُ tabirini kullanmadılar da, bunun yerine سَقَاهُ (O, ona su verdi) fiilini kullandılar. Bu açıklamayı, kurrânın نُسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ *"Karınlarının içinde bulunanlardan size içiririz"* (Mü'minûn, 21) ayetindeki fiili değişik şekilde okumaları da destekler. Onlar bu fiili, her iki şekilde de okumuşlardır. Ama onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ *"Rableri de onlara gayet temiz bir şarab içirmiştir"* (İnsan, 21) ve وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ *"Bana yediren ve bana içiren O'dur."* (Şuara, 79) ayetlerinde ise ihtilâf etmemişlerdir. **Ebu Ali** şöyle demektedir: "Bu fiilin sülasisi, "onu suladım, o da böylece suya kandı" manasında "**Sekaytuhû**" şeklinde kullanılırken, rubaîsi, (dört harfli olan sîğası) ise, meselâ, "o nehri ona, içecek bir yer kıldım" manasında, "**Eskaytuhu nehren**" şeklinde kullanılır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ

ifâdesinin manası, "Biz o bulutu, sizin için bir su kaynağı, sulanma aracı, yeri kıldık" anlamında olur. Araplar bazan, "**sekâ**" manasında olmak üzere "**sekâ**" fiilini de kullanırlar. Meselâ, bir bulutu vasfeden **Lebîd**'in şu beyitleri gibi:

أَقُولُ وُصُوبُهُ مِنِّي بَعِيدٌ / يَحُطُّ السَّيْبُ مِنْ قُلَلِ الْجِبَالِ

سَقَى قَوْمِي بَنِي نَجْدٍ وَأَسْقَى / نُمَيْراً وَالْقَبَائِلَ مِنْ هِلَالٍ

"O, benden uzak bir cihette iken diyorum ki: Lûtuf ve atiyye, dağların tepelerinden iner yağar. Kavmim, Necdoğullarını sulamış, Nümeyr ve Hilâl(oğullarından) kimi kabileleri sulaması için de duâ etmiştir."

O halde **Lebîd**, سَقَى قَوْمِي deyimi ile, kavminin susuzluğunu gideren suyu kastetmemiş, o ancak beldelerine rızık olarak verilip de, kendisiyle bolluk içinde yaşayacakları sulamayı, su kaynağını kastetmiştir. Çünkü onun, kavmi için, susuzluklarını giderecek şeyi isteyip, başkaları için de, sayesinde bolluk ve refaha kavuşacakları şeyi istemesi imkânsızdır. Ama susamış olan kimseye su vermek hakkında ise "**sekâhu**" ifadesi kullanılmaz. **Zür'-rumme**'nin,

وَأَسْقِيهِ حَتَّى كَادَ مِمَّا أَبِنْهُ / لُكَلِّمُنِي أُحْجَارُهُ وَمَلَاعِبُهُ

beytindeki أَسْقِيهِ tabirinin manası ise, "ben onun sulanması, suya kavuşturulması için duâ eder ve ben "Allah ona su versin derim" şeklindedir. Cenâb-ı Hak, *"Bunların hazinedârları siz değilsiniz"* buyurmuştur. Yani, Cenâb-ı Hak bu beyanıyla "gökten indirilen o suyu, sizler muhafaza edici değilsiniz" demektedir.

★ ★

★

Tevhid Delillerinden Altıncısı

وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِۦ وَنُمِيتُ وَنَحْنُ ٱلْوَٰرِثُونَ ﴿٢٣﴾ وَلَقَدْ عَلِمْنَا ٱلْمُسْتَقْدِمِينَ مِنكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا ٱلْمُسْتَـْٔخِرِينَ ﴿٢٤﴾ وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ ۚ إِنَّهُۥ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥﴾

"Gerçekten biz, mutlak, biz, hem diriltiriz hem öldürürüz. Biz, hepsinin varisleriyizdir. Andolsun, sizden önce geçenleri de, geri kalanları da, biz bilmişizdir.. Şüphe yok'ki Rabbin, O, onları toplayacaktır. Hakikaten O, tam bir hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir"

(Hicr, 23-25).

Bil ki, bu tevhid delillerinin altıncı çeşidi olup, bu da, bu canlıları öldürüp diriltme ile, hür ve irâde sahibi kâdir bir ilâhın varlığına istidlâlde bulunmadır.

Canlıları Diriltен de Öldüren Allah'dır

Cenab-ı Hakk'ın, وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي وَنُمِيتُ *"Gerçekten biz, mutlak, biz hem diriltiriz, hem öldürürüz"* buyruğuna gelince, bu hususta iki görüş vardır: Bazıları bunun, hem bitkileri, hem de hayvanları diriltme manasında müşterek bir manaya hamlederlerken, bazıları da şöyle demiştir: "Bitkileri diriltme ile vasfetmek, (diriltmeyi bitkiler için kullanmak) mecâzi bir ifadedir. Binâenaleyh, ayetin bu ifâdesini, canlıları, hayvanları diriltmek manasına tahsîs etmek gerekir. Canlıları yaratmaya, Allah'dan başka hiçbir şeyin kâdir olamayacağı sabit olunca, canlılardaki hayatiyyetin bulunması, hür ve irâde sahibi kâdir bir ilâhın varlığına kesin bir delil olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِي *"Gerçekten biz, mutlak biz, hem diriltiriz"* buyruğu hasr ifâde etmektedir. Yani, "Bizden başka öldürme ve diriltmeye kâdir olan hiç kimse yoktur" demektir..

Cenâb-ı Hak, وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ *"Biz, hepsinin varisleriyiz"* buyurmuştur. Bu, "Bütün mahlûkat ölünce, her şeyin ölümü esnasında mülkü elinden çıkar. Bütün mülklerin mâliki, sadece bakî ve hakk olan ulu Allah olur. İşte böylece Allah, bu yönüyle varis olanlara benzemiş olur da, işte bu açıdan vâris olur" demektir.

Mustakdimîn ve Müste'hirîn Kelimeleri

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ *"Andolsun, sizden önce geçenleri de geri kalanları da, biz bilmişizdir"* buyruğuna gelince, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) **Atâ**'nın rivâyetine göre **İbn Abbas** (r.a.) şöyle der:"Allah, "**müstakdimîn**" tabiriyle kendisine itaat edenleri; "**müste'hirîn**" tabiriyle de, itaat etmeyenleri kastetmiştir.

2) Cenâb-ı Allah, "**müstakdimîn**" ifâdesiyle, birinci safta namaz kılanları; **müste'hirîn** ile de, son safta namaz kılanları kastetmiştir. Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s.), namazda birinci safta durmaya teşvik etmişti. Bunun üzerine herkes birinci safa yönelince, izdiham meydana geldi. Bunun üzerine de bu ayet-i kerime nazil oldu. Buna göre ayetin manası, "Biz onları, niyetleri miktarınca mükafaatlandırırız" şeklindedir.

3) **Dahhâk ve Mukatil:** "Cenâb-ı Allah bununla, savaş saflarında önde ve arkada olanları kastetmiştir" demişlerdir.

4) **İbn Abbas, Ebu'l-Cevzâ**'nın rivayetine göre şöyle demiştir: "Çok güzel bir kadın, Hz. Peygamber'in arkasında namaz kılıyordu. Bir kısım müslümanlar onu görmemek için birinci safa giderken, diğer bazıları da onu görmek için geride kalarak

arkada namaz kılıyorlardı. Rükûya vardıkları zaman ise koltuklarının altından ona bakmak için, kollarını yana açarlardı. İşte bunun üzerine, Allah Teâlâ bu ayet-i kerimeyi indirdi.

5) **Müstakdimîn**'in ölüler; **müste'hirîn**'in ise diriler;yine diğer bir görüşe göre **müstakdimîn**'in geçmiş ümmetler; **müste'hirîn**'in de ümmet-i Muhammed olduğu söylenmiştir. **İkrime** de, "**Müstakdimîn** yaratılmış olan; **müste'hirîn** ise, yaratılmamış olanlardır" demiştir.

Bil ki Allah Teâlâ, *"Gerçekten biz, mutlak biz, hem diriltiriz"* buyurunca, bunun peşinden, *"Andolsun, sizden önce gelenleri de, geri kalanları da biz bilmişizdir"* buyurmuş ve böylece kendisine, onların hiçbir halinin gizli kalamıyacağını tenbih etmiştir. Buna Allah Teâlâ'nın, var olma ve meydana gelmede, onların önce ve sonra meydana gelmelerini bilmesiyle, tâat ve hayır nevilerinde önde veya sonda olmalarını bilmesi de dahildir. Ayet-i kerimeyi, herhangi bir duruma tahsis etmek gerekmez.

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ *"Şüphe yok ki Rabbin, O, onları toplayacaktır"* buyruğundan maksad, haşr, neşr, ba's ve Kıyametin hak ve vâcib birşey olduğuna dikkat çekmektir. O'nun, إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ *"Hakikaten o tam bir hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir"* beyanının manası da Yunus sûresinin başında birçok delillerle de açıkladığımız gibi, hikmetin, haşr ve neşr olunma, diriltilmenin gerekli olduğunu bildirmektir.

★ ★
★

Tevhid Delillerinden Yedincisi

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن صَلْصَالٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ﴿٢٦﴾ وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِن قَبْلُ مِن نَّارِ السَّمُومِ ﴿٢٧﴾

"Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan yarattık. Cânnı da, daha önce çok zehirleyici ateşten yarattık"

(Hicr, 26-27).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki bu, tevhidin delillerinin yedincisidir. Allah Teâlâ, geçen ayette, tevhidin doğruluğuna, canlıları yaratmasını delil getirince, bunun peşinden de, aynı şeye, insanı yaratmasını delil getirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Kesin delillerle, başlangıcı olmayan hadiseler olduğunu söylemenin imkânsız olduğu sabit olmuştur. Bu sabit olunca, bütün hadiselerin, onların ilki, başlangıcı olan bir başlangıç hadisesine varıp dayanması gerektiği ortaya çıkar. Durum böyle olunca, insanların da, kendilerinin ilki olan bir insana dayanması gerekir. Bu böyle olunca, o ilk insan, bir ana-babadan yaratılmamış; aksine, hiç şüphesiz, Allah'ın kudretiyle var olmuş olur. İşte, *"Andolsun, biz insanı... yarattık"* buyruğu o ilk insana işarettir. Müfesirler, bundan maksadın **Hz. Adem** (a.s.) olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.

Hz. Âdem'den Önce Âdemler Bulundu mu?

Şiâ'nın kitaplarında **Muhammed İbn Ali el-Bakır** (r.a.)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Babamız olan **Adem**'den önce, bir milyon, veya daha çok **Adem** bulunuyordu." Ben derim ki: "Bu, âlemin hâdis olmasını zedelemez. Aksine, nasıl olursa olsun, mutlaka, insanların ilki olan bir insana varılıp dayanılması gerekir. Ama, bu insanın, atamız **Adem** olmasına gelince, bunu isbât etmenin yolu, ancak rivâyettir. Bil ki, cisim muhdestir (sonradan meydana gelmedir). Binâenaleyh, **Adem** (a.s.)'in ve diğer cisimlerin, sırf yokluktan yaratılmış olduklarını kesin olarak söylemek gerekir.

İnsanın Çamurdan Yaratılması

Yine, Cenâb-ı Allah'ın, *"Muhakkak ki İsa'nın hali de, Allah katında, Adem'in hali gibidir"* (A-li İmrân, 59) ayeti de, **Hz. Adem** (a.s.)'in topraktan; *"Ben muhakkak çamurdan bir insan yaratacağım"* (Sad, 71) ayeti de, onun çamurdan yaratıldığına delâlet etmektedir. Bu ayette ise, **Hz. Adem**'in katı bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan yaratılmış olduğundan bahsedilmektedir. Bunun doğruya en yakın izahı şudur: Allah onu önce topraktan, sonra çamurdan, sonra suretlenmiş balçıktan, sonra da çömlek gibi çınlayan kupkuru bir balçıktan yarattı. Şüphe yok ki, Cenâb-ı Hak onu, hangisi olursa olsun, herhangi bir cisimden yaratmaya kâdirdir. Hatta onu, doğrudan doğruya, herhangi bir maddeden olmaksızın yaratmaya da kâdirdir. Ama onu, ya sırf meşîetinden dolayı yahut da onda meleklere yönelik olan delâletten, onların maslahatlarından ve cinlerin menfaatlarından dolayı bu şekilde yaratmıştır. Çünkü insanın, bu şeylerden yaratılması, bir şeyin kendi şeklinden ve cinsinden olan bir şeyden yaratılmasından daha hayranlık uyandırır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Salsal" Kelimesinin İzahı

Ayetteki **salsâl** kelimesi hakkında iki görüş bulunmaktadır: 1) **"Salsâl"** kelimesinin, ses veren kuru çamur olduğu söylenmiştir.. Bu çamur, pişmemiştir; piştiği zaman ise, buna **fehhâr** (çömlek gibi, takır takır ses veren) denilir. Alimler şöyle demişlerdir: O kuru çamura vurulduğunda, duyduğun ses uzun olursa, buna **"salîl"** adı verilir; ama bu seste, bir dalgalanma ve çınlama bulunursa, buna da **"salsala"** adı verilir. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Allah, **Adem** (a.s)'i çamurdan yaratmış, ona şekil vermiş ve onu kırk sene güneşin altında bırakmıştır. Böylece o,

tuğla gibi olan, çın çın öten bir hale gelmiştir. (Meleklerden) hiçbiri, bununla ne olacağını bilememiş, ona rûh üfürülünceye kadar da, ona benzeyen hiçbir şekil ve biçim görmemişlerdir." Sözün gerçeği ise şudur:

Allah, **Hz. Adem**'i insan suretinde çamurdan yarattı ve o çamur heykel kurudu. "Öyle ki, ona rüzgâr vurduğunda, ondan bir "**salsala**" bir çınlama sesi duyuluyordu. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ onu "**salsal**" diye isimlendirdi.

2) "**Salsal**" kelimesi, "kokan, bozulmuş olan" anlamındadır. Bu, Arapların et bozulup koktuğu zaman söyledikleri صَلَّ اللَّحْمُ وَأَصَلَّ deyimlerinden alınmadır. Bu görüş bence zayıftır. Çünkü Allah Teâlâ *"kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan"* buyurmuştur. Bunun, حَمَإٍ مَسْنُونٍ "**hame-i mesnûn, suretlenmiş bir balçık**" oluşu, zaten bir kokuşmaya ve bozulmaya delâlet etmektedir. Ayetin zahiri de, bu **salsal**'ın kuru çamurun, o **hame-i mesnûn**'dan hasıl olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh onun kurumuş çamur oluşunun, suretlenmiş bir balçık oluşundan farklı bir şey olması gerekir. Eğer onun "**salsâl**" oluşu, bozulma ve kokuşma anlamından ibaret olsaydı, **salsâl** oluşu ile **hame-i mesnûn** oluşu arasında bir fark bulunmamış olurdu.

Hame' Ne Demektir?

el- Hame'u (اَلْحَمَأُ) kelimesine gelince,**Leys:** اَلْحَمْأَةُ kelimesi, **fa'letun** vezninde olup, çoğulu **el-Hame'u**' dür. Ve bu kelime, siyah, kokuşmuş çamur anlamındadır" demiştir. **Ebu Ubeyde** ve ekseri alimler: "**Ham'e**" kelimesi, mantar anlamına gelen "**el-kem'etu**" veznindedir demişlerdir.

Mesnun Kelimesinin İzahı

Mesnûn (مَسْنُونٌ) kelimesiyle ilgili birkaç görüş bulunmaktadır:

1) **İbnu's-Sikkît** "**Ebu Amr**'ın, "**mesnûn**" kelimesinin değişen, tegayyür eden şey" manasında olduğunu söylediğini işittim" demiştir. **Ebu'l-Heysem**, "Su değişti ve bozuldu" manasında, "**Senne'l-mâu fehûve mesnûnun**" denilir. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, لَمْ يَتَسَنَّهْ *"Bozulmadı"* (Bakara, 259) ayetidir.

2) "**Mesnûn**" kelimesi "kazanılmış, hakedilmiş" anlamındadır. Bu, "Taşın üzerine sürttüm" manasına gelen "**Senentu'l-hacere**" ifâdesinden alınmadır. Sürtülen şeyle o taş arasından çıkan şeye de, "**es- senenû**" denilir. Bileği taşına da üzerinde demir bileğilendiği, sürtüldüğü için, "**el-mi'sennû**" denilir.

3) **Zeccâc:** "Bu lafız, "Yolun eskimesi **(sûnenû't-tarîk)**" anlamında vazolunmuş olan kelimeden alınmıştır. Çünkü o, ne zaman böyle olursa, değişir, tegâyyur eder" demiştir.

4) **Ebu Ubeyde** şöyle demiştir: "**el-Mesnûn**", "akıtılmış" anlamındadır. **es-Sennû**

ve **es-Sabbu** kelimeleri aynı manadadır. Arapça'da "yüzüne su akıttı, döktü" manasında, "**Senne'l-mâe alâ vechihî sennen**" denilir.

5) **Sîbeveyh** şöyle demiştir: "**Mesnûn**, yüzün şekli ve sureti manasında olan "**Sünnetu'l-vech**" ifâdesinden olmak üzere, "bir sûret ve şekil üzere sûretlenmiş, şekillendirilmiş" anlamındadır.

6) **İbn Abbas**'ın, "**Mesnûn**, yaş çamurdur" dediği rivâyet edilmiştir ki, bu **Ebu Ubeyde**'nin görüşüne dönmüş olur. Çünkü o yaş olunca, yerin üzerinde akar ve yayılır. Böylece de, "akıtılmış, dökülmüş" anlamında "**mesnûn**" olmuş olur.

Cânn Kimdir

Cenâb-ı Hakk'ın, وَالْجَآنَّ خَلَقْنَاهُ buyruğunda geçen **cânnın** kim olduğu hususunda müfessirler ihtilâf etmişlerdir. **Atâ, İbn Abbas**'dan rivâyet ederek, "Allah bununla iblisi kastetmiştir" der. **Hasan el-Basrî, Mukâtil** ve **Katâde**'nin görüşü de budur. **İbn Abbas**, başka bir rivayette: "**Cânn**, cinlerin babasıdır, atâsıdır" demiştir ki, bu aynı zamanda, ekseri müfessirlerin görüşüdür. Ona, gözlere görünmediği için "**cânn**, gizlenmiş" denilmektedir. Nitekim cenine de, bundan dolayı cenin denilmiştir. Çünkü o, anasının karnında gizli ve örtülüdür. "**Cânn**" lugatte "gizleyen" anlamındadır. Ve "**Cenne'ş-şey'e** (bir şeyi gizledi) tabirinden alınmadır. Burada zikredilen "**cânn**"ın, kendisini insanların gözlerinden gizlediği için, bu ismi almış olması muhtemeldir. Yahut bu kelimemin, kendisiyle ism-i mef'ûl manası murad edilen ism-i fâil vezninde bir kelime olması da caizdir. Nitekim ismi mef'ûl manasında, "sütlü, sağılan" manasında, "**Lâbin**"; "hurmalı, hurması bol" masında "**Tâmir**"; "fışkırtılmış su" manasında مَاءٌ دَافِقٌ ve "hoşnut olunmuş yaşantı, hayat" anlamında عِيشَةٌ رَاضِيَةٌ denilir.

Alimler, cinler hakkında ihtilâf etmişler, onlardan bazıları, "cinler, şeytanların dışında olan başka bir cinstir" demişlerdir. En doğru görüşe göre, şeytanlar, cinlerin bir bölümüdür. Binâenaleyh, cinlerden her mümin olan, şeytan diye isimlendirilemez. "Şeytan", onlardan kâfir olan her bir cinne isim olarak verilir. Bunun doğruluğunun delili şudur: Cin lafzı, gizlenme manasına gelen kelimeden türemiştir. Binâenaleyh, böyle olan her şey, cinlerden olmuş olur.

Cinlerin İnsanlardan Önce Yaratılması

Cenâb-ı Hak, *"daha önce de.. onu yarattı"* buyurmuştur. **İbn Abbas**, "Allah Teâla, bununla, "**Adem**'in yaratılmasından önce" manasını murad etmiştir.

Semûm Tabiri

Ayetteki مِنْ نَارِ السَّمُومِ *"çok zehirleyici ateşten"* deyimindeki "**semûm** kelimesi Arapça'da, çoğu zaman gündüz, ama bazan da gece olan yakıcı rüzgâr anlamındadır. Buna göre, bu sıcak rüzgârda ateş hararetiyle yüzü yalama ve duman

bulunmaktadır. Nitekim, hadiste varid olduğuna göre bu, cehennemin alevleriyle insanı yalamasıdır. Bunun, çok ince ve şeffâf,lâtif olduğu için bedendeki gözeneklere, **meâmata** girmesi sebebiyle "**semûm**" diye isimlendirildiği de söylenilmiştir. **Meâmât**, insanın cildinde bulunan ve kendisinde ter ve karındaki nemin çıkmış olduğu görünmeyen gözeneklerdir. **İbn Mesûd:** "Bu **semûm**, Allah Teâlâ'nın, kendisiyle 'cânn''ı yaratmış olduğu semûmun yetmiş cüz'ünden birisidir" demiş ve bu ayeti okumuştur.

Eğer, "**cânn**'ın ateşten yaratılmış olması nasıl düşünülebilir?" denilirse, deriz ki: Bu bizim mezhebimize göre, açıktır ve zâhirdir. Çünkü bize göre, bir hayatın olabilmesi için bir bünyenin, maddi bir vücudun olması şart değildir. Çünkü Allah "**cevher-i ferdde**" de, hayat ve ilmi yaratmaya muktedirdir. Aynı şekilde, sıcak bir cisimde hayat ve aklı yaratmaya kâdirdir.

Gök Cisimlerinde Hayat

Bazıları, yıldızlarda hayatın meydana gelmesinin imkânsız olduğuna dair istidlâlde bulunmuşlar ve şöyle demişlerdir: "Çünkü güneş, son derece sıcaktır. Böyle olan bir şeyde ise, hayatın meydana gelmesi imkânsızdır." Biz onların bu görüşünü *"Cânnı da daha önce çok zehirleyici ateşten yarattık"* ayetiyle çürütüyoruz. Aksine yıldızlarda hayatın bulunmadığı hususunda kendisine itimad edilecek şey, icmâdır.

★ ★
★

Hz. Âdem'in Yaratılması

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّي خَٰلِقٌۢ بَشَرًا مِّن صَلْصَٰلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ﴿٢٨﴾ فَإِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ
فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا۟ لَهُۥ سَٰجِدِينَ ﴿٢٩﴾ فَسَجَدَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ ﴿٣٠﴾ إِلَّآ إِبْلِيسَ أَبَىٰٓ
أَن يَكُونَ مَعَ ٱلسَّٰجِدِينَ ﴿٣١﴾ قَالَ يَٰٓإِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ ٱلسَّٰجِدِينَ ﴿٣٢﴾ قَالَ لَمْ أَكُن
لِّأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُۥ مِن صَلْصَٰلٍ مِّنْ حَمَإٍ مَّسْنُونٍ ﴿٣٣﴾ قَالَ فَٱخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٣٤﴾
وَإِنَّ عَلَيْكَ ٱللَّعْنَةَ إِلَىٰ يَوْمِ ٱلدِّينِ ﴿٣٥﴾

"Hani bir zaman Rabbin meleklere şöyle demişti: "Ben, kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan bir beşer yaratacağım. Onun yaratılışını bitirdiğim, ona ruhumdan üflediğim zaman, derhal onun için secdeye kapanın." Bunun

üzerine meleklerin hepsi, toptan secde etti. Ancak iblis, bu secde edenlerle beraber olmaktan kaçındı. (Cenab-ı Hak:) "Ey iblis, sen niçin secde edenlerle beraber olmadın?" dedi. (İblis), "Ben, kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan yarattığın bir beşere secde edeyim diye var olmadım" dedi. (Allah Teâlâ) şöyle buyurdu: "O halde, çık buradan! Çünkü sen, artık kovuldun. Hiç şüphesiz dîn gününe kadar lanet, senin tependedir"

(Hicr, 28-35).

Bil ki Allah Teâla, ilk insanın yaratılışını zikredip, bunu zikretmek suretiyle de, muhtar ve kâdir ilâhın (kendisinin) varlığına istidlâlde bulununca, bundan sonra o insanın kıssasını (serüvenini) anlatmıştır. Bu da şöyledir: Allah Teâlâ, meleklere Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmiş ve onlar bu emre itaat etmişlerdi. Fakat iblis, bundan kaçınmış ve inâd edip secde etmemiştir. Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Beşer Kelimesinin Manası

Bu Hz. Âdem (a.s.)'in bir beşer oluşunun izahı hakkındadır. Bundan murad, onun, kendisine dokunulan ve kendisi ile yüz yüze gelinilebilen kesif bir cisim olmasıdır. Melekler ve cinlerin cisimleri ise, beşerin cisminden ve maddesinden daha lâtif ve şeffâf olduğu için, onlara dokunulamaz. Her canlının dış cildine de "beşere" denilir. Hz. Âdem (a.s.)'in kuru bir çamurdan suretlenmiş bir balçık oluşu ile ilgili açıklama daha önce geçmişti.

Ayetteki, فَإِذَا سَوَّيْتُهُ *"Onun yaratılışını bitirdiğim zaman"* ifâdesi ile ilgili iki görüş vardır:

1) Bu, "Onun şeklini, insan sûretinde ve beşer hilkatinde (yaratılışında) yapıp, düzelttiğim zaman" demektir.

2) Bu, "Onun bedeninin cüzlerini, yaratılışının tam, mûtedil ve düzgün olması, unsurlarının da tam tenâsüb ve uyum içinde bulunması ile düzelttiğim, düzenlediğim zaman" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, gerçekten, *"Biz insanı, birbiriyle karışık bir damla sudan yarattık"* (İnsan, 2) buyurmuştur.

Âdem'e Ruh Üflenmesi

Ayetteki وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي *"ve ona rûhumdan üflediğim zaman"* tabiri ile ilgili birkaç bahis vardır:

1) Nefh yani üfleme, havayı, bir cismin boşluğuna kaydırmak, akıtmaktır. Bu lafzın zâhiri, bize, rûhun hava ve rüzgâr gibi birşey olduğunu ihsâs ettirir. Yoksa burada onun üflendiğini söylemek doğru olmazdı. Fakat rûhun hakikatine dâir tam izah, قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي (İsra, 85) ayetinin tefsirinde gelecektir.

2) Burada Cenâb-ı Hak, onu şereflendirmek ve kıymetini göstermek için, **Hz. Âdem**'in rûhunu *"ruhumdan"* diyerek zat-ı ilâhiyesine nisbet etmiştir.

Meleklere Secde Emredilmesi

Ayetteki فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ *"Derhal onun için secdeye kapanın"* emri ile ilgili olarak da birkaç bahis vardır:

1) Bu secde, aslında **Hz. Âdem** içindir, ya da **Âdem** (a.s.), bu secdenin kıblesi idi. Bu konu da Bakara sûresinde geçmişti.

2) Burada **Âdem** (a.s.)'e secde etmeleri emredilenler, gök meleklerinin tamamı, yahut bir kısmı, yahut da yeryüzü melekleridir. Alimlerden bazıları, "Meleklerin büyükleri, **Âdem** (a.s.)'e secde etmekle emrolunmuşlardı" denilmesini câiz görmemektedirler. Bunun delili, A'râf sûresinin sonunda meleklerden bahsederken söylediği *"Şüphe yok ki Rabbinin katındakiler O'na kulluk etmekten aslâ kibirlenmezler, O'nu tesbih eder ve yalnız O'na secde ederler"*(A'râf 206) ayetidir. Buradaki *"Yalnız O'na secde ederler"* ifâdesi hasr manasını anlatır ve bu onların yalnız Allah'a secde ettiklerine delâlet eder. Dolayısı ile onların, **Âdem** (a.s.)'e yahut Allah'dan başkasına secde etmelerine aykırıdır. Bu hususta söylenebilecek son söz şudur: Cenâb-ı Allah'ın, *"Derhal onun için secdeye kapanın"* ayeti, umûmî bir tabirdir. Fakat hâs olan ifâde, umûmî olandan önce nazar-ı itibara alınır.

3) Ayetin zahiri Hak Teâlâ'nın, **Hz. Adem**'e rûhundan üfürdüğü için, meleklerin ona secde etmeleri gerektiğine delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onun yaratılışını bitirdiğim"* *"Ona rûhumdan üflediğim zaman"* ve *"Derhal onun için secdeye kapanın"* cümleleri, fâ-i takıbiyye ile birbirine bağlanmıştır. Bu edât ise, bu üç işin "terâhisine" manidir (yani bunlar hemen, peş peşe olmuşlardır).

Cenâb-ı Hakk'ın فَسَجَدَ الْمَلَٰئِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ *"Bunun üzerine meleklerin hepsi toptan secde etti"* beyanına gelince, **Halil** ve **Sibeveyh** *"hepsi"* ve *"toptan"* kelimelerinin, ard arda gelen iki te'kid olduğunu söylemişlerdir. **Müberred**'e bu ayet sorulunca o, şöyle demiştir: "Eğer Allah Teâlâ burada, *"melekler secde etti"* demiş olsaydı, bundan, onların bir kısmının secde etmiş oldukları manası çıkarılabilirdi. Ama **küllühüm** buyurunca, bu ihtimal ortadan kalkmış ve onların hepsinin secde ettikleri anlaşılmıştı.

Sonra geriye şöyle bir başka ihtimal kalmıştır: "O melekler hep birden, aynı anda mı secde ettiler, yoksa başka başka zamanlarda mı secde ettiler? İşte Cenâb-ı Hak, *"toptan"* buyurunca, hepsinin birlikte, aynı anda secde ettikleri anlaşılmıştır." **Zeccâc, Müberred**'in bu görüşünü nakletmiş ve, "**Halil** ile **Sibeveyh**'in görüşü daha güzeldir. Çünkü "**ecmâ'ûn**" (toptan) kelimesi, mârife bir kelime olup "hal" olamaz" demiştir.

İblis Meleklerden miydi?

Ayetteki إِلَّا إِبْلِيسَ *"Ancak İblis (müstesnâ)"* ifâdesine gelince, âlimler İblis'in de Âdem'e secde etmekle emrolunduğu hususunda ittifak etmişler, ama onun meleklerden olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu mesele, Bakara sûresinde detaylıca geçmişti.

Ayetteki أَبَىٰ أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ *"O, secde edenlerle beraber olmaktan kaçındı"* ifâdesi, bir müste'nef cümledir ve takdiri şöyledir: Sanki birisi, "O secde etti mi?" diye sormuş da bunun üzerine, "Hayır, bundan kaçındı ve secde etmeye karşı büyüklük tasladı" denilmiştir.

"Allah'ın İblis'e Hitabı" Meselesi

Cenâb-ı Hak, قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا لَكَ أَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ *"(Allah), "Ey iblis, sen niçin secde edenlerle beraber olmadın?" dedi"* buyurmuştur. Bil ki âlimler, *"Ey iblis"* hitabı ile, "Allah ona "Ey iblis" dedi" manası kastedildiği hususunda icmâ etmişlerdir. Bu, Allah Teâlâ'nın iblis ile konuşmuş olmasını gerektirir. İşte bundan ötürü bazı kelamcılar şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ bu hitabı (sözü), iblise, bazı elçilerinin lisanı (dili) ile ulaştırdı." Fakat bu görüş zayıftır. Çünkü iblis cevap olarak, *"Ben kuru bir çamurdan... yarattığın beşere secde edeyim diye var olmadım"* demiştir ki, buradaki *"yarattığın"* ifâdesi, gâibe söylenecek bir söz değil, karşıda hazır bulunan birisine yapılan bir hitabtır. Sözün zahiri, Allah Teâla'nın iblis ile, iblis'in de Allah Teâlâ ile vasıtasız olarak konuşmuş olduğunu göstermektedir. Allah Teâlâ'nın vasıtasız olarak konuşması, makamların en büyüğü ve mertebelerin en yücesi olduğu halde, bu nasıl düşünülebilir, yine böyle bir şeyin kâfirlerin başı ve reisi olan İblis için olması nasıl söz konusu olabilir?" denilirse, buna şöyle cevap verilebilir: "Allah Teâlâ'nın konuşması, eğer teşrif ve ikram üslûbunda olursa, ancak o durumda konuşulan için yüce bir mertebe olur. Ama bu, tahkîr ve zelil kılma üslubunda olursa hayır."

İblis'in Diretmesi

Ayetteki لَمْ أَكُنْ لِأَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ *"Ben, kuru bir çamurdan, sûretlenmiş bir balçıktan yarattığın bir beşere secde edeyim diye var olmadım"* sözü ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Kelamın başındaki lâm, olumsuzluğu te'kid içindir ve manası, "Benim bir beşere secde etmem doğru olmaz" şeklindedir.

İblis'in Kıyası

İkinci Bahis: Bu sözün manası şudur: "Âdem'in beşer oluşunun, kesif (katı) bir cisim olduğunu gösterir. Halbuki iblis, ruhânî ve latif bir varlıktır. O halde, şu anda bile, bu bakımdan ikisi arasında fark vardır." Buna göre sanki şeytan, "Beşer, kesif bir varlıktır ve derisi (beşeresi) vardır. Ben ise rûhânî ve latif bir varlığım. Kesif ve

maddî olan, rûhânî ve latîf olanlardan daha düşüktürler. Daha düşük olana, daha yüce olan nasıl secde edebilir? Hem sonra **Âdem**, kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan yaratılmıştır. Bu asıl madde ise, son derece değersizdir. İblis'in asıl maddesi ise ateştir. Ateş ise, dört asıl elementin en kıymetlisidir. İblis'in aslı, **Âdem**'in aslından daha kıymetlidir. Binâenaleyh İblis'in **Âdem**'den daha kıymetli ve şerefli olması gerekir. Şerefliye daha aşağı durumda olana secde etmesini emretmek çirkin olur. Binâenaleyh birinci söz, beşerî veya ruhânî olmak bakımından söz konusu olan farka -ki bu şu anda da mevcuttur-; ikinci söz ise, meydana geldikleri asıl maddeler bakımından bulunan farka işarettir. İblis'in şüphesinin tamamı bundan ibarettir.

Hak Teâlâ'nın, قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ *"(Allah şöyle buyurdu): "O halde çık buradan! Çünkü sen artık kovuldun"* ifâdesi, İblis'in ileri sürdüğü bu şüpheye açık bir cevap olmayıp, dolaylı bir cevaptır. Bunun böyle oluşu şöyle izah edilir: "Cenâb-ı Hakk'ın söylediği nass (kesin söz)dür. İblis'in söylediği şey ise, bir kıyastır. Kim nassa, bir kıyas ile muâraza eder (karşılık verirse), racîm ve mel'un(koğulmuş ve lanetlenmiş) olur. Bu hususta geniş izahı A'râf sûresinde verdik.

Hak Teâlâ'nın, *"çık buradan"* emri ile, "Adn cennetinden çık"; yahut "göklerden" yahut da "meleklerin içinden çık" gibi manaların kastedildiği söylenmiştir. Bu sözün geniş izahı, *"racîm"* lafzının izahı ile birlikte A'râf sûresinde geçmişti.

Şeytana Lanetin Kıyamete Kadar Olması

Cenâb-ı Hak وَإِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ إِلَىٰ يَوْمِ الدِّينِ *"Hiç şüphesiz din gününe kadar lânet senin tependedir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a.), ayetteki *"din günü"* tabiri ile, Kıyamet gününün kastedildiğini, çünkü kullara, o gün yaptıklarının karşılıkları verileceğini ve bunun **"Mâliki yevmi'd-dîn"** (Fatiha, 3) ayetinin manası gibi olduğunu söylemiştir. Buna göre eğer, إِلَىٰ (ilâ) edatı, mesafenin sonunu gösterir. Binâenaleyh ayet, bu lânetin Kıyamete kadar olacağını ve Kıyamet kopunca sona ereceği hissini verir?" denilirse, âlimler buna birkaç şekilde cevap verirler:

1) Bu ifâde ile, o lânetin devamlı olacağı manası kastedilmiştir. Burada Kıyametin zikredilmesi, insanların onu en son mesâfe kabul etmelerinden ötürüdür. Bu, ebedilik manasını ifâde etmek bakımından, tıpkı insanların bu manada, "Gökler ve yer devam ettiği müddetce" demeleri gibidir.

2) Bu, "sen, din gününe kadar, azab edilme söz konusu olmaksızın, göklerde ve yerde herkes tarafından kınanan ve lanetlenen kimse olacaksın. Ama o gün geldiğinde, laneti unutturan bir azabla azablanacaksın. Binâenaleyh o zaman lânet, bu azabın şiddetinden dolayı, sanki kaybolmuş ve gitmiş gibi olur" demektir.

★ ★
★

قَالَ رَبِّ فَأَنظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٣٦﴾ قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ ﴿٣٧﴾ إِلَىٰ يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٣٨﴾
قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾ إِلَّا عِبَادَكَ
مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٤٠﴾ قَالَ هَٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ ﴿٤١﴾

"O dedi ki: "Ya Rabbi, öyle ise bana insanların kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar mühlet ver." Allah da buyurdu ki: "O halde sen, ma'lum o zamanın gününe kadar, mühlet verilenlerdensin." Şeytan, "Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki, ben de yeryüzünde, onların mâsiyetlerini, mutlaka onlara süslü göstereceğim. Onların hepsini mutlaka azdıracağım. Ancak onlardan, muhlis kulların müstesna" dedi. (Allah da) buyurdu ki: "İşte bu, bana göre dosdoğru olan bir yoldur"

(Hicr, 36-41).

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardir:

BİRİNCİ MESELE
Şeytan'ın Mühlet İstemesi

Ayetteki, *"Bana mühlet ver"* sözü, kendinden önceki ifâdelerle alakalı olup, takdiri: "Sen beni Kıyamete kadar, mel'ûn ve racîm (kovulmuş) kıldığına göre, bana mühlet ver" şeklindedir. Böylece İblis, ahiretten ümidini tamamen kesince, Allah'dan, kendisini Kıyamete kadar bâkî bırakmasını istemiştir. Çünkü ayetteki, *"kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar"* ifadesi ile, öldükten sonraki haşr ve neşr (yani diriliş) günü kastedilmiştir. O gün ise, Kıyamet günüdür.

Cenâb-ı Hak, فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ • إِلَىٰ يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ *"O halde sen, malûm o zamanın gününe kadar, mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur. Bil ki iblis, kendisine Kıyamet ve diriliş gününe kadar mühlet istemiştir. Bundan maksadı hiç ölmemektir. Çünkü Kıyametten önce ölmeyince, Kıyametten sonra artık hiç kimsenin ölmeyeceği açıktır. Dolayısıyla da, kendisinin böylece hiç ölmemesi gerekecektir. Fakat Cenâb-ı Hak, ona bu isteğini vermeyerek, *"Sen, ma'lûm o zamanın gününe kadar mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur.

Malum Vadeye Kadar Mühlet

Alimler, o ma'lum vakit ile neyin murad edildiği hususunda şu değişik görüşleri söylemişlerdir:

1) Ma'lum o zamanın gününden murad, bütün canlıların öleceği, sûrâ ilk üfleniş zamanıdır. Buna "ma'lum o zaman' denilmiştir. Çünkü bütün canlıların o günde öleceği malumdur. Cenâb-ı Hakk'ın o günü, böyle ifâde etmesinin sebebinin şu olduğu söylenmiştir: Çünkü o vakti ancak Allah bilir. Nitekim Hak Teâlâ, *"De ki: "Onun (vaktinin) ilmi, ancak Rabbimin nezdindedir. Onun vaktini O'ndan başkası açıklayamaz"* (A'raf, 187) ve *"O kıyametin ilmi, şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir"* (Lokman, 34) buyurmuştur.

2) O ma'lum vakitten maksad, İblis'in istediği ve söylediği, "insanların kabirlerinden kaldırılacakları gün"dür. Allah Teâlâ bu güne, *"ma'lûm o zamanın günü"* dedi, çünkü İblis, bunu (mühlet günü) olarak tayin edip belirleyince, sanki ma'lûm (belli) bir gün gibi oldu.

Şeytanın Ölümü

İmdi, eğer "Cenâb-ı Hak, şeytanın o isteğine icâbet edince, şeytanın hem Kıyamete kadar, hem de Kıyametten sonra ölmemesi gerekir. Böylece de ondan ölümün tamamen uzaklaştırılmış olması gerekir?" denilirse, biz deriz ki: Ayetteki, *"Kabirlerinden kaldırılacakları güne kadar"* tabiri, "diriltilecekleri o güne yakın bir zamana kadar" manasına hamledilir. Bütün mükelleflerin öleceği vakit ise, diriltilecekleri güne yakındır. Bu izaha göre, bu sözün neticesi de birinci izaha varıp dayanır.

3) *"Malum o zamanın günü"* tabiri ile, ancak vaktini Allah'ın bildiği bir gün kastedilmiştir, Kıyamet günü kastedilmemiştir. Buna göre eğer, "mükellefin, kendisinin ne zaman öleceğini bilmesi câiz değildir. Çünkü bunda onu isyana-suça teşvik vardır. Allah'ın böyle yapması ise câiz olmaz" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Bu ilzam (susturma), ancak Kıyamet gününün vakti, mükellefce bilindiği zaman söz konusu olur. Fakat mükellef, Allah Teâlâ'nın kendisine Kıyamete kadar mühlet verdiğini bilip, Kıyametin ne zaman kopacağını kendisine bildirmediğini anlayınca, bundan onu suça teşvik manası çıkmaz.

Bu cevaba karşılık da şöyle denilmiştir: Mükellef Kıyametin ne zaman kopacağını kesin ve net olarak bilmese bile, bir nebze de olsa, Hz. Adem (a.s)'in yaratıldığı vakitten, Kıyamete kadar geçecek vaktin uzun bir süre olduğunu bilmektedir. Böylece o, bu uzun müddet içerisinde ölmeyeceğini sanki anlamış olur."

Şeytan İnsanları Azdırmaya Ahdediyor

Ayetteki قَالَ رَبِّ بِمَآ أَغْوَيْتَنِى لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِى ٱلْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ "Şeytan, *"Ya Rabbi beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki ben de yeryüzünde, onların mâsiyetlerini, mutlaka onlara süslü göstereceğim, onların hepsini mutlaka azdıracağım" dedi "* sözü ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: بِمَا أَغْوَيْتَنِي ifâdesindeki bâ harfi, kasem (yemin) bâ'sı; mâ ise, ma-i masdariyye olup, bu kasemin cevabı, ...لَأُزَيِّنَنَّ *"mutlaka süslü göstereceğim"* ifadesidir. Buna göre mana "senin beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, onların masiyetlerini mutlaka onlara süslü göstereceğim" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ *"İzzetine yemin olsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sâd, 82) ayetidir. Fakat şeytan bu ifâdede, Allah'ın izzetine yemin etmiştir ve "izzet" Allah'ın zâtî sıfatlarındandır. Bu ayettle ise, Allah'ın azdırmasına yemin etmiştir ve azdırma işi, Allah'ın fiilî sıfatlarındandır. Fakihler "Allah'ın zâtî sıfatlarına yemin etmek câizdir" demişler, ama Allah'ın fiilî sıfatlarına yemin etme hususunda ihtilaf etmişlerdir. **Vâhidî,** başkalarının şöyle dediklerini nakletmiştir: "Buradaki bâ, sebebiyyet ifâde etmektedir. Buna göre ayet, "Benim azgın birisi olmam sebebi ile, mutlaka onlara (günahlarını) süslü göstereceğim" manasına olur. Bu tıpkı birisinin, "Falanca âsî ve günahkâr olması sebebi ile, cehenneme gireceğine; falanca da itaatkâr olması sebebiyle cennete gireceğine yemin etti " demesi gibidir.

Ayetle İlgili Altı Sual

İkinci Bahis: Bil ki alimlerimiz, Cenâb-ı Hakk'ın bazan kâfirde küfrü yaratmayı, onu dinden alıkoymayı ve haktan saptırmayı istediğine (irade ettiğine), bu ayeti birkaç yönden delil getirmişlerdir:

1) İblis, insanları yoldan çıkarmak ve saptırmak gayesiyle, istediğini açıkca ifâde ederek, Cenâb-ı Hak'tan bu mühleti istemiştir. Allah da, ona bu mühleti vermiş ve onun bu gayesine icâbet etmiştir. Eğer Allah Teâlâ dînî hususlarda insanların hep faydasına olan şeyleri gözetmiş olsaydı, ona bu kadar mühlet vermez, iğvâ etme, saptırma ve vesvese verme imkanı tanımazdı.

2) Peygamberlerin ve velilerin büyükleri, halkı hak dine irşâda gayret etmiş ve çalışmışlardır. İblis ve avenesi ise, saptırmaya ve azdırmaya çalışıp gayret etmişlerdir. Eğer Allah Teâlâ'nın muradı, sadece insanlara hidayet etmek ve doğruya iletmek olsaydı, doğruya irşâd edenleri ve muhakkikleri, âlimleri bâkî kılıp, saptıran ve azdıranları helâk etmesi gerekirdi. Bunun zıddını yaptığına göre, anlıyoruz ki, Alah onların küfrünü ve hızlânını dilemiştir.

3) Allah Teâlâ, İblis'e, küfrü üzere öleceğini ve Kıyamete kadar mel'ûn olduğunu bildirince, bu onu küfre ve çirkin fiillere tahrik etme olmuştur. Çünkü o, Allah'ın mağfiretinden ve cenneti elde etmekten tamamen ümidini kesince, her türlü günaha ve küfre karşı cür'et kazanmıştır.

4) İblis, Allah Teâlâ'dan, Allah'ın, İblisin bu uzun ömürden ancak küfrünü ve günahını artırmak suretiyle istifâde edeceğini ve bu artırma sebebi ile de her türlü şiddetli azaba müstehak oluşunun artacağını bildiği halde bu uzun ömrü isteyince,

bu mühlet verme işi, onun azabının artması için bir sebeb olmuş olur. Bu ise, Allah Teâlâ'nın, İblis'in azâbının ve cezasının artmasını irade ettiğine delâlet eder

5) İblis, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* diyerek, kendisini Allah'ın iğvâ etmiş olduğunu açıkça ifâde etmiştir. Bu, Allah'ın onu iğvâ ettiğini açıkça gösterir. "Bu, İblisin sözüdür ve hüccet olamaz, hem sonra, *"İzzetine yemin olsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sa'd, 82) şeklindeki sözüne de terstir. Çünkü bu sözünde İblis, azdırma işini, kendisine nisbet etmektedir" denemez. Çünkü biz diyoruz ki, birinciye şöyle cevap verilir: "İblis, bu sözü söylediği zaman, Allah Teâlâ onun bu sözünü yadırgamadı. Bu durum, onun, söylediği söz hususunda doğru olduğuna delâlet eder. İkinci hususa da şöyle cevap verilir: "O, bu ayette, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, yemin olsun ki,... onlara süslü göstereceğim"* demiştir. Buradaki, *"onlara süslü göstereceğim"* sözünden maksad, diğer ayetteki *"...onların hepsini mutlaka azdıracağım"* (Sâd, 82) ifâdesidir. Fakat o, bu ayette, bundan önce kendisini azdırmış olduğu için, Allah'ın, ona insanların batıllarını onlara süslü gösterme imkânı verdiğini beyan etmiştir. Bu durumda, tenakuz ortadan kalkar ve bu, Allah Teâlâ'nın Kasas sûresinde, şeytanlardan naklettiği, *"Ey Rabbimiz, işte bunlar bizim azdırdığımız kimselerdir. Kendimiz nasıl azmışsak onları da öylece azdırdık"* (Kasas, 63) ifadesi de bunu kuvvetlendirir.

6) Şeytan *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil..."* demiştir. Bu, Allah'ın onu azdırdığı hususunda bir itirâftır. Binâenaleyh biz deriz ki: "Ya, "o, Allah'ın kendisini azdırdığını biliyordu veyahut bunu bilmiyordu.. Eğer o, Allah'ın kendisini azdırdığını biliyor idiyse, onun azmış olması imkânsızdır. Çünkü o, Allah Teâlâ'nın kendisini azdırdığını bilmektedir. O, üzerinde bulunduğu halin, cahillik ve batıl olduğunu bildiğinde ise, bunu bilen kimsenin, o cehâlet ve dalalet üzerinde kalması imkânsız olur. Ama biz, şeytanın, kendisini Allah'ın azdırdığını bilmediğini söylememiz halinde, onun, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* demesi nasıl mümkün olur? İşte bu ayetle ilgili olarak ortaya çıkan meselelerin tamamı bunlardır.

Mezkur Altı Suale Cevaplar

Bunlardan birinci meseleyle ilgili olarak, **Mutezile**'nin iki izah şekli bulunur:

Şeytana Vesvese İmkânı Neden Verildi?

Birinci İzah, Cübbâî'nin şu şekildeki izahıdır: Allah İblis'e, bu uzun mühleti tanımıştır. Çünkü Allah Teâlâ, onun vesvesesi sebebiyle, insanların durumunun değişmeyeceğini biliyordu. İblis ve vesvesesinin bulunmaması takdirinde de, o kâfir ve asi olanlar, yine o küfrü ve isyanı işleyeceklerdi. Durum böyle olunca, hiç şüphesiz ona bu mühleti tanıdı.

Vesvesenin Faydası

İkinci İzah: Bu, **Ebu Haşim**'in izahıdır. O şöyle denilmesini tuhaf görmez: "Allah

bazı kavimlerin, şeytanın vesvesesi sebebiyle, küfre ve masiyete düşeceklerini, ama onun vesvesesinin bu küfür ve masiyeti icab ettiren bir şey olmadığını, aksine kâfir ve asinin, bu küfrü ve o masiyeti seçen irâdeleri sebebiyle böyle olacaklarını biliyordu. Bu hususta söylenebilecek en son söz şudur: Vesvesenin bulunmadığı bir durumda çirkin şeylerden sakınmak, vesvesenin bulunduğu durumda sakınmaktan daha kolaydır. Ancak ne var ki, bu durumda onun vesvesesi, tâatları eda hususunda meşakkatin artmasına bir sebep teşkil eder. Bu hakîm olanı, fiilinden men etmez. Nitekim, meşakkatların ve müteşabihatın indirilmesi de, şüphelerin artması için bir sebep olmuştur. Fakat bununla beraber, bunları yapmak imkânsız olmamıştır. Burada da böyledir. Bu izah şekli aynen, **ikinci meselenin** de cevâbıdır.

Şeytanı Günaha Teşvik Caiz midir?

İkinci mesele'ye gelince ki, bu şu hususdur: "Allah Teâlâ'nın, şeytana, küfrü üzere öleceğini bildirmesi, onu, günaha ve daha çok günah işlemeye cür'et etmeye sevkeder." Bunun cevabı şöyledir: Bu, ancak İblis'in küfür üzere öleceğini bilmesi, onu daha çok günah işlemeye sevkettiği zaman gerekebilir, söylenebilir. Ama, Allah onun halinden, bunun kesinlikle bir farklılık meydana getirmeyeceğini bildiği zaman ise, böyle bir soru zâil olur. Bu cevap aynen, üçüncü meselenin de cevabıdır.

Allah'ın İblisi Saptırması

İblis'in, Allah'ın kendisini azdırdığını ve dinden saptırdığını açıkça beyân etmiş olduğu şeklindeki **dördüncü meseleye** gelince, **Mutezile** buna şöyle cevap vermiştir: Bundan murad, sizin kastettiğiniz mana değildir. Aksine bundan maksat şu şekilde bazı manalardır:

1) Bu, "Beni, rahmetinden mahrum bırakmana karşılık, ben de insanları, günaha çağırmak suretiyle, senin rahmetinden mahrum bırakacağım" demektir.

2) Bu, "Beni cennetin yolundan uzaklaştırdığın gibi, ben de aynen, günaha çağırmak suretiyle, insanları oradan şaşırtacağım" demektir.

3) Buradaki birinci iğvâdan murad, "haybet-i emel", ikinci iğvâ'dan maksad ise, saptırmak (idlâl) olabilir.

4) Allah'ın şeytanı iğva etmesinden murad, **Hz. Âdem**'e secde etmesini emrederek, bunun onun azmasına sebebiyet vermiş olmasıdır. Yani, bu azgınlık, İblis'in kendi irâde ve ihtiyâriyle, o emrin peşisıra meydana gelmiştir. Bu emrin, bizzat o azgınlığın meydana gelmesine mûcib olan, onu gerektiren sebep haline geldiğini söylemeye gelince, malûmdur ki, durum böyle değildir.

İşte, **Mu'tezile**'nin bu konudaki sözleri bundan ibaret olup hepsi de zayıftır. Onların, "İblis'in vesvesesi sebebiyle insanların hali değişmez" şeklindeki sözlerine mukabil biz deriz ki: "Bu batıldır; buna, hem Kur'an, hem de akli deliller delâlet eder. Bunun Kur'an'dan delili *"Derken şeytan, o ikisinin ayağını kaydırdı"* (Bakara, 36) ayetidir. Allah Teâlâ burada kaydırma işini şeytana izafe etmiştir. Yine Cenâb-ı Hak,

"Bundan dolayı sakın sizi cennetten kovmasın o" (Tâhâ, 117) buyurmuş ve cennetten çıkarma işini, şeytana isnad etmiştir. Yine **Musa** (a.s.), *"Bu, "şeytanın işidir"* (Kasas, 15) demiştir. Bütün bunlar, bu fiillerde şeytanın fiilinin bir tesiri olduğuna delâlet eder.

Aklî delillere gelince, bu böyledir; çünkü, aklın temel prensipleri de şuna şahittir ki, kendisini sürekli fiillere teşvik edip, onu hayırlardan nefret ettiren bir şahısla oturmak suretiyle denenen kimsenin hali, bunun zıddı durumda olan kimsenin hali gibi değildir. Bu ikisinin birbirinden farklı olduğu zaruri olarak bilinir.

Mutezile'nin, "İblis'in varlığı, tâatlardaki meşakkatin artmasına bir sebeptir" şeklindeki sözlerine karşı da deriz ki: Meşakkatin artmasının tesiri ancak, birinci durumda sevâbın artmasındandır; ikinci durumda ise, şiddetli bir azâba dûçar kılınma hususundadır. Ki bu ikincisi, daha çok görülen ve daha umumi olan bir durumdur. Maslahatlara riâyet eden herkesin, ikincisini nazar-ı itibara alması, ona göre, birincisini nazar-ı itibara almaktan daha önceliklidir. Çünkü, büyük bir zararı defetmek, bulunmasına kesinlikle ihtiyaç olmayan fazla faydayı elde etmeye gayret etmekten daha evlâdır. Bu soruyla ilgili bu iki cevap ortadan kalkınca, (ehl-i sünnetin) zikrettiği diğer izahlar kuvvetlenmiş olur.

Mutezile'nin, "Ayetteki, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil"* ifâdesinden murad, "Beni rahmetinden uzaklaştırmana mukabil" veya, "cennet yolunda şaşırtmana mukabil" manasıdır" şeklindeki sözlerine karşılık biz deriz ki: Bütün bu manalar uzak ihtimallerdir. Çünkü şeytanı Allah'ın rahmetinden uzaklaştıran, şeytanın kendisidir. Cennet yolundan şaşırtan da kendisidir. Çünkü, kendi irade ve ihtiyariyle küfre yönelince, kendisini rahmetten uzaklaştırmış ve cennet yolundan saptırmıştır. Binâenaleyh, bunların Allah'a izafe edilmesi nasıl yerinde olur? Böylece, bu müşkillerin ortada olduğu, bunlara karşı **Mu'tezile**'nin verdiği cevapların da zayıf olduğu sabit olmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Vesvese Hallelere Zarar Vermez

Ayetteki, إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ *"Ancak onlardan muhlis kulların müstesnâ"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki İblis, muhlis kimseleri istisnâ etmiştir. Çünkü hile ve tuzağının, onlara tesir etmeyeceğini ve onların onu kabul etmeyeceğini biliyordu.. Bir va'z u nasihatımda şöyle dedim: İblis'i bu istisnâyı yapmaya sevkeden şey, iddiâsında yalancı duruma düşmemektir. İblis bile, yalandan sakındığına göre, yalanın son derece hasis, adi bir iş olduğunu anlıyoruz.

İKİNCİ MESELE
İki Farklı Kıraate Göre Mana

İbn Kesir, İbnu Âmir ve Ebu Amr, son kelimeyi Kur'an'ın her yerinde lâmın kesresiyle "**muhlisîn**" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, lâmın fethasıyla "**muhlasîn**" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatin vechi ve izahı şudur: "Onlar, dinlerini ve ibadetlerini imana ve tevhide ters olan bütün şaibelerden kurtarmış ve halis hale getirmiş olan kimselerdir. Yani, muhlislerdir." Lâmı fethalı okuyana göreyse, bu kelimenin manası şöyledir: Onları, Allah hidayet, iman, tevfik ve ismet, koruma ile, muhlis kimseler yapmıştır. Bu kıraat, ihlâs ve imanın, ancak Allah'dan olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**İhlâs**" kelimesi, bir şeyi başka bir şeyin karışımından korumak ve halis, saf hale getirmektir. Binâenaleyh deriz ki: Bir amel işleyen, onu, ya sırf Allah için yapmıştır. Yahut Allah'dan başkası için yapmıştır. Veyahut da, her ikisi için yapmıştır. Bu üçüncü takdire göre, Allah'ın rızası, ya üstün (râcih), ya mercûh veyahut da başkasına müsavî tutulmuştur. Dördüncü bir ihtimal ise, insanın o şeyi, herhangi bir gayesi olmaksızın yapmasıdır ki, bu imkânsızdır. Çünkü, bir sebep olmaksızın bir şeyi yapmak imkânsızdır.

Birincisi, Allah için ihlâsli olmaktır. Çünkü, insanı o işi yapmaya sevkeden, Allah'ın rızasını talep etmektir. Ve insan, bu sebebi, başka bir sebep ile de karıştırmamış, aksine onu, başka şeylerin karışmasından korumuş ve halis kılmıştır. İşte ihlâs, budur.

İkincisi, Allah'dan başkası için ihlaslı olmadır. Bunun, Allah için ihlâs olmayacağı, açıktır.

Üçüncüsü, o işin iki şeyi de ihtiva etmesi, fakat Allah rızası tarafının râcih olmasıdır. Bunun da, muhlislerden olması umulur. Çünkü, bir şeye misliyle mukabele edilir. Böylece, fazla olan kısım, şâibelerden arınmış olarak kalmış olur.

Dördüncüsü ve beşincisine gelince, o kimsenin, Allah için muhlislerden olmadığı açıktır. Netice olarak diyebiliriz ki, birinci kısım, kesinlikle Allah için bir ihlastır; ikinci kısmı da, Allah, lütuf ve ihsanıyla, ihlâs kısmına katabilir. Diğer kısımlara gelince, bunlar kesinlikle ihlâs değildir. Allah en iyi bilendir.

Allah'ın Sırat-ı Müstakimi

Cenâb-ı Hakk'ın, قَالَ هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ *"(Allah da) buyurdu ki: "İşte bu, bana göre dosdoğru olan bir yoldur"* buyruğuna gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) İblis, *"ancak onlardan muhlis kulların müstesnâ"* deyince, "**muhlis**" kelimesi, ihlâsa delâlet eder. O halde, *"işte bu"* işaret zamiri ihlâsa râcidir. Buna göre mana, "İhlâs, hem benim üzerimde, hem de bana doğru olan bir yoldur" şeklinde olur. Yani "Bu, benim ikrâmıma ve mükafaatıma sevkeden bir yoldur" demektir. **Hasan**

el-Basrî, buradaki **alâ** edatının **ilâ** manasına geldiğini söyleyerek, kelamın takdirinin, "Bu, bana doğru olan dosdoğru bir yoldur" şeklinde olduğunu belirtmiştir. Başkaları da bu ifâdenin, "Bu, ona uğrayanların yoludur" şeklinde mana vermişlerdir ki, bu sanki, "Bana, benim rızama, benim ikramıma uğrayan, tesâdüf eden" demektir. Bu, tıpkı, "senin yolun, bunadır" denilmesi gibidir.

2) İhlâs, kulluk yoludur. Buna göre, bu ifâdenin manası, "kulluktaki bu yol, bana ulaşan dosdoğru bir yoldur" şeklinde olur.

3) Bazıları da şöyle demişlerdir: İblis, Allah'ın tevfikıyla koruyup muhafaza ettikleri hariç, insanoğlunu azdıracağını belirtince, bu söz bütün işlerin Allah'a ve O'nun irâdesine havale edilmesini içermiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak, هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ demiştir ki, yani, "Bütün işlerin benim irâdem ve meşîetime havâle edilmesi, bana ait dosdoğru bir yoldur" demektir.

4) Bunun manası, "Bu, izahı ve tekidi bana ait olan bir yoldur. O, dosdoğrudur, haktır ve mahzâ sıdktır, doğruluktur" şeklindedir. **Ya'kûb**, عَلَيَّ kelimesini, صِرَاطٌ kelimesinin sıfatı olarak, merfu ve tenvinle عَلِيٌّ صِرَاطٌ şeklinde okumuştur ki, "Bu yol, yücedir; yüksektir; dosdoğrudur, eğrisi ve pürüzü yoktur" manasındadır. **Vahidî** şöyle der: Bu ifâdenin manası, "Bütün işleri Allah'a havale etme ve O'nun kazâ ve kaderine iman etme yolu, dosdoğru, yüce bir yoldur" şeklindedir.

★ ★
★

Şeytan'ın İnsan Üzerinde Nüfuzu Yoktur

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ﴿٤٢﴾ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ
﴿٤٣﴾ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ ﴿٤٤﴾

"Benim kullarımın üzerinde, senin hiçbir nüfuzun yoktur. Azıp sapanlardan sana tâbi olanlar müstesnâ.. Şeksiz şüphesiz, onların topuna vaadolunan yer, cehennemdir. Onun yedi kapısı, onlardan her kapının da ayrılmış birer payı bulunmaktadır"

(Hicr, 42-44).

Bil ki İblis, *"yemin olsun ki ben de yeryüzünde, onların masiyetlerini mutlaka onlara süslü göstereceğim. Onların hepsini mutlaka azdıracağım. Ancak onlardan, muhlis kulların müstesnâ"* (Hicr, 39-40) deyince, bu söz, o İblis'in, Allah'ın ihlaslı olan kulları üzerinde de bir sultası olduğu zannını uyandırmıştır. Bunun üzerine Allah Teâlâ

bu ayette, ister ihlaslı, isterse ihlassız olsunlar, onun Allah'ın herhangi bir kulu üzerinde bir sultasının bulunmadığını, aksine o kullardan, İblis'e sadece kendi irâde ve ihtiyariyle tabi olanların tâbi olacaklarını, ancak ne var ki, bu tâbi olmanın da İblis'in tâbi olmaya zorlaması ve icbâriyle olmadığını beyan etmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki: İblis, kendisinin, Allah'ın kullarından bazısı üzerinde bir sultası olduğu zannını vermeye çalışmış, Allah Teâlâ ise, onun bu hususta yalan söylediğini, kullarından, hiçbiri üzerinde asla bir sultası ve hükümranlığı olmadığını beyan buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın, İblis'in söylediğini naklettiği, *"zaten benim sizin üzerinizde hiç bir hükmüm ve nüfuzum da yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icâbet ettiniz"* (İbrahim, 22) ifâdesidir. Cenâb-ı Hak, bir başka ayetinde de, *"Hakikat şudur ki iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler üzerinde o (şeytanın) hiçbir hâkimiyeti yoktur. Onun gücü ancak, onu yâr edinmekte olanlara ve onu kendisine (Allah'a) eş koşanlaradır"* (Nahl, 99-100) buyurmuştur.

Cübbâî şöyle demektedir: "Bu ayet, avamın dediği gibi, şeytanların ve cinlerin, insanları çarpıp akıllarını alabildikleri şeklindeki inancın yanlış olduğuna delâlet eder. Onlar bu işi çoğu kez, büyücülere isnat ederler. Ama bu, Allah'ın hakkında nass gönderdiği şeyin hilâfınadır."

Ayetle ilgili bir başka görüş de şudur: İblis, *"Ancak onlardan muhlis kulların müstesna"* (Hicr, 40) deyip, kendisinin muhlis insanları azdıramayacağını belirtince, Cenâb-ı Hak onun bu sözünü doğrulayarak, *"Benim kullarımın üzerinde, senin hiçbir nüfuzun yoktur. Ancak azıp sapanlardan sana tâbî olanlar müstesna"* buyurmuştur. İşte bundan ötürü **Kelbî**, bu son ifadede bahsedilen "kullar"ın, İblis'in müstesnâ tuttuğu kimseler olduğunu söylemiştir.

Bil ki **birinci görüşe** göre إِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ *"sana tâbî olanlar hariç"* ifâdesini, müstesnâ kabul etmek mümkündür. Çünkü ayetin manası, "Azıp sapanlardan sana tâbî olanlar müstesnâ, benim kullarım üzerinde hiçbir sultan ve hükümranlığın yoktur. Çünkü, emrettiğin ve nehyettiğin şeylerde sana uydukları için, ancak azıp sapanlar üzerinde sultan ve tahakkümün söz konusudur" şeklindedir.

İkinci görüşe göre ise, bunun istisnâ olması imkansız olup, buradaki **illa**, lakin-fakat manasınadır.

Cehennemin Yedi Kapısı

Cenâb-ı Hak, وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ *"Şeksiz şüphesiz onların topuna vaad-olunan yer cehennemdir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** şöyle demiştir: Allah Teâlâ böyle buyurarak İblis'i, onun taraftarlarını ve azıp sapıp ona tâbî olanları kastetmiştir.

Daha sonra O, لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ *"Onun yedi kapısı bulunmaktadır"* buyurmuştur. Bu tabirle ilgili iki görüş vardır:

1) Cehennem, üst üste yedi tabakadır. Her bir tabakaya "dereke" denir. Bunun

böyle oluduğuna, *"Hiç şüphesiz münafıklar, cehennemin en alt derekesindedirler"* (Nisa, 145) ayeti de delildir.

2) Cehennemin karargahı yedi kısma ayrılmıştır ve her kısmın bir kapısı vardır. İbn Cüreyc'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bunların ilki cehennemdir, sonra "Lezâ", sonra "Hutame", sonra "Sa'ir", sonra "Sakar", sonra "Cahîm" sonra, "Hâviye" gelir." Dahhâk şöyle demiştir: "İlk tabakada (derekede), mü'minler, günahları nisbetinde azab olunur ve sonra oradan çıkarılırlar. İkincisi, yahudilere; üçüncüsü, hristiyanlara; dördüncüsü sâbîlere; beşincisi, mecûsilere; altıncısı, müşriklere; yedincisi de münafıklara âittir.

Cenab-ı Hak, لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ *"Onlardan her kapının da ayrılmış birer payı bulunmaktadır"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki meşele vardır:

BİRİNCİ MESELE Asım, Ebu Bekr'in rivayetine göre, bunu جُزْءٌ مَقْسُومٌ şeklinde okurken; diğer mütevatir kıraat imamları, şeddesiz ve zâ ile, ...جُزْ diye okumuşlardır. Zührî ise, şeddeli olarak جُزٌّ şeklinde okumuştur. Anlaşılan, o hemzeyi hazfedip, حُبْءٌ kelimesinin حُبٌّ haline gelmesi gibi, hemzenin harekesini ze harfine verip sonra da şeddeleyerek, ze üzerinde vakfetmiştir.

İKİNCİ MESELE Cüz,' birşeyin parçası manasına olup, cem'i "**eczâ**" lafzıdır. Nitekim "onu parçalara ayırdım" manasında, جَزَّأْتُهُ dersin. Buna göre ayet "Allah, onları kısım kısım ayırdı" manasında, "İblise tâbî olanlarını kısımlara ayırdı, ve her birini, cehennemin bir bölümüne soktu" demektir. Bunun sebebi şudur: Küfrün mertebeleri ve dereceleri, ağırlık ve hafiflik bakımından farklı farklı olunca, azab ve ikâbın da dereceleri, ağırlığına ve hafifliğine göre farklı farklı olmuştur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٤٥﴾ ادْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ
غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٤٧﴾ لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُم مِّنْهَا بِمُخْرَجِينَ ﴿٤٨﴾

"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadırlar. "Selâmetle, korkusuz korkusuz girin oraya" (denilir onlara). Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık. Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar). Orada, onlara hiçbir yorgunluk ve zahmet değmez. Oradan, onlar çıkarılacak da değildirler"

(Hicr, 45-48).

Bil ki Allah Teâlâ, cezâya müstehak olanların çeşitli hallerini anlatınca, bunun peşisıra mükâfaat ehlinin durumlarını anlatmıştır.

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İttikanın Buradaki Kapsamı

Ayetteki ...إِنَّ الْمُتَّقِينَ ifâdesi ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci görüş: Cübbâî, ve "va'id" görüşünde olan birçok Mu'tezilî alim şöyle demişlerdir: "Buradaki "**muttaki**" ifâdesi ile, hertürlü isyan ve günahtan ittikâ edenler kastedilmiştir. Çünkü bu, bir övgü ismidir. Dolayısı ile ancak böyle olanları içine alır."

İkinci Görüş: Bu, sahabe ve tâbiîlerin ekserisinin görüşü olup, **İbn Abbas** (r.a.)'dan nakledilen görüştür. Buna göre, buradaki "**müttakiler**" ile, Allah'a şirk koşmaktan ve O'nu inkâr etmekten ittika eden, sakınan kimseler kastedilmiştir. Ben derim ki: Doğru olan görüş de budur. Bunun böyle olduğuna, şu delâlet etmektedir: "Muttaki, bir defa da olsa, takva (sakınma) işini yerine getiren kimsedir. Bu tıpkı, bir defa vurana "dârib" (vuran), bir defâ öldürene "kâtil" denmesi gibidir. Nasıl o insanın, "vuran" ve "katil" diye nitelenmesi, her türlü vurma ve öldürmeyi yapması şartına bağlı değilse, bütün takva çeşitlerini yerine getirmesi, insanın muttaki diye nitelenmesinin şartı değildir. Bu hususu şu da destekler: Takvanın bir çeşidini yapan, takvayı yapmış (yani müttaki olmuş) olur. Çünkü birşeyin mahiyetinin fertlerinden (cinsin ferdlerinden) her bir ferdin, o mâhiyeti ihtiva etmesi gerekir. Binâenaleyh bir tek takva yapanın da müttakî olması gerekir. Böylece, takva çeşitlerinden bir tek şeyi yapana da "müttaki" denilebileceği sâbit olmuş olur. İşte bu incelemeden ötürü, müfessirler, emrin zâhirinin, tekrarı (tekrar tekrar yapmayı) ifâde etmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadır"* beyanı cennetlerin ve pınarların, bir tek şeyden ittikâ eden kimse için de söz konusu olacağını gösterir. Fakat şu kadar var ki: Ümmet-i Muhammed, küfürden ittikâ etmenin, bu hükmün meydana gelmesi için şart olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Bir de bu ayet, İblis'in, *"Ancak onlardan ihlâsa erdirilmiş kulların müstesnâ"* (Hicr, 40) sözü ile, Allah Teâlâ'nın, *"Benim kullarımın üzerinde senin hiç bir nüfuzun yok"* (Hicr, 42) sözünün sonrasında gelmiştir. İşte bu delillerden ötürü, bu hükmün tahakkuk edebilmesi için imanı esas aldık. Binâenaleyh bu hususta başka bir kayd ve şartın ilave edilmemesi gerekir. Çünkü (umumi) olan ayetin tahsis edilmesi, zâhirin hilafına olunca, her ne zaman tahsis ne kadar az olursa, aslın ve zâhirin iktizâ ettiğine o nisbette uygun olur. Böylece ayetteki, *"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadır"* buyruğunun ister taat ehli olsun, ister günahkâr olsunlar, söz ve inanç olarak, "Lâilâhe illallah Muhammedurresûlullah" diyen herkesi içine alır. İşte bu açık bir izah, net bir sözdür.

İKİNCİ MESELE
Cennetlerin Sayısı

"Cennetlerde, pınar başlarındadır, (uyûndadır)lar" beyanına gelince, cennetler, *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseleri için iki cennet vardır"* (Rahman, 46) ayeti ve *"O (iki cennet)'ten başka iki cennet daha vardır"* (Rahman, 62) ayetinden ötürü, dörttür. Buna göre cennetlerin toplamı dört eder. Hak Teâlâ'nın, *"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır"* (Rahman 46) buyruğu da bizim söylediğimizi te'kid eder. Çünkü Allah'a iman eden herkesin kalbi, Allah korkusundan uzak değildir. Böyle bir korkunun, kalbte bir kere bile bulunması, Hak Teâlâ'nın bu ifâdesinin doğrulanması için yeter. Ayetteki "**uyûn**" kelimesi ile, *"Muttakilere vaad olunan cennetin sıfatı (şudur): İçinden, rengi,kokusu, hiçbir vasfı bozulmayan sudan ırmaklar, tadına halel gelmeyen sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şarabtan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır"* (Muhammed, 15) ayetinde bahsedilen ırmakların olması muhtemel olduğu gibi, bu nehirlerden başka su kaynaklarının kasdedilmiş olması da muhtemeldir.

İmdi eğer, "siz, o muttakilerden her birine birkaç su kaynağının ve pınarın verileceğini mi, yoksa o pınarların bir kısmından bir kısmına aktığını mı söylüyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki: Her iki ihtimal de olabilir. Binâenaleyh cennetliklerden her birine ayrı bir pınarın verilmiş ve ondan onun hurileri ve hizmetcilerinin istifâde edecek olmaları, bunun onların ihtiyaçlarına ve arzularına göre olması mümkün olduğu gibi; bu pınarların birinden diğerine akan su kaynakları olmaları da muhtemeldir. Çünkü ehl-i cennet, kin ve hasedden arınmış kimselerdir.

Cenâb-ı Hak اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ آمِنِينَ *"Selâmetle, korkusuz korkusuz girin oraya" (denilir onlara)"* buyurmuştur. Bu söz, Allah Teâlâ'ya ait olabileceği gibi, melekler tarafından söylenmiş olması da muhtemeldir. Bu ifâde ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: "Allah Teâlâ, bundan önce onların cennette ve pınar başlarında olduklarını söylediğine göre, bundan sonra artık nasıl olur da onlara *"oraya girin"* denebilir?" Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Belki bununla, onlar oraya girmezden önce bunun söylendiği manası kastedilmiştir.

2) Belki de bununla şu mana murad edilmiştir: Onlar pekçok cennete sahib olup, birinden diğerine geçmek istediklerinde, onlara böyle söylenmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğu ile, "Cennetlere şimdi, hertürlü belâlardan korunmuş ve bu korunmuşluğun devam edeceğini kesin bilerek, zâil olmasından emin olarak giriniz" manası kastedilmiştir.

Cennetliklerde Kin Bulunmaz

Sonra Allah Teâlâ, وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ *"Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık"* buyurmuştur. "**Gıll**", kalbte saklı olan kin demektir. Bu, Arapların,

أَغَلُّ فِي جَوْفِهِ وَتَغَلْغَلَ "O, kalbinde kin ve hased taşıyor" şeklindeki sözlerinden alınmışır. Buna göre ayet, "Onlardan herbirinin dünyada iken, diğerine karşı eğer kin ve hasedi var ise, Allah Teâlâ bunu onların kalblerinden ve gönüllerinden çıkarır" demektir. **Hz. Ali** (r.a.)'nin, "Ben kendimin **Osman**'ın, **Talha**'nın ve **Zübeyr**'in bu kimselerden olmamızı ümid ederim" dediği rivayet edilmiştir. **Hars** ve **A'ver**'den şu nakledilmiştir: O, **Hz. Ali** (r.a.)'nin yanında oturuyordu. Derken **Zekeriya b. Talha**, yanına gelince **Hz. Ali** ona, "Ey kardeşimoğlu, merhaba. Fakat vallahi ben, kendimin ve babanın, haklarında Allah'ın, *"Biz, onların göğüslerindeki kini söküp attık"* buyurduğu kimselerden olmamızı ümit ederim" dedi. Bunun üzerine **Hars:** "Hayır, Allah seni ve **Talha**'yı aynı yerde kılmaktan âdildir, yani kılmaz" deyince, **Hz. Ali:** "Ey şaşı, anasız adam, öyle ise bu ayet kimler içindir?" dedi. Mü'minlerin, cennet kapılarında durdurulacakları, birbirlerinden haklarının alınacağı, sonra cennete, Allah kalblerini kin ve hasedden temizlemiş olarak, girmelerinin emredileceği rivayet edilmiştir.

Cennetlilerin Birbiri İle Sohbetleri

Cenâb-ı Hak, إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* buyurmuştur. Buradaki **"ihvânen"** kelimesi, hal olarak mansubtur. Bununla, neseb kardeşliği değil, sevgi ve ihlas bakımından olan (din) kardeşliği kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Takva sahipleri hâriç, dostlar o gün birbirine düşmandır"* (Zuhruf, 67) buyurmuştur.

Serîr Kelimesinin Mânası

Ayetteki **"serir"**in ne manaya geldiği malumdur. Bunun cem'i, **esirre** ve **sürûr**" gelir. **Ebu Ubeyde**, hem râ'nın zammesi ile, hem de fethası ile bunun **"sürûr"** ve **"sürer"** şeklinde geldiğini söylemiştir. Fâil vezninde olan her muzaaf kelimenin cem'i füal ve fuul şeklinde gelir. Mesela, **sürûr, sürer** ve **cüddüd, cüded** (yeniler) gibi. **Mufaddal** şöyle der: **"Temim** ve **Kelb kabilelerinin** bir kısmı, böyle kelimeleri fethalı kullanırlar. Çünkü onlar, aynı cinsten ardarda gelen iki harfte ötüreyi ağır bulurlar. Bazı meânî âlimleri şöyle demişlerdir: "Serir, surûr ve sevinç için hazırlanmış, kıymetli ve yüksek bir oturma yeridir. Bu, oturma yeri sevinç meclisi olduğu için, böyle isimlendirilmiştir." **Leys** şöyle der: "Araplar, kendisinde sevinçli ve huzurlu olarak itminân buldukları, huzura erdikleri yer için, **"Serîrü'l-iyş"** tabirini kullanırlar." **İbn Abbas** (r.a.) da şöyle demiştir: "Cenab-ı Hak bu tabir ile, zeberced, inci ve yakût kakmalı (süslemeli), altın tahtları kastetmiştir. **Serir**, mesela San'a şehrinde Câbiye'ye kadar olan bir mesâfeyi kaplar."

Ayetteki **mütekâbilîl** kelimesinin masdarı olan, **"tekabul"**, yüz yüze, karşılıklı oturma olup, **"tedâbür"**ün (sırt sırta durmanın) zıddıdır. Oturmanın en kıymetli ve güzel şeklinin, yüz yüze oturma şekli olduğunda şüphe yoktur.

Cennette Yorulma ve Keder Yoktur

Cenâb-ı Hak لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ *"Orada onlara hiçbir yorgunluk*

ve zahmet değmez. Oradan, onlar çıkarılacak da değillerdir" buyurmuştur. Buradaki "**Nasab**" yorgunluk, bitkinlik, bıkkınlıktır. Yani, onlara cennette yorgunluk dokunmaz. Onların oradan hiç çıkarılmamaları ile, sonsuz bir zaman kalma, yok olmayarak bâkî olma, noksansız olarak kemâlde olma ve umduklarını, hiçbir mahrumiyet olmaksızın elde etme kastedilmiştir. Bil ki mükâafatın dört şartı vardır. Bu şartlar, mükâfaatın, saygı ile içiçe olması, bir menfaat olması, zarar şâibesinden arınmış ve devamlı olmasıdır.

Birinci şarta, yani onun bir menfaat olmasına, ayetteki, *"Muttakiler, muhakkak cennetlerde, pınar başlarındadırlar"* buyruğu ile işaret edilmiştir.

İkinci şarta, yani onun saygı ile içiçe olmasına, *"Selametle, korkusuz korkusuz girin oraya"* emri ile işaret edilmiştir. Çünkü Allah Subhanehû ve Teâlâ kuluna böyle söyleyince, bu söz sonsuz tazîm ve yüceltmeyi ve kıymet vermeyi ifâde eder.

Üçüncü şart, o menfaatin zarar şâibesinden arı ve duru olmasıdır. Bil ki zararlar ya manevi, ya maddidir. Manevi zararlar, kin, hased, buğz ve öfkedir. Maddi zararlara gelince, bunlar da, yorgun ve argın olma gibi şeylerdir. Binâenaleyh ayetteki, *"Biz onların göğüslerindeki kini söküp attık. Kardeşler halinde karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* kaydı, ruhânî (manevi) zararların orada olmadığına; *"Onlara, orada hiçbir yorgunluk ve zahmet değmez"* kaydı da, maddi zararların olmadığına bir işârettir.

Dördüncü şarta , yani o menfaatların devamlı olmaları ve zâil olmaktan uzak ve berî olmalarına da, *"Oradan onlar çıkarılacak değillerdir"* kaydı ile işaret edilmiştir. İşte bu, mükafaatın mahiyeti hususunda nazar-ı dikkate alınan dört şarta göre getirilmiş, akli ve güzel bir tertibtir (sıralamadır). İslam hükemâsının, feylesoflarının, bu ayet hakkında şöyle bir izahları vardır: Ayetteki, *"Biz onların göğüslerindeki kini söküp attık"* kaydı ile kutsi ve nâtık ruhların, şehevi ve gazabi kuvvetlerin tesirinden kurtulup, vehm ve hayallerden berî olmalarına bir işarettir.

Ayetteki, *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* ifâdesinin manası ise şudur: O nefisler (ruhlar), maddî âlemin bulanıklıklarından ve hayal ve vehm çekişmelerinden kurtulup, saflaşıp temiz hale gelip, üzerlerine celâl aleminin nurları vurup da, o ruhlar o ilahi nurlarla parıldayıp, kendilerinde samediyyet ışıkları çaktığında, onların herbirinde feyezân eden, taşan her bir nûr, tıpkı karşılıklı aynaların birbirine yansıtması gibi, bir rûhtan diğerine yansır. İşte bu ruhlar, böylesi sıfatları taşıyınca, *"Kardeşler halinde, karşı karşıya tahtlar üzerinde (otururlar)"* ayeti ile anlatılmışlardır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

نَبِّئْ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٤٩﴾ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ ﴿٥٠﴾

"Kullarıma haber ver ki, hakikaten ben gafûr ve rahîmim. Bununla beraber benim azâbım da, azab-ı elîmdir"

(Hicr, 49-50).

Bu ayette ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

نَبِّئْ ifâdesinde, yazıda, sâkin hemze gösterilmiştir. Fakat دِفْءٌ ve جُزْءٌ kelimelerinde ise hazfedilmiştir. Çünkü bu ikisinde, hemzeden önceki harf sakindir. Dolayısıyla çoğu kez bu hemzeler hazfedilip, harekesi kendinden önceki sâkin (harekesiz) harfe verilmiştir. نَبِّئْ kelimesi ise hemze ile yazılmıştır ve kendisinden önce sakin bir harf yoktur. Bundan dolayı, kıraat imamları, bunu, asıl kâideye göre okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Allah Günahkârları da Kulluğuna Kabul Eder

Bil ki Allah'ın kulları ikiye ayrılır:
a) Muttakî olanlar.
b) Böyle olmayanlar. Binâenaleyh Allah Teâlâ önceki ayette muttakilerin hallerinden bahsedince, bu ayette de muttakî olmayanların hallerinden bahsederek *"Kullarıma haber ver ki"* buyurmuştur.

Bil ki usûl-i fıkıhta şöyle bir kâide vardır: Bir hükmün, kendisine uygun bir vasfın (sıfatın) peşinde getirilmesi, o vasfın, o hükmün illeti (ve sebebi) olduğunu ihsâs ettirir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak onları burada, "kendisinin kulları" olarak tavsif etmiş, sonra bunun peşisıra, gafûr ve rahim olduğunu bildirmiştir. Bu, "Kulluğu kabul eden herkes için, Allah'ın mağfiret ve rahmetinin söz konusu olacağına; bunu inkâr eden için ise, O'nun elîm cezasının gerekli olacağına" delâlet eder.

İlahî Lutfa Dair İncelikler

Ayetle ilgili, şöyle birtakım incelikler vardır:

1) Allah Teâlâ, "kullarım" diyerek, kulları kendisine izafe etmiştir ki, bu, büyük bir şereflendirmedir. Baksana, Allah Teâlâ, Hz. Muhammed(s.a.s)'i: Mirâç gecesi şereflendirmek isteyince, sadece *"Kulunu, bir gece Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya kadar götüren (Allah) münezzehtir"* (İsra, 1) demiştir.

2) Cenâb-ı Hak, rahmet ve mağfiretinden bahsederken, bunu şu üç lafızla iyice te'kid etmiştir:

a) أَنِّي "Hakikaten ben",

b) أَنَا "ben"(im),

c) Gafûr ve rahîm kelimelerinin başındaki elif-lâmlar... Fakat o azabından bahsedince, "benim, ben, azab eden" demeniş ve kendisini açıkça böyle tavsif etmemiş, aksine *"benim azabım da, azab-ı elîmdir"* buyurmuştur.

3) Peygamberine, bunları kullarına söyleyip bildirmesini emredince, sanki peygamberini, mağfiret ve rahmeti üstlenmede kendisine şâhid tutmuştur.

4) Cenâb-ı Hak, *"Kullarıma haber ver"* deyince, bu "Bana kulluk etmeyi kabul eden herkese haber ver" demek olur. Dolayısı ile buna, itaatkâr mü'min girdiği gibi, günahkâr mü'min de girer ki, bütün bunlar, Allah Teâlâ'nın rahmet ve mağfiret tarafının daha ağır bastığına delâlet eder. **Katâde**'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bize ulaştığına göre Hz. Peygamber (s.a.s.) لَوْ يَعْلَمُ الْعَبْدُ قَدْرَ عَفْوِ اللَّهِ تَعَالَى مَا تَوَرَّعَ مِنْ حَرَامٍ وَلَوْ عَلِمَ قَدْرَ عِقَابِهِ لَبَخَعَ نَفْسَهُ *"Eğer kul, Allah'ın affının miktarını bilseydi, (ona güvenerek hiçbir haramdan sakınmazdı. Yine kul, Allah'ın cezâsının miktarını bilseydi, kendi kendisini helâk ederdi"*[11] buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber (s.a.s.) ashabından gülüşmekte olan bir gruba uğradığında, أَفَأَمِنْتُمْ النَّارَ بَيْنَ أَيْدِيكُمْ تَضْحَكُونَ *"Cehennem, önünüzde dururken, gülüyor musunuz?"*[12] dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kullarıma haber ver ki, ben gafûr ve rahimim"* ayeti indi. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Hz. İbrahim (a.s.)'in Misafirleri

وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ إِبْرَٰهِيمَ ﴿٥١﴾ إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَٰمًا قَالَ إِنَّا مِنكُمْ وَجِلُونَ ﴿٥٢﴾
قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَٰمٍ عَلِيمٍ ﴿٥٣﴾ قَالَ أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَىٰ أَن مَّسَّنِيَ الْكِبَرُ
فَبِمَ تُبَشِّرُونَ ﴿٥٤﴾ قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُن مِّنَ الْقَانِطِينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ وَمَن يَقْنَطُ
مِن رَّحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ ﴿٥٦﴾

11) Müslim , Tevbe, 23 (4/2109).
12) Kenzü'l-Ummâl, 14/39 784.

"Onlara İbrahim'in misafirlerini de haber ver. Hani onlar, onun yanına girip, "selâm (size)" demişlerdi. O da, "Biz, sizden endişe ediyoruz " demişti. Onlar dediler ki: "Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz". O, "Bana, ihtiyarlık çökmüş iken (nasıl olup da) müjde verdiniz? Bu müjdeyi neye binâen veriyorsunuz?" dedi. Onlar dediler ki: "Seni hak olarak müjdeliyoruz. O halde ümidini kesenlerden olma." (İbrahim): "Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümîdini keser?" (dedi)"

(Hicr, 51-56).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İtaata Teşvik İçin Kıssa

Bil ki Allah Teâlâ nübüvvet meselesini iyice izah edip, bunun peşinden hem tevhidin delillerini, hem de kıyametin halleriyle cennetlik (saîd) ve cehennemlik (şakî) kimselerin vasıflarını zikredince, bunu dinlemek, peygamberlerin derecelerine nail olmaya vesile olan tâata bir teşvik ve şakilerin derekelerine düşmeye sebebiyet veren masiyyetlerden de bir sakındırma olsun diye de, peygamberlerle ilgili kıssaları getirmiş ve bu işe de, önce **Hz. İbrahim kıssası**yla başlamıştır.

Cenâb-ı Hakk'ın وَنَبِّئْهُمْ *"Onlara haber ver"* emrindeki *"onlara"* zamiri, ayetteki *"kullarım"* ifâdesine raci olup, bunun takdiri, "kullarıma **İbrahim**'in misafirlerinden bahset" şeklinde olur. Nitekim Arapça'da, bir kimseye bir şeyi haber verdiğinde, اَنْبَأْتُ الْقَوْمَ – اِنْبَاءً وَنَبَّأْتُهُمْ تَنْبِئَةً denilmektedir. Allah Teâlâ bu ayette, **Hz. İbrahim**'in misafirlerinin, yaşlılığına rağmen, çocuğunun olacağı; **Lût**'un kavminden olan mü'minlere de, azâb-ı ilahîden kurtulacakları müjdesini verdiklerini, Allah Teâlâ'nın, **Lût**'un inanmayan kavmine, köklerini kazıma azâbı ile azâb edeceğini haber verdiklerini belirtmiştir ki, bütün bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın, müminler için Gafûr ve Rahîm olduğuna; O'nun azâbının ise, kâfirler hakkında çok elîm bir azâb olduğuna dair bahsetmiş olduğu açıklamaları destekler.

İKİNCİ MESELE

Dayf kelimesi, aslında, bir kimse, bir kimseye misafir olmak için geldiğinde kullanılan ضَافَ – يُضِيفُ **fiilinin masdarıdır. Daha sonra ise, masdar olan bu kelime, misafire verilen isim olmuştur. Bundan dolayı, Hz. İbrahim'e gelen misafirler çok olduğu halde, kelime, cins manasında olmak üzere, müfred olarak getirilmiştir.**

Buna göre şayet, "Cenâb-ı Hak, o misafirler (melekler) yeyip içmedikleri halde, onları nasıl bu ad ile isimlendirmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Hz. İbrahim, onların, kendisine, ziyafet ve misafirlik için geldiklerini sanınca, onların bu şekilde isimlendirilmesi uygun olmuştur. Hem, bir insanın evine girip de ona sığınan kimse, yemese dahi, bu isimle isimlendirilebilir.

Cenâb-ı Hak, اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا *"Hani onlar, onun yanına girip, "selâm*

(size)" demişlerdi" buyurmuştur. Buradaki **selamen** sözü نُسَلِّمُ عَلَيْكَ سَلَاماً "Biz sana **selâm** veriyoruz"veya سَلَّمْتُ سَلَاماً "sana bir selâm verdik" takdirindedir.

Bunun üzerine **Hz. İbrahim** ise, إِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ *"Biz, sizden endişe ediyoruz"* demiştir. Yani, "Endişeleniyoruz, korkuyoruz" demektir ki, bu endişe, onların yememelerinden kaynaklanmaktadır. Bu korkunun onların, **Hz. İbrahim**'in yanına izinsiz ve zamansız girmesinden ötürü olduğu da söylenmiştir.

Ayetteki لَا تَوْجَلْ kısmını **Hasan el-Basri,** birisi bir kimseyi korkuttuğunda söylenilen ve if'âl babından olan tânın dammesiyle olmak üzere لَا تُوجَلْ şeklinde okumuştur. Bu kelime لَا تَأْجَلْ ve, "O, onu korkuttu" manasında kullanılan ve "mufâale" babından olmak üzere لَا تُوَاجِلْ şeklinde de okunmuştur. Bu kıssa, detaylı bir biçimde Hûd sûresinde geçmişti.

Meleklerin Onu Teskin Edip, Bir Oğul Müjdelemeleri

Meleklerin لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ *"Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* şeklindeki sözleriyle ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Hamza, nûnun fethası ve şeddesiz bâ ile, إِنَّا نُبْشِرُكَ şeklinde okurken, diğer kıraat imamları şîn'in şeddesiyle إِنَّا نُبَشِّرُكَ şeklinde okumuşlardır.

İkinci Bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"biz sana müjdeliyoruz"* ifâdesi, korkmadan nehyetmenin illeti manasında olmak üzere, "müste'nef" bir kelâm olup, manası "Sen, emîn olan ve müjdelenilen bir kimse gibisin... Binâenaleyh, korkma!" şeklindedir.

Üçüncü Bahis: *"biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demişler, böylece **Hz. İbrahim**'i şu iki hususla müjdelemişlerdir:

a) Çocuğun erkek olması.

b) Onun bilgin olması.

Alimler, buradaki **"âlim"** tabirinin ne manaya geldiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, "Meleklerin **Hz. İbrahim**'e, onun erkek olmasının yanında, onun peygamber olacağı müjdesini de verdikleri ileri sürülürken, ona, "Onun dinî hususlarda bir bilgin olacağı müjdesini verdikleri" de söylenmiştir.

Hz. İbrahim'in Hayreti

Daha sonra, Cenâb-ı Hak **Hz. İbrahim** (a.s.)'in, أَبَشَّرْتُمُونِي عَلَى أَنْ مَسَّنِيَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ *"O, "Bana, ihtiyarlık çökmüş iken, (nasıl olup da) müjde verdiniz; bu müjdeyi neye binâen veriyorsunuz?"* dediğini nakletmiştir. Buradaki **alâ** edatının manası, "yaşlı olmama rağmen mi?" şeklindedir. **İbrahim** (a.s.)'in *"Bu müjdeyi neye binâen yapıyorsunuz?"* ifâdesi hakkında da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buradaki **ma** lafzı, teaccüb manasında bir istifhâm (soru edâtı) olup, buna göre o sanki, "Beni, hangi ilginç şeyle müjdeliyorsunuz?" demek istemiştir.

Buna göre şayet, "Bu durumda, ayette şu iki sual ortaya çıkar:

1) O, ihtiyar iken, kendisinden bir oğulun meydana getirilmesini Allah'ın kudretinden nasıl olup da uzak görebilmiştir? Halbuki, bu gibi hususlarda Allah'ın kudretini kabul etmemek, yadırgamak bir küfürdür!.

2) O, onların kendisini neyle müjdelediklerini ayan beyan bildiği halde, artık nasıl olup da *"Beni neyle müjdeliyorsunuz?"* demiştir. Binâenaleyh, buradaki bu sorunun varid olmasının faydası nedir? **Kâdî** şöyle der: "Buna cevâben ileri sürülen görüşlerin en güzeli şudur: **Hz. İbrahim**, Allah Teâla'nın, kendisine bu oğulu, onun ihtiyarlık sıfatı üzere devam ettirdiği halde mi vereceğini, yoksa onu gençleştirip de sonra mı ona o çocuğu vereceğini öğrenmek istemiştir. Binâenaleyh, bu sorunun varid olmasının sebebi, örfe göre çocuğun, tam ihtiyarlık haline gelmiş bir kimseden olmaması, aksine onun ancak, gençlik çağında iken meydana gelmiş olmasıdır.

Rahmetten Ümid Kesilmez

Buna göre şayet, "Bu sözün manası, sizin ileri sürdüğünüz o şey olduğuna göre, daha nasıl melekler بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطِينَ *"Seni hak olarak müjdeliyoruz. O halde, ümidini kesenlerden olma"* demişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Onlar, Allah Teâlâ'nın, **Hz. İbrahim**'i ihtiyarlık vasfı üzere bıraktığı halde, ona o çocuğu vereceği müjdesini açıklamışlardır. Binâenaleyh meleklerin, *"o halde, ümîdini kesenlerden olma"* şeklindeki ifâdeleri, onun böyle olduğuna delâlet etmez. Onun ümitsiz olmadığına, **Hz. İbrahim**'in meleklere verdiği cevaptan, kendisinin ümitsiz olmadığını gösteren şeyi açıkça ifâde ederek, *"Rabbinin rahmetinden sapıklardan başka kim ümidini kesebilir?"* demiş olması da delâlet eder.

Bu hususta başka bir cevap da şudur: İnsan, herhangi bir şeye aşırı istek duyup, zann-ı gâlib ile muradının, o vakitte tahakkuk etmediğine vakıf olup, daha sonra da ona, istediği o şeyin o vakitte meydana gelmiş olduğu müjdesi verilince,onun sevinci ve sürûru çok fazla olur ve bu fazla sevinç, onu adeta dehşete düşürmüş, anlama ve zekâ kuvvetini izâle etmiş olur. Böylece de o kimse, o vakitte, bu aşırı sevinçten dolayı birtakım tutarsız şeyler söylemeye başlar.

Bunun şöyle olabileceği de ileri sürülmüştür: O müjdeden hoşlanan kimse, çoğu kez o müjdeyi defalarca duymak için, o isteği tekrarlattırır ve o müjdeyi dinlemekten lezzet duymak ve güven ve itminanı da iyice attırmak için bu soruyu çokça tekrarlar. Bu **Hz. İbrahim**'in وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي *"Fakat kalbimin yatışması için"* (Bakara, 260) buyruğu

gibidir. **Hz. İbrahim**'in, o meleklerin bu müjdeyi Allah'ın emriyle mi yoksa kendi görüşleri olmak üzere mi verdiklerini öğrenmek için sorduğu da söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, Kur'an'ın tamamında şeddesiz ve kesreli bir nûn ile, **tubşirun** diye okurken, **İbn Kesir**, nûn'un kesresi ve şeddeli olarak **tübeşşirunî**; diğer kıraat imamları ise şeddesiz ve fethalı nûn ile **tübeşşirûne** okumuşlardır. Bu harfi, kesreli ve şeddeli okumaya gelince, o zaman bu ifâdenin takdiri, تُبَشِّرُونَنِي olup, cemi nûn'unun izâfet nûnuna idgâm edilmesi biçimindedir. Bu kelimeyi kesreli ve şeddesiz nûn ile okuma da, hem aynı harflerin meydana gelmesinin ağır ve kullanışsız görülmesinden, hem de hafiflik olsun arzusuyla, cemi, çoğul nûnunun hazfedilmesi sebebiyledir. **Ebu Hâtim** şöyle demiştir: "**Nâfi, nûn** ile beraber ya'yı hazfetmiştir ama, iki harfi düşürmek caiz değildir." **Ebu Hâtim**'e şu şekilde cevap verilebilir: O, sadece bir harfi, yani ref alâmeti olan nûnu düşürmüştür. İki harfi hazfetse bile, bu caizdir. Nitekim, Cenâb-ı Hakk, bir yerde فَلَا تَئِسْ (Hûd, 109) buyururken, başka bir yerde فَلَا تَكُنْ (Hicr, 55) buyurmuştur.

Nûnu fethalı okumaya gelince, bu, kelimenin muzâf kılınmamasına ve nûnun da ref alâmeti olmasına **göredir**. Bu nûn daima meftûh olur.

"Melekler, "Seni hak olarak müjdeliyoruz" demişlerdir. **İbn Abbas**, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâdesiyle, kendisinin hükmettiği, takdir ettiği şeyleri murad ettiğini, buna göre mananın şöyle olduğunu söylemiştir: "Allah Teâlâ, **Hz. İbrahim**'in sulbünden **İshâk** (a.s)'ı; **İshâk**'ın sulbünden de **Adem (a.s)**'in sulbünden çıkardığı şeyleri gibisini çıkaracağı hükmünü vermiştir. Çünkü Allah, peygamberlerin ekserisini **Hz. İshâk**'ın sulbünden çıkaracağını müjdelemiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın *"hak olarak"* buyruğu bu manaya; *"o halde ümidini kesenlerden olma"* emri de **Hz. İbrahim**'i ümitsizlikten nehyetmeye bir işâret olmuş olur. Halbuki biz defâlarca, insanı herhangi bir şeyden yasaklamanın, nehyedilen o kimsenin, yasaklanan o şeyi yapmış olduğuna delâlet etmeyeceğini belirtmiştik. Bu meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey Peygamber,... kâfirlere ve münafıklara itaat etme"* (Ahzâb, 1) ifâdesinde de böyledir.

Rahmetten Sadece Sapıklar Ümit Keser

Daha sonra Cenâb-ı Hakk **Hz. İbrahim**'in وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ *"Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümidini keser?"* dediğini nakletmiştir ki, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz, doğrudur. Çünkü Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, ancak şunları bilmemeden dolayı olur:
a) Allah Teâlâ'nın, o şeye kâdir olacağını bilememe.

b) Allah Teâlâ'nın, kulunun ihtiyaç duyduğu şeyleri bildiğini bilememe.

c) Allah Teâlâ'nın, cimrilikten, muhtaç olmaktan ve cehâletten münezzeh ve berî olduğunu bilememe... İşte bütün bunlar, sapmanın sebepleridir. İşte bundan dolayı **Hz. İbrahim**, *"Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümidini keser?"* demiştir.

İKİNCİ MESELE **Ebu Amr ve Kisaî**, hem buradakini, hem de Zümer, 53 ayetindeki fiili, nûnun kesresiyle **yaknıt** (Hicr, 56) ve **la taknitû** (Zümer, 53) okurlarken, diğre kıraat imamları, nûnun fethasıyla **yaknat** ve **la taknatû** okumuşlardır ki, bu, her ikisi de iki ayrı kullanıştır. **Kanata yaknıtu** kullanışı, **daraba-yadnbu** fiilleri gibidir. **Kanıta-yaknatu** kullanılışı ise **alime, ya'lemu** fiilleri gibidir. **Ebu Ubeyde**, bu fiilin, nûnun dammesiyle **"kanute-yaknutu** şeklinde de kullanıldığını söylerken, **Ebu Ali El-Farisi**, bu fiilin, mazide nûnun fethası; muzaride de kesresiyle **"kanete-yaknitu"** şeklinde kullanılmasının, en iyi kullanış olduğunu ve bunun en iyi kullanılış olduğuna da, kıraat imamlarının مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا *"O (insanlar), ümitlerini kestikten ... sonra"* (Şûrâ, 28) şeklinde okumada ittifak etmiş olmalarının da delâlet ettiğini, **Ebu Ubeyde**'nin yaptığı naklin de, mazide bu fiilin, nûnun fethasıyla kullanılışının daha çok olduğunu gösterdiğini; çünkü **fe'âle** (yaptı)'nin muzarisinin, tıpkı **feseka-yefsuku** ve **yefsiku** (fasık oldu, farklılık yapıyor) misalinde de olduğu gibi, **"yef'ulü** ve **yef'ilü"** şeklinde geldiğini, ama, **"yef'alü"** şeklinde gelmediğini söylemiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ أَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٥٧﴾ قَالُوا إِنَّا أُرْسِلْنَا إِلَىٰ قَوْمٍ مُجْرِمِينَ ﴿٥٨﴾ إِلَّا آلَ لُوطٍ
إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٥٩﴾ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ ﴿٦٠﴾

"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?" dedi. "Muhakkak ki biz, günahkârlar gürûhuna gönderildik. Şu kadar var ki, Lût ailesi bunun dışında. Biz onları hepsini mutlaka kurtaracağız. Karısı müstesnâ; biz onun, mutlaka geride kalan kimselerden kalmasını takdir ettik" dediler"

(Hicr, 57-60).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Hatb Kelimesinin Manası

Mâ hatbukum deyimi, Allah'ın o melekleri, neden ötürü göndermiş olduğuna alâklı bir sorudur. **Hatb, şe'n, emr** kelimeleri aynı manaya gelirler, ama **hatb** kelimesi, durumun daha vahim olduğuna işâret eder.

Meleklerin Asıl Maksatlarını Sonra Söylemeleri

Eğer, "Melekler **Hz. İbrahim**'e bilgin bir erkek çocuk müjdesini verdiğine göre artık nasıl olup da, bundan sonra kalkıp onlara, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?"* diyebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) **el-Esamm**, şöyle demiştir: "Bunun manası, "sizin, bu müjdenin dışında, başka geliş sebebiniz var mı, bu nedir?" şeklindedir."

b) **Kâdî** şöyle demiştir: "**Hz. İbrahim**, en mükemmel maksadın, "müjdenin kendisine verilmesi" olsaydı,o zaman,tek bir meleğin kâfi geleceğini biliyordu. Ama o, karşısında bir grup melek görünce, onların, bu müjdeyi vermenin dışında başka gayeleri olduğunu da anlamış, işte bundan dolayı da, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne.?"* demiştir.

c) Onların **Hz. İbrahim**'in endişesini ve korkusunu giderme sadedinde, *"biz sana çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demiş olmalarının söylenmesi de mümkündür. Baksana, **Hz. İbrahim** (a.s.) endişelenince, onlar ona, *"Korkma, gerçekte biz sana, çok bilgin bir oğul müjdeliyoruz"* demişlerdir. Şayet onların geliş maksatlarının tamamı, sadece o müjdeyi vermek olsaydı, onlar daha onun yanına girer girmez o müjdeyi verirlerdi. Durum böyle olmadığına göre, **Hz. İbrahim** (a.s.) işte bundan dolayı onların, sırf bu müjdeyi vermek için gelmediklerini, aksine başka bir maksatlarının da bulunduğunu anlamış, bu maksatlarını sorarak, *"Ey gönderilenler, daha işiniz ne?"* demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, meleklerin, *"Muhakkak ki biz, günahkârlar gürûhuna gönderildik"* dediklerini nakletmiştir. Melekler, bu kadar söz söylemekle yetinmişlerdir. Çünkü **İbrahim** (a.s.), melekler günahkâr kimselere gönderildiklerinde, bunun onları helâk etmek ve köklerini kazımak için olduğunu anlamıştı. Hem, o meleklerin, *"Şu kadar var ki, Lût ailesi bunun dışında. Biz onları, hepsini mutlaka, kurtaracağız"* ifadesi de, bu gönderilme ile, o topluluğun imhasının kastedildiğini gösterir.

Hz. Lût'un Ailesinin Azaptan Korunması

Ayetteki إِلَّآ ءَالَ لُوطٍ *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi ile onun dininde olan ve ona inanmış olan kimseler kastedilmiştir.

Şayet *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi, istisnâ-i munkatî mıdır, yoksa istisnâ-i muttasıl mıdır?" diye sorulursa, biz deriz ki:

Bu hususta **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Eğer bu istisnâ إِلَىٰ قَوْمٍ ifâdesindeki "**kavm**" kelimesinden yapılmış bir istisnâ ise, munkatî olur. Çünkü, o kavim günahkâr olmakla tavsif edilmiştir. Halbuki, **Lût ailesi** ise, günahkâr ve mücrim değildir. Bu demektir ki, cinsler farklı olmuştur. Bu sebeple, istisnânın munkatı olması gerekir. Yok, eğer bu istisnâ, مُجْرِمِينَ kelimesinin tahtında bulunan zamirden yapılmış bir istisnâ ise, o zaman muttasıl bir istisnâ olur. Buna göre sanki, "Biz, sırf **Lût ailesi** müstesnâ, hepsi günahkâr ve mücrim olan bir kavme gönderildik" denilmiş olur. Bu tıpkı فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ *"Fakat orada, müslümanlardan bir ev (halkın)dan başkasını da bulamadık"* (Zariyat, 36) ayeti gibidir." O, sözüne devamla şöyle der: "Yapılan, farklı bu iki izaha göre, mana da farklı olur. Çünkü, istisnâ-i munkatîda, **Lût ailesi**, gönderilmenin hükmünün dışında tutulmuştur. Çünkü bu takdire göre melekler sadece, mücrim olan o kavme gönderilmiş olup, **Lût ailesi**ne ise, asla gönderilmemiş olur. Ama, istisnâ-i muttasıl'da ise, melekler, hepsine gönderilmiş olur; böylece de, onlar mücrimleri helâk etmiş, ama **Lût ailesi**ni ise kurtarmış olurlar."

Ayetteki إِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِينَ *"Biz onları, hepsini mutlaka kurtarıcılarız"* ifâdesine gelince, bil ki, **Hamza** ve **Kisâî**, şeddesiz olarak **müncûhum** diye okurlarken, diğer kıraat imamları şeddeli olarak **müneccûhum** okumuşlardır ki, bunlar iki kullanıştırlar. Ayetteki إِلَّا امْرَأَتَهُ *"Karısı müstesnâ"* ifâdesine gelince, **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Bu, لَمُنَجُّوهُمْ ifâdesindeki mecrûr olan **hüm** zamirinden istisnâdır. Bu, istisnâdan yapılan bir istisnâ nev'inden değildir. Çünkü, istisnâdan yapılan istisnâdan, ancak hüküm birliği olan yerlerde olur. Bu meselâ şayet, "Biz, **Lût ailesi** hariç, onları helâk ettik. **Lût ailesi**nden de, hanımı hariç" denilmiş olsaydı, istisnâdan, istisnâ babından olurdu. Bu meselâ, hanımını boşayan kimsenin, أَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا ثِنْتَيْنِ إِلَّا وَاحِدَةً "Sen üç talâkla boşsun; ikisi hariç; biri hariç" demesi gibidir. Ve yine bu, bir kimseye olan borcunu kabul eden kimsenin, "Falancaya on dirhem borcum var. Ancak, üç dirhemi hariç. Bir dirhemi hariç.." demesi gibidir. Ama bu ayette, iki hüküm de farklı farklıdır. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Lût ailesi, bunun dışında"* ifâdesi, ya **ürsilna** (gönderildik)" yahut **ta mücrimîn** (günahkârlar)" ifadesiyle alâkalıdır; إِلَّا امْرَأَتَهُ *"karısı müstesnâ"* ifâdesi ise, her durumda **müncûhum** *(hepsini mutlaka kurtaracağız)*" ifâdesiyle alâkalıdır. Binâenaleyh artık nasıl olur da bu, istisnâdan yapılmış bir istisnâ sayılabilir?

Hz. Lût'un Karısının Helâk Olanlardan Olması

Ayetteki فَدَّرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ *"biz onun, mutlaka geride kalan kimselerden kalmasını takdir ettik"* buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Takdir Kelimesinin Manası

Bil ki, **"takdir"** kelimesi Arapça'da, bir şeyi başka bir şeyin miktarı ve ölçüsüne göre yapmak, kılmak, meydana getirmek demektir. Nitekim "Bunu, o şeyin miktar ve ölçüsüne göre yap, meydana getir; takdir et!" manasına, قَدِّرْ هٰذَا الشَّيْءَ بِهٰذَا denilir. Yine "Kâfi miktarda kıldı, yaptı, takdir etti' manasında قَدَّرَ اللّٰهُ الْأَقْوَاتَ "Allah, rızıkları takdir etti" denilir. Daha sonraysa takdir, kazâ ve hükmetmek manasıyla da tefsir edilmiştir. Nitekim, قَضَى اللّٰهُ عَلَيْهِ كَذَا "Allah ona bunu hükmetti" denilmektedir. Yine, "Onu, hayır ve şer hususunda, kafi gelecek bir miktara göre meydana getirdi" manasında olmak üzere, قَدَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِ denilir. Yine, bu tabirin manasının, "yazdık, hükmettik" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. **Zeccâc,**bunun "tedbir ettik" manasına geldiğini söylemiştir ki, bütün bu manalar birbirine yakın şeylerdir.

İKİNCİ MESELE

Asım'ın ravisi Ebu Bekr, hem burada, hem de Neml sûresinde (Ayet, 57) şeddesiz olarak **kadernâ** okurken, diğer kıraat imamları her iki yerde de şeddeli olarak **kaddernâ** okumuşlardır. **Vahidî** şöyle der: "Arapçada, hem **"Kadertu'ş-şey'e"** hem de **"Kaddertu'ş-şey'e"** ifâdesi kullanılmaktadır. **İbn Kesir**'in نَحْنُ قَدَّرْنَا *"Biz takdir ettik"* (Vakıa, 60) ayetini şeddesiz olarak **Kadernâ** okuması; **Kisa'î**'nin de وَالَّذِي قَدَّرَ (Alâ, 3) ayetini **kadere** şeklinde okuması böyledir." O, sözüne devamla şöyle der: "Ama, bu manada şeddeli okumak, daha fazla kullanılmaktadır. Çünkü, Cenâb-ı Hak, وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا *"Onda gıdalar takdir etti"* (Fussilet, 10) ve وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا *"O, her şeyi yaratıp ona bir nizam vermiş, onun mukadderatını tayin etmiştir"* (Furkan, 2) buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Allah'ın Fiilinin Meleklere İzafesi

Birisi şöyle diyebilir: "Bu iş Allah'a ait olduğu halde melekler, nasıl olup da kendilerine izafe etmiş "Allah takdir etmiştir" dememişlerdir?"

Cevap: Onlar, bu sözü, Allah'a olan yakınlıkları ve O'nun has kulları olmalarından dolayı söylemişlerdir. Bu, tıpkı hükümdara yakın olan kimselerin, "Biz planladık, biz şunu emrettik" demeleri gibidir ki, aslında takdir eden ve emreden, onlar değil hükümdardır. Onlar, bu sözleriyle, o krala ne denli yakın olduklarını ifâde etmek istemişlerdir. İşte burada da böyledir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Muhakak ki o, geride kalan kimselerdendir"* buyruğu قَدَّرْنَا fiilinin mef'ûlü durumundadır. Buna göre mana, "Biz o kadının, onların helâk olduğu gibi helâk olması ve **Lût'un ailesiyle** birlikte kalıp da, kurtuluşa nail olanlardan olmaması için, onun ayrılıp da geride kalanlarla beraber kalmasını hükmettik" şeklindedir. Allah, en iyi bilendir.

★ ★
★

Hz. Lût'un Tanımadığı Ziyaretçilerden Kuşkulanması

فَلَمَّا جَآءَ اٰلَ لُوطِ ِالْمُرْسَلُونَ ﴿٦١﴾ قَالَ اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ﴿٦٢﴾ قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ
يَمْتَرُونَ ﴿٦٣﴾ وَاَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٦٤﴾

"Vaktâ ki, elçiler Lût'un ailesine geldi. (Lût) dedi ki: "Herhalde siz, tanınmamış bir zümresiniz." Onlar da: "Hayır dediler, biz sana onların, hakkında şekk etmekte oldukları şeyi getirdik Sana hak ile geldik. Biz, şüphesiz doğru söyleyenleriz'

(Hicr, 61-64).

Bil ki melekler, **Hz. İbrahim**'e, çocuğunun olacağı müjdesini verip, ona, kendilerinin, mücrim bir gürûha azâb etmek için gönderildiklerini haber verince, bundan sona **Lût** ve ailesinin yanına gittiler. Halbuki **Lût** ve onun kavmi, onların Allah'ın melekleri olduğunu kestirememişlerdi. İşte bundan dolayı, **Lût** (a.s.) onlara, اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ *"Herhalde siz, tanınmamış bir zümresiniz"* demişti. Bu ifâdenin tefsiriyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) **Lût** (a.s.) onları, tanınmamakla nitelemiştir. Çünkü, **Lût** (a.s.) onları tanıyamamıştı. Zira, onlar onun yanına birden girince, o bunu yadırgadı ve onların, kendisine bir kötülük yapmak için yanına girmiş olabileceklerinden endişelendi de, bu sözü söyledi.

2) O melekler, yüzleri güzel ve tüysüz, parlak delikanlılardı. Dolayısıyla **Lût** (a.s.), kavminin böylesi kimselerin peşine düşmesi sebebiyle, kavminin bunlara hücum edeceği endişesini duyduğu için bu sözü söyledi.

3) Nekire marifeliğin zıddıdır. O halde, **Hz. Lût**'un, اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ifâdesinin manası, "Ben sizi tanımıyorum, sizin hangi topluluktan olduğunuzu da bilmiyorum. Ne maksatla yanıma geldiğinizi de kestiremedim" şeklindedir. İşte **Lût** (a.s.) böyle deyince melekler, بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فِيهِ يَمْتَرُونَ *"Hayır dediler, biz sana onların, hakkında şekk etmekte oldukları şeyi getirdik"* demişlerdir. Yani, "onların gelmesi hususunda şüphe ettikleri o azâbı getirdik" demektir. Daha sonra da o melekler, bu ileri sürdükleri şeyi, وَاَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ *"Sana hak ile geldik"* ifadesiyle tekid etmişlerdir. **Kelbi**, buradaki "**hak**" sözüne, "hakkı, yani azâbı getirdik" anlamını verirken, bunun, "kendisinde şüphe edilmeyen kati, yakîn, gerçek iş" anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu iş, o topluluklara gelecek olan azâbtır. Daha sonra melekler,

bu tekidli sözü de, وَإِنَّا لَصَادِقُونَ *"Biz, şüphesiz doğru söyleyenleriz"* sözüyle tekid etmişlerdir.

★ ★
★

Melekler Ailesini Erkenden Götürmesini İstiyor

فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِّنَ ٱلَّيْلِ وَٱتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنكُمْ أَحَدٌ وَٱمْضُوا۟ حَيْثُ تُؤْمَرُونَ ﴿٦٥﴾
وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ ذَٰلِكَ ٱلْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَٰٓؤُلَآءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ ﴿٦٦﴾

"O halde gecenin bir kısmında, aileni yürüt. Sen de arkalarından git. Sizden hiçkimse arkasına bakmasın. Emrolunacağınız yere geçip gidin!." Ona şu (kat'î) emri vahyettik: "Sabaha çıktıkları zaman, onların arkası mutlaka kesilmiş olacaktır"

(Hicr, 65-66).

فَأَسْرِ ifadesi, hem hemze-i kat' ile, hem de vasl hemzesiyle, **"Esrâ"** ve **"serâ"** bablarından olmak üzere, **"Fe esri"** ve **"fesri"** şeklinde okunmuştur. **Keşşâf sahibi, Iklîd sahibinden fe sir** kıraatini de rivayet eder ki, "yürümek" manasındaki **seyr** masdarından gelir. قِطْعٍ kelimesi, gecenin sonu manasınadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

اِفْتَحِي الْبَابَ وَانْظُرِي فِي النُّجُومِ / كَمْ عَلَيْنَا مِنْ قِطْعِ لَيْلٍ بَهِيمِ

"Aç kapıyı ve yıldızlara bak (ey sevgili), üzerimizden, nice zifiri karanlık gece sonları (geceler) geçmiştir" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَٱتَّبِعْ أَدْبَارَهُمْ emrinin manası, "Kızlarının ve ailenin peşine düş, onları takip et" şeklindedir. O'nun وَلَا يَلْتَفِتْ مِنكُمْ أَحَدٌ *"Sizden hiç kimse arkasına bakmasın"* buyruğunun şu faydaları vardır:

a) Bu, "Sizden, hiç kimse geride kalmasın; yoksa, kendisine azab isabet eder" anlamındadır.

b) Bu, "Onların başına inen belanın ne denli olduğunu görmemesi için" demektir.

c) Bu, "Koşmak ve arkada kalan şeylerle ilgilenmemek" anlamındadır. Bu, senin tıpkı, "işine çek git, başka bir şeye bakma" demen gibidir.

d) "Şayet orada, herhangi bir eşya veya metâ kalacak olsa, o eşya sebebiyle kesinlikle dönmesin" demektir.

Cenâb-ı Hak, وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ *"Emrolunacağınız yere, çekip gidin"* buyurmuştur. **İbn Abbas** bu emirden, Şâm'ın kasdedildiğini söylerken, **Mufaddal,** bunun, "**Cebrail**'in size söylediği yere" anlamına geldiğini söylemiştir. Çünkü **Cebrail** (a.s) onlara, halkı, **Lût** (a.s)'un kavminin yaptığı şeyleri yapmayan belirli bir bölgeye çekip gitmelerini söylemiştir.

Allah Teâlâ وَقَضَيْنَآ إِلَيْهِ *"Ona şu (katî) emri vahyettik"* buyurmuştur. Buradaki "**kadâ**" fiili, **ilâ harf-i cerri ile müteaddî olmuştur.** Zira, burada, أَوْحَيْنَا "vahyettik" anlamındadır. Buna göre sanki, "Biz ona, onu kesinkes vahyetmiştik" denilmek istenmiştir. Bunun bir benzeri de وَقَضَيْنَآ إِلَىٰ بَنِي إِسْرَآئِيلَ *"İsrailoğullarına şunu vahyettik"*(İsrâ, 4) ayetiyle, ثُمَّ اقْضُوا إِلَيَّ *"Sonra hükmünüzü bana infaz edin"* (Yunus, 71) ayetidir. Daha sonra Cenab-ı Hak, bu kesin hükmünü, أَنَّ دَابِرَ هَٰؤُلَآءِ مَقْطُوعٌ *"Onların arkası, mutlaka kesilmiş olacaktır"* buyruğu ile açıklamıştır. Bunun, önce mübhem bırakılıp sonra da peşinden açıklanması, o işin büyüklüğünü ve önemini göstermek içindir. **A'meş**, bu ifadenin başındaki أَنَّ edatını müste'nef bir cümle olarak, kesre ile إِنَّ şeklinde okumuştur. Buna göre sanki birisi, "O işi bize bildir, anlat" demiş de, bunun üzerine o da إِنَّ دَابِرَ *"Doğrusu, onların nesli kesildi"* diyerek söze başlamıştır. **İbn Mes'ûd**'un kıraatine göre, bu ifâdenin başında, bir قُلْنَا "dedik" takdir edilerek, kesre ile إِنَّ şeklinde okunmuştur. Onların "arkası", "sonları"dır. Yani, "onların kökü, nesli kesilecek; geride onlardan hiç kimse kalmayacak" demektir. Ayetteki **musbihîn** kelimesine gelince, bu, "Sabah zuhur ettiği zaman..." demektir.

★ ★
★

Şehir Halkının Başına Gelenler

وَجَآءَ أَهْلُ ٱلْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٦٧﴾ قَالَ إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ ضَيْفِى فَلَا تَفْضَحُونِ ﴿٦٨﴾ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ
وَلَا تُخْزُونِ ﴿٦٩﴾ قَالُوٓا۟ أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ هَٰٓؤُلَآءِ بَنَاتِىٓ إِن كُنتُمْ فَٰعِلِينَ ﴿٧١﴾
لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِى سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٢﴾ فَأَخَذَتْهُمُ ٱلصَّيْحَةُ مُشْرِقِينَ ﴿٧٣﴾ فَجَعَلْنَا عَٰلِيَهَا سَافِلَهَا
وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِّن سِجِّيلٍ ﴿٧٤﴾ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ ﴿٧٥﴾ وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُّقِيمٍ ﴿٧٦﴾
إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿٧٧﴾

"Şehir halkı sevine sevine geldi. Lût dedi ki: "Hakikat şu ki, bunlar benim misafirlerimdir. Binâenaleyh, beni rüsvây etmeyin. Allah'dan korkun. Beni tasalandırmayın." "Biz seni, elâlemin işine karışmaktan men etmedik mi?" dediler. Lût şöyle dedi: "Eğer, dediğinizi yapacaksanız, işte bunlar, kızlarım." Senin ebedî yâd-ı cemîline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler. Derken onları, işrâk vaktine girdikleri sırada, o korkunç ses yakalayıverdi. Hemen oranın üstünü altına getirdik. Tepelerine de, balçıktan pişirilmiş bir taş yağdırdık. Elbette bunda, fikri ve firaseti olanlar için ibretler vardır. Muhakkak o (şehrin harabeleri), bir yol üstünde (hâlâ) durmaktadır. Bunda iman edenler için, muhakkak ibret vardır"

(Hicr, 67-77).

Bil ki, şehir halkıyla kastedilenler, **Lût'un kavmidir.** Ayet-i kerimede, onların gelmiş olduğu yere delâlet eden bir şey bulunmamaktadır. Ancak ne var ki kıssa, onların Lût'un evine geldiklerine delâlet eder. Denildiğine göre, melekler çok güzel idiler; güzellikleri hemen yayıldı ve Lût'un kavmine kadar ulaştı. Yine, bunun onlara, Lût'un karısının haber verdiği de söylenmiştir. Kısaca, Lût'un kavmi, Lût'un yanına tüysüz üç oğlan geldi. Onlardan daha güzel yüzlü ve güzel biçimli olanını hiç görmedik" der ve bu güzel yüzlü kimseleri istemek üzere, Lût'un evine giderler. "**İstibşâr**" sevinç ve sürur izhâr etmektir. Onlar, misafirlerini kastedip, arzuladıklarında Lût onlara iki şey söyler:

Birinci Söz: Lût onlara, إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ ضَيْفِى فَلَا تَفْضَحُونِ *"Hakikat şu ki, bunlar benim misafirlerimdir. Binâenaleyh, beni rüsvay etmeyin"* demiştir. Arapça'da, bir kimse

birisine, kendisi sebebiyle ona utanç ve rüsvaylığın arız olacağı, onu utandıracak bir şey yaptığı zaman, "**Fedahahû-yefdahuhû-fedhan-fedîhaten**" denilmektedir. Buna göre ifâdenin manası şöyle olur: "Misafirlere ikrâmda bulunmak gerekir. Ama siz onlar için kötülük dileyince, bu beni küçültür, beni utandırır." Sonra, o sözünü, وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَلَا تُخْزُونِ *"Allah'dan korkun ve beni rüsvay etmeyin"* ifadesiyle tekîd etmiştir. Onlar ise **Lût (a.s)'a** أَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ *"Biz seni, elâlemin işine karışmaktan men etmedik mi?"* diyerek cevap vermişlerdir. Buna göre mana şu şekilde olur: "Biz seni daha önce, onunla fuhuş yapmayı murad ettiğimizde, herhangi bir kimse hakkında bizimle konuşmaktan nehyetmemiş miydik?"

Hz. Lût (a.s)'un söylediği **ikinci söz** هٰؤُلَاءِ بَنَاتِي إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ *"Eğer dediğinizi yapacaksanız, işte bunlar kızlarım"* demesidir. Bundan muradın, onun kendi kızlarının olduğu söylendiği gibi, yine bundan muradın kavminin bütün kadınları olduğu da söylenmiştir. Çünkü bir ümmetin peygamberi, onların babası gibidir. Bu, tıpkı, *"O peygamber, mü'minlere öz nefislerinden evlâdır. Onun zevceleri de (mü'minlerin) anneleridir"* (Ahzab, 6) ayetinde olduğu gibidir. **Ubeyy b. Ka'b**'ın kıraatinde, bu ayette, وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ *"O da onların babasıdır"* ilavesi bulunmaktadır. Bu konularda geniş izah, daha önce Hûd sûresinde geçmişti.

Allah'ın, Peygamberin Ömrüne Kasem Etmesi

Ayetteki لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ *"Senin ebedî yâd-ı cemîline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE الْعُمْرُ ve الْعَمْرُ (ömür) kelimeleri aynı manadadırlar. Uzun ömürlü olması ümid edilerek, adama da "**Amr**" denilmiştir. **Şâir İbn Ahmer**'in şu sözü de bu manadadır:

* ذَهَبَ الشَّبَابُ وَأَخْلَقَ الْعُمْرُ *

"Gençlik (elden) gitti ve ömür eskidi (bitti)."

Arapça'da, "Adam çok yaşadı, uzun ömürlü oldu" anlamında, " '**Amara er-racülü-ya'muru-'umrân ve 'amran**" denilir. Araplar, bu kelimeye yemin ettikleri zaman, sadece ayn harfini fethalayarak, "**le-'amruke**" ve " '**amruke**" derler. **Zeccâc**, "Çünkü fetha, Araplara daha kolay geliyordu. Onlar yemin ederlerken, daha çok, "**le-'amri**" ve "**le-'amruke**" diyorlar, böylece de en hafif kullanılışı tercih ediyorlardı" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Senin ebedî yad-ı cemiline yemin ederim ki, onlar sarhoşlukları içinde, muhakkak ki serseri bir halde idiler"* ifadesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bundan murad şudur: "Melekler, **Lût** (a.s)'a, "Yâd-ı cemîline yemin ederiz ki onlar sarhoşlukları içinde, yani azgınlıkları içinde, serseri ve şaşkın bir şekilde dolaşmaktalar. Daha nasıl senin sözünü kabul eder ve nasihatını dinlerler?" demişlerdir."

2) Buradaki hitab, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e olup, Cenâb-ı Hak, başka hiç kimsenin hayatına yemin etmemişken, Onun hayatına yemin etmiştir. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah katında mahlûkatın en şereflisi olduğuna delalet eder. Nahivciler, mübteda olduğu için, **"le-amruke"** kelimesinin merfû olup, haberinin mahzûf olduğunu söylemişlerdir ki bu, لَعَمْرُكَ قَسَمِي "senin ömrün, benim yemin ettiğim şeydir" takdirindedir ve haber hazfedilmiştir. Çünkü sözden, bu haber anlaşılmaktadır. Öte yandan, kasem ifadelerinde, fiil düşmektedir. Mesela بِاللّٰهِ لَأَفْعَلَنَّ "Allah'a (yemin ederim) ki mutlaka yapacağım" cümlesi gibi. Bu aslında أُحْلِفُ بِاللّٰهِ "Allah'a yemin ederim ki" takdirindedir. Muhatab **"billahi"** lafzından, senin yemin ettiğini anladığı için, bu fiil düşmüştür.

Daha sonra Cenab-ı Hak, فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ *"Derken onları... o korkunç ses yakalayıverdi"* buyurmuştur. Yani onları **Cebrail** (a.s)'in sayhası (sesi) yakalayıverdi" demektir. Dil alimleri (meânî alimleri) şöyle demişlerdir: "Ayette o sayhanın, **Cebrail**'e ait olduğunu gösteren açık birşey yok. Eğer bu, kuvvetli bir delil ile sâbit olursa, kabul edilir. Aksi halde, ayette, onların başına büyük ve helâk edici bir sayhanın gelmiş olmasından başka bir mana yoktur.

Ayetteki **müşrikîn** *"işrâk vaktine erdikleri sırada"* kelimesine gelince: Arapça'da doğu yönünden doğan ve gelen herşey için, شَرَقَ الشَّارِقُ – يَشْرُقُ – شُرُوقاً deyimi kullanılır. Yine Arapların "Biri doğdu" manasındaki مَاذِرَ شَارِقٌ şeklindeki deyimleri de bu kabildendir. Buna göre, **müşrikîn** ifadesi, "sabah vaktine girdikleri zaman" anlamına gelir. Arapça'da bir kimse, güneşin doğduğu zamana ulaştığı vakit, أَشْرَقَ الرَّجُلُ deyimi kullanılır.

Bil ki ayet-i kerime, Allah Teâlâ'nın onları üç çeşit azabla cezalandırdığına delalet etmektedir:

1) Görülmemiş korkunç bir sayha.

2) O beldenin altının üstüne getirilmesi.

3) Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar yağdırılması... İşte bütün bunların tefsiri Hûd sûresinde geçmişti.

Feraset Ehlinin Sezgisi

Allah Teâlâ daha sonra, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ *"Elbette bunda fikri ve feraseti olanlar için, ibretler vardır"* buyurmuştur. Arapça'da, "Onda bir hayır işareti gördüm, onda bir hayır sezdim" manasında olmak üzere, تَوَسَّمْتُ فِي فُلَانٍ خَيْراً denilir. Alimlerin ayetteki "**mütevessimîn**" ile ilgili farklı tefsirleri vardır: Bunun, "Ferâset sahibi olanlar", yahut "tahkîkî bir bakışla bakanlar", yahut "tefekkür edip, inceden inceye düşünenler", yahut "ibret alanlar", veyahut "basiret sahibi olanlar" manasına olduğu söylenmiştir. **Zeccac** ise: "Bu kelimenin Arapça'daki hakiki manası, "bakış ve incelemelerinde son derece ciddi ve sebatlı olup, eşyanın (herşeyin) alametini, vasfını ve özelliğini bilen kimselerdir" der. "**Mütevessim**" kelimesi, eşyanın hakikatına delalet eden, hususiyeti araştıran kimse anlamındadır. Nitekim "Onun hakikatını öğrendim ve gerçek hususiyetini anladım" manasında, تَوَسَّمْتُ فِي فُلَانٍ كَذَا dersin.

Allah Teâelâ daha sonra وَإِنَّهَا لَبِسَبِيلٍ مُّقِيمٍ *"Muhakkak o, bir yol üstünde (hâlâ) durmaktadır"* buyurmuştur. Buradaki "o" zamiri, **Lût** kavminin beldesine râcîdir. Bu belde ise, daha önce وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ (Hicr, 67) ayetinde geçmişti. *"Bir yol üstünde durmaktadır"* ifadesi, "Bu beldeler ve bu beldelerdeki Allah'ın kudret ve gazabının tezahür eden eserleri (izleri), halâ ayakta duran, gidilip gelinmekle (işlek olan) bir yol üzerinde olup, silinmemiş ve kaybolmamıştır. Hicaz'dan Şam'a giden kimseler bu kalıntı ve eserleri görürler" manasındadır.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ *"Bunda, iman edenler için muhakkak ki ibret vardır"* buyurmuştur. Bu, "Allah'a iman edip, nebî ve resullerini tasdik eden herkes, bunun ancak Allah Teâlâ'nın, bu câhillerden nebilerinin intikamını almış olmasından dolayı olduğunu bilir. Allah'a iman etmeyenler ise bunu, âlemin hâdiseleri ve vâkıalarına, yıldızların karşılıklı olarak birbirine yaklaşıp, felekî bağlantılarından doğan tesirlerine hamletmektedirler" demektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Eyke Mensupları

وَإِن كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لَظَالِمِينَ ﴿٧٨﴾ فَانتَقَمْنَا مِنْهُمْ ۖ وَإِنَّهُمَا لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ ﴿٧٩﴾

"Ashab-ı Eyke de cidden zâlim kimselerdi. Onun için onlardan da intikam aldık. İkisi de apaçık bir yol üzerindedir"

(Hicr, 78-79).

Bil ki bu, Hicr sûresinde zikredilen **üçüncü kıssadır: Birincisi, Hz. Adem ile İblis kıssası; ikincisi, Hz. İbrahim ve Hz. Lût kıssası ve üçüncüsü** de bu kıssadır. **Eyke Ashabı, Şuayb** (a.s)'in kavmi olup, yeşillik, ağaçlı ve bol çayırlı bir beldenin ahalisi idiler. **Şuayb** (a.s)'ı yalanladılar da, bunun üzerine Allah Teâlâ onları, gölgeli (bulutlu) bir günün azabı ile helâk etti. Cenâb-ı Hak, bunların kıssasını Şuarâ sûresinde anlattı "**Eyke**" kelimesi, dalları birbirine girmiş, sık dallı ağaç demektir. Tıpkı "**Şecerûn**" ve "**şeceretûn**" gibi, aynı manada olmak üzere, "**eykûn**" ve "**eyketûn**" denilir. **İbn Abbas** (r.a): "**Eykü**, sedir ağacıdır" demiştir. **Kelbî** ise, "Bu, su kıyısında, sık ağaçlıklı yer anlamındadır" der. **Zeccâc**: "Onlar, bol ağaçlı bir yerde oturan kimselerdi" demiştir. **Vahidî**: "Ayetteki "**in**" ve "**lâm**" edatları, te'kid manasında olup, bu İn şeddeli "**inne**"den muhaffeftir" demiştir.

Cenâb-ı Hak, *"Onun için onlardan da intikam aldık"* buyurmuştur. Müfessirler bu ifade hakkında şöyle demişlerdir: "Onların tepelerinde gün be gün iyice şiddetlendi. Sonra yeryüzü adeta onlar üzerine ateş olup tutuştu. Böylece son fertlerine kadar helak oldular."

Ayetteki, "**İnnehumâ**" (ikisi) kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) O ikisinden murad, **Lût** (a.s) **kavminin** ve **Ashab-ı Eyke**'nin beldeleridir.

2) Bu, **Ashab-ı Eyke** ve **Medyen**'e râcîdir. Çünkü **Şuayb** (a.s), bu iki beldeye peygamber gönderilmiştir. Allah Teâlâ, **Ashab-ı Eyke**'yi zikredince, bununla **Medyen**'e de işaret etmiş oldu. Bundan ötürü zamiri, her ikisine râcî olarak getirdi.

Ayetteki لَبِإِمَامٍ مُّبِينٍ tabiri, "apaçık yol kıyısındadır" demektir. "**İmâm**", kendisine tâbî olunulan şeydir. Nitekim **Ferra** ve **Zeccâc**: "Allah Teâlâ yola "**imâm**" demiştir. "Çünkü yola da uyulur ve tabî olunur" demişlerdir. **İbn Kuteybe** ise: "Çünkü misafir, varmayı arzu ettiği yere varıncaya kadar o yolu tutar ve ona tâbî olur" demiştir. "**Mübin**" kelimesi, hem "aslında açık, apaçık" manasında, hem de, "başkaları için açıklayıcı, iletici" manasında olabilir. Çünkü yol, maksada ulaştırır" açıklayıcı olur.

★ ★
★

Ashab-ı Hicr

وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ ﴿٨٠﴾ وَآتَيْنَاهُمْ آيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٨١﴾ وَكَانُوا يَنْحِتُونَ
مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ ﴿٨٢﴾ فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ ﴿٨٣﴾ فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٤﴾

"Andolsun ki Ashab-ı Hicr de peygamberlerini yalanlamışlardı. Biz onlara ayetlerimizi vermiştik, ama onlar bunlardan yüz çevirdiler. Onlar, dağlardan emin emin evler yontup oyarlardı. Derken onları dahi sabaha girdikleri bir sırada, o korkunç ses yakalayıverdi. Kazandıkları o şeyler de, kendilerine hiçbir fayda vermedi"

(Hicr, 80-84).

Bu, sûredeki **dördüncü kıssadır** ve **Sâlih** (a.s)'in kıssasıdır. Müfessirler şöyle demişlerdir: "**Hicr**" **Semûd Kavmi**'nin oturduğu vâdinin adıdır. "**Mürselîn**" (peygamberler)den murad, sadece **Hz. Salih** (a.s)'dir. Muhtemeldir ki o kavim, Brahman idiler ve peygamberleri toptan inkâr ediyorlardı.

Mucize Deve

"Biz onlara ayetlerimizi vermiştik" ifâdesindeki ayetlerden murad, o dişi devedir. Çünkü o dişi devede, bir kayadan çıkması, son derece büyük oluşu, kayadan çıktığında hamile olduğunun açıkça belli oluşu ve sütünün çok bol oluşu gibi, birçok mucizeler bulunmakta idi. Bu dişi deve **Salih** (a.s)'in bir mucizesi ise de, onlara (o kavme) nisbet edilmiştir. Çünkü bu, onların peygamberlerinin mucizesidir, (dolayısı ile onlarındır). Ayetteki *"Onlar, bunlardan yüz çevirdiler"* ifadesi, araştırma ve istidlâlde bulunmanın vâcib; taklidin ise ayıp olduğuna delalet eder. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, dağlardan... evler yontup oyarlardı"* ifadesine gelince, bu yontma işinin nasıl olduğunu, A'râf sûresi (74. ayette) zikretmiştik. Ayetteki, *"emin emin"* tabiri, "Allah'ın azabından kendilerini emin hissederek" demektir. **Ferra**: "Bu, tavanlarının tepelerine uçmasından kendilerini emin hissettiler" demektir" demiştir.

Ayetteki, *"Kazandıkları o şeyler de kendilerine, hiçbir fayda vermedi"* ifadesi, "Bu, dağları yontup ev yapmaları ve mal toplamaları, onlardan bu zarar ve belayı gideremiştir" demektir. Allah en iy ibilendir.

★ ★
★

Kâinat Boşuna Yaratılmadı

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَإِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ ﴿٨٥﴾
إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ ﴿٨٦﴾

"Gökleri, yeri ve aralarındaki şeyleri biz hak olmayarak yaratmadık. Elbette o saat gelecektir. Şimdilik sen aldırış etme, güzel (ve tatlı muâmelede) bulun. Şüphesiz ki senin Rabbin, hakkıyla yaratan, kemaliyle bilendir"

(Hicr, 85-86).

Bil ki Allah Teâlâ kâfirleri helâk ettiğini anlatınca, sanki, "Helâk ve azab, Kerim ve Rahîm Allah'ın şânına nasıl yakışır!" denilmiş de, buna "Ben mahlûkatı, ibadet etsinler ve taatta bulunsunlar diye yarattım. Dolayısı ile bunlar, o taat ve ibadeti bırakıp, yüz çevirince, hikmetim gereği onları helâk etmek ve yeryüzünü onlardan temizlemek gerekti" diye cevap vermiştir. Bu ilgi son derece güzeldir, fakat bu izah **Mu'tezile**'nin görüşüne göre doğru olur. **Cübbâî** şöyle der: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın gökleri, yeri ve bu ikisi arasındaki herşeyi ancak hak olarak yarattığına delalet eder. Hak olduğu için de batıl ve boş olmaz. Çünkü batıl olarak yapılan ve batıl olsun diye yapılan hiçbirşey hak olamaz ve hak olarak yaratılmış olmaz. Bunun böyle olmasından, Allah Teâlâ'nın gökler ve yer arasında yaratmış olduğu küfür ve isyanların pek çoğunun batıl olduğunu iddia eden Cebriyye (ehl-i sünnet?) mezhebinin batıl olduğu anlaşılır."

Bil ki ehl-i sünnet alimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu ayet, kulların fiillerinin yaratıcısının da Allah Teâlâ olduğuna delalet eder, çünkü bu ayet gökleri, yeri ve bunlar arasındaki herşeyi Allah'ın yarattığını göstermektedir. Kulların fiillerinin, göklerle yer arasında olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh kulların fiillerinin yaratıcısının da Hak Sübhanehû ve Teâlâ olması gerekir."

Ayetin daha önceki kısımla münasebet ve ilgisi hususunda bir başka izah da şudur: Bu kıssaların Kur'ân'da zikredilmelerinin gayesi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, kavminin hakkı tanımamalarına karşı sabra teşviktir. Çünkü **Hz. Muhammed** (s.a.s), geçmiş ümmetlerin de, Allah'ın peygamberlerine böyle yanlış ve ters muamelelerde bulunduklarını dinlediğinde, kavminin hakkı tanımayışına ve taşkınlığına sabretmesi kolaylaşır. Sonra Allah Teâlâ, geçmiş ümmetlere de azablar indirdiğini beyan buyurunca, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Elbette o saat gelecektir"* buyurmuştur. Bu, "Allah senin için, Kıyamette düşmanlarından intikam alacak, senin hasenâtına ve onların günahlarına karşılık verecektir. Çünkü O, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları ancak hak, adalet ve insaf için yaratmıştır. Binâenaleyh senin işini ihmal etmesi, O'nun hikmetine nasıl uygun düşer?" demektir.

Batıl Ehline Aldırmamak

Hak Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i kavminin eziyetlerine karşı sabra davet edince, bunun peşinden de, onların günâh ve kusurlarına aldırmamasını emrederek, فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ *"Şimdilik sen aldırış etme"* buyurmuştur. Bu, "Onlardan vazgeç ve onlardan sana gelen şeylere sabır ve müsamaha ile karşılık vererek ve görmemezlikten gelerek güzel bir biçimde yüz çevir" demektir.

Müsamaha Ayetleri Mensuh Değildir

Bu ifadenin, seyf (cihad) ayetleri ile mensûh olduğu söylenmiştir, ama bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu ayetin maksadı, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den, güzel huyunu, affını ve müsamahasını göstermesini istemektir. Binâenaleyh daha nasıl bu mensûh sayılabilir?

Sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ *"Şüphesiz ki senin Rabbin, hakkıyla yaratan, kemâliyle bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Allah mahlûkatı, böyle olacaklarını bilmesine rağmen farklı karakter ve huylarda yaratmıştır. Binâenaleyh durum böyle olunca, O, onları bu farklılığı bile bile böyle yaratmıştır" demektir. Ehl-i sünnetin görüşüne göre, Allah Teâlâ sırf böyle dilediği için ve meşî'etinden dolayı böyle yapmıştır; **Mu'tezile**'ye göre ise, sırf maslahat ve hikmetinden ötürü böyle yaratmıştır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s) Üzerindeki Nimetleri

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ ﴿٨٧﴾ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٨٨﴾

"Andolsun ki biz sana Seb'ül-Mesanî'yi (tekrarlanan yediyi) ve şu Kur'ân-ı Azim'i verdik. Sakın, birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma. Onların karşısında tasalanma. Mü'minler için de tevazu kanadını indir"

(Hicr, 87-88).

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, kavminin eziyyetine karşı sabra davet edip, ona, güzel ve tatlı muamelede bulunmasını emredince, bunun peşisıra, **Hz. Muhammed**'e verdiği büyük nimetleri zikretmiştir. Çünkü insan, üzerindeki nimetlerin çokluğunu hatırlayınca, affetmesi ve müsamahalı olması kolaylaşır. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
es-Seb'ul-Mesânî

Bil ki ayetteki آتَيْنَاكَ سَبْعًا "*sana... yediyi... verdik*" ifadesinin, "Yedi ayet, yedi sûre ve yedi fayda" manalarına gelmesi muhtemeldir. Ayetin lafzında, bunlardan birine belirli olarak delalet eden birşey yoktur. Ayetteki "**mesânî**" kelimesi cemîdir ve müfredi, مَثَانٍ lafzıdır. "**Mesnât**", ikilenen şey demektir, yani ikili kılınan, tekrarlanan her şey demektir. Bu, bir şeyi eğip, ona bir ikincisini kattığında söylediğin, ثَنَيْتُ الشَّيْءَ (o şeyi ikiledim) sözünden alınmıştır. Hayvanın diz kapaklarına ve dirseklerine, "**mesânî**" denmesi de bundan ötürüdür. Çünkü bunlar, pazu ve uyluklarla, ikilenmiş, katlanmıştır. Vadinin bükûntülerine ve dönemeçlerine de "**mesânî**" denir. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki, سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي tabiri, "ikilenen şeyler cinsinden olan yedi şey" demektir. Bu kadarcık ifadenin mücmel olduğunda, ve bununla kastedilen mananın belirgin hale getirilmesi yolunun, bir başka delile dayanması gerektiğinde şüphe yoktur. Alimlerin bu hususta çeşitli görüşleri vardır:

es-Seb'ul Mesânî Fatiha Sûresidir

Birinci Görüş: Bu, ekseri müfessirlerin görüşüdür: Buna göre, bu tabirle Fatiha sûresi kastedilmiştir. Bu, **Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ebu Hureyre (r.anhüm); Hasan el-Basrî, Ebu'l-Âliye, Mücâhid, Dahhâk, Sa'îd b. Cübeyr** ve **Katâde**'nin görüşüdür. Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) Fatiha'yı okumuş ve *"es-Seb'ul-Mesânî budur"* demiştir. Bunu, **Ebû Hureyre** (r.a) rivayet etmiştir. Fatiha'ya böyle denmesinin sebebi, yedi ayet oluşudur. Ona "Mesânî" (tekrarlanan) denilmesinin sebebine gelince, bu hususta pek çok izah yapılmıştır:

a) "O, her rek'atta okunur" manasında, her namazda tekrarlanır.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Fatîha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü Fatiha kendisi ile birlikte okunan (zamm-ı sûre) ile katlanmıştır.

c) Fatiha'nın ayetleri "Mesânî" adını almıştır. Çünkü o, ikiye ayrılmıştır. Bunun delili, Hz. Peygamber'den rivayet edilen şu hadis-i kudsîdir: *"Allah Teâlâ buyurmuştur ki: "Namazı (yani Fatiha'yı), kendim ile kulum arasında iki kısma ayırdım."* Bu meşhur bir hadistir.

d) Fatiha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü Fatiha, bir kısmı medh-ü senâ, bir kısmı da duâ olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çünkü Fatiha'nın ilk yarısı, Rubûbiyyet hakkıdır ki, bu övgüdür; ikinci yarısı da kulluğun hakkıdır ki, bu da duâdır.

e) Fatiha'ya, bu ad verilmiştir. Çünkü o, bir kere Kur'an'ın nüzûlünün başlangıcında Mekke'de, bir kere de Medine'de olmak üzere iki kere nâzil olmuştur.

f) Fatiha'ya bu ad verilmiştir. Çünkü onun ifâdeleri tekrarlanmıştır. **Rahman** ile **Rahim, İyyâke na'büdü** ile **iyyâke nesta'în, sırata'l-müstakîm** ile **sırâta'llezine**

ifadeleri **Hz. Ömer**'in kıraatine göre,"**Gayri'l-mağdûbi aleyhim**"ile"**Gayri'd-dâllîn**" ifadeleri.

ğ) **Zeccâc** şöyle der: "Fatiha'ya, Allah'ı medh-ü senâ'yı içine aldığı için "Mesânî" adı verilmiştir. Bu medh-ü senâ da, Allah'a hamd, O'nun tevhidi, O'nun melik ve mâlik oluşudur.

Bu Tabirin Fatiha Sayılması Halinde Çıkan Hükümler

Bil ki biz, ayetteki سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي ifadesini Fatiha sûresi manasına aldığımızda, ortaya birçok hüküm çıkar:

Birinci Hüküm: Kâdî, Ebu Bekir el-Esamm'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "**İbn Mes'ûd** (r.a), Fatiha'yı, Kur'ân'dan değildir fikri ile, özel mushafına yazmamıştır."

Ben derim ki: Belki de **İbn Mes'ûd**'un bu hususta delili şu idi: "Seb'û'l-Mesânî" ile Fatiha'nın kastedildiği sabit olup, Cenâb-ı Hak bu ayette, bu tabiri "Kur'ân-ı Azim" kelimesi üzerine atfedip [13] ma'tûf ve ma'tûfun aleyh birbirinden başka şeyler olunca, Seb'ul-Mesânî'nin, Kur'ân'dan başka birşey olması gerekir. Fakat bu, *"Hatırla o zamanı ki biz, peygamberlerden misâklarını almıştık. Senden de, Nûh'dan da "* (Ahzâb, 7) ayeti ile müşkillik arzeder. *"Kim Allah'a, meleklerine, Cebrâil'e ve Mikâil'e düşman olursa"* (Bakara, 98) ayeti de böyledir. Hasmın bunu şöyle cevaplaması mümkündür: "Bu ayetlerde önce küll (bütün) zikredilmiş, sonra onun kısımlarının en şereflisi olan bazı parçaları, ona atfedilmiştir. Fakat birşey zikredilip, sonra ona ("ve" diye) başka birşey atfedildiğinde, önce zikredilen, ikinci olarak zikredilenden başka olmuş olur. Bu ayette de Cenâb-ı Hak önce "**Seb'an mine'l-mesânî**"yi zikretmiş, sonra ona Kur'ân-ı Azîm'i atfetmiştir. Binâenaleyh bu ikisi arasında "başkalığın" bulunması (yani bunların iki ayrı şey olması) gerekir." Buna verilecek doğru cevap şudur: Birşeyin parçası, onun bütününden başkadır. Binâenaleyh bu kadarcık bir başkalık, atfın yerinde olabilmesi için niçin yeterli olmasın? Allah en iyi bilendir.

İkinci Hüküm: Ayetteki, "**Seb'an mine'l-mesânî**" ifadesinden kastedilen Fatiha sûresi olunca, bu, Fatiha sûresinin şu iki açıdan Kur'ân sûrelerinin en faziletlisi olduğuna delâlet eder:

1) Kur'ân'ın bir parçası olmasına rağmen, bunun Kur'ân'la beraber ayrıca ve özellikle zikredilmesi, onda bulunan bir şeref ve faziletten ötürü olması gerekir.

2) Allah Teâlâ bu sûreyi iki kere indirdiğine göre, bu, Fatiha'nın daha faziletli ve kıymetli olduğuna delalet eder.

---

13) Metinde böyledir. Ayette Kur'ân, Seb'ul-Mesanî'ye atfedilmiştir (Ç).

Bunu böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, ömrü boyunca bütün namazlarında bu sûreyi okumaya devam edip, hiçbir namazında, bunun yerine başka bir sûreyi okumadığını bildiğimize göre, bu durum, mükellefin, namazlarında Fatiha'yı okumasının, diğer Kur'ân ayetlerini bunun yerine koymamasının ve böyle bir değiştirmekten sakınmasının gerekli ve farz olup, değiştirmesinin büyük bir hata olacağına delalet eder. Allah en iyi bilendir.

En Uzun Yedi Sûre Sayanlar

İkinci Görüş: "Seb'û'l-Mesânî" ile, yedi uzun sûre kastedilmiştir. Bu, **İbn Ömer** (r.a) ile bir rivayete göre de **Sa'îd b. Cübeyr** ve **Mücâhid**'in görüşüdür. O yedi uzun sûre, **Bakara, Al-i İmran, Nisâ, Maide, En'am, A'raf** ve **Tevbe** ile birlikte **Enfal** sûreleridir. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bu surelere **"Mesânî"** adı verilmiştir. Çünkü farzlar, cezalar, darb-ı meseller ve ibret alınacak (kıssalar) bu surelerde tekrar tekrar gelmiştir." **Rebî**, bu görüşü benimsemez ve şöyle der: "Bu ayet Mekkî'dir, halbuki bu yedi sûrenin çoğu Medenî'dir. Onlardan hiçbirşey Mekke'de nâzil olmamıştır. Binâenaleyh bu ayeti bu manaya almak nasıl mümkün olabilir?"

Bazıları bu müşkile şöyle cevap vermişlerdir: Allah, Kur'ân'ın tamamını önce birinci semaya indirmiş, sonra onu oradan, parça parça **Hz. Peygamber** (s.a.s)'e indirmiştir. Binâenaleyh Allah onu birinci (bize en yakın) semaya indirip, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e indireceğine hükmedince, henüz ona birşey inmemiş olsa bile, inmiş gibi olur.

Birisi çıkıp şöyle diyebilir: Allah Teâlâ *"Andolsun ki biz sana Seb'u'l-Mesânî'yi verdik"* buyurmuştur. Bu, ancak onlar **Hz. Peygamber**'in eline geçtiğinde söylenebilecek bir sözdür. Ama Allah'ın Kur'ân'ı toptan birinci semaya indirip, henüz **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e ulaşmamış olunca, bu hususta bu sözün söylenmiş olması doğru olmaz. Ama "Allah Teâlâ, onu **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e indireceğine hükmedince, bu, onun üzerine inmiş gibi olur" şeklindeki söze gelince, bu izah zayıftır. Çünkü henüz indirilmemiş bir şeyin, indirilmiş gibi kabul edilmesi zâhire muhâliftir.

Orta Uzunluktaki Sûreler Sayanlar

Üçüncü Görüş: "Seb'ûl-Mesânî" ile seb-i tıval ile ayet sayısı yüz civarında olan sûrelere göre, ayet sayısı daha az olan, ama mufassal[14] sûrelere göre de ayet sayısı daha çok olan sûreler kastedilmiştir. Bu görüşü, bazı âlimler tercih etmiş ve buna **Sevbân**'ın rivayet ettiği şu hadisi delil getirmişlerdir: **Hz. Peygamber** (s.a.s) إِنَّ اللَّهَ أَعْطَانِي

14) Kur'ân-ı Kerîm'in 50. sûresinde, Kâf Sûresi'nden sonuncu (114.) Nas Sûresi'ne kadar olan kısmına Mufassal Sûreler denilir (Ç).

السَّبْعَ الطِّوَالَ مَكَانَ التَّوْرَاةِ وَأَعْطَانِي الْمِئِينَ مَكَانَ الْإِنْجِيلِ وَأَعْطَانِي الْمَثَانِيَ مَكَانَ الزَّبُورِ وَفَضَّلَنِي رَبِّي بِالْمُفَصَّلِ *"Allah Teâlâ bana, Tevrat'a karşılık yedi uzun sûreyi, İncil'e karşılık mi'ûnu (yüz ve civarında ayet sayısına sahip sureleri), Zebur'a karşılık Mesânî'yi verdi ve Rabbim beni, mufassal sûreleri vererek üstün kıldı, (onlardan fazlasını verdi)"*[15] buyurmuştur. **Vahidî:** "Bu sûreleri, "**Mesânî**" diye adlandırmak, tıpkı uzun sûreleri "**Mesânî**" diye adlandırmak gibidir" demiştir. Ben derim ki: Bu açıklamanın, **Hz. Peygamber** (s.a.s) tarafından yapıldığı doğru ise, buna diyecek yok. Fakat bu rivayet sahih değil ise, bu görüş müşkillik arzeder. Çünkü "**Seb'u'l-Mesânî**" denen şeyin, diğer surelerden faziletli olması gerektiğini açıklamıştık. Halbuki âlimler, bu görüştekilerin "**Mesânî**" diye adlandırdıkları sûrelerin, başka sûrelerden daha faziletli olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Binâenaleyh "**Mesânî**"yi bu manaya almak imkânsızdır.

es-Seb'ul-Mesânî, Kur'ân Demektir

Dördüncü Görüş: "**Seb'ul-Mesânî**" ile bütün Kur'ân kastedilmiştir. Bu, ondan gelen bir rivayete göre, **İbn Abbas**'tan nakledilmiş olup, aynı zamanda **Tâvus**'un görüşüdür. Bu görüşün delili, *"Allah kelâmının en güzelini müteşâbih ve mesânî olarak indirmiştir"* (Zümer, 23) ayetidir. Allah Teâlâ, bu ayette bütün Kur'ân'ı "**Mesânî**" olarak nitelemiştir. Bu görüşde olanlar, ayetteki "**yedi**" ve "**Mesânî**" sözü ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Buradaki "**yedi**" hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) Kur'ân, yedi bölümdür.

2) Kur'ân, yedi çeşit ilmi ihtiva etmektedir. **Tevhîd, nübüvvet, maâd, kazâ-kader, âlemin ahvâli, kıssalar ve teklifler.**

3) Kur'ân, emir, yasak, haber (verme), istihbâr (haber sorma), nidâ, kasem ve meseller gibi şeyleri kapsamaktadır. Kur'ân'ın tamamını "**Mesânî**" diye vasfetmeye gelince, Kur'ân'da tevhîd, nübüvvet ve mükellefiyetin delillerinin tekrarlanmasından dolayıdır.

Bu görüş de zayıftır. Zîra, şayet bu ifâdeyle, Kur'ân'ın tamamı kastedilmiş olsaydı, o zaman, Cenâb-ı Hakk'ın aynı ayetteki, *"ve şu Kur'ân-ı Azim'i verdik"* buyruğunun, bir şeyin yine kendisine atfedilmiş olması gerekirdi ki, bu caiz değildir.

Buna, şu şekilde de cevap verilmiştir: Bu kelimenin başına, lafızlar farklı olduğu için, atıf harfinin getirilmesi, güzel ve yerinde olmuştur. Nitekim şair de:

إِلَى الْمَلِكِ الْقَرْمِ وَابْنِ الْهُمَامِ . / وَلَيْثِ الْكَتِيبَةِ فِي الْمُزْدَحَمِ

15) Benzeri bir hadis: **Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 17 (2/453).**

"Muazzam, yiğit oğlu yiğit, en sıkışık ve tehlikeli yerde, alayın aslanı olan krala..." demiştir.

Bil ki bu, bu beyitte geldiği için, her ne kadar caiz ise de, ancak ne var ki ulemâ, asıl olanın böyle olmadığı, bunun aksi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Beşinci Görüş: Ayetteki, **"yedi"** sözüyle, Fatiha sûresinin murad edilmiş olması caizdir. Çünkü Fatiha'nın ayet sayısı yedidir. **"Mesânî"** sözüyle de, bütün Kur'ân'ın kastedilmiş olması caizdir. Buna göre ifadenin takdiri, "Andolsun ki biz sana yedi ayet verdik ki, bu Fatiha'dır; Fatiha da, Kur'ân demek olan, **"Mesânî"** cümlesindendir" şeklinde olur. Bu görüş, birincinin aynısı olup, aralarında pek az fark bulunmaktadır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu, ayetteki سَبْعاً مِنَ الْمَثَانِي tabirindeki **"min"** lafzıyla alakalıdır. **Zeccâc** şöyle der: "Bu husûsta şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun, teb'îz ifade etmesi. Buna göre kelamın takdiri, "Biz, sana andolsun ki, kendisiyle, Allah'a övgü ve senada bulunulan ayetler nevînden olan yedi ayeti verdik ve sana, Kur'ân-ı Azim'i de verdik" şeklindedir.

b) Bu edâtın zâid olması da mümkündür. Buna göre mana, "Sana, **"Mesânî"** olan **"yedi"**yi verdik" şeklinde olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ *"O halde murdar olan putlardan kaçının"* (Hacc, 30) ayeti gibidir. Bu ayetin manası, "Putlardan kaçınınız" şeklinde olup, yoksa, "onların sadece bir kısmı pistir" manasında değildir. Allah en iyi bilendir.

Gözünü Dünyaya Dikme

Cenâb-ı Hak, لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجاً مِنْهُمْ *"Sakın, birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ, peygamberine, dinî konulardaki nimetinin büyük olduğunu, -ki bu ona, **"Mesanî"**den "yedi" ile Kur'ân-ı Azim'i vermiş olmasıdır, bildirince-, O'nu, dünyaya arzu duymaktan nehyetmiş ve ona arzu duyarak, iki gözünü ona doğru dikmekten sakındırmıştır. Gözü dikmenin ne demek olduğu hususunda birkaç görüş vardır:

Birinci Görüş: Buna göre, Hz. Peygamber'e sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Sana, Kur'ân-ı Azim verildi. Binâenaleyh, senin gönlün ve zihnin dünyaya yönelmekle meşgul olmasın." *"Kur'an'ı teganni ile okumayan, (Kur'ân'ı dilinden düşürmeyen) bizden değildir"*[16] hadisi de bu manadadır. **Ebu Bekr** şöyle demiştir: "Kime Kur'ân verilir de, o da, başkasına verilmiş olan dünyalığı kendisine verilmiş

16) **Buhârî, Tevhid, 44.**

olan Kur'ân'dan daha üstün görürse, büyük olanı küçültmüş; küçük olanı da gözünde büyütmüş olur."

Denildiğine göre, beldelerin birinde, **Kurayza ve Nadîr yahudilerine**, kendilerinde çeşitli elbise, koku, mücevherât ve diğer eşyaların bulunduğu yedi kervân çıkagelir. Bunun üzerine müslümanlar: "Şayet bu mallar bizim olsaydı, biz bununla güç ve kuvvet kazanır, bunları Allah yolunda infâk ederdik" dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ onlara sanki, "Andolsun ki ben size yedi ayet verdim. Bunlar, bu yedi kafileden muhakkak ve muhakkak daha hayırlıdırlar" demiştir.

İkinci Görüş: İbn Abbas, bu ifâdenin manasının, "Kendisiyle, herhangi bir kimseyi üstün kıldığımız dünya metâını temenni etme!" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Vahidî** de bu manayı izah ederek şöyle der: "Bir kimse, bakışını ve diğer hasselerini iyice devam ettirip diktiğinde, ancak iki gözünü o şeye uzatmış ve dikmiş olur. Bir şeye, gözünü dikip ona alabildiğince bakmak ise, o kimsenin onu arzuladığına ve beğendiğine, temenni ettiğine delâlet eder. Halbuki, Hz. Peygamber (s.a.s), dünya metâından hoşuna gidebilecek şeylere, bu şekilde bakmıyordu. Rivayet olunduğuna göre o, **Benî Müstalik**'ın idrârları ve kığıları üzerine bulaşarak kurumuş olan davarlarına bakmış, bunun üzerine, elbisesini hemen yüzüne ve başına çekerek, bu ayeti okumuştur." O deve, sığır ve koyunların, idrar ve dışkılarının uylukları ve budları üzerinde kuruması ise, onların bahar mevsiminde besiye alınıp, böylece de et ve yağların fazlalaşması maksadının güdülmesinden dolayıdır ki, bu, en güzel besi biçimidir.

Üçüncü Görüş: Bazıları da, bu ifadenin manasının, "Kendisine dünyalık verilmiş olan hiç kimseye haset etme!" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Kadî**, bu mananın uzak olduğunu, zira, herkesin haset etmesinin çirkin ve kötü olduğunu; hasedin, başkasının nimetinin yok olmasını istemek olduğunu; bunun ise, Allah'a itirâz etmek ve O'nun hüküm ve kazasını beğenmemek gibi bir şey olacağını; dolayısıyla bunu, herkesin yapmasının çirkin olacağını; bunun, sadece Hz. Peygamber'e tahsis edilmesinin güzel olmayacağını söylemiştir.

Ayetteki **"ezvâcen minhüm" ifadesine gelince, İbn Kuteybe** bu kelimeye "Çeşitli kâfirler" manasını vermiştir. **ez-Zevc** kelimesi, Arapça'da kısım, çeşit anlamına gelir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ *"İman etmezlerse, onlar için tasalanma"* buyurmuştur. Bu, "eğer onlar iman etselerdi, İslâm onlar sayesinde güçlenir ve onlar sayesinde mü'minler toparlanarak kalkınırdı" diye düşünme" demektir. Netice olarak diyebiliriz ki: Cenâb-ı Hak, *"Sakın birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* ifadesiyle, Hz. Peygamber'i, onların mahına; *"onlara tasalanma"* ifadesiyle de, onların kendilerine iltifat etmekten ve kalbinde, onlara karşı herhangi bir saygı ve kıymet duygusu taşımaktan nehyetmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ *"Mü'minler için de tevazu kanadını indir"* buyurmuştur. **"Hafada"** fiilinin Arapça'daki manası, kaldırmanın, yükseltmenin zıddıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, Kıyameti vasfederken söylediği خَافِضَةٌ رَّافِعَةٌ *"Alçaltan yükselten"* (Vakıa, 3) ayeti de bu manadadır. Yani o Kıyamet, günahkârları alçaltır; mutî kulları ise yükseltir, demektir. O halde, **"hafd"** kelimesinin manası, "düşürmek, alçaltmak" demektir. İnsanın kanadıysa, kollarıdır. Nitekim **Leys**, "İnsanın kolları, onun kanatlarıdır" demiştir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkudan kanadını (ellerini) kendine kavuştur"* (Kasas, 32) ayeti de bu manadadır. Kanatları alçaltmak, yumuşaklık, şefkat ve tevazudan bir kinayedir ki, bundan maksat ise, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber'i, kâfirlerin o zenginlerine iltifat edip onlara değer vermekten nehyedip, O'na müslüman fakirlere tevâzu göstermesini emretmektir. Bunun bir benzeri de, *"mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı, onurlu ve zorlu"* (Mâide, 54) ayetiyle, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in ashabını vasfederken buyurduğu, *"kâfirlere karşı çetin, sert, kendi aralarında merhametlidirler"* (Fetih, 29) ayetidir.

★ ★
★

Peygamberin Uyarıcı Vasfı

وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ ﴿٨٩﴾ كَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ ﴿٩٠﴾ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ﴿٩١﴾

"Ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım." Nitekim iş bölümü yapanlara, Kur'ân'ı parça parça yapanlara da (öyle azab) indirmiştik"
(Hicr, 89-91).

Bil ki Allah Teâlâ, peygamberine, dünyada zühdü ve mü'minlere kanat germeyi emredince, o kavme (müşriklere), *"şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım"* demesini de emretmiştir ki, bu ifadenin muhtevasına, O'nun hem nezîr, uyarıcı olması; hem de, bütün teklifleri tebliğ etmesi dahildir. Zira, vâcibin yapılmamasından, haramın da yapılmasından dolayı ikâb, cezâ terettüp eder. Binâenaleyh böylesi bir cezânın vaki olacağını bildirmek, **"nezîr"** (uyarıcı, sakındırıcı) sözünün muhtevasına girer. Yine onun muhtevasına, Hz. Peygamber'in, mükâfaat,cezâ, cennet ve cehennem mertebelerini beyan etmesi de dahildir. Cenâb-ı Hak, **"nezîr"** kelimesinin peşinden **"mübîn"** sözünü getirmiştir ki bu, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, bütün bu hususlarda, yeterli ve tam bir açıklamada, beyânatta bulunduğunu; onun, eksiksiz delilleri getirmiş olduğunu ifade eder.

Daha sonra Allah Teâlâ كَمَآ اَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ *"Nitekim iş bölümü yapanlara... indirmiştik"* buyurmuştur ki, bu ifadeyle ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Muktesimîn Kelimesinin Tefsiri

Birinci Bahis: Alimler, **muktesimîn**'in kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta da şu görüşler ileri sürülmüştür:

Bunlar İslâm Yolunu Kesmek İçin Çalışanlardır

Birinci Görüş: İbn Abbas şöyle demiştir: "Bunlar, insanları, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e iman etmekten alıkoymak için, Mekke yollarını bölüşerek oraları kesen kimselerdir ki, bunların sayıları kırk civarındaydı." **Mukâtil İbn Süleyman**, bunların hacc mevsiminde, **Velîd İbn el-Muğîre**'nin göndermiş olduğu kimseler olduğunu ve onların, 'Mekke'ye girmek isteyen kimselere, "Taşradan gelenleri aldatmayın, nübüvvet iddiasında bulunan (o **Muhammed**) mecnûndur!" diyerek, Mekke'nin sokak ve yollarını paylaşan kimseler olduğunu, onların, insanları **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den, "O bir sihirbazdır, kâhindir, bir şairdir" diyerek uzaklaştırdıklarını; İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hakk'ın, bu kimselere, rezil ve rüsvaylığını indirdiğini, böylece de onların lâşeler gibi geberdiklerini, söylemiştir ki, bu izaha göre ayetin manası, "Ben sizi, "**muktesimîn**"in başına gelenin bir mislinin de sizin başınıza gelmesinden sakındırıyorum" şeklinde olur.

İkinci Görüş: Bu, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, ondan gelen rivayetlerin birisinde o, "**Muktesimîn**, yahudî ve hristiyanlardır" demiştir. Alimler, Allah Teâlâ'nın, yahudî ve hristiyanları, neden dolayı bu şekilde adlandırdığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak şöyle demişlerdir: Çünkü onlar Kur'ân'ı paramparça ederek, (ellerindeki) Tevrât'a uyana iman etmişler, uymayanı ise, kabul etmeyip inkâr etmişlerdir. **İkrime** şöyle demektedir: "Zira onlar, Kur'ân'la alay etmek için Kur'ân'ı parçalamışlar; içlerinden bir kısmı, "Bu sûre benim içindir (benim hakkımdadır)";bir kısmı da, "şu sure de benim hakkımdadır" diyerek alay ediyorlardı." **Mukatil İbn Hibban** da: "Onlar Kur'ân'ı, kısımlara ayırarak, bazıları onun sihir, bazıları onun şiir, bazıları yalan ve uydurma, bazıları da onun, evvelkilerin efsaneleri olduğunu söylemiştir" demiştir.

Bunlar Kavm-i Salih'tir

Üçüncü Görüş: İbn Zeyd şöyle demiştir: "Bunlar, **Salih** (a.s)'in kavmidir. Çünkü onlar, andlaşarak, "Ona ve ehline, muhakkak ki bir gece baskın yapalım" demişlerdi. Derken, melekler onları taşlamış, böylece de onları helâk etmişlerdi. Buna göre "**el-Muktesimîn**" kelimesi "**taksimat**" kökünden değil, **kasem**, yemin kökünden olur ki, bu **İbn Kuteybe**'nin tercihidir.

İkinci Bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, **"kemâ enzelnâ"** *"indirdiğimiz gibi"* ifadesi, herhangi bir şeyin bu şeye teşbih edilmesini gerektirmektedir. O halde, o şey nedir?

Buna, şu iki şekilde cevap verilmiştir:

1) Kelamın takdiri, "inâdları ve cehaletleri yüzünden, Kur'ân'ın bir kısmının, **Tevrat** ve **İncil**'e uyduğu için, hakk olduğunu; bir kısmının da, onlara uymadığı için, batıl olduğunu söyleyip de, böylece Kur'ân'ı hak ve batıl diye iki kısma ayırmak suretiyle, onu paramparça eden Ehl-i Kitâb'a (azab) indirdiğimiz gibi, andolsun ki buna karşılık sana da, tekrarlanan yedi ayeti, **"Mesanî"**'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik" şeklindedir.

Buna göre şayet, "Böyle olması halinde, "müşebbeh" (benzetilen) ile "müşebbehun bih" (kendisine benzetilen) arasına daha nasıl, *"Sakın birtakımlarını faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikip uzatma"* (Hicr, 88) ifadeleri girebilmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin kendisini yalanlayıp ona düşmanlık yapmasına mukabil bir teselli olunca, bu iki şeyin arasına, onu, onların dünyalarına ve dünyalıklarına iltifat etmekten ve onların küfürleri sebebiyle üzülmekten nehyetme gibi, teselliye medâr ve dayanak olan şeyler, ifadeler girmiştir.

2) Bu sözün, Cenâb-ı Hakk'ın, *"ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça uyaranım"* ifadesiyle ilgili olmasıdır.

Bil ki bu izah, ancak şu iki şeyden birisiyle tam ve kâmil olur:

a) Herhangi bir takdîrin yapılabileceğini kabul etmek;

b) Ayette bir hazfin bulunduğunu söylemek. **"İzmâr"**'a gelince, bu, kelamın takdirinin, "Ben sizi, Kur'ân'ı paramparça edenlere indirdiğimiz o azab gibi olan bir azabtan, apaçık bir biçimde inzâr edenim" şeklinde olmasıdır. Bu izaha göre, "müşebbeh" durumunda olan ve kendisine "müşebbehun bih" in delalet ettiği mef'ul hazfedilmiş olur. Bu, senin tıpkı, "Güzellikte, ay gibi olanı gördüm" demen gibi olur ki bu, "Güzellikte ay gibi olan bir insan gördüm" demektir. Hazfe gelince, bu da, kâfın zâid olduğunun söylenmesidir. Buna göre kelamın takdiri, "Ben, Kur'ân'ı paramparça edenlerin başına indirdiğimiz şeyden, sizi apaçık uyaranım" şeklinde olur. Kâfın ziyade olmasının, Kur'ân'da benzerleri bulunmaktadır. Bu da لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Onun benzeri gibisi yoktur"* (Şûra, 11) ayetidir ki, bunun takdiri, "Onun misli yoktur" şeklindedir. Bazıları da, ne böyle bir izmâr'a, ne de böyle bir hazfe ihtiyaç bulunmadığını; buna göre kelamın takdirinin, "Ben, apaçık bir uyarıcıyım. Yani, Kureyş'i, Kur'ân'ı paramparça edenlere indirdiğimiz azâb gibisinden sakındırıyor ve uyarıyorum" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ *"Kur'ân'ı parça parça yapanlara da (öyle azab) indirmiştik"* buyruğuna gelince, bununla ilgili iki bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Bu lafızla ilgili iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu kelime, **muktesimîn** kelimesinin sıfatıdır.

b) Bu kelime mübtedâ, haberi ise, لَنَسْأَلَنَّهُمْ *"...onlara muhakkak soracağız"* (Hicr, 92) ifâdesidir. Bu görüş, **İbn Zeyd**'e aittir.

'İdîn Kelimesinin Tefsiri

İkinci Bahis: Dil alimleri عِضِينَ kelimesinin müfredi hakkında, şu iki görüşü ileri sürmüşlerdir:

Birinci Görüş: Bunun müfredi, tıpkı بِرَةٌ، عِزَةٌ ve ثُبَةٌ kelimeleri gibi عِضَةٌ şeklinde olup, aslı عِضْوَةٌ (**'ıdvetun**)'dür. Bu, bir şeyi paramparça ettiğin zaman söylediğin " **'Adaytu'ş-şey'e**" deyiminden alınmıştır. O halde, o şeyin her bir parçasına, " **'ıdatun**" denilir. Bu kelime, kendisinden, fiilin lâmu'l-fiili olan vâv'ın noksanlaşmış olduğu, (hazfedildiği) cinsten bir kelimedir. "**Ta'dıye**" cüzlere bölmek, parçalara ayırmak demektir. Nitekim parçalara, kısımlara ayırdığında, " **'Addaytu'l-cezûre ve'ş-şâte ta'dıyeten**" "Deveyi ve koyunu kesip parçalara ayırdım, parçalara ayırmak" dersin. Hadis-i şerifte de, لاَتَعْضِيَةَ فِي مِيرَاثٍ إِلاَّ فِيمَا احْتَمَلَ الْقِسْمَةَ *"Mirasta, ancak taksimatı kabul eden şeylerde parçalama, bölme olur"*(17) buyurulmuştur. Yani, kıymetli taş ve kılıç gibi, parçalanamayan şeylerde parçalama yoktur. O halde, Cenâb-ı Hakk *"Kur'ân'ı parça parça yaptılar"* ifadesiyle, onların, o Kur'ân'ı parçalayıp da, "Bu bir sihirdir; bu bir şiirdir; bu, öncekilerin efsaneleridir; bu, uydurulmuş şeydir" demelerini kastetmiştir.

İkinci Görüş: Bunun müfredi, " **'ıdatun**" (عِضَةٌ) olup, aslı, " **'Adhatun** (عَضْهَةٌ)'dür.Araplar, iki hânın, bir arada bulunmasını ağır buldukları için, " **'ıdatun**" demişlerdir. Nitekim onlar, "**Şefetun**" derler ki, bunun aslı, "**Şefhetun**" (شَفْهَةٌ) dür. Bunun delili, onların "**Şâfehtu-Müşâfeten**", "Ağız ağıza konuştun-Ağız ağıza konuşmak" demeleridir. Bazı görüşlere göre, "**sene**" (sene, yıl) kelimesinin aslı da, "**senhe**"dir. Bu kelime, "yalan" manasına gelen " **'Adh**" (العَضْهُ) kelimesinden alınmıştır. إِيَّاكُمْ وَالْعَضْهَ *"Yalandan kaçının ve sakının"*(18) hadisi de bunun gibidir. **İbnu Sikkît** şöyle demiştir: "**el-Adhu** kelimesinin manası, bir kimsenin bir kimseye iftirâda bulunarak, onda bulunmayan bir şeyi, onun hakkında söylemesidir." Bu, **Leys**'in rivayetine göre, **Halil İbn Ahmed**'in görüşüdür. Buna göre جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ ayetinin manası; "Onlar, o "Kur'ân'ın uydurulmuş olduğunu kabul ettiler ve

17) **Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübra, 10/133.**

18) **Kenzu'l-Ummâl, 3/4348.**

söylediler" şeklinde olur." "**İdâtun**" kelimesi, kendisinden hazfedilen harften dolayı, cem-i müzekker salim vezninde cemilenmiş, böylece de, kendisinden hazfedilen şeye mukabil olsun diye vâv ve nûn ile çoğul yapılmıştır.

★ ★
★

فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٩٢﴾ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾ فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿٩٤﴾
إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ ﴿٩٥﴾ الَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾

"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna, yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız. Şimdi sen ne ile emrolunuyorsan, apaçık bildir. Müşriklere aldırış etme. Allah'la beraber diğer bir tanrı daha tanıyan o alaycılara muhakkak ki biz yeteriz. Onlar, yakında bileceklerdir"

(Hicr, 92-96).

Bu ayetlerle ilgili birkaç husus vardır:

BİRİNCİ MESELE
Sorguya Çekilecek Olanlar

Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna... elbette soracağız"* ifadesinin, Kur'ân'ı paramparça eden o "**muktesimîn**" ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü, zamirin en yakına râci olması daha uygundur. Buna göre kelamın takdiri, "Allah Teâlâ, onların Kur'ân'ı kısımlara ayırmalarından ve diğer günahlarından dolayı, o "**muktesimîn**"e hesap soracağına dair, zâtına, kendisine yemin etmiştir" şeklinde olur.

Bu ifadenin, bütün mükelleflerle ilgili olması da muhtemeldir. Çünkü onlardan da, daha önce geçen, *"Ve de ki: "Şüphesiz ben, (evet) ben, açıkça haber verenim"* (Hicr, 89) ayetinde bahsedilmişti. Bu, "Bütün insanlar için gönderilmiş, apaçık bir uyarıcıyım" demektir. Bu demektir ki bu ifade, hem mü'minleri, hem de kâfirleri içine almaktadır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna... elbette soracağız"* buyruğunun, bütün herkesle alâkalı bir söz olması gerekir. O halde, bu "soru sorma ve hesâba çekme ya insanların küfründen veya imanlarından olacaktır" diyen kimsenin sözünün manası yoktur. Bilakis hesaba çekme, her ikisinden ve bütün amellerden olacaktır. Çünkü lafız, genel (âmm) olup, hepsini içine almaktadır.

Sorguya ve Sorulmamaya Dair Ayetlerin Bağdaştırılması

Buna göre şayet, *"onlara topuna... soracağız"* ifadesiyle, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacak"* (Rahman, 39) ayetleri nasıl telif edilebilir?" denilirse, alimler buna birkaç şekilde cevap vermişlerdir:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Onlara, istifhâm yoluyla soru sorulmayacaktır. Çünkü Cenâb-ı Hak, onların bütün amellerini bilir. Onlara ancak, kınama ve azarlama üslûbunda soru sorulacak ve, "Şunu niçin yaptınız?" denilecektir.

Bir kimse, "Bu cevap zayıftır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* (Rahman, 39) buyruğundan murad, istifham üslubunda soru sormak olsaydı, bu olumsuzluğun *"işte o gün"* ifadesiyle tahsis edilmesinde bir mana olmazdı. Zira, böylesi bir soru ve istifham, Cenâb-ı Hak hakkında, bütün zamanlarda imkânsızdır.

2) Bu olumsuzluğun, sormamanın bazı zamanlara; olumluluğun, sormanın ise, başka bir vakte hasredilmesi. Çünkü Kıyamet günü, çok uzun bir gündür.

Bir kimse şöyle diyebilir: Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* ifadesi, o günde sualin vaki olmayacağını açıkça bildirmektedir. Binâenaleyh, o günün bölümlerinden herhangi birisinde sual vaki olmuş olsaydı, o zaman tenakuz ve çelişki hasıl olurdu.

3) Bizim şöyle dememizdir: Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte o gün ne insana, ne cinne günahı sorulmayacaktır"* ifadesi, nefyin umumîliğini; *"İşte Rabbine andolsun ki onlara, topuna yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız"* ifadesi de, **"muktesimîn"**e ait ve râci olup, hâs, hususî bir ifadedir. Hususi ifadenin, genel (umumî) olan ifadeden önce geldiğinde şüphe yoktur.

Açıkça Tebliğ Emri

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ *"Şimdi sen ne ile emrolunuyorsan, apaçık bildir"* buyruğuna gelince, bil ki, **sad'** (اَلصَّدْعُ) kelimesi Arapça'da yarmak ve ayırmak anlamındadır. Nitekim, **İbnu's-Sikkît, Cerîr**'in şu beytini okumuştur:

* هَذَا الْخَلِيفَةُ فَارْضَوْا مَا قَضَى لَكُمْ / بِالْحَقِّ يَصْدَعُ مَا فِي قَوْلِهِ حَيْفُ*

"Bu halife var ya, sizin için hükmettiğine razı olun. Ancak hakla hükmeder ve meseleleri fasleder. Sözünde, zulüm ve haksızlık yoktur."

Buradaki **"yasda'u"** kelimesi "fasleder, ayırır" anlamındadır. Nitekim, topluluk dağıldığı zaman da, **"Tasadda'a'l-kavmu"** (تَصَدَّعَ الْقَوْمُ) denilir. Cenâb-ı Hakk'ın,

يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ *"o gün (bütün insanlar) bölük bölük ayrılacaklardır"* (Rum, 43) ayeti de böyledir. **Ferrâ**, bunun (Rûm, 43) manasının, "dağılırlar, kısım kısım ayrılırlar" şeklinde olduğunu söylemiştir. "**Sad'** " (الصَّدْعُ) kelimesi cam hakkında kullanıldığında, ayırmak, koparmak, kırmak anlamına gelir. Ben de derim ki: "Kafatası kemikleri bu sırada, adeta parçalanıyor gibi olduğu içindir ki, başağrısına muhtemelen bu isim, **sudâ'** (الصُّدَاعُ) adı verilmiştir. **el-Ezherî** de şöyle demiştir: "Sabaha, "**el-felak**" denildiği gibi, **Sadî'** (الصَّدِيعُ) de denilir. Nitekim Arapça'da, fecr çatladı, yarıldı; sabah ortaya çıktı, sabah oldu manalarında, "**İnsada'a, infeleka'l-fecru; infetara's-subhu**" denilmektedir.

Bunu iyice anladığın zaman bil ki, فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ ayetinin manası, "Hak ile batılın arasını ayır" şeklinde olur. **Zeccâc** ise: "Bunun manası, "Emrolunduğun şeyi açıkla, izhâr et" şeklindedir. Çünkü Arapça'da, bir kimse açık bir biçimde delilini ortaya koyup konuştuğunda, senin tıpkı, "Onun, sarîh sarîh söyledi; apaçık ortaya koydu" sözünde de olduğu gibi, "**Sada'a bi'l-hucceti**" (صَدَعَ بِالْحُجَّةِ) denilir" demiştir. Bu açıklama da gerçekte, yarmak ve ayırmak manasına gelir. Ona râci olur.

Cenâb-ı Hakk'ın, بِمَا تُؤْمَرُ *"Sen ne ile emrolunuyorsan"* buyruğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

1) Buradaki "**mâ**"nın, "**ellezî**" anlamında olması. Yani, "Emrolunmakta olduğun şeriatları ve yasaları" **(Bimâ tu'meru bihi mine'ş-şerâi')** demektir. Ancak buradaki harfîcer **(..bihî..)** düşmüştür. Bu, şâirin tıpkı şu sözünde olduğu gibidir:

* أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أُمِرْتَ (بِهِ) *

"Sana hayrı emrettim; binâenaleyh sen, emrettiğimi yap!"

2) Buradaki "**mâ**"nın masdariyye olmasıdır. Yani, "Sen, kendi işini (emrini) ve durumunu, onlara apaçık olarak anlat" demektir. Alimlerin ifadesine göre, bu ayet nazil oluncaya kadar, Hz. Peygamber (s.a.s) nübüvvetini gizliyordu.

Cenâb-ı Hak, daha sonra, وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ *"Müşriklere aldırış etme"* buyurmuştur. Yani, "onlara aldırma; onların, nübüvvet davetini izhâr etmen sebebiyle seni kınamalarına hiç iltifat etme, aldırış etme" demektir. Bazı alimler, bu hükmün, savaş ayetiyle mensûh olduğunu söylemiştir ki, bu zayıftır. Çünkü buradaki yüz çevirmenin anlamı, onlara aldırış etmemedir ki, binâenaleyh bu hüküm, mensûh olmaz.

Dinle Alay Edenlerin Cezası

Cenâb-ı Hakk, إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ *"O alaycılara muhakkak ki biz yeteriz"* buyurmuştur. Denildiğine göre bunlar, müşriklerden şu beş kişiydiler: **Velîd İbnu'l-Muğîre, Âs İbn Vâil, Adiyy İbn Kays, el-Esved İbnu'l-Muttalib ve el-Esved İbn Abdi Yegûs. Cebrail** (a.s), Hz. Peygamber'e, "Ben, onların hakkından gelmekle emrolundum" dedi ve, **Velîd**'in topuğuna işaret etti. Derken **Velîd**, ok yığınlarının yanından geçerken, elbisesine bir ok takıldı. Kibirinden dolayı ise **Velîd**, onu almaya eğilmedi. Bunun üzerine ok, topuğundaki bir damara isabet etti; okun damarı kesmesi üzerine, **Velîd** öldü. Sonra, **Âs İbn Vâil**'in ayak ayasına işaret etti. Derken oraya, bir diken girmişti. Bunun üzerine **İbn Vâil**, "ayağıma bir şeyler battı, ayağımı yılan soktu!" dedi. Şişen ayağı değirmen taşı gibi oldu ve öldü. **Cebrail**, derken **el-Esved İbnu'l-Muttalib**'in gözlerine işaret etti. O, birden kör oldu. **Adiyy İbn Kays**'ın burnuna işaret etti; o, burnundan irin sümkürdü ve öldü. Derken **Cebrail**, bir ağacın dibinde oturmakta olan **el-Esved İbn Abdi Yeğûs**'a işaret etti. O da ölünceye kadar, başını ağaca, yüzünü dikenlere vurdurup durdu.

Bil ki müfessirler, bu alaycıların sayısı, onların isimleri ve istihzâ yolları hakkında ihtilaf etmişlerdir ki, onların bilinmesine ihtiyaç yoktur. Bilinen miktar şudur ki, onlar muayyen bir kesim olup, güç; kuvvet ve riyaset sahibi idiler. Çünkü, kadri yüce ve makamı ulu olan Hz. Peygamber gibi bir kimseye karşı bu türlü hafiflik ve bayağılıkları, ancak böyleleri izhâr edebilirdi. Kur'ân-ı Kerim, Cenâb-ı Hakk'ın, onları yok edip kahrettiğine, tuzaklarını başlarına geçirdiğine delâlet etmektedir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Tesbih, Hamd, Secde Emri

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ﴿٩٧﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ ﴿٩٨﴾
وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ﴿٩٩﴾

"Andolsun biliyoruz ki onların söyleyip durduklarından, göğsün cidden daralıyor. Sen hemen Rabbini hamd ile tesbih et ve secde edenlerden ol. Sana "yakîn" gelinceye kadar da Rabbine ibadet et"

(Hicr, 97-99).

Bil ki, Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in kavmini, hele bilhassa o "**muktesimîn**"in ve o alaycıların ona karşı bayağılıklar yaptığını zikredince, Hz. Peygambere, *"Andolsun biliyoruz ki onların söyleyip durduklarından, göğsün cidden daralıyor"* demiştir. Çünkü insanın yaratılışı ve mizacı, böylesi durumlarda bunu gerektirir. İşte Cenâb-ı Hak, *"Sen hemen Rabbine hamd ile tesbih et"* demiş ve böylece ona şu dört şeyi emretmiştir: Tesbih, hamd, secde ve ibadet. Alimler, bu taatları yapmanın, göğsün daralmasını ve hüznü gidermeye nasıl vesile olduğu hususunda değişik izahlar yapmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, hakkın peşinde olan ârifler (sûfiler) şöyle demişlerdir: "İnsan bu çeşit ibadetlerle meşgul olduğu zaman, ona rubûbiyyet aleminin nurları inkişaf eder. Bu inkişaf tahakkuk ettiği zaman, dünya bütünüyle onun gözünde değersizleşir. Dünya onun nazarında böyle önemsiz hale gelince de, ne dünyayı elde etmek, ne de elden kaçırmak onun için birşey ifade etmez. Dolayısı ile o, dünyayı kaybetmekten ötürü vahşete ve dehşete düşmez, dünyayı elde ettim diye de şımarmaz. İşte bu noktada, hüzün ve keder diye birşey kalmaz."

Mu'tezile şöyle der: "Allah'ın kötülüklerden münezzeh olduğuna inanan kimsenin, zorluklara katlanması kolay olur. Çünkü o, Allah'ın son derece âdil olduğunu, kendisine sebepsiz ve faydasız yere eziyet vermekten münezzeh olduğunu bilince, kalbi yatışır." Ehl-i sünnet ise şöyle der: "İnsanın başına, istemediği (hoşlanmadığı) şeyler gelince, yine Allah'a itaata koşar. Böylece sanki: "Ey Allahım, ister bana hayırlar ver, ister belâlara düşür, her halukârda sana ibadet etmem gerekir" demiş olur.

Cenâb-ı Hak, *"Sana "yakîn" gelinceye kadar da Rabbine ibadet et"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Allah'ın buradaki "yakîn" ile "ölüm"ü kastettiğini, ölümün, kesin birşey olduğu için "yakîn" adını aldığını söylemiştir. Buna göre şayet, "Herkes, öldüğü zaman, üzerinden ibadet etme mes'ûliyyetinin artık düştüğünü bildiğine göre, ibadetlere böyle sınır çizmenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Bundan murad şu manadır: "Hayatın boyunca Rabbine ibadet et, hayatının hiç bir safhasında bu ibadetten uzak ve berî olma." Allah en iyi bilendir.

Bu sûrenin tefsiri de, tamamlandı. Alemlerin Rabbi Allah'a hamd-ü senâlar ve Efendimiz **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e ile âl-i ashâbına salât-ü selâmlar olsun.

★ ★
★

NAHL SÛRESİ

(128 âyet olup, Mekke'de nâzil olmuştur.)

Nahl Sûresi'nin Mekkî Olması Meselesi

Nahl Sûresi, son üç ayetl hariç, tamamen Mekkî'dir (Mekke'de nâzil olmuştur). **Essamm**, bazı kimseleri, Nahl sûresinin bütün ayetlerinin Medenî olduğunu söylediğini nakletmiştir. Bazıları da bu sûrenin başından كُنْ فَيَكُونُ (Nahl, 40) ifadesine kadar Medenî, bundan sonrasının Mekkî olduğunu söylemişlerdir. **Katâde**'den ise, bu son görüşün tam aksi rivayet edilmiştir. Bil ki bu, "Ne'am Sûresi" adını da almıştır. Sûre, yüzyirmisekiz ayet olup (bence) hepsi Mekkî'dir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

Vaadedilen Cezanın Gecikmesinin Kâfirler Üzerinde Etkisi

أَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ ۚ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١﴾ يُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ
مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنَا فَاتَّقُونِ ﴿٢﴾

"Allah'ın emri geldi. Artık onu vaktinden evvel istemeyin. O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir, yücedir. O, kendi emri ile kullarından kimi dilerse ona vahy ile, melekleri indirir. "Benden başka hiçbir tanrı olmadığını inzâr edin, benden ittikâ edin" diye"

(Nahl, 1-2).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

Birinci Mesele: Bil ki bu ayetlerin tefsirini bilmek şu üç soruya dayanır:

Birinci Soru: Hz. Peygamber (s.a.s), bazan onları dünya azabı ile tehdid etmiştir. Bu tehdid, **Bedir**'de gerçekleştiği gibi, onların öldürülmeleri ve kendilerine hükümran olunmasıdır. Cenâb-ı Peygamber, bazan da Kıyamet azabı ile tehdid etmiştir. Bu azab, Kıyamet kopunca tahakkuk edecektir. Sonra o müşrikler bu ikinci çeşit tehdide dair hiçbirşey görüp müşahade etmedikleri için, Hz. Peygamberi tekzib etme hususunda bunu delil getirmişler, ondan bunu istemişler ve "Bunu getir" demişlerdir. Rivayet olunduğuna göre, *"Saat (Kıyamet) yaklaştı. Ay (ikiye) ayrıldı"* (Kamer, 1) ayeti nazil olunca, kâfirler kendi aralarında: "O, Kıyametin yaklaştığını iddia ediyor. Dolayısı ile yapmakta olduğunuz bazı (kötü) işleri artık bırakın. Olup bitecekleri hep birlikte görelim" dediler. Fakat Kıyamet hemen kopmayınca, "Bizi tehdid ettiğin şeyden, birşey görmedik" dediler. Bunun üzerine, *"insanların hesap (günü) yaklaştı"* (Enbiya,1) ayeti nazil oldu. Kâfirler bundan dolayı tir tir titreyip, korkarak o günlerin gelmesini beklemeye başladılar. Ama o günlerin gelmesi uzayıp gelmeyince, "Ey **Muhammed**, bizi tehdit ettiğin şeyden hiçbir iz göremedik" dediler. Bunun üzerine işte, *"Allah'ın emri geldi"* ayeti nazil oldu. Hz. Peygamber (s.a.s) diz üstü çöktü ve insanlar başlarını kaldırınca, ayetteki *"Artık onu vaktinden evvel istemeyin"* ifadesi nazil oldu. Velhasıl Hz. Peygamber (s.a.s), o kâfirleri gerek dünya, gerek ahiret azabı ile çokça tehdit edip, onlar da bu tehditlere dair birşey görmeyince, onu yalanladılar da, Allah Teâlâ bu şüphelerine أَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ *"Allah'ın emri geldi. Artık onu vaktinden evvel istemeyin"* buyurarak cevap verdi. Bu cevabı, şu iki şekilde izah ederiz:

Mazinin, Muzari Anlamına Gelmesi

Birinci İzah: O azap, her ne kadar henüz gelmedi ise de, muhakkak gelecektir. Birşey bu durumda olduğunda, daha sonra olacak şeyi, sanki olmuş gibi sayarak, normal sözde, "Geldi, oldu, bitti" denilir. Bu tıpkı, yardım talebinde bulunup, istediği yardımın gelmesi yaklaşmış olan kimseye, "Sana yardım geldi. Artık bağırıp çağırmayı bırak" denilmesi gibidir.

İkinci İzah: Şöyle denilebilir: Allah Teâlâ'nın bu hususdaki emri ve hükmü, oldu, bitti, meydana geldi. Ama olmasına hükmedilen şey henüz olmadı. Çünkü Hak Teâlâ, onun belli bir zamanda meydana gelmesine hükmetmiştir. Dolayısıyla, o vakit gelmezden önce, o şey tahakkuk etmez, var olmaz. Velhasıl şöyle denilmek istenmektedir: Azabın ineceğine dair Allah'ın emri ve hükmü ezelden ebede kadar olan zaman içinde oldu, bitti, meydana geldi. Bu izaha göre, *"Allah'ın emri geldi"* ifadesi doğru olur. Fakat olmasına hükmedilen ve olması emredilen iş, henüz tahakkuk etmemiştir. Çünkü Allah Teâlâ, onun belli bir zamanda olmasını takdir etmiştir. Binâenaleyh acele etmeyin ve onu vaktinden evvel istemeyin.

İkinci Soru: Kâfirler: "Ey **Muhammed**, farzet ki, Allah'ın dünyada veya ahirette bize azap indireceğine dair söylediğin sözün doğru olduğunu kabul edelim. Fakat biz, bu putlara da tapıyoruz. Çünkü onlar, bize Allah yanında şefaat edeceklerdir. Dolayısıyla, onlar bize Allah katında şefaatçi olurlar ve biz de bu sayede, aleyhimizdeki bu ilahi azap hükmünden kurtuluruz" dediler de, Cenâb-ı Hak, onların bu kuruntularını ve boş ümitlerini سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir"* diyerek cevaplamış, kendisinin ortaklardan, zıdlardan, benzerlerden münezzeh olduğunu beyan etmiş ve katında, izni olmadan hiçbir kimse ve varlığın şefaatçi olamayacağını bildirmiştir. Ayetteki, عَمَّا يُشْرِكُونَ ifadesindeki "**mâ**" edatının, mâ-l masdariyye olması muhtemeldir. Buna göre mana, "Allah, onların eş tutmalarından, ortak koşmalarından münezzehtir" şeklinde olur. Bu edatın "**ellezî**" manasına olması da câizdir. Buna göre mana, "Allah, onların eş tuttukları o putlardan münezzehtir. Çünkü onlar değersiz ve cansız varlıklardır. Binâenaleyh onların, yerin ve göklerin müdebbiri olan Allah Teâlâ'ya, ortak olduklarını söylemek şöyle dursun, onlarla en düşük varlıklar arasında bile, herhangi bir münasebeti ve kıyası söz konusu değildir" şeklindedir.

Üçüncü Soru: Farzet ki Allah Teâlâ, bazı kullarına sevinç, bazılarına da sıkıntı vermeye hükmetmiş, takdir etmiştir. Fakat sadece kendisinin bilebileceği bu sırları senin öğrenmen nasıl mümkün olur ve sen nasıl, Allah'ın mülkündeki ve melekûtundaki sırlarını öğrenebilirsin? Cenâb-ı Hak bu soruya da يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوٓا أَنَّهُ لَآ إِلٰهَ إِلَّآ أَنَا فَاتَّقُونِ *"O, kendi emri ile kullarından kimi dilerse ona vahiy ile melekleri indirir: "Benden başka hiçbir tanrı olmadığını inzâr edin, benden ittika edin" diye"* ifadesi ile cevap vermiştir. Bu cevap şöyle izah edilir: Allah Teâlâ, istediği kuluna o meleği indirir ve o kuluna, diğer insanlara, alemin bir tek ilahı bulunduğunu, bu ilahın onları tevhid ve ibadetle mükellef tuttuğunu, bunu yerine getirmeleri halinde dünya ve âhiretin en hayırlısını elde edeceklerini, karşı çıkıp kabul etmemeleri halinde ise, dünya ve ahiretin en kötü belalarına düşeceklerini beyan buyurduğunu bildirmesini emretmiştir. İşte bu yol ile, bu bilgiler, diğer insanlara değil de, Allah'ın dilediği o kimseye tahsis edilmiş olur. Özetle sunduğumuz bu tertibten, bu ayetlerin en güzel bir biçimde sıralanmış ve birbirleriyle münasebet arzettikleri ortaya çıkmış oldu. Allah en iyi bilendir.

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Nâfi, Âsım, Hamza** ve **Kisâî** fiili, yâ ile, zâ harfinin kesresi ile ve şeddeli olarak "**yünezzilu**", ikinci kelimeyi nasb ile "**el-melâikete**" (melekleri indirir) şeklinde okurlarken; **İbn Kesir** ve **Ebu Amr**, fiili, yâ'nın zammesi, zâ'nın kesresi ve şeddesiz olarak, "**yünzilü**" şeklinde okumuşlardır ki, birinci kıraate göre fiil, tef'îl babından, ikincisine göre, if'âl babından olur. Bunlar, aynı manaya gelen iki kullanılıştır.

İKİNCİ MESELE
Ferd Hakkında Cemi (Çoğul) Sîgası Kullanmak

Atâ, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Cenâb-ı Hak, bu ayetteki "**melâike**" sözü ile, sadece **Cebrâil** (a.s)'i kastetmiştir." **Vâhidî** şöyle der: "Müfredi (tek olanı), cemî bir kelime ile isimlendirmek, eğer o müfred reis ve lider durumunda olursa câizdir. Bu tıpkı, *"Biz Nuh'u da kavmine (peygamber olarak) gönderdik"* (Nuh, 1); *"Biz o Kur'ân'ı Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) ve *"Zikri (Kur'ân'ı) biz indirdik"* (Hicr, 9) ayetlerinde olduğu gibidir. Bu insanlar hakkında da, *"İnsanlar kendilerine şöyle dedi"* (Al-i İmran, 173) ayetinde kullanıldığı gibidir.[19] Bu hususta, izahı daha sonra yapılacak başka bir görüş daha vardır.

Rûh'un Tefsiri Hakkında

Cenâb-ı Hak, بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ *"Kendi emri ile.. rûh ile"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu "**rûh**"dan maksad vahiydir ve vahiy, Allah'ın kelâmı demektir. Bunun bir benzeri de, *"İşte biz sana da böylece, emrimizden bir rûh vahyettik"* (Şûra, 52) ile *"O, kullarından dilediğine, emrinden bir rûh vahyeder"* (Gâfir, 15) ayetleridir.

Muhakkikler (soffler) şöyle demişlerdir: "Cesed, harabtır, kesiftir, karanlıktır. Ama ona rûh girdiğinde, canlı olur, latîf olur ve nuranî olur. Böylece o nûrun tesiri beş duyuda da görülür. Rûh da karanlık (zulmet) ve câhildir. Kendisine akıl verildiğinde, aydınlanır ve nurlanır. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Allah analarınızın karınlarından sizi hiçbir şey bilmez bir halde çıkardı. Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler, gönüller verdi"* (Nahl, 78) buyurmuştur. Akıl da aslında, tam nûrânî, arınmış, saf ve aydın değildi. Derken o, Allah'ın zâtını, sıfatlarını ve fiillerini, ruhlar ve maddeler âlemini, dünya ve âhiret alemini tanıyınca mükemmelleşti. Sonra bu ilahî ve kıymetli bilgiler, vahiy ile ve Kur'ân nûru ile mükemmelleşmiş ve saflaşmıştır.

Bunu iyice anladığın zaman deriz ki: Marifetullah ve Rabbânî mükâşefeler, Kur'ân ve vahiy ile kemâle erer, tam olur. Akıl da, bu marifetullah ile aydınlanır, saflaşır ve kemale erer (olgunlaşır). Rûh cevheri ise, bu akıl ile tamam olur, kemâle erer. Bedenin durumu da, bu rûh ile mükemmel olur. İşte bu noktada, hakikî, gerçek rûhun, vahiy ve Kur'ân olduğu ortaya çıkar. Çünkü bunlar sayesinde, cehâlet ve gaflet uykusundan uyanılabilir. Böylece de, behîmîlik (hayvanlık) toprağından, melekliğin evine geçmek mümkün olur. Binâenaleyh "**rûh**" kelimesini, vahiy manasında kullanmak son derece münasib ve uygundur. Bunu kuvvetlendiren hususlardan birisi de, Cenâb-ı Allah'ın

19) Burada **nâs**'dan maksat, muayyen bir münafık ferttir (Ç).

"O (Kur'ân'ı) emin rûh senin kalbine indirdi" (Şuârâ, 193) ayetinde **Cebrâil** (a.s)'e, **"Rûhullah"** (رُوحُ اللّٰهِ) tabirinde de[20] **Hz. İsâ** (a.s)'ya **"rûh"** demiş olmasıdır. Bunun bu manada kullanılışı güzel ve yerindedir. Çünkü bu ikisinin varlıkları sebebi ile kalbin hayatı demek olan hidayet ve marifetullah meydana gelmiştir. **"Rûh"** kelimesinin bu ikisi için, bu manada kullanılması güzel olunca, vahiy ve tenzîl (Kur'ân) manasında **"rûh"** denilmesi daha uygun olur.

İkinci Görüş: Bu, **Ebu Ubeyde**'nin görüşüdür. Ona göre, bu ayetteki **"rûh"**, **Cebrâil** (a.s)'dir. Bunun başındaki bâ harf-i cerri de, مَعَ (beraber) manasınadır. Meselâ Araplar, "Falanca elbisesi ile beraber çıktı" manasında, خَرَجَ فُلَانٌ بِثِيَابِهِ "Emîr, silahı ile baraber bindi" manasında, رَكِبَ الْأَمِيرُ بِسِلَاحِهِ derler. Buna göre ayetin manası, "Melekleri **Rûh** yani **Cebrail** (a.s) ile birlikte indirir" şeklinde olur.

Cebrail ile Birlikte Meleklerin İnmesi

Birinci görüş, doğruya daha yakındır. Bu hususun izahı şöyledir: Allah Sübhânehû ve Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e **Cebrail**'i tek başına indirmedi. Aksine ekseri durumlarda, **Cebrâil** (a.s) ile birlikte fevc fevc melekler de inerlerdi. Baksana **Bedir Günü** ve Hz. Peygamber'in savaşlarının çoğunda, **Cebrail** (a.s) ile birlikte, melek cemaatleri inerdi. Hz. Peygamber (s.a.s)'e bazan dağlar meleği, bazan denizler meleği, bazan Rıdvan, bazan da başka melekler gelirdi.

Ayetteki, مِنْ أَمْرِهِ ifadesi, "Bu indirme ve inme, ancak Allah'ın emri ile olur" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Biz (melekler) senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* (Meryem, 64); *"(Melekler) O'nun emriyle hareket ederler"* (Enbiyâ, 27); *"Bunlar, O'nun korkusundan titreyenlerdir"* (Enbiya, 28); *"Kendilerine her surette kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, ne emrolunurlarsa onu yaparlar"* (Nahl, 50) ve *"Onlar, Allah'ın kendilerine emrettiği şeylere asla isyan etmezler, neye de me'mûr edilirlerse yaparlar"* (Tahrim, 6) ayetleridir. Bütün bu ayetler, meleklerin, Allah'ın emri ve izni olmaksızın herhangi bir işe yönelmediklerini göstermektedir.

Ayetteki, عَلَى مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Kullarından kimi dilerse ona"* ifadesi ile, Hak Teâlâ'nın kendilerine peygamberlik vermiş olduğu enbiya kasdedilmektedir. أَنْ أَنْذِرُوٓا *"inzar edin diye"* tabiri hakkında **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu, **"en"** edatı, **"rûh"** kelimesinden bedel olup, manası, "Melekleri, inzâr edesiniz diye indirir" şeklindedir. Yani, "Yaratıklara, benden başka ilah olmadığını bildirin, ilan edin" demektir. Zira **"İnzâr"** korkutarak bildirmektir.

---

20) Matbu nüshada böyledir. Fakat Kur'ân'da Hz. İsa hakkında bu tabir yoktur. Sadece روح vardır ki (Nisa, 171) "Ondan (Allah'tan) bir ruh" demektir. Bu sehiv müellifden değil de kâtipten ileri gelmiş olmalıdır (Ç).

İKİNCİ MESELE
Vahiy Vasıtası Meleklerdir.

Ayette birkaç fayda bulunmaktadır:

Birinci Fayda: Vahyin, peygamberlere ulaşması, ancak melekler vasıtasıyla olur. Bunu teyid eden şeylerden birisi de, Cenâb-ı Hakk'ın Bakara sûresinin sonunda, *"Mü'minler de (iman etti). Her biri Allah'a, O'nun meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı"* (Bakara, 285) buyurmuş olmasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, kendi ismi ile başlamış ve bunun peşisıra melekleri zikretmiştir. Çünkü Allah Teâlâ'dan vasıtasız olarak, doğrudan doğruya vahyi alanlar meleklerdir. Bu vahiy ise, kitapların tâ kendisidir. Sonra melekler, bu vahyi peygamberlere ulaştırırlar. Bundan ötürü de, şüphesiz ki doğru olan sıranın, önce Allah'ın zikredilip, sonra meleklerin, sonra kitapların, sonra da peygamberlerin zikredilmesidir.

Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Allah Teâlâ, meleğe vahyettiği zaman, melek bu vahyin zarûrî veya istidlâle dayanan bir ilim ile, Allah'ın vahyi olduğunu bilir. Bunu istidlâle dayanan bir ilim olduğunu farzedersek, bu nasıl elde edilir? Yine melek bu vahyi peygambere tebliğ ettiği zaman, peygamber bunu getirenin, şeytan-ı racîm olmayıp da, sâdık melek olduğunu zaruri veya istidlalî bir şekilde bilir. Eğer bu bilme istidlal yolu ile ise, bu istidlâl nasıl elde edilir? İşte bunlar, son derece ince ve hassas konulardır. Bunları bilmek, ancak meleğin hakikatını, Allah'ın ona olan vahyinin ve meleğin bu vahyi peygambere tebliğ etmesinin keyfiyetini araştırmakla mümkün olur. Eğer biz bu meseleleri, alışılmış kelimelerle anlatmaya kalkarsak, maksadı anlatmak zorlaşır ve düzen-intizam bozulur. Çünkü Kur'ân'ın ayetleri bu vahyin ve bunu indirmenin ancak, melekler vasıtası ile olduğunu bildirmektedir. Şöyle de diyebiliriz: Farzedelim ki buna Kur'ân ayetleri delalet etmiyor. Fakat durumun böyle olması ihtimali, aklın bedaheti ile de anlaşılır.

Bunun iyice anladığında diyoruz ki: Biz, **Cebrail (a.s)**'in sadık ve yalan ile telbisten (karıştırmaktan) masum olduğunu ancak nakli delillerle (rivayetlerle) bilmekteyiz. Nakli delillerin doğruluğu ise, **Hz. Muhammed (s.a.s)**'in doğruluğuna dayanır. Onun doğruluğu da, bu Kur'an'ın habis şeytan tarafından değil de, Allah Teâlâ tarafından gönderilen muciz bir kelam olmasına dayanır. Bunu anlamak ise, **Cebrail (a.s)**'in doğru, hakkı söyleyen, karıştırmaktan ve şeytani fiillerden uzak olduğunu bilmemize dayanır. O zaman ise bir devr-i fasid gerekir. İşte bu, zor bir noktadır. Fakat, biz nübüvvetin ve vahyin hakikatini iyice öğrendiğimiz zaman, bütün bu şüpheler ortadan kalkar.

DÖRDÜNCÜ MESELE
İnsanın Ruhani Kemali

Bu ayet, *"O, kendi emri ile... rûh ile melekleri indirir"* ifadesi ile kendisine işaret olunan rûhun ancak, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur. Benden ittikâ edin"* ifadesi olduğuna delalet eder. Bu, doğru bir sözdür. Çünkü beşerî mutlulukların dört mertebesi vardır:

a) Nefsânî-rûhî mutluluklar,

b) Bedenî mutluluklar,

c) Zorunlu ve gerekli (lâzıme) olmayan bedenî sıfatlar,

d) Bedenden ayrı haller ve durumlar...

Birinci Mertebe: Bu, nefsanî-rûhî kemallerdir. Bil ki nefsin iki kuvveti vardır:

1) Gayb âleminden gelen mevcûdatın şekillerini ve biçimlerini kabul etme, onları algılama istidadı... Bu, kuvve-i nazariyye (tefekkür kuvveti) diye isimlendirilen kuvvettir. Bu kuvvetin mutluluğunun temelinde marifet (bilgiler) elde etmede yatar. Marifetlerin en şereflisi ve en yücesi ise, Allah'tan başka ilah olmadığını bilmektir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur diye uyarın"* buyruğu ile, buna işaret edilmektedir.

2) Bu ikinci kuvvet, nefsin bu âlemin maddeleri üzerinde tasarrufta bulunma kabiliyetidir. Bu kuvvet, kuvve-i ameliyye diye isimlendirilen kuvvettir. Bu kuvvetin mutluluğu ise, sâlih ameller yapmaktadır. Salih amellerin en yücesi ve en şereflisi ise, Allah'a ubûdiyyet ve kulluktur. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Benden ittikâ edin"* sözü ile de, buna işaret edilmektedir. Kuvve-i nazariyye, kuvve-i ameliyyeden daha önemli ve şerefli olduğu için, Hak Teâlâ; *"Benden başka hiçbir tanrı olmadığını..."* ifadesinin işaret ettiği, kuvve-i nazariyyenin mükemmelliklerini ve kemâlâtını, *"Benden ittikâ edin"* ifâdesinin işaret ettiği, kuvve-i ameliyyenin kemâlatından ve mükemmelliklerinden önce zikretmiştir.

İkinci Mertebe: Bedenî mutluluklar demek olan bu mertebe de, iki kısımdır: Bedenî sıhhatin ve hayat kuvvetinin mükemmellikleri ki, ben bununla, bedene ait onyedi kuvveyi kastediyorum.

Üçüncü Mertebe: Bu, bedenî ârızî (sonradan olma) sıfatlar ile ilgili olan mutluluklardır. Bu da iki kısma ayrılır: Asılların, köklerin mutluluğu ve furû'un, dalların mutluluğu ki bununla gerek babaların, ataların halinin mükemmelliğini, gerek çocukların, geriden gelen nesillerin mükemmelliğini kastediyorum.

Dördüncü Mertebe: Bu, en düşük mertebedir. Bu mertebe, insanın dışındaki sebepler ile meydana gelen mutluluklardır. Bunlar da, mal ve makamdır. Böylece, mutlulukların en kıymetli mertebesinin nefsanî-ruhanî haller olduğu sâbit olur. Bu haller de, nazarî ve amelî kuvvelerin mükemmel oluşuna dayanır. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hak bu ayette, bu iki kuvvenin en üstün halini zikrederek *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur" diye uyarın. Benden ittika edin"* buyurmuştur.

★ ★

★

Kâinat Gerçek Bir Gaye ile Yaratılmıştır

خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ ؕ تَعٰلٰى عَمَّا يُشْرِكُوْنَ ۝

"O, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir"
(Nahl, 3).

Bil ki Allah Teâlâ, geçen ayette, zatından dolayı hakkı tanımayı, *"Benden başka hiçbir tanrı yoktur"* diye beyan edip, kendi ile amel edilsin diye, *"Benden ittika edin"* ifadesi ile hayrı tanımayı beyan edince, ki bu rûhların rûhu (herşeyin özü), mutlulukların, hayırların ve şereflerin kaynağıdır, bunun peşinden yaratıcı ilahın varlığına, kudret ve hikmetinin mükemmelliğini anlatan delilleri getirmiştir.

Kur'ân'ın Ulûhiyyet Delilleri

Bil ki biz, ulûhiyyetle ilgili delillerin ya zât ve sıfatlardaki, "imkân" deliline, yahut "hudûs" deliline, yahut da "imkân ve hudûs" delillerinin ikisine birden tutunma şeklinde olduğunu beyan etmiştik. Bunların tamamı altı şekildir. Allah Teâlâ'nın münzel kitaplarında bahsedilen yol (şekil) ise, sıfatların hudûsuna (sonradan oluşuna) ve hallerin değişmesine tutunmak, bunları delil getirmektir. Bu yol da iki kısımdır:

a) Gizliden daha gizliye geçerek, açıktan daha açığa tutunmaktır. Bu yol, Bakara sûresinin baş taraflarında kullanılan metoddur: Allah Teâlâ orada, *"Sizi yaratan Rabbinize ibadet ediniz (birleyiniz)"* (Bakara, 21) buyurmuş ve böylece, her bir canın (insanın) hallerinin değişmesini, bir yaratıcıya muhtaç olmaya delil kılmıştır. Daha sonra bunun peşinden, insanın babalarının ve annelerinin hallerini delil getirmiştir. Buna, *"ve sizden öncekileri yaratan"* (Bakara, 21) cümlesi ile işaret etmiştir. Bunun peşinden de yeryüzünün hallerini delil getirmiştir. Bu da, *"O (Rab) ki yeryüzünü sizin için bir döşek kıldı"* (Bakara, 22) ifadesidir. Çünkü yeryüzü, bize gökten daha yakındır. Bunun peşinden, dördüncü mertebede, *"Göğü bir bina yaptı"*; beşinci mertebede, göğün yer ile birleşmesinden meydana gelen hallerden bahsederek, *"O gökten su indirip onunla türlü türlü semereleri sizin için rızık çıkardı"* (Bakara, 22) buyurmuştur.

Kur'ânî delillerden ikinci yol da, Cenâb-ı Hakk'ın, düşük olandan daha düşük olana inerek, kıymetli olandan daha kıymetli olan ile istidlal etmesidir. Bu yol da, bu surede kullanılmıştır. Bu böyledir. Çünkü Allah Teâlâ hür ve irade sahibi bir ilahın varlığına

istidlal etme hususunda, önce yüce olan feleklerin kütlelerini zikrederek başlamış, sonra ikinci olarak insanın çeşitli halleri ile, üçüncü olarak hayvanların halleri ile, dördüncü olarak bitkilerin halleri ile, beşinci olarak da anâsır-ı erba'anın (dört ana elementin) halleri ile istidlâl etmiştir. İşte bu tertip son derece güzeldir.

Bu mukaddimeyi iyice anladığında biz deriz ki: Hakîm bir ilahın varlığına getirilen delillerin birinci çeşidi, buna göklerin ve yerin halleri ile istidlâl etmektir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak burada, *"O, gökleri ve yeri hak olarak yarattı. O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir"* buyurmuştur. Biz, *"Hamd olsun, o gökleri ve yeri yaratan... Allah'a"* (En'âm, 1) ayetinin tefsirinde, "halk" (yaratma) işinin, kaç yönden hakîm bir yaratıcıya muhtaç olduğuna delâlet ettiğini anlatmıştık. Burada o vecihleri tekrar etmemizde bir sakınca yoktur. Binâenaleyh biz diyoruz ki: "Halk, belli bir miktar ile takdir etmek, ölçmek biçmek" demektir. Bu mana, birçok bakımdan göklerde vardır:

1) Her cisim sonlu ve sınırlıdır. O halde, gökyüzü de sınırlıdır. Hacim ve miktar bakımından sınırlı olan herşeyin, daha fazla veya daha noksan olmayıp, o belli miktarı ile sınırlandırılmış olması, mümkin ve câiz bir iştir. Her câiz ve mümkin şeyin, mutlaka bir takdir edeni ve bir tahsis edeni (sınırlayanı) vardır. Başkasına muhtaç olan her şey ise, muhdestir.

2) Hareketin ezelî olması imkânsızdır. Çünkü hareket, kendisinden önce başkasının geçmesini gerektirir. Halbuki ezelî oluş, buna aykırıdır. O halde, hareketle, ezelî oluşun arasını uzlaştırmak imkânsızdır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: Ya, kütlelerin ve maddelerin ezelde mevcut olmadıklarını, sonradan meydana geldiklerini söyleriz; yahut da, biz deriz ki, onlar her ne kadar ezelde mevcut ve var idiyseler de, ancak ne var ki onlar, sakin, hareketsiz halde idiler de, sonradan müteharrik oldular. Bu iki takdire göre de, o kütle ve maddelerin hareketlerinin bir evveli vardır. İşte, önce veya sonra değil de, o başlangıçtan itibaren hareketin meydana gelişi, yaratma ve takdir etmedir. Binâenaleyh onun, kendisini takdir eden, yaratan ve tahsis eden bir takdir edene, yaratana ve tahsis edene muhtaç olması gerekir.

3) Feleklerin maddeleri, bir kısmı o feleğin kütlesinin içinde, bir kısmı da yüzeyinde bulunan birtakım cüzlerden ve kısımlardan meydana gelmiştir. O kütlenin içinde bulunan kısmının yüzeyinde bulunması, yüzeyinde bulunanın da içinde bulunması, aklen caiz olan bir husustur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, o kütleyi meydana getiren her bir parçanın, kendi o muayyen yerine tahsis edilmesi, caiz ve mümkün olan bir iştir. Binâenaleyh, bu caiz olan hususun, bir takdir ve tahsis edene muhtaç olması gerekir. Geriye kalan diğer izahlar ise, En'âm sûresinin başında ele alınmıştı.

Bil ki, Allah Sübhanehû ve Teâlâ, göklerin ve yerin hâdis olduğuna dair, yaratıp

takdir etme ile hüccet getirince, bunun hemen peşinden, *"O, eş tutmakta oldukları şeylerden yücedir"* buyurmuştur. Bununla şu kastedilmiştir: Göklerin ve yerin kadîm olduğunu söyleyenler, sanki de, Allah'ın ezelî ve kadîm olma vasfında müşterek olan bir şeriki, Allah'a ortak koşmuşlardır. Bu sebeple, Cenâb-ı Hak kendisini bundan tenzih etmiş ve kendisinden başka "kadîm" bulunmadığını beyan buyurmuştur. Bu izahımızla, sûrenin başındaki, *"O, onların eş tutmakta oldukları şeylerden münezzehtir"* (Nahl, 1) ifadesinden elde edilmek istenen mânanın, burada bu kelimenin zikredilmesinden elde edilmek istenen mânadan başka olduğu ortaya çıkmış olur. Çünkü, bu ifâdenin burada zikredilmesinin maksadı, "Putların, azâbı kendilerinden defetme hususunda, o kâfirlere şefâatçi olabileceğini" söyleyen kimselerin görüşünü iptal etmektir. Yine bundan maksat, maddelerin kadîm, göklerin ve yerin ezelî olduğunu söyleyenlerin görüşünü iptal etmektir. Böylece Allah Teâlâ, ezeliyyet ve kadîm oluşta, başkasını kendisine ortak koşmaktan, kendisini tenzih etmiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Bir Damladan Yaratılan İnsan

خَلَقَ الْإِنسَانَ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴿٤﴾

"İnsanı bir damla sudan yarattı O. (Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir!"

(Nahl, 4).

Bil ki, felekler ve yıldızlardan sonra, maddelerin en kıymetlisi insandır. Binâenaleyh Allah Teâlâ, hakîm bir ilahın varlığına, feleklerin kütlelerini delil getirince, bunun peşinden aynı şeye, insanın yaratılışını da delil olarak zikretmiştir.

Bil ki insan, beden ve ruhtan meydana gelmiştir. O halde Allah'ın *"İnsanı bir damla sudan yarattı O"* buyruğu, hakîm bir yaratıcının varlığına, insanın bedeniyle; *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım kesilmiştir"* ifadesi de, böyle bir yaratıcının varlığına insanın halleriyle istidlalde bulunmaya bir işarettir.

Birincisine gelince, bunu şu şekilde izah edebiliriz: Nutfenin, gerek maddî, gerekse müşahedeye göre parçaları birbirine benzeyen bir madde olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki bazı tabibler, onun parçalarının gerçekte farklı olduğunu söylemektedirler. Bu böyledir, zira, "nutfe", dördüncü hazımın neticesinden meydana

gelmektedir. Çünkü gıdanın, midede bulunması ilk hazım; ciğerde bulunması ikinci hazım; damarlara geçmesi üçüncü hazım, diğer organlara geçmesi ise dördüncü hazımdır. İşte bu noktada, bir kısım gıdalar, kemiklere geçer ve o kemikte, eşsiz bir tabiat harikası meydana gelir. Et, sinir, damar ve diğerleri hakkındaki sözümüz de aynıdır. Şehvet tahrik olunduğunda, bedeni istilâ eden o hareket esnasında, bütün uzuvlardan bir sıvı çıkar gelir ki, işte nutfe budur. Böyle olması halinde nutfe, parçaları ve cüzleri farklı farklı olan bir madde olmuş olur.

Sen bunu iyi anladığında biz diyoruz ki: haddizatında nutfe, ya karakter ve mahiyet itibariyle parçaları birbirine benzeyen bir maddedir, yahut da, parçaları birbirinden farklı olan bir maddedir.

Eğer, doğru olan birincisi olursa, o zaman, o bedenin o nutfeden meydana gelmesini gerektiren şeyin, nutfenin ve hayız kanının cevherinde bulunan karakter ve tabiat olması caiz olmaz. Çünkü, tabiatın tesiri, tedbir ve irade ile değil, zatı icabı ve gerekli kılma iledir. Tabii kuvvet, parçaları birbirine benzeyen bir maddeye tesir ettiğinde, o fiilin küre biçiminde olması gerekir. "Basit nesnelerin tabii şekillerinin küre şeklinde olması gerekir" diyen kimseler, işte bu söze dayanmışlardır. Binâenaleyh, canlının nutfeden meydana gelmesini gerektiren şey onun tabiatı olsaydı, onun şeklinin küre biçiminde olması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, canlıların bedenlerinin meydana gelmesini gerektiren şeyin, onun karakteri değil, tam aksine hür ve irade sahibi bir fail olduğunu ve hikmeti, tedbiri ve iradesiyle yarattığını anlamış oluruz.

Eğer ikincisi olursa ki bu da, nutfelerin, karakter ve mahiyet bakımından farklı farklı olan parçalardan meydana gelmiş bir madde olduğunun ileri sürülmesidir. Biz diyoruz ki: Böyle olması halinde, bedenin o nutfeden meydana gelmesinin, hakîm, hür ve irade sahibi bir failin tedbiriyle olması gerekir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

Birinci İzah: Nutfe, çok çabuk kaybolan, rutûbetli, (yapışkan ve ıslak) bir şeydir. Durum böyle olunca, onda mevcut olan parçalar, o hali ve nisbeti, durumu muhafaza edemez. O halde, dimağın maddesi demek olan o cüz'ün, en aşağıda bulunması mümkün olur. Kalbin maddesi olan parça da, bazan üstte bulunur. Durum böyle olunca, canlıların uzuvlarının, ne devamlı, ne de umumiyetle bu muayyen tertip üzere bulunmaması gerekir. Durum böyle olunca da, o uzuvların, muayyen ve hususî bir tertip üzere meydana gelişlerinin, hakîm, hür ve irade sahibi bir failin tedbiriyle olmuş olduğunu anlamış oluruz.

İkinci İzah: Nutfenin, karakterleri farklı farklı parçalardan meydana gelmiş bir madde olduğunu farzedelim. Ancak ne var ki, onun terkibinin analizinin, haddizatında her biri basit bir cisim, nesne olan birtakım cüz ve unsurlara varıp dayanması gerekir; durum böyle olunca da şayet, o nutfeyi tedbir eden, tabii kuvvet olsaydı, o zaman

o basit cisimlerden her birinin şeklinin küre olması ve canlının da, birbirine yapışmış birtakım küreler şekli üzere olması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, canlıların bedenlerini tedbir edenin ne onların tabiatları, ne yıldız, ne feleklerin tesirleri olmadığını anlamış bulunuyoruz. Çünkü, tesirler birbirine benzerler. Böylece, canlıların bedenlerini idare edenin, hakîm, hür ve irade sahibi bir fâil olduğunu anlarız ki, elde edilmek istenen netice de budur. Bütün bunlar, hür ve irâde sahibi bir ilâhın varlığına, canlıların bedenleriyle istidlâlde bulunmaktır ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnsanı bir damla sudan yarattı O"* buyruğundan kastedilen işte budur.

Ruhî Hallerin Yaratıcıyı Tanıtması

İnsanların ruhlarının halleriyle, hakîm, hür ve irâde sahibi bir yaratıcının varlığına istidlâlde bulunmaya gelince, ki bu, *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* buyruğudur. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu mesele, bu istidlalin izahı ve anlatımı hakkındadır: İnsanın rûhu, ilk yaratılışta, diğer canlıların ruhlarından zekâ, anlayış ve kabiliyet bakımından daha düşüktür. Baksana, tavuğun yavrusu civciv, daha yumurtanın kabuğundan çıkar çıkmaz, düşmanıyla dostunu birbirinden ayırır; meselâ kediden kaçar, annesine sığınır. Yine o, kendisine uygun olan ve olmayan gıdaları da birbirinden ayırır. Ama insanın yavrusuna gelince, o, annesinden ayrıldığı anda, kesinlikle, dostuyla düşmanını, zararlı olanla faydalı olanı birbirinden ayırdedemez. Böylece, insanın ilk meydana geldiği anda, diğer canlılardan, durum, zekâ ve anlayış bakımlarından, daha aşağı seviyede olduğu ortaya çıkmış olur. Daha sonra insan büyüdükçe, aklı gelişir, anlayışı kemâle erer. Böylece de gökler ve yer alanına hükümran olacak bir duruma gelir. O, böylece, Allah'ın zât ve sıfatlarını, ruhlar, maddeler, felekiyyât ve unsurlar gibi çeşitli şeyleri tanımaya ehil hale gelir. Ve yine o, Allah'ın dini hususunda kuvvetli şüpheler irâd etmeye ve bütün gaye ve istekler hususunda şiddetli düşmanlık yapmaya da muktedir bir hale gelir. O halde, insan rûhunun, o aşırı bilgisizlikten bu çok üstün anlayış ve zekâ durumuna geçişinin, hikmet ve irâde gereği, rûhları o noksanlıklarından kemâl mertebelerine; cahilliklerinden, bilgi mertebelerine intikal ettiren, hakîm, hür ve irade sahibi bir ilahın tedbiri ile olması gerekir. İşte *"İnsanı bir damla sudan yarattı O. (Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* ayetinden maksad da budur.

Bunu iyice anladığın zaman, senin pekçok şeye dikkat edip farketmen mümkün olacaktır.

İKİNCİ MESELE Cenâb-ı Hak, insanı, Kur'ân'ı Kerim'de zikredilmiş olan değişik safhalar neticesinde, "nutfe"den yaratmıştır. Bunlardan bir tanesi de, *"Andolsun, biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hülâsadan yarattık. Sonra onu, sağlam ve metîn bir karargâhta bir nutfe yaptık"* (Mü'minun, 12-13) ayetleridir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, ayrıntıları başka ayetlerde zikredildiğinden, burada (Nahl, 4) kısa bir anlatım ile beyan buyurmuştur.

Nankör İnsanın Hasımlığı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiştir)"* buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Vahidî şunu demiştir: **"Hasîm"** kelimesi, **"muhâsım"** (muhasım: düşman) anlamındadır. Dilciler ise, **"hasîm"** kelimesi, sana husûmet gösteren, düşmanlık yapan kimse anlamındadır" demişlerdir. "Fâil" veznin "mufâil" manasına gelmesi, bilinen bir şeydir. Meselâ, **"münâsib"** manasında **"nesîb"**, **"muâşir"** (yakın dost, arkadaş, akraba) manasında **"aşîr"** ve, yiyen ve içen anlamlarına gelen **"ekîl"** ve **"şerîb"** kelimesi gibi, **"hasîm"** kelimesinin, "hasım oldu, münakaşa etti" anlamında olmak üzere, **"Hasama-yahsimu"** fiilinden ism-i fâil **(Hâsım)** manasında olması da caizdir. **Hamza**'nın تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ (Yasin, 49) şeklindeki kıraati de, bu sîğadandır.

İkinci Bahis: Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Böyle iken) bakarsın ki o, apaçık bir hasım (kesilmiş)tir"* beyanı hakkında iki vecih bulunmaktadır:

1) Bunun manası şudur: "Bir de bakarsın ki o, kendi nefsine uymuş ve onu müdafaa ediyor. Tiksinilecek bir nutfe, hiçbir hissi ve hareketi olmayan bir nutfe olduktan sonra şimdi, hasımlık yaparak çekişiyor." Bundan maksat ise, bu değersiz durumdan bu yüce ve âlî makama geçmenin, ancak hakîm ve alîm olan bir müdebbirin tedbîr ve idaresiyle olduğunu beyan etmektir.

2) "Bir de bakarsın ki o, Rabbine karşı amansız bir hasım ve yaratıcısını inkâr eden olmuştur; *"Bu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?"* (Yasin, 78) der.." manası kastedilmiştir. Bundan gaye ise, insanın ne kadar cahil ve utanmaz olduğunu; küfrân-ı nimet ve nankörlükte devamlı ve ısrarlı olduğunu göstermektir.

Birinci izah şekli daha uygundur. Çünkü bu ayet-i kerimeler, hakîm olan yaratıcının varlığına istidlâlde bulunmak gayesiyle zikredilmektedirler; yoksa, insanın utanmazlığını, küfür ve nankörlükteki ısrarını ortaya koymak için değil...

★ ★
★

وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿٥﴾ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ
وَحِينَ تَسْرَحُونَ ﴿٦﴾ وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ
إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٧﴾

"Davarları da sizin için O yaratmıştır ki, bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve nice menfaatler vardır. Onlardan yersiniz de. Akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken onlarda sizin için güzel bir zinet vardır! Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamıyacağınız bir memlekete götürür. Şüphesiz ki Rabbiniz çok şefkatli, çok merhamet edicidir" (Nahl 5-7).

BİRİNCİ MESELE
Hayvanların Önemi

Bu ayet-i kerimelerle ilgili birkaç mesele vardır:
Bil ki, insandan sonra yeryüzünde mevcut maddelerin en kıymetlisi, kendilerine kıymetli kuvveler tahsis edildiği için, hayvanlardır. Bu kıymetli kuvveler de zahirî ve batını hislerle, şehvet ve gadabtır. Sonra bu hayvanlar da ikiye ayrılır:

a) İnsanların istifâde ettiği canlılar.

b) Böyle olmayanlar...

Birincisi, ikincisinden daha kıymetlidir. Çünkü canlıların en kıymetlisi insan olunca, insanın kendisinden daha çok ve daha fazla istifâde ettiği canlının, hayvanın da başkasından daha kıymetli olması gerekir.

Sonra biz diyoruz ki, insanın kendisinden yararlandığı o hayvandan, ya insan, yeme, giyme gibi zaruri geçim vesileleri için yararlanır veyahut da böyle olmayıp o ondan ancak, zinet vb. gibi zaruri olmayan şeyler hususunda istifâde eder. Birincisi ikincisinden daha kıymetlidir ki, işte bu kısım, Cenâb-ı Hakk'ın "en'âm-davarlar" diye bahsettiği hayvanlardır. İşte bundan dolayı bu ayette önce onlardan bahsedilerek وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا لَكُمْ *"Davarları da sizin için o yaratmıştır"* **buyurulmuştur.**

En'âm Tabirinin İzahı

Bil ki en'âm şu sekiz çift hayvana denilir. Bunlar da koyun, deve, keçi ve sığırdır. Bazan da, "en'âm" şu üç şeye, yani deve, sığır ve davara denilmektedir. Keşşaf sahibi "Bu lafız, genel olarak deve hakkında kullanılır" demiştir. Ayetteki وَالْأَنْعَامَ

kelimesi mansûb olup, bunu nasbeden fiil ise **helaka** fiilinin tefsir ettiği muzmer bir (helaka) fiilidir. Bu tıpkı وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ *"Ay'a (gelince) biz ona da birtakım menziller (duraklar) tayin ettik"* (Yasin, 39) ayetinde olduğu gibidir. Bu ifadenin daha önce geçen, **"el-insan"** (Nahl, 4) kelimesine atfedilmiş olması ve kelamın takdirinin, "Allah, insanı ve en'âmı yarattı" şeklinde olması mümkündür.

Vahidî şöyle der: "Söz, *"Davarları da sizin için O yaratmıştır"* ifadesinde tamamlanmıştır. Daha sonra, söz yeniden başlayarak, *""Bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler vardır"* buyurulmuştur. Bu sözün **lekûm** *"(sizin için)"* kelimesinde tamamlanmış olması, daha sonra da فِيهَا دِفْءٌ *(Bunlarda sizin için, ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler)* diye yeniden başlaması mümkündür. **Nazm** kitabının Müellifi şöyle demiştir: "Bu iki izahtan en güzel olanı, kelamın *"Davarları da sizin için O yaratmıştır"* ifâdesi üzerinde bittiğini söyleyendir. Bunun delili bu ifâdeye, *"onlarda sizin için güzel bir zinet vardır"* ifâdesinin atfedilmiş olmasıdır ki, buna göre kelamın takdiri "bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve sizin için güzel bir zinet vardır" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE
Hayvanların Sağladığı Faydalar

Allah Teâlâ, **el-en'âm**'ı mükellefler için yarattığını bildirince, bunun peşinden onlardaki menfaatlerin neler olduğunu sayıp dökmüştür. Bil ki, "en'âm"ın faydalarının birkısmı zarurî bir kısmı ise zaruri değildir. Allah Teâlâ, önce zaruri olanları ele almıştır.

Birinci Fayda: Hak Teâlâ'nın لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ *"Bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu nice maddeler vardır"* cümlesinin ifâde ettiği hususdur. Cenâb-ı Hak, bu hususu başka bir ayette de zikrederek, *"... yünlerinden, yağlarından, kıllarından...."* (Nahl, 80) buyurmuştur. Dil alimlerine göre **"dif"** kelimesi, kendisiyle ısınılan elbise anlamındadır. **el-Esmaî** şöyle der: **"Dif"**, ısı, sıcaklık demektir. Nitekim Arapça'da, "Şu duvarın difinde, sıcağında otur" denilir; yani, o duvarın dibinde, (rüzgârdan korunmuş güneş alan kısmında)... Bu kelime hemze hazfedilip de harekesi fa'ya verilerek **"dif'un"** şeklinde de okunmuştur.

İkinci Fayda: Ayet-i kerimedeki **menafiu** kelimesinin belirttiği hususdur. Alimler, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâdeyle, o hayvanların neslini ve sütünü kastettiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: Bu lafız, genel ve umumî bir duruma delalet ettiği halde, Allah bu lafızla onların neslini ve sütünü kastetmiştir. Çünkü, nesil ve süt ile, bazan yeme içmede, bazan para mukabili satmada, bazan da elbise vs. gibi zaruri şeylerle değiştirmek suretiyle istifâde edilir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bütün bunları kapsasın diye bu kısımları, *"Nice menfaatler"* sözüyle belirtmiştir.

Üçüncü Fayda, ayetteki وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ *"Onlardan yersiniz"* cümlesinin ifâde ettiği hususdur.

Buna göre şayet, *"Onlardan yersiniz"* ifâdesi hasr ifâde eder. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü bazan başkasından da yenilir. Hem, yeme menfaati, giyim menfaatinden önce gelir; daha niçin Cenâb-ı Hak yeme faydasını sonra zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki:

Birincisine şöyle cevap veririz: Yemek, insanların yaşamaları için dayandıkları temel unsurdur: Tavuk, kaz, kara ve deniz avları gibi, başka hayvanlardan yeme işine gelince, bu, mutad olmayan kısma dahil olup, bu adeta zarurî olmayan bir meyve yeme yerine geçmiş olur. Şöyle denilmesi de muhtemeldir: "Yani "Sizin yiyeceklerinizin çoğu, en'âm'dandır. Çünkü sizler, sığırlarla eker ve biçersiniz. O halde hububat ve sizin yediğiniz mahsüller de, en'âm vasıtasıyla olmuş olur. Hem yine sizler, develeri (ve diğerlerini) kiralamak suretiyle de fayda temin edersiniz. Yine sizler, en'âm'ın sütünden, yavrusundan ve derisinden de yararlanırsınız ve bütün yiyeceklerinizi bunları vererek karşılarsınız."

İkincisine de şöyle cevap verilir: Giyim, yeme işinden daha uzun sürelidir. İşte bundan dolayı giyimi, yemeden önce zikretmiştir.

Bil ki, bu üç fayda, en'âm'dan, zarurî olarak elde edilen faydadır. En'âm'dan elde edilip de zarurî olmayan faydalar ise şunlardır:

Birinci Fayda: Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ *"Akşamleyin getirirken, sabahleyin salıverirken onlarda sizin için güzel bir zinet vardır"* ayetinin ifâde ettiği hususdur. **İrâhe**, deveyi, akşamleyin ağılına getirmek anlamına gelir. Çünkü deve, geceleyin ağılına sığınır. Yine Arapça'da insanlar develeri mer'âlara götürdüklerinde, سَرَحَ الْقَوْمُ إِبِلَهُمْ سَرْحاً denilir. Dilciler şöyle demişlerdir: "Akşamleyin deveyi ağıla alma işi, yağmurlar yağıp otlar çoğalıp Araplar merada davar otlatmak için çıktıkları bahar günlerinde çok olur. Hayvanlar bilhassa bu günlerde çok güzel olurlar."

Bil ki onların güzelliklerinden istifâde şekli şöyledir: Çoban, o hayvanları akşamleyin ağıla getirip, sabahleyin de ağıldan mer'âya salıverince, işte o hayvanlar, bu getirilip, sonra da mer'âlara salınma sırasında bir güzellik arzederler. Ve o merâlar, o koyun ve develerin sesleriyle yankılanır. İşte bu esnada, onların sahipleri sevinir; onlara mâlik olmalarından dolayı, onların insanlar katındaki etkisi ve değeri çoğalır.

Şayet, "Cenâb-ı Hak niçin hayvanları ağıla getirmeyi, onları salıvermeden önce zikretmiştir?" denilirse biz deriz ki:

Davarı ağıla getirmedeki güzellik daha çoktur. Çünkü o hayvanlar, karınları doymuş ve memeleri sütle dopdolu olarak gelirler. Sonra da ağılda, sahiplerini, toplu bir biçimde beklerler. Ama, ağıldan mer'âya göndermek böyle değildir. Çünkü, o hayvanlar mer'âya, aç ve sütsüz olarak çıkarlar; sonra da, dağılıp yayılmaya başlarlar.

Böylece, hayvanların ağıla alınmasındaki güzelliğin, onların mer'âya salınmasındaki güzellikten daha fazla olduğu ortaya çıkar.

Hayvanların Yük Taşımaları

İkinci Fayda: وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنفُسِ إِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ *"Onlar sizin ağırlıklarınızı yüklenir, yarı canınız tükenmeden varamayacağınız bir memlekete götürür. Şüphesiz ki Rabbiniz, çok merhametli, çok şefkatlidir"* buyruğu hakkında iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Eskal "sıkl"** kelimesinin çoğulu olup **"sıkl"** yolcunun eşyâsına verilen isimdir. **İbn Abbas,** *"... yarı canınız tükenmeden varamıyacağınız bir memlekete"* ifâdesiyle Mekke'den Medine'ye yahut Yemen'e yahut Şam'a veyahut da Mısır'a gidip ulaşmayı kastettiğini söylemiştir.

Vahidî şöyle der: "Bu, onun görüşüdür. Halbuki bununla, "Devesiz olarak ulaşmayı tekeffül etmeniz halinde size zor gelecek olan her belde" manası kastedilmiştir." **İbn Abbas,** manayı bu beldelere tahsis etmiştir. Çünkü, Mekkelilerin ticâretleri genellikle bu beldelerle oluyordu. Bu ifâde, Şın'ın fethası ve kesresiyle olmak üzere hem **şıkka,** hem de **şakk** şeklinde okunmuştur. Kurra'nın ekserisi bu ifâdeyi şının kesresiyle **şıkk** şeklinde okumuşlardır.

Şının kesresiyle **şıkk,** meşakkat ve güçlük; fethasıyla **şakk,** bir şeyin yarısı manasına gelmektedir. Burada, lafzı bu iki manaya hamletmek de caizdir. Binâenaleyh, biz bu kelimeyi meşakkat ve güçlük anlamına hamledersek, mana, "...sizlerin ancak güçlük ve meşakkatle ulaşabileceğiniz" şeklinde olur. Yok, eğer bunu, "bir şeyin yarısı" manasına alırsak, o zaman ayetin manası, "kuvvetinizin veya canınızın yarısı tükenmeden varamıyacağınız yer" şeklinde olur. İyice incelendiğinde bunun, meşakkat ve güçlük manasında olduğu ortaya çıkar. Bazıları, وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا *"Davarları da (...) O yaratmıştır"* buyruğu ile, sadece develeri kastettiğini; bunun delilinin ise, Allah'ın, o develeri ayetin sonunda, *"yarı canınız tükenmeden, meşakkat çekmeksizin varamıyacağınız bir memlekete götürür"* ifâdesiyle vasfetmiş olması olduğunu; bu vasfın ise ancak develere uygun olduğunu söylemişlerdir.

Biz deriz ki: Bu ayetlerin maksadı, en'âmın faydalarını sayıp dile getirmektir. Binâenaleyh, o faydaların bir kısmı, o hayvanların hepsinde; bir kısmı da, bir kısmında bulunabilir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"... onlarda sizin için güzel bir zinet vardır"* buyruğunun manasının, devede olduğu gibi, sığır ve davarda da mevcût olmasıdır. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE Velîlerin kerâmetini inkâr edenler, bu ayete tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu ayet, insanın, bir beldeden başka bir beldeye geçmesinin ancak yarı can olma ve yükleri develere yüklemekle mümkün olabileceğine delâlet etmektedir." Halbuki kerâmeti kabul edenlerse şöyle demişlerdir: "Veliler bir gecede, herhangi bir yorulma olmaksızın ve herhangi bir güçlüğe de katlanmaksızın, bir beldeden uzak olan başka bir beldeye geçebilirler (tayy-ı mekân)." Böylece bu husus, bu ayetin ifâde ettiğinin aksine olan bir husus olmuş olur ki, böylece bu iddia batıl olmuş olur. Bu misâl ile, kerameti ileri sürenlerin görüşleri batıl olunca, diğer yerlerdeki görüşleri de batıl olmuş olur. Çünkü, bunlar arasında herhangi bir fark bulunduğunu söyleyen kimse yoktur.

Biz buna, "Biz bu ayetin umûmî oluşunu, kerametin bulunduğuna delâlet eden delillerle tahsis ediyoruz" diye cevap veririz. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ۝

"Hem binmeniz maksadıyla, hem de zinet için atları, katırları, merkepleri yarattı. Sizin bilmeyeceğiniz daha neler yaratıyor O..."

(Nahl, 8).

Bil ki, Allah Teâlâ, insanın zarurî menfaatleri ve asli ihtiyaçları hususunda istifâde ettiği hayvanların faydalarından bahsedince, bundan sonra, insanın zarurî olmayan ihtiyaçları hususunda, kendilerinden istifâde ettiği hayvanların yararlarını dile getirerek وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً *"Hem onlara binmeniz için, hem de zinet için atları, katırları ve merkepleri yarattı"* buyurmuştu. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Cenâb-ı Hak, bu ifâdeleri, önce geçmiş olan el-en'âme lafzı üzerine atfederek, "Allah, en'âmı, şu ve şu şeyler için; bunları ise, binilmeleri için yaratmıştır" buyurmuş olur. Cenâb-ı Hak, *"hem zinet için"* buyurmuştur ki, yani, "Allah onları zinet olsunlar diye yarattı" demektir. Bunun bir benzeri de, *"Andolsun ki biz, yere en yakın olan göğü bir zinetle, yıldızlarla süsledik. Her mütemerrid şeytandan koruduk"* (Saffât, 6-7) ayetidir. Buna göre mana, "Biz o göğü, iyice koruduk" şeklinde olur. **Zeccâc**, bu ifâdenin, mef'ûlün leh olup, manasının ise, "Allah onları zinet için yarattı" şeklinde olduğunu söylemiştir.

İKİNCİ MESELE
At Etinin Haramlığı

At etinin haram olduğunu ileri sürenler, bu ayetle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: "Yeme menfaati, binme menfaâtinden önde gelir. Binâenaleyh, şayet atın etini yemek caiz olsaydı, bu yeme işinin ifâde edilmesi daha evlâ olurdu. Allah, onun etinin yenileceğinden bahsetmediğine göre, biz onun yenilmesinin haram olduğunu anlamış olduk. Bu istidlâli, başka bir açıdan takviye etmek de mümkündür. Bu cümleden olarak şöyle denilir: "Allah Teâlâ, en'âm hakkında, *"Ve onlardan yersiniz"* buyurmuştur. Bu cümle, hasr ifâde eder. Şu halde bu, en'âm'dan başkasından yemenin caiz olmamasını gerektirir. Binâenaleyh, bu hasrın muktezâsına göre, at etinin yenilmesinin haram olması gerekir.

Cenâb-ı Hak, bu ifâdeden sonra at, katır, eşek gibi şeylerden bahsetmiş ve bunların, binmek için yaratıldıklarını bildirmiştir ki, bu da, yeme işinin en'âma tahsis edildiğini ve at, katır, eşek gibi hayvanlarda bulunmadığını iktizâ eder.

Bu ayetle, şu şekilde olmak üzere, üçüncü bir cihetten de istidlâl edilebilir: Cenâb-ı Hakk'ın *"Hem onlara binmeniz için"* ifâdesi, bu üç şeyin yaratılmasından maksadın tamamının, "binmek" ve "zinet" olmasını iktizâ eder. Binâenaleyh, eğer bunları yemek helâl olmuş olsaydı, o zaman bunların yaratılış maksatlarının tamamı "binmek" olmaz, aksine, onların etlerinin yenilmesinin helâl olduğu da kastedilmiş olurdu. Bu durumda da, "onlara binme" işi,maksadın tamamı olmaktan çıkar, aksine, maksadın tamamı değil, bir kısmı olmuş olurdu.

Vahidî, buna son derece güzel bir cevap vererek şöyle demiştir: "Şayet ayet, bu hayvanların yenilmesinin haram olduğuna delâlet etmiş olsaydı, bu sûrenin Mekkî olması sebebiyle, bunları yemenin haram olması, Mekke'de bilinmiş olurdu. Şayet durum da böyle olsaydı, o zaman, "ehlî eşeklerin etleri Hayber senesinde haram kılınmıştı" şeklindeki, bütün müfessir ve muhaddislerin görüşleri batıl olmuş olurdu. Çünkü haram kılma işi, bu günden daha önce mevcût olunca, bu tahrimi, bu şüpheyle tefsir etmenin bir manası kalmazdı." Bu, güzel ve kuvvetli olan bir cevaptır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın fiillerinin kulların maslahat ve faydalarına bağlı olduğunu ileri sürenler, bu ayetin zahiriyle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: Çünkü bu, bu hayvanların, falanca varlıkların, insanların menfaati için yaratılmış olmaların iktizâ eder. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın *"Bu bir kitâbtır ki, (bütün) insanları Rabblerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa çıkarman için sana indirdik"* (İbrahim, 1) ayetiyle, *"Ben cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) ayetidir. Fakat bu hususta sözümüz malumdur.

DÖRDÜNCÜ MESELE Bir kimse şöyle diyebilir: Bu ayetin manası, "Allah atı, katırı ve eşeği, siz onlara binesiniz diye ve zinet olmaları için yaratmıştır" şeklindedir. O halde bu ibare niçin terkedilmiştir?

Cevap: Cenâb-ı Hak, bu sözü bu ifadeyle getirince, o zaman zinet, onların yaratılış maksatlarından biri olurdu ki, bu caiz değildir. Çünkü bir şeyle zinetlenmek, kendini beğenmeyi, böbürlenmeyi ve kibri doğurur ki, bunlar kötü, kınanmış huylardır. Allah Teâlâ ise bütün bunları yasaklamıştır. O halde daha nasıl O, "Bütün bunları elde edesiniz diye, bu hayvanları yarattım" der? Aksine O, "Sizler onlara binesiniz ve onlar sayesinde yorulma ve meşakkat gibi zararları kendinizden savuşturasınız diye, onları yarattım" demek istemiştir. Onlarla zinetlenmek, zaten işin kendisinde mevcuttur. Fakat bu bizzat maksûd değildir. İşte bu ibarenin seçilmesindeki hikmet budur.

Bil ki Allah Teâlâ insanların kendilerinden zarûrî olarak (kesin sûrette) istifade ettikleri hayvanların hallerini ilk önce zikredip, ikinci olarak da, hiçbir zaruret olmaksızın istifade etttikleri hayvanların hallerini zikredince, hayvanlardan geriye üçüncü kısım kalmış olur ki bu da, insanların genelde istifâde etmedikleridir ki, Allah Teâlâ, bunları kısaca beyan ederek وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"O, sizin bilmediğiniz daha neler yaratır"* buyurmuştur. Bu böyledir. Çünkü bu kısmın, tür, çeşit ve bölümlerini sayı altına almak, tek tek saymak mümkün değildir. Eğer insan bu kısmın, enteresan hallerini izah etmeye kalkışsa cilt cilt kitaplar yazdıktan sonra, bu ciltlerde yazılmış olanlar yazılamayanların yanında, denize nisbetle bir damla mesâbesinde olurdu. Binâenaleyh en güzel olanı, Hak Teâlâ'nın da bu ayette yaptığı gibi, bu kısmın toptan (kısaca) zikredilmesidir. **Atâ, Mukâtil** ve **Dahhâk, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: "Arş'ın sağında yedi kat gök, yedi kat yer ve yedi deniz kadar, nurdan bir nehir yer almaktadır. **Cebrâil** (a.s) her seherde, oraya girer ve yıkanır. Böylece de nûruna nûr, güzelliğine güzellik katar. Sonra çıkar silkelenir ve Allah Teâlâ, O'nun tüylerinden sıçrayan her damlanın düştüğü yerde, bin melek yaratır. Onlardan her gün yetmişbin melek Beyt-i Ma'mur'u ve Kâ'be'yi ziyaret ederler ve tekrar onlara Kıyamete kadar bir daha sıra gelmez."

★ ★
★

Doğru Yolu Göstermek Allah'a Aittir

وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَائِرٌ ۚ وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٩﴾

"Doğru yolu bildirmek Allah'a aittir. Onlardan bazısı ise eğridir. (Allah) dileseydi muhakkak hepinizi toptan hidayete erdirirdi"

(Nahl, 9).

Bil ki Allah Teâlâ, tevhidin delillerini izah edince, *"Doğru yolu bildirmek Allah'a âittir.."* buyurmuştur. Bu, "Ben her türlü mazeret ve sebebi ortadan kaldırmak için ve helâk olacak kişi apaçık bir delilden sonra helâk olsun, diri kalacak (iman edecek) kişi de, yine apaçık delili görerek diri kalsın diye, bu delilleri gösterdim ve izah ettim" demektir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vahidî şöyle demiştir: "**Kasd,** yolun dümdüz olmasıdır. Arapçada, "seni matlubuna, gayene ulaştıracak olan yol" manasında, طَرِيقٌ قَاصِدٌ وَقَصْدٌ denilir." Bunu anladığın zaman, bil ki ayette, takdiri, "Doğru yolu açıklamak Allah üzerinedir" şeklinde bir hazif vardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمِنْهَا جَائِرٌ *"Ondan bazısı ise eğridir"* buyurmuştur. Bu "meyleden, sapan yollar vardır" demektir. Arapça'da "**cevr**" haktan sapmak, meyletmek demektir. **Minha** (ondan) kelimesindeki zamir, "yol"a râcîdir. Yol (**sebil**) kelimesi, Hicazlılara göre müennestir. Bu, "Bazı yollar, haktan sapmıştır, hakka doğru değildir" demektir. O yollar da, küfrün ve dalâletin çeşitli yollarıdır. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Ayet insanları dine ve hakikata iletip, hertürlü (küfür) mazeret ve engellerini ortadan kaldırmanın Allah Teâlâ'ya vâcib (gerekli) olduğuna delâlet eder. Çünkü O, وَعَلَى اللَّهِ قَصْدُ السَّبِيلِ *"Doğru yolu bildirmek Allah üzerinedir"* buyurmuştur. Buradaki **alâ** edatı, vâcib oluşu ifade eder. Nitekim Cenâb-ı Hak bu manada وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ *"Beytullah'a Allah için haccetmek, insanlar üzerine borçtur"* (Al-i İmran, 97) buyurmuştur. Hem sonra ayet Allah Teâlâ'nın, hiç kimseyi azdırmadığına, saptırmadığına ve hak yoldan çevirmediğine de delalet eder. Çünkü eğer Allah Teâlâ, saptıran olsaydı, "Doğru yolu bildirmek ve ondan saptırmak Allah'a âittir" buyururdu. O böyle demeyip aksine, sadece doğru yola iletmenin kendine âit olduğunu bildirip, eğri yol için kendine âit olduğunu söylemeyip, *"Onlardan bazısı ise eğridir"* buyurunca, bu Hak Teâlâ'nın hiç kimseyi dinden saptırmadığına delâlet etmiş olur."

Alimlerimiz buna şöyle cevap vermişlerdir: "Ayetteki عَلَى اللَّهِ *"Allah üzerinedir, Allah'a âittir"* ifâdesi ile, "Allah'ın fazlı ve keremi ile, hak yolu ve hak dini beyân etmesi, Allah'a âittir" manası kastedilmiştir. Allah'ın dalâlete sevketme ve saptırmasının nasıl olduğunu beyan etmesi ise gerekmez. İşte bu ifadeden kastedilen bu manadır. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE Cenâb-ı Hakk'ın وَلَوْ شَآءَ لَهَدٰىكُمْ أَجْمَعِينَ *"Eğer dileseydi, muhakkak hepinizi toptan hidayete erdirirdi"* cümlesi, Allah Teâlâ'nın kâfirleri hidayete erdirmeyi dilemediğine ve onların iman etmelerini istemediğine delâlet eder. Çünkü lev (eğer) edatı, bir şeyin olmamasından ötürü, diğer bir şeyin de olmayacağını ifade eder. Binâenaleyh bu ayetin manası, "Eğer O size hidayet etmek isteseydi, hidayet ederdi" şeklinde olur ki bu, Allah Teâlâ'nın kâfirlerin hidayetini dilemediğini ve bu sebeple onlara hidayet etmediğini gösterir. İşte bu da biz (ehl-i sünnetin) söylemek istediğine delalet eder.

Esamm buna şu şekilde cevap vermiştir: "Bununla, "Eğer Allah sizi imân etmeye mecbur tutmayı dileseydi, sizi (öyleee) hidayete erdirirdi" manası kastedilmiştir ki, bu da, Allah'ın onları imana mecbûr tutmak istemediğini gösterir."

Cübbâî ise şu şekilde cevap vermiştir: "Bu, "Eğer Allah dileseydi, sizi cennet yoluna yahut mükâfaat elde etme yoluna iletirdi. Ama o bunu ancak, hakeden kimseler için diler" demektir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu ayetteki "hidayet" ile, imana hidayet etme, sevketme" manasını kastetmemiştir. Çünkü iman bütün mükelleflerin gücü dahilinde olan şeydir."

Bazıları da şöyle cevap vermişlerdir: "Bununla, "Eğer Allah istese idi, sizi doğrudan doğruya, lütfu gereği cennetine hidayet eder, iletirdi. Ama O, size getirdiği ve izah ettiği deliller ile o büyük makamı tanıtmış ve anlatmıştır. Dolayısıyla kim o delillere tutunursa o makamı elde eder. Kim de onlardan yüz çevirirse o delilleri elden çıkarmış ve azaba düşmüş olur" manası kastedilmiştir." Allah en iyi bilendir. Bil ki bu görüşleri, cevapları ile birlikte, daha önce defalarca ele aldık. Artık o cevapları tekrar etmenin faydası ve gereği yoktur.

★ ★
★

Bitkiler Âlemindeki Tevhid Delilleri

هُوَ ٱلَّذِىٓ أَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً لَّكُم مِّنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ ۝١٠ يُنۢبِتُ لَكُم بِهِ ٱلزَّرْعَ وَٱلزَّيْتُونَ وَٱلنَّخِيلَ وَٱلْأَعْنَابَ وَمِن كُلِّ ٱلثَّمَرَٰتِ ۗ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ۝١١

"O, sizin için gökten su indirendir. İçilecekler bundandır ve içinde hayvanlarınızı otlattığınız otlar da bundandır. (Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyve bitiriyor. Bunların herbirinde tefekkür edecek kimseler için elbette birer ayet vardır"

(Nahl, 10-11).

Bil ki yeryüzündeki maddelerin hayvanlardan sonra en kıymetlisi bitkiler olup, Allah Teâlâ da hakîm bir yaratıcının varlığına daha önce hayvanların dikkate değer hallerini anlatarak delil getirince, bu ayette de, o hakîm yaratıcının varlığına, bitkilerin enteresan halleri ile delil getirmiştir.

Yağmurun Mahiyeti

Bil ki *"gökten inen su"*dan murad, yağmurdur. Yağmurun buluttan mı, gökten mi yağdığı meselesini, bu kitapta defalarca anlattık. Binâenaleyh yağmur iki kısımdır: Allah Teâlâ'nın hem bizim için, hem de bütün canlılar için içecek su kıldığı ki bu, ayette **minhu şerâb** *"İçilecekler bundandır"* ifadesi ile anlatılmıştır. Cenâb-ı Hak bir başka ayetinde, bunun çok kıymetli bir nimet olduğunu bildirerek, *"Her diri şeyi sudan yarattık"* (Enbiya, 30) buyurmuştur.

Eğer, "Siz mahlûkatın içeceği suyun ancak yağmurdan olduğunu mu, yoksa bu içeceğin bazan yağmurdan, bazan başka şeyden, yani yerin derinliklerinden mevcut olan su kaynaklarından olduğunu mu kabul ediyorsunuz?" denilirse, **Kâdî** buna şöyle cevap verir: "Allah Teâlâ, yağmurun bizim içeceğimiz olduğunu beyân buyurmuştur; yağmurun dışındaki şeylerden içmemizi nehyetmemeştir." Birisi şöyle diyebilir: "Ayetin zâhiri, hasr (sadece) manasına delalet eder. Çünkü ayetteki لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ üslûbu hasr ifade eder. Çünkü bu, "Ondan, başkasından değil" demektir."

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Yerin altında biriken o tatlı su kaynaklarının, orada biriken ve toplanan yağmur sularından olması imkansız değildir. Bunun delili, *"Gökten de yetecek kadar su indirdik ve onu yerin (altında) yerleştirdik"* (Mü'min, 18) ayetidir. Bunun, tatlı suların dışındaki sular hakkında olması da imkansız değildir. Buna göre denizin suyu da, yağmur suları cinsinden olur.

Şecer Kelimesinin Manası

Gökten inen ve Allah'ın kendisi ile bitkileri bitirdiği ikinci kısım suya, ayette وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ *"İçinde (hayvanlarınızı) otlattığınız otar da bundandır"* buyruğu ile işaret edilmiştir. Bu cümle ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Ayetin zahiri, **"Şecerî"** otlatmanın mümkün olduğu manasına gelir. Bu, ancak ayetteki **"şecer"** sözü ile, kuru ve yaş ot manası kastedildiği zaman mümkün olur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Zeccâc şöyle der: "Yeryüzünde biten herşeye **"şecer"** denir. Nitekim şâir, ★ يُطْعِمُهَا اللَّحْمَ إِذَا عَزَّ الشَّجَرُ ★

"Bitki kıt olduğunda o, onlara et yedirir" demiştir. Yani, "Onlar, yeryüzünde kıtlık olduğunda, bitki bulunmadığında, atlarına süt içirirler" demektir. **İbn Kuteybe,**

"Ayetteki "Şecer" ile "ot" manası kastedilmiştir. Nitekim İkrime'den gelen bir hadiste, *"Şecer bedeli para alıp yemeyin. Çünkü bu haramdır"* yani لَاتَأْكُلُوا ثَمَنَ الشَّجَرِ فَإِنَّهُ سُحْتٌ buyurulmuştur. Buradaki "şecer"ot manasınadır.

Birisi şöyle diyebilir: "Allah Teâlâ, " *"Necm" ve "şecer" (Allah'a) secde ederler"* (Rahman, 6) buyurmuştur. Buradaki "necm" ile, gövdesi, kütüğü olmayan, yeryüzü üzerinde gözüken ve parlayan bitkiler; "Şecer" ile de, gövdesi olan bitkiler (yani ağaçlar) kastedilmiştir. Müfessirler böyle demektedirler. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, bu ayette "Şecer"i, "necm" üzerine atfettiğine göre bu, bu ikisinin birbirinden başka olduğuna delalet etmiştir."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Cinsin, türe; türün de cinse atfedilmesi, yaygın ve meşhur bir üslûbtur. Hem sonra "Şecer" lafzı, bir karışma, birbirine girme manasını ihsâs ettirir. Nitekim insanların sesleri birbirine karıştığında, تَشَاجَرَ الْقَوْمُ "Millet münakaşaya tutuştu; mızraklar birbirine girip karıştığında, تَشَاجَرَتِ الرِّمَاحُ denilir. Hak Teâlâ da, حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ *"Aralarında ortaya çıkan davalarında, senin hükmüne başvurmadıkça"* (Nisa, 65) buyurmuştur. Bu karışma, birbirine girme manası kuru ve yaş otlarda da vardır. Şu halde "şecer" lafzının, bu manaya da gelmesi gerekir.

İkinci Görüş: Develer, büyük ve yüksek ağaçların yapraklarından otlanabilirler. Dolayısıyla birinci görüşte zikrettiğimiz izahlara hacet kalmaz. (O zaman buradaki "Şecer" kelimesi ağaç manasına olmuş olur.)

İkinci Bahis: Cenâb-ı Hak فِيهِ تُسِيمُونَ yani "O, o şecerlerde (otlarda ve) ağaçlarda) hayvanlarınızı otlatırsınız" buyurmuştur. Arapça'da, hayvanlarını otlatmak için salıverdiğinde أَسَمْتُ الْمَاشِيَةَ dersin. Yine hayvanlar istediği gibi otlayıp, gezip tozduğunda da, سَامَتِ الْمَاشِيَةُ – تَسُومُ – سَوْماً – سَائِمٌ – سَائِمَةٌ denilir. Zeccâc şöyle der: "Bu kelime, damga ve alamet manasına gelen, "Sûme" kelimesinden alınmıştır. Bunun izahı şöyledir. O hayvanlar otladıkları yerlerde bazı izler, alametler bırakırlar." Başkaları da şu izahı yapmışlardır: "O hayvanlar, otlağa salıverilmek için damgalanırlar." Bu kelime ile ilgili geniş izahı, وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ (Al-i İmran, 14) ayetinin tefsirinde yapmıştık.

Cenâb-ı Allah يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ *"(Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler bitiriyor"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Cenâb-ı Hakk'ın yağmur suyu vasıtası ile bitirdiği bitkiler ikiye ayrılır:

1) Hayvanların otlaması ve diğer canlıların otlaması için olan bitkiler. Bu, ayetteki *"İçinde (hayvanlarınızı) otlattığınız"* cümlesi ile anlatılmıştır.

2) İnsanın yemesi için yaratılmış olanlar... Bu da, " *(Allah) onunla, sizin için ekin, zeytin...*" ifâdesi ile anlatılmıştır.

Buna göre eğer, "Allah Teâlâ bu ayette önce hayvanlar için olan bitkileri zikretmiş, bunun peşinden de insanlar için gıda olacak olanları zikretmiştir. Bir başka ayetinde ise, bu sırayı değiştirmiş, önce insanların yiyeceğinden, sonra hayvanların otlayacağı şeylerden bahsederek, *"Hem siz yeyin, hem davarlarınıza yedirin"* (Tâhâ, 54) buyurmuştur. Bunun hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu ayette bahsedilen sıra ile, bir güzel ahlaka dikkat çekmek istemiştir. O güzel ahlak da, insanın, eli altındakilere, kendinden daha çok ve daha fazla ihtimam göstermesi, dikkat etmesidir. İkinci ayet ile ise, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, اِبْدَأْ بِنَفْسِكَ ثُمَّ بِمَنْ تَعُولُ *"Önce kendinden başla, sonra geçimini üzerine aldığın kimselere bak"*[21] hadis-i şerîfinde anlatılan mana kastedilmiştir.

İkinci Bahis: Ebu Bekir'in rivayetine göre, **Âsım**, bunu nûn ile, azamet ifâde etsin diye, **nünbitu** "Biz... bitiriyoruz" şeklinde okurken, diğerleri, yâ ile **yünbitü** "(Allah) bitiriyor" şeklinde okumuşlardır. **Vahidî**, bunu yâ ile okumanın, önceki ifâde ve fillere daha uygun düştüğünü söylemiştir.

Hayvanî Ve Nebatî Gıdalar

Üçüncü Bahis: Bil ki insan, gıdaya muhtaç olarak yaratılmıştır. Gıdalar, ya hayvansal, ya bitkisel olur. Hayvansal gıdalar, bitkisel gıdalardan daha kıymetli (ve kuvvetli)dir. Çünkü, hayvansal gıdaları yediğinde insanın uzuvlarının gelişip büyümesi, bitkisel gıdaları yediğinde gelişip büyümesinden daha hızlı ve kolay olur. Çünkü insanla hayvan arasındaki müşâbehet (benzerlik-yakınlık) daha ileridir. Hayvansal gıdalar, ancak hayvanların otlaması ile elde edilir. Bu gıdayı artırma çabası da, otlatma sayesinde olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın bahsettiği otlatma da bundan dolayıdır. Bitkisel gıdalar ikiye ayrılır: Tahıllar ve meyveler... Tahıllar: Bunlara ayette "**Zer**" (ekin) kelimesi ile işaret edilmiştir. Meyvelere gelince, bunların en kıymetlisi zeytin, hurma ve üzümdür. Zeytin, bir açıdan meyve, bir açıdan gıda (esas yiyecektir). Çünkü zeytinde çok yağ vardır. Yağların yemede, yağlamada ve kandilin yanmasında kullanımı çoktur. Hurma ve üzümün, diğer meyvelerden farklı ve üstün oluşu, açık ve malumdur.

Allah Teâlâ, insanların istifade ettiği hayvanları tafsilatlı olarak zikredip, sonra diğer hayvanlar hakkında, *"Sizin bilmeyeceğiniz daha neler yaratıyor O"* (Nahl, 8) buyurduğu gibi, bu ayette de insanların istifâde ettikleri bitkileri ayrıntılı bir şekilde sıralamış, diğer bitkilerin cinsleri, türleri, özellikleri ve faydaları ile ilgili mufassal açıklamanın ciltlere sığmayacağına dikkat çekmek ve bu hususta uygun olanın öz

21) Müslim, Zekât, 41, 106 (2/693, 721).

bir ifade ile yetinmek olduğunu belirtmek için وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ *"ve her türlü meyveden (bitiriyor"* buyurmuştur!

Cenâb-ı Hak, daha sonra إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ *"Bunların her birinde tefekkür edecek kimseler için elbette birer ayet vardır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Tohumdan Bitkinin Çıkması

Birinci Bahis: Bu bahis, bütün bu sayılan şeylerin, Allah'ın varlığına delil olan ayetler oluşunu izah hakkındadır. Buna göre biz diyoruz ki: "Tek bir tane,toprağa düşer. Bu halde bir müddet zaman geçince, onun içine, yerin (toprağın) rutûbet ve neminden bir miktar geçer. Böylece o şişer ve bunun peşisıra üst tarafından ve alt tarafından çatlar. Derken onun üst tarafından, toprağın içinden yukarı, göğe doğru yükselen bir fidan, alt tarafından da yerin derinliklerine dalan bir başka fidan çıkar. Yerin derinliklerine doğru dalan kısım, o ağacın kökleri adını alır. Derken onun yukarı çıkan fidanı büyüyüp, gelişip, güçlenir. Böyece ondan yapraklar, çiçekler,tomurcuklar ve meyveler çıkar. Sonra o meyveler, mesela üzüm gibi, farklı farklı niteliklerde olan maddeler ihtiva ederler. Çünkü meselâ üzümün kabuğu ve çekirdeği soğuk, sert ve katıdır. Fakat eti sıcak, nemli ve latifdir. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Hem toprağın özelliği, hem de feleklerin ve yıldızların hareket ve tesirleri, bütün bu maddelere aynıdır. Bu şeylerin tesir ve alâkalarının aynı olmasına rağmen, o meyvelerin karakter, tad, renk, koku ve sıfat bakımından farklı farklı olduklarını görürsün. Binâenaleyh akıl, açıkça bütün bunların ancak, hakim, rahîm ve kâdir bir fâil-i muhtardan (Allah'dan) ötürü olduğuna delâlet eder. İşte bu delilin izahı bundan ibarettir.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ bu ayeti, *"Tefekkür edecek kimseler için"* diye bitirmiştir. Bunun sebebi Allah Teâlâ'nın, bundan önce gökten su indirip, onunla ekin, zeytin, hurma ve üzüm bitirdiğinden bahsetmiş olmasıdır. Birisi şöyle diyebilir: "Biz, onları bitirenin Allah olduğunu kabul etmiyoruz. Bütün bu şeylerin ancak dört mevsimin birbirini takip etmesi ve güneş, ay ve yıldızların tesiri ile meydana gelmiş olduklarını söylemek niçin mümkün olmasın?" Sen bu soruyu iyice anladığında, bu ihtimalin yanlışlığına dâir bir delil bulunmadığı müddetce, ayetteki delil (izah), bu neticeyi tam ve mükemmel bir şekilde ifâde etmiş olmaz, aksine bu hususta tefekkür ve teemmül işi devam etmiş olur. İşte bu sebebten ötürü Cenâb-ı Hak bu ayeti, *"Tefekkür edecek kimseler için"* diye bitirmiştir.

★ ★
★

Bütün Kâinatın İnsana Hizmeti

وَسَخَّرَ لَكُمُ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ وَٱلشَّمْسَ وَٱلْقَمَرَ ۖ وَٱلنُّجُومُ مُسَخَّرَٰتٌۢ
بِأَمْرِهِۦٓ ۗ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٢﴾ وَمَا ذَرَأَ لَكُمْ فِى ٱلْأَرْضِ مُخْتَلِفًا
أَلْوَٰنُهُۥٓ ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَةً لِّقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣﴾

" (Allah), geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin emrinize musahhar kıldı. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunların herbirinde aklını kullanacak kimseler için elbette ayetler vardır. Sizin için yerde çeşitli renklerle yarattığı neler varsa (onları da size müsahhar kılmıştır). Bunların herbirinde, öğüt alacak kimseler için elbette birer ayet vardır"

(Nahl, 12-13).

Ayetle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hareketi Başlatan İlk Prensip Allah'tır

Bil ki Allah Teâlâ, bu ayette, "bahsettiğimiz o soruya" şu iki bakımdan cevap vermiştir:

Birinci Cevab: Bu süfli âlemde (yeryüzünde) meydana gelen hadiseler, bazı feleklerle ve yıldızlarla ilgili birtakım teşkilât ve münasebetlere izafe edilmişlerdir. Ama o feleklerin ve yıldızların hareket ve münasebetleri için birtakım sebebler gerekir. O hareketlerin sebebleri ise, ya yıldızların ve feleklerin kendileridir, yahut da kendileri dışında bazı şeylerdir. Birincisi şu iki bakımdan batıldır:

a) Cisimler, birbirine benzerdir. Binâenaleyh eğer "cisim olma", sıfatın (meselâ hareketin) illeti olsaydı, o zaman her cismin mutlaka o sıfatla mevsûf olması gerekirdi ki bu imkansızdır.

b) Eğer cismin kendisi, mesela o hareket sıfatının meydana gelmesinin illeti olsaydı, o zaman o cismin kendisi devam ettiği, bulunduğu sürece o hareketin de devam etmesi gerekirdi. Eğer böyle olsaydı, o zaman cismin, hiçbir değişikliğe uğramadan aynı hal üzere kalması gerekirdi. Bu ise, cismin hep hareketsiz olmasını gerektirir, hareketli olmasına mânî olurdu. Binâenaleyh maddenin (cismin) zatı gereği

(madde oluşundan dolayı) hareket ettiğini ileri sürmenin, o maddenin, zâtı gereği sakin (hareketsiz) olmasını gerektireceği sâbit olmuş olur. Varlığı yokluğuna götüren şey ise batıldır. Böylece cismin, cisim olduğu için, hareketli olmasının imkansız olduğu sâbit olur. Geriye, onun başka bir sebebten ötürü hareketli olması ihtimali kalır. O başka sebeb de, ya onun içine sirayet eden, yahut da ondan ayrı bir şey olur. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü bahsedilen konu, başka cisimlere değil de o cisme, mesela o kuvvetin verilmesi ile ilgilidir.

Böylece felek ve yıldızların maddelerini hareket ettirenin, onlardan ayrı ve başka birşey olduğu kesinleşir. Onlardan ayrı ve başka olan o şey, eğer cisim yahut cisimle ilgili birşey olursa, ilk taksim (ihtimaller) yine karşımıza çıkar. Yok eğer o şey, cisim yahut cisimle ilgili birşey olmaz ise, bu durumda, ya mûcib-i bizzat (mecbûr) olur. Yahut da hür ve irâde sahibi bir fâil olur. Birinci ihtimal batıldır. Çünkü mûcib-i bizzat olan şeyin, bütün cisimlerle alâka ve irtibatı aynıdır. Binâenaleyh bu takdirde bazı cisimlerin, o belli bazı tesirleri kabul etmesi, diğer bazılarından daha evla olamaz. Bu ihtimal batıl olunca, felekleri ve yıldızları hareket ettirenin, cisim olmaktan ve cisimle alâkalı bir şey olmaktan münezzeh, hür ve irade sahibi; herşeye kâdir bir fâil olduğu sabit olur. Böyle olan ise Allah Teâlâ'dır.

Velhasıl diyebiliriz ki: Eğer biz, bu süflî alemdeki (yeryüzündeki) hadiselerin, (tabiî olayların), bazı felekî ve kevkebî (yıldızlarla ilgili) hareketlere varıp dayandığını, onlardan dolayı olduğunu söylesek bile, o felekî ve kevkebî hareketlerin başka felek ve yıldızlara nisbet edilmesi mûmkin değildir. Aksi halde teselsül gerekir. Teselsül ise imkânsızdır. Öyleyse bu hareketleri yaratanın ve idare edenin Allah Teâlâ olması gerekir. Yeryüzündeki hadise ve hareketler, feleki hareketlere varıp dayandığında, felekî hareketlerin de Allah'ın yaratması, takdîri ve var etmesi ile olduğu sâbit olunca, bu, bütün herşeyin Allah'dan olduğunu, O'nun yaratması ve var etmesi ile olduğunu itiraf etmek olur. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin emrinize musahhar kıldı"* ayetinden kastedilen budur. Bu, "Eğer yeryüzündeki (tabiî) olaylar, gece ve gündüzün birbirini takib etmesi, güneş ve ayın hareketlerinden dolayı ise, teselsülü sona erdirmek (teselsüle düşmemek) için mutlaka bütün bu şeylerin meydana gelişlerinin, Allah'ın yaratması ve musahhar kılması ile olmuş olması gerekir" demektir.

Bu nokta, bu delil tamamlanınca, Cenâb-ı Hak bu ayeti إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Bunların herbirinde aklını kullanacak bir zümre için elbette ayetler vardır"* buyurarak hitâma erdirmiştir. Bu, "Aklı olan herkes, teselsülün bâtıl olduğunu, işin sonunda mutlaka, herşeye kâdir, nûr ve irade sahibi bir fâile varıp dayandığını anlar" demektir. İşte iki cevaptan birinin izahı böyledir.

Tabiat Fikrini İptal

İkinci Cevap: Şöyle deriz: Biz tabiatın, feleklerin ve yıldızların tesirinden ötürü, bitki ve hayvanların meydana gelmelerinin câiz (mümkin) olmayacağına delil

getiriyoruz. Bu böyledir. Çünkü tabiatın, feleklerin, yıldızların, güneşin ve ayın tesiri, bütün cisimler için aynıdır. Fakat buna rağmen görüyoruz ki, üzümün cismi üzüm olduğunda kabuğu ayrı bir karakter, çekirdeği ayrı bir karakter, etli kısmı üçüncü bir karakter, suyu ise dördüncü bir karakterdedir. Hatta biz, meselâ gülde tek bir yaprağın görünümünden bir yüzünün son derece sarı, öteki yüzünün ise son derece kırmızı olduğunu görüyoruz. Halbuki o yaprak ince ve şeffaftır. Yine biz, o yıldız ve feleklerin, bu ince ve şeffaf yaprağın her iki görünümüne nisbet ve tesirinin aynı olduğunu zarûrî (kesin) olarak biliyoruz. Bir tek maddedeki bir tabiat (özellik), ancak bir fiil, bir tesir icrâ edebilir. Baksana onlar şöyle demişlerdir: Basit şekil küredir. Çünkü aynı maddede, aynı tabiatın tesirinin birbirine benzer olması gerekir. Bütün tarafları birbirine benzeyen şekil ise küredir. Hem biz, bir mum yakıp diktiğimizde, eğer o mum, her tarafından beş arşınlık bir mesâfeyi aydınlatır ise, bu tesirin, her tarafta aynı olması gerekir. Çünkü tesir eden aydınlatma karakterinin (özelliğinin), her yöne nisbet ve tesirinin aynı olması gerekir.

Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, biz deriz ki: Bellidir ki güneşin, ayın, yıldızın, feleğin ve tabiatın o şeffaf ve ince yaprağın her iki yüzündeki etkisi aynı durumdadır. Yine bellidir ki, tek bir tesirli özelliğin nisbeti, tek olduğu zaman, onun eser ve neticesi de tek ve aynıdır. Halbuki gül yaprağı misalindeki netice aynı olmamıştır. Çünkü o yaprağın bir yüzü son derece sarı, öbür yüzü ise son derece kırmızıdır. Binâenaleyh bu, o sıfat, renk ve hallerin meydana gelişinde tesirli olanın, o tabiat olmayıp, aksine, hakîm, hür ve irade sahibi bir fâil olduğuna kesinkes hükmetmeyi gerektirir. O fâil-i muhtar da Allah Subhânehû ve Teâlâ olup, *"Sizin için yerde çeşitli renklerle yarattığı neler varsa (onları da size müsahhar kılmıştır"* ayetinden kastedilen mana budur.

Bil ki, bu hüccetin dayanağı, mûcib-i bizzat (zatı ve tabiatı icabı müessir) olanın her şeye nisbetinin aynı olması gerektiği hususu olunca; duyu organlarımız da bu bitkisel maddelerin farklı sıfatlar ve birbirinden farklı durumlarda bulunduğuna delâlet edince, bunlarda müessir olanın, zâtı gereği mûcib bir şey olmayıp, tam aksine hür ve irâde sahibi bir fâil-i muhtar olduğu ortaya çıkmış olur ki, bu delilin izahının tamamı da budur. Böylece de, birinci ayeti, *"tefekkür edecek kimseler için"*; ikinci ayeti, *"aklını kullanacak kimseler için"* ve üçüncü ayeti de, *"öğüt alacak kimseler için"* ifâdesiyle bitirenin, bu nefis hikmetlere ve apaçık delillere dikkat çeken zât olduğu sabit olmuş olur. Gerek dinî gerekse dünyevî hususlardaki lûtfundan dolayı hamd, ancak Allah'a mahsustur.

İKİNCİ MESELE

İbn Amir, وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ **kelimelerini mübtedâ, müsahharâtun kelimesini de, haber olarak merfû okurken, Asım'ın ravisi Hafs, sadece Ve'n-nücûmu kelimesini** mübtedâ, **musahharâtun** kelimesini de haber olarak merfu okunmuştur. Bu kıraati buna sevkeden husus, "teshîr" lafzını tekrâr etmemektir. Çünkü Araplar, *"Sehhartu hâzâ'ş-şey'e müsahharen"* demezler. Buna şu şekilde cevap verilir: "Bunun manası

şudur: "Allah Teâlâ, bütün bunları, kendi kudret ve irâdesi altında müsahhar olarak bütün bunları bize müsahhar ve amâde kılmıştır..." İşte, doğru olan söz de budur. Buna göre ifâdenin takdiri, "Bütün bunlar, Allah'ın kudret, emir ve müsaadesi altında müsahhar olarak, onları insanlar için âmade kılmış ve onların fayda ve maslahatlarına muvafık kılmıştır" şeklindedir. Böyle olması halinde, faydadan hâlî olan bir tekrar gerekmemiş olur. Allah en iyisini bilendir. Geriye ayetle ilgili birkaç soru kalmıştır.

Teshîrin Mânası

Birinci Soru: "**Teshîr**" "hükmetmek ve zorlamak" demektir. Bu ise ancak, hükmedilmesi mümkün olan kâdir zata yaraşır (yani âkiller hakkında geçerlidir). Amma gece, gündüz, cansızlar, güneş ve ay hakkında bu hakimiyyet nasıl geçerli olur?

Buna şu iki şekilde **cevap** verilebilir:

a) Allah Teâlâ bütün bu şeyleri, kulların maslahatlarına uygun olarak ayni tarz üzere idare edince, bunlar inkıyâd eden ve boyun eğen bir köleye benzetilmiş olurlar. İşte bu manadan dolayı, bu tür tedbir hakkında **teshîr** lafzı kullanılmıştır.

b) Bu, ancak hey'et âlimlerinin, gök bilimcilerin metot ve görüşlerine göre doğru olur. Çünkü onlar şöyle derler: Güneşin ve ayın tabîî hareketi, batıdan doğuya doğru olan bir harekettir. Halbuki Allah Teâlâ, bu yıldızları, en büyük feleğin hareketi vasıtasıyla doğudan batıya doğru takdir etmiş olur. İşte böylece bu hareket mecburî olmuş olur. Bu sebepten dolayı da, bunlar hakkında "**teshîr**" kelimesi kullanılmıştır.

İkinci Soru: Gece ve gündüzün meydana gelişleri ancak, güneşin hareketleri sebebiyle olunca, gece ve gündüzün zikredilmiş olması, güneşin zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz.

Cevap: Gece ve gündüzün meydana gelmesi, güneşin hareketi sebebiyle olmayıp, aksine onların meydana gelişleri, hareketinin, ancak Allah Teâlâ'nın hareket ettirmesiyle olduğuna işarette bulunduğumuz en büyük feleğin hareketi sebebiyledir. Ama güneşin hareketi ise, günün meydana gelmesinin değil, gecenin meydana gelmesinin illetidir.

Üçüncü Soru: Cenâb-ı Hakk'ın, **bi emrih** *"O'nun emrine..."* ifâdesi ne anlama gelir? Halbuki, "teshir"de müessir olan, emri değil, kudretidir.

Cevap: Bu ayet, felekler ve yıldızların cansız olup olmadıklarına (göre manalandırılabilen) bir ayettir. Müslümanların ekserisi, onların cansız oldukları kanaatindedirler. Binâenaleyh, hiç şüphesiz ki bu ayette geçen "**emr**" kelimesini, "yaratıp takdir etmek" manasına hamletmişlerdir. "**Emr**" lafzı'nın şan,iş ve durum manasında kullanılması, oldukça çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bir şeyi(n olmasını) dilediğimiz zaman sözümüz ancak ona "Ol" dememizden ibârettir. O da derhal oluverir..."* (Nahl, 40) buyurmuştur. Bazıları da, bunların cansız olmadıkları kanaatindedirler. Binâenaleyh işte bu durumda, ayetteki "**emr**" kelimesinin, Allah'ın

izni ve müsaadesi, mükellef kılması manasına hamledilmesi uygun düşer. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Denizin Âmâde Kılınması

وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا
وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٤﴾

"O, denizi -oradan taze bir et yemeniz, oradan giyeceğiniz zineti çıkarmanız için- râm edendir. Gemilerin orada suları yararak gittiklerini görüyorsun ki, bu sırf Allah'ın lütf-u kereminden nasip aramanız ve O'na şükretmeniz içindir" (Nahl, 14).

Bil ki. Cenâb-ı Hak, ilk mertebede, uluhiyyetin isbâtı hususunda, göklerin kütlelerini; ikinci mertebede, insanın bedeni ve rûhunu; üçüncü mertebede, hayvanların yaratılışlarının ilginçliğini, dördüncü mertebede de bitkilerin karakterlerinin ilginçliğini delil olarak zikredince, beşinci mertebede de unsurların ilginç hallerini yaratıcının varlığına delil getirip bunlardan da ilk önce, su unsuruna yer vermiştir.

Bil ki gök bilimciler şöyle demişlerdir: Yer kürenin dörtte üçü su altındadır. Bu, okyanus olup, su unsurunun da tamamıdır. Meskûn olan bu dörtte birde de yedi deniz meydana gelmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak bundan sonra, *"deniz de, arkasından yedi deniz daha kendisinden yardım ederek (mürekkeb) olsa..."* (Lokman, 27) buyurmuştur. Allah Teâlâ'nın insanlara "musahhar" kılmış olduğu deniz de, işte bu denizlerdir. Allah'ın bu denizleri mahlûkata musahhar kılmasının manası, O'nun, gerek üzerinde gemiler yüzdürmek, gerekse, içlerine dalmak suretiyle, onları, insanların kendilerinden yararlabileceği bir durumda var etmiş olmasıdır.

Denizlerdeki Faydalar

Bil ki, denizlerin faydaları pekçoktur. Allah Teâlâ bu ayette, bu faydalardan şu üç çeşidi zikretmiştir:

Birinci Fayda: Cenâb-ı Hakk'ın; لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا *"Oradan taze bir et yemeniz için..."* ayetinin ifâde ettiği hususdur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbnu'l-A'rabî, bu kelimenin, hemzesiz olarak "**Lahmun tariyyun**" şeklinde kullanıldığını; Arabların طَرُوَ يَطْرُوُ طَرَاوَةً (Taze ve hoş olmak) dediklerini söylerken, **Ferrâ**, bu fiili طَرِىَ يَطْرِىُ طَرَاءً وَطَرَاوَةً şeklinde kullanıldığını söylemiştir ki bu tıpkı شَقِىَ يَشْقَى شَقَاءً وَشِقَاوَةً (Bedbaht oldu-bedbaht olmak) denilmesi gibidir.

Bil ki **tarıyyen** kelimesinin ayrıca zikredilmesinin önemli bir faydası bulunmaktadır. Çünkü balığın tamamı tuzlu olsaydı, taze olmasıyla bilinecek olan Allah'ın kudreti, o zaman bu derece bilinemezdi. Bil ki, son derece acı ve tuzlu bir denizden, eti alabildiğince leziz ve tatlı olan bir canlı çıkınca, bunun tabiat gereği değil, tam aksine, zıddı zıddından çıkarıp meydana getirdiği için, Allah'ın kudret ve hikmetiyle olduğu anlaşılmış olur.

İKİNCİ MESELE

Balığın Et Sayılmaması

Ebu Hanîfe (r.h.) şöyle der: Bir kimse, et yemeyeceğine dair yemin etse de, balık eti yese, yeminini bozmuş olmaz. Çünkü, balığın etine, (mutad anlamda) et denilmez. Diğerleri de şöyle demişlerdir: "O, yeminini bozmuş olur. Çünkü Allah bu ayette, onun et olduğunu açıkça belirtmiştir. Halbuki, Allah'ın izahının üstünde bir izah yoktur." Rivayet olunduğuna göre **Ebu Hanîfe** (r.h.) bu şekilde hüküm verip, **Sevrî de** bu hükmü duyduğunda, bunu kabul etmeyip, **Ebu Hanîfe**'nin hükmünün aleyhine bu ayeti delil getirince, **Ebu Hanîfe, Süfyân-ı Sevrî**'ye birisini yollayarak, bisatı (sergisi) üzerinde namaz kılmamaya yemin eden, ama yeryüzünde namaz kılan kimsenin yeminini bozup bozmadığını sordurtunca, **Süfyân** "yemini bozmuş olmaz" deyince de, **Süfyân**'a soruyu soran o adam, "Peki Allah, *"Allah yeri sizin için bir bisat (sergi) yapmıştır"* (Nûh, 19) buyurmamış mıdır?" deyince de **Süfyân es-Sevrî** bunun **Ebu Hanîfe**'nin telkini ile olduğunu anlar.

Bir kimse şöyle diyebilir: Bu söz kuvvetli değildir. Çünkü bu konuda söylenebilecek en son söz, "Biz aleyhine delil bulunduğu için, "**bisât**" kelimesi hakkında Kur'an (ayetinin) zahiriyle amel etmedik. Binâenaleyh, bundan, bir başka ayette Kur'an'ın zahiriyle amel etmeyi terketmemiz gerekmez. Bu iki misal arasındaki fark, şu iki yöndendir:

1) O kimse, seccâdesi üzerinde namaz kılmayacağına dair yemin ettiğine göre, biz, şayet "**el-ardu**" (yeryüzü) kelimesini "**bisât**" lafzının anlamı içine sokacak olsak, o zaman bizim, o kimseyi namaz kılmaktan da men etmemiz gerekir. Çünkü o kimse, seccâdeyle örtülmüş olan yerde namaz kıldığında, hiç şüphesiz ki yeminini bozmuş olur. Binâenaleyh, "yeryüzü" tabirinin "**bisât**" (sergi) lafzının manası içinde mütalâa edilmesi halinde, o kimse, seccâde serilmemiş olan bir yer üzerinde namaz kılması halinde de yeminini bozmuş olur ki, bu da onun, namazdan men edilmesini gerektirir. Halbuki, böyle bir hüküm vermemiz mümkün değildir. Ama "balık etini", "**lahm-et**" lafzının manası içine sokmamız böyle değildir. Çünkü o kimsenin, mutlak olarak et yemekten men edilmesinde bir mahzûr yoktur. Binâenaleyh fark, ortadadır.

2) Biz, dili (Arapça'yı) bilen herkesin, "**bisat**" kelimesinin, halis katıksız yer anlamında kullanılışının bir mecâz olduğunu bileceğini, ama "et" lafzının "balık eti" için kullanılmasının mecâz olduğunu bilemeyeceğini zarûreten bilmekteyiz. Binâenaleyh, fark ortadadır. Allah en iyi bilendir.

Ebu Hanîfe (r.h.)'nin delili ise şudur: "Yeminler, örfe dayanır. Halbuki insanların örfü, mutlak olarak et zikredildiğinde, bundan balık etinin anlaşılmadığı şeklindedir. Bunun delili ise şudur: Bir kimse çocuğuna, "Şu parayla et al" dese de, o da balık alıp gelse, bu, yadırganmaya değer bir şeydir."

Cevap: Biz, **Kitâbu'l-Eymân** (Yeminler Kitabı)'da, sizin bazen lafızlara, bazen de örfe itibar ettiğinizi görmekteyiz ve sizin, bu ikisi arasında, belli bir kaide ve düstur zikrettiğinizi görmedik. Bunun delili de şudur: Meselâ bir kimse, çocuğuna "şu parayla et al gel" dese, o da, "Serçe eti" getirse, bu da yadırganması gereken bir şey olur. Ama siz, o kimsenin, serçe etini yemekle yemini bozacağını söylüyorsunuz. Böylece örfün, tutarsız olduğu; Kur'ân'ın nassına müracaat etmenin ise şart ve kesin bir şey (muteayyin) olduğu sabit olur. Allah en iyisini bilendir.

Denizin Faydalarından **ikincisi** Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا *"Ondan takacağınız zineti çıkarmanız için"* ayetinin ifâde ettiği hususdur. Ayetteki "**hilye-süs, zinet**" ile, inci ve mercân kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O iki denizden inci ve mercân çıkar"* (Rahman, 22) buyurmuştur. Erkeklerin o hilyeyi giymeleriyle, onların hanımlarının giymeleri kastedilmiştir. Çünkü, o kadınlar da onlardandır. Bir de, o kadınların o birtakım zinetlerle süslenmeye yönelmeleri, kocalarından ötürüdür. O halde, sanki onlar, o erkeklerin zinetleri ve giysileri gibi olmuş olur. Alimlerimizden bazılarının, mübah olan süs eşyalarında zekâtın farz olmadığı meselesi hususunda **Urve**'nin Hz. Peygamberden rivayet ettiği, لَا زَكَاةَ فِي الْحُلِيِّ *"Süs eşyâlarında zekât yoktur. Zek'ât olmaz"* hadisine tutunduklarını görmekteyim. Ben derim ki, bu hadis "daifu'r-rivâye" (rivâyeti zayıf)'dır. Doğru olması halindeyse şöyle denilebilir: Hadisteki "**el-hulliyyu**" lafzı, başında elif-lâm bulunan bir lafızdır. Biz, usûl-ü fıkıhta, böylesi lafızların daha önce geçmiş olan belli bir şeye hamledilmeleri gerektiğini beyan etmiştik. Daha önce geçmiş olan o muayyen "zinet eşyaları" ise, Allah Teâlâ'nın Kitâb-ı Kerim'inde bahsetmiş olduğu şey وَتَسْتَخْرِجُونَ مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا yani hilye (takı)dır. Böylece bu haberin sahih olması durumunda hadisteki zinet eşyasından "inci"nin kasdedildiği, dolayısıyla incinin zekâtının farz olmadığı anlaşılır. Bu durumda da bu hadisle istidlâl etmek sâkıt olur. Allah en iyisini bilendir.

Mevâhir Kelimesi

Üçüncü Fayda: Cenâb-ı Hakk'ın, وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ *"Gemilerin orada sular yararak gittiklerini görüyorsun ki, (bu, sırf Allah'ın) lütf-u kereminden nasip aramanız içindir"* ayetinin ifâde ettiği hususdur. Dil âlimleri "**Mahru's-sefineti**" tabirinin manasının, geminin önüyle suyu ikiye yarması anlamında olduğunu

söylerken, **Ferrâ**'dan bunun manasının, geminin rüzgarla hareket etmesinden dolayı çıkarmış olduğu ses olduğu rivayet edilmiştir.

Bunun böyle olduğunu bilince, **İbn Abbas**'ın, **mevâhir** kelimesine "Akıp gidenler" manasını vermesinin, ancak o gemi suyu yarmadan sadece akıp gittiğinde uygun ve yerinde olduğu anlaşılır. Cenâb-ı Hak, *"(sırf Allah'ın lütf-u kereminden nasib aramanız içindir"* buyurmuştur; yani, "Ticaret maksadıyla ona binmeniz ve böylece de Allah'ın fadlu kereminden kazanç talep etmeniz için;Allah'ın fadl ve ihsânını elde ettiğinizde de, muhakkak ki sizler O'na şükretmeye yönelir ve O'na şükredersiniz" demektir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Dağların Yere Çakılması

وَأَلْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ وَأَنْهَارًا وَسُبُلًا لَّعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥﴾
وَعَلَامَاتٍ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴿١٦﴾

"O, sizi sallayıp çalkalar diye, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar, ırmaklar, yollar koydu. Ta ki, maksatlarınıza ulaşasınız. Daha nice alâmetler. Yıldızla da, onlar yollarını bulurlar"

(Nahl, 15-16).

Bil ki bu ayetin maksadı, Allah Teâlâ'nın yeryüzünde yarattığı bazı nimetleri dile getirmektir.

Birinci Nimet: وَأَلْقَىٰ فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ *"O, sizi sallayıp çalkalar diye, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar... koydu"* ayetinin ifâde ettiği hususdur. Bu ayetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetteki أَن تَمِيدَ بِكُمْ ifâdesinin takdiri Kûfelilere göre لِأَن لَّا تَمِيدَ بِكُمْ "sizi, sallayıp çalkalamasın diye"; Basralılara göre ise كَرَاهَةَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ "sizi sallayıp çalkalamasını istemediği için" şeklindedir. Biz bu hususu, يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا (Nisâ, 176) ayetini tefsir ederken açıklamıştık. **Meyd** kelimesi hareket etmek, sağa sola yalpalamak anlamına gelir. Arapça'da bu manada, **"Mâde-yemîdu-meyden"** denilmektedir.

İKİNCİ MESELE Bu ayetin tefsiri hususunda cumhûrdan gelen en meşhur görüş şudur: Gemi, suyun üzerine bırakıldığında, bir taraftan diğer tarafa meyleder ve yalpalar. Fakat o geminin içine, ağır bazı şeyler, eşyâ konulduğunda, gemi suyun yüzünde istikrâr bulur ve dengelenir. İşte, tıpkı bunun gibi Allah da yeri suyun üzerinde yaratınca, bir tarafa meyletti ve yalpalamaya başladı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak yeryüzünde bu ağır dağları yarattı da, böylece, yer de, o dağların ağırlıkları sebebiyle suyun yüzünde karar kılmış oldu.

Bir kimse şöyle diyebilir: Bu, birkaç bakımdan problem arzeder:

Birinci Soru: Bu açıklama, ya yerin ve suyun, tabiatı gereği ağır olduklarını kabul etmekle yahut bu temel düsturu kabul etmeyip de, aksine bu maddelerin hareketlerinin tabiat ve karakterleri gereği olduğunu söylemekle, veyahut da bunların hareketlerinin tabiatları gereği olmayıp, tam aksine hür ve irâde sahibi bir failin yaratmasıyla olduğunu kabul etmekle yapılabilir. Birinci takdirde, bu izah müşkildir. Çünkü bu temel kaideye göre, yerin sudan daha ağır olduğunda bir şüphe yoktur. Sudan daha ağır olan ise, suya batar, onun üzerinde kalmaz. O suyun yüzünde yüzmeyince de, onun, sağa sola meylettiği, yalpaladığı söylenemez. Ama gemi böyle değildir. Çünkü gemi, ağaçtan yapılmaktadır. Ağacın içinde ise, hava ile dolu boşluklar bulunmaktadır. İşte bundan dolayı o ağaç, suyun üzerinde kalır, bu durumda da suyun üzerinde sağa sola meyleder ve yalpalar. Fakat içine ağır cisimler konulduğunda ise, yalpalaması durur ve karar kılar. Böylece, bu ikisi arasındaki fark anlaşılmış olur.

İkinci durum ise şöyle denilmesidir: Yerin ve suyun ağırlığı veya batması gibi bir tabiatı yoktur. Amma yerin alta inmesinin sebebi, Allah'ın, âdetini böyle icra etmesidir. Keza suyun yeryüzünü kuşatması da, sadece âdetullahın böyle icra edilmesindendir. Yoksa ne yerin, ne de suyun, bu özellikleri gerektiren bir tabiatı söz konusu değildir." İşte bu durumda biz diyoruz ki: Yeryüzünün sakin olmasının sebebi, Allah Teâlâ'nın onda sükûneti; onun sağa sola hareket edip yalpalamasının sebebi de, yine Cenâb-ı Hakk'ın onda hareketi yaratmış olmasından ötürüdür. Böyle olması halinde, "yeryüzü sağa sola yalpalıyordu da, yalpalamasın, yerinde dursun diye, Allah Teâlâ dağları yarattı ve o dağları yere perçinledi" şeklindeki görüş yanlış olur. Çünkü bu görüş ancak, yerin karakterinin, sağa sola yalpalamayı; dağın karakterinin ise, sağlamlaştırma ve sabit kalmayı gerektirdiğinde doğru olur. Halbuki biz şu anda, bütün bunları gerektiren bir karakterlerinin bulunmadığını farzederek konuşmaktayız. Binâenaleyh, böyle bir açıklamanın (tafsîl), bütün takdirlere göre müşkil olduğu sabit olmuş olur.

İkinci Soru: Yerin dağlarla perçinlenmesi ancak yerin, su üzerinde bir taraftan diğer tarafa meyletmeksizin durması için düşünülebilir. Bu da ancak, su, yerin üzerinde duracak bir biçimde olduğunda düşünülebilir. Buna göre biz diyoruz ki: O suyun, kendi belli bölgesinde, alanında durmasını ve sükûnet halinde olmasını

gerektiren nedir? Şayet sen, "Onun, o muayyen bölge ve alanda durmasını gerektiren şeyin, "onun hususî karakteri onun o belli bölgede durmasını gerektirmiştir" dersen, aynısını yer için niye söylemiyorsun? Ki bu da, yerin kendi hususî karakterinin, o belli bölgede durmasını gerektirdiğinin söylenmesidir. Bu da, "Yer, ancak Allah Teâlâ'nın o yeri dağlarla perçinlemesi sebebiyle durmuştur" demeyi ifâde eder. Şayet sen, suyun o belli alanda durmasını gerektiren şey, "Allah'ın kendi kudretiyle o suyu bulunduğu mekânda durdurmasıdır" dersen; "O halde, arzın yerleşmesi hakkında niçin aynı şeyi söylemiyorsun?" denilebilir. Bu durumda bu açıklama da fasit, yanlış olur.

Üçüncü Soru: Yerin tamamı, büyük bir kütledir. Onun tamamı okyanus gibi bir su üzerinde, sağa sola meyledip yalpalasa bile bu durum insanlar tarafından sezilemez...

Şayet denilirse ki: Zelzele sırasında, yeri, içinde toplanmış olan buharlar, gazlar hareket ettirmiyor mu? Halbuki bu hareket insanlar tarafından seziliyor. O halde, daha ne diye, "Şayet dağlar olmasaydı, yeryüzü sağa sola hareket eder, yalpalardı. Ne var ki, Allah Teâlâ'nın yeryüzünü ağır dağlarla perçinlemekle rüzgarların onu sağa sola hareket ettirmesini önlemiştir" diyenlerin görüşünü kabul etmiyorsun?" denilirse, biz deriz ki:

O buharlar ancak, yeryüzünün küçük bir kısmında toplanmışlardır. Binâenaleyh, o küçük bölgede hareket meydana gelince, o hareket insanlar tarafından sezilmektedir. Bu görüşü belirtenler ise, şöyle demektedir: "O yeryüzünün o muayyen mıntıkasında hareketin meydana gelmesi, tıpkı insanın, belli bir uzvunda meydana gelen depreşme gibidir." Ama, yerin tamamı hareket ederse, o hareket insanlar tarafından sezilemez. Baksana, gemide oturanlar, geminin hareketinin tamamını, o çok süratli hareket etse bile sezemezler. İşte burada da böyledir. İşte bu mevzûdaki ince ve derin meseleler bunlardır.

Bana göre bu müşkil mesele hakkında şöyle denilebilir: Yerin, küre şeklinde olduğu kesin ve yakînî delillerle sabittir; dağların da, o kürenin yüzeyinde, onun üzerinde bulunan birtakım çıkıntılar mesabesinde olduğu da sabittir. Bunun böyle olduğu sabit olunca da, biz diyoruz ki: Biz, o çıkıntıların mevcût olmadığını, aksine yerin, bu çıkıntılardan ve dişlerden uzak, pürüzsüz, tam ve hakîki bir küre olduğunu farzedersek, o zaman yer, en ufacık bir sebeple dahi, dairesel olarak hareket ederdi. Çünkü, basit ve yuvarlak bir kütlenin, dairesel olarak hareket etmesi, ya kendiliğinden dolayı olur, yahut da aklen bu bunu gerektirmese bile, ancak ne var ki o, en ufak bir sebepten dolayı bu şekilde böyle hareket eder. Ama, yerkürenin dış yüzeyinde bu dağlar meydana gelip, ve bunlar, kürenin yüzeyinde meydana gelmiş olan çıkıntılar gibi olunca, bu dağlardan herbiri, kendi karakteri sebebiyle dünyanın merkezine doğru yönelmiştir. Dağların, o büyük ağırlıkları ve alabildiğince de kuvvetleri sebebiyle, dünyanın merkezine doğru yönelmeleri, tıpkı, yerkürenin dairesel olarak dönmesine

mani olan kazıklar gibi olurlar. Böylece, dağların yeryüzünde yaratılması, o yerküreye batırılmış ve onun dairesel dönmesini engelleyen kazıklar gibi olmuş olur. Böylece de bunlar, yerin dairesel hareketine mani olmaları manasında, yerin sağa sola meyledip yalpalamasına mani olmuş olurlar. Bu konuda benim araştırmamın ulaştığı netice budur. Allah, ne murad ettiğini en iyi bilendir.

Nehirlerdeki Nimet

Allah Teâlâ'nın yeryüzünde izhar ettiği nimetlerin **ikincisi** de, O'nun, yeryüzünde nehirler akıtmasıdır. Bil ki, burada da şöyle iki bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Ayetteki **"enhâren"** (nehirler) kelimesi **revâsiye** kelimesine atfedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Sabit, muhkem dağlar ve ırmaklar koydu" şeklinde olur. "Nehirlerin yaratılması"nın **"ilkâ-etmek"** kelimesiyle ifâde edilmesinde tuhaflık yoktur. Buna göre, tıpkı, *"Allah, yeryüzüne sabit ve muhkem dağlar attı"* dediği gibi, yine, *"Allah yeryüzüne nehirler attı"*da denilir. O halde **"ilkâ"**nın manası, yaratmak, kılmak, var etmek demektir. Baksana, Cenâb-ı Hak bir başka ayetinde de, *" (Allah) arzın üstünden perçinler yaptı"* (Fussilet, 10) buyurmuştur. **"İlkâ"**, yaklaşık manada "indirmek" demektir. Çünkü, **"İlkâ"**, bir şeyin yukardan aşağıya atıldığı hissini ve manasını verir. Ancak ne var ki, buradaki **"İlkâ"**dan maksat, "kılmak ve yaratmak" manasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sana karşı kendimden bir sevgi bırakmıştım"* (Tâhâ, 39) buyurmuştur.

İkinci Bahis: Akli ilimlerde, çayların ve nehirlerin ekserisinin dağlardan fışkırıp kaynadığı hususu yer almaktadır. İşte bu sebepten dolayı, Allah Teâlâ da dağlardan bahsedince, bunun peşinden nehirlerin ve gözelerin fışkırması, akıtılması meselesini zikretmiştir.

Üçüncü Nimet: Ayetteki وَسُبُلاً لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ buyurğunun ifade ettiği hususdur. Bu da, **revâsiye** kelimesine atfedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Allah yeryüzüne yollar attı" şeklindedir ve mânası, "Allah Teâlâ, sayelerinde, seferlerinizde yollarınızı bulasınız diye, onları ortaya koydu ve apaçık belirtti" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, *"Orada sizin için yollar açtı"* (Tâhâ, 53) ayetidir.

Cenâb-ı Hak'ın لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ifâdesi, "yollarınızı bulmanız için" manasındadır.

Bil ki, Allah Teâlâ, yerde muayyen yollar var ettiğini zikredince, sayelerinde mükellefler istidlâl edebilsinler, ve onlar vasıtasıyla maksatlarına ulaşsınlar diye o yeryüzünde hususî birtakım alâmetler de var ettiğini beyan ederek, وَعَلَامَاتٍ *"Daha nice alametler"* buyurumuştur ki bu da, **revâsiye** kelimesine atfedilmiş olup, ifâdenin takdiri, "Allah yeryüzüne sabit muhkem dağlar attı. Allah yeryüzüne nehirler ve yollar attı. Allah yeryüzüne alâmetler attı" şeklinde olur. *"Alâmetler"* ifâdesinden maksat, yol işaretleri olup, bunlar da sayesinde yolların bulunduğu şeylerdir. Bu

alametler de, dağlar ve rüzgarlardır. Ben, birtakım kimselerin toprağı kokladıklarını ve bu koklama sayesinde yollarını bulduklarını gördüm.

Kılavuz Yıldızlar

Ahfeş, cümlenin "**alâmât**" kelimesinde tamamlandığını ve, *"Yıldızlarla da onlar yollarını bulurlar"* cümlesinin ise, daha önceki ifadelerden ayrı, yeni bir cümle olduğunu, buradaki "**necm**" (yıldız) kelimesinin başındaki elif-lam'ın "cins" manasını ifade ettiğini, bunun tıpkı, كَثُرَ الدِّرْهَمُ فِي أَيْدِي النَّاسِ "İnsanların ellerinde dirhem (para) çok" sözündeki "**dirhem**" gibi olduğunu söylemiştir. **Süddî** "Ayetteki "**necm**"den maksad **Süreyya yıldızı**, "**Ferkedân, Benât-ı Na'ş**"[23] ve Oğlak burcudur" demiştir. **Hasan el-Basrî** bu kelimeyi, iki zamme ile **nücum** ve bir zamme bir sukûn ile **nücm** şeklinde okumuştur ki, bu "**necm**" kelimesinin çoğuludur. Meselâ "**Rehn**" "**rühun**" ve "**rühn**" (rehinler) kelimelerinde olduğu gibi... Sükunlu okunuş, kolaylık içindir. "**Necm**" kelimesinin cemisindeki "**nucûm**"un vavının hazfedilip, "**nücum**" şeklinde oluşunun da, kolaylık sebebiyle olduğu ileri sürülmüştür.

Buna göre şayet "Ayetteki, *"Sizi sallayıp çalkalar diye"* ifadesi muhataplara (mevcut) olanlara); *"Yıldızlarla da, onlar yollarını bulurlar"* ifâdesi ise, gaiblere (mevcut olmayanlara) bir hitabtır. Binâenaleyh bunun sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki: Kureyşliler genelde, para kazanmak için sefere çıkardı. Çokça yolculuğa çıkan kimselerin, yıldızlardan istifade ederek yol bulamadaki faydaları bilmeleri daha çok ve daha fazla olur. Binâenaleyh ayetteki, *"Yıldızlarla da, onlar yollarını bulurlar"* cümlesi, bahsettiğimiz bu sebebten ötürü, Kureyşlilere işaret etmektedir. Allah en iyi bilendir.

Müfessirler, yıldızlarla yol bulma konusunda ihtilaf ederek, bazıları bunun deniz yolculuğuna mahsus olduğunu, çünkü Allah Teâlâ'nın denizden ve denizin faydalarından bahsettiğinde, onda yolculuk edenlerin, yollarını yıldızlara bakarak bulduklarını beyân ettiğini söylemişlerdir. Bazıları da: "Hayır, bu, hem kara, hem de deniz yolculuğunun dahil olduğu mutlak (genel) bir ifadedir" demişlerdir ki bu görüş daha isabetlidir. Çünkü bu, nimet olma bakımından daha geneldir. Bir de, yıldızlara bakıp yol bulma işi, her iki tür yolculuk esnasında da söz konusudur. Bazı

fakihler bunu, bir yolcunun kıbleyi şaşırdığında, yıldızlara ve yerdeki dağlar ve rüzgarlar gibi alametlere bakarak, istidlâl etmesi, (kıbleyi tayine çalışması gerektiğine delil getirmişlerdir ki, bu doğrudur. Çünkü yolları bulma hususunda bu alâmetlere bakıp bilmek mümkün olduğu gibi, kıbbleyi bulma hususunda da bunlardan istifade edilebilir.

---

22) Ferkedan: Kuzey kutbundaki iki parlak yıldız; Benat-ı na'ş ise büyük ve küçük ayı takımlarıdır (Ç).

Bil ki kıbleyi karıştırmak, ya apaçık alâmetler mevcud olmasına rağmen olur. Yahut da alametler olmadığı için olur. Eğer alâmetler mevcud olur ise, insanın içtihâd etmesi ve zann-ı galibine göre kıble olduğuna kânî olduğu yöne doğru yönelip namazını kılması gerekir. Eğer daha sonra hata ettiğini anlarsa, bu namazını lâde etmesi gerekir. Çünkü o, yapması gereken görev hususunda kusurlu davranmıştır. Yok eğer ortada kıbleyi gösterecek hiçbir alamet ve ipucu yoksa, bu durumda şu iki yol takib edilebilir.

Birinci Yol: O insan, namazını, istediği herhangi bir yöne doğru kılmakta serbesttir. Çünkü bütün yönler eşit olup, tercih etme imkânı olmayınca, geriye ancak muhayyerlik (istediğini seçme) kalır.

İkinci Yol: O insanın, bütün (dört) yöne doğru ayrı ayrı namaz kılmasıdır. Bu durumda, o kimse namaz borcunu yerine getirdiğine kesinkes kânî olur. Bu tıpkı, fakihlerin, bir vakit namaz kılmayı unutmuş, ama onun hangi vakit olduğunu bilemeyen kimse hakkında, "O kimsenin üzerine farz olan namazı kazâ ettiğini yakinen bilebilmesi için, beş vakit namazı kaza etmesi gerekir" demeleri gibidir. Bazıları, "Ona, bu beş vakitten sadece birisini kaza etmesi gerekir" demişlerdir, ama bu görüş yanlıştır. Çünkü o şahsa küll'ü (bütünü) yapmak gerekince, bütünü de farz hale gelir, isterse bütün namazların farz olmasının sebebi bir tek vakti kaçırması olsun. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Yaratmayan Tanrı Olamaz

أَفَمَن يَخْلُقُ كَمَن لَّا يَخْلُقُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١٨﴾
وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ﴿١٩﴾ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ
يُخْلَقُونَ ﴿٢٠﴾ أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ ﴿٢١﴾

"Yaratan, yaratmayan gibi midir? Artık iyice düşünmeyecek misiniz? Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz onları sayamazsınız. Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir. Allah, gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyi bilir. Müşriklerin Allah'dan başka duâ ettikleri şeyler ise, hiçbirşey yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar. Onlar, diriler değil ölülerdir. Ne zaman dirileceklerini de bilemezler"

(Nahl, 17-21).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE Bil ki Allah Teâlâ, en mükemmel ve en güzel bir biçimde, hakim ve kâdir olan bir varlığın var olduğunu gösteren delilleri zikredip, o deliller de birer delil olmalarının yanı sıra, Allah'ın çeşitli nimet ve ihsanlarının birer açıklaması olduğu için, bunun peşinden, Allah'dan başkasına ibadet etmenin yanlışlığını belirtmiştir. Bundan maksadı şudur: Kâdir ve hakîm olan bir ilahın varlığına çok net deliller ile kesin belgeler delalet edip, bütün nimetlerin sahibinin ve her türlü hayrı verenin O olduğu sâbit olunca, O'ndan başkasına ibadet etmek nasıl olur da makul olabilir? Hele hele, ibadet edilen o varlık, hiçbirşey anlamayan ve hiçbirşeye kâdir olamayan bir cansız olursa... İşte bu sebebten ötürü, Cenâb-ı Hak, o delillerden sonra, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir? Artık iyice düşünmeyecek misiniz?"* buyurmuştur. Buna göre mana şöyle olur: "Bütün bu bahsettiğimiz şeyleri yaratan zat, yaratmak şöyle dursun, kesinlikle hiçbir iş yapamayan gibi olur mu? Artık aklınızı başınıza almayacak mısınız? Çünkü bu kadarcık bir şeyi anlamak için çok düşünmeye ve tefekkür etmeye gerek yoktur. Bu hususta, aklen ibadetin ancak, nimet veren en büyüğe karşı yapılmasının uygun düşeceğini anlamanız yeter. Halbuki sizler, bu görünür alemde, büyük nimetler veren akıllı ve anlayışlı bir insan görseniz, buna rağmen ona bile ibadet edilmesinin çirkin olacağını bilirsiniz. Halbuki bu putlar, tamamen cansız şeylerdir. Bunların asla anlama, kudret ve irâdeleri yoktur. Öyle ise siz nasıl oluyor da bunlara ibadet ediyor, onlara hizmet ve taatla uğraşmayı uygun görebiliyorsunuz?

İKİNCİ MESELE Ayetteki *"yaratmayan"* kelimesi ile putlar kastedilmiştir. Putlar ise akılsız ve cansız varlıklardır. Dolayısı ile bunlar hakkında **men** kelimesinin kullanılması uygun düşmez. Çünkü **men** (işaret zamiri), akıl sahibi olan varlıklar için kullanılır. Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Kâfirler, onlara "ilah" (tanrı) deyip, onlara tapınca, sanki onları akıllı varlıklar saymışlardır. Hak Teâlâ'nın bu ifadenin peşinden getirdiği, *"Allah'ı bırakıp da duâ ettikleri şeyler ise, hiçbirşey yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar"* ayetine bakmaz mısınız?

2) Bu kelimenin **müşakele** üslûbu ile kullanıldığı düşünülebilir. Zira yaratan hakkında **men** kullanılınca, onunla beraber geçen (yaratmayan) için de kullanılmıştır.

3) Akıllı varlıklarda bile, yaratmayan yaratana müsavi olmaz. Artık hiç aklı ve ilmi olmayan bir cansız, nasıl yaratana müsavi olabilir? Bu tıpkı أَلَهُمْ أَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا *"O putların yüreyecek ayakları mı var?"* (A'raf, 195) ayetinde olduğu gibidir. Yani, "ilah diye ibadet ettiğiniz o putların durumu, eli, ayağı, kulağı ve kalbi olanlardan daha

aşağı ve düşüktür. Çünkü bunlar diri, o putlar ise ölüdürler. Hal böyle iken onların putlara ibadet etmeleri nasıl doğru olabilir?" manasına gelir. Yoksa bundan: "Eğer onların uzuvları olsaydı, onlara ibadet etmek doğru olurdu" manası kastedilmemiştir.

Buna göre şayet, "Ayetteki, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesi ile, putperestleri ilzâm etmek, susturmak kastedilmiştir. Çünkü putperestler putlara "ilah" (tanrı) demek ve putlara ibadet etmek suretiyle, yaratmayanı sanki yaratan gibi kabul etmişlerdir. Binâenaleyh onları ilzâm etmek için, "Yaratmayan, yaratan gibi midir?" denilmeliydi..." denilirse, şöyle cevap verilir: "Bununla, "Büyük büyük şeyleri yaratan o yüce ve kıymetli faydaları veren zât ile, "ilah" diye isimlendirmede, kendilerine ibadet edilmede ve sonsuz ta'zim gösterilmede, bu âdî değersiz ve cansız putlar nasıl denk tutulabilir?" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh işte bu mana, *"Yaratan yaratmayan gibi midir?"* ifâdesi ile anlatılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE Bazı alimlerimiz, bu ayeti, kulun, fiillerinin yaratıcısı olmadığına delil getirerek şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ, kendisini, onların taptıkları o şeylerden yaratıcılık sıfatı ile ayırmıştır. Çünkü ayetteki, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesinden maksadı, kendisinin, o putlardan (bilhassa) yaratıcılık vasfı ile ayrıldığını, ulûhiyyete ve ma'bûdiyyete ancak yaratıcı olması sebebi ile müstehak olduğunu anlatmaktadır. Binâenaleyh bu, kulun, bazı şeylerin yaratıcısı olması halinde, ibadet edilebilecek bir ilah olması gerektiği neticesine götürür. Bu söz konusu olmadığına göre, kulun (insanın) yaratma ve var etmeye kâdir olamayacağını anlarız.

Kulların Fiillerinin Yaratılması

Mu'tezile buna birkaç izah ile cevap vermiştir:

Birinci İzah: *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* ifadesi ile, "gökleri, yeri, insanı, hayvanı, bitkiyi, denizi, yıldızı ve dağı yaratanın hiçbirşey yaratmaya kesinlikle kâdir olmayan gibi olmayacağı" manası kastedilmiştir ki, bu da, bütün bunları yaratanın ancak ilah olabileceğini gösterir. Bundan fiillerini yaratan insanın ilah olması neticesi çıkmaz.

İkinci İzah: Ayetin manası şöyledir: "Yaratan, yaratmayandan efdal ve üstündür. Binâenaleyh ilah ve ma'bûd olma bakımından, bu iki şeyin denk olduğunu söylemek imkânsızdır." Böyle bir söz, yaratan herkesin ilah olması gerektiğine delâlet etmez. Bunun delili, *"O (putların), yürüyecekleri ayakları mı var"* (A'raf, 195) ayetidir. Bu ayetin manası, "Kendisi ile yürüyeceği ayağı bulunan, ayağı olup da onunla yürüyemeyen kimseden daha efdaldır" şeklindedir. Bu da, insanın putlardan daha üstün olmasını ve üstün olanın da, kendinden daha düşük olana ibadet etmesinin uygun olmamasını gerektirir. İşte ayetin anlatmak istediği budur. Amma bu ayet, kendisi ile yürüyebileceği ayağı bulunan kimsenin ilah olması gerektiği manasına

gelmez. Binâenaleyh (tefsir edilmekte olan) bu ayetten maksad da, yaratanın, yaratamayandan üstün olduğunu beyân etmektir. Dolayısıyla ilah ve ma'bûd olma bakımından, bu iki şeyin eşit olduğunu söylemek mümkün olmaz. Binâenaleyh bundan, sırf yaratıcılık sıfatının bulunması sebebi ile, ilah olma neticesi de çıkmaz.

Üçüncü İzah: Mutezile'nin çoğu, insan için, "yaratıcı" kelimesini kullanmazlar. **Ka'bî**, tefsirinde şöyle der: "Biz, "Fiillerimizi yaratıyoruz" demiyoruz. Kim bunu böyle mutlak (genel) olarak söylerse, hata etmiş olur. Fakat biz bu kelimeyi, Allah Teâlâ'nın kullandığı yerlerde kullanıyoruz. Mesela, *"Hani benim izinimle, çamurdan bir kuş yaratıyordun (ey İsâ)"* (Mâide, 110); ve *"Yaratıcıların en güzeli olan Allah'ın şânı (bak,) ne yücedir"* (Mü'minun, 14) ayetlerinde olduğu gibi...

Bil ki **Ebu Hâşim**'in taraftarları, **"Hâlık"** (yaratıcı) sözünü, insan için kullanırlar. Hatta **Ebu Abdullah el-Basîr**, daha da ileri gidip, bu kelimenin kul hakkında hakiki manası ile, Allah hakkında da mecâzi manası ile kullanıldığını, çünkü "halk" kelimesinin "takdir etmek" manasına olduğunu, "takdir"in ise, ölçüp-biçmek,tahmin etmek,düşünüp karar vermek demek olduğunu; bu manaların kul için söz konusu olduğunu, Allah hakkında düşünülemeyeceğini söylemiştir.

Bil ki bu cevaplar, güçlü cevaplardır. Bu ayetle, biz (ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna istidlâl etmek güçlü değildir. Allah en iyi bilendir.

Nimetler Sayılamaz

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz onları saysanız, toptan bile sayamazsınız"* buyruğuna gelince, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ifade ile, kendisinden başkasına ibadet etmenin batıl ve yanlış olduğunu beyan edince, bu ayet ile de kulunun, Allah'a ibadet etmesinin, O'nun nimetlerinin şükrünü edâ etmesinin ve O'nun kereminin haklarını yerine getirmesinin, en mükemmel bir biçimde ve tastamam yapmasının mümkün olmadığını, aksine kulunun, taat ve ibadette, kendisini yorsa, yıpratsa ve nimetlerine bütün gücüyle şükretse bile, yine de noksanı olacağını beyân etmiştir. Bu böyledir. Çünkü nimetlere şükür, nimetleri ayrıntılı bir şekilde bilmeye bağlıdır. Çünkü düşünülemeyen, anlaşılamayan ve bilinemeyen şeylere şükretmek imkânsızdır. Fakat kulun da Allah'ın nimetlerini tafsilatlı tarzda bilmesi mümkün değildir. Çünkü Allah'ın nimetleri çok, çeşit ve kısımları geniştir. İnsanın aklı bunların sonlarını-sınırlarını bilmesi şöyle dursun, başlangıçlarını bilmekten bile âcizdir. Çünkü bunlar tafsilatlı olarak bilinemezler. Böyle olan şeyin ise, o nimetlere uygun bir şükrü yerine getirmesi imkansızdır. İşte Hak Teâlâ'nın, *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz onları sayamazsınız"* buyruğundan maksad budur. Bu, "sizler, o nimetleri tastamam ve

mükemmel bir biçimde bilemezsiniz. Onları bilemediğiniz için de, onların şükrünü tam ve mükemmel olarak yerine getirmeniz imkânsızdır" demektir. Bu da, mahlûkatın, Allah'ın nimetlerine karşı tam şükretmekten, Hakk'ın rubûbiyyetine tam manasıyla itaattan ve Hakk'ın celâli ile künhünü anlamaktan âciz olduklarına delâlet ede Şu da, insanların akıllarının, Allah'ın nimetlerinin bütün kısımlarını bilmekten âciz olduklarına kesinkes delâlet eder: İnsan bedeninin herhangi bir yerinde en ufacık bir ârıza meydana geldiğinde, hayat çekilmez olur ve o insan, bu ârızadan kurtulabilmek için, bütün dünyayı vermeye hazırdır. Allah Teâlâ insanın bedeninin herşeyini en mükemmel ve en uygun bir biçimde yönetir. Fakat insanın, bedenindeki birçok parçanın varlığından, faydalarından ve ona ârız olacak zararların nasıl giderileceğinden haberi yoktur. Bu örnek aklında dursun.

Sonra, Allah Teâlâ'nın bu âlemde yarattığı madenler, bitkiler ve hayvanların tamamını, onları senin faydan için hazırlayıp yarattığını bir düşün. Böylece insanların akıllarının, Cenâb-ı Allah'ın diğer fazl ve ihsanlarını bilmesi şöyle dursun, insanı yaratmasındaki hikmetini tam anlamaya bile yetmeyeceğini anlar.

Şükretmenin Çaresi

Buna göre şâyet, "Siz, şükrü hakkıyla yerine getirmenin nimetlerin çeşitlerini bilmeye bağlı olduğunu izah ettiniz ve Allah'ın nimetlerinin bütün çeşitlerini bilmenin imkansız olduğuna, yahut bunun hiç vâkî olmadığına işâret ettiniz. O halde, Allah Teâlâ niçin, mahlukata (insanlara), nimetlere hakkıyla şükretmelerini emretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun yolu, insanın, Allah'ın bütün nimetlerine -gerek mücmel gerekse mufassal olarak- toptan şükretmesidir. İşte kulun şükür borcundan kurtulabilmesinin yolu budur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE Bazıları, "Allah'ın kâfirler üzerinde herhangibir nimeti yoktur" demişlerdir. Ekserî âlimler ise: "Allah'ın hem kâfirler, hem mü'minler üzerinde sayısız nimetleri vardır. Bunun delili şudur: "Allah gökleri ve yeri yaratmakla in'âmda bulunmuştur. Allah, insanı nutfeden yaratmakla lutfetmiştir. Allah, davarları, sığırları, develeri, atları, katırları, eşekleri, ekin, zeytin, hurma ve üzüm gibi çeşit çeşit nimetleri yaratmakla ve insanın taze et yemesi, onlardan takınacağı süs eşyaları çıkarması için, ona denizi musahhar kılmakla lütufta bulunmuştur. Bütün bu lütuf ve nimetlerde kâfir ve mü'min müşterektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Allah'ın nimetlerini saymak isterseniz, onları sayamazsınız"* buyurarak te'kid etmiştir ki, bu da bütün bunların, Allah tarafından herkese verilmiş birer nimet olduğuna delâlet eder. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın nimetlerinin kâfirlere de ulaştığını gösterir" demişlerdir.

Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ *"Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir"*

buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ, İbrahim sûresinde, *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, siz (onları) icmâl suretiyle (toptan) bile sayamazsınız. Hakîkat insan çok zulümkâr, çok nankördür"* (İbrahim, 34) buyurmuştur. Burada ise, benzeri ayetin sonunu, *"Doğrusu Allah gafûr ve rahîmdir"* diye tamamlamıştır. Allah insanın şükrü tafsilatlı bir şekilde edâ edemeyeceğini bildirince, *"Doğrusu Alah gafûr ve rahimdir"* buyurmuştur ki bu, "Ben nimetlerime şükrü yerine getirme hususunda sizden sudûr eden noksanlıklarınızı bağışlar, noksanlığınız sebebi ile size olan nimetlerimi sona erdirmeyerek size rahmet ederim" demektir.

Allah'a Hiçbirşey Gizli Kalmaz

Allah Teâlâ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ *"Allah, gizlediğiniz ve açıkladığınız şeyi bilir"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) Kâfirler, Allah'ın dışındaki şeylere ibadet etmelerinin yanısıra, Hz. Peygambere tuzak kurmak için bir tür küfürlerini de içlerinde gizliyorlardı. Binâenaleyh onları, bu küfürden alıkoyucu olmuş olur.

2) Allah Teâlâ önceki ayette, yaratmaya ve nimet vermeye kâdir olmadıkları gerekçesiyle putlara ibadet etmeyi; bu ayette de, ilah olanın gizliyi de açığı da bilmesi gerektiğini ileri sürerek, yine o putlara ibadet etme işini çürütmüş ve putların, hiçbirşey bilip anlamayan cansız varlıklar olduğunu, dolayısıyla onlara ibadetin yerinde olmayacağını bildirmiştir.

Cenâb-ı Allah'ın وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لاَ يَخْلُقُونَ شَيْئاً وَهُمْ يُخْلَقُونَ *"Müşriklerin Allah'tan başka duâ ettikleri şeyler ise, hiçbirşey yaratamazlar. Onların kendileri zaten yaratılıyorlar"* ayetine gelince, bil ki Allah Teâlâ bu putları pek çok sıfatla tavsif etmiştir:

Birinci Sıfat, Onların hiçbirşey yaratamamaları ve kendilerinin yaratılmış olmalarıdır. **Âsım' ın ravîsi Hafs,** ayetteki üç fiili de, yâ ile gâib sigası ile **yed'ûn yu'linûn,yûsirrûn** şeklinde okumuştur. **Âsım'ın râvisi Ebu Bekr,** sadece **yed'ûn,** fiilini böyle yâ ile ve gâib sigasıyla, diğer iki fiili ise tâ ile ve muhatab sigası ile **tu'linûn, tûsirrûne** (gizliyorsunuz-açıklıyorsunuz) şeklinde okurken, diğer kıraat imamları, üç fiili de, mâ-kabline (öncelerine) atıf düşünerek, tâ ile ve muhatab sigasıyla okumuşlardır.

Buna göre şayet "Allah'ın, *"Yaratan, yaratmayan gibi midir?"* buyruğunda, bu putların hiçbirşey yaratamayacaklarına delâlet yok mudur? Binâenaleyh bu ayetteki, *"(Onlar) hiçbirşey yaratamazlar..."* ifadesi de aynı manaya delâlet eder. Dolayısıyla bu faydasız bir tekrar olmuş olmaz mı?" denilirse, buna şöyle cevap verilebilir: Önceki ifadede o putların hiçbirşey yaratamayacaklarından bahsedilmiştir. Burada ise, hiçbirşey yaratamayacaklarından bahsetmenin yanısıra, onların kendilerinin de

başkası tarafından yaratılmış olduklarından bahsedilmiştir. Binâenaleyh bu, mana bakımından bir ilave, bir farklılık olmuş olur. Böylece Allah Teâlâ sanki de, onların kendilerindeki ve sıfatlarındaki noksanlıkları saymaya başlamış; ilkönce, onların hiçbirşey yaratamayacağını beyan buyurmuş; ikinci olarak da, onların hiçbirşey yaratamıyacakları gibi, kendilerinin de başkasının mahlûku olduklarını bildirmiştir.

Tanrı Olan Ölmez

İkinci Sıfat, ayette أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ *"Onlar diriler değil, ölülerdir"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu, "Onlar gerçekten ilah olsalardı, ölmeyen, hep diri olan varlıklar olurlardı. Yani başta ölümsüz olan Hak Teâlâ gibi, onlar hakkında da ölüm sözkonusu olmazdı. Ama onların durumu bunun tam tersidir" demektir. Buna göre şayet, "Cenâb-ı Hak, onlar için *"ölülerdir"* buyurunca, zaten diri olmadıkları anlaşılıyor. Binâenaleyh ayrıca, *"diriler değil"* demesinin hikmeti nedir?" denilirse, buna şu iki bakımdan cevap verilir:

a) İlah, hayatının (diriliğinin) peşisıra ölüm söz konusu olmayan, hayy (diri) olan zattır. Bu putlar ise, ölümlerinin peşisıra bile hayat söz konusu olmayan ölülerdir, cansız varlıklardır.

b) Bu söz, putperest kâfirlere karşı söylenmiş bir sözdür. Onlar son derece câhil ve sapık idiler. Binâenaleyh kendini beğenmiş, câhil, ahmak ve aptal kimselere hitab eden kimsenin, bir hususu, pek çok bakımdan anlatması yerinde olur ki, bundan gayesi, muhatabının son derece ahmak olduğunu, bu sözleri dinleyenin son derece câhil olmasından ve maksadı bir tek sözle anlayamayacağından ötürü tekrar ettiğini göstermek ve bildirmektir.

Üçüncü Sıfat, ayetteki وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ *"Ne zaman dirileceklerini de bilemezler"* cümlesinin anlattığı husus... وَمَا يَشْعُرُونَ *(bilemezler)* ifadesindeki "vâv" (onlar) zamiri putlara râcîdir. **Yüb'asûn** fiilindeki vâv (onlar) zamiri hususunda iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu, putperestlere râcîdir. Buna göre ifâde, "O putlar, kendilerine ibadet edenlerin ne zaman dirileceklerini de bilmezler" demek olur. Buna göre bu ifâdede, müşrikler için bir istihzâ (alay) vardır. Yani, "O putlar, kendilerine ibadet edenlerin ne zaman dirileceklerini de bilemezler, Binâenaleyh bu putların, putperestleri mükâfaatlandıracakları bir vakit yoktur" demektir.

b) Bu zamir de putlara râcidir. Yani, "O putlar, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerini ne zaman diriltecegini bilemezler" demektir. **İbn Abbas** (r.a.) şöyle demiştir: "Allah Teâlâ o putları (Kıyamet günü) diriltecek ve onlara ruhlar verecek ve beraberlerinde şeytanları olduğu halde, cehenneme girmeleri emrolunacak."

Buna göre eğer, "putlar cansızdırlar. Cansızlar için "ölüler" denilmez. Yine onlar

için "Şunu şunu anlamazlar"da denilemez" denilirse, buna birkaç yönden şöylece cevap verilebilir:

1) Cansız da bazan "ölü" diye nitelenir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O (Allah), ölüden diriyi çıkarır"* (Âl-i İmran, 27) buyurmuştur.

2) Müşriker, o putları ilah ve ma'bud olarak niteleyince, müşriklere, "Durum, sizin söylediğiniz gibi değil, aksine onlar ölülerdir, hiçbir şey bilemezler" denilmiştir. Binâenaleyh ayetteki bu ifâde, onların inançlarına göre söylenmiştir.

3) *"Allah'ı bırakıp duâ ettikleri şeyler* "ifadesi ile meleklerin kastedilmiş olması mümkündür. Çünkü kâfirlerden bir kısmı meleklere tapardı. Bundan dolayı Allah *"Onlar ölülerdir"*, yani "Onlar için ölüm mutlaka söz konusudur *"Diriler değillerdir"* yani onların dirilikleri (hayatları) devam etmeyecektir. *"(Onlar) ne zaman dirileceklerini de bilmezler"* yani, "Onların, ne zaman dirileceklerine dâir bir bilgileri de yoktur" buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Kâfirlerdeki Kibir

إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۚ فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٢٢﴾
لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ۚ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ ﴿٢٣﴾

"Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır. Ahirete inanmayanların kalbleri bunu inkâr edicidir. Onlar, büyüklenen kimselerdir. Şüphe yok ki Allah, onların gizledikleri şeyleri de açıkladıkları şeyleri de bilir. Gerçekten O mağrurları sevmez."

(Nahl, 22-23).

Bil ki Allah Teâlâ, daha önce putlara ve heykellere tapanların yollarını ve inançlarını çürütüp gittikleri yolların yanlışlığını kesin delillerle ortaya koyunca, *"sizin tanrınız, bir tek tanrıdır"* buyurmuştur. Daha sonra da, kâfirlerin niçin şirke düşüp, tevhidden uzaklaştıklarını anlatarak, *"Ahirete inanmayanların kalbleri, (bunu) inkâr edicidir. Onlar, mağrur kimselerdir"* buyurmuştur ki bu, "Ahirete inanıp, ebedî mükâfaatı elde etmeyi arzulayan ve ebedî azaba düşmekten korkan kimseler, delilleri, teşvikleri ve sakındırmaları duyup dinledikleri zaman, azaba düşmekten endişe duyarlar da, duydukları şeyler üzerinde inceden inceye düşünür, tefekkür ederler ve böylece

delilleri duymaktan istifade ederek, batıldan hakk'a dönerler, Ama âhirete inanmayan, onu kabul etmeyen kimseler, mükafaat elde etme arzusu duymaz ve cezâya uğramaktan endişe etmezler, böylece de, kendi görüş ve inançlarına uymayan her sözü reddeder, başkalarının sözüne kulak verme hususunda kibir gösterir, cehâlet ve dalâlette ısrâr edip, saplanır kalırlar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَا جَرَمَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ *"Şüphe yok ki Allah, onların gizledikleri şeyleri de açıkladıkları şeyleri de bilir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Allah Teâlâ onların, o bozuk ve yanlış yollarında tasavvur ettikleri herhangi bir şüpheden veyahut da hayal ettikleri bir müşkilden ötürü ısrar etmediklerini, tam aksine bu ısrarın taklîdden, hakka müracaat etmeden nefret etmekten ve atalarının inançlarını desteklerne tutkularından, tekebbür ve kibirlerinden dolayı olduğunu bilir" şeklinde olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ *"Gerçekten O, kibirlileri sevmez"* buyurmuştur ki, bu tehdit bütün tekebbür edenleri içine alır.

★ ★
★

Kur'ân Aleyhinde İddialara Cevaplar

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٢٤﴾ لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً
يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ﴿٢٥﴾

"Onlara, "Size Rabbiniz ne indirdi?" denildiği zaman, "evvelkilerin masallarını" dediler. Çünkü onlar Kıyamet gününde kendilerinin günah yüklerini kâmilen taşıdıktan başka, saptırdıkları bilgisiz kimselerin vebâllerinden bir kısmını da yükleneceklerdir. Dikkat et ki, onların sırtlayacakları bu yükler ne kötüdür!"

(Nahl, 24-25).

Bil ki Allah Teâlâ, tevhîdin delillerini iyice izah edip putperestlerin inançlarını iptal etme hususunda kesin deliller getirince, bundan sonra, nübüvveti kabul etmeyen kimselerin şüphelerini, cevaplarıyla beraber zikretmiştir.

Birinci Şüphe: Hz. Peygamber (s.a.s.), kendisinin peygamberliğinin doğruluğuna, Kur'ân'ın mucize olmasıyla istidlâlde bulununca, onlar Kur'ân'ı tenkit etmeye başlayarak, "Bu, evvelkilerin masallarıdır. Mucizeler neslinden bir şey değildir" dediler. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimler, bu soruyu soranın kim olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden, olarak, "Bu, birbirlerine karşı söylemiş oldukları sözdür"; "Bu, müslümanların onlara sormasıdır" ve "Bu, hacıların temsilcileri, onlara Allah'ın Resûlüne ne indiği hususunda soru sorduklarında, Hz. Peygamberden onları nefret ettirmek için: "Mekke'nin giriş ve çıkışlarını aralarında bölüşen o "**muktesimîn**"in sözüdür" denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Bir kimse şöyle diyebilir: "Rablerinin indirdiği, nasıl, evvelkilerin masalları olabilir?"

Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

1) Bu, alay ve istihzâ üslûbunda söylenmiş bir sözdür. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın onlardan tıpkı, *"Herhalde size gönderilen peygamberiniz, dedi, mutlak delidir"* (Şuarâ, 27); *"Ey kendisine kitap indirilen, mutlak ve mutlak sen bir mecnunsun"* (Hicr 6) ve *"Ey sihir yapan, bizim için Rabbine, sana olan vaadi vech ile, duâ et..."* (Zuhruf, 49) ayetlerinde bahsetmesi gibidir.

2) Takdirin, "Sizin Rabbiniz katından indirildiğini söylediğiniz bu şey, evvelkilerin düzmecesidir" şeklinde olmasıdır."

3) Bundan muradın, "Bu Kur'ân, Allah katından nâzil olduğu farzedilse bile, ancak ne var ki bu, evvelkilerin masallarıdır, kendisinde ilim, fesahat, incelik ve hakikat namına bir şey bulunmamaktadır" şeklinde olması da muhtemeldir.

Bil ki Allah Teâlâ, onların şüphelerini nakledince, لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki lâm, "lâmu'l-âkibe"dir. Çünkü onlar, kendi günah yüklerini yüklenmek için, Kur'ân-ı Kerîm'i öncekilerin masalları olmakla vasfetmemişlerdir. Ancak ne var ki, onların akibeti bu olunca, bu lâmın getirilmesi güzel olmuştur. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"İşin sonunda kendilerine bir düşman ve dert olsun diye Firavun'un adamları onu yitik olarak aldılar"* (Kasas, 8) buyurması gibidir. Ayette **kâmileten** buyurulmuştur ki, bunun manası, "Allah Teâlâ, onların cezalarından herhangibir şeyi eksiltmez, aksine onların o cezâlarının tamamını onlara ulaştırır" şeklindedir. Ben derim ki: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, müminlerden cezâlarının bir kısmını düşüreceğine delâlet eder. Eğer bu mana herkes için söz konusu olsaydı, o zaman **kâmileten** kelimesinin o kâfirler hakkında kullanılmasının bir manası kalmazdı.

Cenâb-ı Hakk وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ *"Saptırdıkları kimselerin veballerinden bir kısmını da yüklenecekler"* buyurmuştur. Bu, "O reisler için de, tâbi olanların günahlarının misli tahakkuk eder" demektir. Bunun sebebi, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hadistir: أَيُّمَا دَاعٍ دَعَا إِلَى الْهُدٰى فَاتُّبِعَ كَانَ لَهُ مِثْلُ أَجْرِ

مَنِ اتَّبَعَهُ لاَ يَنْقُصُ مِنْ أُجُورِهِمْ شَيْءٌ وَأَيُّمَا دَاعٍ دَعَا إِلَى ضَلاَلَةٍ فَاتُّبِعَ كَانَ عَلَيْهِ مِثْلُ وِزْرِ مَنِ اتَّبَعَهُ لاَ يَنْقُصُ مِنْ آثَامِهِمْ شَيْءٌ *"Herhangi bir kimse, hidâyete (hakikate) çağırır da böylece de kendisine uyulursa, kendisine uyanların ecirlerinden herhangi bir şey eksilmeksizin, onların ücretlerinin bir misli de o kimseye verilir. Herhangi bir kimse de bir sapıklığa davet eder de, böylece de sözü dinlenir, kendisine uyulursa, kendisine uyulanın günahlarından herhangi bir şey eksilmeksizin, onların günahlarının bir misli de onun üzerine olur."*(23)

Bil ki, bundan murad, Allah Teâlâ'nın, tâbi olanların hak ettiği o cezâyı, o başkan ve liderlere vermesi değildir. Çünkü bu Allah'ın adâletine yakışmaz. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikaten insan için, kendi çalıştığından başkası yoktur"* (Necm, 39) ve *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* (İsrâ, 15) ayetleridir. Aksine bunun manası, "Önderler, çirkin bir yol ve çığır açtıkları zaman, cezâları büyük olur. Öyle ki bu cezâ, onlara uyan her bir ferdin haketmiş olduğu cezânın tamamına denktir" şeklindedir.

Vahidî şöyle demiştir: "Ayetteki, **min evzârî**" kelimesindeki **min** "teb'îz" için değildir. Çünkü bu kelime bu manada olsaydı o zaman, tâbi olanların günahlarının bir kısmı hafifletilirdi ki, bu caiz değildir. Zira Hz. Peygamber, *"Onların günahlarından herhangi bir şey eksilmeksizin"* buyurmuştur. Aksine, bu ifadenin başındaki **min**, cins ifâde etmektedir. Yani "Onlar, kendilerine uyanların günahlarının cinsinden olan günahları taşımak için" demektir.

Ayet-i kerimede **bi gayr-i ilm** *"bilgisizce"* buyurulmuştur. Yani, "O önderler, bu sapıklığı, kendisi sebebiyle hakedecekleri o şiddetli azâbı bilmeksizin yapmışlardır" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ayetini أَلاَ سَاءَ مَا يَزِرُونَ *"Dikkat et ki onların sırtlayacakları bu yükler ne kötüdür!"* buyurarak bitirmiştir ki, bundan maksadı, günahlardan iyice men ve nehyetmektir.

Buna göre şayet, "Allah Teâlâ, müşriklerin ileri sürdüğü bu şüpheyi nakletmiş, onu cevaplamamış, tam aksine sırf tehdit ve vaîd ile yetinmiştir. O halde bunun hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun sebebi şudur: Allah, Kur'ân'ın mucize olduğunu şu iki yolla beyân etmiştir:

a) Hz. Peygamber, o müşriklere, bazan, Kur'ân'ın tamamı, bazan on sûre, bazan tek bir sûre, bazan da tek bir söz getirmelerini söylemek suretiyle meydan okumuş, onlar ise bu her defasında muaraza etmekten yani teklif edileni yapmaktan aciz kalmışlardır ki, bu da, Kur'ân'ın mu'cize olduğuna delâlet eder.

---

23) **Müslim**, İlim, 15 (4/2060).

b) Allah bu şüphenin bizzat aynısını, *"(şöyle) dediler: "Bu ayetler onun başkasına yazdırıp da kendisine sabah akşam okunmakta olan, evvelkilere ait masallardır"* (Furkan, 5) ayetinde zikretmiş, ve bu şüpheyi, *"De ki: "Onu göklerde ve yerdeki gaybı bilen (Allah) indirdi"* (Furkan, 6) ayetiyle çürütmüştür ki, bu, "Kur'ân, gaybî haberleri ihtiva etmektedir. Bu ise ancak, göklerin ve yerin sırlarını bilenden sudûr eder" demektir. Bu iki yolla Kur'ân'ın mu'cize olduğu sabit olur. Bu iki yolun açıklaması da defalarca geçmiş olunca, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak bu ayette, sadece vaîdini belirtmekle yetinmiş, bu şüphenin cevâbı olacak açıklamayı getirmemiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Dine Karşı Çıkanların Sonu

قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُم مِّنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ
مِن فَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يُخْزِيهِمْ وَيَقُولُ أَيْنَ
شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ
عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٢٧﴾ الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ فَأَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ
مِن سُوءٍ بَلَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ
فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٢٩﴾

"Kendilerinden öncekiler de, birtakım tuzaklar kurmuşlardı. Nihayet Allah, onların binâlarını, tâ temellerinden yıkmayı diledi de, üstlerindeki tavan tepelerine çöktü. Hem bu azâb onlara bilemeyecekleri bir taraftan gelmiştir. Sonra Kıyamet gününde de, onları rezil ve rüsvay edecek ve diyecek ki: "Hani, sizin uğurlarında düşman kesildiğiniz ortaklarım nerede(!)" Kendilerine ilim verilenler, "Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azâb, kâfirleredir" dediler. Melekler, kendilerine zulmedenlerin, canlarını alacakları zaman onlar "biz hiç fenalık yapmazdık" diye diye teslim oldular. Hayır, Allah sizin neler yapmakta olduğunuzu muhakkak ki çok iyi bilendir"

(Nahl, 26-29).

Bil ki bu ayetin maksadı, o kâfirlerin muhatap olduğu tehdidi, cezâlarını iyice vasfetmektir. قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Kendilerinden öncekiler de bir takım, tuzaklar kurmuşlardı"* ifâdesiyle kimlerin kasdedildiği hususunda iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Bu, ekserî müfessirlerin kabul ettiği görüş olup, buna göre bununla, **Nemrud İbn Ken'an kasdedilmiştir ki o, Babil'de uzunluğu -5000- (beşbin) zirâ olan büyük bir köşk inşâ etmişti. Bunun uzunluğunun iki fersah olduğu da ileri** sürülmüştür. O bununla, göktekilerle savaşmak için göğe tırmanma gayesini gütmüştür. Bu ayetteki **mekr** sözüyle de, onun, göktekilerle savaşmak için bu sarayı yapması kastedilmiştir.

İkinci Görüş: Bu, en doğru görüştür. Buna göre bu, hak yolunda olanlara her türlü tuzağı kurma çabasında olan bütün "batıl ehli" hakkında umumî bir ifâdedir.

Cenâb-ı Hak, فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ *"Nihâyet Allah, onların binalarını, tâ temellerinden yıkmayı diledi de..."* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Gelmek, hareket etmek kavramları, Allah hakkında imkânsız şeylerdendir. O halde, bununla, "Onlar inkâr edince, Allah onlara, binâlarını temellerinden ve direklerinden söküp çıkaran bir zelzeleyi getirdi" manası kastedilmiştir.

Ayetteki bu ifâdeyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bu, sadece bir benzetmedir, temsildir. Buna göre mana, "Onlar, Allah'ın peygamberlerine tuzak kurmak için birtakım kuleler ve köşkler kurup yaptılar da, Allah onların o kulelerin içindeki durumlarını, tıpkı, şu kimselere benzetti: Bir bina yapıp ve o binayı sütunlarla muhkemleştirmeye çalıştılar. Fakat, sütunlar zayıf geldi, bina yıkıldı. Derken tavan üzerlerine çöktü, kaydı" şeklindedir. Bu benzetmenin bir benzeri de, Arapların, "Kim kardeşi için bir kuyu kazarsa, Allah onu o kuyuya düşürür" şeklindeki sözleridir.

İkinci Görüş: Bu ifadeyle, ayetin zahirinin delâlet ettiği mana kastedilmiştir ki, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, onların üzerine, yaptıkları binanın tavanlarını göçürmek sûretiyle öldürmesidir. **Birinci görüş**, manaya daha yakındır.

Ayet-i kerimedeki فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ cümlesi ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: Tavan, zaten üstten çöker. Binâenaleyh, daha *"üstlerindeki"* demenin hikmeti nedir?

Buna şu iki açıdan cevap verilebilir:

1) Bununla, tekîd kastedilmiştir.

2) Çoğu kez tavan çöker de, altında kimse bulunmaz. Bundan ötürü Cenâb-ı Hakk, *"üstlerindeki tavan tepelerine çöktü"* buyurmakla, onların, onun altında olduklarını göstermiştir. Bu durumda bu cümle onların binalarının yıkıldığına ve onların o binanın altında ölüp gittiklerine delâlet eder.

Ayetteki وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ *"Hem bu azâb onlara, bilemiyecekleri bir taraftan gelmiştir"* buyruğunu bir temsil manasına alırsak, o zaman durum açıktır. Buna göre mana: "Onlar kulelerine, o yüksek yüksek binalarına güvendiler de, sonra da belâ bizzat o binâların kendisinden fışkırıverdi" şeklinde olur. Yok eğer bunu zahirî manaya hamledersek, buna göre mana, "O tavan onların üzerine ansızın çöktü" şeklinde olur. Çünkü ifade bu manaya alınınca, bu, onlar gibi olanlar ve onların yoluna uyanlar için daha ileri derecede bu caydırma ifâde eder.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların azâblarının bu kadarla kalmayacağını, aksine Kıyamet gününde onları rezîl ve rüsvây edeceğini de beyan buyurmuştur. **Hizy**, horluk ve hakîrlikle beraber olan bir azâbtır. Allah Teâlâ bu hor ve hakîr olmayı, onlara, أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تُشَاقُّونَ فِيهِمْ *"Hani, sizin uğurlarında düşman kesildiğiniz ortaklarım..."* diyerek tefsir etmiştir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Zeccâc şöyle demiştir: أَيْنَ شُرَكَائِيَ ifadesi, "Sizin batıl iddianıza ve inancınıza göre benim ortaklarım olan tanrılarınız nerede?" manasındadır. Bunun bir benzeri de, Cenab-ı Hakk'ın *"Nerde boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız?"* (En'am, 22) ve *"Ortakları öyle dedi (diyecek): "Siz, bize tapmıyordunuz"* (Yunus, 28) ayetleridir. Bu izafet, bu nisbet güzel ve yerindedir. Çünkü nisbetin güzel olabilmesi için, en ufacık sebep dahi yeterli olabilir. Bu, tıpkı bir tomruk taşıyan kimseye, "Sen, kendi tarafını; ben de benim tarafımı tutayım" denilmesi gibidir. İşte burada "taraf", o kimseye nisbet edilmiştir.

İkinci Bahis: Cenâb-ı Hak, تُشَاقُّونَ فِيهِمْ buyurmuştur. Yani, "Sizler, "Sizler, haklarında, mü'minlerle mücadele edip düşmanlık yaptığınız ortaklarınız..." demektir. İki hasımdan birisinin bir tarafta diğerinin de öteki tarafta, şıkta olması sebebiyle مشاقة denildiği de söylenmiştir.

Üçüncü Bahis: Nâfi bu fiili, izâfetle ve nûn'un da kesresiyle **tuşâkkûni** okurken, diğer kıraat imamları nûn'un fethası ile ve cemi siğasında **tüşâkkûne** şeklinde okumuşlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ إِنَّ الْخِزْيَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Kendilerine ilim verilenler, "Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azâb kâfirleredir" dediler"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: İbn Abbas, *"Kendilerine ilim verilenler"*den meleklerin

kasdedildiğini söylerken, diğerleri, bunların mü'minler olduğunu ileri sürerek şöyle demişlerdir: "Mü'minler, Kıyamet gününde kâfirlerin rüsvaylıklarını gördüklerinde, *"Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azâb kâfirleredir"* derler. Bunun faydası şudur: Kâfirler, dünyada iken mü'minleri yadırgıyorlardı. Binâenaleyh mü'minler, Kıyamet gününde kâfirleri hor ve hakir kılma sadedinde bu sözü söylediklerinde, bu söz kâfirlerin içine oturur, onlara iyice eziyyet verir ve böylece de, düşmanın başına gelen zillet ve rüsvaylık ile de daha fazla sevinilmiş olur.

İkinci Bahis: Mürcie, azâbın kâfirlere mahsus olduğuna dair, bu ayetle istidlâl ederek şöyle der: "Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bugün, hakikaten rüsvaylık, zillet ve azâb kâfirleredir"* ifadesi, Kıyamet gününde rüsvaylık ve azabın mahiyetinin kâfirlere mahsus olduğuna delâlet eder ki, bu da bu mahiyetin başkası hakkında tahakkuk etmesine aykırıdır. Bu husus, **Hz. Musa**'nın, *"Bize şu hakikat vahyolundu ki, şüphesiz azâb, tekzîb edenlerin ve yüz çevirenlerin tepesindedir"* (Tahâ, 48) ifadesiyle de kuvvet kazanır."

Daha sonra Cenâb-ı Hak o kâfirlerin azâbını bir başka açıdan vasfederek, اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِيٓ اَنْفُسِهِمْ *"Melekler, kendilerine zulmedenlerin canlarını alacakları zaman..."* buyurmuştur. **Hamza** kıraatinde **yetevaffâhum** şeklindedir. Zira **melâike** hakkında müzekker fiil kullanılır. Diğer kıraatlerde ise **"melâîketu"** kelimesinin lafzan müennes olmasından ötürü tâ ile, **teteveffâhüm** şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların فَاَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوٓءٍ *"Biz hiç fenalık yapmadık" diye diye teslim oldular"* sözlerini nakletmiştir. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Allah Teâlâ, onların ölümlerine yakın bir zamanda teslim olduklarını nakletmiştir.

2) **İbn Abbas** bu tabire "Onlar, ölürken müslüman oldular ve Allah'ın kulu olduklarını kabul ve ikrar ettiler" manasını vermiştir. مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوٓءٍ ifadesiyle de, onların, *"Biz hiç fenalık yapmadık"* dediklerini söylemiştir ki, buradaki *"fenalık"* sözünden maksat, şirktir. Bunun üzerine melekler, onların sözünü kabul etmeyerek ve onları tekzib ederek بَلٰٓى اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Hayır, hayır! Allah sizin yalanlamanızı ve şirk koştuğunuzu hakkıyla bilendir..."* demişlerdir. Bu ifadedeki **belâ**, o müşriklerin, *"Biz bir fenalık yapmadık"* sözlerini reddetmek için getirilmiştir. Bu hususta da iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Allah Teâlâ onların, ölümleri yaklaştığında, teslim olduklarını nakletmiştir.

Ahirette Yalan Mümkün müdür?

İkinci görüş: Söz ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ kısmında tamamlanmıştır. Daha sonra da, söze, o müşriklerin Kıyametteki sözlerini nakletmekle başlanılmıştır ki, buna göre mana, "Onlar Kıyamet gününde hakkı teslim ettiler ve "Biz dünyada herhangi bir fenalık yapmadık" dediler. İşte bu noktada ulemâ ihtilaf etmiştir. Bu cümleden olarak, Kıyamettekilerin yalan söyleyebilecekleri fikrini savunanlar, "Bu söz, onlardan bir yalan olarak sudûr etmiştir. Çünkü onlar bu yalana ancak, son derece korktukları için yeltenmişlerdir" derlerken; Kıyamettekilerin yalan söyleyemeyeceklerini ileri sürenler de, "Ayetin manası, "Biz, kendi inancımıza göre bir fenalık yapmadık!" şeklindedir" demişlerdir. Kıyamette, yalan söyleyip söyleyemeyeceklerini biz, En'am Sûresi'nde ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ (En'am, 23) ayetinin tefsirinde anlatmıştık.

Bil ki Allah Teâlâ o müşriklerin, *"Biz herhangi bir fenalık yapmadık"* dediklerini nakledince, *"Hayır hayır, Allah sizin yaptıklarınızı bihakkın bilir"* buyurmuştur. Bu sözü söyleyenin Allah olması, veyahut da, onlara reddiye olsun diye ve onları yalanlamak için, bu sözün melekler tarafından söylenmiş olması; belâ kelimesinin manasının da, onların, *"Biz hiç fenalık yapmadık"* sözlerini reddetmek için getirilmiş olması mümkündür.

Ayetteki إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Allah, sizin neler yapmakta olduğunuzu, muhakkak ki çok iyi bilendir"* cümlesi, "Allah, sizin dünyada iken yaptıklarınızı bilir; binâenaleyh, bu yalanınız size fayda temin etmez; çünkü O, sizden sudûr ettiğini bildiği o küfrünüze karşılık sizi cezâlandıracaktır..." demektir.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak bu cezayı açıkça zikrederek فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا *"O halde içinde ebedi kalıcı olarak, girin cehennemin kapılarından..."* (Nahl, 29) buyurmuştur. Bu, onların cezalarının farklı farklı olacağına, böylece de bazısının cezasının bazısınınkinden daha büyük olacağına delâlet eder. Cenâb-ı Allah, kederleri ve hüzünlerinin daha büyük olması için bu ifadesinde, "hulûd" (uzun bir süre) kelimesini açıkça zikretmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"Tevhidi ve peygamberlerin getirdiği diğer şeyleri kabul etmeyi gururlarına yedirmeyenlerin yerleri ne kötüdür"* buyurmuştur. "Tekebbür"ün ne demek olduğu, bu eserde defalarca geçmiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Müttakîlerin Mükâfatı

وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا
أَنزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ
جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَٰلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ
الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمُ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

"Müttakîlere "Rabbiniz ne indirdi?" denildi. Onlar da, "sırf hayır" dediler. Bu dünyada iyi hareket edenlere güzel bir mükâfaat vardır. Ahiret yurdu ise, elbette daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu, gerçekten ne güzeldir! Adn cennetleridir ki, altlarından ırmaklar akan bu cennetlere gireceklerdir onlar. Orada, ne dilerlerse onların. İşte Allah, takvaya girenleri böyle mükâfaatlandırır. Bunlar meleklerin, pâk ve asûde olarak canlarını alacakları kimselerdir. "Selâm size. İşlemekte olduğunuz (iyi hareketlerin) karşılığı olmak üzere, girin cennete" derler"

(Nahl, 30-32).

Bil ki Allah Teâlâ, kendilerine *"Rabbiniz ne indirdi?"* denildiğinde, "Evvelkilerin düzmeleri" diyen kavimlerin hallerini beyân edip, onların, hem kendi günahlarını, hem de kendilerine uyanların günahlarını yüklendiklerini belirtip, meleklerin, bu kendilerine zulmeden kimselerin canlarını aldıklarını belirtip, ahirette onların hakkı teslim ettiklerini zikredip ve onlara, "Cehennem kapılarından girin içeriye..." dediğini ifade edince, bunun peşinden, kendilerine, "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde, *"Mahzâ hayır!"* diyen mü'minlerin vasfını getirmiş; bunların vaadinin o kimselerin vaîd ve cezâsıyla birlikte zikredilip görülmesi için, o müttakîler lehine dünyada ve ahirette hazırlamış olduğu hayır ve saâdetlerin derece ve makamlarını zikretmiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Ayetle İlgili Bazı Meseleler

Kadî şöyle der: "Takvâ sözünün muhtevasına, bütün muharrematı terkedip bütün vâcibleri işleyen kimseler girer. Kim bu iki hususu bir arada yaparsa o, imanı kâmil bir mü'min olur." Alimlerimiz de şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, bu ifâdeyle, şirkten korunan ve Allah'tan başka ilâh

olmadığına ve Hz. Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna kesinkes inananları kastetmiştir."

Ben derim ki, bu görüş, **Kadî**'ninkinden daha evlâdır. Çünkü biz: "Falanca katildir, falanca döver" diyen kimsenin sözünün doğru olabilmesi için, onun, tek bir defa öldürmesinin ve tek bir defa dövmesinin yeterli olduğunu; bu sözün doğruluğunun o kimsenin, her türlü öldürmeyi ve her türlü darb ve dövmeyi yapmasına bağlı olmadığını beyan etmiştik. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın, *"korkan ve korunanlara"* ifadesi, her türlü takvâ çeşidinden sadece birini yapan herkesi içine alır. Ancak ne var ki biz, bu kimsenin, mutlaka ve mutlaka küfür ve şirkten korunup uzak kalması gerektiği hususunda ittifâk etmişizdir. Binâenaleyh, bu kayda, başkasının ilave edilmemesi gerekir. Çünkü, mutlak olan bir ifâdeyi kayıtlamak, "asl" olan hususun hilafına olunca, mukayyet olanı yeniden kayıtlamak, "asl"a daha fazla muhalefet etmek olur. Hem Allah, bu kimseleri, o kâfir olup müşrik olanların mukabilinde zikretmiştir. Binâenaleyh bundan maksadın, o küfür ve o şirkten korunan kimseler olması gerekir. Allah, en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Önceki ayette, قَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ geçerken, bu ayette de, قَالُوا خَيْرًا geçti. Binâenaleyh niçin birinci ifadeyi merfû, ikincisini de mansûb olarak zikretti?"

Keşşâf sahibi şöyle diyerek buna cevap vermiştir: "Bundan maksat, hakkı kabul edenin verdiği cevap ile, hakkı inkâr edenin cevabının arasını ayırmaktır. Yani, "Bunlara bu soru sorulunca, hiç duraklamadan, cevabı soruya mutabık getirip çok net ve açık biçimde cevap vermişler ve خَيْرًا (hayır, hayrı...) diyerek, bu kelimeyi, أَنْزَلَ "indirdi..." fiilinin mef'ûlü yapmışlardır. Yani, "Hayrı indirdi" demişlerdir. Halbuki ötekiler ise, cevabı suâlden ayırarak, "Bu, evvelkilerin düzmesidir" demişlerdir. Binâenaleyh bu ifadede **enzele** fiili âmil kabul edilmemiş, (mahzûf mübtedânın haberi kabul edilmiştir).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu, hac mevsiminde oldu. Meselâ birisi Mekke'ye geliyor, müşriklere Hz. Muhammed ve onun işinden suâl ediyor, bunun üzerine o müşrikler de: "O, sihirbazdır; kâfirdir; kezzâb (çok yalancı)dır" diyorlardı. Derken, mü'minlerin yanına geliyor, onlara, Hz. Muhammed'den ve Allah'ın o Muhammed'e indirdiğinden suâl ediyordu da, onlar da: "Hayrı" yani "Hayır indirdi" diyorlardı. Onların vermiş olduğu bu cevaptan kastedilenin, indirilen o şeyin "hayır" diye vasfedilmiş olması da muhtemeldir. O halde onların, "O, hayırdır" demeleri, onun hak ve doğru olmasını; bir de onların, onun doğruluğunu ve lüzumunu itiraf edip kabul ettiklerini içine alan bir sözdür. O halde bu, yalanlamak suretiyle, "bu, öncekilerin düzmeleridir" diyerek ahirete inanmayan kimselerin sözlerinin zıddına olan bir sözdür.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ayetteki لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا ve ondan sonra gelen kısım, **hayran** kelimesinden bedel olup, bu, ittikâ eden kimselerin sözünü bir nakletmedir. Yani, "Bu sözü, ittikâ edenler söyledi" demektir. Bu ifâdenin, Allah'ın vermiş olduğu bir haber olması da mümkündür. Buna göre kelamın takdiri, "Müttakîlere "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde, onlar cevaben, "Hayrı" dediler" şeklinde olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak müttakilerin bu görüşünü tekîd ederek, *"Bu dünyada iyi hareket edenlere güzel bir mükâfâat vardır"* buyurmuştur.

لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا ifadesiyle neyin murad edildiği hususunda iki görüş bulunmaktadır: "Lâ ilâhe illâllah diyenler, cehennemden çıkarılırlar" diyenlere gelince, onlar bu sözü, tam ve kesin bir inançla, "Allah'tan başka ilâh yoktur!" manasına hamletmişlerdir. "Ehl-i salâhın fâsıkları cehennemden çıkarılmaz" diyen **Mu'tezile** ise, *"ahsenu"* sözünü, "iman edip, bütün farzları yerine getirerek bütün haramlardan sakınanlar" manasına hamletmişlerdir.

Ayet-i kerimedeki فِي هٰذِهِ الدُّنْيَا kısmı hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bu kısım, *"ahsenu"* ifadesine taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "Bu dünyada, güzel ameller yaparak ittikâ eden kimseler için, ahirette **hasene** iyilikler vardır" şeklindedir. Bu "hasene, ise, büyük bir mükâfaattır. Bu "**hasene**"nin, onun mükâfaatının ona, yediyüze ve sonsuzca katlanması olduğu da söylenmiştir.

Hasene'nin İzahı

İkinci Görüş: Bu ifade, "**hasene**" kelimesine taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "iyi hareket edenlere, bu dünyada da "**hasene**" tahakkuk eder" şeklinde olur. Bu görüş daha evlâdır. Çünkü Cenâb-ı Hak bundan sonra, *"Ahiret yurdu ise, elbet daha hayırlıdır"* buyurmuştur. Böyle olması halinde, bu dünyada tahakkuk edecek olan "**hasene**"nin ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan maksad, onun hak etmiş olduğu övgü, saygı duyulma, medholunma ve yüceltilmedir. Bütün bunlar, onun yaptığı şeylerin karşılığıdır.

2) Bununla, **Bedir** ve **Mekke**'nin fethinde olduğu gibi, onların, din düşmanlarına karşı delil ile, maddî kuvvetle galip gelmeleri; onların mallarını ganimet olarak almaları ve memleketlerini fethetmeleri kastedilmiştir. Böylece onlar onları, o memleketlerinden sürüp, hicrete, vatanlarını terketmeye, çoluk çocuklarından ayrılmaya zorlamışlardır ki, bütün bunlar ise, tesiri büyük olan şeylerdir.

3) Bununla şunun kasdedilmiş olması da muhtemeldir: Onlar iyilikte bulununca, yani onlar taatları işleyip bihakkın yerine getirince, Allah onlara mükâşefe, müşahede ve lütuf kapılarını açmıştır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hidayeti kabul edenlere gelince, (Allah) onların muvaffakiyetini arttırmıştır"* (Muhammed, 17) ayetinde olduğu gibidir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ *"Ahiret yurdu ise elbet daha hayırlıdır"* ifadesini, biz En'am Sûresi'ndeki, وَلَلدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ *(En'am, 32)* ayetinin tefsirinde açıklamış ve bu hayrın gerçekleşeceğini akli ve kesin delillerle izah etmiştik.

Hak Teâlâ daha sonra وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzeldir"* buyurmuştur. Bu, "Muttakilerin yurdu, ahiret yurdu ne güzeldir!" demektir. "Ahiret yurdu", bir önceki cümlede geçtiği için hazfedilmiştir. Ayeti daha sonraki ifadelerle ilgili kılmadığın zaman verilen mana budur. Eğer bu ayeti, sonraki kısımla ilgili kabul edersen, "Muttakilerin yurdu, Adn cennetleri ne güzeldir!" demiş olursun. Bu durumda, bundan sonra gelen "**cennât**" kelimesi, "**ni'me**" fiili için bir isim (mahsus) olarak merfû kılınmış olur. Bu tıpkı, نِعْمَ الدَّارُ دَارٌ يَنْزِلُهَا زَيْدٌ "**Zeyd**'in konakladığı ev, ne güzel evdir" demende olduğu gibidir.

Ayetteki "**Cennâtu adn**" ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki bu, eğer daha önceki ifade ile ilgili olursa, bu durumda neden merfû olmuş olacağını biraz önce açıklamıştık. Yok eğer bu, kendinden öncesine bağlı sayılmaz ise, buna göre **Zeccâc** şöyle der: "Bu, mukadder bir "**hiye**" (O) zamiri ile merfûdur. Buna göre sanki sen, *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzeldir!"* dediğinde, sanki "övülen bu yurt, hangi yurttur?" denilmiş de, "O, Adn Cennetleridir" cevabını vermişsin." İstersen sen bu ifadenin, mübtedâ olarak merfû; *"Bu cennetlere girecekler dir onlar"* ifadesinin ise bunun haberi olduğunu söyleyebilirsin. İstersen *"Takva sahiplerinin yurdu gerçekten ne güzel!"* ifadesinin, "Adn cennetleri"nin "haberi" olduğunu ve takdirin, "Adn cennetleri, takva sahiplerinin ne güzel yurdudur" şeklinde olduğunu söyleyebilirsin.

İKİNCİ MESELE Ayetteki "**Cennât**" kelimesi, birtakım köşklerin ve bahçelerin bulunduğuna, "**Adn**" kelimesi ise bunların devamlı (bâkî) olduğuna, ve *"altlarından ırmaklar akan"* cümlesi ise, o cennetlerde, cennetliklerin üzerlerine oturdukları ve altlarından nehirlerin tatlı tatlı aktığı binaların bulunduğuna delalet eder.

Bütün Özlemler Cennettedir

Allah Teâlâ daha sonra لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاؤُنَ *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu ifade, orada bütün hayır ve mutlulukların mevcud olduğuna delalet eder. Bu ifade, Hak Teâlâ'nın, *"Canlarınızın isteyeceği, gözlerinizin hoşlanacağı ne varsa oradadır"* *(Zuhruf, 70)* ifadesinden daha beliğdir. Çünkü *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* ifadesinin içinde hem bu iki şey (yani canın istediği, gözün hoşlandığı) şeyler ve bunlarla beraber başka kısımlar (nimetler) vardır.

İkinci Bahis: *"Orada ne dilerlerse onlarındır"* ifadesi, "Bu hal ancâk cennettle söz konusudur" demektir. Çünkü bu ifade, hasr (sadece) manasınadır ki, bu da, insanın bu dünyada, her dilediğini elde edemeyeceğini gösterir.

Allah Teâlâ كَذٰلِكَ يَجْزِى اللّٰهُ الْمُتَّقِينَ *"İşte Allah takvaya erenleri böyle mükâfaatlandırır"* buyurmuştur. Bu, "Takvanın mukafaatı işte böyle olur" demektir.

Hak Teâlâ daha sonra sözü, muttakilerin sıfatlarına getirerek اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ طَيِّبِينَ *"Bunlar, meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir"* buyurmuştur. Bu ifâde, *"Melekler, kendilerine zulmedenlerin canlarını alacakları zaman..."* (Nahl, 28) ifadesinin mukabili (karşılığı) olarak getirilmiştir. Binâenaleyh bu müttakilere ait bir özelliktir. Gerek, *"İşte Allah takvaya erenleri böyle mükâfatlandırır"* ifadesi, gerekse, *"Meleklerin pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimseler"* ifadesi pek çok manaları içinde toplayan özlü ifadelerdir. Çünkü bu ifadelerin içine, muttakilerin emrolundukları herşeyi yaptıkları, nehyolundukları herşeyden kaçtıkları, üstün huy ve meziyetlere sahip oldukları, kötü huylardan ve cismanî alakaların esiri olmaktan uzak oldukları, tertemiz kutsî varlığın huzuruna yöneldikleri ve ruhlarının (canlarının) kolayca ve güzelce alındığı, bu esnada cennetle müjdelendikleri, böylece onların bütün cennetleri ve hallerini müşahede ettikleri hususları girer. Durumu böyle olan bir kimse, ölümden acı duymaz. **Hasan el-Basrî** ayette bahsedilen ölümün, "haşr" zamanı olan vefat olduğunu söylemiş ise de, ekseri müfessirler bunun, onların ruhları (canları) alınırken meydana gelen ölüm olduğu görüşündedirler.

Allah Teâlâ daha sonra, bu noktada muttakilere *"...Girin cennete"* denileceğini beyan etmiştir. **Hasan el-Basrî**, işte bu ifadeden dolayı, o ölüm ile, "Haşr vefatının kastedildiğine istidlal ederek şöyle demiştir: "Çünkü dünyada onların canları alınırken onlara, *"İşlemekte olduğunuz iyi hareketlerin karşılığı olmak üzere girin cennete"* denilmez. Ekseri müfessirlerin tercih ettiği birinci görüştekiler şöyle demişlerdir: "Melekler onları cennetle müjdeleyince, cennetler sanki artık onların yurdu olmuş ve sanki onlar orada imiş gibi olur. Bundan dolayı onlara, *"Girin cennete"* denilmesi ile, "Bu cennetler size tahsis edilmiştir. Siz artık sanki orada sayılırsınız" manası kastedilmiştir.

Uyarılan Kâfirlerin Akibeti

هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّآ أَن تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ أَوْ يَأْتِىَ أَمْرُ رَبِّكَ ۚ كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ۚ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِن كَانُوٓا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٣﴾ فَأَصَابَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا عَمِلُوا۟ وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا۟ بِهِۦ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٣٤﴾

"(Kâfirler) kendilerine o meleklerin gelmesinden yahut Rabbinin emrinin gelip çatmasından başka bir şey mi beklerler? Onlardan evvelkiler de böyle yaptı. Onlara Allah zulmetmedi. Fakat kendi kendilerine zulmettiler onlar. Böylece yaptıklarının cezası onları çarptı ve istihzâ ettikleri (azap) onları çepeçevre kuşattı"

(Nahl, 33-34).

Bil ki bu, nübüvveti inkâr edenlerin ileri sürdükleri ikinci şüphedir. Çünkü onlar, Hz. Muhammed (s.a.s.)'den, Allah Teâlâ'nın peygamberlik iddiasına şâhidlik edecek melekler indirmesini istemişler ve bunun üzerine Hak Teâlâ, *"Senin nübüvvetini tasdik etmek için, o kâfirler bu hususta şâhidlik edecek meleklerin gelmesini gözleyip dururlar"* buyurmuştur. Şöyle denilebilir: "Müşrikler, Kur'ân hakkında, "Bu evvelki ümmetlerin masal ve efsaneleridir" demek suretiyle Kur'ân'ı tenkit edip, Cenâb-ı Hak da, onlar için her türlü tehdit ve va'îdi yaparak, bunun peşisıra da Kur'ân'ın sırf hayır ve doğruluk olduğunu söyleyerek, Kur'ân'a böyle küfürlerinden vazgeçmezler. Aksine kendilerine tehditlerde bulunan melekler ve Rablerinin emri, yani köklerini kazıyacak azabı gelmedikçe, bu batıl inançlarından vazgeçmeyecekleri" hususunu anlatmaya başlamıştır.

Bil ki her iki izaha göre de, Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Onlardan evvelkiler de böyle yapmıştı"* buyurmuştur. Yani, "Bunların söz ve fiilleri, kendilerinden önceki kâfirlerin söz ve fiillerine benzer" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ *"Onlara Allah zulmetmedi, fakat kendi kendilerine zulmettiler onlar"* buyurmuştur. Bunun manası şöyledir: "Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı ve onlara peşin dünyevî helâk cezası verilmişti. Allah Teâlâ, böyle cezalandırmak suretiyle onlara zulmetmemiştir. Çünkü Allah, onlara küfürleri sebebiyle hakettikleri cezayı vermiştir. Onlar, kâfir olmaları ve peygamberleri yalanlamakla kendilerine zulmetmiş oldular ve başlarına gelen o cezaya müstehak oldular."

Allah Teâlâ, bunun peşisıra ...فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ yani *"Onlara yaptıkları kötülüklerin cezası isabet etti ve onlara, istihzâ etmelerinin cezası, kendilerini her taraftan sararak geldi"* buyurmuştur.

★ ★
★

Müşriklerin Bazı Bahaneleri

وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا
مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ
بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ
وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٦﴾
إِنْ تَحْرِصْ عَلَىٰ هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٣٧﴾

"Müşrikler dediler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne de atalarımız O'ndan başka hiçbirşeye tapmaz, O'nun hükmü olmaksızın hiçbirşeyi haram kılmazdık." Onlardan evvelkiler de böyle yaptılar. Peygamberlerin üzerinde, açık bir tebliğden başka bir vazife var mıdır? Andolsun ki biz her ümmete, "Allah'a kulluk edin, putlardan kaçının" diye tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik. Sonra Allah, içlerinden kimini hidâyete erdirmiş, kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur. Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün. (Habibim) sen onların, hidâyet bulmalarına çok ihtiras göstersen bile, Allah dalâlette bırakacağı kimselere hidayeti nasip etmez. Onların bir yardımcıları da olmaz"

(Nahl, 35-37).

Kader İnancını İstismarları

Bil ki bu, nübüvveti inkâr edenlerin ileri sürdüğü üçüncü şüphedir. Bunu şöyle izah ederiz: Kâfirler, peygamberliği tenkit etmek için "cebr" (insanın hiç iradesi olmaması) görüşüne tutunarak şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ eğer iman etmemizi dileseydi, ey Muhammed, sen gelsen de gelmesen de, biz iman ederdik. Ama eğer Allah kâfir olmamızı murad etmiş ise, sen (peygamber olarak) gelsen de, gelmesen de, küfrümüz yine olacaktı. Durum böyle olunca, herşey Allah'tandır. O halde, senin peygamber olarak gönderilmende bir fayda ve hikmet yoktur. Dolayısıyla nübüvvet (peygamberlik) müessesesinin batıl (asılsız) olduğunu söylemek gerekir."

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu şüphe, Allah Teâlâ'nın, En'âm sûresi'nde, *"Müşrikler diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız müşrik olmazdı. (Kendi kendimize) hiçbirşeyi haram da kılmazdık." Onlardan evvelkiler de işte böyle tekzîb ettiler"* (En'am, 148) ayetinde naklettiği şeyin aynısıdır. **Mu'tezile**'nin bu ayetle yaptığı istidlal, tıpkı o ayetle yaptığı istidlâl gibidir. O halde, bu hususlaki istidlâl ve karşı istidlâl bakımından söylenecek söz, o ayetin tefsirinde söylenmiş olanların aynısıdır. Dolayısı ile onları tekrar etmenin bir faydası yok.

Bununla beraber bir nebze bahsetmemizde de bir sakınca yok. Diyoruz ki: Bu şüpheye karşı verilecek cevap şöyledir: "O kâfirler, "Herşey Allah'tan olduğuna göre, peygamber göndermek abes olur" şeklinde bir fikir ileri sürmüşlerdir. Buna karşı diyoruz ki: Bu söz, Allah'a karşı bir itirazdır. Çünkü kâfirler, "Peygamber göndermede, imanın gerçekleşmesi ve küfrün ortadan kaldırılması konusunda fazla bir tesiri olmayınca, Allah'ın peygamber göndermesi uygun değildir" demişlerdir. Dolayısıyla bu söz, Allah'ın hüküm ve fiillerini mutlaka bir sebebe bağlama manasına gelir ki, bu yanlıştır. Aksine Allah'ın, kendi mülk ve melekûtunda istediği hükmü verebilmesi, ve istediğini yapabilmesi gerekir. Bundan dolayı, Allah'a karşı, "Bunu niçin yaptın veya şunu niçin yapmadın?" denilemez. Bunun, bir inkâr olduğunun delili şudur: Allah Teâlâ, bu ayetin sonunda, bu hususu açıkça belirterek, *"Andolsun ki biz her ümmete "Allah'a kulluk edin, putlardan kaçının" diye tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik"* buyurmuş ve böylece, kulları hakkındaki sünnetinin (âdetinin), onlara peygamber göndermek, Allah'a ibadet etmelerini emretmek ve tağuta ibadetten nehyetmek şeklinde beyan buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ *"Sonra Allah, içlerinden kimini hidayete erdirmiş, kiminin üzerine de dalalet hak olmuştur"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ, her nekadar herkese imanı emretmiş ve herkesi küfürden nehyetmiş ise de, bir kısım insanları hidayete erdirmiş, bir kısmını da saptırmıştır. Binâenaleyh bu, Allah'ın kulları ile ilgili ezelî bir kanunudur" demektir. Bu da Allah'ın herkese imanı emredip, küfrü nehyetmesi, sonra da bazılarında imanı, bazılarında küfrü yaratmasıdır. Allah'ın sünneti, bu manada bütün peygamberler, ümmetler ve milletler hakkında kadîm olup, Allah Teâlâ'nın da kendisinin itiraz edenlerin itirazından, ihtilaf edenlerin isteklerinden uzak ve berî bir ilah olmasına hükmetmesi güzel ve yerinde olunca, o kâfirlerin böylesi bir soruyu ileri sürmeleri cehaletlerini, sapıklıklarını ve Allah'tan uzaklaşmalarını gerektirmiş olur. Böylece Allah Teâlâ'nın, onların rezillik ve lânete müstehak olmalarına hükmetmesinin, onların *"Eğer Allah dileseydi, ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbirşeye tapmazdık"* şeklindeki sözlerinde yalancı olduklarından değil, aksine onların durumunun böyle olmasının, peygamberler gönderilmesine mâni olacağına inanmalarından ötürü olduğu, bu inancın ise yanlış olduğu, işte bundan dolayı onların alabildiğine zemme ve lanete

müstehak oldukları sâbit olmuş oldu. Bu konuda, güvenilecek doğru cevap budur.

Ama bizden önceki kelamcı ve müfessirler, bu hususta başka bir izah yaparak şöyle demişlerdir: "Müşrikler bu sözü istihzâ için söylemişlerdir. Bu tıpkı, **Şuayb** (a.s)'a kavminin, *"çünkü sen, yumuşak huylu, aklı başında bir adamsın"* (Hud, 87) demeleri gibidir. Eğer onlar bu sözü inanarak söylemiş olsalardı, mü'min olurlardı. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki Allah Teâlâ, bu şüpheyi nakledince, *"Onlardan evvelkiler de böyle yaptılar"* buyurmuştur ki bu, "o" kâfirler, hep bu şüpheye tutunmuşlardır" demektir.

Hak Teâlâ daha sonra فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلاَّ الْبَلاَغُ الْمُبِينُ *"Peygamberlerin üzerinde, açık bir tebliğden başka bir vazife var mıdır?"* buyurmuştur. **Mu'tezile**, "Bu, "Allah Teâlâ, hiç kimseyi imandan alıkoymaz ve hiç kimseyi küfre düşürmez. Peygamberlerin görevi ise sadece tebliğ etmektir. Binaenaleyh onlar, mükellefiyetleri tebliğ edip, Allah Teâlâ'nın da hiç kimseyi haktan menetmediği sabit olunca, bu şüphe düşer" demektir" demişlerdir. (Ehl-i sünnet) alimlerimiz de bunun manasının şöyle olduğunu söylemiştir: "Allah Teâlâ, peygamberlerine tebliği emretmiştir. Tebliğ etme işi, onlara farzdır. Ama imanın gerçekleşip gerçekleşmemesi işinin, peygamberle bir ilgisi yoktur. Fakat Allah Teâlâ ihsanı ve lutfu ile hidayete erdirir, dilediklerini de hızlânı ile (ilahî yardımı keserek) dalâlete düşürür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Alimlerimiz, hidayet ve dalaletin, Allah'tan olduğunu anlatmak için, Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz, her ümmete, "Allah'a kulluk edin, putlardan (tâğuttan) kaçının diye, tebliğde bulunması için bir peygamber gönderdik"* buyruğuna tutunarak şöyle demişlerdir: "Bu, Allah Teâlâ'nın, her millet ve ümmet içinde, imanı emreden ve küfürden nehyeden kimselerin olduğunu delalet eder."

Cenâb-ı Hak, daha sonra فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلاَلَةُ *"Sonra Allah içlerinden kimini hidayete erdirmiş, kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* buyurur. Bu, "onların içinden, Allah'ın imana, sıdka ve hakka ilettiği kimseler olduğu gibi, haktan saptırıp doğruyu görme hususunda kör kılıp, küfür ve dalâlete düşürdüğü kimseler de var" demektir ki bu, Allah Teâlâ'nın emrinin, her zaman, iradesine muvafık olmadığına, bazan birşeyi emrettiği halde o şeyi irade etmediğine; yine birşeyi nehyettiği halde o şeyi irade ettiğine delalet eder ki, bizim mezhebimiz (görüşümüz) de böyledir.

Netice olarak diyebiliriz ki: "**Mutezile** şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın emri ve iradesi, devamlı birbirine uygun ve mutabıktır. Ama O'nun ilmi ve iradesi, bazan birbirine mutabık olmayabilir." Halbuki bu ayetin lafzı, açıkça bizim görüşümüze delalet etmektedir. Bu görüş şudur: İman emri herkese şâmil, umûmî bir ifadedir. Ama

Allah'ın insanların iman etmesini irade etmesi, insanlardan ancak bazılarına tahsis edilmiş (nasib edilmiş)tir."

Cübbâî, bu ayete: "Onlardan Allah'ın, mükâfaat ve cennetine hidayet ettiği (ilettiği) kimseler bulunduğu gibi, dalâletin yani ilahî cezanın kendisine hak olduğu kimseler de vardır" manasını vererek cevap vermiştir. O şöyle der: "Ayetteki *"üzerine ...hak olmuştur"* ifadesinde, dalâletin, küfür manasında değil de, ilahî azab manasında olduğuna delalet vardır. Çünkü küfür ve günahın, "hak" diye tavsif edilmeleri câiz değildir. Hem sonra Allah Teâlâ, bu ayetin peşinden, *"Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün"* buyurmuştur ki burada bahsedilen akıbet, Cenâb-ı Hakk'ın kendilerine kökünü kazıma azabı vererek helâk ettiği geçmiş ümmetlerin helâk olduklarına dair izlerdir. Bu da, ayette bahsedilen "dalâlet" ile, "kökünü kazıma azabı" manasının kastedildiğine delâlet eder.

Ka'bî, ehl-i sünnete karşı şöyle cevap verir: "Ayetteki, *"Sonra Allah, içlerinden kimini hidayete erdirmiş"* ifadesi, "Kim hidayete ererse, Allah'ın hükmünde hidayete ermiş olur" demektir. Hak Teâlâ, *"Kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* ifadesi ile de, "Dalâleti açık olanlar vardır" manasını kastetmiştir. Bu, bir zalime, "Senin zulmün hak oldu, yani ortaya çıktı" denilmesi gibidir. Bununla, "Onlar saptıklarında, Allah'ın artık onları saptırması hak olmuştur" manası kastedilmiştir. Bu tıpkı, *"Allah, zalimleri dalâlete düşürür"* (İbrahim, 27) ayetinde bahsedildiği gibidir.

Bil ki biz, akli ve kesin deliller ile, hidayet ve dalâletin ancak Allah'tan olduğunu birçok ayetin tefsirinde beyan ettik. Binaenaleyh o izahları tekrarlamanın bir manası yoktur. **Mu'tezile**'nin bu zoraki izahlarının ve hoş olmayan te'villerinin (yorumlarının) zayıf ve düşük olduklarını da defalarca izah ettik. Dolayısı ile bu izahı da tekrarlamaya hacet yoktur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Tağût hakkında iki görüş vardır:

a) Bununla, "Allah'ı bırakıp da taptığınız herşeye ibadet etmekten kaçının" manası murad edilmiştir. Buna göre, bu manadaki her şeye "tağût" denilir.

b) Bunun, "Şeytanın sizi, kendisine taatta bulunmaya çağırması hususunda, tağuta yani şeytana tapmaktan kaçınınız" manası da kastedilmiş olabilir.

BEŞİNCİ MESELE

Ayetteki, *"Kiminin üzerine de dalâlet hak olmuştur"* ifadesi, biz ehl-i sünnet'in görüşünün doğruluğuna delalet eder. Çünkü Allah Teâlâ, onlardan bazılarının üzerine dalâletin hak olduğunu haber verince, bu kimselerden dalâletin sâdır olmaması imkansızdır. Aksi halde Allah Teâlâ'nın doğru olan haberi, yalana dönüşmüş olur ki bu imkânsızdır. İmkânsızı gerektiren şey de imkânsızdır. Binâenaleyh bu kimselerin

dalâlete düşmemeleri imkânsızdır ve onlardan dalâletin sâdır olması, aklen vacip olmuş olur. Dolayısı ile bu, pek çok bakımdan biz (ehl-i sünnetin) görüşünün doğruluğuna delalet eden bir ayettir. Allah en iyi bilendir. Bu ayetin benzeri olanlar, Kur'an'da pek çoktur. Mesela, *"(Allah) bir kısmına hidayet verdi, bir kısmına da dalâlet hak oldu"* (A'raf, 30); *"Üzerlerine Rabbinin kelimesi (hükmü) hak olmuş olanlar... iman etmezler"* (Yunus, 96) ve *"Andolsun ki bunların çoğunun üzerine o söz hak olmuştur. Artık bunlar iman etmezler"* (Yasin, 7) ayetleri gibi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ *"Şimdi yeryüzünde gezinin de, yalanlayanların akıbetinin nice olduğunu görün"* buyurmuştur. Bu, "Yeryüzünde onların başına gelenlerin, sizin de başınıza gelebileceğini anlamak için, ibret almak için gezip dolaşın" demektir.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, üzerine dalâlet hak olmuş kimsenin hidayete eremeyeceğini te'kid ederek, ... إِنْ تَحْرِصْ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ *"(Ey Rasûlüm) sen (bütün gayretinle), onların hidayet bulmalarını istesen bile, Allah dalâlette bırakacağı kimselere, hidayeti nasib etmez"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Asım, Hamza ve Kisâî,** yâ'nın fethası ve dâl'ın kesresi ile, **lâ yehdî** diye okurlarken; diğer kıraat imamları, bunu, yâ'nın zammesi ve dal'ın fethası ile **la yuhdâ** şeklinde okumuşlardır. Bunlardan birinci kıraat için şu iki izah yapılmıştır:

a) "Allah, saptırdığı hiç kimseyi rüşde (hidayete) erdirmez." İşte ayeti, **İbn Abbas** (r.a) bu şekilde manalandırmıştır.

b) Buradaki hidayet, "ihtidâ" (hidayete erme) manasına gelmiş olabilir. **Ferrâ** şöyle der: "Araplar, "Adam hidayete erdi" manasında, قَدْ هَدَى الرَّجُلُ derler. Buna göre ayetin manası, "Allah bir kimseyi saptırdığında, o kimse hidayete eremez" şeklinde olur. Daha meşhur (yaygın) olan ikinci kıraatla ilgili olarak da şu izah yapılır: "Allah, saptırdığı kimseleri hidayete erdirmez." Ayetteki, مَنْ يُضِلُّ ifadesi, مَنْ يُضِلُّهُ takdirindedir. Binaenaleyh ism-i mevsûl'e (yani (مَنْ) edatına râcî olarak bulunması gereken "hû" zamiri mahzûftur. Bu, مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ (A'raf, 186) ayeti ile, فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ *"Allah'tan sonra yani Allah'ın onu saptırmasından sonra,. ona kim hidayet edecek"* (Casiye, 23) ayetlerinde olduğu gibidir.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ *"Onların bir yardımcıları da yoktur"* buyurmuştur. Bu "Onlar için, ne dünyada, ne de ahirette, istek ve arzuları hususunda kendilerine yardımcı ve destek olacak hiç kimse yoktur" demektir. Ben derim ki: Bu ayetlerin baş tarafı, **Mu'tezile**'nin görüşünün doğru olduğu zannını verir. Sonu ise, biz (ehl-i sünnetin) görüşüne delalet eden birçok izahı ihtiva etmektedir. Ayetlerin çoğu, bu iki tür özelliği taşımaktadır. Allah en iyi bilendir.

Ölümden Sonra Diriliş

وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ ۚ بَلَىٰ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلَٰكِنَّ
أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا
أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ ﴿٣٩﴾ إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٠﴾

"Onlar, "ölecek kimseyi Allah diriltmez" diye, olanca güçleri ile Allah adına yemin ettiler. Hayır, bu O'nun üzerinde, gerçek bir va'addir. Fakat insanların çoğu bilmezler. Onlara hakkında ihtilaf edegeldikleri şeyi açıklasın, kâfirler de kendilerinin ne yalancı kimseler olduklarını bilsin diye, birşeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak, "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"

(Nahl, 38-40).

Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki bu, nübüvveti inkâr hususunda ileri sürülen dördüncü şüphedir. Bunu inkâr edenler şöyle derler: "Öldükten sonra dirilme, haşr ve neşr olduğunu söylemek asılsızdır. Binâenaleyh, peygamberlik diye birşeyin de olmaması gerekir."

Buradaki **birinci öncül (mukaddime)** şöyle izah edilir: İnsan, şu belli bedenin dışında birşey değildir. Dolayısı ile ölüp, parçaları birbirinden ayrılıp, paramparça olduğunda ve şu dengesi ve yapısı tamamen yok olduğunda, onun aynısının tekrar geri dönmesi (meydana gelmesi) imkânsız olur. Çünkü bu şey, yok olup bittiğinde ve tükendiğinde, yok olup tükenmesinden sonra, ne bir zatı, ne de bir hakikati kalır. O halde geriye dönecek (meydana gelecek) şeyin, birinciden başka birşey olması gerekir. Bu sebeple bu, onun aynısı olamaz.

İkinci mukaddime, yani "öldükten sonra dirilme asılsız olunca, peygamberlik de asılsız olur" şeklindeki mukaddime de şu iki şekilde izah edilir:

1) Hz. Muhammed "me'ad"e (âhirete-öldükten sonra dirilmeye) imana davet etmektedir. Bu iddia asılsız olunca, onun, bâtıl bir şeye davet ettiği sabit olmuş olur. Kim de böyle olursa, doğru bir peygamber olamaz.

2) Hz. Muhammed, kendisinin nübüvvetini, mükâfaata teşvik ve ikâbtan

korkutmak için de, Allah'a itaatın vâcip olduğunu söylüyor. Bütün bunların bir aslı olmayınca, O'nun peygamberliği de asılsız olmuş olur.

Bunu iyice anladığın zaman biz diyoruz ki, ayetteki وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ *"Onlar, "ölecek kimseyi Allah diriltmez" diye, olanca güçleri ile Allah adına yemin ettiler"* ifadesi, "Onlar birşeyin yok olup, tamamen fâni ve bitmiş birşey haline geldiğinde, artık bundan sonra, aynen geri dönemeyeceği (tekrar meydana gelemeyeceği), aksine bu şekilde dönecek olanın, evvelkinden başka birşey olduğu hususunda kesin bir bilginin olduğuna yemin ediyorlar" demektir. Binaenaleyh ayetteki bu yemin, onların o kimsenin yok olduktan sonra aynen geriye dönmesinin aklın bedâhetine göre (açıkça) imkânsız olduğu hususunda zaruri bir bilginin bulunduğunu iddia ettiklerine bir işarettir. Halbuki kalplerinde ve akıllarında, bu zaruri ilmi inkâr ediyorlardı.

"Öldükten sonra dirilme bâtıl olunca, peygamberlik de bâtıl olur" şeklindeki sözlerinin izahını, Allah Teâlâ açıkça yapmamıştır. Çünkü bu, ilk anda akla gelen açık bir manadır. İşte bu sebepten ötürü onlar, sözlerinde bunu açıkça ifade etmemişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, öldükten sonra dirilmenin mümkün bir iş olduğunu açıklamıştır. Buna şu iki şey delalet eder:

1) Bu, Allah'ın üzerine düşen hak bir vaaddir. Binâenaleyh Allah'ın bunu gerçekleştirmesi gerekir. Cenâb-ı Hak daha sonra, bunun hangi sebepten ötürü, üzerine hak bir vaad olduğunu beyan etmiştir. Bu sebep de, Allah Teâlâ'nın, itaat eden ile isyan edeni, haklı ile haksızı, zalim ile mazlumu birbirinden ayırmasıdır. Bu da, ayet-i kerimedeki *"Onlara hakkında ihtilaf edegeldikleri şeyi açıklasın, kâfirler de kendilerinin ne yalancı kimseler olduklarını bilsin diye..."* kısmının anlattığı husustur ki biz bu hususu, Yûnus sûresinde, geniş geniş anlatmıştık.

2) Haşr'in ve neşr'in mümkün olduğunu şu şekilde izah edebiliriz: Allah Teâlâ'nın, eşyânın mûcidi ve onların yaratıcısı olması, daha önce geçmiş olan bir maddeye, bir zamana ve bir alete dayanmaz. Bu böyledir; zira Allah eşyayı, sırf kudreti ve meşîeti ile îcad eder, yaratır. O'nun kudretini geri çevirebilecek hiçbir şey olmadığı gibi, dilemesine ve irâdesine mani olabilecek hiçbir şey de yoktur. Binaenaleyh, Cenâb-ı Hak, karşı çıkılmaktan uzak ve berî olan bu nüfuzunu, *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyurarak açıklamıştır. Durum böyle olup, Allah başlangıçta yaratmaya kâdir olunca, O'nun, ikinci kez yaratmaya (iâdeye) de kâdir olması gerekir. Böylece, bu iki kesin delil ile, öldükten sonra dirilmenin, haşrin, neşrin ve Kıyâmetin hak ve doğru olduğu sabit olmuş olur. İşte müşrikler, bu temel düsturu tenkit edip kabul etmedikleri için, nübüvvet müessesesinin doğruluğunu da tenkit edip kabul etmemişlerdir.

Binâenaleyh, onların bu temel düsturu tenkit etmeleri geçersiz ve batıl olunca, nübüvvet müessesesini tenkit etmeleri de bâtıl olur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE Ayet-i kerimedeki *"Onlar, olanca güçleriyle Allah adına yemin ettiler"* cümlesi, müşrik olan kimseler adına nakledilmiş bir nakildir. Ayetteki **belâ "hayır"** ifadesi ise, nefyden sonra gelen ifadeyi isbat etmek içindir. O halde bu, "Elbette, o onları öldükten sonra da diriltir!" demek olur. Ayetteki *"bu O'nun üzerinde, gerçek bir vaaddir"* ifadesi de, te'kid için getirilmiş olan mef'ul-ü mutlaktır. Yani, "Allah, öldükten sonra diriltmeyi, kendisinde herhangi bir cayma olmayan hak ve gerçek bir vaad ile vaadetti" demektir. Çünkü O'nun, "O onları diriltir" şeklindeki ifadesi, "O onları diriltmeyi vaadetti" manasına delâlet eder. Ayetteki *"Onlara hakkında ihtilaf edegeldikleri şeyi açıklasın... diye"* ifadesi, "Onlara, öldükten sonra dirilme gibi, hakkında ihtilaf ettikleri hususları beyan etmek için..." demektir ki, bu da, "Elbette, Allah onları, hem ihtilaf ettikleri şeyleri onlara beyan etmek, hem de kâfirlerin, hakkında yemin ettikleri hususlarda yalancı olduklarını bilip anlamaları için, öldükten sonra diriltecektir..." demektir.

Kün Emrinin İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَآ أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bir kimse şöyle diyebilir: Allah'ın *"ol"* ifadesi, eğer yok (var olmayan) bir şeye hitâb ise, bu imkânsızdır. Yok, eğer var olmuşa, mevcut olana bir hitap ise, bu da zaten mevcut olanın var olmasını emretmek olur ki, bu da imkânsızdır."

Cevap: Bu, ne bir konuşmanın, ne de bir beraberliğin olmadığının bir temsili, hem de mahlukata akledebilecekleri, anlayabilecekleri bir üslubla hitap olup, "ma'dûm" (var olmayan)a bir hitap değildir. Çünkü, Allah Teâlâ'nın irade ettiği şey, her halükârda muhakkak ve dilediği süratte tahakkuk edecektir. Binaenaleyh Cenâb-ı Hak, dünya ve ahireti, bu ikisinde yer alan yerleri ve gökleri bir göz açıp kapama süresi içinde yaratmak isteseydi, O buna kesinkes kâdir olurdu, buna gücü yeterdi! Ancak ne var ki kullara, akılları nisbetinde bu şekilde hitap olunmuştur.

İKİNCİ MESELE Cenâb-ı Hakk'ın, ayetteki **kavlünâ** kelimesi mübtedâ, en **nekûle** kelimesi de, onun haberidir. كُنْ فَيَكُونُ ifadeleri de, "meydana gelme ve var olma" anlamında, **"nâkıs"** değil, tam bir fiil olan **"kâne"** fiilindendirler. Buna göre bu, "Biz, bir şeyin meydana gelmesini dileyip istediğimizde, bu, o şeye, "ol, meydana gel" dememizden başka

bir şey olmaz. O da, bunun hemen peşinden, arada bir süre söz konusu olmaksızın meydana geliverir, olur!" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Âmir ve **Kisâî** nûn'un nasbı ile **yekûne** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, ref' ile **yekûnu** şeklinde okumuşlardır. **Ferrâ** şöyle der: "Bu fiili ref' ile okumanın izahı şu şekilde yapılabilir: "Cenâb-ı Hakk'ın, **en nekûle lehu** ifadesinin, sözün ve manasının tamamlanmış olduğu bir ifade kabul edilerek, daha sonra da bu durumdan, o şeyin olacağı hal ile haber verilir. Bu, tıpkı "**İnne Zeyden yekfîhi en âmure fe yef'alu**" "**Zeyd**'e emretmem yeter; o hemen yapar" denilmesi gibidir. Bu cümlede, "**Fe yef'alu**" kelimesi, yeni bir cümle (mübtedâ) kabul edilerek, merfû kılınmıştır. Bu ifadeyi mansûb okumanın izahı ise, senin onu, daha önceki **en nekûle** ifadesine atfetmendir. Buna göre mana, "Bizim ona, "ol" dememiz ve onun da oluvermesidir" şeklinde olur." Bu aynı zamanda, bütün nahivcilerin de görüşüdür. **Zeccac**, bu ifadenin, **kün** emrinin cevabı olmak üzere, mansub olabileceğini ileri sürerken, **Ebu Ali el-Fârisi** de şöyle demiştir: "**Kün**" lafzı, her ne kadar emir kalıbında bir ifade ise de, aslında bu ifadeyle burada emretmek manası kastedilmeyip, bu, Allah en iyisini bilir ya, o şeyin meydana geleceğini ve olacağını haber vermektir. Durum böyle olunca da, **Zeccac**'ın "bu kelime, "**kün**" (ol) emrinin cevabı olarak mansûb kılınmıştır" şeklindeki görüşü bâtıl olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Alimlerimizden bazıları, Kur'ân'ın "**kadîm**" bir kelâm olduğu hususunda bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak, "ol" dememizden ibarettir. O da, derhal oluverir"* buyruğu O'nun bir şeyi icat etmek, yaratmak istediğinde ona, "ol" dediğine, onun da olduğuna delalet etmektedir. Binâenaleyh, Allah'ın "ol" emri, şayet "hâdis-sonradan olma" olsaydı, o zaman bunu icat etmekte, ona "ol" demeye muhtaç olurdu ki, bu teselsüle sebebiyet verir. Teselsül ise, imkânsızdır. Böylece Allah'ın kelâmının "kadîm" olduğu sabit olmuş olur.

Bil ki bu delil, bence çok kuvvetli bir delil değildir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

1) "**İzâ**" edatı, tekrar manası ifade etmez. Bunun delili şudur: Bir kimse hanımına, "o eve girdiğinde, boşsun" dese de, o kadın da, o eve bir kere girmiş olsa, o kadın bir talâkla boş olur. Binâenaleyh kadın, aynı eve ikinci kez girdiğinde ikinci talâk vaki olmaz. Binâenaleyh "**İzâ**" edatının tekrarı ifade etmediğini anlamış oluyoruz. Durum böyle olunca, Allah Teâlâ'nın yaratıp icat ettiği her şey hususunda, ona, "ol" demesi gerekmez. Dolayısıyla bundan, teselsül neticesi çıkmaz.

2) Eğer bu delil doğru olsaydı, o zaman "**kün**" lafzının da kadîm olduğuna hükmetmek gerekirdi ki, bu, batıl olduğu zaruri olarak bilinen bir husustur. Çünkü,

"kün" lafzı, kâf ve nûn'dan meydana gelmiş bir kelimedir. Kâf varken, nûn yoktu. Nûn gelince, kâf ile beraber bulundu. Bu da, *"kün"* kelimesinin "kadîm" olmasının imkânsız olduğuna delâlet eder. Alimlerimizin iddia ettikleri husus, onun, burada söz konusu olanın "kün" lafzından başka olan "kadîm" bir sıfat olduğudur. O halde, alimlerimiz ayetin kendisine delâlet ettiği şeyi söylememişler; aksine onların söylediği şey ise, ayetin kendisine delalet etmediği hususdur. Böylece bu delile tutunmak, sâkıt (düşmüş) olur.

3) Bir kimse, "Falanca herhangi bir söz söyleyip herhangi bir iş yaptığında, o, bu hususta Allah'a sığınır" dediğinde, hiç kimse, "Onun Allah'a sığınması, fiillerinden bir fiildir" demez. Böylece bundan, sonsuza kadar, her yardım istemeden önce başka bir yardım istemenin bulunduğu neticesi ortaya çıkar. Çünkü bu söz, örfe göre bâtıldır. İşte, alimlerimizin dedikleri de bunun gibidir.

4) Bu ayet, birkaç bakımdan, sözün hâdis olduğunu bildirmektedir.

a) Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Bir şeyi dilediğimiz zaman, sözümüz ona ancak ..."* ifadesi, sözün irade ile meydana gelmesini iktizâ eder. Böyle olan her şey ise, muhdestir.

b) Söz, "izâ" kelimesi ta'lik edilmiş, bağlanmıştır. Halbuki, "izâ" lafzının, gelecek ifade eden bir fiilin başına geldiği hususunda şüphe yoktur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın, "en nekûle" ifadesinin, gelecek bir manayı haber verdiğinde ("ona... dememizdir, diyecek olmamızdır") ihtilaf yoktur.

d) Cenâb-ı Hakk'ın "kün feyekûn" olma işinin, "kün" emrinin akabinde olduğuna delalet eder. O halde *"ol"* emri, bir an bile olsa, olma işinin tahakkuk etmesinden öncedir. Bir an dahi olsa, olacak şeyin önüne geçenin, önünde bulunanın da, "muhdes" olması gerekir.

e) Bu ifade Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ın emri yerine getirilmiştir"* (Ahzâb, 37); *"Allah'ın emri, behemehal yerini bulan bir kaderdir"* (Ahzâb, 38); *"Allah, kelâmının en güzelini (...) indirmiştir"* (Zümer, 23); *"Öyleyse onlar da (...) onun gibi bir söz getirsinler"* (Tûr, 34) ve *"Ondan önce de bir rehber ve bir rahmet olmak üzere Musa'nın kitabı..."* (Hûd, 17) ifadesiyle çelişir.

Buna göre eğer, "Farzedelim ki bu ayet, kelâmullahın kadîm olduğuna delalet etmiyor ve siz de, bunun, kelâmının hâdis olduğuna delâlet ettiğini söylediniz. O halde, buna verilecek cevap nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Biz, bu delilleri, harflerden ve seslerden meydana gelmiş, hissolunan, duyulan bir kelâm manasına alırız ki, biz de, böyle olan bir kelâmın "muhdes" ve "mahlûk" olduğunu söylüyoruz. Allah, en iyisini bilendir.

★ ★
★

Hicret Edenlerin Mükâfaatı

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ
لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٤٢﴾

"Zulme uğratıldıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri biz, dünyada elbette güzel bir biçimde yerleştiririz. Ahiret mükâfaatı ise elbette daha büyüktür. (Kâfirler bunu keşke) bilmiş olsalardı! (O muhacirler hak yolunda), sabr ü sebat edenler ve ancak Rablerine güvenip dayanmakta olanlardır"

(Nahl, 41-42).

Bil ki Allah Teâlâ, Kâfirlerin, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr etme hususunda olanca güçleriyle yemin ettiklerini nakledince, bu onların, kendi azgınlık, cehâlet ve sapıklıkları içinde devam edip kalakaldıklarına delâlet etmiş olur. Bu gibi hallere düşenlerin ise, müslümanlara eziyet edip zarar vermeye ve onları çeşitli azâplara düçâr etmeye yönelmeleri pek tabiidir. Bu durumda da, mü'minlerin, kendi yurtlarından ve yuvalarından hicret etmeleri kaçınılmaz olarak gerekir. Böylece Allah Teâlâ bu ayetle, o hicretin hükmünün ne olduğunu ve hicret edip, sabrederek Allah'a güvenmiş olmaları bakımından, o muhacirlere dünyada verdiği hasenât ile, ahirette vereceği mükâfaatı beyan etmiştir ki, bu, başkalarını, Allah'a itaat etme hususunda bir teşvik olmuş olur. **İbn Abbas** (r.a.), bu ayetin, Kureyş'in köleleri olan, sahâbeden altı kişi, yani **Suheyb, Bilâl, Ammâr, Habbâb, Âbis** ve **Cübeyr** hakkında nazil olmuştur ki, Kureyş, onları İslâmiyet'ten geri çevirmek için, onlara ellerinden gelen her türlü işkenceyi yapmaya başlamışlardı.

Suheyb, Kureyşlilere, "Ben, ihtiyar, yaşlı bir adamım. Sizin lehinize olsam bile, size faydam dokunmaz. Sizin aleyhinize olsam, size zararım dokunamaz" dedi de, onlardan canını, mal karşılığı fidye ile kurtardı. **Ebu Bekir, Suheyb**'i görünce ona: "Alışverişin kazançlı oldu, ey **Suheyb**" demiş, **Ömer** de, "**Suheyb**, ne güzel adamdır! Allah'tan korkmasaydı bile, yine O'na isyân etmezdi" demiştir ki, bu ona yapılmış büyük bir övgüdür. **Hz. Ömer** bu sözüyle şunu kastetmişti: "Allah, cehennemi yaratmasaydı da, **Suheyb** yine O'na itaat ederdi." O halde, Allah cehennemi yaratmış iken, onun hakkındaki zannın ya nasıl olur!"

Diğerlerine gelince: Onlar, Mekkelilerin istemiş olduğu, kelime-i küfür ve İslâm'dan dönme gibi bazı şeyleri (zahiren) söylemişler, böylece Kureyş onlara işkence etmeyi

bırakmış, daha sonra da onlar hicret etmişlerdir. İşte bundan dolayı bu ayet nazil olmuş, Allah Teâlâ böylece bu ayet ile, hem hicretin hem de muhacirlerin mevki ve makamlarının büyüklüğünü beyan buyurmuştur ki, bu husus izahtan varestedir. Nasıl ki, ensârın onlara olan yardımıyla, muhacirlerin durumu kuvvetlenmiş ise, onların hicret etmeleri sebebiyle de, İslâm'ın kudret ve kuvveti aşikâr olmuştur.

Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ *"Allah yolunda hicret edenler..."* ifadesiyle, Allah için olmadığı zaman hicretin bir değerinin olmayacağına; bunun, tıpkı bir şehirden başka bir şehre geçmek gibi olacağına işaret etmek istemiştir. Daha sonraki مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا *"Zulme uğratıldıktan sonra"* buyruğunun manası "Onlar, kâfirlerin elinden zulüm görmüşlerdi. Çünkü kâfirler onlara işkence ediyorlardı" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً *"onları biz, dünyada elbette güzel bir biçimde yerleştiririz"* buyurmuştur ki, bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) Ayetteki **"hasene"** kelimesi, لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا fiilinin mef'ûlü mutlak'ı olan bir sıfatı olup, bunun takdiri, تَبْوِئَةً حَسَنَةً **"(tebvieten haseneten)"** şeklindedir. **Hz. Ali** bu kısmı إِبْوَاءَةً حَسَنَةً **(ibvâ'eten haseneten)** şeklinde okumuştur.

2) Bu, "Biz onları, dünyada güzel bir şekilde konaklattırır, yerleştiririz" demektir ki bu güzel yerleştirmede, onların, kendilerine zulmeden Mekkelilere, bütün Arap yarımadasına ve, doğu ve batıya hükümran olmalarıdır. **Hz. Ömer**'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: "O, muhacirlerden birisine bir bağışta bulunduğunda, "Şunu al, Allah bunu sana mübarek kılsın. Bu, Allah'ın bu dünyada sana vaadettiğidir. O'nun, senin için ahirette ayırdığı ise, daha büyüktür" derdi."

3) Bu, "Onları, güzel bir yere yerleştireceğiz, konaklattıracağız" manasındadır. Bu yer de, **Medine**'dir. Çünkü Medineliler o muhacirleri, bağırlarına basmışlar ve onlara, gerekli olan her yardımı yapmışlardır. Bu, **Hasan el-Basrî, Şa'bî** ve **Katâde**'nin görüşüdür. Buna göre ifadenin takdiri, "Biz onları, dünyada güzel bir yurda, veya güzel bir beldeye, yani **Medine**'ye yerleştireceğiz" şeklindedir.

Daha sonra Hak Teâlâ وَلَأَجْرُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *"Ahiret mükâfaatına gelince, bu, en büyük, en yüce ve en kıymetli olan ücrettir. Ah bir bilselerdi!"* buyurmuştur. Bu ifâdelerdeki vav zamirlerinin kime râci olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

1) Bu, kâfirlerle ilgilidir. Yani, "Şayet o kâfirler, Allah Teâlâ'nın, ellerinde bulundurdukları o "mustaz'aflar" (mazlumlar) için, dünya ve ahirette neler hazırlayıp biriktirdiğini ah bir bilebilselerdi, o kâfirler de o muhacirlerin dinine girmeyi arzularlardı" demektir.

2) Bu, muhacirlerle ilgili bir zamirdir. Yani, "O muhacirler şayet, bunu bir bilebilselerdi, onlar daha çok gayret gösterir ve daha çok sabrederlerdi" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"(O muhacirler hak yolunda), sabr u sebat edenler ve ancak Rablerine güvenip dayanmakta olanlardır"* buyurmuştur. Bu ayetin başındaki اَلَّذِينَ kelimesinin terkipteki yeri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, daha önceki ayetin başındaki *"...hicret edenler..."* ifadesinden bedeldir.

2) Ayetin takdirinin, **"Humu'llezîne saberû..."** "Onlar sabredenlerdir."

3) Veya, ayetin takdiri, **"A'nî ellezine saberû"** *"sabredenleri kastediyorum"* şeklinde olmasıdır ki, bu son iki izahın ikisi de medh ifade eder. Buna göre mana, "Onlar, işkenceye, Allah'ın haram kıldığı vatandan ayrılmaya, Allah yolunda cihad edip mallarını ve canlarını harcama hususunda sabırlıdırlar" şeklinde olur. Netice olarak diyebiliriz ki, bu hususta hem sabretmeleri hem de tevekkülleri zikredilmiştir. Sabretmelerine gelince: Bu onların, nefislerini (benliklerini) ezme ve terbiye etmeye gayret göstermeleri; tevekkül etmelerine gelince: Bu da onların, mahlukatın tamamıyla olan münasebetlerini kesip, tamamıyla Hakk'a yönelmeleridir. O halde birincisi **"sülûk lillâh"** = Allah'a giden yola girme"nin başlangıcı; ikincisi ise, bu yolun sonu ve nihayetidir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُّوحِي إِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُوٓا۟ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٤٣﴾
بِٱلْبَيِّنَٰتِ وَٱلزُّبُرِ ۗ وَأَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ٱلذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٤﴾
أَفَأَمِنَ ٱلَّذِينَ مَكَرُوا۟ ٱلسَّيِّـَٔاتِ أَن يَخْسِفَ ٱللَّهُ بِهِمُ ٱلْأَرْضَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ ٱلْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٤٥﴾
أَوْ يَأْخُذَهُمْ فِى تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُم بِمُعْجِزِينَ ﴿٤٦﴾ أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ ۖ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿٤٧﴾

"Senden evvel kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını, biz peygamber göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun. (O peygamberler) apaçık burhanlarla ve kitaplarla (gönderildiler). Biz sana da, Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın

ve ta ki onlar da, fikirlerini iyice kullansınlar. Fesat plânları yapanlar, Allah'ın, kendilerini yere batıracağından yahut hissedemeyecekleri cihetlerden kendilerine azabın gelip çatacağından emin mi oldular? Yahut onlar, dönüp dolaşırlarken, Allah'ın kendilerini yakalayıvermesinden bir eman mı aldılar ki? Onlar hiçbir surette Allah'ı aciz bırakıcı değillerdir. Yoksa onlar, Allah'ın, kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezâlandırmasından mı emin oldular? Demek ki Rabbin, hakıkaten çok şefkatli, çok merhametlidir"

(Nahl. 43-47).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İnsan Peygamber Olmaz İddiası

Bil ki bu, nübüvvet müessesesini kabul etmeyenlerin beşinci şüphesidir ki, onlar şöyle demek istemişlerdir: "Allah, beşer olan bir peygamber göndermekten çok çok yüce ve münezzehtir. Aksine O, bize bir peygamber göndermek istemiş olsaydı, bir melek gönderirdi." Biz bu şüphenin izahını En'âm Sûresi'nde yapmıştık (En'âm, 9). Binâenaleyh, bu izahı burada tekrarlamayacağız. Bu ayetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, o münkirlerin söylediğini naklettiği şu ayetlerdir: *"Ona bir melek gönderilmeli değil miydi?"* (En'âm, 8); *"Bizim gibi, iki beşere iman mı edeceksiniz?"* (Mü'minun, 47); *"Bu, sizin gibi bir beşerden başkası değildir. Sizin yediklerinizden yiyor, içtiklerinizden içiyor"* (Mü'minun, 33); *"İçlerinden bir adama yaptığımız vahiy insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu..."* (Yunus, 2) ve *"Ona bir melek indirilip de beraberinde bir uyarıcı bulunmalı değil miydi?"* (Furkan, 7).

İşte Cenâb-ı Hak bu şüpheye, وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ إِلاَّ رِجَالاً نُّوحِى إِلَيْهِمْ *"Senden evvel kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını, biz peygamber göndermedik"* ifadesiyle cevap vermiştir ki bu, "Allah'ın, mahlûkatı yaratıp da mükellef tuttuğu ilk zamandan itibaren âdeti ve kanunu sadece beşer olan bir peygamber göndermesi olmuştur. Binâenaleyh, Allah'ın bu sünneti devam edegelmektedir. Bu sebeple o cahillerin bu tür tutarsız ve zayıf sorularla ileri sürdükleri bu tenkitler, eskiden beri hep süregelen tenkitlerdir. Onlara iltifat edilmez" manasındadır.

İKİNCİ MESELE
Kadın Peygamber Olur mu?

Ayet, Allah Teâlâ'nın, hem kadın peygamber göndermediğine, hem de melekleri peygamber olarak göndermediğine delâlet etmektedir. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri...elçiler yapan"* (Fatır, 1) ifadesinin zahiri, meleğin, diğer meleklere gönderilen Allah elçileri olduğuna delalet etmektedir. Binaenaleyh, bu ayetin zahiri, Allah Teâlâ'nın, insanlara melek olan bir peygamber göndermediğine bir delil olmuş olur. **Kâdî** şöyle der: "**Ebu Ali el-Cübbaî**, Allah'ın, peygamberlerine ancak insan suretinde olan melek gönderdiğini iddia etmiştir. Belki de **Ebu Ali** bu sözüyle, Allah'ın, ümmetleri huzurunda peygamberlerine

gönderdiği meleğin insan suretinde olduğunu kastetmiştir. Çünkü böyle olduğu zaman, meleğin mutlaka, insan suretinde olması gerekir. Nitekim rivayet olunduğuna göre **Cebrail** (a.s) de, Hz. Peygamber'in yanında **Dihyetü'l-Kelbî** veya **Surâka**'nın kılığında bulunurdu. Biz böyle dedik; çünkü meleklerin, Allah'tan aldıkları görevi, O'nun peygamberlerine ulaştırdıklarında, kendi aslî melekî sûretlerinde kaldıkları malûmdur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Cebrâil** (a.s)'i, kendi suretinde iki kez gördüğü rivayet edilmiştir ki, ulemâ, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Andolsun ki onu, diğer bir defa da Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında gördü"* (Necm, 13) ayetini de bu manada anlamışlardır.

Ehlu'z-Zikr Kimlerdir?

Allah Teâlâ, bu şekilde bahsedince bunun peşinden فَسْئَلُوٓا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetteki *"zikir ehli"* ifâdesiyle ne kasdedildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu ayette **Tevrât**'a inananları murat ettiğini; **"zikir"** sözüyle de **Tevrât**'ın kastedildiğini, bunun böyle olduğunun delilinin ise, *"Andolsun Tevrât'dan sonra Zebûr'da da yazmışızdır ki.."* (Enbiya, 105) ayeti olduğunu; bu ayetteki **"zikir"** ile de, aynı şekilde **Tevrat**'ın kastedildiğini söylemiştir.

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu ayetin manası, Allah'ın kitaplarının manalarını bilen "Kitap ehli"nden sorun. Çünkü onlar, peygamberlerin tamamının beşer olduğunu bilirler" şeklindedir.

c) Bu ifadeyle, geçmiş ümmetlerin haberlerini bilenler kastedilmiştir. Çünkü bir şeyi bilen, o şeyi hatırlayabilir.

d) **Zeccâc**, bunun manasının, "ilim ve araştırma ile tezekkürde bulunan, hatırlayan herkese sorun" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Ben de derim ki: Görünen odur ki bu şüphe, -ki bu o müşriklerin, "Allah, beşer olan bir peygamber göndermekten yücedir, münezzehtir" şeklindeki sözleridir- işte bu şüpheye Mekke kâfirleri tutunmuşlardı. Öte yandan, onlar, yahudî ve hristiyanların ilim ve kitap erbâbı olduğunu kabul ediyorlardı. İşte bu yüzden Cenâb-ı Hak, onlara, kendilerine bu şüphenin zayıf ve sâkıt, önemsiz olduğunu beyan etmeleri için, bu meselede yahudî ve hıristiyanlara müracaat etmelerini emretmiştir. Çünkü, yahudi ve hıristiyanların, mutlaka bu şüphenin aslı esası olmadığını, yersiz olduğunu ortaya koymaları gerekir.

İKİNCİ MESELE
Müçtehidin Başkasını Taklidi

Alimler, müçtehidin, bir başka müçtehidi taklit edip edemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları bunun caiz olduğunu ileri sürmüşler ve bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "İki müçtehitten birisi bir şeyi bilemediği zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"* ayetinden dolayı, onun o şeyi bilen başka bir müçtehide başvurması vâcip olur. Binâenaleyh, bu vacip olmasa dahi, en azından caiz olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kıyasın Hüccetliği

Kıyası kabul etmeyenler, bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Mükellefin başına bir olay geldiğinde, bir şeyle karşılaştığında, eğer o onun hükmünü bilirse, kıyas yapması caiz olmaz. Yok eğer bilmezse, bu ayetin ifade ettiği zâhiri manadan dolayı onun bunu bir başkasına sorması gerekir. Binâenaleyh, kıyas bir hüccet ve bir delil olmuş olsaydı, onun bu hükmü kıyas yaparak istinbât etmesi mümkün olduğu için, bunu bilen bir kimseye sorması vacip olmazdı. O halde, kıyas ile amel etmeyi caiz görmenin, bu ayetin zahiriyle amel etmemeyi gerektirdiği sabit olmuş olur. Binaenaleyh, kıyasın caiz olmaması gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Kıyas ile amel etmenin caiz ve mümkün olduğu, sahabenin icmâı ile sâbittir. Halbuki icmâ, bu delilden daha kuvvetlidir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ *"...apaçık bürhanlarla ve kitaplarla..."* buyurmuştur. Bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Alimler, bu ifadenin başındaki bâ harf-i cerini gerektiren şeyin ne olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Bu ifadenin takdiri, "senden evvel apaçık bürhanlar ve kitaplarla kendilerine vahyeder olduğumuz erkeklerden başkasını, biz peygamber göndermedik.." şeklindedir. **Ferrâ** bunu yadırgamış ve şöyle demiştir: "**İllâ**"dan önce bulunan şeyin sılası, illâ'dan sonraya kalamaz. Bunun delili şudur: "Müstesnâ minh, sılasıyla birlikte **illâ**'dan önce bulunanların tamamıdır. Binâenaleyh, bu topiam tamamıyla zikredilmediği sürece, istisnâ edatının müstesnaya dahil olması imkânsız olur."

2) İfadenin takdiri, "Biz senden evvel ancak, kendilerine apaçık bürhanlar ve kitaplarla vahyettiğimiz adamlardan başkasını peygamber olarak göndermedik" şeklindedir. Böyle olması halinde, Cenâb-ı Hakk'ın بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ ifadeleri, müstesnâya taalluk eder.

3) Bu ifadenin başındaki müteallak hazfedilmiş olup, bunun takdiri, أَرْسَلْنَاهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ "Biz onları, beyyinelerle gönderdik" şeklindedir. Bu, **Ferrâ**'nın görüşü olup, şöyle

demiştir: "Bu ifadenin bir benzeri de مَامَرَّ إِلاَّ أَخُوكَ بِزَيْدٍ "Zeyd'e, ancak senin kardeşin uğradı" cümlesinde, önce مَامَرَّ إِلاَّ أَخُوكَ "senin kardeşinden başkası uğramadı" deyip, sonra da, "bi Zeydin" (Zeyd'e) şeklinde ilave etmendir.

4) Buradaki "zikr" kelimesinin, "ilim" manasına alınmasıdır. Buna göre ayetin takdirî manası, "Eğer bilmiyorsanız, apaçık bürhanları ve kitapları bilenlere sorunuz" şeklindedir.

5) İfadenin takdiri, "Eğer, apaçık burhanları ve kitapları bilmiyorsanız, ilim ehline sorunuz" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE Cenâb-ı Hakk'ın, *"apaçık bürhanlarla ve kitaplarla"* ifadesi risaletin (peygamberliğin) kendisiyle kemale erdiği her şeyi içine alan kapsayıcı bir ifadedir. Çünkü risalet işi, risalet iddiasında bulunanın doğruluğuna delalet eden mucizelere dayanır ki bu, ayette "beyyinât" sözüyle ifade edilmiştir; peygamberlerin, Allah'tan aldığı talimatları, O'nun kullarına tebliğ edip ulaştırmasına dayanır ki, bu da ayeti kerimede "zuhur" kelimesiyle ifade edilmiştir.

Kur'ân'ı Hz. Peygamber Açıklar

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, وَأَنْزَلْنَآ إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَانُزِّلَ إِلَيْهِمْ *"Biz sana da, Kur'ân'ı indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu sözün zahiri, ayette bahsedilen bu "zikr"in, Hz. Peygamber (s.a.s)'in izahına muhtaç olduğunu ifade etmektedir. Beyâna muhtaç olan şey ise, "mücmel"dir. O halde bu nassın zahiri, Kur'ân'ın tamamının mücmel olmasını iktizâ eder. İşte bu hususta dolayı bazıları, "Her ne zaman Kur'ân ile hadis arasında bir teâruz bulunursa, hadisin öne alınması (ona uyulması) gerekir. Çünkü Kur'ân, mücmeldir. Bunun delili ise, bu ayettir. Haber, hadis ise, bu ayetin delâletiyle onun mübeyyine, açıklayıcısıdır. Mübeyyen ise, mücmele takdim edilir" demişlerdir.

Buna şu şekilde cevap verilir: Kur'ân'ın bir kısmı muhkem, bir kısmı müteşâbihtir. Muhkem olanın, "mübeyyen" olması gerekir. Böylece, Kur'ân'ın tamamının mücmel olmadığı, aksine onda mücmel olan bazı ayetlerin bulunduğu sabit olmuş olur.

O halde, *"Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlatasın"* ifadesi, "mücmel olanları..." manasına hamledilir.

İKİNCİ MESELE Bu ayetin zahiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah Teâlâ'nın, mükelleflere indirdiği her şeyi beyan edici olmasını gerektirir. İşte bu noktada, kıyası kabul etmeyenler şöyle demişlerdir: "Şayet kıyas hüccet olsaydı, mükellefin, o hükmü kıyas yoluyla da anlayıp beyan etmesi ihtimali bulunduğu için, Hz. Peygamber'e, Allah Teâlâ'nın, mükelleflere indirdiği herşeyi beyân etmesi vacip olmazdı. Bu ayet, bütün mükellefiyet ve hükümleri beyan edenin Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğuna delalet edince, kıyasın bir hüccet olmadığını anlamış oluyoruz."

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Hz. Peygamber (s.a.s), kıyasın bir hüccet olduğunu beyan edip, kim de hüküm ve mükellefiyetleri ortaya koyma, izah etme hususunda kıyasa başvurursa, bu, aslında, Hz. Peygamber'in beyanına başvurma olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَفَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئَاتِ *"Fesat plânları yapanlar (...) emin mi oldular"* buyurmuştur. Arapça'da **mekr** gizlice fesat çıkarma gayretine girmek anlamına gelir. O halde, bu ayette bir muzmar ifadenin bulunduğunu söylemek gerekir. Buna göre kelamın takdiri, **"mekerû el-mekerâti's-seyyiâtı"** "kötü hileler düzenler,... emin mi oldular?" şeklinde olup, bununla, Mekkelilerle **Medine**'nin etrafında yer alan kimseler kastedilmiştir. **Kelbî**, bu ayetteki **"el-mekr"** kelimesiyle, onların, Allah'tan başkasına ibadetle meşgul olmalarının kastedildiğini söylemiştir ki, doğruya en yakın olanıysa, bununla, onların, hem Hz. Peygamber'e, hem de ashâbına eziyet etmek için, gizli bir biçimde sarfettikleri çabalarının kastedilmiş olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onları tenkit için şu dört şeyi ileri sürmüştür:

1) Allah'ın, tıpkı Karun'u yere batırması gibi, onları da yere batırması...

2) Onlara, hiç ummadıkları bir cihetten azâbın gelip çatması ki bununla, tıpkı **Lût kavmine** yapmış olduğu gibi, onlara ansızın, hiç beklemedikleri bir sırada gökten bir azâbın gelip, onları ansızın, birden helâk etmesi murad edilmiştir.

3) Allah'ın onları dönüp dolaşırlarken yakalayıvermesi. Böylece onların da, Allah'ı âciz bırakıcı olamamaları!..

Tekallüb Kelimesinin İzahı

Bu ayette yer alan, **tekâllüb** (dönüp dolaşma)nın ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Allah'ın, onları, yolculukları esnasında ukûbetle yakalayıvermesi. Çünkü Allah Teâlâ, onları mukîm oldukları halde yok etmeye kâdir olduğu gibi, yolculukları sırasında da helâk etmeye kâdirdir. Onlar, uzak beldelere yolculuk etmek suretiyle

de, Allah'ı acze düşüremezler. Tam aksine, Allah onlara, nerede olurlarsa olsunlar, yetişir ve ulaşır. "**Tekallub**" kelimesini bu manaya almak, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İnkâr edenlerin diyâr diyâr dönüp dolaşması asla seni aldatmasın!"* (Âl-i İmrân, 196) ayetinden dolayıdır.

b) Bu lafzın, "Allah Teâlâ'nın onları, meşgalelerinde, gidiş gelişlerinde iken, gece ve gündüzün yakalayıvermesi" manasına alınmasıdır. Kı, bunun hakikati de, emsâllerinin, kendisinde tasarrufta bulunduğu şeylerde tasarrufta bulundukları esnada yakalayıvermesidir.

c) Mana, "Allah onları, fikirlerinin hükümlerine başvurdukları bir sırada yakalar. Böylece de onlarla, o fikir ve desiselerini tamamlamaları arasına zorla ve kahren girer yani buna imkân vermez" şeklinde olabilir. Bu tıpkı *"Eğer dileseydik, onları gözlerinin üzerinden silme kör yapardık da, yolda koşuşup kalırlardı. Artık nasıl göreceklerdi"* (Yasin, 66) ayetinde olduğu gibidir. Ayetteki "**tekallüb**"ü bu manaya almak, *"(Onlar) senin hakkında birtakım işler çevirmişlerdi* **(kallebû)**" (Tevbe, 48) ayetinden ötürüdür. Çünkü onlar bu işleri, bu dolapları çevirdiklerinde, bu işin içine iyice dalmış olurlar.

Tehavvüf Tabirinin İzahı

4) Hak Teâlâ'nın أَوَيَأْخُذَهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ *"Yoksa onlar, Allah'ın kendilerini tedricen azaltmak suretiyle cezalandırmasından mı emin oldular"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu ayetteki **tehavvüf'ün ne manaya geldiği** hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Tehavvüf, "havf" (korku) masdarının, **"tefa'ül"** veznindeki şeklidir. Nitekim Arapça'da, خِفْتُ الشَّيْءَ وَتَخَوَّفْتُهُ "o şeyden korktum" denilir. Buna göre ayetin manası, ilk olarak azabla yakalamaz, aksine önce onları korkutur, sonra azab eder" şeklindedir. Bu korkutma da, Allah Teâlâ'nın, önce bir grubu helâk etmesi, böylece, onlardan sonra gelen grupların, endişe ve korkuya kapılmasıdır. Binâenaleyh bu, korku ve dehşete düşürme hususunda, onlardan çok zaman evvel yaşamış bir topluluğa bu azabın uğramasının peşisıra, onlara gelmiş bir yakalama olmuş olur.

İkinci Görüş: "Tehavvüf", tedricen derece derece noksanlaştırmak manasınadır. **İbnü'l-A'râbî** şöyle der: "Arapça'da, birşeyi tedricen noksanlaştırdığında, تَخَوَّفْتُ الشَّيْءَ وَتَخَيَّفْتُهُ denilir. **Hz. Ömer** (r.a.)'in, minberde şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bu ayet hakkında ne dersiniz?" Oradakiler (cemaat) sustu, hiçbirşey söylemeyedi. Bunun üzerine **Hüzeyl Kabilesi**'nden bir ihtiyar ayağa kalkarak: "Bu bizim lehçemizdendir." **"Tehavvüf"**, derece derece (azar azar) noksanlaştırmak demektir" dedi. **Hz. Ömer** (r.a) de: "Bunu, Arapların şiirlerinde kullandıklarına rastladın mı?" dedi. İhtiyar "Evet, bizim şâirimiz şu şiiri söyledi" dedi.

تَخَوَّفَ الرَّجُلُ مِنْهَا تَامِماً فَرِداً / كَمَا تَخَوَّفَ عُودَ النَّبْعَةِ السَّفَنُ

"Yolculuk o deveyi azar azar yeyip bitirdi (onu zayıflattı). Tıpkı, eğenin yay ağacını azar azar yemesi gibi..."

Bunun üzerine **Hz. Ömer**: "Ey insanlar, divanlarınıza yapışınız, o zaman şaşmazsınız" deyince, cemaat, "Divanımız da nedir?" dediler. O, "sizin divanınız cahiliyye şiiridir. Onda, kitabınızın tefsiri (kelimelerinin anlamı) vardır" cevabını verdi.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Ayette bahsedilen, derece derece noksanlaştırmaktan, onların beldelerinin etrafında meydana gelen durumlar kastedilmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak, *"Şimdi görmüyorlar mı ki o yeryüzüne gelip, onun etrafından (tedricen) eksiltip duruyoruz"* (Enbiya, 44) buyurmuştur. Buna göre ayetin manası, "Allah Teâlâ, onlara azab etmede acele etmez. Onların beldelerinin etrafında, onlara komşu köy ve beldelere varıp dayanacak şekilde noksanlaştırır. Derken sıra onlara gelir ve o zaman onları da helak eder" şeklindedir. Bununla, Hak Teâlâ'nın, onların mallarını, canlarını (sıhhatlerini) azar azar noksanlaştırarak, sonunda hepsini yok etmesi manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın ayette bahsettiği dört hususun izahı budur.

Velhasıl Allah Teâlâ onları, yeryüzünde olan yere batırma, yahut gökten inen bir azab, yahut onların alamet ve emârelerini göremedikleri, bilemedikleri bir sırada, ansızın meydana gelen bir âfât ile, yahut da en son kalana varıp dayanacak bir biçimde, azar azar meydana gelen afet ve belâlarla korkutmuştur. Cenâb-ı Hak bu ayeti فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ *"Demek ki Rabbiniz, ra'ûf ve rahîmdir"* yani, "Allah pek çok yaramaz işlerinizde size mühlet vermiş, zaman tanımış ise, bu, O'nun çok esirgeyici, çok bağışlayıcı olmasından ötürüdür. İşte bundan dolayı O, azabta acele etmemiştir" buyurarak sona erdirmiştir.

★ ★
★

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِّلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ ﴿٤٨﴾
وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِن دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٩﴾
يَخَافُونَ رَبَّهُم مِّن فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٥٠﴾

"Onlar, Allah'ın yarattığı hiçbirşeye bakmıyorlar mı ki, o şeylerin gölgeleri bile, Allah'a zelil zelil secde ederek durmadan sağdan sollara dönüyorlar. Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler, kendilerine hiçbir yüksünme

gelmeyerek, Allah'a secde ederler. Kendilerine her bakımdan, kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, emrolundukları şeyleri yaparlar"

(Nahl, 48-50).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Her Şey Allah'a Boyun Eğer

Bil ki Allah Teâlâ, müşrikleri geçen ayette zikredilen bu dört çeşit azap ile tehdit edip korkutunca, onlar kudretinin mükemmelliğinden ve nihayetsiz kudrete sahip olmasından ötürü, Allah'ın o kâfirlere bu dört türlü azabı vermekten aciz olmayacağını anlasınlar diye, Cenâb-ı Hak, bu azaplardan bahsettikten sonra, gerek ulvî âlemin (göklerin), gerek süflî alemin (yerin) halleri ile ruhlar ve maddeler âleminin hallerini ve işlerini yönetmedeki, sonsuz kudretini anlatan ayetleri zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî**, fiili, muhatap sîgası ile, tâ'lı olarak, hem Ankebut Sûresi'nde (19. ayet), hem bu ayette, أَوَلَمْ تَرَوْا *"Görmüyor musunuz ki"* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları, hem geçen ayetteki, *"Fesad planları yapanlar... emin mi oldular"* ifadesi ile ilgili olsun, hem de önceki ayetteki **yahsife, ye'tiye, ya'huze** gâib fiillerine uygun olsun diye, yâ ile, **yerav** şeklinde okumuşlardır. Sadece **Ebu Amr**, buradaki ikinci fiili, ta ile **tetefeyyeu** okurken, diğerleri yâ ile, **yetefeyyeu** şeklinde okumuşlardır ki, fiil cemî (çoğul) olan fâilinden önce geldiği için, iki şekilde de (yani müzekker veya müennes gelmesi) câizdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Fey Kelimesinin Manası

Hak Teâlâ, أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ *"Onlar, Allah'ın yarattığı hiçbir şeye bakmıyorlar mı"* buyurmuştur. Bu ayetteki, **reâ** fiili, "Baktı" manasına geldiği için, **ilâ** harf-i cerri ile kullanılmıştır. Çünkü bununla, "ibret almak" manası kastedilmiştir. İbret almak ise, birşeye bakma, onun durumları hakkında düşünme olmaksızın, sırf görme ile olmaz.

Cenâb-ı Hak, إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ buyurmuştur. Me'ânî alimleri bu hususta şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, bu ifâde ile, dağ, ağaç, bina ve ayakta duran cisimler gibi, gölgeleri olan varlıkları murat etmiştir. Ayetin lafzı, bu kayıt ve şartı ihsâs ettirmektedir. Çünkü ayetteki *"Gölgeleri..durmadan sağa sola dönüyor"* tabiri, bu şeylerin, gölgesi yeryüzüne düşen katı şeyler olduğunu gösterir. Binâenaleyh bu ifade, "**şey**" kelimesinin haberidir, sıfatı değildir. **Yetefeyyeu** fiili, "**fey**" masdarından, "tefe'ül" vezninde bir fiildir. Arapça'da, güneşin ışığının gölgeyi yok ettikten sonra tekrar geri gelip döndüğünde, gölge hakkında فَاءَ الظِّلُّ – يَفِيءُ فَيْئاً "Gölge geldi" denilir. "Fey" aslında, dönmek, geri gelmek manasınadır. "**İlâ**" yapan kişinin, hanımına dönmesi manasında "**Fey**" denilmesi de bu manadadır. Biz bu hususu

فَإِنْ فَاؤُوا (Bakara, 226) ayetinin tefsirinde izah etmiştik. Gayr-ı müslimlerin mallarından müslümanların eline geçen şeylere "fey" denilmesi de, o malların müslümanlara dönmesinden dolayıdır. Hak Teâlâ'nın ...مَا أَفَاءَ اللَّهُ *"Onlardan, Allah'ın, Resûlüne verdiği fey'..."* (Haşr, 7) ayetindeki "fey" de bu manadadır. Binâenaleyh bütün bunların esası, "dönme" manasına dayanır.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: **Fâe** fiili, ya başına bir hemze getirmek, yahut da ayne'l-fiilini şeddelemek sureti ile müteaddi olur. Başına hemze getirilerek, müteaddi yapılışı, ...مَا أَفَاءَ اللَّهُ (Haşr, 7) ayetinde olduğu gibidir. Ayne'l-fiili'ni şeddelemek suretiyle müteaddi kılınışı ise, mesela فَيَّأَ اللَّهُ الظِّلَّ فَفَيْأً *"Allah, gölgeyi geri çevirdi, o da geri geldi"* demende olduğu gibidir. O halde, **"Tefeyye'e"**, فَيَّأَ fiilinin, "mutavaat" sîğasıdır. **Ezherî**, "Gölgenin fey'i", gölgenin gündüzün ortasından sonra, geriye dönmesi (tekrar gelmesi) demektir. O halde, "Gölgenin fey'i", güneş zevalden döndükten sonra, ancak akşama doğru olur. **"Zill"** ise, sabahleyin olan (gölgeye) denir ki bu da, güneşin zevale ulaşmasından önce olur" demiştir. Nitekim şair:

فَلاَ الظِّلُّ مِنْ بَرْدِ الضُّحَى تَسْتَطِيعُهُ / وَلاَ فَيْءُ مِنْ بَرْدِ الْعَشِيِّ تَذُوقُ

"Ne kuşluk serinliğinin katlanabileceğin gölgesi (zill) vardır; ne de, tadacağın akşam serinliğinin (aşıyy) gölgesi." **Sa'leb** şöyle demiştir: **"Ebu Ubeyde**'den rivayetle, **Ru'be**'nin şöyle dediği bana haber verildi: "Güneşin ışığının, üzerine vurduğu ve geçip gittiği herşey "fey' ", güneşin, üzerine düşmediği şey ise, "zıll"dır." Bazıları, bunu kabul etmemişlerdir. Çünkü, **Ebu Zeyd, Nâbiğa el-Ca'di**'nin şu beytini nakletmiştir:

فَسَلاَمُ الإِلَهِ يَغْدُو عَلَيْهِمْ / وَفُيُوءُ الْفُرُوسِ ذَاتُ الظِّلاَلِ

"Allah'ın esenlik ve selamı onlara, (sabah erkenden) yönelir. Ağaçların, zevâl vaktinden sonraki gölgeleri (bile), iyice gölgelidirler."

Bu şiirde, **"fey"** lafzı, güneş ışığının silip götüremediği şey hakkında kullanılmıştır. Çünkü cennetteki gölgeler, güneşin ışığı yüzünden kaybolup, güneşin gitmesinden sonra meydana gelen gölgeler değildir. Araplar, **"fey"l efyâ'** şeklinde cemederler ki bu, "cem-i kıllet" veznidir. Yine **"nufûs"** ve **"uyûn"** gibi, **füyû** şeklinde de getirirler. Bu ise, "cem-i kesret" veznidir.

Ayetteki **zılâluh** kelimesinde **"zılâl"** müfred olan **"hû"** zamirine muzaf kılınmıştır ki, bu aslında, "Onun gölgesi manasında değil, "gölgeli" manasınadır. Bu şekilde muzâf kılış, güzel ve yerinde olmuştur. Çünkü bu zamirin râcî olduğu, مَا خَلَقَ اللَّهُ *"Allah'ın yarattığı herbirşey"* tabirindeki **mâ** edatı, lafzen müfred ise de, mana bakımından çoğuldur. Bunun bir benzeri de, لِتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ *"Onun sırtlarında karar kılasınız*

ilive" (Zuhruf, 13) ayetidir. Bu ayette de, cemî olan "sırlar" (zuhûr) lafzı müfred,"hû" zamirine muzaf kılınmıştır. Çünkü bu zamir de, kendisi ile cemî manası kastedilmiş olan, مَا تُرْكَبُونَ ifadesindeki **mâ** edatına râcidir. Bütün bunlar, **Vâhidî**'ye ait olup güzel izahlardır.

Yemin ve Şemail

Ayet-i kerimedeki "**ani'l-yemîn ve'ş-şemâil**" ile ilgili iki açıklama vardır:

1) İfadedeki "sağ ve sollar" hakkında şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci Görüş: Feleğin sağı, doğusu; solu ise, batısıdır. Bu iki ismin, bu iki tarafa verilmesinin sebebi şudur: İnsanın iki tarafından, en güçlü olanı, sağıdır. Çünkü en güçlü hareketler, sağdan meydana gelir. Binâenaleyh, gök cisimlerinin günlük hareketleri de, sağdan sola doğru olunca, doğu feleğin sağı, batı da solu olmuştur. Bunu iyice kavradığında biz deriz ki: Güneş doğduğu andan, yörüngesinin ortasına (yani zevâle) varıncaya kadar geçen zaman içerisinde gölgeler, batı tarafına doğru; Güneş zevâlden batıya doğru döndüğünde ise, doğu tarafına doğru olur ki, işte gölgelerin sağdan sola ve soldan sağa durmadan dönmesinden maksat budur. Bu durumda gölgeler, günün başında feleğin sağından başlar, rub-i garbiye düşer. Güneşin zeval vaktinden itibaren de, gölgeler feleğin sol tarafından başlar, yeryüzünün rub-i şarkîsine düşer.

İkinci Görüş: Enlemleri, meyil miktarlarından daha az olan beldelerde, yazın güneş, sol tarafta bulunur. Bu durumda da gölgeler, cisimlerin sağına düşer. İşte gölgelerin soldan sağa, sağdan sola dönmelerinden murad budur.

Bu konuda benim elde ettiğim bilgiler bunlardan ibarettir. Bu hususta müfessirlerin, özetlenemeyecek kadar görüşleri vardır.

Şemail Neden Çoğul?

2) Birisi "Ayette, "**yemîn**" (sağ) lafzının müfred, "**şemâil**" (sollar) lafzının ise cemi olarak getirilmesindeki hikmet nedir?" diyebilir. Buna, birkaç şekilde cevap verilir:

1) "**Yemîn**" (sağ)lafzı müfred getirilmiştir, ama cemî manası murat edilmiştir. Ama lafız itibarı ile "müfred" getirilerek yetinilmiştir. Bu, يُوَلُّونَ الدُّبُرَ *"Arka dönerler"* (Kamer, 45) ayetinde olduğu gibidir.

2) **Ferrâ** şöyle der: "Bu kelime müfred getirildiğinde, sanki gölgeli varlıklardan birinden diğerine geçilmiş gibi olur, cemî kılındığında ise hepsine birden geçme söz konusu olmuş olur. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "**ma halekallah**" *"Allah'ın yarattığı şey"*

tabirindeki **mâ** edatı, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, lafız itibarı ile müfred, mana itibarı ile cemîdir. Binâenaleyh bu, her iki manaya da gelebilir."

3) Araplar, iki cemî sığayı peşpeşe getirmek istediklerinde, birini müfred, ikincisini cemî olarak getirirler. Mesela, *"(Allah) zulumâtı ve nûru yarattı"* (En'âm, 1) ve *"Allah onların kalplerini ve kulağını mühürledi"* (Bakara, 7) ayetlerinde olduğu gibi.

4) Biz, **"yemin"** (sağ) lafzını, "doğu" manasına aldığımızda, güneşin doğusu olan o nokta da, tek olmuş olur. Dolayısı ile **"yemin"** tek olur. **"Şemâil"** lafzı ise, gölgelerde, yeryüzüne düştükten sonra, meydana gelen çeşitli değişiklikleri ifade eder. Bu değişiklikler çoktur. İşte bundan ötürü Allah Teâlâ, bunu cemî sîğası ile getirmiştir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Secdeden Maksad

Ayetteki سُجَّداً لِلّٰهِ ifadesi ile ilgili, pek çok muhtemel manalar vardır:

1) Bundan murad, "Teslim olma, boyun eğme ve inkıyâd etme" manasıdır. Nitekim Arapça'da, binilmesi için deve, başını eğdiğinde, سَجَدَ الْبَعِيرُ "Deve boyun eğdi"; taşıdığı yükün ağırlığından, meyvelerinin bolluğundan ötürü, hurma ağacı dallarını eğdiğinde, سَجَدَتِ النَّخْلَةُ denilir. Şair de:

* تُرَى الْأُكَمَ فِيهَا سُجَّداً لِلْحَوَافِرِ *

"Orada tepeleri, atların tırnaklarına secde eder, boyun eğer vaziyette görürsün" demiştir.

Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki: "Allah Teâlâ, aydınlatıcı gök cisimlerini ve yıldızları, ışıkları yeryüzüne düşecek şekilde, belli birtakım prensipler çerçevesinde düzene koymuştur. Sonra yine biz, bu ışıkların ve gölgelerin, yeryüzüne, ancak Allah'ın tedbir ve takdirine uygun olarak düştüklerini görürüz. Böylece biz, güneşin doğduğunda, o katı cisimlerin, batı tarafa doğru uzanan birtakım gölgelerinin düştüğünü müşahede ederiz. Sonra güneş, doğup yavaş yavaş yükseldikçe, bu gölgelerin de, güneşin zeval vaktine gelmesine kadar, gittikçe çekildiğini ve tamamen kaybolduğunu görürüz. Binaenaleyh güneş, zevalden batıya doğru meylettiğinde, bu sefer gölgelerin doğuya doğru düştüğünü görürüz. Güneşin batıya meyli arttıkça, gölgelerin doğuya doğru uzaması da artar. Bu durumu, bir gün içinde müşahede ettiğimiz gibi, bir sene boyunca, sağ ve sol tarafta gölgelerin farklılıklar arzettiğini de müşahede ederiz. Bütün bunlar, güneşin (doğma-batma) hareketinin, güneyden kuzeye doğru ve kuzeyden güneye doğru değişmesi sebebi ile olur. Binaenaleyh gölgelerin halinin yeryüzünün doğusu ve batısında (güneşin doğduğu ve battığı nokta açısından) meydana gelen günlük değişiklikler sebebi ve bir sene boyunca feleğin (güneşin yörüngesinin) sağında ve solunda meydana gelen farklılıklar sebebiyle,

değişiklik arzettiğini müşahede edip, bu gölgelerin belli bir tarz ve sıra ile düştüklerini görünce, bütün bunların, Allah'ın kudretine boyun eğdiklerini, O'nun takdir ve tedbiri karşısında eğildiklerini anlıyoruz. O halde, ayette bahsedilen *"secde"* bu durumu anlatmaktadır.

İmdi şayet, "Bu gölgelerin değişiminin, Allah'ın takdiri ve tedbirinden ötürü değil de, en büyük aydınlatıcı olan güneşin hareketindeki değişimden dolayı olduğunun söylenmesi niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Cismin, zâtı gereği hareket etmeyeceğini söylemiştik. Çünkü eğer onun zatı, bu cüz'i-hususî hareketin sebebi olsaydı, zatı devam ettiği müddetçe, bu cüz'î hareketin de devam etmesi gerekirdi. Bu cüz'î hareket de devam edecek olsaydı, o zaman bir diğer cüz'î hareketin tahakkuk etmesi imkânsızlaşırdı. Durum böyle olsaydı, bu hareket değil, bir sükûn olmuş olurdu. O halde, maddenin, zatı gereği hareket ettiğini söylemek, Onun zatı geregi sâkin (hareketsiz) olmasını söylemeyi gerektirir ki, bu muhaldir. Varlığı, yokluğuna götüren şey ise bâtıldır. Binâenaleyh cismin, zâtı gereği hareket etmesinin imkânsız olduğunu anlamış oluyoruz. Hem biz, maddelerin, mahiyetlerinin tamamı itibarı ile birbirlerine denk olduklarını söylemiştik. Binâenaleyh güneş kütlesine, belli bir kuvvet ve özelliğin verilmesinin, mutlaka hür ve irade sahibi, hakim bir yaratıcının tedbiri ile olması gerekir.

Bu sâbit olunca biz diyoruz ki: Farzedelim ki gölgenin hallerinin farklı farklı olması, güneşin hareketlerinden ötürü olmuştur. Fakat biz, güneşi o belli hareket tarzı üzere hareket ettirenin, sadece ve sadece Allah Teâlâ olduğunu delille gösterdiğimize göre bu, gölgelerinin durumlarının farklı farklı olmasının da ancak Hak Teâlâ'nın tedbiri ve yaratması ile olduğuna bir delil olur. Böylece bu ayette bahsedilen "secde" ile, inkıyat (boyun eğme) ve tevazu manasının kastedildiği sabit olmuş olur: *"Sâkı olmayan nebat da, ağaç da (ona) secde ederler"* (Rahman, 6) ayeti ile, *"(Onların) gölgeleri de, sabah akşam Allah'a secde ederler"* (Ra'd, 15) ayetindeki secdeler de bu manadadır. Bunun izahı, daha önce geçmişti.

2) Bu gölgeler, yeryüzüne düşerler ve secde edenin şeklini alırlar. Nitekim **Ebu'l-Alâ el-Mearrî**, bir vâdiyi tavsif ederken, بِعَرْفٍ يُطِيلُ الْجَنْحُ فِيهِ سُجُودَهُ وَلِلْأَرْضِ زَيُّ الرَّاهِبِ الْمُتَعَبِّدِ *"Uzun uzun secde eden bir uçurum ve kendini iyice ibadete vermiş bir rahip kılığındaki yer"* demiştir. Dolayısıyle, gölgelerin şekli, secde edenlerin şekline benzediği için, Cenâb-ı Hak, gölgeler hakkında "secde etme" vasfını kullanmıştır. **Hasan el-Basrî**, "Senin gölgen, Rabbine secde ediyor ama, sen etmiyorsun. Bu yaptığın ne kötüdür!" demiştir. **Mücahid** ise, "Kâfirin kendisi namaz kılmaz ama, gölgesi namaz kılar" demiştir. Yine, "İster kendisi secde etsin, ister etmesin, herşeyin gölgesi Allah'a secde eder" denilmiştir.

Bil ki ilk izah, akli gerçeklere; ikinci izah ise, zâhirî durumlara (benzerliklere) daha uygundur.

BEŞİNCİ MESELE

Ayetteki, "**sücceden**" kelimesi, "**zılâl**"dan "hal"dir. Cenâb-ı Hak, وَهُمْ دَاخِرُونَ *"Zelil olarak"*, yani, "Kendilerini küçük görerek" buyurmuştur. Arapça'da, دَخَرَ – يَدْخَرُ – دُخُوراً denilir ki bu, "Kendisini küçük gördü, önemsemedi" manasınadır. Böyle olan kimse, ister istemez, emrettiğin şeyi yapan kimsedir. Bu böyledir, çünkü bütün bu varlıklar, Allah'ın kudretine ve tedbirine boyun eğmişlerdir. O halde, Hak Teâlâ'nın bu ifadesi de, "**zılâl**" kelimesinden "hal"dir.

Buna göre şayet, "**zılâl**" (gölgeler), akıllılar cinsinden değildir. Öyle ise, bunun hâli olan bu kelime, nasıl, vâv-nûn ile (yani cemî müzekkeri sâlim siğası üzere) cemi olarak gelmiştir" denilirse, biz deriz ki: Çünkü Allah Teâlâ, onları itaat eden, boyun eğen, zelil olan diye vasfedince, sanki akıllı varlıklara benzetilmiş oldular.

Secde Çeşitleri

Cenâb-ı Allah'ın وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ دَآبَّةٍ وَالْمَلٰٓئِكَةُ *"Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler... Allah'a secde ederler"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Biz, iki çeşit secde olduğunu, birisinin ibadet manasını ifade ettiğini, mesela müslümanların Allah'a secde etmesinde olduğu gibi, diğer çeşidinin ise, Allah'a boyun eğmek, itaat etmek manasında olduğunu beyan etmiştik. O halde bu secdenin tahakkuk etmesi aslında onun varlığının yokluğunun mümkün olması ve bu iki vasfı, yani var olmayı -yok olmayı kabul etmesi ve mümkin bir şeyin iki tarafından birinin diğerine baskın çıkmasının ancak bir müreccihten dolayı olabileceği neticesine varıp dayanır.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, bazı kimseler, bu ayetteki secde ile, ikinci mananın, yani, boyun eğme-inkiyâd etme manasının kastedildiğini, bunun delilinin ise, hayvanlara uygun düşen mananın, ancak bu manada secde olduğunu söylerlerken, bazıları da buradaki secde ile, birinci manadaki secdenin kastedildiğini, çünkü meleklere, bu manadaki secdenin uygun düştüğünü, çünkü ikinci manadaki secdenin, bütün canlılar, cansızlar ve bitkiler için söz konusu olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da "secde, bu iki manaya da gelen bir lafızdır. İki manaya gelen (müşterek) bir lafzı, iki manasına birden hamletmek caizdir. O halde, ayetteki secdeyi iki manaya da hamletmek gerekir; hayvanlar için tevazu, boyun eğme manasına; melekler hakkında ise, müslümanların Allah'a secde etmeleri gibi bir manaya hamletmek gerekir" demişlerdir. Bu görüş zayıftır. Çünkü "müşterek" bir kelimenin, aynı anda bütün manalarını ifade etmek üzere kullanılmasının caiz olmayacağı sabittir.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki **min dâbbe** kelimesi hakkında **Ahfeş**: "Cenâb-ı Hak, bu müfred kelime ile, cemisini yani **devâbb** manasını kastetmiştir. Ama ayette müfred getirmiştir. Bu, tıpkı, "Bana, onun gibi bir adam gelmedi" ifadenle, "Bana, onun gibi adamlar gelmedi" ifaden gibidir" demiştir. **İbn Abbas** (r.a) ise: "Cenâb-ı Hakk'ın bu kelime ile, "yeryüzünde hareket eden herşeyi" kastetmiştir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "Ayette özellikle, hayvanların ve meleklerin zikredilmesindeki hikmet nedir?" Bu hususta, bazı izahlar yapılır:

1) Allah Teâlâ, gölgelerden bahsettiği geçen ayette, bütün cansızların, Allah'a boyun eğmiş olduklarını beyan etmiş; bu ayet ile de, bütün canlıların yine Allah'a boyun eğip, inkıyâd ettiklerini bildirmiştir. Çünkü canlıların en değersizi hayvanlar, en değerli ve kıymetlisi ise meleklerdir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, en değersiz ve en kıymetli varlıkların, kendisine inkiyâd içinde olduklarını beyan buyurunca, bu, bütün canlıların Allah'a boyun eğdiklerine bir delil olmuş olur.

2) Müslüman hükemâ şöyle demişlerdir: "**Dâbbe**" kelimesi, **debîb** kelimesinden iştikak etmiştir. "**Debîb**" ise, maddî bir hareket demektir. O halde "**dâbbe**", hareket eden ve kımıldayan her maddî canlıya denir. Binâenaleyh Allah Teâlâ, ayette melekleri, "**dâbbe**"den ayrı olarak zikredince, meleklerin kımıldayıp-hareket eden varlıklardan değil, sırf ruhlar olduğunu anlıyoruz." Buna şöyle cevap verilebilir: "Kuşa ait olan kanat debelenmeye-kımıldamaya da terstir. Bunun delili وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş hariç olmamak üzere, hepsi sizin gibi ümmetlerdir"* (En'âm, 38) ayetidir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak, وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ۝ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ *"Yüksünmezler, Kendilerine her bakımdan kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak, emrolundukları şeyi yaparlar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Meleklerin Sıfatları

Bu ayetten maksat, meleklerin sıfatlarını şerhedip açıklamaktır. O halde bu, meleklerin her türlü günahtan masum olduğuna dair kesin ve ezici bir delildir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar yüksünmezler"* ifadesi, onların, Yaratıcılarına ve Hâlıklarına inkiyâd ettiklerine, O'na hiçbir hususta muhalefet etmediklerine delâlet eder. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz senin Rabbinin emri olmadıkça inmeyiz"* (Meryem, 64) ve *"Bunlar sözleriyle asla O'nun önüne geçemezler. Bunlar O'nun emriyle hareket ederler"* (Enbiya, 27) ayetidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"emrolundukları şeyi yaparlar"* buyruğu da, onların, emrolundukları her şeyi yaptıklarına delalet eder ki, bu da onların, bütün günahlardan masum olduklarını gösterir.

Buna göre şayet onlar, "Farzet ki bu ayet, onların emrolundukları herşeyi yaptıklarına delalet ediyor. O halde daha nasıl bu ayetin, onların, nehyedildikleri herşeyi bıraktıklarına delalet ettiğini de söylüyorsunuz?" derlerse, biz deriz ki:

Bir şeyden nehyolunan herkes, onu terketmekle de emrolunmuş demektir. Binaenaleyh, bu durumda bu da, lafzın muhtevasına girer. Bu ayetle, meleklerin, bütün günahlardan masum oldukları, **İblis**'in ise, hiçbir günahtan masum olmadığı, aksine kâfir olduğu sabit olunca, **İblis**'in meleklerden olmadığına kesinkes hükmetmek gerekir.

Allah Teâlâ melekler hakkında, *"Onlar yüksünmezler, büyüklenmezler"* buyurduğu halde, **İblis** hakkında, *"Kibirlenmek mi istedin? Yoksa yücelerden mi oldun?"* (Sad, 75) demiştir. Ve yine **İblis**'e, *"Öyleyse, hemen in oradan. Artık senin orada kibirlenmen...gerekmez"* (A'raf, 13) demiştir. Böylece, meleklerin büyüklenmedikleri, **İblis**'in ise tekebbür edip yüksündüğü sabit olmuştur. Bu sebeple, **İblis**'in meleklerden olmaması gerekir. Hem bu ayetle, meleklerin masum olmaları gerektiği sabit olunca, bazı kimselerin, **Hârut** ve **Marût** hakkında söyledikleri o çirkin olayın da batıl ve asılsız, çirkin bir şey olduğu meydana çıkar. Söz söyleyenlerin en doğru sözlüsü olan Allah Teâlâ, bu ayette, meleklerin masum ve her türlü günahtan berî olduklarına şehadet edince, o kıssanın da yalan, aslı esası olmayan bir şey olduğuna kesinlikle hükmetmek gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Meleklerin Endişelerinin Sebebi

Meleklerin masumiyetleri hususunda ileri geri söz edenler, bu ayetle istidlal ederek şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ, melekleri "korkup endişe etmekle" vasfetmiştir. Binaenaleyh onlar, kendilerinin, büyük ve küçük günahlara düşmelerinin mümkün olmadığını bilselerdi, böylesi bir endişe söz konusu olmazdı."

Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Allah Teâlâ, onları, ikâbından sakındırmış ve *"Bunlardan kim "Tanrı o değil, benim" derse, onu cehennemle cezalandırırız"* (Enbiya, 29) buyurmuştur. İşte bunlar da, bu endişeden dolayı günahı bırakmışlardır.

2) En doğru olan bu görüşe göre bu korku, Cenâb-ı Hakk'ın celâl ve azâmetinden, O'nu tazîm edip edememe korkusudur. **İbn Abbas** (r.a.)'dan da bu şekilde nakledilmiştir. Bunun doğruluğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'dan, kulları içinde, ancak alimler korkar"* (Fatır, 28) ayetidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ı daha iyi ve daha mükemmel tanıyanın, O'ndan daha fazla korkacağına delâlet eder. O halde, meleklerin duyduğu bu endişe, Allah'ın celâl ve kibriyasından olan korkudur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Allah Cihetten Münezzehtir

Müşebbihe fırkası şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ifadesi, Allah Teâlâ'nın, zâtı bakımından, bizzat onların üzerinde olduğuna delalet eder."

Bil ki biz, bu şüpheyi Cenâb-ı Hakk'ın, وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ (En'âm, 61) ayetinin tefsirinde iyice cevaplandırmıştık. Burada o izaha ilave edeceğimiz husus ise şudur: Cenâb-ı Hakk'ın, يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ buyruğunun manası, "Onlar, Rablerinin, kendilerine, üstlerinden bir azap indirmesinden ötürü O'ndan korkarlar" demektir. Lafız bu manaya muhtemel olunca, onların görüşleri sakıt olur, düşer. Hem, bu "fevkiyyeti" (üstte oluşu), kudret, kuvvet ve hakimiyet bakımından üstün ve hakim olma manasına hamletmek gerekir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ (A'râf, 127) ayetinde de böyledir. Bu izahı şu da kuvvetlendirir: "Allah Teâlâ, *"Kendilerine her bakımdan kâhir ve hâkim olan Rablerinden korkarak..."* buyurunca, bu korkuyu iktizâ eden şeyin, Rablerinin onların, kudret ve kuvvet bakımından üstünde, onlara hakim olmasını gerektirir. Çünkü usul-ü fıkıhta, "Bir vasfa dayandırılan bir hüküm, o hükmün o vasfa bağlı olduğunu bildirir" şeklinde bir kaide bulunmaktadır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Bu "ta'til" (yani, Cenâb-ı Hakk'ın, fevkiyyet sıfatını zikretme ancak, "fevkiyyet"le, kudret, kuvvet ve hakimiyet itibariyle bir fevkiyyet, (üstünlük) manası murat edilmesi halinde ancak doğru olur. Çünkü, korkuyu gerektiren, bu mana bir fevkiyyet sıfatıdır. Ama, cihet ve mekân bakımından üstte olmaya gelince bu, böyle bir korkuyu gerektirmez. Bunun delili şudur: Evin bekçisi, o evin sahibinin, mekân ve cihet bakımından üstündedir. Ama ne var ki bu bekçi, o kimsenin hizmetkârlarının en değersizi olabilir. Böylece bu şüphe sakıt olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Melekler Mükelleftir

Bu ayet, meleklerin de, Allah tarafından mükellef kılındıklarına, emir ve yasağının da, diğer mükelleflere olduğu gibi, bunlara da tevcih edilmiş olduğuna delalet eder. Durum böyle olunca da, onların da, hayır ve şer işlemeye müsait varlıklar olması gerekir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Melaikenin Efdaliyyeti

Bazı kimseler, meleklerin, beşerden daha üstün olduğunu beyan etmek için, bu ayete tutunarak şu izahları yapmışlardır:

1) Allah Teâlâ, *"Göklerde ve yerde olan canlılar ile melekler, ... Allah'a secde ederler..."* buyurmuştur. Biz, bu iki şeyin özellikle zikredilmesinin, ancak, iki taraftan birisi, derece bakımından daha düşük, diğerinin

ise, daha kıymetli olması durumunda makul olacağını, böylece de bu iki ucun, aralarında kalan diğer canlılara dikkat çekmiş olacağını söylemiştik. Durum böyle olunca, meleklerin, Allah'ın mahlûkatının en kıymetlisi olmaları gerekir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"onlar yüksünmezler, büyüklenmezler"* buyruğu onların kalplerinde herhangi bir tekebbür ve büyüklük duygusunun bulunmadığına; *"emrolundukları şeyleri yaparlar"* buyruğu da, onların amellerinin, günah ve masiyetten berî, temiz olduğuna delâlet eder. O halde, bu iki cümlenin ikisi birden, onların iç ve dışlarının kötü huylardan, bâtıl fiil ve işlerden berî olduklarına delalet eder. Beşere gelince, onlar hiç de böyle değillerdir. Bunun böyle olduğuna, Kur'ân ve hadis delâlet etmektedir. Kur'ân'a gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kahrolası insan, ne nankördür o!"* (Abese, 17) ayetidir. Ki bu hüküm, bütün insanlar, herkes için umumi bir hükümdür. Bunun en düşük derecesi ise, insan tabiatının, bu kötü halleri iktiza etmesidir. Hadisten delile gelince; bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَامِنَّا إِلاَّ وَقَدْ عَصَى أَوْهَمَّ بِالْمَعْصِيَةِ غَيْرَ يَحْيَى بْنَ زَكَرِيَّا *"Yahyâ İbn Zekeriyya hariç, biz (insanlardan) herkes günah işlemiş veyahut da günah işlemeyi gönlünden geçirmiştir"* (24) hadisidir. Günahtan ve onu gönülden geçirmeden uzak ve berî olanın, onu işleyen veya ona yeltenenden daha üstün olduğu, zaruri olarak bilinen bir husustur.

3) Allah Teâlâ'nın melekleri insanlardan çok uzun asırlar ve çok zaman önce yaratmış olduğunda hiç şüphe yoktur. Bununla beraber Allah melekleri, bu uzun süre içinde, kendisine itaat edip boyun eğmekle tavsif etmiştir. Uzun bir ömrün taatle birlikte geçmesi ise, şu iki sebepten dolayı, daha fazla bir meziyyet ve üstünlük gerektirir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) اَلشَّيْخُ فِي قَوْمِهِ كَالنَّبِيِّ فِي أُمَّتِهِ *"Kavmi içinde ihtiyar, ümmeti içinde bulunan bir peygamber gibidir"*[25] buyurmuş, ihtiyarın gençten daha faziletli olduğunu söylemiştir. Bu ise ancak şundan dolayıdır: Onun ömrü uzun olunca, görünen odur ki, onun taatı da çok olur. Binâenaleyh o, daha üstün olur.

b) Hz. Peygamber (s.a.s). مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim, güzel bir çığır açarsa, o yolun ve Kıyamete kadar o yolla amel edenlerin mükâfaatının (bir misli de), o kimseyedir"*[26] buyurmuştur. Binâenaleyh, meleklerin taate başlamaları, beşerin taate başlamasından önce olunca, o zaman, o güzel yolu koyanın melekler olduğunun söylenilmesi gerekir. Bu güzel yol da, kadîm ve rahîm olan Yaratıcı'ya itaat etmektir. Beşeriyyet ise, meleklerden sonra var olmuşlar ve onların, (itaat) yollarını benimsemişlerdir. Binâenaleyh bu hadisin muktezâsına göre, beşerin elde edeceği sevabın bir mislinin, melekler için tahakkuk edeceği ve ayrıca

24) Müsned, 1/254.

25) Keşfu'l-Hafâ, 2/17.

26) İbn Mace, Mukaddime, 14 (1/74-75), Müsned, 4/362.

melekler için, taatlerinden kaynaklanan fazladan bir mükâfaatın bulunması gerekir. Bu sebeple de, meleklerin kendileri dışında kalanlardan daha üstün olmaları gerekir.

4) Hak Teâlâ'nın, *"Kendilerine her bakımdan kâhir ve hakîm olan Rablerinden korkarlar"* buyruğu da bu manaya delalet eder. Biz, bu ayette geçen, "fevkiyyet"in, derece, kıymet, kudret ve hakimiyet bakımından bir fevkiyyet olduğunu delil ile beyan etmiştik. Binâenaleyh, bu ayetin zahiri, Cenâb-ı Hakk'ın dışında, şeref ve derece bakımından o meleklerin üzerinde herhangi bir şeyin olmadığına delâlet eder ki bu da, o meleklerin mahlûkatın en üstünü olduğuna delâlet eder.

Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Mecusiliğin Reddedilmesi

وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوٓا إِلَٰهَيْنِ اثْنَيْنِ ۖ إِنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ ۖ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿٥١﴾ وَلَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا ۚ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ ﴿٥٢﴾ وَمَا بِكُم مِّن نِّعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ
تَجْأَرُونَ ﴿٥٣﴾ ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنكُم بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ ﴿٥٤﴾
لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ ۚ فَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾

"Allah: "İki tanrı edinmeyin. O, ancak bir tanrıdır. Onun için benden, yalnız benden korkun" dedi. Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur. Tâat de, daima O'na mahsustur. Böyle iken, halâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz? Size ulaşan her nimet, Allah'tandır. Sonra size, herhangi bir keder ve musîbet dokunduğu zaman, ancak O'na tazarru ve yakarıda bulunursunuz. Nihayet O, sizden bu keder ve musibeti açıp giderdiği zaman ise, içinizden bir kısmı, bakarsınız ki, Rablerine eş koşuyorlar. (Bunu), kendilerine verdiğimiz nimetlere karşı nankörlük etmek için yaparlar. Öyle ise, eğlenedurun, yakında bileceksiniz!"

(Nahl, 51-55).

Bil ki, Allah Teâlâ önceki ayette, ister ruhlar aleminden, isterse maddeler aleminden olsun, kendisi dışında kalan herşeyin, kendisinin celâl ve kibriyasına boyun

eğip, inkiyâd ettiğini beyân edince, bunun peşinden bu ayette şirki yasaklamış, kendisi dışında kalan her şeyin, O'nun mülkü ve miliki olup zatının ise herşeyden müstağni olduğunun bilinmesini emretmek üzere şöyle buyurmuştur: لَا تَتَّخِذُوٓا إِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلٰهٌ وَاحِدٌ *"İki tanrı edinmeyin. O, ancak bir tanrı'dır."* Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Birisi şöyle diyebilir: "**İlaheyn** *"İki İlah"* lafzından, o ilahların iki tane olduğu, mutlaka, her halükârda anlaşılmıştır. O halde tekrar **isneyn** *"iki"* demesinin hikmeti nedir?"

Buna birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) **Nazm** adlı eserin sahibi,[27] bu ifadede bir takdim ve tehirin bulunduğunu ve kelamın takdirinin de, "İkiyi ilâh edinmeyiniz" şeklinde olduğunu söylemiştir.

2) Bana göre doğruya en yakın olanı şu izah olup, buna göre, bir şey beğenilmeyip, çirkin addedilip de, bir kimse de bundan iyice uzaklaştırmayı istediğinde, ard arda gelen o kelimeler, aklın o şeydeki çirkinliğe iyice vakıf olmasına sebep olsun diye, onu yüksek ifade ve sözlerle belirtir.

Bunu iyice kavradığında, iki ilahın varlığını söylemek, kabul etmek, akıl nezdinde kabîh ve çirkin bir söz olmuş olur. İşte bundan dolayı, hiç kimse "Vâcibu'l-Vücûd" olma, kıdem ve kemâl sıfatlarından birbirine denk, müsavî iki ilahın bulunduğunu söylememiştir. Binâenaleyh, لَا تَتَّخِذُوٓا إِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ hitabındaki **isneyn** tabirinin tekrar edilmesinin gayesi, bu fikirden tamamiyle uzaklaştırmak ve aklın, bundaki çirkinliğe vukûfiyyetini mükemmelleştirmektir.

3) Ayetteki, **ilaheyn** kelimesi şu iki şeye, yani, ilahın bulunduğuna ve bunların da birden fazla (iki) olduğuna delalet eden tek bir lafızdır. Binâenaleyh, şayet sadece لَا تَتَّخِذُوٓا إِلٰهَيْنِ denilmiş olsaydı, bu ifadeden ilahın varlığının mı, onların iki adet oluşlarının mı, yoksa her iki durumun da bir arada olarak kabul edilmesinin mi yasaklandığı anlaşılmazdı.

Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'a, *"iki tanrı edinmeyin* - "**La tettehizû ilâheyni isneyni**" buyurunca, onun, "**Lâ tettehizû ilâheyni**" ifadesinin, sadece ikiliğin kabulünü yasakladığı sabit olur.

4) İkilik, uluhiyyete aykırıdır. Bunu birkaç bakımdan izah edebiliriz:

a) Biz, her biri zâtı gereği vâcip olan iki varlık farzetseydik, o zaman bu iki varlıktan herbiri zâtları gereği vacip olmada (vücûb-i zâtî'de) müşterek; taayyün itibariyle ise birbirlerinden farklı olurlardı. Sayesinde müşterekliğin sağlandığı şey, kendisi

27) Muhtemel yerlere baktığımız halde, şu ana kadar bu "eserin ve müellifinin adına rastlayamadık (Ç).

sebebiyle farklılığın tahakkuk ettiği şeyden başkadır. O halde, bunlardan her biri iki cüz'den mürekkeptir. Her mürekkeb ise, mümkin varlıktır. O halde, birden fazla vâcibu'l-vûcud bulunduğu hükmü, her ikisinin vâcibu'l-vûcud olması hükmüne aykırı düşer.

b) Biz, (bir an için) iki ilah olduğunu kabul edelim ve bunlardan birisi bir cismi hareket ettirmeye, diğeri de onu durdurmaya çalışsın. Bu durumda, onlardan birisinin o fiili yapmaya diğerinden daha evlâ olması imkânsız olur. Çünkü, tek bir hareket ve tek bir sükûn, bölünmeyi ve farklılığı kesinlikle kabul etmez. Durum böyle olunca, onlardan birisine dair olan kudret ve kuvvetin, ikincisine ait olan kudretten daha mükemmel olması imkânsız olur. Bu sabit olunca, iki kudretten birinin, tesir bakımından ikincisinden daha üstün olması imkânsız olur. Bu sabit olunca, bu durumda ya onlardan herbirinin (ayrı ayrı) maksadı tahakkuk eder ki, bu imkânsızdır; yahut, hiçbirinin maksadı tahakkuk etmez ki, bu da imkânsızdır; veyahut da, bunlardan sadece birinin maksadı tahakkuk etmez. Bu durumda onlardan birisi âciz olmuş olur. Aciz olan ise ilah olamaz. Böylece, ilahların iki olmasının, herbirisinin ilah olmasına münâfî (ters) olduğu sâbit olmuş olur.

c) Biz, iki ilah olduğunu farzedersek, onlardan biri, ya mülkünü diğerinden korumaya ve gizlemeye kâdir olabilir, ya da olamaz. Eğer kâdir olursa, aslında ilah olan bu olmuş olur. Diğeri ise güçsüzdür. Eğer kâdir olamazsa güçsüz olan budur.

d) Bunlardan biri diğerine ya muhalefet edecek güçtedir, yahut bu güçte değildir. Eğer bu güçte değil ise, zayıftır. Eğer bu o güce sahip olur, beriki de bunu savuşturacak güçte değil ise, o ikincisi zayıftır. Yok eğer buna kâdir ise, mağlub olan birincisi zayıftır. Böylece, ikilik ile uluhiyyetin, birbirine zıt ve birbiriyle bağdaşmayan şeyler olduğu sabit olur. O halde, *"iki tanrı edinmeyin"* ayetinin maksadı, ulûhiyyet ile ikilik arasında bir çelişkinin, bir zıdlığın ve bir tersliğin bulunduğuna dikkat çekmektir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allah Teâlâ, bu sözden sonra إِنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ *"O, ancak bir tanrıdır"* buyurmuştur ki bu, "Geçen deliller, âlemin mutlaka bir ilahı olduğuna delâlet edip, iki ilahın var olduğunu ileri sürmenin imkânsız olduğu sabit olunca, tek, bir, Hak ve Samed (herşeyden müstağnî) ve (herşeyin kendisine muhtaç olduğu) o İlah'tan başka tanrı olmadığı sabit olur.

Cenâb-ı Hak sonra da,فَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ *"O'nun için benden, yanlız benden korkun""* buyurmuştur ki bu, gâibten muhataba geçiş (iltifat) üslubu olup, ifadenin takdiri şöyledir: "İlahın tek olduğu ve bu sözü söyleyenin de ilah olduğu sabit olunca, bu durumdan âlemin ilahının, işte bu sözü söyleyen olduğu kesinlik kazanmış olur." Böylece de onun, gaib siğâsından muhataba geçerek, *"Onun için benden, yalnız benden korkun"* demesi, pek yerinde olmuş olur.

Buradaki bir başka incelik de şudur: Hak Teâlâ'nın, *"Onun için benden, yalnız benden korkun"* cümlesi hasr ifade eder. Bu da, insanların sadece O'ndan korkmaları ve sadece O'nun lütuf ve ihsanına arzu duymalarıdır. Bu böyledir, zira varlıklar ya kadîm, ya muhdestirler. Kadîm olan ilah tekdir; O'nun dışında kalanlar ise, muhdes olup, ancak o kadîm varlığın yaratıp icad etmesiyle meydana gelmişlerdir. Durum böyle olunca, ancak O'na iştiyak duyulur ve ancak O'ndan korkulur. O'nun lütfu ve ihsanıyla bütün ihtiyaçlar karşılanır ve O'nun yaratıp var etmesiyle bütün zaruretler son bulur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur"* buyurmuştur. Bu, gerçektir. Zira, ilâh tek olup, zâtı gereği vâcibu'l-vücut da tek olunca, O'nun dışında kalan her şey, O'nun yaratması, var edip icad etmesiyle olur. Böylece bu açık delillerle, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Göklerde, ve yerde ne varsa, O'nundur"* ayetinin ifade ettiği hususun doğruluğu sabit olmuş olur. Alimlerimiz, kulların fiillerini Allah'ın yaratmasına bu ayetle istidlâl etmişlerdir. Çünkü, kulların fiilleri de göklerde ve yerde mevcut olanlar kabîlindendir. Binâenaleyh, kulların fiillerinin de Allah'a ait (O'nun tarafından yaratılmış) olması gerekir. Bu fiillerin "Allah için olması" sözüyle, onlar Allah için ve O'na itaatta bulunmak maksadıyla yapılmıştır manası kastedilmemiştir. Çünkü bu fiiller içinde mübah şeyler olduğu gibi, herhangi bir tâat maksadı güdülmeksizin, sırf lezzet ve şehvet maksadıyla yapılmış olan şeyler de vardır. O halde bizim, "Bu fiiller Allah içindir" şeklindeki sözümüzle, onların, Allah'ın var edip yaratmasıyla meydana gelmiş olmalarının kastedilmiş olması gerekir ki, bizim demek istediğimiz de budur.

İtaat Allah'adır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَهُ الدِّينُ وَاصِباً *"Taat de, daim O'na mahsustur"* buyurmuştur. Buradaki **dîn** kelimesiyle "tâat", "**vâsıb**" kelimesiyle de, devamlı oluş kastedilmiştir. Nitekim Arapça'da, bir şey devamlı olup devam ettiğinde, "**Vesabe'ş-şey'u - yasıbu - vusûben**" denilir. Cenâb-ı Hak da, وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ *"Onlar için ardı arkası kesilmez bir azap vardır"*(Saffat, 9) buyurmuştur. Yine Arapça'da bir kimse bir şeye devam ettiğinde وَاظَبَ عَلَى الشَّيْءِ وَوَاصَبَ عَلَيْهِ denilir. Yine, uçsuz bucaksız manasında, مَفَازَةٌ وَاصِبَةٌ "uçsuz bucaksız çöl" denilir. Herhangi bir hastalığın kendisinden hiç ayrılmayıp devam ettiği hastaya da "**vâsıb**" denilir. **İbn Kuteybe** şöyle demiştir: "Hak Sübhânehû ve Teâlâ hariç, hiç kimseye, devamlı bir şekilde boyun eğilmez ve itaat edilmez. Çünkü bu, ya o kimse hayatta iken, veyahut da ölümüyle sona erer. Halbuki, Hak Teâlâ'ya itaat, vâcip olup ebedîdir.

Bil ki ayetteki **vâsıbâ** kelimesi, haldir. Bunun âmili ise zarftaki (yani **lehû**

kelimesindeki) fiil anlamıdır. Ben derim ki, din kelimesiyle bazan inkiyat manası kastedilir. Nitekim Arapça'da, "**Yâ men dânet lehu'r-rikâbu**" "Ey, boyunların kendisine eğildiği (yani itaat ettiği) zât!" denilir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَهُ الدِّينُ وَاصِباً buyruğunun manası, "kendisi dışında kalan her şeyin kendisine inkiyâd etmeleri, zâtları gereği mümkin varlık olmaları sebebine bağlıdır. Zatları gereği mümkin olan varlıkların, varlık ve yokluk uçlarında başka bir sebebe Zatları gereği mümkin olan varlıkların, varlık ve yokluk uçlarında başka bir sebebe muhtaç olmaları gerekir. Mâhiyetlerin, zâtı gereği mümkin olmaları gerekir. Mümkin olanların da, zâtî bir lüzum (gereklilik) ile bir müessire muhtaç olmaları gerekir. O halde bu, mâhiyyetlerin, zâtî bir lüzumla bir müessire muhtaç olmaları gerektiği neticesini verir. Binâenaleyh bu demektir ki, bu mahiyetler değişmeleri imkânsız olan devamlı, gerekli ve lüzumlu bir şekilde Allah'a inkiyâd etmekle tavsif edilmişlerdir.

Ben derim ki, bu ayette başka bir incelik daha vardır. O da şudur: Bütün insanlar, mümkin varlığın meydana gelişinde, müreccih bir sebebe muhtaç olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Ama alimler, o mümkin varlığın bekası halinde, bir sebebe muhtaç olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Muhakkik ulemâ şöyle demiştir: O, muhtaçtır, çünkü ihtiyacın illeti (sebebi) mümkin varlık olmaktır. Mümkin olma, mahiyetin ayrılmaz bir vasfıdır. O halde, o, hem meydana geldiğinde hem de varlığını sürdürdüğünde mahiyet sebebiyle vardır. Dolayısıyla bu mahiyet, mümkin varlık hem meydana gelirken, hem de varlığını sürdürürken ihtiyacın illeti ve sebebi olmuş olur. Bundan ötürü, ihtiyacın, o mümkin varlık meydana gelirken ve varlığını sürdürürken mevcut olması gerekir.

Allah'ı Saymak

Bunu iyice kavradığında, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ buyruğunun manası, "Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın dışında kalan her şey, yokluktan varlığa; varlıktan yokluğa geçerken, bir müreccihe (tercih edene) ve bir muhassısa (tahsis edene) muhtaçtır; وَلَهُ الدِّينُ وَاصِباً ifadesinin manası da, "Bu inkiyad ve bu ihtiyaç hali, devamlı ve sürekli mevcuttur" şeklinde olur ki bu, "mümkin varlıklar, varlıklarını sürdürürlerken de o müreccih ve o muhassıstan müstağnî, uzak olamazlar" şeklindeki izahımıza bir işarettir. İşte bütün bunlar, vahiy ve nübüvvet âleminden feyezân eden, fışkıran bu lafızlara konulmuş olan ilahî ilimlerin sırlarından sadece bazı inceliklerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَتَّقُونَ *"Böyle iken, halâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz!"* buyurmuştur. Bu, "sizler, âlemin ilâhının, Rabbinin tek olduğunu ve O'nun dışında kalan her şeyin, hem meydana gelirken, hem de meydana geldikten sonra hayatiyetini devam ettirirken, O'na muhtaç olduğunu bildikten ve bu temel düsturu kavradıktan sonra artık insanın nasıl Allah'tan başkasını arzulaması ve Allah'tan başkasından korkması düşünülebilir?" demektir. İşte bu incelikten dolayı,

Cenâb-ı Hak "teaccüb üslubuyla" *"Böyle iken, halâ Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz!"* buyurmuştur.

Nimetler Allah'tandır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ *"Size ulaşan her nimet, Allah'tandır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah birinci ayet ile, insana gerekli ve farz olanın, Allah'tan başkasından korkmaması olduğunu beyan edince, bu ayette de, insana, Allah'tan başka hiç kimseye şükretmemesi gerektiğini beyan buyurmuştur. Çünkü şükr, ancak nimet mukabilinde yapılır. İnsanın elde ettiği bütün nimetler ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Size ulaşan her nimet Allah'tandır"* ayetinden ötürü, Allah'tandır. Böylece bununla insanın, Allah'tan başka hiç kimseden korkup çekinmemesi ve Allah'tan başka hiç kimseye şükretmemesi gerektiği sabit olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

İmanı Yaratan Allah'tır

Alimlerimiz, imanın, Allah'ın yaratmasıyla tahakkuk ettiği hususunda, bu ayetle de istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "İman nimettir. Cenâb-ı Hakk'ın: *"Size ulaşan her nimet Allah'tandır"* ayetinden dolayı, her nimet Allah'tandır. O halde bu, imanın da Allah'tan olduğu neticesini verir. Biz, imanın bir nimet olduğunu söyledik, çünkü müslümanlar, *"iman nimetine mukabil Allah'a hamdolsun"* demek hususunda ittifak etmişlerdir. Hem nimet, istifâde edilen her şey demektir. Kendisinden en fazla istifâde edilen ise, imandır. O halde, imanın bir nimet olduğu sabittir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Ayetteki *"size ulaşan her nimet Allah'tandır"* ifadesinden dolayı, her nimet Allah'tandır. Bu lafız, umûm ifade etmektedir. Ayrıca, her nimetin Allah'tan olduğuna şu husus da delâlet eder: Var olan her şey, ya zâtı gereği vâcibtir; yahut da zâtı gereği mümkindir. Zâtı gereği vâcib olan ise, sadece Allah'dır. Zâtı gereği mümkin varlıklar ise, ancak bir müreccihten dolayı varolabilmişlerdir. O müreccih ise, eğer zâtı gereği vâcib olan bir varlık ise, o mümkin varlığın meydana gelişi, o zâtı gereği vacip olanın (Allah'ın) icadı ile olmuştur. Eğer zâtı gereği mümkin bir varlık ise, o zaman yine ilk taksim söz konusu olur. Dolayısıyla bu teselsüle varmayıp,aksine zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olanın îcad etmesine varıp dayanır. Böylece bu izahla, her nimetin Allah'tan olduğu sabit olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Nimetler, ya dinî ya da dünyevî olurlar. Dinî nimetler de, ya zâtı gereği Hakk'ı tanımak veyahut da kendisiyle amel edebilmek için hayrı, iyiyi tanımaktır. Dünyevî nimetlere

gelince: Bunlar, ya ruhî, ya bedenî, veyahut da bu ikisinin dışında olan şeylerdir. Bu her üçü de, muhtevasında, sayılamayacak derecede türler bulunan bir cinstir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا *"Eğer Allah'ın nimetini birer birer saymak isterseniz, siz icmal suretiyle bile sayamazsınız"* (İbrahim, 34) buyurmuştur. O türleri, bu kitapta ayrıntılı bir biçimde anlattık. Binâenaleyh, onları tekrarlamayacağız.

DÖRDÜNCÜ MESELE

فَمِنَ اللَّهِ ifadesinin başına **fâ** gelmiştir. Zira, **bikum** kelimesindeki **bâ**, mukadder bir fiile taalluk edip, buna göre kelamın takdiri, "Sizde olan, ve size gelen her nimet, Allah'tandır" şeklindedir.

Daha sonra, ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ *"Sonra size, herhangi bir keder ve musîbet dokunduğu zaman..."* buyurulmuştur. **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadeyle hastalıkları, rahatsızlıkları ve ihtiyaçları kastettiğini söylemiştir. Hak Teâlâ فَإِلَيْهِ تَجْئَرُونَ *"...ancak O'na tazarru ve yakarıda bulunursunuz"* buyurmuştur ki bu, "yardımını istemek için seslerinizi yükseltir, O'na dua ederek O'na yalvarır yakarırsınız" demektir. Nitekim Arapça'da, جَاءَ يَجْأَرُ جُؤُوراً denilir ki, bu tıpkı, bir sığırın sesi gibi şiddetli çıkan ses ve böğürtü demektir. Nitekim şair **A'şâ** bir rahibi vasfederken şöyle demiştir: يُرَاوِحُ مِنْ صَلَوَاتِ الْمَلِيكِ طَوْراً سُجُوداً وَطَوْراً جُؤَاراً *"Melik ve hükümran olan Allah'a istiğfarda bulunurken, kâh secdeye kapanıyor, kâh bir inleme ve niyazda bulunma tavrı takınıyor."*

Buna göre mana şöyle olur: "Allah Teâlâ, bütün nimetlerin kendisinden olduğunu; sonra da herhangi bir kimseye, o nimetlerden herhangi birinin zevâl bulmasını gerektiren bir zarar tesadüf ettiğinde, O'nun Allah'a yalvarıp yakardığını, yüksek sesle niyazda bulunduğunu, yani, o kimse mahlûkatın melceinin ancak O olduğunu bildiği için, kendisinden başka hiç kimseden yardım talep etmediğini beyan buyurmuştur." Buna göre Cenâb-ı Hak, onlara sanki, "Genişlik ve emniyet içinde iken niye bu yolu tutmadınız; neredeydiniz?" demek istemiştir.

Felaketten Kurtulanın Rabbini Unutması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ إِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ *"Nihayet O, sizden bu keder ve musibeti açıp giderdiği zaman ise, içinizden bir kısmı, bakarsınız ki, Rablerine eş koşuyorlar"* buyurmuştur. Böylece Allah Teâlâ, sıkıntıları giderilip, durumları düzeltildiğinde, onların gruplara ayrıldıklarını; bir kısmının, şiddet ve sıkıntı esnasında iken sadece Allah'a sığınma halini şimdi de sürdürdüğünü, bir kısmının ise, değişip, Allah'a başkalarını şerik koştuğunu beyan buyurmuştur ki, bu bir cehâlet ve dalâlettir. Çünkü onların asîl fıtratları ve tabiî yaratılışları, başlarına bir belâ, bir sıkıntı, bir afet ve korkunç bir şey geldiğinde, sadece tek olan Allah'a sığınacaklarına ve sadece, tek olan Allah'tan yardım istemeleri

gerektiğine şehadet edince, bu sıkıntı ve belalar kalktığında da, onların aynı inanç üzere kalması gerekir. Ama, kendilerine bir belâ ve musibet geldiğinde, Allah'tan başka hiç bir şeyden yardım istenilmeyeceğini kabul edip de, sonra da o bela ve sıkıntı da kalkınca, Allah'a eş ve ortaklar koşma hususuna gelince bu, büyük bir cehâlet ve tam bir dalâlettir. Bu ayetin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Fakat biz onları selâmetle karaya çıkarınca da hemen Allah'a eş koşanlar onlardır"* (Ankebût, 65) ayetidir.

Nankör İnsanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَكْفُرُوا بِمَآ اٰتَيْنَاهُمْ *"(Bunu), kendilerine verdiğimiz şeylere karşı nankörlük etmek için yaparlar"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki lâm'ın ne lâm'ı olduğu hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, **key** "için" anlamına gelen lâm'dır. Buna göre mana, "Onlar, bu sıkıntıyı kendilerinden kaldırma işinde Allah'a, başkasını ortak koşarak müşrik oldular" şeklinde olur. Onların bu ortak koşmadan maksatları ise, bu nimetlerin, Allah'tan olduğunu kabul etmemeleridir. Baksana, hasta bir kimsenin ağrısı sızısı artınca, o ağrıyı ve sızıyı gidermesi için Allah'a yalvarır, yakarır. O ağrı ve sızı gidince de, bu ağrı ve sızının gidişini, falanca tedaviye ve falanca ilaca mal eder. İşte, insanların genel durumu budur.

602 Yılındaki Deprem

Bu kitabın müellifi, **Muhammed İbn Ömer er-Razî** (r.h.) şöyle der: "Bu sayfaları yazdığım gün, ki bu gün, H. 602 senesinin Muharrem ayının ilk günüydü, sabahleyin çok şiddetli bir deprem oldu ve büyük bir korku meydana geldi. O esnada, ben bütün insanların Allah'a yalvarıp yakararak bağırdıklarını, naralar attıklarını gördüm. Deprem sona erip ortalık yatışarak, her taraf güllük gülistanlık olunca da, tam o esnada o zelzeleyi unutuverdiler ve daha önceki cehâlet ve sefâhetlerine dönüverdiler. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın bu ayetinde açıklayıp şerhettiği bu durum, insan nefsinin cevherinin ayrılmaz bir sıfatı gibi olmuş olur.

b) Bu lâm, akibet lâm'ıdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, فَالْتَقَطَهُ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا *"Bunun üzerine Firavun'un adamları, onu ileride yetik olarak aldı. Çünkü akıbet kendi başlarına bir düşman ve bir dert olsun diye, onu aldılar"* (Kasas, 8) ayetinde olduğu gibidir. Yani, "bu yalvarış ve yakarışlarının neticesi, bu küfür ve nankörlük olmuştur" demektir.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın, *"kendilerine verdiğimiz şeylere karşı"* ifadesi hakkında da iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu, o sıkıntı ve o kötülüğü kaldırmak ve gidermek demektir.

b) Bazıları bununla Kur'ân'ın ve **Hz. Muhammed**'in getirdiği nübüvvet ve şer'î hükümlerin kastedildiğini söylemişlerdir.

Bil ki Allah Teâlâ, bundan sonra onları tehdit etmiş ve فَتَمَتَّعُوا *"öyleyse, eğlenedurun"* buyurmuştur ki, bu, bir emir sîğası olup, kendisiyle tehdit manası kastedilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı; *"Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun"* (Kehf, 29) ve *"De ki: "Ona ister iman edin, ister iman etmeyin"* (İsra, 107) ayetleri gibidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ *"yakında bileceksiniz"* buyurmuştur. Kî bu, "Siz, işlerinizin ve durumunuzun neticesini; başınıza gelen azabı anlayacaksınız, anlayacak!" anlamındadır. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Şirkteki Çelişkiler

وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِّمَّا رَزَقْنَاهُمْ تَاللَّهِ لَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَفْتَرُونَ ﴿٥٦﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ
الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُ وَلَهُم مَّا يَشْتَهُونَ ﴿٥٧﴾ وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ ﴿٥٨﴾
يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٥٩﴾
لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٠﴾

"Kendilerine rızık olarak verdiğimizden onlar, o bilmezler, (o putlar) için hisse ayırırlar. Allah'a andolsun ki düzmekte olduğunuzdan elbette mes'ul olacaksınız. Bir de onlar Allah'a kızlar isnat ederler. Haşa, O münezzehtir. Kendilerinin candan isteyegeldikleri (oğlan çocuğuna gelince), bu ise onlarındır. Onlardan birine kız müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak, yüzü mosmor kesilir. Verilen müjdenin tesiriyle toplumdan gizlenir. Onu hor hakir olarak yanında mı tutacak, yoksa toprağa mı gömecek? Bak, hükmedegeldikleri o şey ne kötüdür! Ahirete iman etmeyenlerin kötü sıfatları vardır. En yüce sıfat ise, Allah'ındır. O, mutlak kâdirdir, tam hüküm ve hikmet sahibidir"

(Nahl, 56-60).

Putlara Ayrılan Pay

Bil ki Allah Teâlâ, bu kesin delillerle, müşriklerin ve müşebbihenin görüş ve inançlarının yanlışlığını gösterince, onların görüşlerinin tafsilatını bu ayette açıklamış, fasit ve tutarsız olduğunu beyan etmiştir.

Onların fasit görüşlerinden وَيَجْعَلُونَ لِمَا لاَ يَعْلَمُونَ نَصِيباً *"birincisi, kendilerine rızık rızık olarak verdiğimizden, o bilmezler (o putlar) için hisse ayırırlar"* ayetiyle anlatılan hususdur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE لِمَا لاَ يَعْلَمُونَ *"bilmezler için"* ifadesindeki "vâv" (fail zamiri) kime râcidir? Bu hususta iki görüş vardır:

1) Bu, geçen ayetteki, *"içinizden bir kısmı..." Rablerine şirk koşuyorlar"* (Nahl, 55) ifadesindeki müşriklere râcîdir. Buna göre mana, "O bilmez müşrikler için" şeklinde olur.

2) Bu zamir, putlara râcîdir ve "O putlar, kendilerine tapanların ne yaptıklarını bilmezler" manasındadır.

Bazı kimseler, şu sebeplerden ötürü birinci görüşün daha evlâ olduğunu savunmuşlardır:

a) Canlı bir varlığın ilminin olmadığını söylemek "hakîkat", cansız bir varlığın ilminin olmadığını söylemek ise "mecâz"dır.

b) Buradaki **yec'alûn** "hisse ayırırlar" fiili müşriklerle ilgilidir. Binâenaleyh, **bilmezler** ifadesinin de onlarla ilgili olması gerekir.

c) Ayetteki, **ya'lemûn** fiili, vâv-nûn ile cemîlenmiştir. Binaenaleyh bu ifade, cansız putlardan ziyade, akıllı varlıklara uygun düşer.

Bazıları da, şu sebeplerden ötürü, ikinci sebebin daha evlâ olduğunu savunmuşlardır:

a) Biz, bu zamîrin müşriklere ait olduğunu söylersek, bir takdir yapma ihtiyacı hissederiz. Çünkü bu durumda, ifadenin takdiri, "Onlar, ilah bilmeyen, yahut ilahın fayda ve zarar verici olduğunu bilmeyenler için hisse ayırırlar" şeklinde olur. Bu zamirin putlara ait olduğunu söylersek, böyle bir takdire ihtiyaç duymayız. Çünkü o zaman bu ifade, "Onlar, bilgi ve anlayışları olmayan şeylere hisse ayırırlar" manasında olmuş olur.

b) Buradaki bilmemenin müşriklere nisbet edilmesi halinde, ayetin manası bozulur. Çünkü müşriklerin, kendi rızıklarından, bilmeyenlere hisse ayırmaları imkânsızdır. İşte bu iki görüşten birisinin diğerine tercihi hususunda söylenecek sözler bundan ibarettir.

Bil ki biz, birinci görüşü benimsediğimizde, bir takdir yapmaya mecburuz. Bu takdir, şu şekillerde olabilir:

1) "Onlar, kendisi için payı olduğunu ve kendisine itaat etmede bir faydanın, itaat etmemede de bir zararın olup olmadığını bilmedikleri şeylere pay ayırırlar." **Mücahid** şöyle der: "Onlar, Allah'ın, kendilerini yaratıp, zarar ve fayda verenin Allah olduğunu biliyorlardı. Buna rağmen, kendilerine fayda ve zarar verip vermediğini bilmedikleri şeylere de bir hisse ayırıyorlardı."

2) "Onlar, ilah olup olmadığını bilmedikleri şeylere pay ayırıyorlardı."

3) "Onlar, ibâdete müstehak oluşlarındaki sebebin ne olduğunu bilmedikleri şeylere pay ayırıyorlardı."

4) Bununla, putların küçük görülmesi manası kastedilmiştir. "Öyle ki putlar değersiz olduğu için bilinmiyorlar" demektir.

İKİNCİ MESELE

Ayette bahsedilen "**nasib**"in ne demek olduğu hususunda çeşitli manalar verilmiştir:

1) Bununla, o müşriklerin, sayesinde Allah'a yaklaşmak için, ekinlerinden ve hayvanlarından Allah için (sarfetmek üzere) ayırdıkları pay ile, putlara yaklaşmak için, putlar adına ayırdıkları pay kastedilmiştir. Bu hususu, En'am Sûresi'nin sonunda (126. ayette) izah etmiştik.

2) Bunun, Hak Teâlâ'nın Mâide Sûresi'nde (103. ayette) bahsettiği, "bahîra", "sâibe", "vasîle" ve "hâm" gibi hayvanlar kastedilmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür.

3) Çoğu kez onlar, bazı şeylerin o putların yardımı ile meydana geldiğine inanırlardı. Bu, tıpkı müneccimlerin, bu âlemdeki varlıkları, yedi yıldıza taksim ederek, meselâ, "falan madenler falan bitkiler ve falan hayvanlar Zuhal'e aittir. Şunlar şunlar ise Müşteri'ye aittir" demeleri gibidir. Burada da böyledir.

Müşriklerin Sorgulanmaları

Bil ki Allah Teâlâ, müşriklerin bu inançlarını naklettikten sonra, تَاللّٰهِ لَتُسْئَلُنَّ *"Allah'a andolsun ki elbette mes'ul olacaksınız (sorguya çekileceksiniz)"* buyurmuştur ki bu ifade, o belli topluluk hakkında, *"Rabbine andolsun ki onların topuna, yapmakta oldukları şeyi elbette soracağız"* (Hicr, 92-93) ayeti gibidir. Her iki takdire (manaya) göre de, Allah Teâlâ onları sorguya çekeceği hususunda zâtına yemin etmiştir. Bu, son derece şiddetli bir tehdittir. Bununla, Allah Teâlâ'nın onlara, kınama,

ayıplama ve tehdit üslûbu ile soru soracağı manası kastedilmiştir. Bu sorunun ne zaman sorulacağı hususunda iki ihtimal vardır:

1) Bu, o şahsın ölümü iyice yaklaşıp, canı çıkarken azap meleklerini görmesi esnasında olacaktır. Bunun, kabir azabı esnasında olacağı da söylenmiştir.

2) Bu sorgu, âhirette olacaktır. Bu görüş daha uygundur. Çünkü Allah Teâlâ, orada, sorguya çekilme esnasında, çeşitli azarlama ve kınama yerine geçecek şeylerin olacağını haber vermiştir. Binaenaleyh bu, va'îd olmaya daha uygundur.

Kızları Allah'a, Erkekleri Kendilerine Yakıştırmaları

O müşriklerin fasit görüşlerinden **ikincisi,** وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ *"Bir de onlar Allah'a kızlar isnad ederler"* ifadesinin anlattığı hususdur. Bu tıpkı, *"Onlar, O Rahman'ın bizzat kulları olan melekleri de dişiler yaptılar"* (Zuhruf, 19) ayeti gibidir. **Huza'a** ve **Kinâne Kabileleri,** meleklerin Allah'ın kızları olduğunu söylüyorlardı. Derim ki: Bana öyle geliyor ki, Araplar, melekler hakkında "kızlar" ifadesini şundan ötürü kullanmışlardır: Melekler görülmeyince, onları görülmeme, gizlenme bakımından kadınlara benzetmişler ve onlar hakkında bu lafzı kullanmışlardır. Hem güneşin hâlesi, o net ışığı ve kuvvetli aydınlığı sebebi ile, sanki göze görünmez bir varlık gibidir. İşte bundan ötürü de, güneşe de müenneslik (dişilik) isnâd edilmiştir. İşte müşriklerin bu yanlış inanca düşmelerinin sebebi bu olsa gerektir.

Allah Teâlâ, onların bu inancını haber verdikten sonra, **Sübhaneh** *"Hâşâ! O, münezzehtir"* buyurmuştur. Bununla ilgili şu manalar verilmiştir:

1) Cenâb-ı Hak, bu ifade ile, zâtını, kendisine çocuk isnad edilmekten tenzih etmiştir, münezzeh olduğunu bildirmiştir.

2) Hak Teâlâ bu ifade ile, insanları, böylesi çirkin bir cahillikten ötürü, şaşıp, hayretlerini ifade etmeye davet etmiştir. Bu çirkin cahillik, meleklerin hem dişi olarak tavsif edilmeleri, hem de onların, Allah'ın çocukları olduğunun söylenmesidir.

3) Bir tefsirde bunun manasının, "Allah'a sığınırım, olacak şey mi?" şeklinde olduğu söylenmiştir. Bu, birinci manaya yakın ve benzerdir.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ *"Kendilerinin candan isteyegeldikleri şey de, onlarındır"* buyurmuştur. **Ferrâ,** bu ifadedeki **mâ** edatının, şu iki şey olabileceğini söylemiştir:

a) Bu, "Onlar arzu ettikleri şeyi kendileri için kılarlar, ayırırlar" manasında olmak üzere, nasb mahallindedir.

b) Bunun, mübteda olarak merfû olması da muhtemeldir. Buna göre sanki, cümle, **"sübhânehû"** ifadesinde tamamlanmış ve yeni bir cümleye başlanılarak وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ

buyurulmuştur, yani "Arzu ettikleri, oğlanlar da, onlar için" demektir. Bu tıpkı, *"Yahut kızlar O'nun, oğullar sizin mi?"* (Tûr, 39) ayetinde olduğu gibidir. **Ferrâ**, bu ikincisinin daha tercihe şayan olduğunu belirterek, "Eğer bu "Bunlar, yani oğullar, onların nasıbidir" manasında olsaydı, ayet, وَلِأَنْفُسِهِمْ مَا يَشْتَهُونَ şeklinde olurdu. Çünkü sen, جَعَلْتُ لَكَ ... جَعَلْتُ لِنَفْسِكَ كَذَا وكذا "Sen, şunu şunu nefsine ayırdın" dersin de, bu manada, ... demezsin" demiştir. **Zeccâc**, birinci izahı kabul etmeyerek şöyle der: "Ayette **mâ**, ref mahallindedir, başka ihtimali yoktur. Binâenaleyh kelamın takdiri, وَلَهُمُ الشَّيْءُ الَّذِي يَشْتَهُونَهُ "Arzu ettikleri şey ise, onlarındır" şeklinde olur. Bu edatın, nasb mahallinde olması câiz değildir. Çünkü Araplar, جَعَلَهُ لِنَفْسِهِ مَا يَشْتَهِي "O, arzu ettiğini, kendisine ayırdı" derler de, bu manada, جَعَلَ لَهُ مَا يَشْتَهِي demezler."

Yüzün Mosmor Olması

Allah Teâlâ daha sonra; müşriklerden hiçbirisinin, kendisi için kız çocuğu olmasına razı olmadığına, dolayısı ile, kendisi için hoş görmediği şeyi, nasıl olup da Allah'a isnad ettiğini belirterek, وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنْثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ *"Onlardan birine kız müjdesi verilince, kendisi pek öfkeli olarak yüzü mosmor kesilir"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **"Tebşîr"**, Arap ıstılahında, sevince sebep olacak haberlere has bir ifadedir. Ama, asıl lügat manası itibarı ile bu kelime, insanın yüzünün derisinin (beşeresinin) renginin değişmesinde tesirli olan haber demektir. Sevincin, yüzün cildinin renginin değişmesine sebep olduğu gibi, üzüntünün de buna sebep olacağı malumdur. Binâenaleyh **"tebşîr"** lafzının, bu iki hususta da, bu manayı, mecâz olarak değil "hakîkat" olarak ifade etmiş olması gerekir. Bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onları azâb-ı elîm ile tebşir et"* (Al-i İmrân, 21) ayeti ile de kuvvet bulur. Bazıları bu ayetteki **"tebşîr"** ile, "haber verme" manasının kastedildiğini de söylemişlerdir. Birinci görüş, daha kuvvetlidir.

Cenâb-ı Hak, ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا *"yüzü mosmor kesilir"* ifadesi, "O kimsenin yüzü, gamlı ve kederli bir kimsenin yüzü gibi değişir" demektir. Yine beklemediği ve arzu etmediği bir şeyle, bir haberle yüz yüze gelen bir kimse için, "Gam ve kederden yüzü simsiyah kesildi" denilir. Ben derim ki: "Yüzün mosmor kesilmesi" deyimi insanın gamlanması ve üzülmesi manasında bir kinâyedir. Çünkü insan çok kuvvetli bir sevince kavuştuğunda, gönlü ferahlar, kalbinin rûhu, kalbinin içinde genişler ve her yana yayılır. Bilhassa, aralarında çok sıkı bir münasebet olduğu için, bunun tesiri yüzde görülür. Bu tesir, yüze ulaşınca, yüzün derisi iyice aydınlanır, açılır ve ışıldar. Ama insanın kederi çok olunca, rûhu kalbinin içinde büzülür ve bundan dolayı yüzün derisinde, kuvvetli bir tesiri kalmaz. Dolayısıyla da yüzün rengi kaçar, sararır ve

morarır. Böylece yüzde, (vücudu meydana getiren dört asli unsurdan) toprağın ve kesifliğin tesiri daha çok görülür. Böylece yüzün aydınlanmasının ve ışıldamasının sevincin ayrılmaz vasfı; morarmasının, solmasının ve renginin kaçmasının da üzüntünün ayrılmaz bir vasfı olduğu sabit olmuş olur. İşte bu sebepten ötürü, yüzün aklığı, ışıldaması ve aydın oluşu, insanın sevincinden; solması, morarması ve renginin kaçması da, kederinden, hüznünden ve hoşnutsuzluğundan bir kinâye kılınmıştır. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, *"Kendisi pek öfkeli olarak, yüzü mosmor kesilir"* buyurmuştur ki, bu, "O kimse, keder ve üzüntü ile dopdolu olur" demektir.

Utancından Gizlenmesi

Allah Teâlâ daha sonra, يَتَوٰارٰى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوْءِ مَا بُشِّرَ بِهٖ *"Verilen müjdenin tesiriyle toplumdan gizlenir"* yani "verilen müjdenin tesirinden ötürü, köşe bucak kaçar, gizlenir" buyurmuştur. Müfessirler şöyle demişlerdir: "Cahiliyye döneminde erkek, hanımının doğum sancıları başlayınca, doğacak çocuğunun ne cinste olduğunu anlayıncaya kadar, insanlardan uzaklaşır ve saklanırdı. Eğer çocuğu erkek olursa, sevinir, kız olursa üzülür ve o kızı ne yapacağını düşünmek için, günlerce insanların arasına çıkamazdı. İşte أَيُمْسِكُهٗ عَلٰى هُوْنٍ اَمْ يَدُسُّهٗ فِى التُّرَابِ *"Onu hor hakir olarak (yani bu zillete katlanarak), yanında mı tutacak (yani sağ bırakacak mı), yoksa onu toprağa mı gömecek?"* ayetinin ifade ettiği husus budur. Cenâb-ı Allah, أَيُمْسِكُهٗ *"Onu yanında mı tutacak?"* ifadesindeki zamiri müzekker getirmiştir. Çünkü bu zamir, bir önceki مَا بُشِّرَ *(verilen müjde)* ifadesindeki **(mâ)**ya râcidir. "**Hûn**", zillet, horluk, hakirlik manasınadır. Nitekim **Nadr b. Şumeyl** şöyle der: "Arapça'da, "O, onun üzerine 'ehven'dir, "hûn"dur, "hevân"dır" denilir. Yine اَهَنْتُهٗ هُوْناً وَهَوَاناً "Onu küçük, hakir gördüm" denilir. Biz, En'âm Sûresi'nde, عَذَابَ الْهُوْنِ (93. ayette) ifadesinin tefsirinde bu hususu izah etmiştik.

Tefsir edilen bu ayetteki "**hûn**" (horluk-zelillik) vasfının kime ait olduğu hususunda iki görüş vardır:

1) Bu, doğmuş olan o kız çocuğunun vasfıdır. Buna göre mana, "O adam, bu kız çocuğunu, gözünde o kız çocuğunu hor ve hakir olarak mı, yanında mı tutacak?" şeklindedir.

2) **Atâ**'nın rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a), bu kelimenin babaya ait bir sıfat olduğunu söylemiştir. Buna göre mana, "O baba, bu kızı, kendisinin zelil ve utanç içinde olmasına rağmen, isteyerek onu tutabilecek mi?" şeklindedir.

Kızları Gömme Adeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَمْ يَدُسُّهٗ فِى التُّرَابِ *"Yoksa onu toprağa mı gömecek?"*

buyurmuştur. "**Dese**", birşeyi birşeyin içine sokarak gizlemektir. Rivayet olunduğuna göre Araplar, kızları olunca, bir çukur eşerler, o kız çocuğunu ölsün diye oraya koyarlardı. **Kays b. Asım'ın** şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Ey Allah'ın Resûlü, henüz müslüman olmazdan önce, câhiliyyede sekiz kız çocuğumu sağ sağ gömdüm' dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de, *"Her birine karşılık bir köle azad et"* buyurunca o, "Ey Allah'ın Resulü, benim (kölelerim yok ama) develerim var" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s), *"O halde herbirine karşılık bir deve kurban et"* buyurdu. Yine rivayet olunduğuna göre bir adam şöyle demiştir: "Ey Allah'ın Resulü, müslüman olduğumdan beri, İslâm'ın tadını alamadım. Cahiliyye döneminde bir kızım vardı. Hanımıma, onu giydirip kuşatıp bana getirmesini söyledim. Sonra o çocuğu alıp, derin bir uçuruma götürdüm ve oradan aşağı attım. Çocuk bana, "Babacığım, beni öldürdün!" dedi. Ne zaman, onun bu sözünü hatırlasam, bana hiçbirşey kâr etmiyor. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) مَا كَانَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَقَدْ هَدَمَهُ الْإِسْلَامُ وَمَا كَانَ فِي الْإِسْلَامِ يَهْدِمُهُ الْاِسْتِغْفَارُ *"Cahiliyyede olup bitmiş şeyleri (günahları), İslâm (iman) kökünden kazıyıp yok eder. İslâm döneminde olan (günah ve hataları da), tevbe-istiğfar yok eder"*[28] buyurmuştur.

Bil ki câhiliyye Arapları kızlarını öldürme hususunda farklı farklı yollar takip ederlerdi. Kimi bir çukur kazar, çocuğunu ölsün diye oraya gömer; kimisi onu yüksek bir yerden aşağı atar; kimisi onu suda boğar, kimisi de boğazlayıp keserek öldürürdü. Onlar bunu bazan, kıskançlık ve taassublarından ötürü (yani o kız büyüyünce, kendilerine bir ar getireceğinden korkarak), bazan da fakirlik, ihtiyaç ve geçim kaygısından dolayı yaparlardı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَلَا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ *"Bak, hükmedegeldikleri şey ne kötüdür!"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü onlar, kız çocuğundan hoşlanmama hususunda şöyle doruk noktalara varmışlardı:

1) Onların yüzleri mosmor kesilirdi.

2) Kız çocuğu olmasından çok nefret ettiği için, cemiyetten saklanırdı.

3) Çocuk, tabii olarak sevimlidir. Amá o baba, ondan çok nefret ettiği için, onu öldürmeye cür'et eder. Bu da, onların kız çocuğundan nefretlerinin son dereceye vardığını gösterir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, kendisinden böylesine hoşlanılmayan o şeyi, insanın, bütün mahlukata benzemekten münezzeh olan, alemin yüce ilahına nisbet etmesi nasıl uygun düşer? Bu ayetin bir benzeri de, *"Erkek sizin de, dişi O'nun ha! O takdirde bu, insafsızca bir taksim!"* (Necm, 21-22) ayetidir.

28) Benzeri bir hadis: Müslim, İman, 192 (1/112).

İKİNCİ MESELE
Mutezile'nin Bu İddiası

Kadî, "Bu ayet, Cebriye'nin (ehl-i sünnetin) görüşünün batıl olduğuna delalet eder. Çünkü onlar, Allah'a, her insanın uzak kalmak ve berî olmak için alabildiğine gayret göstermesi gereken zulmü ve kötülüğü Allah'a nisbet ederler (Allah'ın yarattığını söylerler). Binâenaleyh onların bu hususlaki inançları, müşriklerin bu hükümleri gibidir, hatta bundan daha ileridir. Allah'a kızlar nisbet etmek, bir tek kötülük nisbet etmek sayılır. Bu ise, bütün kötülük ve en uygunsuz şeyleri Allah'a nisbet etmekten daha küçüktür" demiştir. Kâdî'ye şöyle cevap verilir: "Allah'ın hanımının ve çocuklarının olduğunun söylenmesinin imkânsız olduğu, delillerle sabit olunca, Cenâb-ı Hak, bunun peşinden, bu "iknâî" izâhı yapmıştır. Aksi halde, "Örfümüzde, çirkin ve kabîh olan herşey, Allah için de kabîh (çirkin) sayılır" denemez. Baksana, bir kimse, câriye ve kölelerini süsleyip, onları iyice allayıp pullayıp sonra da, bu cariye ve kölelerde, şehevî hisleri tahrîk edip, hepsini birbirine katıp, aradaki engel ve maniaları kaldırdığını düşünelim. Bütün bunlar, Allah açısından güzel, ama insanlar için çirkindir. Böylece, örfe göre olan izahlara dayanmanın, ancak kendisi ile birlikte kat'î ve kesin deliller bulunduğ zaman makul ve yerinde olacağını anlıyoruz. Allah'ın çocuklarının olamayacağı kat'î ve kesin delillerle sabittir. Dolayısıyla o delillerin, bu tür iknâî izahlarla takviye edilmesi makul ve yerinde olmuştur. Kulların fiillerinin (yaratılması meselesine) gelince, bunların Allah tarafından yaratıldığı da, kesin ve yakînî delillerle sâbittir. Eğer ileri bir mezhep (Mu'tezile) taassubu olmasaydı, bu iki mesele, birbiriyle nasıl mukayese edilebilirdi? Allah en iyi bilendir.

Allah Teâlâ daha sonra لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلَى *"Ahirete iman etmeyenlerin kötü meselleri vardır. En yüce mesel ise, Allah'ındır"* buyurmuştur. "Kötü mesel", kötü sıfattır. Onların kötü sıfatları, o insanların çocuğa olan ihtiyaçları ile fakirlik ve utanç yüzünden kız çocuklarının olmasından hoşlanmamalarıdır. "En yüce mesel" ise, yüce ve kudsî sıfatlar manasınadır. Bu sıfat da, Cenâb-ı Hakk'ın, çocukları olmaktan münezzeh ve berî olmasıdır. Buna göre eğer, *"Allah için darb-ı mesel yapmayın"* (Nahl, 74) ayetine rağmen, nasıl, *"En yüce mesel, Allah'ındır"* buyurulmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Allah Teâlâ'nın getirdiği darb-ı mesel haktır, doğrudur. Başkalarının (Allah için yapacağı) darb-ı meseller (benzetmeler) ise, batıldır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Allah Zulümden Münezzehtir

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلَٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ إِلَىٰ أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذَا جَاءَ
أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٦١﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلَّهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ
أَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الْحُسْنَىٰ لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ﴿٦٢﴾ تَاللَّهِ لَقَدْ أَرْسَلْنَا
إِلَىٰ أُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿٦٣﴾
وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾

"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muaheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat O, bunları belirlenmiş bir müddete kadar geciktirir. Ecelleri geldiği zaman ise, onlar ne bir saat geri kalabilir, ne de öne geçebilirler. Onlar, Allah'a, kendilerinin bile hoşlanmadıkları şeyleri isnad ederler. Dilleri, yalan yere, en güzelin kendilerine has olduğunu söyler durur. Hiç şüphe yok ki onların hakkı cehennemdir ve onlar (cehennemin) öncüleridir. Allah'a andolsun ki biz senden evvelki ümmetlere de peygamberler göndermiştik de şeytan onların yaptıklarını kendilerine süsleyip hoş göstermişti. İşte o bugün onların velisidir, onlar için acı veren bir azap vardır. Bu kitabı sana, ancak hakkında ihtilaf ettikleri şeyde, onlara açıklamada bulunman için ve iman edecek bir kavme, hidayet ve rahmet olarak indirdik"

(Nahl, 61-64).

Bil ki Allah Teâlâ, müşriklerin en büyük küfürlerini ve en çirkin sözlerini nakledince, fazlını, rahmetini ve keremini göstermek için o kâfirlere mühlet verdiğini, onlara hemen ceza vermeyeceğini beyan buyurmuştur. Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Peygamberlerin ismeti (günahtan masumiyeti) olmadığını söyleyenler, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* ayeti ile, şu iki bakımdan istidlâl etmişlerdir:

a) Allah Teâlâ, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı"* buyurarak, zulmü bütün insanlara nisbet etmiştir. Zulmün, günah olduğunda

şüphe yoktur. Bu da, her insanın günah işlemiş olmasını gerektirir. Peygamberler de insandır. Dolayısıyla onların da günah işlemiş olması gerekir.

b) Allah Teâlâ, *"yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı"* buyurmuştur ki, bu ifade de, yeryüzünde olan herkesin zulmetmiş ve günah işlemiş olmasını gerektirir. Dolayısı ile, zâlim olan herkesin yok edilmesi gerektiği zaman, bütün insanların yok edilmesi gerekir. Ama biz, "Peygamberlerden zulüm sâdır olmamıştır, dolayısıyla onların yok edilmesi gerekmez" dersek, bu durumda her zâlimin yok edilmesinden, bütün insanların yok edilmesi ve yeryüzünde hiçbir canlı kalmaması neticesi çıkmazdı. Bu netice çıktığına göre, peygamber olsun olmasın, bütün insanların zalim olduğunu anlamış oluruz.

Buna şöyle cevap verilir: Her insanın zâlim olmadığı da delil ile sabittir. Çünkü Allah Teâlâ *"Sonra biz, o kitabı, seçtiğimiz kullara miras bıraktık. İşte onlardan kimi nefsine zulmedendir, bazısı hayırlarda ileri geçenlerdir"* (Fatır, 32) buyurmuştur. Bu, "kullarından, kendisine zulmedenler, mu'tedil (âdil) olanlar ve hayırda öncü olanlar vardır" demektir. Eğer mu'tedil olanlar ve hayırda birinci olanlar da zâlim olsalardı, o zaman ayetteki bu üçlü taksim yanlış olurdu. Binâenaleyh mu'tedil (âdil) olanlar ile, hayırda öncü olanların zâlim olmadıklarını anlıyoruz. İşte bu delil ile, bütün herkesin zalim olduğunun söylenemeyeceği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz deriz ki: Ayetteki, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı"* ifadesindeki *"insanlar"* sözü ile, ya ilahî cezayı haketmiş bütün günahkârlar, yahut da geçen ayetlerde bahsedilen müşrikler ve Allah'ın kızları bulunduğunu söyleyen kimseler kastedilmiştir. Bu durumda, yapılan o istidlâl düşer. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE Bazı kimseler, zararda aslolanın haramlık olduğu hususuna bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Eğer zarar meşru olsaydı, ya bu, onlardan sudûr eden bir suçun karşılığı olarak meşrû olurdu, yahut bu tarzda (şeklide) olmazdı. Her iki ihtimal de söz konusu olamaz. Binâenaleyh zararın kesinlikle meşrû olmaması gerekir.

Birinci ihtimalin yanlış oluşu, *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* ayetinden dolayıdır. Bununla şu iki bakımdan istidlâl edilebilir:

1) Lev (eğer) edatı, birşeyin bulunmaması sebebiyle diğer şeyin de olmayacağını ifade etmek için kullanılır. O halde *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze etseydi, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* ayeti Allah Teâlâ'nın, zulümleri sebebi ile insanları muâheze etmediğini, yeryüzünde canlılar bıraktığını gösterir.

2) Ayet, Allah'ın insanları, zulümleri sebebiyle muâheze etmesinin gerekli

olduğuna ve bu muâhezenin (sorumlu tutmanın) da, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmama şeklinde olacağına delâlet edip, biz de yeryüzünde pekçok canlı bulunduğunu görüp müşahede ettiğimize göre, Hak Teâlâ'nın, insanları zulümleri sebebi ile (şimdilik) muâheze etmediğine kesinkes hükmetmek gerekir. Böylece bununla, zararların, işlenen suçlara birer ceza olarak meydana gelecek tarzda meşru olmasının caiz olmayacağı sabit olmuş olur.

İkinci ihtimal, yani zararın, daha önce işlenmiş bir suçtan ötürü olan bir ceza tarzında değil de, iptidaen (sebepsiz olarak) meşru olması ihtimali de, icmâen bâtıldır. Böylece, bu ayetin muktezâsına göre, zararın mutlak olarak (kayıtsız-şartsız) haram olduğu sabit olur. Bu husus, diğer bazı ayetlerle de desteklenir. Mesela, *"Yeryüzünde, yeryüzü iyi bir hale geldikten sonra (düzene girdikten sonra) fesad çıkarmayın"* (A'raf, 56), *"(Allah) dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi"* (Hacc, 78) ve *"Allah size kolaylık diler, güçlük murad etmez"* (Bakara, 185) ayetleri gibi. Hz. Peygamber (s.a.s.) de لَاضَرَرَ وَلَاضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ *"İslâm'da ne zarar vermek, ne de zarara karşı zararla mukabele etmek yoktur"*[29] ve مَلْعُونٌ مَنْ ضَرَّ مُسْلِماً *"Bir müslümana zarar veren mel'undur"*[30] buyurmuştur. Bu ayet ve hadislerin tamamından, zararlarda asıl olan hükmün haramlık olduğu sâbit olmuş olur. Buna göre biz diyoruz ki, her bakımdan zararlı olan bir hadise meydana geldiğinde bakarız, eğer onun meşrû olduğunu gösteren belli bir nass bulursak, "hâs olan delilin, âmm (umûmî) olan delilden önce nazar-ı itibara alınacağı" prensibinden ötürü, o nassa göre hükmederiz. Aksi halde, izah ettiğimiz temel düsturdan ötürü, o zararın haram olduğuna hükmederiz.

İhtirasları Gemlemenin Lüzumu

Bazıları, bu kâidenin, insanın istediği her şeyin, kendisi için meşrû olması gerektiğine delâlet ettiğini, çünkü onu ondan menetmenin bir zarar olduğunu, zarar vermenin ise, bu temel düstura göre meşru olmadığını; yine insanın hoş görmediği şeyin haram olması gerektiğini, çünkü hoşlanmadığı şeyin meydana gelmesinin, onun için zarar olduğuna, kezâ zararın meşrû olmadığına delâlet etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Böylece bu asıl düsturun, Kıyamete kadar bütün muhtemel hadiseleri içine aldığı sabit olmuş olur. Sonra biz diyoruz ki: Hükümlerin isbatı hususunda, kendisine tutunulan kıyas ya bu kâideye uygun olur, ya da olmaz. Birinci ihtimal, batıldır. Çünkü bu asıl düstur, kıyasa ihtiyaç bırakmaz. İkincisi de batıldır. Çünkü nâss, kıyasdan önce gelir. Allah en iyi bilendir.

---

29) Müsned, 1/313.

30) Tirmizi, Birr, 27 (4/332).

ÜÇÜNCÜ MESELE

Mu'tezile şöyle der: "Bu ayet, zulüm ve mâsiyetin, Allah'ın yaratması olmadığına, aksine kulların fiilleri olduğuna delâlet eder. Çünkü Allah Teâlâ, kulların zulmünü kullara izafe etmiş, kendisine nisbet etmemiş ve *"Eğer Allah insanları zulümleri yüzünden muâheze edecek olsaydı (...)"* buyurmuştur. Hem sonra, eğer bunlar Allah'ın yarattığı şeyler olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, bunlardan dolayı insanları hesaba çekmesi, Allah tarafından işlenmiş bir zulüm olurdu. Ayette O, kullarını zulümden menettiğine göre, kendisi zulümden haydi haydi uzak ve münezzeh olur. Hem bu ayet, kulların amellerinin, mükâfaatın ve cezanın farz ve gerekli olmasında tesidi olduğunu gösterir. Çünkü ayetteki **bi zulmihim** *"zulümleri yüzünden"* ifâdesindeki "bâ" harf-i cerri, ذٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللّٰهَ *"Bu, onların Allah'la mücâdele etmeleri yüzündendir"* (Enfal, 13) ayetinde olduğu gibi, sebebiyete delalet eder. Bil ki bu konudaki görüşümüzü defalarca açıkladık. Binâenaleyh onları burada tekrar etmeyeceğiz. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ayetin zâhiri, insanların zulme yeltenmesinin, bütün hayvanların helâkini gerektirdiğine delalet eder. Halbuki bu câiz değildir. Çünkü hayvanlardan günah sâdır olmaz. Binâenaleyh insanların zulümleri yüzünden, onları helâk etmek nasıl uygun düşer? Buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) a) Biz, *"Yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı"* ifadesinin bütün hayvanları içine aldığını kabul etmiyoruz. **Ebu Ali el-Cübbâî**, bunu şöyle izah etmiştir: "Bu ayet ile, "Eğer Allah insanların işlediği küfür ve masiyetten ötürü insanları hemen hesaba çekseydi, onları imha ederdi ve böylece onların soyu sopu diye birşey kalmazdı. Herkesin atalarında, azaba müstehak kimselerin bulunacağı malumdur. Binâenaleyh eğer onlar helâk edilmiş olsalardı, nesilleri de kalmazdı. Böylece de yeryüzünde insan namına birşey kalmaması gerekirdi. İnsanlar tamamen yok olunca da, yeryüzünde hayvanların kalmaması da gerekirdi. Çünkü hayvanlar, insanların faydası ve maslahatı için yaratılmışlardır." Bu çok güzel bir izahtır.

b) Helâk zâlimlere geldiğinde, diğer insanlara ve canlılara da şâmil olur. Bu helâk o zaman, zalimler için bir azap, diğerleri için bir imtihan olmuş olur. Bu durum, **Hz. Nûh** (a.s) zamanında (Tufan'da) meydana gelmiştir.

c) Allah Teâlâ, eğer o insanları hemen muâheze etseydi, yağmurlar kesilirdi. Yağmurlar kesilince de, bitkiler bitmez ve böylece de yeryüzünde canlı diye birşey kalmazdı. **Ebu Hureyre** (r.a)'nin, "Zâlim ancak kendisine zarar verir" diyen birisini duyduğunda, "Hayır, vallahi aksine. Deve kuşu, yuvasında, zalimin zulmünden dolayı ölür" dediği rivayet edilmiştir. **İbn Mes'ûd** (r.a.)'dan, "Neredeyse karafatma bile, âdemoğlunun günahı sebebiyle helâk olur" dediği rivayet edilmiştir. İşte bu cevaba

dair yapılan bu üç izah, "**dâbbe**" lafzının, bütün canlıları içine almasının kabul edilmesi itibariyledir.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, *"yeryüzünde hiçbir canlı kalmazdı"* ifadesiyle, "O, yeryüzünde herhangi bir kâfir bırakmazdı" manası kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu izaha göre, ayet-i kerimedeki "canlı-**dâbbe**" sözüyle, kâfir kastedilmiştir. Bunun böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, hayvanlar gibidirler. Belki daha daha da sapıktırlar"* (A'raf, 179) ayetidir. Allah en iyi bilendir.

BEŞİNCİ MESELE

Aleyhâ kelimesindeki zamir, **ard** (yeryüzü) kelimesine racidir. Halbuki, bu isim, daha önce geçmemiştir. Ancak ne var ki, bu ayette geçen "**dâbbe**" kelimesi, **ard** (yeryüzü) kelimesine delâlet eder. Çünkü "**dâbbe**" ancak yeryüzünde debelenip hareket edebilir. Çoğu kez, yeryüzü **(ard)** kelimesi, her ne kadar lafzan geçmese bile, kinâye yoluyla ifade edilir. Çünkü Araplar, yeryüzünü kastederek ما عليها مثل فلان "Onun üzerine, falan gibisi yoktur" veya ما عليها اكرم من فلان "Orada falancadan daha iyi kimse yoktur" derler ve bu ifadelerde zamirle yetinirler.

Belirlenen Vâde

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى *"Fakat O bunları, üremeleri için belirlenmiş bir müddete kadar geciktirir"* buyurmuştur. Bu ayette geçen, "**ecel**-(müddet)in ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, **Atâ**'nın görüşü olup, **Atâ, İbn Abbas**'ın "Cenâb-ı Hak bununla Kıyamet gününü kastetmiştir" dediğini nakletmiştir.

2) Bununla, ömrün sonu kastedilmiştir. Birinci görüşün izahı, azâbın en büyüğünün, Kıyamet gününde, o insanlara tastamam verilmesinden ötürüdür. İkinci görüşün izahı ise, "müşriklerin, ömürleri sona erip dünyadan ayrıldıklarında hemen cezâya düçar kılınmış olmaları"dır.

İstemedikleri Şeyi Allah'a Atfetmeleri

Kâfirlerin bahsettiği ve Allah'ın da onlardan naklettiği fasit görüşlerden üçüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ *"Onlar, Allah'a kendilerininı hoşlanmadıkları şeyleri isnâd ederler"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın **yec'alûn** *(kılarlar, isnâd ederler)* ifadesinden, "kendileri için hoş görmedikleri o kızları Allah'a nisbet ederler" anlamı kastedilmiştir. Buna göre "kılarlar, isnâd ederler" tabirinin manası, Allah'ı bu şekilde tavsif eder ve O'nun hakkında bu hükmü verirler" demektir. Bu, meselâ bir kimsenin, "**Ce'altu Zeyden alâ'n-nâsi**" (Ben, **Zeyd**'i insanlar üzerine

kıldım, yani tayin ettim) demesi gibidir. Yani, "Ben buna hükmettim; ben bu hükmü verdim" demektir. Biz, "**Ce'ale**" kelimesinin ne demek olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ (Maide, 103) ayetini tefsir ederken söylemiştik.

Hüsna'nın Buradaki Anlamı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتَصِفُ اَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ اَنَّ لَهُمُ الْحُسْنٰى *"Dilleri yalan yere, en güzelin kendilerine has olduğunu söyler durur"* buyurmuştur. **Ferrâ** ve **Zeccâc** şöyle demişlerdir: "Bu, ifadenin başındaki **enne**'nin dahil olduğu cümle **el-kezîb** kelimesinden bedeldir. Buna göre kelamın takdiri, "Onların lisanları, en güzelin kendileri için olduğunu söyler" şeklindedir. Buradaki **el-hüsnâ** kelimesinin ne demek olduğu hususunda da iki görüş bulunmaktadır:

1) Bununla, oğullar kastedilmiştir. Yani, onlar, "Kızlar Allah'ın; oğullar ise bizimdir" demişlerdir.

2) Onlar, kızların Allah'a ait olduğunu söylemelerinin yanısıra, kendilerini, işte bu sözlerinden dolayı, Allah'ın rızasını elde etmek ve hak din ve güzel mezhep üzere olmakla vasfetmişlerdir.

3) Onlar, cennetin kendileri için olduğuna, mükâfaatın da Allah'tan olduğuna hükmetmişlerdir.

Kıyamet İnancı ve Müşrikler

Buna göre eğer, "Onlar, Kıyameti inkâr ettikleri halde, böyle bir kararı nasıl verebilirler?" denilirse, biz deriz ki:

Onların hepsi, Kıyameti inkâr etmiyordu. Nitekim şöyle denilmiştir: "Araplar içinde, öldükten sonra dirilmeyi, Kıyameti kabul eden bir topluluk vardı. İşte bundan dolayı onlar, en güzel develeri ölünün kabri başına diker ve bağlar ve o deve ölünceye kadar onu orada bırakır, "Bu ölü dirildiğinde, bineceği de kendisiyle beraber dirilir" derlerdi. Hem, onların Kıyameti kabul etmedikleri farzedilse bile, belki de onlar, "Eğer **Muhammed**, öldükten sonra dirilme ve haşr hususunda doğru söylüyorsa, üzerinde olduğumuz bu hak din (!) sebebiyle, cennet ve mükâfaat bizim için olacaktır" diyorlardı.

Bazı kimseler şöyle demişlerdir: Evlâ olan, buradaki **el-hüsnâ** kelimesinin bu manaya alınmasıdır. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, hemen bunun peşinden, لَا جَرَمَ اَنَّ لَهُمُ النَّارَ *"Hiç şüphe yok ki onların hakkı cehennemdir"* buyurmuş ve böylece de, onların sözlerini reddederek, yerlerinin cehennem olduğunu belirtmiş olmasıdır. Binâenaleyh bu, onların, cennetin kendilerine ait olduğuna hükmetmiş olduklarını

gösterir. **Zeccâc** şöyle der: "**La ceram** ifadesinin başındaki **lâ**, onların görüşlerini reddetmek içindir. Buna göre mana, "Durum, onların vasfettikleri gibi değildir. Aksine onların fiilleri, yani bu sözü söylemeleri, kendilerine ateş kazandırmıştır" şeklinde olur. Buna göre, **enne lehûm** kelimesinin başındaki **enne**'nin mahalli, **kesebe**-"kesbetti, yaptı" manasına gelen **ceram**'ın mef'ûlü olduğu için, mansûbtur. **Kutrub**, buradaki **enne**nin başına geldiği cümlenin mahallen merfû olduğunu, manasının ise, "Onlara ateş, cehennem vâcip oldu, hak oldu" şeklinde olduğunu; I'râbının nasıl olacağının sorulması halinde ise, mânanın, "onlar için ateş ve nâr hak oldu, vâcib oldu ve kesinleşti" şeklinde olacağını söylemiştir.

İfrat'ın Manası

Cenâb-ı Hak, وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ *"Ve onlar (cehennemin) öncüleridir"* buyurmuştur. **Nâfi** ve **Kisâî**'den rivayetle **Kuteybe**, bu ifadeyi, **râ**'nın kesresiyle "**Mufritûn**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları **râ**'nın fethasıyla "**Mufratûn**" şekinde okumuşlardır. **Nâfi**'nin kıraatine gelince **Ferrâ** şöyle demiştir: "Buna göre mana, "Onlar kendi aleyhlerine olmak üzere, günahta aşırı idiler" şeklinde olur. Mananın, "Onlar, Allah'a iftirâ etmede ileri gitmişlerdi" şeklinde olduğu da söylenmiştir. **Ebu Ali el-Fârisî** ise şöyle demiştir: "Tıpkı "**Ecrebe**"nin "uyuzlu oldu" manasına gelmesi gibi, "**Efrata**" fiili de, "aşırı oldu" anlamındadır. Buna göre mana, "Onlar, ateşe doğru en hızlı ve önde koşanlardır" şeklindedir. Buna göre sanki onlar, o cehenneme kendileri için yer hazırlayacak birilerini göndermişlerdir.

Bu kelimeyi **râ**'nın fethasıyla "**mufratûn**" şeklinde okumaya gelince, bu hususta da iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Buna göre mana, "Onlar, ateşte bırakılmışlardır" şeklinde olur. **Kisâî**, Arapça'da, "Bırakmadım" anlamında, "**Mâ efrattu mine'l-kavmi ehaden**" (Kavimden hiçkimseyi bırakmadım" denilmektedir demiştir. **Ferrâ** ise, Arapların, "Onları geride bıraktım, onları unuttum" manasında, "**Efrattu minkum nâsen**" (onlardan bir topluluğu bıraktım, ihmal ettim) dediklerini söylemiştir.

İkinci Görüş: Bu kelime, "Acele ettirilmiş, ivdirilmişlerdir" anlamındadır. **Vâhidî** (r.h) şöyle demiştir: "Tercih edilen, bu görüştür. Bunun izahı ise, **Ebu Zeyd** ve başkalarının dediği şu hususdur: "Bir kimse, kovaları doldurmak için, arkadaşlarından önce suya vardığında, "**Farata'r-reculu ashâbehu yafrutuhum faratan ve furûtan**"; yine onlardan öne geçtiğinde, "**Efrata'l-kavme el-fâritu ve ferratûhu**" "Falan kimse, topluluğun önüne geçti", "**Farratûhu** = Onlar, o kimseyi öne sürdüler" denilir. Bu izaha göre bu ifadenin manası, "Onlar sanki cehenneme doğru koşup, cehennemde onların öncüsü oldular" demektir. Böylece onlar, cehenneme kendilerinden sonra girenleri geride bıraktılar" şeklinde olur.

Mü'minleri Teselli Etme

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Kureyş'ten sâdır olan bu tür hareketler gibi, geçmiş peygamberler hakkında da önceki ümmetlerden benzeri hareketler sâdır olduğunu beyan ederek تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَآ اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ *"Allah'a andolsun ki biz senden evvelki ümmetlere de peygamberler göndermiştik de, şeytan onların yaptıklarını kendilerine süsleyip hoş göstermişti..."* buyurmuştur ki, bu, adeta Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin cahillikleri sebebiyle, kendisine ulaşan gam ve kederlere karşı bir teselli gibi olmuş olur.

Mu'tezile şöyle der: Ayet, Cebriye'nin görüşünün yanlış olduğuna şöylece delâlet eder:

1) O kulların fiillerini yaratan Allah olmuş olsaydı, şeytanın bu tezyininin bir anlamı olmazdı.

2) Bu tezyîn, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmiş olsaydı, şeytanın bundan dolayı zemmedilmiş olması caiz olmazdı.

3) Tezyin, insanı, o fiili işlemeye götüren Allah'ın yaratmasıyla olduğunda, bu işin meydana gelmesi zorunlu olur. Binâenaleyh, tezyin, o fiili yapmaya sebep olamaz.

4) Cebriyye'nin görüşüne göre, bu işi yaratan insanlar için dost olmaya O ise davet edenden daha layıktır.

5) Allah Teâlâ tezyin etme işini, şeytana isnad etmiştir. Binaenaleyh, o tezyin eden Allah olmuş olsaydı, o zaman o tezyin işinin şeytana izafe edilmiş olması doğru olmazdı.

Kâfirlerin Dostu Şeytandır

Buna şöyle cevap verilir: Kâfirlerin gözlerine çirkin olan şeyleri süsleyen şayet şeytan olursa, o vesveseleri o şeytanın gözünde tezyin eden, şayet başka bir şeytan. ise, o zaman teselsül gerekir. Yok eğer Allah ise, işte elde edilmek istenen netice de budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ *"İşte o, bugün de onların velisidir"* buyurmuştur. Bu hususta iki ihtimal vardır:

a) Bundan, Mekke kâfirleri kastedilmiş olup, bu günde onların dostu ve velisi olan ise, şeytandır. Şeytan, senden önceki ümmetlerin kâfirlerine yaptığı gibi, onları iğva etmeyi ve senden çevirmeyi üstüne almıştır. Böylece bu takdire göre bu ifade geçmiş ümmetlerin haberlerini vermekten, Mekke kâfirlerinin haberlerini nakletmeye geçmiş olur.

b) Cenab-ı Hak, bu ifadedeki **el-yevm** (bugün) sözüyle, Kıyamet gününü kastederek, şöyle demek istemiştir: "İmdi o, amellerini kendilerine süslemiş olduğu o kâfirlerin, Kıyamet gününde dostudur. O gün, çok meşhur olduğu için, Kıyamet gününe, normal olarak **el-yevm** (gün) kelimesi ıtlâk edilmiştir. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin maksadı, "Yani, o günde, onların hiçbir dostu yok demektir" şeklindedir. Bu böyledir, zira onlar, azablarını müşahede edip, o azabın, şeytanın başına geldiği gibi kendilerinin de başına geldiğini görüp; o azabtan kendileri kurtulamayacağı gibi, şeytanın da kurtuluşu olmadığını anladıklarında, o zaman istihza üslubuyla alay etmek için onlara, "Bu gün sizin dostunuz budur, şeytandır!" denilmiş olması mümkündür.

Kur'ân'ın İniş Hikmetlerinden

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu şiddetli tehdidinin yanısıra, delil ikame edip her türlü mazereti ortadan kaldırdığını belirterek, وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلاَّ لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً *"Bu kitabı sana, ancak hakkında ihtilaf ettikleri şeyde, onlara açıklamada bulunman için indirdik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu, "Biz, Kur'ân'ı sana, ancak, o Kur'ân'ı açıklamaları vasıtasıyla, onlara hakkında ihtilaf ettikleri şeyleri beyan etmen için indirdik" manasındadır. İhtilaf edenler ise, ehl-i kitab ile, hevâ ve arzularınıza göre hüküm veren kimselerdir. Onların kendisinde ihtilaf ettikleri şey de, tevhid, şirk, cebr, kader, Kıyametin varlığı, yokluğu vb. itikadî meseleler ile, meselâ Bahîra, Sâibe gibi helâl olan şeyleri haram kılmaları ve leş gibi, haram olan şeyleri de helâl kılmaları kabilinden olan hükümleri kapsayan dindir.

İKİNCİ MESELE

Allah'ın Fiilleri Hikmetle Muallel midir?

Li tübeyyine *("açıklamada bulunman için)"* ifadesindeki **lâm**, Allah'ın fiillerinin birtakım gaye ve maksatlar şartına bağlı olduğuna delâlet eder. Bunun benzeri olan ayetler pek çoktur. Meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bu bir kitaptır ki, insanları Rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa... çıkarman için onu sana indirdik"* (İbrahim, 1) ve *"Ben cinleri de insanları da, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"* (Zâriyat, 56) ayetleri bunlardandır.

Buna şu şekilde cevap verilebilir: Allah'ın fiillerinin, herhangi bir maksat ve gaye şartına bağlı olmasının imkânsız olduğu aklen sabit olunca, bu ayetleri tevil etmek gerekir.

ÜÇÜNCÜ MESELE **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: **Hûden ve rahme** ifadeleri, لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ifadesinin mahalline matûfturlar. Ancak ne var ki bu iki kelime, mef'ûlün leh olarak mansubturlar. Çünkü bu ikisi, kitabı indirenin fiilleridir (işidir). **Li tubeyyine** fiilinin başına lâm gelmiştir, çünkü bu, indirenin değil, muhatabın işidir. Mef'ûlün leh ancak, o failin işi olduğu zaman mansub kılınır.

DÖRDÜNCÜ MESELE **Kelbî** şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, Kur'ân'ı inanan kimseler için bir hidayet ve rahmet olarak vasfetmesi, onun herkes için böyle olmasına aykırı değildir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, Bakara Sûresi'nin başındaki هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (Bakara, 2) ifadesinin, o Kur'ân'ın bütün insanlar için bir hidâyet rehberi olmasına aykırı olmaması gibidir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ın bütün insanlar için hidâyet olduğunu ayrıca, هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ (Bakara, 185) ayetinde de beyan etmiştir. O mü'minlerin, o hidayeti kabul edip de, böylece ondan yararlanmaları bakımından, özellikle mü'minleri zikretmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sen ondan korkacak kimselere ancak o tehlikeyi haber verensin"* (Nazîat, 45) ayetinde olduğu gibidir. Çünkü, o inzâr edenin inzâr ve uyarısından ancak, böylesi bir topluluk istifade eder. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Allah'ın Kudretinin Delilleri

وَاللَّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٦٥﴾ وَإِنَّ لَكُمْ
فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً ۖ نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ مِن بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَّبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِّلشَّارِبِينَ ﴿٦٦﴾ وَمِن
ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

"Allah gökten su indirdi de, onunla yere, ölümünden sonra can verdi. Şüphesiz ki bunda, kulak verecek bir kavim için ayet vardır. Sağmal hayvanlarda da, sizin için elbette bir ibret vardır. Size, onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından, içenlerin boğazından kolaylıkla geçen halis bir süt içiriyoruz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden de, içki ve güzel bir rızık edinirsiniz. İşte bunda da aklını kullanacak kimseler için, hiç şüphesiz bir delil vardır"

(Nahl, 65-67).

Bil ki biz, Kur'ân'ın en büyük gayesinin ulûhiyyet, nübüvvet, ahiret ve kazâ-kader gibi dört temel unsuru izah etmek, iyice anlatmak, zihinlere yerleştirmek olup, bu dört unsurdan da en büyük gayesinin ulûhiyyeti anlatmak olduğunu söylemiştik. İşte bundan dolayı her ne zaman söz, kâfirlerle ilgili vaîd ve tehditler hakkında uzarsa, Cenâb-ı Hak tekrar ulûhiyyeti izaha başlar. Bu sûrenin başında şöyle demiştik: "Allah Teâlâ ulûhiyyetin delillerini zikretmek istediğinde, söze önce feleklerin kütleleriyle; ikinci olarak insanla, üçüncü olarak hayvanlarla, dördüncü olarak bitkilerle, beşinci olarak da deniz ve karanın çeşitli hallerini zikretmekle başlar. İşte burada, bu ayette de ulûhiyyetin delillerini yeniden izaha başlayınca, söze gök dünyası ile başlayarak وَاللَّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Allah gökten su indirdi de, onunla yere, ölümünden sonra can verdi"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ, semayı, kendisinden yağmur yağacak bir tarzda yaratmış ve o yağmur da yerin can bulmasına sebep olmuştur" demektir. "Yerin dirilmesi"yle kastedilen de ekinler, ağaçlar, çiçekler, meyve vermezken meyve verenler haline gelmiş olan ağaçların, faydalı değilken faydalı hale gelmiş olan bitkilerin durumudur. Biz bu delili defalarca izah ettik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ *"Şüphesiz bunda, insafla ve düşünerek dinleyen kimseler için delil vardır"* buyurmuştur. Çünkü, kalbiyle ve gönlüyle içinden gelerek kulak vermeyen, sanki duymayan bir sağır gibidir.

Hayvana Süt Yaptıran Kudret

Bu ayette bahsedilen delillerin ikincisi de, hayvanların çeşitli halleriyle istidlâl etmektir ki, işte bu husus Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُّسْقِيكُم مِّمَّا فِي بُطُونِهِ *"Sağmal hayvanlarda da, sizin için bir delil vardır. Size, onların karınlarındakinden (...) içiriyoruz"* ayetinin ifade ettiğidir. Biz "ibret"in ne demek olduğunu, لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ (Al-i İmrân, 13) ayetinin tefsirinde anlatmıştık. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **İbn Kesir, Ebû Amr, Asım'ın ravisi Hafs, Hamza ve Kisâî,** nûnun dammesiyle **nuskîkum** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları nûn'un fethasıyla **neskîkum** okumuşlardır. Nûn'un fethasıyla okuyuşun delili açıktır. Çünkü sen, "Ona su verdim, suya kandı" manasında, **"Sekaytuhû-eskîhi hattâ reviye"** dersin. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Rableri de onlara gayet temiz bir şarap içirmiştir* **(sekahum)"** (Dehr, 21), *"Bana yediren, bana içiren O'dur* **(yeskîn)"** (Şuarâ, 79) ve *"...kaynar sudan içirildiler* **(sûkû)"** (Muhammed, 15) buyurmuştur. Bu ifadeyi, nûn'un dammesiyle okumaya gelince, bu da senin, "kendisi için içecek yaptı; içecek kıldı..." manasında söylediğin, **"Eskâhu"** tabirinden alınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"size tatlı bir su da içirmedik mi?"* (Mürselât, 27) ve *"... onunla sizleri suladık"* (Hicr, 22) buyurmuştur. Bu, burada "Biz onu, çokluğu ve sürekli olması açısından, tıpkı yağmur yüklü bir bulut gibi yaptık"

manasındadır. **Ebu Ubeyde** bu fiili, nûn'un zammesiyle okunmasını tercih ederek, "Çünkü bu, devamlı bir içecektir. Bu gibi yerlerde genel olarak if'âl babı kullanılır" demiştir.

İKİNCİ MESELE
Butûnihâ'daki Zamirin İzahı

Ayette **butûnihi** kelimesindeki zamir ayetin baş tarafındaki **en'âm** ismine racidir. Normalde **"fi butûnihâ"** denilmesi beklenirdi. Nahivciler bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) **el-En'âm** lâfzı, tıpkı, **raht** (cemaat), **kavm** (kavim), **bakar** (sığır), **ne'âm** (davar) kelimeleri gibi, bir topluluğu, bir grubu ifade etmek için konulmuş olan müfred bir lafızdır. O halde bu, lafız cihetiyle müfred bir lafızdır. Binaenaleyh bunun zamiri de, müfred zamiri olur ki, bu zamir de müzekkerdir; mana bakımındansa, çoğuldur. Binaenaleyh zamiri, çoğul zamiri olur. Çoğul zamiri de müennes zamiridir. İşte bundan dolayı burada **butûnihi**, Mü'minûn 21 ayetinde de **butûnlha** buyurulmuştur.

2) Bu, "Bizim bahsettiğimiz şeylerin karınlarında" manasındadır. Bu, **Kisaî**'nin bu konuda verdiği cevaptır. **Müberred** ise şöyle der: "Bu husus, Kur'ân'da yaygındır. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هَٰذَا رَبِّي (En'âm, 78) buyurmuştur ki, bu "Bu doğan şey, benim Rabbimdir" demektir. Yine Cenâb-ı Hak, إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ فَمَن شَاءَ ذَكَرَهُ (Abese, 11-12) buyurmuştur ki *"Onunla öğüt almak isteyen herkes onunla öğüt alır"* takdirindedir.

Bil ki bu, ancak müennesliği hakîki olmayanlar hakkında böyledir. Hakîki müennes olanlara gelince, bu caiz olmaz. Zira normal olarak, insan hakkında, **"Câriyetuke zehebe-Gulâmuke zehebet"** denilemez.

3) Burada bir hazf bulunup onun takdiri نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا لَبَناً "Size, onun karnında bulunanların bir kısmından, yani sütten içiririz" şeklindedir. Çünkü, onun karnında bulunanların tamamı süt değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Sütün Oluşması

"Fers" kelimesi, işkembede bulunan gübreye denilir. **Kelbî, Ebu Sâlih**'den, **Ebu Salih** de **İbn Abbas**'tan, onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Alaf işkembeye yerleştiğinde, onun en altı kığı, gübre; en üstü kan, ortası da süt olur. Böylece kan damarlara, süt de memeliğe geçer. Gübre de olduğu gibi kalır ki işte bu, *"Onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından, kendisine kan ve gübrenin karışmadığı halis bir süt..."* ayetinden anlaşılan hususdur.

Biraz Anatomi [31]

Birisi şöyle diyebilir: Kan ve süt kesinlikle işkembede oluşmazlar. Bunun delili

31) Anatomide Râzi'den beri, geçen 7 asırlık dönemde çok değişiklik olmuştur. Fakat görüldüğü üzere müfessirimiz bu konuda bilimsel bir tavır içinde olup, gözlem ve tecrübeye göre izah etmeye yönelmiştir.

ise, his ve müşahededir. Çünkü bu hayvanlar mütemadiyen kesilir, fakat hiç kimse onların işkembesinde ne kan ne de süt görmez. Binaenaleyh, şayet kan ve süt işkembede oluşmuş olsaydı, o zaman bunun bazı hallerde müşahede edilmesi gerekirdi. Bizzat müşahedenin, yanlışlığına delalet ettiği iddiası ise benimsenemez. Tam aksine gerçek şudur: Canlı varlık gıdayı aldığında, bu gıda, o canlı eğer insansa onun midesine; yok, hayvan vs. cinsten ise, onun işkembesine gider. O gıda işkembede eritilip ilk hazım tahakkuk ettiğinde, o gıdadan akıcı olanlar, ciğere; katı olanlar ise, bağırsaklara geçer. O gıdadan ciğere geçen kısım, orada eritilir ve kana dönüşür ki, işte ikinci hazım budur. Ve o kan, "safra" (bedenin dörtte birini oluşturan kısım); "sevdâ" (bedenin dörtte birini oluşturan kısım) ve artık ve (zehirli) bir sıvı ile karışır. "Safra", öd kesesine; "sevdâ", dalağa; su da böbreklere, oradan da sidik torbasına geçer. Kana gelince, kan da, toplar damarlara geçer ki, bu da, ciğerden çıkan damarlardır. İşte burada üçüncü hazım meydana gelir. Ciğer ile memelik arasında pekçok damar vardır. Dolayısıyla kan o damarlardan memeliğe geçer. Memelik, yumuşak, beyaz etli bir bezedir. Böylece Allah Teâlâ, o etli yumuşak, beyaz bezeye o kan döküldüğünde, onu kan halinden süte dönüştürür ki, işte sütün nasıl oluştuğu hususundaki en doğru görüş budur.

Buna göre şayet, "Bütün bu hususlar erkek hayvan için de söz konusudur. O halde onda niçin süt oluşmuyor?" denilirse, biz deriz ki:

İlahî hikmet, her şeyi, o şeyin maslahatına uygun bir tarzda yönetmeyi gerektirmiştir. Binaenaleyh, her canlının erkeğinin mizacının, sıcak ve kuru; dişisinin mizacının ise, soğuk ve rutubetli olması gerekir. Bundaki hikmet şudur: Yavru, ancak dişinin bedeninin içinde oluşuverir. Dolayısıyla, şu iki sebepten dolayı, daha fazla rutubetin dişiye tahsis edilmesi gerekmiştir:

a) Yavru ancak rutubetten oluşur. Binaenaleyh, o yavrunun oluşabilmesi için birtakım maddeler meydana gelsin diye, dişinin bedeninde pekçok rutubetlerin bulunması gerekir.

b) Yavru büyüdüğünde, annenin bedeninin, o çocuğun büyüyüp gelişmesi için, uzayıp gelişmeyi kabul edecek bir biçimde olması gerekir. Binaenaleyh, o rutubetler annenin bedeninde çokça bulunduğunda, onun bedeni uzayıp genişler. Böylece de orası, o yavru için müsait hale gelir. İşte böylece, anlattıklarımızla, işte bu hikmetten dolayı Allah Teâlâ'nın, her canlının dişisinin bedenine daha fazla rutubeti tahsis etmiş olduğu sabit olmuş olur. Sonra, annenin rahminde iken, o ceninin bedeninin gelişip büyümesi için oluşmuş olan o rutubetler, cenin, oradan ayrıldığında, o küçük yavrunun gıdasını oluşturmak için, memeliğe ve memeye geçer.

Bunu iyice kavradığında bil ki, kendisi sebebiyle dişide kandan oluşan süt, erkekte mevcut değildir. Böylece, bu iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

Bu açıklamayı da iyice anladığında biz diyoruz ki: Müfessirler şöyle demişlerdir: Ayetteki مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ ifadesinden kastedilen, bu üç şeyin aynı yerde oluştuğudur. Bu cümleden olarak mesela "fers", işkembenin en alt kısmında; kan, en üst kısmında, süt de ortada olur. Biz, bu görüşün, his ve tecrübenin hilafına bir görüş olduğunu belirtmiştik. Çünkü kan, şayet midenin ve işkembenin en üst tarafında oluşmuş olsaydı, o zaman bir kimsenin gaseyânı halinde (normal olarak) kan kusması gerekirdi ki, bu kesinlikle yanlıştır. Ama biz şöyle diyoruz: Bu ayetle şu kastedilmiştir: Süt ancak, kanın bazı parçalarından meydana gelir. Kan da ancak, "fers" deki latîf parçalardan, cüzlerden meydana gelir. "Fers" de, işkembede bulunan yenilmiş şeyler demektir. O halde süt, ilk önce, "fers" arasında bulunan şeylerden, ikinci olarak da kanda bulunan şeylerden meydana gelir. Böylece, Allah Teâlâ o sütü, o katı ve kesif kısımlardan ayırarak, onda, sayesinde yavrunun bedenine uygun bir süte dönüşebilecek nitelikte yaratmış olur. İşte bizim burada, bu makamda elde edip özetle sunduğumuz şey budur. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE Bil ki, memede sütün oluşması ve yavrunun beslenmesine uygun olacak nitelikler kazanması, sarîh aklın, ancak hakîm bir fâilin ve rahîm bir müdebbirin yönetmesiyle meydana geldiğine şehadet eden, birtakım hayranlık uyandıran hikmetleri ve akıl almaz sırları ihtiva eder. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

1) Allah Teâlâ, midenin alt tarafında, gıdanın katı kısmının çıkabileceği bir delik yaratmıştır. Binaenaleyh insan, küçük bir şey yeyip içtiğinde, onun midede hazmı mükemmelleşinceye ve ondan saf ve temiz olan sıvı şeyler ciğere geçinceye kadar o delik, o yenilen ve içilen şeylerden herhangi bir şey aşağıya inemeyecek bir biçimde kapalı kalır. O zaman ise, o delik açılır ve o katı şeyler oradan aşağıya iner ki bu, ancak hakîm bir failin tedbiriyle olabilecek ilginç şeylerdendir. Çünkü o gıdanın, her ne zaman midede kalmasına ihtiyaç duyulduğunda o delik kapanıyor; o maddenin mideden çıkmasına ihtiyaç hissedildiğinde ise, açılıyor! Binaenaleyh, ihtiyaca ve menfaate göre bazan kapanmanın, bazan da açılmanın tahakkuk etmesi, ancak hakîm bir failin takdiriyle meydana gelebilecek şeylerdendir.

2) Allah Teâlâ ciğerde, o yenilen içilen şeylerde bulunan katı nesneleri değil de, latîf şeyleri; bağırsaklarda da, latîf kısımları değil, o katı şeyleri çekme, cezbetme kuvveti yaratmıştır. Eğer durum bunun tersi olsaydı, bedenin yararına olan şeyler tersyüz olmuş olur ve bu bedenin düzeni bozulmuş olurdu.

3) Allah Teâlâ ciğere, hazmedici ve eritici kuvvet vermiştir. Öyle ki o latîf kısımlar, ciğerde erir ve kana dönüşür. Sonra, Allah öd kesesinde, "safra"yı; dalakta, "sevdâ"yı; böbrekte de, o artık ve zararlıyı çekme kuvvetini yaratmıştır. Böylece geriye, bedenin gıdasına uygun saf kan kalır. Her bir uzva o kuvvet ve özelliği tahsis etmek ise, ancak hakîm ve alîm olanın takdiriyle olur.

4) Cenîn, anne rahminde bulunduğu zaman, o yavrunun uzuvlarının gelişip büyümesi için birtakım maddeler oluşsun diye, o kandan, o yavruya büyük bir pay ayrılır. O yavru rahimden ayrıldığında bu pay, kendisinden o yavruya gıda olan süt meydana gelsin diye meme tarafına geçer. Yavru büyüdüğünde ise, o pay, ne rahme ne de memeye geçmez; aksine, annenin bedeninin yararlanabileceği bir yerde toplanır. Binaenaleyh o kanın, her zaman, maslahat ve hikmete uygun bir değişik uzuva geçmesi, ancak hür, hakîm olan bir fâilin tedbiriyle oluşur, tahakkuk eder.

5) Memede süt oluştuğunda, Allah Teâlâ memenin ucunda çok küçük delikler ve çok dar geçitler halketder ve onları, emmeye veya memeyi sağma gibi hadiseler bulunduğunda, o dar gözeneklerden ancak süt çıkabilecek bir biçimde yaratmıştır. Binaenaleyh o gözenekler son derece dar olduğunda, onlardan ancak son derece ince ve akıcı saf sıvı çıkabilir. Ama o kesîf ve katı kısımları ise o dar geçitlerden kesinlikle çıkamaz, böylece de iç kısımda kalıverirler. Memenin ucunun başında o küçük deliklerin ve dar geçitlerin yaratılmasındaki hikmet, onun adeta bir süzgeç gibi olmasıdır. O halde, ince ve saf, latîf olan her şey oradan çıkar; katı ve kesîf olan şeyler de, orada alıkonulur ve oradan dışarı çıkamaz. İşte bu şekilde, o süt, çocuğun bedenine uygun, halis ve içenlerin boğazından kolayca geçen bir süt olmuş olur.

6) Allah Teâlâ o çocuğa, memeyi tutmayı, kavramayı ilham etmiştir. Çünkü anne, her ne zaman memesinin ucunu o çocuğun ağzına koyarsa, o çocuk o anda memeyi tutmaya başlar. Binaenaleyh, şayet hür ve irade sahibi, son derece merhametli bir fail, o küçük çocuğa bu hususi işi ilhâm etmeseydi, O'nun o memede yarattığı o sütten istifade edilemezdi.

7) Biz, Allah'ın sütü, ancak kanın bir kısmından; kanı da canlının aldığı gıdadan yarattığını beyan etmiştik. Dolayısıyla, meselâ koyun, otu ve suyu aldığında, Cenâb-ı Allah, kanı o parçaların latîf olanlarından, sütü de kanın bazı kısımlarından yaratır. Sonra sütte, birbirine zıt karakterde olan üç ayrı madde bulunur: Sütteki yağ, sıcak ve rutubetli; sütteki su, soğuk ve rutubetli; ondaki peynir de, soğuk ve kurudur. Bu karakterler, koyunun aldığı o otta mevcut değildi. Binaenaleyh, bununla, o maddelerin, bir kısmı bir kısmına uygun olmadığı ve birbirlerine benzemediği halde, devamlı bir şekilde bir sıfattan başka bir sıfata, bir durumdan başka bir duruma geçtikleri ortaya çıkar. Bütün bu durumda ise, bu hallerin ancak alemin durumlarını kulların maslahatlarına uygun olarak yöneten rahîm, hakîm bir failin tedbiriyle meydana geldikleri ortaya çıkıyor. Binaenaleyh, mükemmel bir kuvvet, sonsuz hikmet ve rahmetiyle, gerek yüce alemde, gerekse süflî alemde bulunan zerreleri idare eden zatı noksan sıfatlardan tenzîh ve tesbih ederiz. *"Haberin olsun ki yaratmak da, emretmek de O'na mahsustur"* (A'raf, 54).

Ayetteki سَآئِغًا لِّلشَّارِبِينَ *"İçenlerin boğazından kolaylıkla geçen"* tabiri "içenlerin boğazlarından leziz ve afiyetli bir şekilde geçen..." demektir. Arapça'da,

سَاغَ الشَّرَابُ فِي الْحَلْقِ وَأَسَاغَهُ صَاحِبُهُ "İçecek şey, boğazdan kolaylıkla geçti, sahibi yani içen de onu kolaylıkla geçirdi (yuttu)" denilir. Bir başka ayette geçen وَلاَ يَكَادُ يُسِيغُهُ *"O, neredeyse onu yutamayacaktı"* (İbrahim, 17) ayetinde de bu manadadır.

BEŞİNCİ MESELE
Sütün Yaratılmasının Haşre Delâleti

Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Sütün, memede meydana gelmesi, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delâlet ettiği gibi, haşrın ve neşrin mümkün olduğuna da delalet eder. Çünkü hayvanın yediği o ot, ancak sudan ve topraktan meydana gelmiştir. Böylece, âlemi yaratan bu şekilde tedbir etmiş, o toprağı bitki ve ot haline dönüştürmüş. Daha sonra da o otu bir hayvan yediğinde, bir başka tedbirde bulunup, o otu kan haline getirmiş, bir başka tedbirde bulunup o kanı süte dönüştürmüş ve yine bir diğer işlem ile o sütten yağı ve peyniri meydana getirmiştir. İşte bu, Hak Teâlâ'nın, o maddeleri bir özellikten başka bir özelliğe, bir halden başka bir hale çevirmeye kâdir olduğuna delâlet eder. Durum böyle olunca, Allah'ın, ölülerin bedenlerinin parçalarını daha evvel olduğu gibi, kendisinde hayat ve akıl sıfatı bulunan bir hale dönüştürmeye de kâdir olduğu meydana çıkar. Binaenaleyh işte bu açıdan, bu kıyas, öldükten sonra dirilmenin ve Kıyametin, imkânsız değil mümkin olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Hurma ve Üzümden Yapılan İçki

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَراً وَرِزْقاً حَسَناً *"Hurma ağaçlarının meyvesinden ve üzümlerden de içki ve güzel bir rızık edinirsiniz"* buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayetlerde, hayvanlardan elde edilen bazı menfaatlerinden bahsedince, bu ayette de, bitkilerin bazı menfaatlerinden bahsetmiştir. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eğer, "Ayetteki وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ ifadesindeki **min** harf-i cerrinin müteallakı nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu harf-i cerr, takdiri şöyle olan bir mahzûf fiile tealluk eder: نُسْقِيكُمْ مِنْ ثَمَرَاتِ... *"Sizi, hurma ve üzümlerin meyvelerinden sularız"* yani, "onların sıkılmasıyla elde edilen suları ile sularız." Daha önce geçmiş olan, **nüskîkum** fiili, buna delâlet ettiği için, bu ifadede hazfedilmiştir. Ayetteki, *"Ondan içki edinirsiniz"* tabiri bu sulamanın nasıl olduğunu anlatan bir tabirdir.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: **"A'nâb"** kelimesi, **"Nahîl"** üzerine değil, **"semerât"** üzerine ma'tûftur. Çünkü bu durumda, yani **"nahîl"** üzerine atfedilmesi durumunda, ifadenin manası "ve üzüm meyvelerinden" şeklinde olur. Halbuki üzümün kendisi zaten meyvedir. Onun, başka meyvesi olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Şeker'in Manası ve Nimet Oluşunun İzahı

"**Şeker**" kelimesinin manası hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) **Şeker** سَكْراً وَسُكْراً – يَسْكُرُ – سَكَرَ fiilinden olup, "içki" manasına isim olarak kullanılmıştır. Bu tıpkı, رُشْداً – يَرْشُدُ – رَشَدَ kelimesindeki masdarın isim olarak kullanılması gibidir. Ayetteki *"güzel bir rızık"*, hurma ve üzümden elde edilen sirke, pekmez, kuru hurma, kuru üzüm ve şıra gibi şeylerdir. Buna göre eğer, "İçki haramdır. Öyle ise, Cenâb-ı Hak nasıl onu nimetler sadedinde zikretmiştir?" denilirse, buna şu iki şekilde cevap verilir:

1) Bu sûre, Mekkî'dir. İçkinin haram kılınışı ise, Mâide Sûresi'nde gelmiştir. (O da Medenî'dir). Binâenaleyh bu ayetin nüzulü, henüz içki haram değilken olmuş olur.

2) Burada bir neshin olduğunu söylemeye gerek yoktur. Çünkü Allah Teâlâ, bu şeylerde bulunan faydalı şeylerden bahsetmiş ve müşriklere bunlardan bahsederek hitap etmiştir. İçki ise, onların içtikleri şey cinsindendir. O halde içki, onlar açısından sırf bir faydadır. Hak Teâlâ sonra bu ayette onun haram kılınacağına da dikkat çekmiştir. Çünkü burada içki ile güzel bir rızkı ayrı ayrı zikretmiştir. Dolayısıyla içkinin güzel bir rızık olmaması gerekir. İçkinin, şehvet (nefsânî arzu) açısından güzel olduğu ve güzel göründüğünde şüphe yoktur. Binâenaleyh, bu ifade ile, onun şeriat nazarında güzel olmadığının söylenmiş olması gerekir. Bu da ancak, onun haram kılınmış olması halinde mümkündür.

Nebîz'in Hükmü

b) **Şeker**, "nebîz" demektir. Nebîz ise, hurma, üzüm veya kuru üzümün, üçte ikisi kayboluncaya (uçuncaya) kadar kaynatılıp, sonra da ekşimesi için bırakıldığındaki haline denilir. Bu, sarhoşluk verecek bir hale gelinceye kadar, **İmam Ebu Hanîfe'ye** göre helâldir. **Ebu Hanîfe**, bu hususta, bu ayeti delil getirerek şöyle der: "Ayet, "**şeker**"in helâl olduğuna delalet eder. Çünkü Allah Teâlâ onu, nimetleri ve lütufları arasında zikretmiştir. Hadis-i şerifler de, içkinin haram olduğuna delâlet eder. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), "اَلْخَمْرُ حَرَامٌ لِعَيْنِهَا" *"İçki, aynından (zatından) dolayı haramdır"* (Yani içki, içki olduğu için haramdır) buyurmuştur. Bu da, ayette bahsedilen "**şeker**"in, hadiste geçen "**hamr**"dan başka birşey olmasını gerektirir. Bu ikisi arasında böyle bir farklılığın olduğunu söyleyen herkes, "**şeker**"in üzüm, kuru üzüm veya hurma şıralarının üçte ikisi kayboluncaya kadar, kaynatılarak elde edilen "nebiz" olduğunu söyler.

c) "**Şeker**", yiyecek şey demektir. Bu görüşü, **Ebu Ubeyde** ileri sürmüş ve buna şairin şu beytini delil getirmiştir:

* جَعَلْتُ أَعْرَاضَ الْكِرَامِ سُكْرَاً *

"Sen, kerim kimselerin haysiyeti ile oynamayı kabul ettin" yani, "Onları zemmi,

adetâ kendine yiyecek kabul ettin." Zeccâc şöyle demiştir: "Bu kelime, "yiyecek şey" manasından çok, "içki" manasına daha yakın ve uygundur. Buna göre şiirin manası, "sen, onları tenkid ile sarhoş oldun" şeklindedir. Şair, o kimsenin, insanların gıybeti ile meşgul olmasını ve insanların haysiyet ve şerefleri ile oynamasını, sanki onun içki içmesi gibi kabul etmiştir."

Bil ki Allah Teâlâ bir açıdan delil, bir başka açıdan da yüce nimetlerini sayma yerine geçen bu izahları yapınca, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"İşte bunda da, aklını kullanacak bir kavim için, hiç şüphesiz bir delil vardır"* buyurmuştur ki bu, "Aklı olan herkes, bütün bu hallere, ancak Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın kâdir olabileceğini açıkça bilir ve böylece, bunların varlığından, hakîm ve kâdir bir ilahın varlığına istidlâl eder" demektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Bal Arısına Yapılan İlham

وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًا ۚ يَخْرُجُ مِن بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِّلنَّاسِ ۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾

"Rabbin bal arısına ilham etti ki: "Dağlardan, ağaçlardan ve onların kurdukları çardaklardan evler edin. Sonra meyvelerin her birinden ye ve Rabbinin kolaylıklar gösterdiği yaylım yollarına git." Onların karınlarından, renk renk içecekler çıkar ki onda, insanlar için şifâ vardır. İşte bunda tefekkür edecek kimseler için, elbette bir delil vardır"

(Nahl, 68-69).

Bil ki Allah Teâlâ, bu âlemin, hür ve irâde sahibi, kâdir bir ilahı bulunduğuna, kesin bir delil ve çok net bir hüccet olarak, hayvanlardan süt çıkarmasını, hurma ve üzümden içecek şeyler ve güzel rızıklar çıkarmasını zikredince, arıdan bal çıkarışı da bu hususun isbatı için son derece parlak bir bürhân ve kesin bir delil olmuştur. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Peteğin Özellikleri

Cenâb-ı Hak, *"Rabbin bal arasına ilham ettiki"* buyurmuştur. Arapça'da "ilham etmek" manasında, **vehâ** ve **evhâ** fiilleri de kullanılır. Allah Teâlâ'nın, bal arısına ilhâm etmesi ise, arıların içlerinde, bütün insanların akıllarının anlamaktan aciz kaldığı o enteresan (bal üretme) işini yerleştirmesi demektir. Bunu birkaç şekilde izah edebiliriz:

1) Arılar, tabiatları gereği, altıgen şeklindeki o evlerini (peteklerini), birbirinden farklı olmayacak şekilde, birbirine eşit ve denk olarak yaparlar. Hiçbir insanın, **mistar** (tesviye, düzeltme aleti) ve pergel gibi edevâtı bulunmaksızın, bu peteklerin benzerini yapması mümkün değildir.

2) Mühendislikte, bu peteklerin, altıgen dışında bir şekilde şekillenmeleri halinde, ister istemez o evler arasında birtakım kullanılamayacak boşlukların kalacağı; fakat altıgenli olarak yapılmaları halinde, aralarında boşa gitmiş yerlerin kalmayacağı sabittir. Şu halde bu zayıf ve ufacık hayvanları, böylesine gizli ve ince hikmetlere vakıf etmek, elbette dikkate değer şeylerdendir.

3) Arılar arasında, bey durumunda olan bir tek arı bulunur. O arı diğerlerinden daha yapılı olur ve öbürlerine hükümran olur. Diğerleri ona hizmet ederler ve uçuşma esnasında onu sırtlarında taşırlar. Bu da şayan-ı dikkat şeylerdendir.

4) Arılar, yerlerinden hoşlanmadıkları zaman, topluca başka bir yere çekip giderler. İnsanlar, onları eski yuvalarına döndürmek istediklerinde, tanbur ve benzeri çeşitli sesli musiki aletleri çalarlar. İşte sesler ve musikiler sayesinde, insanlar onları yuvalarına döndürebilirler. Bu da enteresan bir durumdur. Binaenaleyh arıların ileri derecede zekâlarına delâlet eden, bu şaşırtıcı özelliklerle, başka hayvanlardan temayüz edip, bu çeşit akıl ve zekâ da vahye benzer bir durum olan ilham yoluyla tahakkuk edince, Hak Teâlâ onlar hakkında, *"Rabbin bal arısına vahyetti ki..."* buyurmuştur.

Vahyin Çeşitli Manaları

Bil ki **vahy**, *"...vahyetmesi olmadıkça Allah'ın hiçbir beşere konuşması olmamıştır"* (Şura, 51) ayetinden ötürü, peygamberler hakkında söz konusudur. Yine, *"Hani havarilere vahyetmiştim ki..."* (Maide, 111) ayetinden ötürü, veliler hakkında da söz konusudur. Bu kelime, insanlar hakkında, "ilham" manasına kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Musâ'nın annesine vahyettik ki..."* (Kasas, 7) buyurmuştur. **Vahy**, diğer canlılar (hayvanlar) hakkında da ilham manasına gelir. Nitekim bu ayette Cenâb-ı Hak, *"Rabbin bal arısına vahyetti ki..."* buyurmuştur. Bütün bu kısımların her birisi için, vahyin belli bir manası vardır. Allah en iyi bilendir

İKİNCİ MESELE

Zeccâc şöyle demiştir: "Arılara, "**nahl**" denilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ, onların karınlarından çıkan o balı insanlara bir **nahl**, yani bağış kılmıştır." Bazı kimseler "**nahl**"in, hem müzekker, hem müennes olan bir kelime olduğunu söylemişlerdir. Bu kelime Hicazlılara göre müennestir. İşte bundan ötürü, Allah Teâlâ onu ayette müennes saymıştır. Kendisi ile müfredi arasında durulduğu zaman sadece hâ (yani müdevver te farkı) olan her cemî de böyledir.

Arının Kovan Temini

Allah Teâlâ daha sonra أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتاً وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ *"Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan evler edin"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, cümlenin başındaki **en** edatının, "en-i müfessire" olduğunu; çünkü ayetteki **evhâ** (vahyetti) fiilinin **kâle** (dedi) manasına olduğunu söylemiştir. "**Buyût**" kelimesi, bâ harfinin kesresi ile **biyûten** şeklinde de okunmuştur. وَمِمَّا يَعْرِشُونَ "İnsanların yaptıkları çardaklardan" demektir. Bu kelime, tıpkı يَعْكِفُونَ ــ يَعْكُفُونَ gibi, râ harfinin zammesi ve kesresi ile "**ya'rişûn** ve **ya'rüşûn**" şekillerinde okunmuştur. Bu ikisi de geçerli kullanışlardır.

Arı Çeşitleri

Bil ki iki çeşit arı vardır:

1) Dağlarda, ormanlarda eğleşen ve insanların emri altında olmayan arılar.

2) İnsanların evlerinde yerleşmiş ve insanların mülkiyetinde bulunan arılar. Birincisi, *"Dağlardan, ağaçlardan... evler edinin"* ifadesi ile, ikincisi de, *"... onların kurdukları çardaklardan evler edinin"* ifadesi ile anlatılmıştır. Bu çardaklar, arıların petekleridir. Buna göre eğer, "Bu ayetteki **min** harf-i cerlerinin manası nedir? Bunun yerine **fî** harf-i ceri kullanılmalı değil miydi?" denilirse, biz deriz ki: "Bununla "ba'ziyyet" (kısmîlik) manası ile, o arıların evlerinin, her dağ ve her ağaçta yapılmaması, aksine menfaatlarına uygun ve kendilerine münasip yerlerde yapılması kastedilmiştir.

İKİNCİ MESELE
Bazı Hayvanlarda Akıl Var mıdır?

Ayetteki, *"Dağlardan... evler edin"* ifadesi, zâhiren bir emirdir. İşte bu yüzden alimler, bu hususta ihtilaf etmişlerdir: Bazıları, arıların akıllarının olmasının, Allah tarafından onlara emir ve nehiyler tevcîh edilmesinin uzak ihtimal olmadığını söylerlerken; bazıları da durumun böyle olmadığını, aksine bundan muradın, Allah Teâlâ'nın onlarda bu halleri gerektiren birtakım karakter ve huyları yaratmış olması olduğunu söylemişlerdir ki, bu mesele ile ilgili geniş izah, يَاأَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ (Neml, 18) ayetinin tefsirinde geçmiştir.

Balın Yapılışı

Cenâb-ı Allah, daha sonra, ثُمَّ كُلِي مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ *"Sonra meyvelerin her birinden ye"* buyurmuştur. Buradaki **min** harf-i cerri, ya "teb'îz" (kısmîlik), yahut da "ibtida-i gaye" içindir. Bazı tıp kitaplarında şunu gördüm: Allah Teâlâ, arılar âlemini şu şekilde yönlendirmektedir: Havada geceleyin çok latîf çiğler meydana gelir. Bunlar ağaçların yapraklarına konar. Çiğlerin damlaları bazan ağaçların ve çiçeklerin üzerinde, dağınık çok küçük lekeler halinde bulunuyor; bazan da her birinden belli bir miktar toplanmış şekilde çok oluyorlar. İkinci çeşidi, mesela kudret helvasında olduğu gibidir. Bu helva, havadan inen ve bazı beldelerde ılgın ağacının yapraklarında toplanan çiğlerdir. Bunlar elle tutulabilir.

Birinci kısım ise, Allah Teâlâ'nın arıya ilham ettiği şeydir. Arı, o zerreleri çiçeklerden ve ağaçların yapraklarından ağızları ile toplar, onları yer ve onlarla beslenir. Doyduğunda, yeniden onlardan biraz ağzıyla toplar ve onu peteklerine getirip koyarlar. Çünkü onlar kendileri için gıda depolama gayretindedirler. Onların peteklerinde, bu çiğ parçalarından birçok şey birikir. İşte bu baldır.

Bazıları da şöyle derler: Arı, temiz çiçeklerden ve kokulu yapraklardan birşeyler yer. Allah Teâlâ, sonra onun yediği o şeyleri, arının bedeninin içinde bala dönüştürür. Sonra da arı onları kusarak, tekrar geri çıkarır ki işte bal budur. Birinci izah akla daha yakın ve araştırıp incelemeye daha uygundur. Çünkü kudret helvasının yapısı, tad ve şekil bakımından bala yakındır. Havada, birtakım çiğ parçacıklarının oluştuğunda ve bunların, ağaçların ve çiçeklerin yapraklarına düştüğünde şüphe yoktur. İşte burada da böyledir. Hem sonra biz, arıların bal yiyerek gıdalarını aldıklarını müşahede etmekteyiz. İşte bundan ötürü, petekten balı çıkardığımızda, onunla gıdalansınlar diye, balın bir kısmını arılar için kovanda bırakırız. Böylece arıların bal yediklerini ve onların havadan ağaçlara düşen o balımsı çiğ damlaları ile gıdalanıp beslenmek için ağaçlara ve çiçeklere konduklarını biliyoruz.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ ifadesindeki **min** edatı, bu izaha göre, teb'iz için değil, ibtidâ-i gaye içindir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ *"Rabbinin yollarına git"* buyurmuştur. Bu, "sonra arzu ettiğin her meyveden ye. Onlardan yediğinde, bal yapma işinde,

Rabbinin sana ilham edip anlattığı yoluna gir" demektir. Yahut da bununla, "O meyveleri arayıp bulmak için, Rabbinin yoluna gir" manası kastedilmiştir.

Ayetteki **zülüle** kelimesine gelince, bununla ilgili iki izah yapılmıştır:

a) Bu kelime, "**sübül**" (yollar) kelimesinden "hal"dir. Çünkü Allah Teâlâ, o yolları arılara **münkad** kılmış, kolaylaştırmış ve emirlerine vermiştir. Bu tıpkı, *"O, yeryüzünü sizin faydanıza, zelil (âmâde) kılandır"* (Mülk, 15) ayetinde olduğu gibidir.

b) Bu kelime, **feslukî** "git" fiilindeki "sen" zamirinden haldir. Yani "Ey arı, emrolunduğun şeye inkiyâd ederek, boyun eğerek, diretmeksizin gir" demektir.

Karnından Çıkmanın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا *"Onların karınlarından çıkar"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu, muhatab sîgasından gâib sîgasına dönülen bir üslûptur. Bunun sebebi şudur: Bunların zikredilmesinin maksadı, mükellef olan insanın, bunlar ile, Allah'ın hikmetine, kudretine ve gerek ulvî, gerekse süflî alemdeki herşeyi güzel ve yerli yerinde düzenleyip yürüttüğüne istidlâl etmesidir. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak arıya, önceki ifadeleri ile hitap edince, insana dönerek, *"Biz, o arıların karınlarından renk renk içecekler çıkartmak için, arıya bu enteresan şeyleri ilham ettik"* buyurmuştur.

İkinci Bahis: Bazı kimselerin "Bal, havada meydana gelen ve ağaçların ve çiçeklerin yapraklarına düşen, arı tarafından yenen şeydir" dediğini söylemiştik. Eğer biz bu izahı benimsersek, ayetteki, *"karınlarından çıkar"* ifadesi ile, "ağızlarından çıkar" manası kastedilmiş olur. Bedenin içindeki her boşluk, "**batn**" (karın) adını alır. Baksana insanlar, beyin boşluğunu kastederek "**batnu'd-dimâğ**" deyimini kullanırlar. İşte bu ayette de, "**butûn**" kelimesi ile "ağızlar" manası kastedilmiştir. Fakat ehl-i zâhire göre, bal, arının yapraklardan ve meyvelerden yeyip kustuğu şeydir. İşte bal budur. Bu söz açıktır.

Balın Bazı Özellikleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ *"Renkleri çeşitli içecekler... Onda, insanlar için şifa vardır"* buyurmuştur. Bil ki Allah Teâlâ balı, işte şu üç sıfatla nitelemiştir:

Birinci Sıfat: Onun içecek bir şey olmasıdır. Durum böyledir. Çünkü bazan bizzat o içilir, bazan da (su katılarak) şerbet yapılır.

İkinci Sıfat: Onun renklerinin farklı farklı oluşu. Balın kırmızı, beyaz ve sarı olanı

vardır. Bunun bir benzeri de, *"Dağlardan, beyaz beyaz, kırmızı kırmızı, renkleri çeşitli ve kızgûnî siyah yollar yaptık"* (Fâtır, 27) ayetidir. Bundan maksat, "tabiat (yarattı)" görüşünü iptâl etmektir. Çünkü bütün bu cisimler, karakterleri açısından aynı oldukları halde, farklı farklı renklerde olunca, bu durum, o renklerin meydana gelmesinin, tabiatın var etmesiyle olmayıp, hür ve irade sahibi bir failin düzenlemesiyle olduğuna delalet eder.

Üçüncü Sıfat: *"Onda, insanlar için bir şifa"* olmasıdır. Bu hususta da iki görüş vardır:

Baldaki Şifa Mutlak Değildir

Birinci Görüş: Doğru olan bu görüşe göre, bu ifade, bal ile ilgildir. Buna göre eğer, "Bal, safraya zarar verip öd kesesini depreştirdiği halde, insanlar için nasıl "şifâ" olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Allah Teâlâ, onun bütün insanlar, her hastalık ve her durum için şifâ olduğunu söylememiştir. Aksine o, bazı kimseler ve bazı hastalıklar için şifâ olunca, "şifa" diye tavsif edilmesi uygun olmuştur. Balın genel olarak "şifa" olduğuna şu da delâlet eder: Her ma'cûnun (ilacın), tam ve mükemmel oluşu, onun bal ile karılıp katılarak macûn edilmesine bağlıdır. Hem balgamlı hastalıklarda, baldan yapılan şerbetlerin çok büyük faydası vardır.

İkinci Görüş: Mücâhid'e ait olan bu görüşe göre, ayetteki bu tabir ile, Kur'ân'ın insanlar için şifa oluşu kastedilmiştir. Buna göre, arının bal yapma hadisesi, *"Onların karınlarından renkleri çeşitli içecekler çıkar"* ifadesi ile tamamlanmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, yeni bir cümleye başlayarak, "Onda yani bu Kur'ân'da, mesela arı hâdisesinde olduğu gibi, insanların küfür ve bid'atları için şifâ olacak şeyler vardır" buyurmuştur. **İbn Mes'ûd** (r.a)'un: "Bal, her hastalığa şifadır. Kur'ân da, göğüste (kalbte ve akılda) olan her derde devadır" dediği rivayet edilmiştir. Bil ki bu görüş zayıftır. Bunun zayıf olduğuna şu iki husus delâlet eder:

1) Ayetteki **fîhi** "Onda" zamirinin, en yakınında olana râci olması gerekir. En yakın olan ise شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ *"Renkleri çeşitli içecekler"* ifadesidir. Fakat bunun, daha önce hiç geçmediği halde, "Kur'ân"a râcî olduğunu söylemek münasip değildir.

2) **Ebû Sâ'îd el-Hudrî** (r.a) şunu rivayet etmiştir: Birisi Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelip: "Kardeşim karnından şikayet ediyor" der. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Ona bal içir"* buyurur. O adam gider, daha sonra gelir ve: "Ona bal içirdim, ama faydası olmadı" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Git-ve ona yine bal içir"* buyurur. Adam gider ve yine bal içirir. Derken kardeşi, bağından çözülmüş gibi olur, rahatlar. Hz. Peygamber (s.a.s) de: صَدَقَ اللّٰهُ وَكَذَبَ بَطْنُ أَخِيكَ *"Allah doğru söyledi, kardeşinin karnı ise yalan söyledi"* buyurur.[32] Sahabe, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu beyanını

32) **Buhârî**, Tıp 24; **Müslim**, Selâm 91 (4/1736).

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onda, insanlar için şifa vardır"* ayetine hamletmişlerdir. Bu, ancak bu ifade balın bir sıfatı olursa doğru olur.

Eğer birisi, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu ifadesi ile ne kastedilmiştir?" derse, biz deriz ki: "Öyle anlaşılıyor ki Hz. Peygamber (s.a.s), o balın faydasının sonradan ortaya çıkacağını vahyin nûru ile biliyordu. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s) onun faydasının daha sonra ortaya çıkacağını bilmekle beraber, ilk anda zuhur etmeyince, bu, sanki bir yalan gibi olmuş oldu. İşte bundan dolayı bu ifadeyi kullandı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ayeti إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ *"İşte bunda tefekkür edecek kimseler için, elbette bir ayet vardır"* buyurarak bitirmiştir. Bil ki bu ifadedeki **"ayet"** sözünü şu hususlarla izah edebiliriz:

1) Bu, daha önce de bahsettiğimiz gibi, arıya, altıgen petekler yapma ve benzeri halleri gibi ince ve sırlı bilgilerin verilmesidir.

2) Bu, arının ağaçlardan ve yapraklardan, o balımsı çiğleri bulup yemesidir.

3) Bu, Allah Teâlâ'nın o faydalı zerrecikleri hava boşluğunda yaratıp, sonra onları ağaçların ve yaprakların uçlarına atması ve onları dağıttıktan sonra, arıya onları toplamasını emretmesidir. Bütün bunlar, âlemin ilahının, mahlûkatı terbiye etmeyi, hikmet ve maslahatları gözetmeye bina ettiğine delalet eden dikkate şayan şeylerdir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Hayat Merhaleleri

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَمِنكُم مَّن يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا ۗ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٧٠﴾

"Sizi Allah yarattı. Sizi yine O öldürecek. İçinizden kimi -bildikten sonra birşey bilmesin diye- ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür. Allah hakkıyla bilen, kemaliyle kâdir olandır"

(Nahl, 70).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah Teâlâ, canlıların çeşitli ilginç durumlarından bahsedince, bundan sonra da insanların çeşitli hallerinin bir kısmını ele almıştır. Meselâ bunlardan birisi, bu ayette ele alınan hususlar ki, bu, insan ömrünün mertebesine bir işarettir. Hükemâ, insan ömrünün şu dört mertebesi bulunduğunu tespit etmiştir:

1) Büyüyüp gelişme çağı.

2) Duraklama çağı, ki bu, gelişme yaşıdır.

3) Yavaş yavaş düşüş, aşağıya inme, gerileme çağı ki bu, "kuhulet-olgunluk" çağıdır.

4) Hızlı bir biçimde düşüş (inhitât) çağı. Ki bu da, ihtiyarlık yaşıdır. Cenâb-ı Hak, canlıların bu mertebelerin bazısından bazısına intikal etmesiyle intikal ettirenin kendisi olduğuna istidlalde bulunmuştur.

Tabiatcılara Reddiye

Tabiatçı doktorlar ise, "Bu geçişi yapan, insanın tabiatıdır" demişlerdir. Ben onların görüşlerini özet bir biçimde vereceğim; zayıf ve yanlış olduğunu beyan edeceğim. Bu durumda da geriye, onları intikal ettirenin Allah olduğu gerçeği kalacaktır. Ve işte bu noktada, Allah Teâlâ'nın bu ayette bahsettiği şeyin, ciddî delil ile de doğruluğu ortaya çıkacaktır. Tabiatçılar şöyle demişlerdir: İnsanın bedeni, meni ve hayız kanı (kadının yumurtası)ndan meydana gelmiştir. Meni ile bu kan (yumurta) sıcak ve rutubetli iki cevherdirler. Harâret, rutubetli maddede müessir olduğunda, onun rutubeti azalır ve ona bir tür kuruma durumu sağlar. Bu, görülen ve müşahede edilen malum bir husustur. Bu iki cevherdeki hararet kuvveti, ondaki rutubeti azaltmaya devam eder. Derken, uzuvlar sertleşir ve o uzuvlarda bir tür oluşumlar meydana gelir. Kemik, kıkırdak, sinir, boşluklar arasındaki zarlar, dokular ve diğer organlar meydana gelir. Bedenin oluşumu tam ve mükemmel olduğunda cenîn, annenin rahminden ayrılır. Bu durumda da, dünyaya gelen cenînde de rutûbet hali hakimdir. Bunun delili, senin, çocuğun annesinden ayrıldıktan sonra da, uzuvlarının yumuşak, ince, kemiklerinin de yapısı gereği kıkırdağa yakın bir yumuşaklık ve esneklikte olduğunu müşahede etmendir. Sonra çocuğun bedenindeki hararet o rutubetlere tesir eder ve onu gitgide azaltır. Beden için üç durum söz konusudur:

Birinci Durum: Bedenin rutubetinin, hararetinden fazla olmasıdır. O zaman uzuvlar, uzamayı, büyümeyi ve gelişmeyi kabul eder ki, bu, gelişip büyüme yaşıdır. Bu yaş, otuz veya otuzbeş yaşına kadar devam eder.

İkinci Durum: Bedenin rutubetinin, olduğundan daha az bir hale gelmesidir. Bu durumda o rutubetler, o aslî tabiî hararet tastamam korur. Ancak ne var ki onlar,

bu miktardan daha fazla olmazlar. Bu, duraklama yaşıdır ki, aynı zamanda da tam gençlik çağıdır. Bunun en son noktası, bu çağın son beş yılıdır ki, bu tamamlandığında kişinin yaşı kırk olur.

Üçüncü Durum: Rutubetlerin azalması ve asîl, tabiî harareti tastamam koruyabilecek bir durumda olmaması. İşte bu noktada noksanlık başlar. Sonra bu noksanlık, bir süre sezilmez bir halde devam eder ki bu, "kuhûlet" (olgunluk) çağıdır ki bunun tamamı, altmışta biter. Bu noktadan sonra, noksanlaşma ve geriye dönüş hızlanarak, gözle görülür bir hal alır ki, bu da ihtiyarlık çağıdır. Bu da, yüzyirmi yaşına kadar devam eder. İşte, doktorların bu konudaki görüşlerinin özeti budur.

Bana göre bu değerlendirme zayıftır. Bunun zayıf olduğuna şu hususlar delalet etmektedir:

1) Biz diyoruz ki, menî'nin menî olma ve kanın (yumurtanın) da kan (yumurta) olduğu başlangıç safhasında rutubet hali galiptir. Tabii hararet ise, etkisiz durumdadır ve bu sebeple de zayıftır. Sonra o zayıf olmasına rağmen, o rutubetlerin pekçoğunu kan ve menî oluş noktasından, kemik, kıkırdak, sinir ve doku olma haline geçirmeyi başarır. Uzuvlar, organlar meydana gelip beden mükemmelleştiğinde de, rutubetler azalır. Böylece, o tabiî harâretin, daha öncekinden pek çok fazla olması icab eder. Bu sebeple de, bedenin oluşup mükemmelleşmesinden sonra, rutubetlerin çözülmesinin, bedenin oluşmasından önceki çözülmesinden daha fazla olması gerekir. Halbuki durumun hiç de böyle olmadığı malumdur. Çünkü beden oluşmadan önce, menî ve kan (yumurta) maddesi, kemik ve sinir olma haline geçmiştir. Ama beden oluştuktan sonra, böylesi bir geçiş tahakkuk etmediği gibi, onun yüzdebiri bile tahakkuk etmemiştir. Binâenaleyh, organların oluşumu şayet hararetin rutubete tesiri sebebiyle olmuş olsaydı, o zaman beden mükemmelleştikten sonra rutubetlerin dağılıp çözülmesinin, bedenin oluşmasından önceki dağılıp çözülmeden daha fazla olması gerekirdi. Durum böyle olmayınca biz, hem bedenin oluşmasının canlıların bedenlerini maslahatlarına uygun bir biçimde yöneten hakîm ve kadîr bir varlığın tedbiriyle olduğunu, hem de bedenin oluşmasının tabiîlerin ileri sürdüğü gibi hararetin rutubete tesir etmesiyle olmadığını anlamış bulunuyoruz.

2) Şöyle diyoruz: Tekemmül etmiş bir insanın bedeninde bulunan tabii hararet ya nutfe cevherinde bulunan hararetin aynı olur veyahut da ondan daha fazla bir halde olmuş olur. Birincisi batıldır, çünkü nutfe cevherinde bulunan tabiî harâret, nutfenin kütlesi miktarına göre olur. Nutfenin kütlesinin az ve küçük olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, bu beden büyüdükten sonra, şayet onda bu kadar tabii bir hararet bulunmuş olsaydı, bu son derece az olur ve bedende de bir tesiri görülmezdi. İkincisine gelince, tabii hararetin, bedenin büyümesi nisbetinde artacağını kabul etmektir. Her an tabii hararet gitgide artıp, onun artmasının da her an daha fazla kuvveti ve sıhhati gerektirdiği, icap ettirdiği sabit olunca, o zaman canlının bedeninin

devamlı bir şekilde artıp mükemmelleşmeye doğru hareket etmesi gerekir. Durum böyle olmadığına göre canlının bedeninin durumunun artmasının eksilmesinin tabiatı gereği değil, tam aksine hür ve irade sahibi bir failin yönetmesiyle olduğunu anlamış oluyoruz.

3) Bu bizim, "el-Kebîr fi't-Tıb" adlı eserimizde, tabiplere karşı öne sürdüğümüz, şu hususdur. Biz diyoruz ki: Farzedelim ki, tabii rutubet tabii harârete denk olsun. O halde daha nasıl siz, "tabii hararetin, olduğundan daha az olması gerektiğini ve insanın, gençlik yaşından noksanlık yaşına (sinn-i kuhûlet) geçtiğini söylüyorsunuz? Çünkü onlar şöyle diyorlardı: Bunun sebebi şudur: Böyle bir denklik tahakkuk ettiğinde, bu noktadan sonra tabii hararet, tabii rutubetlerin kurumasına tesir eder. Böylece de, o tabii rutubetler gitgide azalır, derken tabii hararetî muhafaza edemeyecek bir hale gelir. Bu hal tahakkuk ettiğinde, tabii hararet de zayıflar. Çünkü tabii rutubet, tabii hararetin adeta bir gıdası gibidir. Gıda azaldığında, gıdalanan da zayıflar. Netice olarak diyebiliriz ki: Tabii hararet, tabii rutubetin azalmasını; tabii rutubetin azalması da, tabii hararetin zayıflamasını gerektirir.

Bu ikisinden birisinin zayıflamasından da, ortada tabii rutubetten hiçbir şey kalmayıncaya kadar diğerinin zayıflaması gerekir. Bu durumda da, tabii hararet söner ve ölüm denen hadise meydana gelir. İşte, tabiplerin bu konuda söyledikleri şeyin neticesi budur ki, bu da zayıftır.

Çünkü biz diyoruz ki, tabii hararet, tabii rutubetin kuruyup azalmasına tesirini hasıl ettiğinde, şöyle denilmesi niçin caiz olmasın: "Gıda veren kuvvetler, bu tabii rutubetin yerini tutan şeyleri temin eder." Bu noktada tabipler ise, "Gıda veren kuvvetler, o tabii rutubetin yerini tutacak şeyleri, tabii hararetin kuvvetli olması halinde temin edebilir. Ama, hararet zayıfladığında ise, bu olmaz" derler. Bu noktada biz de diyoruz ki: Bu durumda, "devr-i fâsit" gerekir. Çünkü, tabiî rutubet, gıda veren kuvvetler, onların yerini tutacak şeyleri tastamam yerine getirmediğinde azalır ve noksanlaşır. Gıda veren kuvvetler de, tabii hararet zayıf olduğu zaman, rutubetin yerini tutacak olan şeyleri temin etmekten aciz olur. Tabii hararet de, tabii rutubetin azalması durumunda zayıf olur. Bu azlık, gıda veren kuvvetler, o tabii rutubetin yerini tutacak olan şeyleri temin etmekten aciz olduğu zaman söz konusu olur. Böylece, tabiplerin görüşüne göre "devr-i fâsit"in gerektiği sabit olmuş olur ki, devr-i fasit ise zaten batıldır. Yine böylece, insanın bir yaştan başka bir yaşa geçmesini, o tabiplerin öne sürmüş oldukları tabiat fikrine bağlamanın, onlar aleyhine, bu bahsedilen imkânsızlıklara yol açtığı sabit olmuş olur. Binaenaleyh, bu fikir batıl olmuş olur. Bu görüş batıl olunca da bu durumları, canlıların bedenlerini onların menfaatlerine uygun bir biçimde tedbir eden merhametli, hakîm, her şeye kâdir, hür bir irade sahibi bir ilaha kesinkes isnad etmek gerekir. Zaten, elde edilmek istenen netice budur.

Ben bir gün, Mürselât Sûresi'ni okuyordum. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, sizi bayağı*

bir sudan yaratıp, onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi? İşte biz (bunu) kudretimizle yaptık. Demek ne güzel kâdirleriz. Yalan sayanların vay o gün haline!" (Mürselat, 20-24) ayetlerine vardığım zaman şunu söyledim: Bu yalanlayıcılardan maksadın, canlıların bedenlerinin oluşmasını, tabiata ve hararetin rutubete tesirine isnad edenler olduğunda şüphe yoktur. Ben, ey izzetli Rabbim, kalbimin derinliklerinden ve onun samimiyeti ile, bu tür tedbirlerin, tabiat tarafından değil, tam aksine ahkemü'l-hâkimîn ve ekreme'l-ekremîn olan, her şeyi bilen bir yaratıcı tarafından olduğuna iman ettim!

Bunu iyice kavradığında, Cenâb-ı Hakk'ın وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ *"Sizi Allah yarattı"* ifadesinin doğruluğu aklî delil ile de doğrulanmış olur. Çünkü, insanların ve diğer canlıların bedenlerini yaratanın, tabiat değil, tam aksine Allah (c.c) olduğu kesinlik kazanmış olur.

Cenâb-ı Hak ثُمَّ يَتَوَفّٰكُمْ *"Sizi yine O öldürecek"* buyurmuştur. Biz, o tabiatçıların ölümün meydana gelişinde ileri sürdükleri sebebin fasit ve batıl olduğunu, bu görüşe göre "devr-i fasit"in gerektiğini izah etmiştik. Binaenaleyh, bu batıl olunca, ölüm ve hayatın ancak Allah'ın yaratması ve takdiri ile tahakkuk ettiği sabit olmuş olur.

Ömrün En Sefil Şekli

Cenâb-ı Hak, وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰى اَرْذَلِ الْعُمُرِ *"İçinizden kimi, ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür"* buyurmuştur. Biz, daha önce tabiatın, insanın kemal noktadan noksanlığa, kuvvetten zayıflığa geçişinin illeti olamayacağını delil ile beyan etmiştik. Öyleyse, insanın gençlikten ihtiyarlığa, sıhhatten düşkünlüğe ve yaşlılığa, kâmil akıl mertebesinden bunaklığa ve her şeyden habersiz olma haline geçişinin tabiatın gereği değil de, tam aksine bunu yapanın hür ve irâde sahibi bir failin yaptığına katî olarak hükmetmek gerekir. Bizim anlattıklarımız sabit olunca, Kur'ân'ın lafzının delâlet ettiği şeyin sıhhatinin, Kur'ân'ın kesin ifadesiyle sabit olduğu ortaya çıkar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ *"Allah hakkıyla bilen, kemaliyle kâdir olandır"* buyurmuştur. Bu, bahsettiğimiz her şeyin üzerine bina edildiği temel bir düsturdur. Bu böyledir, çünkü tabiat, iyi ile kötüyü birbirinden ayırt edemeyen bir cahildir. Binaenaleyh, insandaki bütün bu oluşum ve hareketlerin ona mal edilmesi mümkün değildir. Ama, alemin ilahı onu yaratıp yöneten ise, ilimde ve kudrette kâmil olandır. İlminin kâmil olmasından dolayı, maslahat ve mefsedetlerin miktarını bilir, kudrette kâmil olduğu için de, maslahatları gerçekleştirmeye, mefsedetleri de def etmeye kâdir olur. İşte bundan dolayı şüphesiz, canlıları yaratmayı alemin ilahına isnat etmek mümkün olmuştur, ama onu tabiata isnat etmek mümkün değildir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Bazı Lafızlar: Erzel-i Ömür

Bu mesele, ayetin ihtiva ettiği lafızları tefsirle alâkalıdır. Müfessirler bu ayete şu manayı vermişlerdir: "Allah sizi, hiçbir şey değilken yaratmış, sonra da ömürleriniz sona erdiğinde canınızı almıştır. İçinizden bazıları da, "erzel-i ömr"e düşürülmüştür." "**Erzeli'l-Ömr**" ömrün en sefil ve en düşkün olanıdır. Nitekim Arapça'da değersizliği ifade için "**Rezule'ş-şey'u - yerzulu - rezâleten - erzelehû gayruhu**" (birisi felanı rezil kıldı) denilir. إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَاذِلُنَا "*...en aşağı tabakalarımızdan başkasının...*" (Hûd, 27) ve "*Arkana hep bayağı kimseler* (**erzelûn**) *düşmüşken...*" (Şuara, 111) ayetleri de bu manadadır.

Mü'min ve Erzel-i Ümür

Cenâb-ı Hakk'ın, "*İçinizden kimi, ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür*" ifadesi, müslüman kimseyi de içine alır mı, yoksa bu, sadece kâfirlerle ilgili bir ifade midir? Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bu, müslüman kimseyi de içine alır. Bu sebeple "**erzel-i ümür**"ün, uzun bir ömür demek olduğu ileri sürülmüştür. İşte bu izah doğrultusunda **Hz. Ali** (r.a)'den "**Erzel-i ümür, yetmiş senedir**" dediği rivayet edilmiştir. **Katâde** bunun, doksan sene olduğunu söylerken, **Süddî** bunun bunaklık olduğunu belirtmiştir. Birinci kanaat daha uygundur, çünkü bunaklık, aklın zâil olup gitmesi demektir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın, "*İçinizden kimi -bildikten sonra birşey bilmesin diye- ömrün en sefil şekline kadar geri götürülür*" buyruğu, Allah Teâlâ'nın o kimseyi, aklını gidermek için erzel-i ümre düşürdüğüne delalet eder. Binaenaleyh, şayet erzel-i ümürden kastedilen, aklın gitmesi olsaydı, o şey kendisinden istenen gayenin bizzat kendisi olurdu ki, bu batıldır.

İkinci Görüş: Bu, müslümanları kapsamaz. Ömrünün uzun olması sebebiyle, müslümanın Allah nezdinde değeri daha da artar. Bu sebeple onun hakkında, "Allah onu erzel-i ümre düşürmüştür" denilemez. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, "*Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik. Ancak iman edip de güzel güzel amellerde bulunanlar başka*" (Tîn, 5-6) ayetidir. Böylece, Allah Teâlâ iman edip güzel amel işleyenlerin esfel-i sâfiline düşürülmeyeceklerini beyan buyurmuştur. **İkrime** de: "Kim Kur'ân okursa, erzel-i ümüre düşürülmez" demiştir. Cenâb-ı Hak, "*Allah hakkıyla bilen, kemâliyle kâdir olandır*" buyurmuştur. **İbn Abbas** bu ifadeye: "Allah, dost ve düşmanın ne yaptığını bilen ve istediği herşeye kâdir olandır" manasını vermiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Haşrin İsbatı

Bu ayet, âlim, hür ve irade sahibi fail bir ilahın varlığına delalet ettiği gibi, öldükten sonra dirilme ile Kıyametin varlığına da delalet eder. Bu böyledir, çünkü insan, mahzâ yokluktu. Derken Allah onu yoktan yarattı, sonra da ikinci kez onu yok etti. Binâenaleyh bu, o kimse ilk defa ma'dûm (yok) olup, onun ikinci

kez yokluğa dönmesi de mümkün olunca, tıpkı bunun gibi, o mevcut olup sonra da yok olduğunda, onun tekrar varlık alemine dönmesinin mümkün olması gerektiğine delalet eder. Hem o nutfe iken ölüydü, sonra canlı oldu, daha sonra ölüverdi. Şu halde, ilk ölümü caiz olunca, ikinci ölüm de caiz olur. Tıpkı bunun gibi, ilk hayat mümkün olunca hayatın avdet etmesinin mümkün olması da gerekir. Hem insan, çocukluğunun başlangıcında hiçbir şey bilmeyen cehâlet içinde bir varlık idi. Sonra da bilen, akleden ve anlayan bir hale geçiverdi. Bu sebeple o, erzel-i ümüre düşünce, çocukluk devresinin ilk zamanlarındaki duruma dönmüş olur ki, bu durum herhangi bir şeyi akledememesi ve anlayamamasıdır. Binaenaleyh, ilk defada aklın ve anlayışın olmaması, insanın, ömrünün sonunda aynen bizzat geriye dönmüş olur. Binaenaleyh, mevcut olup da sonradan zail olan aklın da, ikinci kez geriye dönmesinin caiz olması gerekir. Bu ifadelerin doğruluğu bu şekilde sabit olunca, ölüp de yok olan kimsenin, varlığının, hayatının ve aklının ikinci kez avdet etmesinin caiz olduğu sabit olur. Durum böyle olunca, öldükten sonra dirilmenin, haşir ve neşrin hak ve gerçek olduğu görüşü kesinlik kazanmış olur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Geçim Vesilelerinde Farklılık

وَٱللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِى ٱلرِّزْقِ ۚ فَمَا ٱلَّذِينَ فُضِّلُوا۟ بِرَآدِّى رِزْقِهِمْ عَلَىٰ مَا مَلَكَتْ أَيْمَٰنُهُمْ فَهُمْ فِيهِ سَوَآءٌ ۚ أَفَبِنِعْمَةِ ٱللَّهِ يَجْحَدُونَ ﴿٧١﴾

"Allah rızık hususunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. O üstün kılınanlar, onda hepsi eşit olmak üzere, rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler. O halde bunlar Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?"

(Nahl, 71).

Rızık Zekâya Göre Değildir

Bil ki bu, insanın bir başka halinin nazar-ı dikkate alınmasıdır. Bu böyledir, zira biz, insanların en zekisinin, en akıllı ve en anlayışlısının, ömrünü azıcık bir dünyalık elde etmek için tükettiğini, ama buna rağmen bunun ona müyesser ve nasip olmadığını; ama, insanların en cahilinin ve en az akıllı ve en az anlayışlı

olanına da, dünyanın bütün kapılarının sonuna kadar açıldığını, hatırına gelen ve gönlünden geçirdiği her şeyi o anda elde ettiğini görmekteyiz. Binaenaleyh, şayet bunun sebebi, insanın çabalaması, sa'yi, gayreti, cehdi ve zekası olmuş olsaydı, o zaman en akıllı olanın, işte bu hususlarda en üstün ve en ileri durumda olması gerekirdi. Biz, en zeki olanın, en az payı; en cahil ve en ahmak, en hasîs olanın da en çok hisseyi aldığını gördüğümüzde, bunun, taksim eden (Allah)'ın taksimi sebebiyle olduğunu anlamış bulunuyoruz. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların maişetlerini aralarında biz taksim ederiz"* (Zuhruf, 32) buyurmuştur. **İmâm Şâfii** de şöyle demiştir: وَمِنَ الدَّلِيلِ عَلَى الْقَضَاءِ وَكَوْنِهِ بُؤْسُ اللَّبِيبِ وَطِيبُ عِيشِ الْأَحْمَقِ *"Kazâ ve kaderin mevcûdiyetine delâlet eden delillerden birisi de, akıllı kimse sıkıntı içinde yaşarken, ahmak kimselerin ise, son derece güzel bir yaşayış içinde olmasıdır."*

Bil ki bu farklılık, mala tahsis edilmemiştir. Aksine bu, zekilik-ahmaklık, güzellik -çirkinlik, akıllılık-sefihlik (kıt akıllılık), sağlık-hastalık, güzel isim, şan şeref (yâd) -çirkin isim vb. hususlarda da söz konusudur. Bu, sahili olmayan bir ummandır.

Ben yolculuğun birisinde, mal mülk sahibi kimselerden birisiyle beraberdim. O melikin malı çok, makamı muhteşemdi. Onun önünde, pekçok binit güdülür, sürülürdü. Ama o, onlardan herhangi birisine binemezdi (hastaydı). Yine çoğu kez, onun yanında iştâh açıcı, gönlün arzu edeceği pekçok yemek ve güzel kokulu meyveler bulunduğu halde, yine o bunlardan hiçbirisini yiyemezdi. Halbuki içimizde öyleleri de vardı ki, kuvvetli bir bünyeye sahip olmasına rağmen, karnını doyuracak bir şey bulamıyordu. Binaenaleyh, bolluk içinde olan o melik, her ne kadar malı açısından o fakirden üstün idiyse de, ancak ne var ki bu fakir de, sıhhat ve kuvvet bakımından o melikten üstün idi. Bu, insanın nazar-ı itibara aldığında, hayretini artıran geniş bir mevzudur.

Ayetteki فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَآدِّي رِزْقِهِمْ عَلَى مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ *"O üstün kılınanlar, ...rızıklarını ellerinin altındakilere verici değillerdir..."* buyruğu hakkında iki görüş vardır:

Rezzak Yalnız Allah'tır

Birinci Görüş: Bundan önceki cümlede mevzubahis edilen mutluluk ve mutsuzluğun, ancak Allah tarafından olduğu hususunu iyice izah etmek kastedilmiştir. Buna göre mana şöyle olur: "Efendiler ve kölelerin tamamını biz rızıklandırıyoruz. Onlar, benim rızıklandırmam hususunda eşittirler. Öyleyse efendiler, rızık olarak herhangi bir şeyi kendi yanlarından kölelerine verdiklerini sanmasınlar. Bu, onların vasıtasıyla o kölelere vermiş olduğum benim rızkımdır." Bu sözün netiçesi de, rızık verenin Allah Teâlâ olduğunu, mâlikin (köle ve mal sahibi kimselerin) kölelerine kendi

katlarından rızık vermediklerini; tam aksine köleyi de efendiyi de rızıklandıranın Allah Teâlâ olduğunu beyan etmektir . Sözün özü şudur: Çoğu kez köle, efendisinden akıl yönünden daha mükemmel, cüsse olarak daha kuvvetli, iyi ve kötü şeylere daha fazla vukuf sahibidir. İşte bu; o köleyi zelîl; o efendiyi de aziz kılan Allah olduğuna delalet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, ":.. *Kimi dilersem onun kadrini yükseltir, kimi dilersem onu alçaltırım*" (Âl-i İmran, 26) buyurmuştur.

Şirkin Saçmalığı

İkinci Görüş: Bu ayetle, Allah Teâlâ'ya şirk koşan kimselere reddiyede bulunmak murad edilmiştir. Buna göre bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bu, put ve esnâme (heykellere) tapanlara bir reddiyedir. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiş olur: "Allah, efendileri kölelerine üstün kılmış ve köleyi efendisiyle beraber, herhangi bir mülke kâdir kılmamış, onu mülk sahibi yapmamıştır. Binaenaleyh, madem ki sizler, mülkiyet hususunda kölelerinizi kendinize eşit ve denk kılmıyorsunuz, o halde daha nasıl ibadet olunma hususunda, bu cansız varlıkları, bana denk ve eş tutuyorsunuz?"

b) **İbn Abbas** (r.a), bu ayetin, **Necrân Hristiyanları** hakkında nazil olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar, **Hz. İsa**'nın, Allah'ın oğlu olduğunu ileri sürüyorlardı. Buna göre mana, "Sizler, malik olduğunuz şeylerde, size eşit ve denk olurlar diye, kölelerinizi mal mülk sahibi yapmıyorsunuz. O halde, daha nasıl, benim kulumu benim çocuğum ve ulûhiyyette benim ortağım kılabiliyorsunuz?"

Mülkiyette Eşitlik Olmaz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَهُمْ فِيهِ سَوَآءٌ *"Onda hepsi eşit olacak tarzda"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki fâ harfi, **hattâ** manasındadır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: "Rızkı bol verilenler, mallarını, köleleriyle malca eşit olacak derecede, onlara vermezler."

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَفَبِنِعْمَةِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ *"O halde bunlar, Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?"* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Asım'ın Ravisi Ebu Bekr**'in rivayetine göre **Asım**, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizi Allah yarattı"* (Nahl, 70) ve, *"Allah kiminizi kiminizden üstün kıldı"* (Nahl, 71) ifadelerinden dolayı muhatap sîgasıyla olmak üzere tâ ile **techadûn** şeklinde okurken, diğer kıraat imamları ayetteki **hüm** (onlar) zamirinden dolayı yâ ile **yechadûne** şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyde** ve **Ebu Hâtim**, haberin yakın olmasından dolayı bu ikinci

kıraati (mana bakımından) tercih etmiştir. Hem, hitabın zahiri, müslümanlaradır. Halbuki müslümanlar, Allah'ın nimetlerini inkâr etmekle muhatab tutulmazlar.

İKİNCİ MESELE
Şirk Nankörlüktür

Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde bunlar, Allah'ın nimetini bilerek inkâr mı ediyorlar?"* buyruğu ile, Allah'ın, bu delili, aleyhlerine olarak getirmiş olduğu müşriklere karşı bir yadırgama ve inkârın kasdedildiği hususunda şüphe yoktur.

Buna göre eğer, "Onlar, putlara ibadet etmeleri sebebiyle Allah'ın kendilerine olan nimetini nasıl inkâr etmiş olurlar?" denilirse biz deriz ki:

Bu hususta, şu iki izah yapılabilir:

1) Her türlü hayrı veren Allah Teâlâ olup, kim de Allah'a ortak koşar ve o hayırların bir kısmını, koştukları o şerîklere nisbet ederse, böylece o kimse o hayırların Allah katından olduğunu inkâr etmiş olur. Hem tabiatçılarla müneccimler, bu nimetlerin pek çoğunu tabiata ve yıldızlara mal ederler ki, bu da onların, o nimetlerin Allah'tan olduğu hususunu inkâr ettiklerini gösterir.

2) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bununla şu kastedilmiştir: Allah, bu delillerini, her insanın anlayacağı bir biçimde açıklayıp ortaya koyunca, işte bu, insanlara Allah tarafından in'âm edilmiş olan büyük bir lûtuf olmuş olur. İşte bu noktada Cenâb-ı Hak, "Bu delillerimi, beyyinelerimi izah edip beyân etmem hususundaki nimetlerimi mi inkâr ediyorlar?" buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayet-i kerimedeki **efe bi ni'meti** tabirinde bulunan **bâ harf-i** cerrinin, zâid olması mümkündür. Çünkü, **"Cahade"** fiili, bâ harf-i cerriyle müteaddî olmaz. Bu, tıpkı senin: **"Huzi'l-hıtâme, huz bi'l-hıtâmi"** (yuları tut, al); **"Ta'allaktu Zeyden, Ta'allaktu bi Zeydin"** (Zeyd'e tutundum...) demen gibidir. Buradaki **"cahade"** fiiliyle, küfür manasının kastedilmiş olması, böylece de, **"Kefere** - (inkâr etti) manasına geldiği için bâ ile taaddî etmiş olması da mümkündür. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Aile Yuvası

وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ ﴿٧٢﴾

"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı. Size çiftlerinizden oğullar ve torunlar verdi ve sizi güzel güzel nimetlerden rızıklandırdı. Şimdi batıla inanıyorlar da onlar, Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar" (Nahl, 72).

Bilesin ki bu, kendisiyle hakîm, hür ve irâde sahibi bir ilâhın varlığına istidlâl edilmesi ve Allah'ın, kullarına bu denli nimetlerle in'âmda bulunduğuna dikkat çekmek için, insanların hallerinden, Allah'ın bahsettiği bir başka çeşit haldir. İmdi Cenâb-ı Hakk'ın جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* buyruğunun manasının, bazı kimseler şöyle olduğunu söylemiştir: "Bununla, Cenâb-ı Hakk'ın **Havvâ**'yı **Hz. Adem**'in kaburgasından yaratması kastedilmiştir." Bu görüş zayıftır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* ifadesi, herkese bir hitaptır. Binaenaleyh bu ifadeyi, **Hz. Adem** ve **Havva** ile ilgili saymak delilin aksinedir. Aksine bu hüküm bütün erkek ve dişiler hakkında genel bir hükümdür. Buna göre mana, "Allah Teâlâ, kendileriyle erkekler evlensinler diye kadınları yarattı" şeklinde olur. Ayetteki **enfüsiküm** ifadesi, tıpkı, *"nefislerinizi öldürün"* (Bakara, 34) ve *"nefsinize selam verin"* (Nûr, 61) ayetlerinde olduğu gibidir. Yani "Birbirinizi öldürün, birbirinize selam verin" demektir. Bu ayetin bir benzeri de, *"Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, ...O'nun ayetlerindendir"* (Rûm, 21) ayetidir. Doktorlar ve tabiatçılar şöyle derler: "Erkekle dişi arasındaki fark şu bakımdandır: Huy bakımından sıcak olan, erkektir, daha "rutûbetli" ve soğuk olan ise kadındır." Bu görüşte olanlar sonra şöyle derler: "Menî erkeğin sağ husyesine dökülüp, sonra oradan kadının rahminin sağ tarafına dökülürse, çocuk tam bir erkek olur. Eğer meni erkeğin sol husyesine dökülür, oradan da kadının rahminin soluna dökülürse, çocuk tam bir dişi olur. Eğer menî, erkeğin sağ husyesine dökülür, oradan da kadının rahminin sol tarafına akarsa, çocuk dişi karakterinde bir erkek olur. Eğer meni erkeğin sol husyesine dökülür (toplanır), oradan da kadının rahminin sağ tarafına akarsa, çocuk, erkek karakterinde bir dişi olur."

Bil ki bu sözlerin neticesi şudur: Erkek olmanın sebebi, hararet (sıcaklık) ve kuruluk; kadın olmanın sebebi ise, soğukluk ve rutûbettir. Bu sebep, son derece

tutarsızdır. Biz, kadınlar arasında mizaç ve huyu son derece sıcak olan; yine erkekler arasında da mizaç ve huyu son derece soğuk olan kimseler görmekteyiz. Binâenaleyh eğer erkek veya dişi olmanın sebebi bu olsaydı, o zaman böyle kimselerin bulunması imkânsız olurdu. Böylece, erkeği ve dişiyi yaratanın hakîm ve kadîm bir ilah olmuş olduğu sabit olur ve bu delil ile de Hak Teâlâ'nın, *"Allah sizin için kendilerinizden çiftler yaptı"* buyruğunun yerinde olduğu ortaya çıkar.

Torunlar

Cenâb-ı Allah, daha sonra وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً *"Size çiftlerinizden oğullar ve torunlar verdi"* buyurmuştur. **Vahidî**, **"hafede"** kelimesinin aslının, "hizmette ve çalışmada hızlı olmak" manasındaki, **"hafdü"** masdarından olduğunu; nitekim Arapça'da birisi koştuğunda, birşeyi çabucak yaptığında, **"Hafede-Yahfidü-Hafden-Hufûd ve Hafedân"** denildiğini; Kunut duasında da **ve nahfidu** *"(Rabbim) sadece sana koşar, senin için acele ederiz"* denilişinin de bu manada olduğunu söylemiştir. **"Hafede"** kelimesi, **"hâfid"** kelimesinin çoğuludur. **"Hâfid"** ise, sana hizmete koşan ve sana itaat etmede adeta yarışan herkestir. Bunun cem'i tâ'sız olarak, tıpkı **"resadü"** (gözcüler) gibi, **"hafedü"** şeklinde gelir. O halde Arapça'da **"hafedetü"** kelimesi, yardımcılar ve hizmetciler demektir. Bu ayette geçen **"hafedetü"** kelimesi ile, erkeğin, hanımı tarafından olan yardımcılarının kastedilmiş olması gerekir. Çünkü Allah Teâlâ, *"Size çiftlerinizden (eşlerinizden), oğullar ve hafede verdi"* buyurmuştur. O halde, kadın (eş) tarafından olmayan **"hafede"**, bu ayetin muhtevasına girmezler. Bunu iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: Bunların damadlar, evlilik dolayısı ile hısım olan kimseler ve çocuğun çocuğu (torunlar) olduğu ileri sürülmüştür ki bu hususta evlâ olan görüş, hepsinin bu sözün kapsamına girmiş olmasıdır. Çünkü biz, lafzın, bahsettiğimiz müşterek manasından ötürü hepsine muhtemel olduğunu beyan etmiştik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"Sizi güzel nimetlerden rızıklandırdı"* buyurmuştur. Allah, evlilik vasıtasıyla kullarına, lütuflarda bulunduğundan ve evlilikte çeşitli fayda ve maslahatlar olduğundan bahsedince, ister meyve, tahıl ve meşrûbât gibi bitkilerden, isterse hayvanlardan olsun, onlara güzel yiyecekler vererek de lütufta bulunduğunu belirtmiştir.

Daha sonra da أَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ *"Şimdi batıla mı inanıyorlar?"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bu ayetteki **"batıl"** ile "putların" kastedildiğini söylerken; **Mukâtil**, bununla "şeytanların" kastedildiğini söylemiştir. **Atâ** da bu ifadeye, "Onlar, benim bir ortağımın, eşimin ve çocuğumun olduğuna mı inanıyorlar" manasını vermiştir.

Daha sonra da وَبِنِعْمَةِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ *"ve Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar?"* buyurmuştur. Bu, "o nimetleri Allah'a mal etmeyerek ve Allah'tan

başkasına nisbet etmek suretiyle nankörlük mü ediyorlar?" demektir. Bu ifade ile ilgili bir başka açıklama da şöyledir: Allah Teâlâ *"Sizi güzel güzel nimetlerden rızıklandırdı"* buyurunca, bundan sonra da, *"Şimdi batıla inanıyorlar da onlar, Allah'ın nimetlerine nankörlük mü ediyorlar!"* buyurmuştur. Bununla onların, Allah'ın helâl kıldığı "bahîra", "sâibe" ve "vasîle" gibi (Bkz. Maide, 103) hayvanları kendilerine haram kılmaları ve Allah'ın haram kıldığı, leş, kan, domuz eti ve putlar adına kesilen hayvanlar gibi şeyleri, kendilerine helâl kılmaları kastedilmiştir. Yani, "Onlar, niçin bu bâtıl hükümleri ileri sürmüş ve tayyibatı (güzel ve hoş şeyleri) helâl, çirkin şeyleri haram kılma hususunda, Allah'ın nimetlerini inkâr etmiş ve nankörlük yapmışlardır" demektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Putların Güçsüzlüğü

وَيَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِّنَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ شَيْـًٔا وَلَا يَسْتَطِيعُونَ ﴿٧٣﴾
فَلَا تَضْرِبُوا۟ لِلَّهِ ٱلْأَمْثَالَ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾

"Allah'ı bırakıp da kendileri için ne göklerden, ne yerden hiçbir rızka, hiçbir şeye malik olmayan ve buna güçleri dahi yetmeyen şeylere taparlar. Artık Allah için darb-ı meseller (teşbihler) yapmayın. Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz"

(Nahl, 73-74).

Bil ki Allah Teâlâ, tevhidin pek çok delilini açıklayıp, bunlar da tevhidin doğruluğunun delilleri olduğu için, aynı şekilde kıymetli ve yüce nimetlerinin çeşitlerini saymaya başlamış ve sonra da bu ayette, putperestlere reddiye olsun diye, *"Allah'ı bırakıp da kendileri için ne göklerden, ne yerden hiç bir rızka, hiçbir şeye malik olmayan ve buna güçleri dahi yetmeyen şeylere taparlar"* buyurmuştur. "Göklerden olan rızık" ile, gök tarafından gelen yağmur; "yerden olan rızık" ile de, yerden biten meyve ve bitkiler kastedilmiştir. O halde, ayetteki *"göklerden ve yerden"* ifadesi, "nekire" olan "rızık" kelimesinin sıfatıdır. Buna göre sanki "o putlar, kendilerine tapanlara, yağmur ve bitki nâmına herhangi bir rızık verme gücüne sahip değillerdir" denilmektedir. **Ahfeş**, ayetteki "şey" kelimesinin, "rızık" kelimesinden bedel

olduğunu, buna göre mananın, "Onlar rızkın ne azına, ne çoğuna sahip değiller" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا يَسْتَطِيعُونَ *"Buna güçleri dahi yetmez"* buyurmuştur. Bu ifadenin söylenmesindeki hikmet şudur: Herhangi bir şeye mâlik olmayan bir kimse, bazan herhangi bir yolla birşey elde edebilmekle tavsîf edilebilir. Bundan dolayı Allah Teâlâ, bu putların birşeye mâlik olmaları şöyle dursun, birşeye mâlik olma güçlerinin dahi olmadığını beyan buyurmuştur.

Buna göre şayet, "Allah Teâlâ, *"Onlar, Allah'ı bırakıp da...hiçbir şeye malik olmayan...şeylere taparlar"* buyurmuş ve bu ifadede putları, cansız varlıklar için kullanılan **mâ** edatı ile ifade etmiş, sonra da akıl sahipleri için kullanılan bir sîga ile onlar için لَا يَسْتَطِيعُونَ *"Güçleri yetmez"* ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla bu iki husus nasıl birleştirilebilir?" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Allah Teâlâ, gerçekte hakikat olan şeyi, asıl durumu, (yani onların cansız oluşunu nazar-ı dikkate alarak) **mâ** lafzını; putperestlerin, o putlara ilah olarak inanmalarını (onları canlı-güçlü varlık saymalarını) nazar-ı dikkate alarak, (akıllı varlıklar için kullanılan) vav-nûn ile yapılmış (cemî müzekker) sîğâsını kullanmıştır.

Hak Teâlâ, sonra فَلَا تَضْرِبُوا لِلَّهِ الْأَمْثَالَ *"Artık Allah için darb-ı meseller (teşbihler) yapmayın!"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili çeşitli izahlar yapılmıştır:

1) Müfessirler şöyle demiştir: "Bu, "O'nu, mahlûkatına teşbih etmeyin, benzetmeyin" demektir.

2) Zeccâc şöyle demiştir: "Bu, "Allah için eşler, misiller ve denkler kılmayın. Çünkü O eşi, benzeri, misli olmayan tektir" demektir.

3) Ben derim ki: Bununla, putperestlerin şöyle demelerinin kastedilmiş olması muhtemeldir: "Alemin ilahı, bizden birisinin kendisine tapmasından yüce ve münezzehtir. Aksine biz, yıldızlara ve putlara ibadet edebiliriz. Sonra yıldızlar ve putlar da en büyük ilaha (Allah'a) ibadet ederler. Bunun delili, örfümüzdür. Çünkü rütbe ve mevki bakımından aşağıda olan insanlar, ancak padişahın huzurundaki (katındaki) büyük ve şerefli kimselere hizmet edebilirler. O büyük kimseler de padişaha hizmet ederler. İşte burada da böyledir." Binaenaleyh yüce Rabbimiz, bu konuda, o putperestlere, "Putlara ve yıldızlara ibadeti bırakın. İleri sürdüğünüz o benzetmeleri Allah için yapmayın. Kâdir ve hakîm ilaha ibadette ihlaslı olunuz, buna şirk karıştırmayınız" buyurmuştur.

Daha sonra, Cenâb-ı Allah, إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *"Çünkü Allah bilir, siz bilmezsiniz"* buyurmuştur. Bu buyruk ile ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

1) "O putlara ibadetiniz sebebi ile, başınıza gelecek o ebedî azabı, siz değil, Allah bilir. Eğer siz o azabı bilseydiniz, putlara ibadeti bırakırdınız."

2) "Allah Teâlâ sizin, puta tapmanızı yasaklamıştır. Binâenaleyh hem onlara tapmayın, hem de tutunduğunuz "Kralın kullarına kulluk etmek, krala kulluk etmekten daha fazla saygıyı ifade eder" şeklindeki (saçma) delilinizi bırakın. Çünkü bu bir kıyastır. Nass bulunduğu durumda kıyasın yapılmaması gerekir. İşte bundan ötürü Allah Teâlâ, *"Allah bilir, siz bilmezsiniz"* buyurmuştur.

★ ★
★

Şirki Çürüten Başka Delil

ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَّمْلُوكًا لَّا يَقْدِرُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَمَن رَّزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ
يُنفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا ۖ هَلْ يَسْتَوُونَ ۚ الْحَمْدُ لِلَّهِ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾

"Allah şöyle bir darb-ı meselde (benzetmede) bulundu: Hiçbirşeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle ile kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz ve ondan gizli-aşikar harcayıp duran bir (hür) kişi... Hiç bunlar müsavi olurlar mı? Hamd Allah'ındır. Hayır, onların çoğu bilmezler"

(Nahl, 75).

Bil ki Allah Teâlâ, putperestlerin inançlarının batıl oluşunu, bir misal ile de te'kid etmiştir. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ayetteki meselin (benzetmenin) izahı hususunda iki görüş vardır:

1) Bununla, "Biz, kendiliğinden bir şey yapmaya gücü olmayan bir köle ile, gizli-âşikâr, çokça infâk eden, zengin ve cömert olan bir hür insanı düşünelim. Akıl açık ve kesin olarak, saygı duyulma bakımından bu ikisinin birbirine denk olamayacağına şehadet eder. Binaenaleyh yaratılış, şekil ve insan olma bakımından denk olmalarına rağmen, nasıl bu ikisini denk saymak mümkün değilse, rızık vermeye ve lutfetmeye kâdir olan Allah ile, hiçbirşeye sahip olmayan ve kesinlikle hiçbirşey yapamayacak olan putları eşit ve denk saymak nasıl uygun olabilir?" manası kastedilmiştir.

2) Ayetteki, *"hiçbirşeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* ifadesi ile, kâfir kastedilmiştir. Çünkü kâfir, Allah'a kulluktan ve itaatten mahrum

olarak kalınca, adetâ, zelil, fakir ve âciz olan bir köle gibi olmuş olur. Ayetteki, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasîb ettiğimiz..."* tabiri ile de, Allah'ın emirlerine saygı gösteren ve mahlûkata şefkatli olan mü'min kastedilmiştir. Böylece Allah Teâlâ, makam, şeref, mertebe ve Allah'ın rızasına yakın olma bakımından bu ikisinin denk olmayacağını beyan buyurmuştur. Bil ki birinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü bu ayetin öncesi ve sonrası, Allah'ın birliğini isbat ve müşriklere red konusunda gelmiştir. Binâenaleyh ayeti bu manaya hamletmek daha evladır.

İKİNCİ MESELE

Alimler, ayetteki *"Hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* ifadesi ile ne kasdedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) "Bundan maksat putlardır. Çünkü, *"Göklerde ve yerde olan herkes, istisnasız olarak, Rahman'a mutlaka kul olarak gelecektir"* (Meryem, 93) ayetinin delalet ettiği gibi, putlar da kul-köledir. Onların hiçbir şeye gücü yetmeyen, kendilerine sahip olunan şey olmalarına gelince, bu açıktır. Ayetteki, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz ve ondan gizli aşikâr harcayıp duran"* ifadesi ile de putperestler kastedilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ onlara mal vermiş, onlar da o maldan hem kendileri için, hem de kendilerine bağlı olanlara gizli-açık harcarlar" denilmiştir.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz diyoruz ki: "Bu iki taraf, aklın açıkca gösterdiği gibi eşit olamaz. Aksine akıl, gücü olanın, aciz olandan daha iyi ve üstün olduğuna şehadet eder. İşte böylece akıl, puta tapanların putlardan üstün olduklarına şehadet eder. Öyleyse artık nasıl olur da putun, kulluk edilmede, alemlerin Rabbi Allah'a denk olmasına hükmedilebilir.

2) Bu tabir ile, belli bir köle kastedilmiştir. O kölenin, **Hz. Osman b. Affan** (r.a)'ın kölesi olduğu rivayet edilmiştir. Bu görüşte olanlar, *"Kendilerine tarafımızdan bir rızık nasip ettiğimiz (kişi)"* ifadesinin de, **Hz. Osman**'la alakalı olduğunu söylemişlerdir.

3) "Bu, bu özellikte olan her köle ve her hür kişi hakkında genel bir ifadedir." Bu görüş daha açıktır. Çünkü bu, Allah'ın ayetteki muradına daha uygundur. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kölenin Durumu

Fakihler, kölenin hiçbir şeye malik ve sahip olamayacağı görüşüne, bu ayetle istidlal etmiştir.

Buna göre şayet, "Ayetin zâhiri, herhangibir kölenin herhangibir şeye kâdir olamayacağını ifade etmektedir. Öyle ise siz niçin, her kölenin böyle olduğunu söylüyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki: Buna şu iki şey delâlet etmektedir:

1) Fıkıh usulünde, "uygun bir sıfatın peşinden gelen hüküm, o sıfatın o hükmün illeti (sebebi) olduğuna delalet eder" şeklinde bir kaide yer alır. Binaenaleyh o kimsenin köle olması, güçsüz ve zelil olduğunu ihsâs ettiren bir vasıftır. Ayetteki, *"Hiçbirşeye gücü yetmez"* ifadesi de, bu vasfın (sıfatın) peşisıra getirilmiş bir hükümdür. Binaenaleyh bu, hiçbir şeye gücü yetmemenin, sahip olamamanın illetinin, onun köle oluşu olmasını gerektirir. İşte bu izah ile de, ayetin genel olduğu sâbit olmuş olur.

2) Allah Teâlâ, bu ifadenin hemen peşinden, *"Kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip ettiğimiz..."* buyurmuş ve ikinci kısmı birinci kısımdan, yani köleden, bu sıfatla, yani kendisine güzel rızık verilmiş olması vasfı ile ayırmıştır. Binaenaleyh birinci kısımla ikinci kısım arasında bir ayırım olabilmesi için, bu sıfatın kölede bulunmaması gerekir. Dolayısıyla eğer köle de mâlik olabilecek olsaydı, Allah Teâlâ, ona da güzel bir rızık nasip etmiş olurdu. Çünkü helâl mal-mülk, az da olsa, çok da olsa, güzel rızıktır. Böylece bu iki izah ile, ayetin zâhirinin, kölenin hiçbirşeye sahip ve malik olmamasını gerektirdiği sâbit olmuş olur.

Sonra âlimler bu hususta ihtilaf etmişler: **İbn Abbas** ve başka bazılarından, bu hususta çok şiddetli hükümler rivayet edilmiştir. Mesela **İbn Abbas** (r.a) kölenin talak (boşama) yetkisinin bile olmadığını söylemiştir. Ekseri fakihler (müctehidler) ise, kölenin hanımını boşama yetkisi olduğunu, ancak mala ve mal ile ilgili herhangibir şeye malik olamayacağına hükmetmişlerdir. Yine âlimler, efendisi köleye birşey verip, onu ona sahip ve malik kıldığında, kölenin o mala malik olup olamayacağı hususunda da ihtilaf etmişlerdir ki, ayetin zahiri, ona sahip olmasına münafidir.

Bazı Sorular

Geriye ayetle ilgili birkaç soru kalır:

Birinci Soru: Cenâb-ı Hak, her köle, sahip olunmuş ve tasarrufa kâdir olmadığı halde daha niçin, *"Hiçbirşeye gücü yetmeyen, kendisine başkasının sahip olduğu bir köle"* diye tavsîf etmiştir. Biz deriz ki, "Burada "**köle**" kelimesinin zikredilmesi, onunla hür olanın farklı olduğunu göstermek içindir. Çünkü hür hakkında da bazan, "O, Allah'ın kulu-kölesidir" denilir. Ayetteki, *"Hiçbirşeye gücü yetmeyen"* tabiri de, bahsedilen bu köle ile, "**mükâteb**" ve "me'zun" (tasarrufa izin verilmiş) köle arasındaki farkı göstermek için getirilmiştir. Çünkü bu iki çeşit köle, tasarrufta bulunabilirler.

İkinci Soru: "Ayetteki, وَمَنْ رَزَقْنَاهُ *"Kendisine... rızık nasip ettiğimiz"* ifadesindeki **men** edatı, nedir?" Biz deriz ki: "Zâhire göre bu, "mevsûfe"dir. Sanki köleye denk düşsün diye, "Kendisine rızık nasip ettiğimiz bir hür" denilmiştir. Bunun "mevsûle" olması da imkânsız değildir.

Üçüncü Soru: Cenâb-ı Hak niçin ayette, iki kişi hakkında cemi olarak, *"Bunlar müsavi olurlar mı?"* buyurmuştur. Deriz ki bu: "Hürler ve köleler, denk midir?" manasındadır.

el-Hamdülillah'ın Buradaki Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **el-hamdü lillâh** *"Hamd Allah'ındır"* buyurmuştur. Bu hususta da şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbas** (r.a.), "Bu, Allah'ın velilerine, dostlarına verdiklerine ve tevhidi nasip etmesine mukabil yapılacak bütün hamdler, Allah'adır" manasınadır." demiştir.

2) Bu, "Bütün hamdler Allah'ındır. Hiçbir hamd putlara âit olamaz. Çünkü putların hiçbir insanda bir nimet ve lütfu yoktur" demektir. Buna göre ayetteki, *"Hayır, onların çoğu bilmezler"* ifadesi de, "Onlar, bütün hamdlerin Allah'a ait olduğunu, hiçbir hamdin putlar için olamayacağını bilemezler" demektir.

3) **Kâdî**, tefsirinde şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak peygamberine, *"De ki:"Hamd Allah'ındır"* manasında **el-hamdülillâh** buyurmuştur. Bunun, Allah Teâlâ'nın kendilerine güzel bir rızık verdiği kimselere bir hitap olması ve onların, bu kudret ve rızık hususunda kendilerini o âciz kölelerden üstün kılmasına karşılık Allah'a hamd etmelerinin istenmiş olması da muhtemeldir.

4) Bununla şu mana da kasdedilmiş olabilir: "Allah Teâlâ bu darb-ı meseli zikredip, bu da maksadı en güzel bir biçimde ortaya koyup anlatan bir mesel olunca, bunun peşisıra Allah Teâlâ "**elhamdülillâh**" demiştir ki bu, "Bu hüccetin kuvvetli ve delilin açık olmasından ötürü, Hamd Allah'adır" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Hayır, onların çoğu bilmezler"* buyurmuştur. Bu, "Bunlar son derece açık ve net olmasına rağmen, bu sapıklar bunları anlayamazlar" demektir.

★ ★
★

Şirke Bir Darbe Daha

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَّجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَىٰ مَوْلَاهُ أَيْنَمَا يُوَجِّههُّ
لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ هَلْ يَسْتَوِي هُوَ وَمَن يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿٧٦﴾

"Allah şu iki kişiyi de misal getirdi: Bunlardan birisi dilsiz, hiçbir şeyi beceremeyen ve efendisinin üstünde bir yük olandır. O, bunu nereye gönderse bir şey beceremez (hayır getirmez). Hiç bu kimse, adaletle emreden ve kendisi dosdoğru bir yol üzerinde bulunan kişi ile bir olur mu?"

(Nahl, 76).

Bil ki Allah Teâlâ, putlara ve heykellere tapanların inançlarının, bu ikinci darb-ı mesel ile de batıl olduğunu göstermiştir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Her ikisi de insan olma açısından eşit (aynı) olmalarına rağmen, dilsiz ve aciz olan kimsenin, fazilet ve şeref bakımından, kâdir, kâmil, konuşan bir kimseye denk olamayacağı, ilk anda akıl tarafından kabul edildiğine göre, cansız varlıkların, ilah olmada âlemlerin Rabbine denk olamayacağını söylemek haydi haydi evlâdır. Sonra diyoruz ki: Ayetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah Teâlâ, bu ayette bahsedilen iki kişiden birincisini şöyle birtakım sıfatlarla tavsif etmiştir:

Birinci Sıfat: Ebkem (dilsiz) olma... **"Ebkem"**in ne demek olduğu hususunda, tamamı, **Vâhidî**'nin naklettiği şu gibi izahlar vardır:

1) **Ebu Zeyd** şöyle demiştir: "Arapça'da, **"Racülün Ebkemü"** denilir ki bu, "konuşmayan ve sözün gelişine uygun düşmeyen fazla kelimeler kullanan" demektir. Bu manada **"Bekime - Yebkemü - Bekemen ve Bekâmeten"** fiili kullanılır. **"Ebkem"** güzel konuşamayan, kekeme demektir.

2) **Sa'leb, İbnü'l-A'râbî**'nin: **"Ebkem,** akledemeyen, düşünemeyen kimsedir" dediğini nakletmiştir.

3) **Zeccâc, "Ebkem,** duymayan, görmeyen, baygın kimse demektir" demiştir.

İkinci Sıfat: لاَ يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ *"Hiçbir şeyi beceremeyen"*dir. Bu da, o kimsenin tamamen âciz ve eksik olduğuna bir işarettir.

Üçüncü Sıfat: كَلٌّ عَلَى مَوْلاَهُ *"efendisinin üstünde bir yük"* olmasıdır. Yani, o dilsiz ve âciz kimse, efendisine (sahibine) bir yüktür. Me'ânî âlimleri şöyle demişlerdir: **"Kell"** kelimesi aslında, "keskin ince ağızlı"nın zıddı olan, "kalın" manasınadır. Nitekim Arapça'da, bıçağın ağzı kalınlaşıp kesmediği zaman, **"Kelle's-sikkînu"**; yine insanın dili ağzında kalınlaşıp konuşamadığı zaman, **"Kelle lisânuhû"** ve bir iş birisine zor gelip, o kimse ona gitmediği zaman, **"Kelle fulanun 'ani'l-emri"** denilir. O halde bu tabirin manası, "O kimse, efendisi üzerinde bir yük ve bir ağırlıktır" şeklindedir.

Dördüncü Sıfat: أَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لاَ يَأْتِ بِخَيْرٍ *"O, bunu nereye gönderse bir hayır getirmez"* ifadesinin anlattığı husustur. Bu, "Efendisi, onu nereye gönderse..." demektir. **"Tevcîh"**, senin arkadaşını, adamını belli bir tarafa (veche) göndermendir.

Nitekim Arapça'da, **"Veccehtühü ila mevdı' kezâ fe-teveccehe ileyhi."** "Onu, falanca yere yönlendirdim, gönderdim de, o da oraya gitti" denilir. O halde *"bir hayır getirmez"* ifadesi, "O, işi güzelce yapamayan ve anlayamayan bir âcizdir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, هَلْ يَسْتَوِى هُوَ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ yani, *"Bu dört sıfatı taşıyan ile, adâleti emreden kimse hiç bir olur mu?"* buyurmuştur. Bil ki adaleti emredenin, konuşma kabiliyetinin olması gerekir. Aksi halde emredemez. Yine onun kâdir (güç sahibi) olması gerekir. Çünkü onun âmir olması, makamının yüce olduğunu göstermektedir. Amir (emreden) olma da, ancak kâdir olma ile mümkün olur. Yine onun, adalet ile zulmü birbirinden ayırdedebilmesi için, âlim olması gerekir. Böylece, bu ikinci şahsın, "adaleti emretme" ile tavsif edilmesinin, kâdir ve âlim olmasını ihtiva ettiği;"emreden" olmasının da, birincinin dilsiz olmasına ters olduğu; ikincisinin kâdir olmasının, birincisinin, hiçbirşeye kâdir olmama ve efendisine yük olmasına ters olduğu ve yine ikincisinin âlim olmasının, birincisinin hayır getirmez, işe yaramaz oluşuna ters düştüğü sabit olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Kendisi dosdoğru bir yol üzerindedir"* buyurmuştur. Bu, onun âdil olup zulüm ile abesten (boş işten) berî olması demektir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Birincisi ile ikincisinin birbirine denk olmayacaklarını akıl açıkça gösterir. İşte Allah ile putlar meselesinde de böyledir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Bu mesel (benzetme) ile ne kasdedildiği hususunda, tıpkı geçen darb-ı meselde olduğu gibi, şöyle çeşitli görüşler vardır:

Birinci Görüş: Mücâhid: "Bütün bunlar, mahlûkatın ilâhı ile, O'nun dışında ilah olduğu iddia edilen batıl şeylerin meselidir. Mesel,dilsiz putun meselidir, durumudur. Çünkü o, kesinlikle konuşamaz; *"Hiçbir şeyi becerememe"* de, putun meseli ve halidir. Hem sonra putlar, kendilerine tapanlar üzerinde de bir yüktürler. Çünkü onlar, tapanlara birşey vermezler, ama tapanlar onlar uğruna harcamalarda bulunurlar. Hem sonra, onları hangi bir işe sevketsen, hayır getirmezler. Ama *"adaleti emreden..."* ise, Allah Teâlâ'dır" demiştir.

İkinci Görüş: Ayette geçen *"dilsiz"* ile, **Hz. Osman**'ın kölesi kastedilmiştir. Çünkü o köle ne İslâmiyet'ten hoşlanıyordu, ne de kendisinde bir hayır vardı. Ayetteki, *"Efendisi"* ifadesi ile de, **Hz. Osman** (r.a.) kastedilmiştir. Çünkü o, adaleti emreder ve çok kuvvetli bir din, dosdoğru bir yol üzere idi.

Üçüncü Görüş: "Bununla o kötü sıfatları taşıyan her köle ve kendisinde o güzel sıfatlar bulunan, her hür kastedilmiştir." Bu görüş, birincisinden daha evlâdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın, ayette bahsedilen bu iki şahsı, *"iki kişi"* diye tavsif etmesi, bunun putlar manasına hamledilmesine manidir. "Dilsiz, yük olan ve hiçbir işe yaramayan"

olarak tavsif edilme de böyledir. Yine ikincisinin, sırat-ı müstakim üzere olmakla tavsif edilmesi de, bunun "Allah Teâlâ" olarak tefsir edilmesine manidir. Hem sonra, bu ifadelerin esas maksadı, herhangi bir hususta bir şekli diğer şekle benzetmektir. Bu benzetme de ancak, iki şekilden birisi diğerinden başka olursa, tam olur.

İkinci görüş de zayıftır. Çünkü ayetin maksadı, bahsedilen sıfatları taşıyan iki şahsın arasındaki farkı ortaya koymaktır. Bu ise, belli bir şahısla ilgili olamaz. Aksine ne zaman, bahsedilen sıfatlar hususunda farklılık meydana gelirse, maksad hasıl olur. Allah en iyi bilendir.

* *
*

İlahi Kudretin Tezahürleri

وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَمَآ أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٧٧﴾ وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَٰتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا ۙ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَٰرَ وَالْأَفْـِٔدَةَ ۙ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٧٨﴾ أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَٰتٍ فِى جَوِّ السَّمَآءِ ۚ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَءَايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٧٩﴾

"Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Kıyamet saatinin hali de, ancak bir göz açıp kapama gibidir. Yahut o, daha kısa bir zamandır. Çünkü Allah, herşeye hakkıyla kâdirdir. Allah sizi, analarınızın karınlarından, siz hiçbirşey bilmeksizin çıkardı. Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler ve gönüller verdi. Umulur ki şükredersiniz. Yer ile gök arasında müsahhar olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor. Bunda, iman edecek kimseler için nice deliller vardır"

(Nahl, 77-79).

Bil ki Allah Teâlâ, önceki ayette, kâfirleri, konuşamayan, âciz, dilsiz kimselere, kendisini de adâleti emreden ve sırat-ı müstakim üzere olan kimseye benzetince ve bu ikinci şahsın, adaleti emredip, sırat-ı müstakim üzere oluşu da, ancak onun ilim ve kudret bakımından kâmil ve mükemmel olması halinde mümkün olabileceği malum olunca, bu ayette kendisinin ilim ve kudret bakımından kâmil oluşunu anlatmıştır. O'nun ilminin kâmil oluşunun izahı, *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a mahsustur"*

ayeti ile yapılmıştır. Bu, "Allah, göklerin ve yerin gaybını bilir" demektir. Hem sonra bu ayet, hasr (sadece) manası ifade edip, "Bu gaybları bilmek sadece Allah'a mahsustur" demektir.

O'nun kudretinin mükemmel oluşu da, *"Kıyamet hali de, ancak bir göz açıp kapama gibidir. Yahut o, daha kısa bir zamandır"* ayeti ile anlatılmıştır. **"Sâ'at"**, kıyametin koptuğu vakit demektir. Kıyamete, insanı ansızın (es'-saat) yakalayacağı ve bütün canlılar tek bir sayha (çığlık-ses) ile öleceği için "sâ'at" denilmiştir.

إِلاَّ كَلَمْحِ الْبَصَرِ buyruğunda geçen **"Lemh"**, "çabucak bakmak" demektir. Nitekim Arapça'da bu manada, **"Lemehahû bi-basarihî lemehân ve lemehânen"** denilir. Buna göre mana, "Kıyametin kopuşu, hızlılık açısından, ancak bir göz açıp-kapama gibidir" şeklinde olur. Bundan murad, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin çok mükemmel olduğunu anlatmaktır. Ayetteki, *"O, daha yakındır"* ifadesinin manası ise şudur: "Göz açıp-kapama, cismin görüntüsünün, göz bebeğinin en üstünden en altına geçmesi demektir. Göz bebeğinin, birtakım atomlardan meydana geldiğinde şüphe yok. O halde "lemhu'l-basar" kendisi ile göz bebeğinin yüzeyinin oluştuğu o parçaların tamamına uğramak demektir. O parçaların çok olduğunda şüphe yoktur. Lemh-i basarın gerçekleştiği zaman bölümü de, elbette peşpeşe anlardan ibarettir. Allah Teâlâ ise, Kıyameti, o anların her birinde koparmaya kâdirdir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Yahut o, daha kısa bir zamandır"* buyurmuştur. Ancak ne var ki, bizim aklımız ve fikrimize göre, hadiselerin ve hallerin en hızlısı, göz açıp kapamak olduğu için, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak bunu zikretmiş, akabinde de, biraz önce bahsetmiş olduğumuz hususa dikkat çekmek üzere *"Yahut o, daha kısa bir zamandır"* buyurmuştur. Bu ifâdenin başındaki "ev" edâtı ile, şüphe (şek) manası kastedilmediğinde, aksine bununla "tam aksine, o daha kıza bir zamandır" manası kastedilmiş olduğunda şüphe yoktur. Zeccâc şöyle demektedir: "Bununla, bu işin, muhataplara müphem (kapalı) bırakılması kastedilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ o Kıyameti ya göz açıp kapama miktarında veya ondan daha kısa bir sürede getirir. Kadî şöyle demektedir: "Bu, doğru değildir; çünkü Kıyametin kopma zamanı, teklîf (yükümlülük) zamanı değildir ki, "Allah Teâlâ o Kıyameti herhangi bir zamanda getirir" denilebilsin. Aksine, gerekli olan Allah Teâlâ'nın, o kıyameti, tek bir defada bir anda yaratmasıdır. Göklerin ve yerin ilk yaratılması, zikrettiğimiz bu durumdan farklıdır. Zira o hal, teklif halidir, dolayısıyla onları da-melaikenin faydalanması itibariyle-yaratması imkânsız değildir.

Bil ki bu itiraz, ancak Kâdî'nin görüşüne göre doğru olur. Ama bizim, "Allah Teâlâ, istediğini yapar, dilediğine hükmeder" şeklindeki görüşümüze göre, bu açıklamanın bir önemi yoktur. Allah en iyisini bilendir.

İnsanın Bilgisiz Olarak Dünyaya Gelmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına delalet eden delillere dönerek وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَاتَعْلَمُونَ شَيْئاً *"Allah sizi, analarınızın karınlarından, siz hiçbir şey bilmeksizin çıkardı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Kisâî**, hemzenin kesresiyle **immehâtikum**, imamlar ise hemzenin dammesiyle **ümmehâtikum** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Ümmehatikum kelimesinin aslı, **ummâtikum**'dur. Ancak, ne var ki, اَرَاقَ fiiline hâ ilave edilerek, "**Ehrâka**" denildiği gibi, buna da, hâ ilave edilmiştir. Bunun müfredine, şairin

★ اُمَّهَتِي خِنْدَفُ وَالْيَأْسُ اَبِي ★

"Handef annem; ye's, ümitsizlik de babamdır" ifadesindeki, hâ ilâve edilmesi şâzdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İnsanın Dünyaya Geldiğinde Cehaleti

İnsan, fıtratı itibariyle, her şeyin bilgisinden uzak ve azâde olarak yaratılmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ *"Size, şükredesiniz diye, kulaklar, gözler ve gönüller verdi"* buyurmuştur. Bunun manası, "İnsan nefsi yaratılışının başlangıcında marifetullahdan ve ilimlerden yoksun olarak yaratılınca, Cenâb-ı Hak ona, bu ilim ve bilgilerden istifade etmesi için bu hissetme ve algılama kabiliyetini vermiştir. Bu konudaki söz, daha fazla izahı gerektirmektedir. Buna göre biz diyoruz ki: Tasavvurât ve tasdîkat, ya kesbî olur veya bedîhî olur. Kesbî olanlar terkibât-ı bedîhiyye (yani bedihî mukaddimeler) vasıtasıyla elde edilirler. Dolayısıyla, bedîhî olan bilgilerin, daha önce bulunmuş olması gerekir.

Zarurî ve Kesbî Bilgiler

Bu noktada, bir kimse şöyle bir soru sorabilir: Bu bedîhî ilimlerin ya, biz yaratıldığımızdan beri mevcut olduğunun veyahut da böyle olmadığının söylenilmesi gerekir. Birinci durum batıldır, çünkü biz, anamızın karnında bir yavru halinde iken, "Menfî ile müsbet bir arada bulunamaz"; "Bütün, parçasından daha büyüktür" diye bir şey bilmediğimizi, zarurî (kesin) olarak bilmekteyiz. İkincisine gelince, bu, bu bedîhî ilimlerin, daha önce mevcut değilken, bizde meydana gelmiş olmalarını gerektirir. Bu durumda, onlar da kesb ve taleb ile elde edilmiş olurlar. Kesbî olan her şeyden önceyse, başka bilgilerin bulunmuş olması gerekir. O halde bedihî ilimler de kesbîdirler ve sonsuza kadar ondan önce de başka bilgilerin bulunmuş olması gerekir. Halbuki bu ise, imkânsızdır. İşte bu, çok kuvvetli müşkil bir sorudur.

Çocuğun Bilgi Öğrenmesi

Buna şunu diyerek cevap verebiliriz: Gerçek şudur ki, bu bedihî ilimler, bizde mevcut değildi. Daha sonra peyda olup meydana geldiler. Ama soru soranın, "O halde bunların da kesbî olması gerekir" şeklindeki görüşüne gelince, biz deriz ki: Bunun böyle olması imkânsızdır. Aksine biz, bedihî bilgilerin bizde, daha evvel mevcut doğilken, duyu organları görme, hissetme vd. gibi hasselerimiz vasıtasıyla meydana gelmişlerdir. Bunu da şu şekilde açabiliriz: İnsan, yaratılışının başlangıcında, bütün ilimlerden uzak idi. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak onda, duyma ve görme gibi hasseler yarattı. Dolayısıyla çocuk, bir şeyi birkaç kez gördüğünde, o görülen şeyin mahiyeti onun hayaline resmolunur. Yine o bir şeyi defalarca duyduğunda, onun duyma organlarına ve hayaline, o duyulan şeyin mahiyeti işlenir. Diğer hasseler hakkındaki söz de aynıdır. Böylece, hasselerin (duyu organlarının) bulunması, hissedilen şeyin mahiyetinin, kişinin gönlünde ve aklında meydana gelip hazır olmasına, bulunmasına sebep olur. Sonra o mahiyetler de iki kısma ayrılır:

1) Bizzat kendisinin bulunması, zihni, hadiselerin bir kısmını bir kısmına, olumlu ya da olumsuz bir şekilde isnâd etmeye, kesin olarak yönlendirmede ya tam bir sebeptir ki bu meselâ, zihinde, "Bir sayısı nedir?" ve "İkinin yarısı nedir?" şeklinde istifham bulunduğunda, bu iki şeyin zihinde tasavvurunun mevcut olması, zihni, "Bir, ikinin yarısıdır" diye kesin olarak hükümde bulunmaya sevketmede tam bir illet (sebep) olur. Ki bu, bedihî ilimlerin bizzat kendisidir.

2) Bu kısma gelince, bu böyle olmayandır. Bu, nazarî ilimlerdir. Bu da meselâ zihnimizde, "Cisim nedir? Muhdes nedir?" diye bir şey bulunduğunda sırf bu iki tasavvurun zihnimizde bulunması, zihnimizin "Cisim muhdestir" şeklinde kesinkes hüküm vermesinde yeterli olmaz. Aksine burada, mutlaka ayrı bir delilin ve geçmiş olan bazı bilgilerin bulunması gerekir. Netice olarak diyebiliriz ki, kesbî ilimler, ancak bedihî ilimler vasıtasıyla elde edilirler. Bedihî ilimlerin meydana gelmesi ise, onların ancak "mevzû" ve "mahmûl"lerinin tasavvurları anında olur. Bu tasavvurların meydana gelmesi ise, duyu organlarımızın, o tasavvurların cüzlerinin meydana gelişine yardımcı olmaları sebebiyle olur. Böylece, aklımızda ve gönlümüzde, bu bilgilerin peyda oluşunun ilk sebebinin, Allah Teâlâ'nın, bize vermiş olduğu bu duyu organları olduğu ortaya çıkar. İşte bu sebepten dolayı da, Cenâb-ı Hak, hislerimizin bulunması, nefislerimizin, bahsettiğimiz yolla cehâletten ilme geçebilmesi için, *"Allah sizi, analarınızın karınlarından, sizi hiçbir şey bilmeksizin çıkardı. Size kulaklar, gözler ve gönüller verdi"* buyurmuştur. Bütün bunlar, bu ayetlerde toplanmış ve dercolunmuş, sırf aklî ve kıymetli bahislerdir.

Füâd (Gönül) Kelimesi Hakkında

Müfessirler bu ifadeye, "Allah size, Allah'ın va'z u nasihatlarını duyasınız diye kulak; delillerini göresiniz diye göz; Allah'ın alâmetini akledesiniz, düşünesiniz diye gönül verdi" manasını vermiştir.

Gurâb (karga) kelimesinin çoğulunun **ağribe** gelmesi gibi, **füâd** (gönül) kelimesinin çoğuludur. **Zeccâc** şöyle demektedir: "**Fuâd**" kelimesi, cem'i kesreyle çoğul yapılmaz. Tıpkı, **gurâb**'ın çoğulunun **ğirbân** gelmesi gibi, "**Fi'dân**" şeklinde kullanılmaz." Ben derim ki, belki de bu kelime, "Kulak ve göz çoktur. Fakat gönül azdır" hususuna dikkat çekmek için "**cem-i kıllet**" vezninde çoğul yapılmıştır. Çünkü gönül, hakiki bilgiler ve yakınî ilimler için yaratılmıştır. Halbuki insanların pekçoğu böyle değillerdir. Tam aksine onlar, birtakım behimî fiiller ve vahşî hayvanlara mahsus sıfatlarla haşir neşirdirler. Binâenaleyh, böylece, sanki onların gönülleri gönül olmamış olur. Bundan dolayı, bu kelimenin çoğulunda, cem-i kıllet kalıbı getirilmiştir.

Eğer denirse ki "Burada **cealе** fiili **ehracekum** fiiline atfedilmiştir. Bu da, duyma ve görme organlarının yaratılmasının, yavrunun annenin karnından çıkarılmasından sonraya bırakılmış olmasını gerektirir. Halbuki bunun böyle olmadığı malumdur" denilirse, buna şöyle cevap verilir:

Vâv harfi, tertîb ifade etmez. Hem biz, ayetteki **sem'** kelimesini, dinleme; **ebsar** kelimesini de görme manasına alırsak, bu soru ortadan kalkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Kuşların Uçmasındaki İbret

Cenâb-ı Hak, أَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فِي جَوِّ السَّمَاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ إِلَّا اللَّهُ "*Yer ile gök arasında, müsahhar olarak uçuşan kuşları görmediler mi? Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor*" buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE İbn Amir, Hamza ve Kisaî, tâ ile "**elem terev-** görmediniz mi?" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, bahsi geçmiş olan kâfirlerle ilgili olsun diye **yerev** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE Bu, Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmel olduğuna dair bir diğer delildir. Çünkü Allah Teâlâ şayet kuşu, uçabileceği bir biçimde; havayı da, kendisinde uçulabilecek bir biçimde yaratmasaydı bu mümkün olmazdı. Zira, Allah kuşa, tıpkı suda yüzen kimsenin yaptığı gibi, bir kez açıp sonra kapatacağı bir kanat vermiş, havayı da, delmenin ve içine

nüfuz etmenin kolay olacağı güzel ve ince, latif bir biçimde yaratmıştır. Eğer böyle olmasaydı, uçmak mümkün olmazdı.

Hak Teâlâ'nın, *"Onları orada, Allah'tan başkası tutmuyor"* buyruğuna gelince bu, "Kuşun bedeni, ağırdır. Ağır cismin ise havada, altta bir desteği, üstte de bir bağı olmaksızın muallakta, askıda kalması mümkün değildir. Binâenaleyh onu, o havada tutanın, Allah Teâlâ olması gerekir" demektir. Sonra, bu ifadenin zahirinden, kuşun havada kalması, kendi fiili ve kendi iradesi ile meydana gelmiştir. Böylece, kulun fiilini yaratanın, Allah olduğu kesinlik kazanır. **Kadî** şöyle der: "Allah Teâlâ, bu ayette, kuşu tutma işini kendisine izafe etmiştir. Çünkü, kendisi sebebiyle uçmanın mümkün olduğu o fiillere dair, alet, edevâtı, uzuvları ona veren Allah'tır. Dolayısıyle bunun müsebbibi Allah Teâlâ olunca, Allah'a nisbeti son derece yerinde olmuştur." Cevap: Bu, delil olmaksızın, zahiri terk etmektir. Bu ise, caiz değildir. Çünkü, bilhassa aklî deliller, kulun fiillerini Allah'ın yarattığına delâlet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ayetin sonunda, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ *"Bunda, iman edecek kimseler için nice deliller vardır"* buyurmuştur. Her ne kadar bu ayetler (deliller), bütün insanlar için birer delil ise de, Cenâb-ı Hak bu ayetleri mü'minlere has kılmıştır. Çünkü bunlardan netice itibariyle istifade edenler, yalnız onlardır. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Mesken Nimeti

وَٱللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِّنۢ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُم مِّن جُلُودِ ٱلْأَنْعَٰمِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ ۙ وَمِنْ أَصْوَافِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَآ أَثَٰثًا وَمَتَٰعًا إِلَىٰ حِينٍ ﴿٨٠﴾

"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı. Sizin için, davar derilerinden, gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler; yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından, bir zamana kadar giyimlik, döşemelik ve ticaret kumaşları verdi"

(Nahl, 80).

Seken'in Manası

Bil ki bu, tevhidin delillerinden, nimet ve lütfun çeşitlerinden, bir başka çeşittir. **Seken** kelimesi, mesken demektir. Nitekim **Ferrâ**, şu beyti nakletmiştir:

جَاءَ الشِّتَاءُ وَلَمَّا اتَّخِذْ سَكَناً كَفَّي / يَاوِيحَ من حفر القراميص

"Kış geldiği halde, hâlâ bir mesken edinemedim. Isınacak bir çukur açmak durumunda kalan elimin vay haline!" **"Seken"** "Meylettiğin ve içinde sükûnete erdiğin yer" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **"Seken"** masdar olup, ism-i mef'ûl anlamındadır ki bu, ev gibi, meyledilen, yönelinen veyahut da, ülfet edilen yer demektir.

Mesken Nevileri

Bil ki, insanın içinde oturduğu evler ikiye ayrılır:

1) Ağaçtan, çamurdan ve evleri sıvayıp tavanlamaya yarayan şeylerden yapılan evler ki, işte buna وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَناً *"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı"* cümlesi ile işaret edilmiştir. Bu tür evlerin nakli mümkün olmayıp, aksine insan oraya girer.

2) Deri, çadır ve kıl çadırlar. Ki buna da, وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْأَنْعَامِ بُيُوتاً تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ إِقَامَتِكُمْ *"Sizin için, davar derilerinden, gerek göç gününüzde, gerekse konduğunuz günde hafifçe taşıyacağınız evler verdi"* ifadesiyle işaret edilmiştir. Bu kısım evlerin, bir yerden bir yere taşınması mümkündür. Bil ki bununla, üzerinde mahkûmun öldürüldüğü deriler kastedilmiştir. Araplar, deriden evler yapıyorlardı, ki bu deriler, sığır, deve ve davar derileridir. Yani, "seferlerinizde, bunları size taşımak kolay gelir" demektir. **Nâfi, İbn Kesir** ve **Ebu Amr**, ayn'ın fethasıyla **zaanikum** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, sâkin olan ayn'la **za'nikûm** şeklinde okumuşlardır. **Vahidî**, bu iki kullanılışın, tıpkı, **"nehr - neher"** (nehir, akarsu) ve **"şa'r - şa'ar"** (kıl) kelimelerinde iki kullanılış olduğunu söylemiştir.

Bil ki **"za'n"**, göçebelerin, koyun gütmek veya bir suyun başında konaklamak, yahut da bir otlak bulmak maksadıyla yapmış oldukları (göç) hareketine denilir. Sefere çıkan, yolculuk amacıyla evinden çıkıp tepelere tırmanan ve giden kimseye, **"Zâ'in"** denilir ki bu, **"Hâfid - alçalan"**ın zıddıdır. Cenâb-ı Hak, ayrıca *"Gerekse konduğunuz günde"* buyurmuştur ki, bu "Bunlar her iki durumda da size ağır gelmez" demektir.

Cenâb-ı Hak وَمِنْ أَصْوَافِهَا وَأَوْبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا أَثَاثاً وَمَتَاعاً إِلَى حِينٍ *"yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından, bir zamana kadar giyimlik, döşemelik ve ticaret kumaşları verdi"* buyurmuştur. **Müfessirler** ve **dilciler**, davarınkine **"evsâf"** (yün),

deveninkine "**evbâr**" (yapeği), keçininkine de "**eş'âr**" (kıl) denildiğini söylemişlerdir. Ayetteki **esâs** kelimesinin manası ise, yatak ve giysiler kabilinden, çeşitli ev eşyalarıdır. **Ferrâ** şöyle der: "**Metâ**" kelimesinin müfredi olmadığı gibi, bu kelimenin de müfredi yoktur. Ama sen, bunu çoğul yapsan, ve cem-i kıliletinde أَثْوُبٌ cem-i kesretinde de أَثْوَابٌ desen, bu imkânsız olmaz." **Ebu Zeyd** de, bu kelimenin müfredinin, "**Esasetun**" (أَثَاثَةٌ) olduğunu söylemiştir. **İbn Abbas**, Cenâb-ı Hakk'ın bu kelimeyle, yaygıları, kilimleri, elbise ve giysileri kastettiğini söylemiştir. **Halîl İbn Ahmed**, bu kelimenin aslının, Arapların, "bitki ve saçlar büyüyüp gürleşerek, iyice birbirine girdikleri zaman söylemiş oldukları, "**Esse'n-nebâtu ve'ş-şa'aru**" şeklindeki ifadelerine dayandığını söylemiştir. Ayetteki **meta'** kelimesiyle, onların yararlandıkları şeyler murad edilmiştir.

İlâ hîn kelimesi ile onların eskiyecekleri zaman kastedilmiştir. Bunun, "ölünceye kadar"; "belli bir müddete kadar" ve "Kıyamete kadar" gibi manalara da geldiği ileri sürülmüştür.

Buna göre şayet, "**metâen** kelimesi, **esâsen** kelimesi üzerine atfedilmiştir. Halbuki atıf, başka olmayı gerektirir. O halde, "**esâs**" kelimesi ile "**metâ'** " arasında ne fark vardır?" denilirse, biz deriz ki:

Doğruya en yakın olan şudur: "**Esâs**" kelimesi, kişinin giyindiği ve örtünmede, cinsi münasebet esnasında üzerine çektiği şeylerdir. "**Metâ'** " ise, evlere döşenilen ve kendisiyle evlerin tezyin edildiği şeylerdir.

★ ★
★

Barınak ve Korunaklar

وَٱللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِّمَّا خَلَقَ ظِلَٰلًا وَجَعَلَ لَكُم مِّنَ ٱلْجِبَالِ أَكْنَٰنًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَٰبِيلَ
تَقِيكُمُ ٱلْحَرَّ وَسَرَٰبِيلَ تَقِيكُم بَأْسَكُمْ ۚ كَذَٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُۥ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ ﴿٨١﴾ فَإِن تَوَلَّوْا
فَإِنَّمَا عَلَيْكَ ٱلْبَلَٰغُ ٱلْمُبِينُ ﴿٨٢﴾ يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ ٱللَّهِ ثُمَّ يُنكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ ٱلْكَٰفِرُونَ ﴿٨٣﴾

"Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaydı. Dağlardan size, yuvalar, siperler yaptı. Hararetten sizi koruyacak libaslar, harpte sizi koruyup himaye edecek giyimler yarattı. İşte O, bu suretle üzerinizdeki nimetini tamamlıyor.

Ta ki, teslimiyetle itaat edesiniz. Eğer yine yüz çevirirlerse, artık senin üzerine düşen, apaçık bir tebliğdir. Onlar, hem Allah'ın nimetlerini itiraf ederler, hem de yine onu inkâr ederler (nankörlük yaparlar). Çoğu, kâfir kimselerdir onların"

(Nahl, 81-83)

Bil ki insan, ya mukîm olur ya da yolcu. Yolcu da, ya beraberinde çadır, kıl çadır gibi şeyleri götürmesi mümkün olan bir zengin olur, veyahut da bu mümkün olmaz. Binaenaleyh bu, üç kısmı teşkil eder:

Birinci kısma gelince, Hak Teâlâ buna, *"Allah, evlerinizden size huzur ve sükun (yeri) yaptı"* (Nahl, 80);

İkinci kısma, *"Sizin için, davar derilerinden evler yaptı"* (Nahl, 80);

Üçüncü kısma da, وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالاً *"Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaydı"* buyurarak işaret etmiştir. Bu böyledir, zira yolcunun, sayesinde gölgeleneceği bir çadırı bulunmadığı zaman, mutlaka duvar ve ağaç gibi başka şeylerle gölgelenmesi gerekir. Bazan da o kimse, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Üstünüze bulutu gölge yapmıştık"* (Bakara, 57) buyurduğu gibi, bulutlarla gölgelenir.

Daha sonra Allah Teâlâ وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ أَكْنَاناً *"Dağlardan size yuvalar, siperler yaptı"* buyurmuştur. **Eknân** kelimesinin müfredi, tıpkı **ahmâl** kelimesinin müfredinin **himl** (yük) oluşu gibi, **kinn** kelimesidir. Ancak ne var ki bu ifadeyle, bir şeyi koruyan, himaye eden herşey kastedilmiştir. Nitekim birisi, bir kovuk ve yuvada, mağarada bulunduğu zaman, **"istekenne ve ekenne"** denilir. Bil ki Arapların beldeleri çok sıcaktır. Onların gölgeye ve sıcaktan korunmaya olan ihtiyaçları çok fazladır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak bütün bunları, büyük nimetler sadedinde zikretmiştir. Hem iklimi mutedil beldeler, hem de mutedil zamanlar, hemen hemen hiç yok gibidir. Genel olan durum, ya sıcağın, ya da soğuğun fazla olmasıdır. O halde, bütün durumlarda insanın, sığınacağı bir meskeninin bulunması mutlaka gerekir. Dolayısıyla, böyle bir şey vermek, büyük bir nimet olur.

Giyecek Nimeti

Cenâb-ı Hak, meskun durumunu zikredince, bundan sonra da giyim durumundan bahsederek, وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابِيلَ تَقِيكُمْ بَأْسَكُمْ *"Hararetten sizi koruyacak giysiler, harbte sizi koruyup himaye edecek giysiler yarattı"* buyurmuştur. **Serâbîl** "gömlekler" demek olup, tekili, **"sirbâl"** kelimesidir. **Zeccâc** şöyle der: "Gömlek, zırh, önlük vs. gibi giydiğin her şeye, **"sirbâl"** denilir. Bu görüşün doğruluğuna, **"Serâbîl"**in şu iki kısma ayrılması da delâlet eder:

1) Sıcaktan-soğuktan koruyan **"sirbâl"**

2) Kendisiyle, zararlardan ve harpteki şeylerden korunulan "**sirbâller**" ki bu da, zırhtır, önlük vb. şeylerdir. O halde bu, her iki kısmın da, "**serâbil**" nevinden olduğuna delalet eder."

Yalnız Sıcağın Zikredilmesinin İzahı

Buna göre şayet, "Cenâb-ı Hak, niçin sıcağı zikretti de, soğuktan bahsetmedi?" denilirse, biz deriz ki, ulemâ buna birkaç açıdan cevap vermiştir.

Birinci Vecih: Atâ el-Horasanî, şöyle der: "Bu sözün muhatabı Araplar olup, beldeleri ise, son derece sıcaktır. Binâenaleyh, onların sıcaktan korunmaya olan ihtiyaçları, soğuktan korunmaya olan ihtiyaçlarından daha fazladır. Nitekim Cenâb-ı Hak, diğer elbise çeşitleri daha kıymetli olmasına rağmen, *"yünlerinden, yapağılarından ve kıllarından"* (Nahl, 80) buyurmuştur. Ancak ne var ki Cenâb-ı Hak, onlar bu tür şeyleri giymeye fazla alışkın oldukları için, bunları zikretmiştir. Nitekim, onlar doluyu bildiklerinden ötürü, *"Allah gökten dolu indiriyor"* (Nur, 43) buyurmuştur. Halbuki, Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği kar, daha çok ve muhteşemdir. Ancak ne var ki Araplar bunu bilmedikleri için, (bundan bahsetmemiştir.)

İki Zıddın Birbirini Hatırlatması

İkinci Vecih: Müberred: "İki zıddan birbirinin zikredilmesi, diğerine dikkat çekmek içindir" demiştir. Ben de derim ki: Aklî ilimlerde, "İki zıddan birisini bilmek, diğerini bilmeyi de icap ettirir" şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Çünkü insanın aklına ve gönlüne, her ne zaman sıcaklık fikri gelirse, aynı zamanda onun gönlüne soğukluk fikri de gelir. Işık-karanlık, siyah-beyaz vb. şeyler hakkında da durum aynıdır. Dolayısıyla onlardan birini hatıra getirmek, peşinden diğerini hissetmeyi, hatırlamayı gerektirince, onlardan birisini zikretmek, diğerini zikretmeye gerek bırakmaz.

Üçüncü Vecih: Zeccâc: "Sıcaktan koruyan, soğuktan da korur. O halde, bunlardan birini zikretmek, diğerini zikretmekten müstağni kılar" demiştir.

Buna göre şayet, "(Ayette) zıddının zikredilmesi daha evla olurdu. Çünkü sıcağı savuşturmada, daha fazla külfete girmeden, gömlek yeterlidir. Ama soğuk, ancak daha fazla giyim ile savuşturulabilir" denilirse, biz deriz ki:

Tek bir gömlek, sıcağı savuşturunca, gömleklerin sayısını çoğaltmak soğuğu da savuşturur. Böylece, bahsettiğimiz hususun doğru olduğu anlaşılmış olur.

Zırhlar

Cenâb-ı Hak, *"Harbte sizi koruyup himaye edecek giysiler yarattı"* buyurmuştur.

Allah bu ifadeyle, demir zırhları kastetmiştir. **Be's** kelimesi şiddet manasına olup burada, mızrakla dürtmenin, kılıçla vurmanın ve ok atmanın şiddeti kastedilmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ dünya nimetlerinin çeşitlerini sayınca, كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ *"İşte O, bu suretle üzerinizdeki nimetini tamamlıyor"* buyurmuştur. Bu, "O, sizin için bu tür şeyleri yaratmak ve onları size in'âm etmekle nimetini tamamlar. Çünkü O, size dinî ve dünyevî nimetlerini tamamlayıp kemâle erdirir ki, لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ *"Ta ki, teslimiyetle itaat edesiniz."*

İbn Abbas bu ifadeye, "Böylece, ey Mekke halkı, sizler, rablığı sırf Allah'a tahsis edesiniz ve bu tür nimetleri vermeye, O'ndan başka hiç kimsenin kâdir olamayacağını bilesiniz diye" manasını vermiştir. Yine **İbn Abbas**'ın bu kelimeyi **tâ**'nın fethasıyla **teslemûn** şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki, buna göre mana: "Biz size bu gömlekleri, harbin şiddetinden uzak ve salim olmanız için verdik" şeklinde olur. Yine bu kıraate göre mananın, "Biz size bu nimetleri, üzerlerinde iyice tefekkür edip iman edesiniz ve böylece de Allah'ın azabından sâlim, korunmuş, uzak kalasınız diye verdik" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ *"Eğer yüz çevirirlerse, artık senin üzerine düşen, apaçık bir tebliğdir"* buyurmuştur. Yani, "Ey Muhammed, eğer onlar yüz çevirip döner de, böylece dünya lezzetlerini, atalarına uymayı ve küfürde haddi aşmayı tercih ederlerse, bu suçu muhakkak ki kendi aleyhlerine olarak işlemişlerdir. Sana düşen görev ise, eksiksiz tam bir tebliğde bulunmaktır!" demektir. Daha sonra Allah Teâlâ onların, Allah'ın nimetlerini bile bile inkâr etmelerini kınamıştır ki, bu "küfrân-ı nimette" son noktadır.

Nimeti İtiraf Vecibesi

Buna göre şayet, ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا *"sonra onu inkâr ederler"* ifadesindeki **summe**'nin manası ne demektir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, onların, hele bildikten sonra bu nimetlere nankörlük etmelerinin aklın alamayacağı bir şey olduğuna delalet etmek içindir. Çünkü, nimeti görüp, bilip tanıyanın yapması gereken şey, onu inkâr etmek değil, kabul ve (Allah'ın bir nimeti olarak) ikrar etmesidir.

Nimetten Maksat

Bu ayetteki "**nimet**" ile de neyin murad edildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) **Kadî** şöyle der: "Bununla, Allah Teâlâ'nın, geçen ayetlerinde bahsettiği bütün

nimetlerinin nevileri kastedilmiştir. Onların o nimetleri inkâr etmelerinin manası ise, onların bu hususdaki şükür ve ibadetleri sırf Allah'a tahsis etmemeleri; tam aksine, o nimetler için başkasına teşekkürde bulunmalarıdır. Bir de onların, "Bu nimetler, bu putların şefaati sayesinde meydana gelmiştir" demeleridir."

2) Bununla onların Hz. Muhammed (s.a.s.)'in peygamberliğinin hak olduğunu önce anlamaları, sonraysa onu inkâr etmeleri kastedilmiştir. Çünkü onun nübüvveti çok büyük bir nimettir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz seni, alemlere ancak rahmet için gönderdik"* (Enbiya, 107) buyurmuştur.

3) Bu tabirin manası, "Onlar Allah'ın nimetini bilirler, tanırlar, ama o nimetleri, Allah'ın rızasını talep etme uğrunda sarfetmezler, kullanmazlar" demektir.

Daha sonra Allah Teâlâ وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ *"Çoğu kâfir kimselerdir onların"* buyurmuştur.

"Bütün" Hakkında "Ekser" Tabirinin Kullanılması

Buna göre şayet "Hepsi kâfir olduğu halde, "ekserisi kâfirdir" demenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Buna birkaç bakımdan cevap verebiliriz:

1) Allah *"onların ekserisi"* buyurdu, zira onların içinde, haklarında delil kaim olmayan mükellefiyet yaşına gelmemiş veyahut da aklı noksan, bunak olan kimseler bulunuyordu. Dolayısıyla O, bu ifadeyle, baliğ olanlarla aklı başında olan, bunak olmayan kimseleri kastetmiştir.

2) Buradaki "kâfir" sözüyle "küfr-i inâdî" ile kâfir olanlar kastedilmiştir. Bu durumda biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak böyle buyurmuştur. Zira onların içinde, inatçı olmayan, aksine Hz. Peygamber'in doğruluğunu bilemeyen ve Hz. Peygamber'in, Allah katından gönderilmiş hak bir peygamber olduğu kendisi tarafından anlaşılamayan kimseler de vardı.

3) Allah burada, "**ekser**" kelimesini zikredip, bütünün tamamını kastetmiştir. Çünkü bir şeyin ekserisi, o şeyin tamamı yerini tutar. Böylece, "**ekser**" kelimesinin zikredilmesi, tamamının zikredilmesi gibi olmuş olur. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın *"Hamd, ancak Allah'a mahsustur. Daha doğrusu onlar bunu bilmezler"* (Ankebut, 63) ayeti gibidir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği Gün

وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِن كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٨٤﴾ وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿٨٥﴾

"Bir gün her ümmetten birer şahid göndereceğiz. Sonra o kâfirlere izin de verilmeyecek. Onlardan tarziye de istenmeyecek. O zâlimler azabı görünce, kendilerinden hafifletilemeyeceği gibi, onlara mühlet de verilmeyecektir"

(Nahl, 84-85).

Bil ki Allah Teâlâ, o kavmin durumunun, önce Allah'ın nimetlerini tanıyıp, sonra inkâr etme şeklinde olduğunu ve onların genel hallerinin de ekserisinin kâfir olması şeklinde olduğunu beyan edince, bunun peşinden tehdîdini getirerek, Kıyametin hallerinden bahsetmiş ve, *"Bir gün her ümmetten birer şahid göndereceğiz"* buyurmuştur ki bu, o şahidlerin onların aleyhine olarak bu inkâr ve küfürde bulunduklarına şehadet edeceklerine delalet eder. Ayette bahsedilen şahidlerle, peygamberler kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetten birer şahid getirdiğimizde ve seni de onların üzerine bir şahid olarak getirdiğimiz zaman (onların hali) nice olur?"* (Nisa, 41) buyurmuştur.

Ayetteki, ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا *"Sonra o kâfirlere izin de verilmeyecek"* ifadesi ile ilgili olarak da şu izahlar yapılmıştır:

1) "Onların mazeret beyan etmelerine, özür ileri sürmelerine izin verilmeyecek." Nitekim Hak Teâlâ, *"Onlara izin de verilmeyecek ki özür dilesinler"* (Mürselât, 36) buyurmuştur.

2) Onların fazla konuşmalarına müsaade edilmeyecek.

3) Onların dünyaya, teklif yurduna yeniden dönmelerine müsaade edilmeyecek.

4) Onlar aleyhine şahidler, şahidlik ederken müsaade edilmeyecek ve şahidler şahidliğini iyi yapsınlar diye hepsi susacaklar.

5) Kendilerinin Allah'ın rahmetinden tamamen ümid kesmeleri gerektiği kendilerince anlaşılsın diye, fazla konuşmalarına müsaade edilmeyecek."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ *"Onlardan tarziye de istenmeyecek"* buyurmuştur.

İstî'tâb rızalık isteme demektir. Kişi, hoşnutluk istediğinde muarızın rızalık vereceğine iyice inanırsa ondan rızalık ister. Rızalık istememek onun öfkesinin devam ettiğini gösterir.

Daha sonra, Allah Teâlâ bu tehdidini te'kîd ederek وَإِذَا رَأَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ *"O zalimler azabı görünce, kendilerinden hafifletilmeyeceği gibi, onlara mühlet de verilmeyecektir"* buyurmuştur. Bu, "Müşrikler Allah'ın azabını görüp, onun içine düştüklerinde, onlardan bu azab hafifletilmeyecek, onlara ne mühlet verilecek, ne de geri bırakılacaklardır. Çünkü orada tevbe söz konusu değildir" demektir. Bu hususta sözün özü, kelamcıların söyledikleri şu hususdu: "Azabın menfaat şaibelerinden (kırıntılarından) uzak ve berî olması gerekir." İşte bu ayetteki, *"Kendilerinden (o azab) hafifletilmeyecek"* ifadesi ile anlatılmaktadır. Azabın devamlı olması gerekir. Bu da ayetteki, *"Onlara mühlet de verilmeyecektir"* ifadesi ile anlatılmaktadır.

★ ★
★

Sahte Tanrıların Fayda Vermeyişleri

وَإِذَا رَأَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَٰؤُلَاءِ شُرَكَاؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُو مِن دُونِكَ ۖ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٨٦﴾ وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ ۖ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٨٧﴾

"Allah'a ortak koşanlar, ortaklarını görünce, "Ey Rabbimiz, bunlar senden başka taptığımız ortaklarımızdır" diyecekler. Bunlar da onlara şu sözü atacaklar: "Siz, hiç şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız." O gün Allah'a teslimiyetlerini arzetmişler ve düzmüş oldukları yalancı tanrıları ise, onları bırakıp gitmişlerdir"

(Nahl, 86-87).

Bil ki bu da, müşriklere yönelik ilahî va'îdin devamıdır. "Şürekâ" (ortaklar)ın ne demek olduğu hususunda iki görüş vardır:

Şirklerden Maksat

Birinci Görüş: Allah Teâlâ, müşriklerin toplamış oldukları putlara hayat verir. Onlara hayat vermesinin maksadı ise, müşriklerin onların son derece zillet ve hakaret içine düşmüş olduklarını görmeleri, o putların da müşrikleri yalanlamalarıdır. Bütün bunlar, müşriklerin kalblerindeki gam, keder ve pişmanlığın fazlalaşmasına sebep olacak şeylerdir. Allah Teâlâ bu putları, şu iki sebepten ötürü *"ortaklar"* diye tavsif etmiştir:

1) Kâfirler onlara, Allah'ın ortakları dedikleri için.

2) Kâfirlerin putlara, mallarından pay ayırdıkları, (böylece adeta onları kendilerine ortak edinmiş oldukları) için.

İkinci Görüş: Buradaki *"ortaklar"* ile, kâfirleri küfre sürükleyen şeytanlar kastedilmiştir. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür. O, şu sebepten ötürü bu görüşü benimsemiştir: "Çünkü Allah Teâlâ ayette, bu ortakların, müşriklere, "Sizler yalancılarsınız" dediklerini bildirmektedir. Putlar ise canısız varlıklardır. Binaenaleyh bu sözü onlar söylemiş olamazlar. Bu sebeple, bu sözün ortaklardan çıkmış olmasının doğru olabilmesi için, bu "ortaklar" ile şeytanların kastedilmiş olması gerekir." Bu, uzak bir görüştür. Çünkü Allah Teâlâ, o putlarda hem hayat, hem akıl, hem de konuşma gücünü yaratmaya kâdirdir. Bu durumda onların bu sözü söylemeleri mümkün olur.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, müşriklerin o "ortakları" gördüklerinde, رَبَّنَا هٰؤُلَآءِ شُرَكَآؤُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ *"Ey Rabbimiz, bunlar, senden başka taptığımız ortaklarımızdır"* diyeceklerini bildirmiştir. Buna göre şayet, "Onların bu sözü söylemelerinin sebebi nedir?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) **Ebu Müslim el-İsfehânî** şöyle demiştir: "Müşriklerin maksadı, bu günahı o putlara yüklemektir. Onlar böylece, bunun kendilerini Allah'ın azabından kurtaracağını veya hiç olmazsa azablarının eksiltilmesine vesile olacağını sanmışlardır. İşte bu anda, putlar onları yalanlamışlardır."

Kâdî ise şöyle der: "Bu uzak bir ihtimal. Çünkü kâfirler, âhirette azab-ı ilâhinin başlarına geleceğini, kendileri için hiçbir yardım, fidye ve şefaatin olamayacağını zaten kesin olarak biliyorlardı."

2) Müşrikler bu sözü, putların hiçbir günahı olmadığı halde, orada bulunuşlarına şaşarak ve kendilerinin onlara ibadet etmiş oldukları için hata ettiklerini itiraf etmek için söylemişlerdir.

Daha sonra Allah Teâlâ, putların da onları yalanlayacaklarını bildirerek, فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ *"Bunlar da onlara şu sözü atacaklar: "Siz, hiç*

şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız" buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ, o putlara hayat, akıl ve konuşma kabiliyeti verir, böylece onlar bu sözü söylerler" demektir. Ayetteki, إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ *"Siz, hiç şüphe yok ki kesinlikle yalancılarsınız"* ifadesi, الْقَوْلَ 'den bedeldir. Buna göre ifadenin takdiri, فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمْ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ *"Bunlar da onlara, "Siz hiç şüphe yok ki, kesinlikle yalancılarsınız"* sözünü atarlar, söylerler" şeklindedir.

Putların Müşrikleri Tekzib Etmeleri

Eğer, "Müşrikler, putlara işaret ettiklerinde, "Bunlar, senden başka taptığımız ortaklardır" derler. Müşrikler bu sözlerinde doğrudurlar. Hal böyle iken daha nasıl putlar onlara, "Siz yalancılarsınız" demişlerdir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta bazı izahlar yapılmıştır ve en doğrusu şudur: Onların, "Taptığımız ortaklarımız bunlardır" şeklindeki sözleri ile, "Bunlar ibadette Allah'ın ortakları olduğuna inandığımız kimselerdir" manası kastedilmiştir. Bu durumda putlar onları, bahsettikleri bu ortaklık hususunda yalanlamışlardır. Bu ifade ile, "Siz, bizim ibadete müstehak olduğumuzu söylemeniz bakımından yalancısınız" manasının kastedildiği de ileri sürülmüştür. Buna Hak Teâlâ'nın, *"Hayır, öyle değil, (ahirette) o (tanrıları) onların kendilerine tapmalarını reddedecekler"* (Meryem, 82) ayeti de delalet eder.

Cenâb-ı Hak, sonra da وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ *"O gün Allah'a teslimiyetlerini arzederler"* buyurur. Kelbî bunun: "O gün, hem tapan (müşrikler) hem tapılan (putlar) Allah'a teslim olur. O'nun Rableri olduğunu, ortaklardan ve benzerlerden berî olduğunu kabul ederler" manasında olduğunu söylemiştir.

Ayetteki, وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ *"Düzmüş oldukları yalancı tanrıları ise, onları bırakıp gitmişlerdir"* ifadesi ile ilgili şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun, "O gün onlardan, şeytanın kendilerine Allah'ın bir ortağı, eşi ve çocuğu vardır diye yutturduğu şeyler, silinir, yok olur gider" manasında olduğu ileri sürülmüştür:

b) Bu ifadenin, "Onların ilahlarının Allah katında kendilerine yardımcı ve şefaatçi olacağı kuruntusu, boşa çıkar, kaybolur gider" manasında olduğu da söylenmiştir.

★ ★
★

Saptıranların Akıbeti

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ ﴿٨٨﴾

"Kâfir olup da Allah'ın yolundan menedenler yok mu, biz, çıkardıkları fesâda mukâbil, azaplarına azap katacağız"

(Nahl, 88).

Bil ki Allah Teâlâ kâfirlerle ilgili va'îdinden bahsedince, bunun peşinden, küfrünün yanısıra başkalarını da Allah'ın yolundan alıkoyma suçunu işleyen kimselere yönelik va'îdini zikretmiştir. Ayetteki, وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ *"Allah'ın yolundan menederler"* ifadesi ile ilgili şu iki izah yapılmıştır:

a) Bunun manasının, **"Mescid-i Haram'dan (Kâ'be'den) menederler"** şeklinde olduğu söylenmiştir ki en doğru olan, bu ifadenin, "Allah'a, Resûlullah'a ve bütün şer'î hükümlere iman etmekten alıkoymayı içine almış olmasıdır. Çünkü lafız umûmîdir, bunu sınırlandırmanın gereği yoktur.

Azablarının Kat Kat Olması

Cenâb-ı Hak, زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ *"Azablarına azab katacağız"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, küfürlerine, başkalarını imandan çevirmeyi katınca, gerçekte küfürlerine küfür katmış olurlar. Bundan dolayı da Allah Teâlâ onların azablarını artırır" demektir. Hem sonra onlara tâbî olanlar, onlara küfür hususunda tâbî olmuşlardır. Binâenaleyh hem Hak Teâlâ'nın, *"Onlar mutlaka kendi yüklerini de, o yükleriyle beraber daha nice yükleri de yükleneceklerdir"* (Ankebût, 13) ayetinden, hem de Hz. Peygamber (s.a.s)'in: مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim kötü bir adet icat ederse, hem kendisinin hem de Kıyamete kadar bu adet ile amel edenlerin günahı ve vebali onun üzerinedir"*[32] hadis-i şerifinden dolayı, onlara, tâbî olanların cezasının bir mislinin de verilmesi gerekir.

Bazı müfessirler, ayette bahsedilen bu azab artırmanın tafsilatına girerek şöyle demişlerdir: **"İbn Abbas** (r.a), ayette bahsedilen ziyade ile, Arş'ın altından akan ve üçü ile geceleri, ikisi ile de gündüzleri azab olundukları beş ateş nehrinin kastedildiğini söylemiştir." Bazıları da, buna "Biz, onların azabını, çok büyük develer gibi olan yılan ve akreplerle artırırız. Böylece onlar o akrep ve yılanlardan kaçıp, cehenneme sığınırlar" manasını vermişlerdir. Bazıları da şöyle demişlerdir: "O akreplerden

32) İbn Mâce, Mukaddime, 14 (1/74-75).

herbirinin üzerinde üçyüz çukur ve her çukurda üçyüz testi zehir vardır." Yine bu akreplerin, uzun hurma ağaçları gibi dişleri bulunduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ *"Çıkardıkları fesattan ötürü"* buyurmuştur. Yani, "Azaba azab katma, ancak onların, başka insanları da imandan alıkoymuş olmaları şartına bağlanmıştır" demektir. Bu da, başkalarını küfre ve sapıklığa davet edenin azabının daha büyük; yine aynı şekilde başkalarını da hakka ve dine davet edenin Allah katındaki kadr-ü kıymetinin daha büyük olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Peygamberin Ümmeti Hakkında Şahitliği

وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ ۚ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿٨٩﴾

"O gün, her ümmetin içinden, kendilerinin aleyhine birer şâhit göndereceğiz ve seni de onların üzerine bir şâhit olarak getireceğiz. Sana bu kitabı, herşey için bir tibyân, bir hidayet, bir rahmet ve müslümanlar için bir müjde olmak üzere, peyderpey indirdik"

(Nahl, 89).

Bil ki bu, mükellefleri günahlardan alıkoyacak olan, bir diğer va'îd (tehdid)dir. Yine bil ki "ümmet", topluluk, cemaat ve millet demektir.

Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz deriz ki: Ayetle ilgili şu iki görüş vardır:

1) Bu ifade ile, her peygamberin (Kıyamette) kendi ümmeti aleyhine şahit olacağı kastedilmiştir.

2) Dünyada mevcut olan her topluluk ve kavmin içinde, mutlaka aleyhlerine şahitlik edecek bir kimse bulunur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in asrında olanlar hakkında şahit ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'dir. Bunun delili, *"Böylece insanlara karşı şahitler olasınız ve bu peygamber de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye, sizi vasat (orta-âdil) bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) ayetidir.

Peygamberden Sonra Şahitlik

Yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in zamanından sonraki bütün zamanlarda mutlaka şahitlerin bulunacağı sabittir. Dolayısıyla anlatılan bu şeylerden, her asrın, insanlar hakkında şahitlik edecek şahitlerden hâlî olmadığı netıcesi çıkar. O şahidin ise, mutlaka hata etmemesi gerekir. Aksi halde o da başka bir şahide muhtaç olur ve bu iş sonsuza uzar (teselsüle girer) ki, bu bâtıldır. Böylece her asırda, mutlaka sözleri hüccet olan bir topluluğun bulunacağı sabit olmuş olur ki bu da, icmâ-ı ümmetin hüccet olmasını gerektirir.

Ebu Bekir el-Esamm şöyle demektedir: "Ayette bahsedilen "**şâhit**" ile, Allah Teâlâ'nın (Kıyamette), insanın şu on uzvunu konuşturması kastedilmiştir. O zaman bu uzuvlar, insanın aleyhine şahitlik ederler. Bunlar, iki kulak, iki göz, ayaklar, eller, deri ve dildir. Bunun delili, Allah Teâlâ'nın ayetteki "şahid"i, *"içinden, kendi nefislerinden"* diye tavsîf etmiş olmasıdır. Bu uzuvların, kişinin kendisinden olduğunda şüphe yoktur."

Kâdî, Ebu Bekr el-Esamm'a şu şekilde cevap verir:

1) "Allah Teâlâ, *"Kendilerinin aleyhine"* buyurmuştur ki bu, "O ümmetin aleyhine" demektir. Binâenaleyh şâhitlerin, başka olması gerekir.

2) Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetin içinden"* buyurmuştur. Binâenaleyh şâhitlerin, ümmetten olması gerekir. Halbuki uzuvlarımızdan herhangi birini "ümmetten" diye nitelememiz doğru olmaz. O şâhitlerin, peygamberler olduğunu söylemek de uzak bir ihtimaldir. Çünkü onların, insanlara peygamber olarak gönderilmeleri, zarûrî-kesin olarak bilinen bir husustur. Binâenaleyh ayeti bu manaya hamletmenin bir manası yok."

Her Şeyi Açıklayan Kitap

Allah Teâlâ daha sonra وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَاناً لِكُلِّ شَيْءٍ *"Sana bu kitabı, herşey için bir tibyan... olmak üzere peyderpey indirdik"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu ifadenin, daha önceki ifade ile irtibat ve münasebeti şudur: Cenâb-ı Hak, *"Seni de onların üzerine bir şâhit olarak getireceğiz"* buyurunca, insanların, mükellef tutuldukları bütün hususlardaki mazeret ve engellerini giderdiğini; dolayısı ile kendilerinin ileri sürebilecek hiçbir hüccet ve mazeretlerinin kalmadığını beyan buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Kitap Yalnız Dinî Meseleleri Açıklar

Bazıları şöyle demişlerdir: "Kur'ân, herşey için bir "**tibyan**" (açıklama)dır. Çünkü ilimler, ya dinîdir, ya değildir. Dinî olmayan ilimlerin bu ayetle ilgisi yoktur. Çünkü Allah Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Kerim'i, dinî ilimleri ihtiva etmiş olması bakımından medhettiği zarûrî olarak bilinmektedir. Dinî olmayan ilimlere iltifat edilmez. Dinî ilimler de ya usûle dâirdir, ya furû'a dâirdir. Usûl ilminin tamamı Kur'ân'da mevcuttur. Furû ilmine gelince, Kur'ân'da mufassal olarak ele alınanlar hariç, "Asıl olan berâet-i zimmettir." Bu da, Kur'ân'da bulunanlar dışında, Allah'tan taraf bir mükellefiyet yüklenmediğine delâlet eder. Bu böyle olunca, "kıyas"ın olduğunu söylemek bâtıl olur ve Kur'ân bütün hükümlerin izahını tastamam yapmış olur."

Kur'ân'ın Delâlet Yolu İle Herşeyi İhtiva Etmesi

Fakîhler ise şöyle demişlerdir: "Kur'ân, her şey için bir **tibyan** (açıklama)'dır. Çünkü Kur'ân, icmâ, haber-i vâhid ve kıyasın hüccet olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh bu temel delillerden, herhangi biri ile sâbit olan bir hüküm, Kur'ân ile sabit olmuş bir hüküm olmuş olur." Bu konunun izahı, A'râf Sûresi'nde ayrıntılı olarak geçmiştir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Vâhidî, senedli olarak, **Zeccâc**'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "**Tibyân**, beyân (açıklama) manasında bir isimdir. "**Tilkâ**"da "**tibyân**" gibi (karşılaşma manasına) bir isimdir." **Sa'leb**, Kûfelilerin; **Müberred** de, Basralıların şöyle dediklerini rivayet etmişlerdir: "**Tibyân**" ve "**Tilkâ**" kelimeleri hâriç, hiçbir masdar, "**tif'âl**" vezninde gelmez. Bu iki lafzı bir tarafa bıraktığında, senin için kıyas (kâide) normalleşir ve masdar olanlar için, mesela "**tesyâr**", "**tezkâr**" ve "**tekrâr**" kelimelerinde olduğu gibi, bütün bu gibi masdarların, tâ'nın fethası ile, "tef'âl" vezni üzere geldiğini, "**timsâl**" ve "**tiksâr**" kelimelerinde olduğu gibi, her ismin de, tâ'nın kesresi ile "tif'âl" vezni üzere geldiğini söylersin.

* *
*

Emir ve Yasakları Toplayan Ayet

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٩٠﴾

"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder, taşkın kötülüğü, münkeri, zulmü ve kendini beğenmeyi nehyeder. Size öğüt verir ki, iyice dinleyip tutasınız"

(Nahl, 90).

Bil ki Allah Teâlâ, va'd ve va'îdini, tergib (teşvik) ve terhibini (korkutmasını) iyice ortaya koyunca, bunun peşinden, *"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği emreder"* ayetini getirmiş ve ayette, farz ve nafile olarak, mükellefiyetle ilgili herşeyi, umumî ve hususî olarak, ahlâk ve âdâbla ilgili herşeyi emretmiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Osman İbn Maz'ûn (r.a)'un Bu Ayetle İmana Gelmesi

Bu mesele, ayetin faziletini izah hususundadır. **İbn Abbas** (r.a.), **Osman b. Maz'un**'un şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Ben öncelikle Hz. Peygamber (s.a.s)'den utandığım için müslüman olmuştum. Islâmiyet kalbimde yer etmemişti. Derken bir gün onun yanındaydım. O (s.a.s) bana birşeyler anlatıyordu. Birden gözü göğe doğru dikildi. Sonra gözünü sağa doğru çevirdi. Sonra bunu tekrar yaptı. Ona bunu sorduğumda O, "seninle konuşurken, Cebrail sağ tarafıma indi ve *"Allah adaleti ve ihsânı emreder. Adalet, Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmek; ihsan da, farzları yerine getirmek; "Akrabaya verme" de, akrabayı ziyarettir. Yine Allah "fahşâ"yı, yani zinâ'yı, münkeri, yani, şeriat ve sünnette olmayan her şeyi ve "bağy"i yani, başkasının hukukuna tecavüzü,zulmü ve kendini beğenmişliği nehyediyor" dedi"* buyurdu. İşte o anda kalbime iman düştü. Bunun üzerine **Ebu Tâlib**'e geldim ve durumu haber verdim. O: "Ey Kureyş topluluğu, kardeşimin oğluna uyun, kurtulursunuz. Yemin olsun ki ister doğru olsun, ister yalancı olsun, o, size ancak güzel ahlâkı emrediyor" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s), amcasındaki bu yumuşaklığı görünce, *"Amcacığım, insanlara bana tâbî olmalarını tavsiye ediyor da, kendini unutuyor musun?"* dedi ve onu imana çekmeye çaba sarfetti, ama o müslüman olmaktan çekindi. İşte bunun üzerine, *"Sen, sevdiğin kimseyi hidayete erdiremezsin"* (Kasas, 56) ayeti nâzil oldu."

İbn Mes'ûd (r.a)'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Kur'ân'da hayır ve şerlerin hepsini toptan ifâde eden ayet, bu ayettir." **Katâde**'den de: "Câhiliyye devrinde yapılan ve hoş kabul edilen bütün güzel huyları, Allah bu ayette emretmiş, bütün kötü şeyleri de bu ayette nehyetmiştir."

Kâdî, Tefsir'inde, **İbn Mâce**'den, **Hz. Ali**'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah Teâlâ, peygamberine peygamberliğini bütün kabilelere açıktan ilan etmesini emretmişti. Ben ve **Ebu Bekir**, onunla birlikte çıktık. Derken kendini beğenmiş oldukları görünen bir topluluğa uğradık. **Hz. Ebu Bekir** (r.a) "Bu topluluk, hangi

kabiledendir?" diye sorunca, onlar, "**Şeybân b. Sa'lebeoğulları**'ndan cevabını verdiler. Hz. Peygamber (s.a.s) onları, kelime-i şehâdeti getirmeye (tevhide) ve kendisine destek olmaya davet etti. Çünkü Kureyş onu yalanlamıştı. (Onlardan), **Makrûn b. Amr**, "Ey Kureyş'in kardeşi, bizi neye davet ediyorsun?" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) *"Şüphesiz ki Allah, adaleti, iyiliği akrabaya vermeyi emreder"* ayetini okudu. **Makrûn** da: "Allah'a yemin olsun ki sen güzel ahlâka ve iyi şeylere davet ediyorsun. Seni yalanlayan ve sana karşı birbirine destek olan, iftirâ etmiştir" dedi. **İkrime** demiştir ki: Hz. Peygamber (s.a.s) bu ayeti, **Velîd**'e okuyunca, **Velîd** bunu tekrar okumasını istedi, daha sonra da: "Bu sözde bir tatlılık ve güzellik var" dediği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in إِنَّ اللّٰهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذِّبْحَةَ وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ وَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ *"Allah herşey hususunda ihsanı (iyi yapmayı ve iyi davranmayı) yazdı. Binâenaleyh öldürdüğünüzde, öldürmeyi güzel yapın; kestiğinizde de kesmeyi güzel yapın. Sizden biri (önce bıçağını) bilesin, sonra keseceği hayvana gitsin"*[33] dediği rivayet edilmiştir.

İKİNCİ MESELE
Adl ve İhsan

Alimler, bu ayetin tefsiri hususunda çok söz soylemişlerdir. Mesela, **İbn Abbas**'ın rivayetlerinin birinde, "Adalet, Allah'tan başka ilah olmadığına şehâdet etmek; İhsan, farzları yerine getirmektir" demiş; bir başka rivayetinde ise, "Adalet, Allah'ın eşi-ortağı olmadığını söylemen; ihsan, Allah'a sanki görüyormuş gibi ibadet etmen ve kendin için arzuladığın herşeyi insanlar için arzulamandır. Eğer o insan bir mü'min ise, onun imanının artmasını arzu edersin; yok eğer bir kâfir ise, İslâmî açıdan kardeşin olmasını (imana girmesini) arzu edersin" demiştir. Yine ondan gelen bir üçüncü rivayette ise, "Adalet, tevhid; ihsan ise, tevhidde ihlaslı olmadır" demiştir. Başkaları da, "Cenâb-ı Hak buradaki "**adalet**" ile, işlerdeki ve fiillerdeki adaleti ve iyiliği; ihsan ile de sözlerdeki (adalet) ve iyiliği kastetmiştir. Binâenaleyh yaptığın, hep adâlet, söylediğin de hep ihsan olmalıdır" demişlerdir.

Allah Teâlâ, وَإِيتَآئِ ذِي الْقُرْبَىٰ *"Akrabaya vermeyi (emreder)"* buyurmuştur. Bu ifade ile, mal ile yapılan sıla-i rahmi (yardımı) kastetmiştir. Eğer mal ile mümkün değilse, duâ ile (yani akrabalar için dua ederek) yapılan sıla-i rahmi kastetmiştir. **Ebu Müslim**, babasından Hz. Peygamber (s.a.s)'in: إِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ ثَوَاباً صِلَةُ الرَّحِمِ إِنَّ أَهْلَ الْبَيْتِ لَيَكُونُوا فُجَّاراً فَتَنْمِي أَمْوَالُهُمْ وَيَكْثُرُ عَدَدُهُمْ إِذَا وَصَلُوا أَرْحَامَهُمْ *"Taatların mükâfaatı, en çabuk verileni sıla-ı rahimdir. Bir ev halkı günahkâr olabilir. Ama onlar sıla-i rahim yaptıkları zaman, malları artar, sayıları çoğalır"*[34] buyurduğunu, rivayet etmiştir.

33) Tirmizî, Diyât, 14 (4/23).

34) Kenzu'l-Ummal, 3/6957-6958.

Fahşâ, Münker ve Bağy

Cenâb-ı Hak, وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَآءِ *"...taşkın kötülükten nehyeder"* buyurmuştur. Ayette bahsedilen "**fahşâ**"nın, zina, cimrilik ve ister büyük ister küçük, ister fiile isterse de sözle ilgili olsun, her türlü günah anlamına geldiği ileri sürülmüştür.

Ayette geçen **münker**'in ise "Allah'ı inkâr etmek" olduğu ileri sürüldüğü gibi, "**münker**'in, herhangi bir şeriat ve sünnette olmayan şey demek olduğu da ileri sürülmüştür.

Ayet-i kerimedeki **bağy** hakkında "kibir ve zulümdür" denildiği gibi, bu, "Senin, kardeşine haksızlık ederek zulüm yapmandır" da denilmiştir.

Bil ki, gerek emredilenler, gerekse nehyedilenler pekçoktur. Muayyen bir lafzı, muayyen bir şey için tefsir etmek, o lafızla o mana arasında bir münasebet ve ilgi bulunduğunda ancak güzel olur. Ama, böyle bir durum bulunmadığı zaman, tefsir fasit olur. Binâenaleyh, adâleti, bir şey; ihsânı da başka bir şeyle tefsir ettiğimizde, o zaman bizim, adâlet lafzının o manaya, ihsân lafzının da diğer manaya münasib ve uygun olduğunu beyan edip açıklamamız gerekir. Böyle bir şeyi beyan edemediğimizde, yapılan bu tefsir, sırf tahakküm (delilsiz bir iddia) olur, herhangi bir manayı, o lafızların birisinin tefsiri kabul etmek de, onun aksini yapmaktan daha evla olmaz. Böylece, bahsettiğimiz bu izahların, bu ayetin tefsiri hususunda güçlü ve muhtemel olmadıkları sabit olmuş olur.

İtikâdda Adalet

Ben derim ki: Ayetin zahiri, Allah Teâlâ'nın şu üç şeyi, yani **adâleti, ihsanı** ve akrabaya vermeyi emrettiğine; şu üç şeyi de, yani **fahşâ, münker** ve **bağy**'i de nehyettiğine delâlet eder. Demek ki, adâlet, ihsân ve akrabaya vermek birbirinden farklı üç şeydir; yine fahşâ, münker ve bağy'in, aynı şekilde birbirinden başka üç şey olması gerekir. Çünkü bu kelimelerin birbirine atfedilmesi, başka olmayı gerektirir. Bu sebeple biz diyoruz ki: Adâlet, ifrât ve tefrit arasında, orta olan şey demektir. Bu ise, bütün her şeyde riayet edilmesi gereken bir husustur. Bu hususu mutlaka tafsilatlı olarak izah etmek gerekir. Bu cümleden olarak biz diyoruz ki:

Mükellefiyet konuları ya itikadla ilgili olur, veyahut da uzuvların ameli olur. İtikadî durumlara gelince, adaletin hepsinde gözetilmesi gerekir.

1) **İbn Abbas:** "Ayette bahsedilen "**el-adl**"den maksat, kişinin "Allah'tan başka tanrı yoktur" demesidir" demiştir. Bu hususta sözün özü şudur: Kâinatın herhangi bir ilâhının olmadığını söylemek, "ta'tîl"dir, (yani kâinatı başıboş görmektir). Bir ilâhdan daha fazlasını kabul etmek ise, şirk ve teşbîhtir ki, bu iki durum da kınanmıştır. Adl ve adâlet ise, tek bir ilâhın varlığını kabul etmektir ki, bu da insanın, "Allah'tan başka tanrı yoktur" demesidir.

2) "İlâh mevcut değildir, ona şey de denilmez" demek, sırf "ta'tîl"dir. "O, cisimdir, cevherdir, uzuvlardan müteşekkildir ve bir mekândadır" demek ise, sırf teşbihtir. "Adl" ise, cismin, cevher olmaktan, uzuvları, parçaları bulunmaktan ve bir mekânda bulunmaktan münezzeh ve berî olmak şartıyla mevcut ve hakîkî bir ilâhın bulunduğunu söylemektir.

3) İlâh, "ilim ve kudret sıfatı olmayan bir varlıktır" demek, mahzâ ta'tîl'dir. Onun, sonradan meydana gelmiş ve değişen sıfatları haiz olduğunu söylemek ise, katıksız bir teşbihtir. Adl ise, onun, hâdis olmayan değişmeyen sıfatları olduğunu kabul etmekle beraber, âlemin ilâhının, âlim, kâdir ve hayy (diri) olduğunu söylemektir.

4) Kulun, kudreti ve irâdesi olmadığını söylemek, katıksız cebirdir. Onun, fiilleri konusunda bağımsız ve yetkili olduğunu söylemek ise, mahza kudrettir ki, bu ikisi de kınanmıştır. Adl ise, kulun fiilini, Allah Teâlâ'nın onda yaratmış olduğu kudret ve yaptığı işe sevkeden sebep (dâî) vasıtasıyla yapabileceğini söylemektir.

5) Allah Teâlâ'nın, kulunu, herhangi bir günahtan sorumlu tutmayacağını söylemek, büyük bir gevşekliktir, umursamazlıktır. O'nun, kendisini itiraf eden kulunu tek bir günah sebebiyle cehennemde ebedî bırakacağını söylemek ise, son derece katı ve sert bir tutumdur. Adl ise, her "Lâ ilâhe illâllâh" deyip de, manasına o şekilde inanan herkesin cehennemden çıkacağını söylemektir. Bütün bunlar, itikad hususundaki adaletin nazar-ı dikkate alınmasıyla ilgili olarak söyleyebildiğimiz misallerdir.

Amellerde Adalet

Uzuvların fiilleriyle ilgili konulardaki adaletin gözetilmesine gelince, biz buna dair şu altı misali zikredeceğiz:

1) "Allah'ın, mükellef tutmadığını" söyleyenler, "kulun, ne taatla alakalı herhangi bir şeyi yapması ne de herhangi bir günahtan kaçınması gerekmez. Allah'ın, kulu üzerinde asla bir mükellefiyeti bulunmaz" dedikleri halde bir grup Hintli ve Maniheist ise şöyle der: "İnsanın, bütün hoş ve leziz şeylerden kaçınması, kendisine alabildiğine eziyet etmesi ve fıtratının meylettiği herşeyden sakınması gerekir!" Öyle ki Maniheistler, kendilerini hadım etmişler, evlenmekten ve hoş-leziz yiyecekleri yemekten sakınmışlardır. Hintliler ise kendilerini yakmışlar ve yine kendilerini dağın tepesinden aşağı atmışlardır. İşte bu iki yol da, mezmûm ve kınanmıştır. Mutedil ve vasat, âdil olan ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bize getirmiş olduğu bu şeriattır, dindir.

2) Hz. Musa (a.s)'nın şeratinda, son derece hakim olan, şiddet; Hz. İsa (a.s)'nın şeriatinde son derece hakim olan ise, müsamahadır. Adalet, ve orta olan ise, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatidir. Hz. Musa (a.s)'nın, kasten adam öldürmelerdeki şer'î hükmünün, tam bir kısas; Hz. İsa (a.s)'nın şer'î hükmünün ise, afv olduğu

söylenilmiştir. Ama, bizim şeriatımızda ise, kişi isterse tam ve denk bir biçimde kısas yapılmasını; isterse tam diyeti taleb edebilir. Dilerse de, affedebilir. Hem Hz. Musa'nın şeriatı, kişinin, hayızlı olan hanımından alabildiğine sakınmasını gerekli görürken, Hristiyanlık ise, hayızlı kadınla cinsî münasebette bulunmanın helâl olduğunu belirtmiştir. Adl ise, bizim şeriatımızın hükmetmiş olduğu şu hususdur: Erkeğin, o pis kana bulaşmaktan sakınması için, hanımıyla cinsî münasebette bulunması haramdır. Onu, evinden de çıkarmaması gerekir.

3) Allah Teâlâ, *"Böylece sizi, vasat (orta) bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur. Cenâb-ı Hak, bu buyruğu ile, bu ümmetin her hususta, ifrât ve tefritten uzak olmaları gerektiğini kastetmiştir. Yine O: *"Onlar ki harcadıkları vakit, ne israf, ne de cimrilik yapmazlar"* (Furkan, 67) ve *"Elini boynuna bağlı olarak asma; onu büsbütün de açıp saçma"* (İsrâ, 29) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) ibadetlerinde aşırı davranınca, Cenâb-ı Hak, *"Tâ, Hâ; biz Kur'ân'ı sana zahmet çekesin diye... indirmedik"* (Tâhâ, 1-2) buyurmuştur. Bir kısım kimse de işi iyice boşlayıp gevşeyince Cenâb-ı Hak bu sefer de: *"Yoksa sizi boş yere yarattığımızı... mı sandınız?"* (Mü'minûn, 115) buyurmuştur ki, bütün bu ayetlerden kastedilen, ortayı ve adâleti gözetmektir.

4) Bizim şeriatımız, sünnet olmayı emretmektedir. Bunun hikmeti ise şudur: O uzvun başı, alabildiğine hassas bir yapıdadır. İşte bundan dolayı da, cimâ esnasında duyulan lezzet büyük olur. Bu sebeple şayet o deri parçası o uzvun üzerinde kalsaydı, o uzuv alabildiğine hassas olarak kalırdı. Böylece, duyulan lezzet de aşırı olurdu. Ama o deri kesilince, o uzvun tepesi çıplak kalır. Böylece o, elbise ve diğer maddelerle yüzyüze kalır da, böylece de katılaşır ve sertleşir; derken, aşırı hassaslığı zayıflar, duygusu azalır. Böylece de, cinsî münasebetten duyulan lezzet azalır ve o konudaki arzu da, aynı şekilde azalmış olur. Bu şekilde, sanki şeriatımız, o lezzeti azaltmaya gayret ederek, sünnet olmayı emretmiştir. Böylece insanın, cimâ şehvetini yerine getirme yönündeki arzusu itidâl noktasına varmış ve o hususdaki arzusu, yaratılış ve tabiatına galip ve baskın gelmemiş olur. Binâenaleyh, Maniheistlerin benimsemiş olduğu hadım etme ve cinsiyet uzvunu kesme işi, mezmûm ve kınanmıştır. Çünkü bu bir ifrattır. O deriyi kesmeyip bırakmak ise, lezzeti alabildiğine arttırmaktır. Adâlet ve orta olan ise, sünnet olmadır.

Gök ve Yer Adaletle Kaimdir

Bütün bu misallerle, her şeyde adâletin gözetilmesi gerektiği ortaya çıkmış olur. İnsanların, "Gökler ve yer adâletle kaimdir, ayakta durur" şeklindeki sözleri meşhur cümlelerden olup, bu, şu demektir: Gökleri ve yeri meydana getiren unsurların miktarları, şayet mutedil ve birbirine denk olmayıp, tam aksine, kemmiyet ve keyfiyet bakımından bazısı diğerinden daha fazla olsaydı, fazla olan, olmayana hükümran olur, olmayan zayıflardı. Böylece de, onların yapılarının tamamı gitgide galip olan

kütlenin tabiat ve karakterine dönüşmüş olurdu. Şayet, güneşin yere olan uzaklığı şu andakinden daha az olsaydı, bu alemdeki ısı yükselir, burada bulunan her şey yanıp kül olurdu. Şayet, onun uzaklığı şu andakinden daha fazla olsaydı, o zaman da bu aleme soğukluk ve donma hali hakim olurdu. Yıldızların hareketlerinin miktarları, yavaşlılık ve hızlılıklarının dereceleri hakkındaki hüküm de aynıdır. Çünkü, bunlardan birisi şayet, şu andakinden daha fazla veya daha noksan olsaydı, o zaman bu alemin düzeni altüst olurdu. İşte, bahsettiğimiz bu sebepten dolayı onların, "Gökler ve yer, adaletle kaimdir" şeklindeki sözlerinin doğruluğu ortaya çıkmış olur ki, bu da, adalet gerçeğinin izahına kısaca bir işaret olmuş olur.

İhsan

"**İhsan**"a gelince, bil ki, normal olanı fazlalaştırmak, bazan iyilik, bazan da kötülük olur. Bunun misali şudur: Tâat hususunda normal olan, farzları edâ etmektir. Ama, farzlardan fazlasını yapmak da bir taattir ki bu, "ihsân" nev'indendir. Hülâsa olarak diyebiliriz ki: Gerek kemmiyet, gerekse keyfiyet bakımından tâat olan fiilleri fazlaca yapmak ihsan'dır. Bunun delili şudur: Cebrâil (a.s), Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "ihsan nedir?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s): اَلْإِحْسَانُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَاَنَّكَ تَرَاهُ فَاِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَاِنَّهُ يَرَاكَ *"İhsan, senin, O'nu görürcesine Allah'a ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu göremezsen bile, O seni görür"*[35] cevabını vermiştir.

Buna göre onlar şayet, "Böyle olma niçin "ihsân" diye adlandırılmıştır?" derlerse biz deriz ki:

O, tâatte ileri gitmesiyle, adeta kendisine iyilikte bulunmuş, böylece kendisine hayrı ve güzel işleri ulaştırmış, yapmış olur. Netice olarak denilebilir ki "adl", hayırlardan, iyi ve güzel olan şeylerden farz olan miktarı; ihsan ise, gerek kemmiyet gerek keyfiyet, gerekse yapmaya götüren ve yapmaktan alıkoyan sebeplerle, ubûdiyyet ve rubûbiyyet makamlarında bulunmaya gark olma itibariyle, fazla tâatte bulunmak, daha çok taat işlemektir. O halde ihsan, farzdan fazla olan miktarı yapmaktır.

Bil ki yapmış olduğumuz açıklamayla, ihsan mefhumunun içine, Allah'ın emrine saygı duyup, mahlûkata şefkat gösterme hususu da dahildir. Mahlûkata (insanlara) şefkat duymanın birçok kısma ayrıldığı açıktır. Bunların en kıymetlisi ve en yücesi ise, sıla-i rahimdir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak pek yerinde olarak bu hususu ayrıca belirtip, وَاِيْتَاءِ ذِي الْقُرْبٰى *"akrabaya vermeyi..."* buyurmuştur. İşte, Allah'ın bu ayette emretmiş olduğu üç şey hakkındaki ayrıntılı açıklama budur.

35) Buhârî, İman, 47.

Yasaklanan Fahşâ, Münker ve Bağy

Allah'ın yasakladığı fahşâ, münker ve bağy gibi üç hususa gelince, biz diyoruz ki: Allah Teâlâ beşerî nefislere şu dört kuvveti vermiştir: Behimî şehvet; yırtıcı, yok edici gazab; şeytanî vehim ve meleklere mahsus akıl! Bu dördüncü kuvveti, yani melekî aklı, insanın terbiye edip bezemesine gerek yoktur. Çünkü bu, melek cevherinden ve kudsî, ulvî ruhların ürünlerindendir. Terbiye edip bezemeye ihtiyaç duyan ise, ilk üç kuvvettir. Şehevî kuvvete gelince, bu, şehevî lezzetleri meydana getirme hususunda arzuludur. Bu tür kuvvet, özellikle "fuhuş" ismiyle belirtilir. Baksana, Cenâb-ı Hak zinayı da fuhuş (fâhişe) diye adlandırarak *"Şüphe yok ki o, bir hayasızlıktır (Allah'ın) hışmı(na bir vesiledir). O, ne kötü bir yoldur!"* (Nisa, 22) buyurmuştur. O halde, Cenâb-ı Hakk'ın *"taşkın kötülükten nehyeder"* buyruğundan maksat, şeriatın müsaade ettiğinin dışında kalan şehevî lezzetleri elde etmeyi yasaklamadır. Yırtıcı, yok edici gazab kuvvetine gelince bu, devamlı olarak insanlara şerri, belâyı ve eziyyet etmeyi ulaştırmak için çalışıp çabalamayı gösterir. İnsanların, bu durumu yadırgayıp bundan hoşlanmadıklarında şüphe yoktur. O halde münker, gadabi kuvvetin eserlerinde meydana gelen aşırılıktan ibarettir.

Şeytanî ve vehmî olan kuvvete gelince, bu da, devamlı bir biçimde insanlara hükümran olmaya, onlara tepeden bakmaya, riyâsetini ve liderliğini öne sürmeye çaba sarfeder ki, işte "bağy" ile kasdedilen de budur. Çünkü "bağy", insanlara hiç imkân vermemek ve onlara tepeden bakarak zulmetmek demektir. Anlattıklarımızla bu üç lâfzın, bu üç kuvvetin hallerine aynen uyduğu ortaya çıkmış oldu.

Bu mevzûda enteresan olan bir husus da şudur: Feylozoflar (mutasavvıflar) şöyle demişlerdir: Bu üç kuvvetin en değersizi, şehvanî olanı; ortası, gadabî olanı; en üstte olanı vehmî olanıdır. İşte Cenâb-ı Hak, bu sırayı gözeterek önce şehevî kuvvetin neticesi olarak fahşâ'yı; gadabî kuvvetin neticesi olarak münkeri; daha sonra da, vehmî kuvvetin neticesi olan bağy'i zikretmiştir. İşte, bu lafızların tefsiri hususunda, aklımın ve gönlümün ulaşabildiği şeyler bunlardır. Binâenaleyh, bunlar eğer doğruysa, Allah'tan; eğer yanlış ise, benden ve şeytandandır. Allah ve Resulü ise, bundan uzaktırlar. Bize tahsis edip verdiği fadl ve ihsanından dolayı hamd Allah'a mahsustur. Çünkü O, Melik-i Deyyân'dır (çokca mükâfaat ve cezâ veren Melik'dir).

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"Size öğüt verir ki, iyice dinleyip tutasınız"* buyurmuştur. *"Size öğüt verir"* buyruğundan maksad, O'nun bu üç şeyi emretmesi ve diğer üç şeyi de nehyetmesi kastedilmektedir.

لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"iyice dinleyip tutasınız diye..."* ifadesine gelince, bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, bir önceki ayette, *"Sana (bu) kitabı her şeyin apaçık bir beyanı... olmak üzere peyderpey indirdik"* (Nahl, 89) buyurup, peşinden de bu üç şeyi emreden diğer o üç şeyi de nehyeden bu ayeti getirince, bu, Kurân'ın her şeyin apaçık bir beyanı olmasından maksadın, işte bu altı mükellefiyet olduğuna bir dikkat çekme olmuş olur ki, bu, gerçekte de böyledir. Çünkü ruh cevheri, melekler zümresinden ve kudsî-yüce ruhların neticelerindendir. Ancak ne var ki bu cevher bu âleme, her türlü münasebet ve ilgiden arî ve uzak olarak dahil olur. Binâenaleyh, Allah'ın emrettiği o üç şey, ruh cevherini ilahî bilgiler ve salih amellerle terakkî ettiren şeydir. O ilahî bilgiler ve salih ameller de, cevheri, gayb âlemine, kudsiyyet sûrlarına ve âlemlerin Rabbinin civârına yakınlık kesbetmiş olan meleklere komşu olmaya yükselten şeydir. Allah'ın nehyettiği diğer üç şey ise, ruh cevherini o mutluluklardan alıkoyan ve o hayırları elde etmekten alıkoyan şeylerdir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak o üç şeyi emredip bu üç şeyi de yasaklayınca, ahiret yolcusunun, dünya misafirinin, dünya aleminden Kıyamet meydanı başlayıncaya (Kıyamet kopuncaya kadar) ihtiyaç duyduğu her şeye dikkat çekmiş olur.

İKİNCİ MESELE

Ka'bî şöyle der: "Ayet Allah Teâlâ'nın, zulmü ve kötülüğü yaratmadığına delalet eder. Bu birkaç yönden böyledir:

1) Nasıl olur da, Allah, o kullarda halketmiş olduğu şeyden onları nehyeder?! Yine Allah Teâlâ, o kullarından meydana getirmeyi dilediği şeyden nasıl men edebilir?! Eğer durum, onların (ehl-i sünnetin) dediği gibi olsaydı, o zaman sanki Cenâb-ı Hak, "Allah size, sizde yarattığı şeyin aksini yapmanızı emreder ve sizde yarattığı birtakım fiillerden sizi men eder" demiş olurdu. Bunun, aklın bedahetiyle de batıl olduğu malumdur.

2) Allah Teâlâ adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emrederek fuhuşu, münkeri ve bağyi yasaklamıştır. Şayet O, bu şeyleri emrettiği halde, onların gereğini kendisi yapmasaydı, o zaman kendisinin, *"Siz, insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unutur musunuz?"* (Bakara, 44) ve *"Ey iman edenler, yapmayacağınız şeyi niçin söylersiniz? Yapmayacağınızı söylemeniz, en şiddetli bir buğz olmak bakımından, Allah katında büyüdü..."* (Saf, 2-3) ayetlerinin şümulüne girmiş olurdu.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* ifadesinden teraccî ve temennî manaları kastedilmemiştir. Çünkü bu, Allah hakkında imkânsızdır. Binâenaleyh bunun manasının, "Allah Teâlâ, kendisine itâati hatırlamanızı istediği için, size öğüt vermektedir" şeklinde olması gerekir ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın herkesten iman etmeyi istediğine delalet eder.

4) Allah Teâlâ şayet daha açık bir ifade kullansa ve, "Allah adaleti, ihsanı ve akrabaya vermeyi emreder. Ancak ne var ki O, bundan men eder, alıkor... Kulun bunu yapması mümkün değildir" dese... daha sonra da, "O, fuhuşu, münkeri ve

bağyi nehyeder. Ancak ne var ki bu üç şey kulda, o ister istesin istersе istemesin, meydana gelecektir. O, ondan bunu ister ve O, kulu bunu terketmekten ve bundan sakınmaktan men eder..." demiş olsaydı, o zaman herkes bu ifadenin rekâketine, nazmının ve terkibinin bozukluğuna hükmederdi. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın kabîh şeyleri yapmaktan münezzeh ve berî olduğuna delalet eder."

Bil ki, bu tür istidlâller pekçok kez yapılmıştır ve bunlara verilen cevaplar da daha önce geçmişti. Bu tür gürültü ve kavgaları savuşturmada dayanılacak şey, "dâî" ve "ilim" meselesidir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Hatırlama İşi

Gerek ehl-i sünnetin, gerekse Mu'tezile'nin kelamcıları, eşyayı hatırlamanın kulun fiili değil, Allah'ın fiili olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun delili şudur: Hatırlama, hatırlananı istemek demektir. Binâenaleyh, talep etme esnasında, kulun o şey hakkında şuûru vardır veya yoktur. Eğer onun, onun hakkında bir şuur ve bilinci varsa, bu hatırlama zaten mevcuttur. Mevcut olan bir şeyin ise, yeniden elde edilmesi talep olunmaz. Eğer onun, onun hakkında şuur ve bilinci yok ise, o daha o hatırlanacak şeyin aynısını nasıl talep edebilir? Çünkü, onun bizzat aynının tasavvur edilemediği bir zamanda, onun aynısını elde etmeye yönelmek imkânsızdır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz diyoruz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* buyruğunun manası, "Bu vaz'u nasihatın maksadı, onların bu hatırlamayı elde etmeye yönelmeleridir." Binaenaleyh, hatırlama Cenâb-ı Hakk'ın yaratmasıyla olmasaydı, ondan bunu elde etmesi nasıl istenirdi? İşte ehl-i sünnet alimlerimizin, Cenâb-ı Hakk'ın, لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ *"İyice dinleyip tutasınız diye..."* ifadesinin, Allah Teâlâ'nın bunu kuldan istemiş olduğuna delalet etmediğine dair istidlâlleri bu şekildedir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Verilen Sözde Durmanın Önemi

وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدتُّمْ وَلَا تَنقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًا ۚ إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٩١﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِن بَعْدِ قُوَّةٍ أَنكَاثًا ۚ تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَن تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ ۚ إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ ۚ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٩٢﴾

"Karşılıklı muâhede yaptığınız vakit, Allah'ın ahdini yerine getirin. Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın. Üzerinize, Allah'ı kefil yapmışsınızdır. Şüphe yok ki Allah, ne yapacağınızı bilir. İpliğini sağlamca büktükten sonra, söküp bozan (kadın) gibi olmayın. "Bir ümmet, diğer bir ümmetten daha çoktur" diye, yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) mu ediniyorsunuz? Mutlaka Allah, bununla sizi imtihan eder. Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi ise O, Kıyamet gününde elbette size açıklayacaktır"

(Nahl, 91-92).

Bil ki Allah Teâlâ, bir önceki ayette, bütün emir ve yasakları kısaca bildirince, bu ayetlerde de onların bir kısmını zikretmiş ve işe, ahde vefayı emretmekle başlamıştır. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Allah'ın Ahdi Ne Demektir?

Alimler, "Allah'ın ahdi"nin ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Allah'ın ahdi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e müslüman olmak üzere bîat etmektir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Gerçek, sana bîat edenler ancak Allah'a bîat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"* (Feth, 10) buyurmuştur. Yani, "O bîatı pekiştirdikten sonra, bîat yeminlerini bozmayınız. Yani, onu Allah'ın adını anarak sağlama bağladıktan sonra.." demektir.

2) Bununla, insanın kendi ihtiyarı ve seçmesi ile üstlendiği her söz kastedilmiştir. Nitekim **İbn Abbas**: "Söz verme va'ad de bir ahiddir" derken, **Meymûn İbn Mihrân** da: "Kiminle sözleştimse ister müslüman ister kâfir olsun, o sözünü yerine getirdi. Ahd, ancak Allah'a aittir" demiştir.

3) **Ebu Bekr el-Esamm:** "Bununla, cihâd ve Allah'ın, mallarda farz kılmış olduğu zekât kastedilmiştir" der.

Yeminin Hükmü

4) Allah'ın ahdi, O'na yemin etmektir. Bu görüşü ileri sürenler şöyle demiştir: "Aksini yapmada bir fayda bulunmadığı zaman, yemini yerine getirmek gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ وَرَأَى غَيْرَهُ خَيْراً مِنْهَا فَلْيَأْتِ الَّذِى هُوَ خَيْرٌ ثُمَّ لِيُكَفِّرْ *"Kim bir şeye yemin eder ve fakat ona aykırı davranmanın daha hayırlı olduğunu görürse, o, hayırlı olanı yapsın, sonra da keffâret versin"*[36] buyurmuştur.

5) **Kadî** şöyle der: "Ahd, gereğini yerine getirmenin vâcib olan her şeyi içine alır. Aklî ve naklî delillerin, yeminini yerine getirmenin vacîb olduğuna delâlet etmeleri sebebiyle, onu yerine getirmenin şart ve gerekli olduğu hususunda daha tekidli deliller bulunduğu malumdur. İşte bundan dolayı, bu iki delilde, değişme doğru olmaz. Bu, ancak yeminde doğru olur. Çoğu kez bu durumda, yeminin aksini yapmak mendub olur."

Bir kimse şöyle diyebilir: "Allah Teâlâ, وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ *"Karşılıklı muahede yaptığınız vakit, Allah'ın ahdini yerine getirin..."* buyurmuştur. Binâenaleyh bunun, insanın kendi ihtiyarıyla üstlenmiş olduğu ahitlere tahsis edilmiş olması gerekir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Karşılıklı muahede yaptığınız vakit"* ifadesi, bu manaya delalet eder. Bu durumda da, **Kadî**'nin zikretmiş olduğu hususun, nazar-ı dikkate alınmaması gerekir. Bir de Cenâb-ı Hak, bu ayetin sonunda, وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلاً *"Üzerinize, Allah'ı kefil yapmışsınızdır"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, ayetin Allah ve Resûlüne iman edenler hakkında varid olduğuna delâlet eder. Hem bu ahdin, yemine hamlolunmaması gerekir. Çünkü, şayet biz bunu bu manaya hamledersek, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonraki وَلاَ تَنْقُضُوا الأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesi, bir tekrar olmuş olur. Çünkü ahdi yerine getirmek, "onu bozmaktan men etmek" birbirine yakın olan iki ifadedir. Çünkü, bir şeyi yapmayı emretmek, o şeyi yapmamayı yasaklamayı gerektirir. Ancak, "Ahde vefâ" genel bir ifadedir" denilirse, işte o zaman bu ifadenin muhtevasına yemin de dahil olur. Sonra Allah Teâlâ yemini özellikle, onun, riayet edilmesi gereken ahid nevilerinin en önde geleni olduğuna dikkat çekmek için zikretmiştir. İşte bu durumda biz diyoruz ki: Evlâ olan, buradaki "ahd"i, insanın kendi iradesiyle üstlenmiş olduğu şeylere tahsis etmektir. Bu durumda bu ifadenin muhtevasına, hem Allah'a ve Resûlüne iman etmek için biât etmek, hem cihâd ahdi, hem nezr ve adaklardan tekeffül edilmiş olan şeylere vefâ gösterme ahdi, hem de yemin ve kasemlerle pekiştirilmiş olan şeyler girmiş olur.

---

36) **Müslim**, Eymân, 11-16 (3/1 271-1273).

Cenâb-ı Hakk'ın, وَلاَ تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesiyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Zeccâc: "Hem **"Vekkedtu"** hem de **"Ekkeddu"** (te'kid ettim, sağlamlaştırdım) ifadeleri iki güzel kullanılış olup, aslolan vav'lı olandır. Hemze ise, vav'ın yerine getirilmiştir" demiştir.

İkinci Bahis: Ebu Hanife (r.h)'nin arkadaşları, **"yemîn-i lağv"**ın, **"yemîn-i gamûs"** (bile bile yalan yere yemin etmek) olduğunu; bunun delilinin ise, şu olduğunu söylemişlerdir: "Cenâb-ı Hak, *"sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* buyurmuş, böylece bu ayette, yeminleri bozmayı yasaklamıştır. Binâenaleyh, her yeminin, bozulmaya ve yerine getirilmeye elverişli olması gerekir. Halbuki "yemin-i gamûs" bozulmaya ve yerine getirilmeye elverişli değildir. Binâenaleyh, bunun, yeminler nev'inden olmaması gerekir." **Vahidî** de, "yemîn-i lağv"ın, Arapların, "Yok Vallahi", "Evet Vallahi" gibi (dil alışkanlığıyla) söyledikleri sözler olduğuna bu ayetle istidlal ederek şöyle der: "Allah Teâlâ ancak, azm, niyyet ve kararlılıkla yapılan yeminler ile, "yemîn-i lağv"ı birbirinden ayırmak için *"sapasağlam ettiğiniz..."* buyurmuştur.

Üçüncü Bahis: Ayet-i kerimedeki *"Sapasağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın"* ifadesi tahsîs edilmiş genel bir ifadedir. Çünkü biz, biraz önce bahsettiğimiz hadisin, "yemini bozmanın daha iyi olduğu bir durumda, onu bozmak caizdir" hususuna delalet ettiğini açıklamıştık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللَّهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلاً *"Üzerinize, Allah'ı kefil yapmışsınızdır"* buyurmuştur. Bu ifadenin başındaki vav, hâl vav'ıdır. Bu, "Siz, Allah'ı ahdi yerine getireceğinize dair kefil kıldığınız halde, sakın o yeminlerinizi bozmayın" demektir. Bu böyledir, zira, Allah'a yemin eden herkes, sanki Allah'ı, o yemini sebebiyle, o yeminini yerine getireceğine dair kefil kılmıştır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ *"Şüphe yok ki Allah, ne yapacağınızı bilir"* buyurmuştur. Bu ifadede hem bir terğîb, hem de bir terhîb bulunup, bununla, "O, size, yaptığınıza göre karşılık verir. Yaptığınız hayır ise, karşılığı hayır; şer ise, karşılığı şerdir" manası kastedilmiştir.

"Nakadat Gazleha" Tabiri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ahde vefanın vacib olduğunu, onu bozmanın haram olduğunu te'kid ederek, وَلاَ تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثاً *"İpliğini sağlamca büktükten sonra, söküp bozan (kadın) gibi olmayın"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu benzetmedeki, "kendisine benzetilen" (müşebbehun bih)in kim olduğu hususunda iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu, kendisine **Râyıta** veya **Rayta** denilen, Kureyşli bir kadın olup kendisine **Ca'râ** lakabının verildiği ahmak bir kadındı. Hem kendisi, hem de cariyeleri ip eğiriyorlardı. İpleri eğirip muhkemleştirdiğinde de, o cariyelerine emrediyor, onlar da bunun üzerine eğirdikleri ipi bozuyorlardı.

İkinci Görüş: Bu teşbîh ile, muayyen bir şey belirtmeksizin, genel bir vasıf murad edilmiştir. Çünkü, teşbîhlerin gayesi, mükellefi, yaptığı iş kötü olduğu zaman ondan vazgeçirmek, güzel olduğu zaman ona teşvik etmektir. Bu da, muayyen bir şey belirtmeksizin, genel bir vasıfla tam olur.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki **min be'di kuvve** deyiminin manası, "O, ipi eğirip bükerek sağlamlaştırdıktan sonra" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayette geçen **enkâse** kelimesi hakkında, **el-Ezherî** şöyle der: "Bu kelimenin müfredi, **nekes**'dir. Bu kelime, kıldan ve yünden eğirilerek, bükülüp dokumada kullanılan ipin ismidir. Binaenaleyh, o kadın, o ipi güzelce eğirip dokuduğunda onu kesiyor, sağlamlaştırmış iplerini bozuyor; o iplikleri (tersine eğirip) gevşeterek, diğer yünlerin içine katıyor, sonra da ikinci kez onu tekrar eğiriyordu. **Nekes** kelimesi masdardır. Nitekim Arapça'da tıpkı, yünün iyice eğirilip bükülüdükten sonra iplik haline getirilip sonra da o ipliğin bozulması gibi, bir kimse de ahdini sağlamlaştırdıktan sonra bozduğunda, "**Nekese fulânun ahdehû**" denilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ayetteki **enkâsâ** kelimesinin mansûb olması hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) **Zeccâc** şöyle der: "Bu kelime, mef'ul-i mutlak manasında olduğu için, mansûb bolmuştur. Çünkü, "**nekestu**", "**nakadtu**" - nakzettim" "**nakadtu**" da "**nekestu**" demektir." Bu yanlıştır, çünkü **enkâsâ** kelimesi, "**nekes**" lafzının çoğulu olup, bu kelime ise, masdar olmayıp isimdir. O halde daha nasıl, **enkâsa** mef'ul-ü mutlak manasında olabilir?

2) **Vahidî** şöyle der: "Bu kelime, ikinci mef'ûldür. Nitekim sen, "Paramparça etti, parçaladı" manasında, "**Kesserehû aktâ'an ve ferrakahû eczâen**" dersin. İşte burada da bunun gibidir. O halde bu tabirin manası, "O kadın eğirdiği ipi yeniden bozdu" demektir.

3) **Enkâsâ** kelimesi, hâl-i müekkide (te'kîd eden bir hâl) ifadesi olduğu için mansûbtur.

BEŞİNCİ MESELE

İbn Kuteybe şöyle der: "Bu tabir, kendinden önceki ifadelerle ilgili olup, takdiri ise, "Ahidleştiğinizde, Allah'ın ahdini yerine getirin; pekiştirip sağlamlaştırdıktan sonra yeminlerinizi bozmayın; çünkü sizler, şayet böyle yaparsanız, ipini eğerek onu sağlamlaştırıp, sonra da onu bozarak paramparça eden o kadın gibi olursunuz" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ *"Yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) ediniyorsunuz!"* buyurmuştur. **Vahidî** şöyle demiştir: **"Dehal"** ve **değal** kelimeleri, aldatma ve hıyanet anlamlarına gelir." **Zeccâc** ise şöyle demiştir: "Kendisine kusur arız olmuş olan herşey hakkında, "O, medhûldür, onda bir dahil vardır" denilir." **Zeccâc** dışındaki diğer âlimler ise, **"Dahl** kelimesi, fesat çıkacak bir biçimde, birşeye sokulan şeydir" demişlerdir.

Rıbâ'nın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أَنْ تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَرْبَىٰ مِنْ أُمَّةٍ *"Bir ümmet, diğer bir ümmetten daha çoktur diye"* buyurmuştur. **"Erbâ"** kelimesi, "daha çok, daha fazla" manasındadır. Arapça'da, birşey artıp fazlalaştığı zaman kullanılan, **"Rebâ'ş-şey'ü-yerbu"** fiilinden alınmadır. Bu fazlalık bazan sayı, bazan kuvvet, bazan da şeref bakımından olur. **Mücâhid** şöyle demiştir: "Onlar, müttefikleriyle anlaşma yapıp, yemin ediyorlardı. Sonra ise, onlardan daha kuvvetli ve şerefli olanları gördüklerinde, öncekilerle yaptıkları ahdi bozuyorlar ve daha kuvvetli olan o kimselerle anlaşma yapıyorlardı. İşte Cenâb-ı Hak böyle yapmayı onlara yasaklamıştır. Ayetteki, أَنْ تَكُونَ... ifadesi, "sizler, bir topluluk, sayı, kuvvet ve şeref itibarı ile diğer bir topluluktan daha güçlü olduğu için, yeminlerinizi aranızda bir fesat ve bozgunculuk vesilesi ediniyorsunuz" manasındadır. O halde, *"Yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat (mevzuu) ediniyorsunuz"* ifadesi, inkâr üslûbunda gelmiş olan bir istifham cümlesidir. Dolayısıyla bunun manası "Bir ümmetin, kuvvet ve çokluk itibarıyla, başka bir ümmetten daha üstün olması sebebiyle, sizler yeminlerinizi aranızda bir hile ve fesat vesilesi mi ediniyorsunuz (yani böyle yapmayın)" şeklindedir.

Allah Teâlâ, sonra, إِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللَّهُ بِهِ *"Mutlaka Allah bununla, yani size emrettiği ve nehyettiği şeylerle, sizi imtihan eder"* buyurmuştur. Bu, bu manadadır, çünkü emir ve nehiy daha önce zikredilmişti. وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ *"Hakkında ihtilafa düşmekte olduğunuz şeyi ise O, Kıyamet gününde elbette size açıklayacak."* Böylece sevap ve ikâb derecelerinin ortaya çıkmasıyla, haktan yana olan, batıldan yana olandan ayrılacaktır. Allah en iyisini bilendir.

Allah Dileseydi Tek Ümmet Yaratırdı

وَلَوْ شَآءَ ٱللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَٰحِدَةً وَلَٰكِن يُضِلُّ مَن يَشَآءُ وَيَهْدِى مَن يَشَآءُ ۚ وَلَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾

"Allah dileseydi, sizi bir tek ümmet yapardı. Fakat O, kimi dilerse, onu dalalette bırakır; kimi de dilerse onu hidayete iletir. Yapageldiğiniz işlerden elbette mes'ul olacaksınız"

(Nahl, 93).

Bil ki Allah Teâlâ ümmeti, ahde vefa göstermek ve ahdi bozmamakla mükellef tutunca, bunun peşisıra, kendisinin bütün insanları bu vefa ve diğer imanî hususlar üzerinde toplamaya kâdir olduğunu; ama ilahî hikmetleriyle, dilediğini saptırdığını, dilediğini hidayete erdirdiğini beyan etmiştir. Fakat **Mu'tezile**, ayetteki hidayet ve dalaleti, "ilcâ" (zorlama) manasına hamletmişlerdir, yani, "Allah eğer onları imana veya küfre zorlamayı dilemiş olsaydı, buna kâdir olurdu. Fakat bu, mes'uliyyeti (sorumlu tutulmayı) ortadan kaldırır. Bundan dolayı, pek yerinde olarak Allah Teâlâ onları buna zorlamamış ve bu mükellefiyetlerle ilgili hususu, onların irade ve ihtiyarına bırakmıştır" manasını vermişlerdir.

Ehl-i sünnet âlimlerimizin bu hususdaki görüşü açıktır. Bu hususdaki münazara, pekçok kere daha önce geçmişti. **Vâhidî**'nin rivayetine göre, **Üzeyr** (a.s) şöyle demiştir: "Ey Rabbim, insanları yarattın. Dilediğini saptırıyorsun, dilediğini hidayete erdiriyorsun" der. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak *"Ey Üzeyr, bu meseleyi araştırmaktan vazgeç"* dedi, ama **Üzeyr** (a.s.), bunu ikinci kez tekrarladı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak yine: *"Bu meseleyi sormaktan vazgeç"* dedi. **Hz. Üzeyr** (a.s) bunu üçüncü kez tekrar etti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: *"Bunu sormaktan vazgeç. Aksi halde peygamberlikten adını silerim."* **Mu'tezile** ise şöyle demiştir: "Ayetteki meşîetten (dilemeden) muradın, ilcâ meşîeti (zorlamayı dileme) olduğuna delâlet eden şeylerden birisi, Cenâb-ı Hakk'ın hemen bu ifadeden sonra, *"Yapageldiğiniz işlerden elbette mes'ûl olacaksınız"* buyurmuş olmasıdır. Binaenaleyh eğer kulların amelleri, Allah'ın yaratmasıyla olmuş olsaydı, o zaman onların bu amellerden sorumlu tutulmaları abes olurdu." Buna karşı verilmiş cevap, daha önce defalarca geçmiştir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★

★

Dinden Sapanların Kötü Akıbeti

وَلَا تَتَّخِذُوٓا۟ أَيْمَٰنَكُمْ دَخَلًۢا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌۢ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا۟ ٱلسُّوٓءَ بِمَا صَدَدتُّمْ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ ۖ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٩٤﴾ وَلَا تَشْتَرُوا۟ بِعَهْدِ ٱللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۚ إِنَّمَا عِندَ ٱللَّهِ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩٥﴾ مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ ۖ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ بَاقٍ ۗ وَلَنَجْزِيَنَّ ٱلَّذِينَ صَبَرُوٓا۟ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ مَنْ عَمِلَ صَٰلِحًا مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُۥ حَيَوٰةً طَيِّبَةً ۖ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ ﴿٩٧﴾

"Yeminlerinizi aranızda hile ve fesada âlet edinmeyin. Aksi halde ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar da, bu kayma sonunda insanları Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötü azabı tadarsınız. Ayrıca sizin için (ahirette de) büyük bir azap var. Allah'ın ahdini az bir bahaya satmayın. Allah indinde olan, sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz. Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir. Sabredenlerin mükâfaatını biz, yapmakta olduklarının daha güzeliyle elbette vereceğiz. Gerek erkek, gerek kadın, kim mü'min olarak, sâlih amel işlerse, hiç şüphesiz onu, çok güzel bir hayat ile yaşatırız ve mutlaka, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"

(Nahl, 94-97).

Bil ki Allah Teâlâ ilk ayette, ahidleri ve yeminleri bozmaktan sakındırınca, bu ayette de yine sakındırarak, *"Yeminlerinizi aranızda hile ve fesâda âlet edinmeyin"* buyurmuştur ki bundan murad, mutlak manada, yeminleri bozmaktan sakındırmak değildir. Aksi halde, aynı konuda, faydasız bir tekrar yapılmış olurdu. Aksine, bununla kastedilen, kendilerine bu hitabın yöneltildiği o kimseleri, yeltendikleri ve yaptıkları hususi (belli) bazı yeminleri bozmaktan nehiydir. İşte bu sebepten ötürü müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu ayet ile ahdi bozmama hususunda, Resûlullah (s.a.s)'a biat eden (söz veren) kimseler kastedilmiştir. Çünkü Hak Teâlâ'nın, *"Aksi halde, ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar"* ifadesi ile anlatılan tehdid, daha önce bulunan bir ahdi bozmaya uygun düşmez. Bu ancak, Allah'a ve O'nun kanunlarına iman hususunda, Resûlullah'a verilen sözü bozma işine uygun düşer. O halde ayetteki, *"Aksi halde ayak (İslâm'da) sebat etmişken kayar"* ifadesi, iyi halden sonra belaya, nimetten sonra sıkıntıya düşen herkes için zikredilmiş bir mesel (bir durum)dur. Çünkü

müslüman olma hususundaki sözünü bozan, yüksek mertebeden kaymış ve böyle bir sapıklığın içine düşmüş olur. Ayetteki, *"Allah'ın yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötü azabı tadarsınız"* cümlesi buna delalet eder.

Cenâb-ı Hak, وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Ayrıca sizin için (ahirette) büyük bir azab var"* yani, "Tadacağınız o fena azab, büyük bir azab ve çetin bir cezadır" buyurmuştur.

Dünya Menfaati Çok da Olsa Azdır

Daha sonra Cenâb-ı Allah, bu sakındırmayı te'kid ederek, وَلاَ تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللَّهِ ثَمَناً قَلِيلاً *"Allah'ın ahdini az bir bahaya satmayın"* buyurmuştur. O, *"az bir bahâ"* ifadesi ile çokça da olsa dünya meta'ını kastetmiştir. Ancak ne var ki, *"Allah indinde olan, sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz"* yani, "sizler İslâm'a girme hususundaki ahdinizi bozmanıza karşılık, dünya menfaatlerinden bir menfaat bulursanız, ona iltifat etmeyin. Çünkü eğer dünya iyilikleri ile ahiret iyilikleri arasındaki farkı biliyorsanız, takdir edebiliyorsanız, Cenâb-ı Hakk'ın, İslâm ve imanda devam etmenize karşılık hazırladığı o şey, İslâm olma ahdinizi bozmanıza karşılık, dünyada elde edeceğiniz şeyden daha üstün, daha iyi ve daha mükemmeldir.

Tükenmeyen Nimet Allah Katındadır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, katında olanın, onların bulup elde ettikleri dünya metâ'ı ve menfaatından daha hayırlı olduğuna kesin delil getirerek, مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ *"Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Duyularımız da, dünyevî iyilik ve menfaatların sonlu ve fânî olduğuna şâhittir. Akıl, âhiret iyilik ve mükâfaatlarının baki ve devamlı olduğunu göstermektedir. Devamlı ve baki olan ise, fani ve sonlu olandan daha hayırlıdır. Bunun delili şudur: Sona eren bu şeyin, ya kıymetli ve şerefli bir hayır ve menfaat; yahut da adi ve değersiz bir hayır olduğu söylenebilir. Biz, bunun kıymetli ve şerefli bir hayır olduğunu kabul edersek, onun sona ereceğini bilmemiz, o daha meydana gelirken, işin başında bu hayrı, içe sindirilemeyen, iyice tadı alınamayan birşey haline getirir. Bu nimet sona erdiğinde, bittiğinde de, üzüntü ve keder çoğalır. Bu kıymetli, yüce ve şerefli nimetin böyle olması, onu tadı iyice alınmaz hale getirir, kıymetini düşürür ve ona duyulan arzuyu azaltır. Ama biz, o sonlu nimetin, değersiz bir hayır olduğunu kabul edersek, o zaman devamlı hayrın, sonlu olan bu hayırdan üstün olması gerektiğini açıkça anlarız. Böylece, Hak Teâlâ'nın *"Sizin nezdinizdeki tükenir, Allah'ın indindeki ise bakidir"* buyruğunun, ahiret hayırlarının dünya hayırlarından daha üstün olduğu hususunda kesin bir delil olduğu bu izah ile sabit olmuş olur.

İkinci Bahis: Ayetteki, *"Allah'ın indindeki ise bakidir"* cümlesi, cennet ehlinin elde ettiği nimetlerin, devamlı ve sonsuz olduğuna delalet eder. Bu ayet, aleyhine bir delil iken, **Cehm b. Safvan**, cennetin sonlu olduğunu iddia etmiştir.

Bîatın Manası

Bil ki mü'min, Allah'a iman ettiğinde, İslâm'ın ve imanın bütün kanunlarını kabul etmiş olur. Bu durumda ona, şu iki şey gerekir:

a) Bu kabul etmenin getirdiği, yüklediği şeylere sabretmesi, ondan dönmemesi ve İslâm'da sebat ettikten sonra, bu sebatını bozmaması gerekir.

b) İslâm'ın bütün kanunlarını ve gereklerini yerine getirmesi icab eder.

Bunu iyice anladığında deriz ki: Allah Teâlâ mü'minleri birinci kısma, yani üstlendikleri şeyin icab ettirdiği hususlara sabretmeye teşvik ederek وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ yani, *"Biz, onların İslâm'ın kanunlarını kabul edip yüklenmelerine karşılık, sabredenleri, yaptıkları (işledikleri) amellerin en güzeli ile, yani en güzel amellerini nazar-ı itibara alarak mükafatlandırırız"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü mü'min, bazan mübah, bazan mendub, bazan farz olan amelleri yapar. Kişinin mübah olan amellerine karşılık değil de, farz ve mendub olanları yapmasına karşılık mükafaat alacağında şüphe yoktur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, *"Sabredenlerin mükafaatını biz, yapmakta olduklarının daha güzeliyle elbette vereceğiz"* buyurmuştur.

Ayetle İlgili Sorular ve Cevapları

Daha sonra Cenâb-ı Allah, mü'minleri ikinci hususa, yani İslâm'ın bütün kanunlarını ve gereklerini yerine getirmeye teşvik ederek مَنْ عَمِلَ صَالِحاً مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Gerek erkek, gerek kadın, kim mü'min olarak, salih amel işlerse, hiç şüphesiz onu, çok güzel bir hayat ile yaşatırız ve mutlaka, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci Soru: Ayetteki **men** (kim) kelimesi, umûmî bir mana ifade eder. Binâenaleyh ayrıca *"Gerek erkek, gerek kadın"* denilmesinin hikmeti nedir?

Cevap: Bu ayet, hayır ve iyilik vaadetmektedir. Vaadi iyice izah etmek ise, te'kîd etmek ve tahsis (sınırlama) vehmini kaldırmak için, kerem ve rahmetin delillerinin en büyüklerindendir.

İkinci Soru: Ayet, imanın amel-i salihten başka olduğuna delâlet eder mi?

Cevap: Evet, çünkü Allah Teâlâ, imanı, salih amelin mükafaat gerektirmesinin şartı kılmıştır. Bir şeyin şartı ise, o şeyden başkadır.

Üçüncü Soru: Ayetin zâhiri, sâlih amelin ancak imanın bulunması şartıyla bir netice vereceği manasına gelmektedir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Kim zerre miktarı bir hayır işlerse onu(n karşılığını) görür"* (Zilzal, 7) ayetinin zâhiri ise, iman bulunmasa da, sâlih amelin bir netice vereceğini ifade etmektedir.

Cevap: Sâlih amelin, güzel bir hayatı (cennet hayatını) sağlaması, imanın olması şartına bağlıdır. Bunun, bu güzel hayat neticesinin dışında başka birşeyi, yani cezânın hafifletilmesi neticesini vermesi ise, imanın olması şartına bağlı değildir.

Güzel Hayatın Yeri

Dördüncü Soru: Ayette bahsedilen *"güzel bir hayat"*, dünyada mı kabirde mi, yoksa ahirette mi olacak?

Cevap: Bu hususta üç görüş vardır:

Birinci Görüş: Kâdî şöyle demektedir: "Doğruya en yakın olan, bahsedilen bu güzel hayatın, dünyada tahakkuk etmesidir. Bunun böyle olduğunun delili, Hak Teâlâ'nın bu cümlenin hemen peşinden, *"Mutlaka (onlara), yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurmasıdır. Bu ifade ile bahsedilen ecrin, ahirette verilecek ecir olduğunda şüphe yoktur."

Birisi şöyle diyebilir: "Ayette bahsedilen *"güzel hayat"* ile kastedilen şeyin, ahirette tahakkuk edecek bir hayat olması uzak bir ihtimal değildir. Yine bunun yanısıra Hak Teâlâ'nın mü'minlere, dünyada iken yaptıkları şeylerin en güzeline göre mükâfaat vermeyi vaadetmiş olmasında bir imkânsızlık yoktur."

Güzel Hayatın Mahiyeti

Eğer, bu güzel hayatın, dünyada olacak bir şey olmasının kabul edilmesi halinde, bu güzel hayat nedir?" denilirse, şöyle cevap verilir: Alimler, bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) Bu, güzel ve helal rızık demektir.

b) Bu, helâl yiyip içip, Allah'a ibadet etmektir.

c) Kanaattır.

d) Bu, sadece o günkü rızık ile yetinmektir. Hz. Peygamber (s.a.s), duasında قَنِّعْنِي بِمَا رَزَقْتَنِي *"Bana verdiğin rızka, beni kanaatkâr kıl"*[37] buyurmuştur.

37) Müstedrek, 1/455.

Ebu Hureyre (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ رِزْقَ آلِ مُحَمَّدٍ كَفَافاً *"Allah'ım, Muhammed âilesinin rızkını yetecek kadar kıl"*[38] diye dua ettiği rivayet edilmiştir. **Vâhidî**, "Bununla kanaat murat edilmiştir" diyenlerin görüşü güzel ve tercihe şayan görüştür. Çünkü dünyada kanaatkâr kimseden başka hiç kimsenin hayatı güzel değildir. Hırslı ve açgözlü kimse ise devamlı bir sıkıntı ve yorgunluk içindedir" demiştir.

Mü'minin Dünya Mutluluğu

Bil ki mü'minin dünyadaki hayatı, şu sebeplerden ötürü kâfirinkinden daha güzeldir:

1) Mü'min,rızkının ancak Allah Teâlâ'nın takdir ve tedbiri ile meydana geldiğini ve Allah'ın sadece doğruyu yapan, kerim ve lütufkâr bir ilah olduğunu bilince, o, Allah'ın her türlü kaza ve kaderine razı olur ve menfaatinin, bunun böyle olmasında olduğunu bilir. Cahil ise bu esasları bilmez, dolayısıyla da devamlı bir hüzün, endişe ve bedbahtlık içinde olur.

2) Mü'min aklında devamlı olarak, çeşitli belâ ve musibetlerin olabileceği ihtimalini bulundurur ve bunların bir gün meydana geleceğini gözden uzak tutmaz. Belalar meydana geldiği zaman da, onlara razı olur. Çünkü Allah'ın kaza ve takdirine rıza göstermek vaciptir. Binaenaleyh bunlar tahakkuk ettiğinde, mü'min bunları gözünde büyütmez. Cahil ise böyle değildir. Çünkü o, bu tür bilgi ve inançtan uzaktır. Başına bu belalar geldiğinde, kalbindeki tesirleri büyük olur.

3) Mü'minin kalbi, marifetullah nuru ile genişlemiş, ferahlamıştır. Kalb böyle marifetullah ile dolduğunda dünyanın çeşitli hallerinden dolayı meydana gelecek keder ve endişelere yer kalmaz. Ama câhilin kalbi, marifetullah'tan boş ve uzaktır. Dolayısıyla onun kalbi, dünyanın çeşitli belalarından kaynaklanan hüzünlerle doludur.

4) Mü'min, maddî-dünyevi hayatın hayır ve menfaatlarının değersiz olduğunu bilen kimsedir. Binâenaleyh ne bunları elde etmeden dolayı sevinci artar, ne de bunları elde edememeden ötürü kederi. Cahil ise, dünyevî mutluluklardan başka mutlulukların bulunduğuna inanmaz. Bundan dolayı, dünya hayırlarını elde etmekten dolayı sevinci, bunları kaybetmekten dolayı üzüntüsü büyük olur.

5) Mü'min, dünyevî iyilik ve hayırların, çabuk değişen ve hızlıca elden çıkan şeyler olduğunu bilir. Şayet onlar değişmemiş, bir insandan başka bir insana geçmemiş olsaydı, kendisine de geçmezdi. Bil ki mutlaka değişecek olan şey, bir insana ulaştığında ne hakikatı ne de mahiyeti (yani bu özelliği) değişmez. Çünkü o mal o insana gelip, eline geçtiğinde de, değişmesi gerekli olur. İşte bundan ötürü mü'min

38) **Müslim**, Zühd, 19 (4/2281).

ve akıllı kimse, kalbini o mala bağlamaz ve kalbinde ona zerre kadar yer ve değer vermez. Ama cahil böyle değildir. Çünkü o, bu tür bilgilerden mahrumdur. Dolayısıyla kalbini o mala bağlar ve tıpkı aşıkın maşuku ile kucaklaşması gibi, onunla sarmaş dolaş olur. O malın elinden çıkması ve sona ermesi durumunda da, kalbi için için yanar ve derdi çok büyük olur.

Bütün bunlar, mü'min olan ve marifetullah bilgisi ile mücehhez olan kimsenin yaşantısının, kâfirin yaşantısından daha güzel olduğunu ortaya koymada yeterli izahlardır. Yine bütün bunlar, bu ayette bahsedilen "güzel bir hayat"ın, dünyada tahakkuk edeceğini kabul etmemiz halinde söz konusudur.

İkinci Görüş: Bu görüş **Süddî**'nindir. Ona göre bu "güzel hayat", kabirde gerçekleşir.

Üçüncü Görüş: Bu, **Hasan el-Basrî** ve **Sa'îd b. Cübeyr**'in görüşüdür. Bu görüşe göre, "Bu "güzel hayat", âhirette tahakkuk edecektir. Bunun delili, *"Ey insan, hakîkaten, sen Rabbine (kavuşuncaya) kadar durmadan didineceksin, nihayet O'na ulaşacaksın"* (İnşikak, 6) ayetidir. Hak Teâlâ bu ayette, bu didinmenin, insanın Rabbine kavuşacağı zamana kadar devam edeceğini beyan etmiştir. Bizim dediğimiz de budur." Bu güzel hayatın cennette oluşunu izaha gelince, bu, o hayatın, ölümsüz bir hayat, fakirlik endişesi olmayan bir zenginlik, hastalıksız bir sıhhat, zevalsız bir mülk ve bedbahtsız bir saadet olmasından ötürüdür. Böylece ayette bahsedilen o güzel hayatın, işte bu hayat olduğu sâbit olmuş olur.

Cenâb-ı Allah bu ayeti, *"Mutlaka (onlara), yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* buyurarak sona erdirmiştir ki bu ifadenin izahı daha önce geçmişti. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٩٨﴾ إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ
آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٩٩﴾ إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُم بِهِ
مُشْرِكُونَ ﴿١٠٠﴾

"Haydi, Kur'ân okuduğun zaman, o şeytan-ı racîmden Allah'a sığın. Hakikat şudur ki iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur. Onun hakimiyeti ancak, onu yâr edinmekte olanlar ve onu (Allah'a) eş koşanlar üzerindedir"

(Nahl, 98-100).

Bil ki Allah Teâlâ, bu ayetten önce, *"Mutlaka onlara, yapageldiklerinin daha güzeliyle ecir veririz"* (Nahl, 97) buyurunca, sayesinde amellerin her çeşit vesveseden uzak ve berî kalacağı bir işe sevkederek ...فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ *"Haydi, Kur'ân okuduğun zaman, o şeytan-ı racîmden Allah'a sığın"* buyurmuştur. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Şeytanın Vesvese Vermesi

Şeytan, kalblere, hatta peygamberlerin kalbine bile vesvese vermeye gayret eder. Bunun delili, *"Biz, senden evvel hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, o (bir şey) arzu ettiği zaman, şeytan onun arzusu hakkında mutlaka bir (fitne) meydana atmış olmasın"* (Hacc, 52) ayetidir. Allah'a sığınmak ise, şeytanın vesvese atmasına mani olur. Bunun delili de, *"Takvaya erenler (yok mu), onlara şeytandan herhangi bir anza iliştiği zaman, iyice düşünürler. Bir de bakarsın ki onlar (hakikatı) görüp bilmişlerdir bile"* (A'râf, 201) ayetidir. İşte bu sebepten ötürü, Allah Teâlâ, peygamberine, Kur'ân okuyuşun vesveseden korunmuş olarak devam edebilmesi için, Kur'ân okurken istiazede bulunmayı (eûzû-besmeleyi) emretmiştir.

İKİNCİ MESELE
Ayetteki Hitap Umumidir

Ayetteki, *"Kur'ân okuduğun zaman"* ifadesi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir hitaptır. Ama bununla bütün mü'minler kastedilmiştir. Çünkü Peygamber bile, Kur'ân okurken eûzü-besmele çekmeye muhtaç olunca, onun dışındaki kimseler buna haydi haydi muhtaç olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İstiaze Hakkında

فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ emrindeki fa, fâ-i ta'kibiyyedir. Binâenaleyh ayet zahiren, istiazenin (yani şeytandan Allah'a sığınmanın) Kur'ân okumanın peşisıra yapılacağı manasına gelir. Bu görüşü, bir grup sahabe ve tabiîn benimsemiştir. **Vâhidî** bunun, **Ebu Hureyre, İmam Mâlik ve Dâvud-u Zâhirî**'nin görüşü olduğunu söyler. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bunun faydası şudur: Kur'ân okuyan kimse, bu sayede büyük bir mükâfaata müstehak olur. Binâenaleyh eğer o, bu okuyuşunun peşisıra istiâze etmezse, kalbine vesvese düşer. Bu vesvese de, kıraatın mükâfaatını yok eder. Ama o, okuyuşunu (kıraatını) müteakip istiaze ederse, vesveseler bertaraf olur ve mükâfaatı yok olmaktan korunmuş olur."

Ama sahâbe ve tabiînin alimlerinin ekserisi, (istiazenin), kıraatten önce olacağında

ittifak ederek şöyle demişlerdir: "Bu ayet, "Kur'ân okumak istediğinde, Allah'a istiaze et" manasında olup, "Kur'ân okuduktan sonra istiaze et" manasında değildir. Bu tıpkı, "Yemek yediğin zaman besmele çek, yolculuğa çıktığın zaman hazırlık yap" demen gibidir. Bunun bir benzeri de, *"Namaza kalktığınız zaman, yüzlerinizi yıkayın"* (Mâide, 6) ayetidir. Bu ifade, "Namaz kılmak istediğinizde, abdest alın" demektir. Hem sonra, *"Biz, senden evvel hiçbir resul ve nebi göndermedik ki o, (birşey) arzu ettiği zaman, şeytan onun arzusu hakkında mutlaka bir (fitne) meydana atmış olmasın"* (Hacc, 52) ayetinin delaletiyle, şeytanın, Hz. Peygamber'in Kur'ân okuduğu sırada vesvese verdiği sabit olunca ve Allah Teâlâ'nın da, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, o vesveseyi defetmek için Kur'ân okuduğu zaman istiazede bulunmayı emrettiğine göre, bu maksadın ancak, istiazenin önce yapılması durumunda hasıl olacağı anlaşılır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Atâ'ya göre, Kur'ân okuma, ister namazın içinde olsun, ister dışında olsun, Kur'ân okurken istiazede bulunmak farzdır. Diğer fukaha ise, bunun farz olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü onlara göre, namazda Kur'ân okumazdan önce eûzü çekmeyen kimsenin namazının geçerli olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. Namazın dışında Kur'ân okumada da durum böyledir. Fakat namazda Kur'ân okuma hali daha te'kidlidir.

BEŞİNCİ MESELE

Ayetteki **şeytan** ile, İblis'in kastedildiği ileri sürülmüştür. Ama doğruya en yakın olan, bu kelimenin başındaki elif-lam'ın, "cins" manasını ifade etmesidir. Çünkü vesvesede, bütün şeytan-ı racîmlerin (koğulmuş şeytanların) payı vardır.

Şeytanın Nüfuzu Meselesi

Bil ki Allah Teâlâ, peygamberine, şeytandan istiaze etmesini (Allah'a sığınmasını) emredip, bu da şeytanın insanların bedenlerinde tasarruf edebileceği (tesirde bulunabileceği) vehmini verince, bu vehmi silmiş ve şeytanın kesinlikle insan üzerinde vesveseden başka bir kudretinin ve tesirinin bulunmadığını beyan ederek إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"Hakikat şudur ki iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur"* demiştir. Bundan, insanın kalbinde, kendisinin zayıf olup şeytanın vesvesesinden korunmasının da ancak Allah'ın koruması ile mümkün olduğu şuuru yer ettiğinde, istiazenin bir mana ve fayda ifade edeceği neticesi çıkar. İşte bundan ötürü muhakkik alimler, "Allah'ın koruması olmadan, Allah'a karşı günah işlemekten uzaklaşmak; yine Allah'ın tevfiki (muvaffak kılması) olmadan, Allah'a taat etmek için güç-kuvvet sahibi olmak mümkün değildir" demişlerdir. İşte bu tarz üzere tahakkuk edecek, işleri Allah'a havale etme işi, ayette, *"ve Rablerine güvenip dayananlar"* ifadesi ile anlatılmaktadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ *"Onun hakimiyeti ancak,*

onu yâr edinmekte olanlar ve onu Allah'a eş koşanlar üzerindedir" buyurmuştur. İbn Abbas, buradaki يَتَوَلَّوْنَهُ kelimesine "ona itaat edenlere" manasını vermiştir. Nitekim Arapça'da, "ona itaat ettim" manasında, تَوَلَّيْتُهُ; "ondan yüz çevirdim, uzaklaştım" manasında da, تَوَلَّيْتُ عَنْهُ denilir.

Allah Teâlâ, sonra da وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ *"ve onu (Allah'a) eş koşanlaradır"* buyurmuştur. Buradaki *"onu"* zamirinin neyi ifade ettiği hususunda iki görüş vardır:

a) Bu, **"Rableri"** ifadesine râcidir.

b) Bu, **"şeytan"** ifadesine râcidir. Buna göre bunun manası, "şeytan sebebi ile, eş koşanlar" şeklindedir. Bu, kendisine küfre düşürecek bir söz söyleyen kimseye, "Sen bu sözle (bihi) kâfir oldun, yani bundan ötürü kâfir oldun" demen gibidir. İşte ayetteki bu ifâde de böyledir, yani, "O şeytandan ve şeytanın onları, Allah'a şirk koşmaya sevketmesinden ötürü müşrik oldular" demektir.

★ ★
★

وَإِذَا بَدَّلْنَآ ءَايَةً مَّكَانَ ءَايَةٍ وَٱللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوٓا۟ إِنَّمَآ أَنتَ مُفْتَرٍۭ ۚ بَلْ أَكْثَرُهُمْ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ قُلْ نَزَّلَهُۥ رُوحُ ٱلْقُدُسِ مِن رَّبِّكَ بِٱلْحَقِّ لِيُثَبِّتَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَهُدًى
وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ ﴿١٠٢﴾

"Biz, bir ayeti diğer bir ayetin yerine getirdiğimiz vakit, -halbuki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir- dediler ki: "Sen, ancak bir iftiracısın." Hayır, onların pek çoğu bilmezler. De ki: "İman edenlere tam bir sebat vermek için ve müslümanlara bir hidayet ve bir müjde olması için, onu Rabbinden, hak olarak Rûhu'l-Kudüs indirmiştir"

(Nahl, 101-102).

Bil ki Allah Teâlâ, bu ayetten itibaren, Hz. Muhammed (a.s)'in nübüvvetini inkâr edenlerin şüphelerini nakletmeye başlamıştır. Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Tebdil (Nesh) Hakkında

İbn Abbas (r.a) şöyle der: İçinde şiddet (va'îd) bulunan bir ayet inip, onun peşine daha yumuşak bir ayet inince, Kureyş kâfirleri, "Vallahi Muhammed, taraftarlarıyla alay ediyor. Bugün birşeyi emrediyor, yarın aynı şeyi yasaklıyor. O, bütün bunları kendinden söylüyor" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Biz, bir ayeti diğer bir ayetin yerine getirdiğimiz vakit"* ayetini indirdi. **"Tebdîl"**, başkasını yerine koymak şartıyla birşeyi yerinden kaldırmak demektir. "Ayetin tebdili" ise, yerine başka bir ayet konulmak suretiyle bir ayetin kaldırılmasıdır. Bu da, onun başka bir ayetle neshedilmesi demektir.

Cenâb-ı Hak, وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ *"Halbuki Allah neyi indireceğini çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu ifade, bir cümle-i i'tirâziyye (ara cümle)dir. Buna göre mana, "Allah indireceği nâsihi, mensûhu, şiddetli ve yumuşak ifadeyi en iyi bilendir, yani, kullarının maslahatlarını en iyi bilendir" şeklindedir. Bu, kâfirleri *"sen, ancak bir iftiracısın"* şeklindeki sözlerinden ötürü bir kınamadır. Yani, "Allah indireceği şeyi en iyi bilendir. Binâenaleyh o kâfirlere ne oluyor ki, bu tebdîl ve neshten ötürü, Muhammed'e iftiracı diyorlar" demektir.

Cenâb-ı Allah, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ *"Hayır, onların pek çoğu bilmezler"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, Kur'ân'ın hakîkatını, nesh ve tebdilin faydasını ve bunların, kulların menfaatına olduğunu bilemezler" demektir. Bu, tıpkı bir doktorun, hastasına bir şurup almasını emredip bir müddet sonra da onu yasaklayarak, ona o şurubun zıddı olan bir şeyi almasını emretmesi gibidir.

Cenâb-ı Hak, قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ *"De ki, ... onu Rabbinden ... Rûhu'l-Kudüs indirmiştir"* buyurmuştur. **Rûhü'l-Kudûs** ifadesinin tefsiri Bakara Sûresi'nin (Ayet 87) tefsirinde geçmişti. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **"Rûhü'l-Kudüs, Cebrâil** (a.s)'dir. **Cebrâil,** kudsiyyete, yani temizliğe nisbet edilmiştir. Bu, tıpkı **"Hâtemü'l-Cûd"** (çok cömert olan Hâtem) ve **"Zeydu'l-hayr"** (çok hayırlı olan zeyd) denilmesi gibidir ki, bu ifadeyle, **"er-Rûhu'l-Mukaddesu"**, **"Hâtemu'l-Cevâdu"** ve **"Zeydun el-hayyiru"** ifadeleri murad edilmiştir. **el-Mukaddes** kelimesi suyla temizlenen anlamındadır. **Min Rabbik** ifadesindeki **min** Kur'ân ile alâkalıdır. Yani, **Cebrail** Kur'ân'ı, iman edenleri, imanlarında sabit kadem kılmak için senin Rabbin tarafından indirdi. Yani mü'minleri, "nesh" ile sınadı. Öyle ki onlar, bu nesh hususunda, "Bu, Rabbimiz tarafından gelen hak bir hususdur" dediklerinde, dinlerinde sabit kadem olduklarına ve Allah'ın hakim olduğuna, O'nun yaptığının sırf hikmet ve mahza doğru olduğuna yakînen inandıklarına hükmedilir.

Ayetteki وَهُدًى وَبُشْرٰى ifadeleri, mef'ûlün leh olup, **yüsebbite** fiilinin mahalline matuftur. Buna göre ifadenin takdiri, "Onları sabit kadem kılmak, irşâd etmek ve müjdelemek için" şeklinde olur. Bu ifadede, bu sıfatların zıddının, mü'minlerin dışındakiler için olduğuna da bir tarîz ve çıtlatma vardır.

İKİNCİ MESELE
Ebu Müslim'in Görüşü

Biz, **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin, "Hz. Muhammed'in şeriatında nesh vaki değildir" görüşünde olduğunu söylemiştik. Binâenaleyh o, burada kastedilen mananın, "Kıble'nin, Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye tahvîl edilmesi gibi, önceki kitaplarda bulunan bir ayetin yerine başka bir ayet getirdiğimizde, müşrikler, "Sen bu değiştirme hususunda iftira ediyorsun" derler" şeklinde olduğunu söylemiştir. Diğer müfessirlere gelince onlar, neshin bu şeriatte olduğu fikrini benimsemişlerdir. Bu hususlaki açıklamalar, ayrıntılı bir biçimde diğer surelerde geçmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Sünnetin Ayeti Neshi

Şafiî (r.h) Kur'ân'ın sünnet ile neshedilemeyeceğini ileri sürerek, bu görüşünün doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz, bir ayeti diğer bir ayetin yerine getirdiğimiz vakit"* buyruğu ile istidlâlde bulunarak, "Bu ayet, ayetin ancak başka bir ayetle neshedilmesini gerektirir" demiştir. Ama, **Şafiî**'nin bu görüşü zayıftır. Çünkü bu, Allah Teâlâ'nın, bir ayeti başka bir ayet ile tebdîl ettiğine delâlet eder. Bu ifadede, Allah Teâlâ'nın, bir ayeti ancak bir ayet ile değiştirdiğine bir delalet yoktur. Hem, **Cebrâil** (a.s) ayeti getirdiği gibi, sünneti de getirmiştir. Hem sünnet, bazan bir ayetin hükmünü de isbat edip desteklemiştir. Hem bu, kâfirlerin sözünü nakleden bir ayettir. Binâenaleyh, buna tutunmak nasıl doğru olabilir? Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

İnkârcıların Bazı İddiaları

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ يَقُولُونَ إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِّسَانُ الَّذِي يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِيٌّ وَهَٰذَا
لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُّبِينٌ ﴿١٠٣﴾ إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لَا يَهْدِيهِمُ اللَّهُ وَلَهُمْ
عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾ إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ
هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٠٥﴾

"Celalim hakkı için onların, "Bunu mutlaka bir beşer öğretiyor" diyeceklerini biliyoruz. Haktan sapmak suretiyle (Kur'ân'ı) kendisine mal edecekleri adamın lisânı a'cemîdir. Bu (Kur'ân) ise, apaçık bir Arapça'dır. Allah'ın ayetlerine

iman etmeyenler (yok mu), şüphesiz ki Allah onlara hidayet etmez. Onlar için çok acıklı bir azap vardır. Ancak Allah'in ayetlerine iman etmeyenlerdir ki, iftira düzerler. İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır"

(Nahl, 103-105).

Kur'ân'ı Öğrettiği İddia Edilen Şahıs

Bil ki bu ayetle kastedilen, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini inkâr edenlerin ileri sürdükleri şüphelerden bir başkasını nakletmektir. Şöyle ki: Onlar "Muhammed, bu kıssaları ve sözleri, bir başka insandan istifade ile ve ondan öğrenerek söylüyor" demişlerdir. Alimler, müşriklerin, Hz. Muhammed'in, kendisinden öğrendiğini söyledikleri o beşerin kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunun, kendisine **Yaîş** denilen **Amir İbn Lüeyyoğullarının bir kölesi** olduğu ileri sürülmüştür. Bu köle, çeşitli kitaplar okurdu. Yine bunun, **Utbe İbn Rebîâ'nın kölesi Addâs** olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun, kitapları bulunan ve ismi **Cebrâ** olan **Hadremî-oğullarının bir kölesi** olduğu da ileri sürülmüştür. **Kureyş, "Haremîoğullarının** kölesi, **Hatice**'ye; **Hatice** de **Muhammed**'e öğretiyor!" diyorlardı. Yine bunun, Mekke'de, adı **Bel'âm** olan, Arapça bilmeyen bir hristiyan olduğu da ileri sürülmüştür ki, **Ebu Meysere** denildiği de olmuştur. O, Rumca konuşuyordu. Bunun, **Selmân el-Farisî** olduğu da söylenilmiştir. Velhasıl bu isimleri sayıp dökmenin bir faydası yoktur. Netice olarak diyebiliriz ki, o müşrikler, Hz. Muhammed'i, bu sözleri başkasından öğrenmek, daha sonra da onları kendiliğinden izhâr etmek ve bu hususta yalan söyleyerek onları vahiy yoluyla öğrendiğini iddia etmekle ithâm etmişlerdir.

İlhad Ne Demektir?

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bütün bunlara, لِسَانُ الَّذِى يُلْحِدُونَ إِلَيْهِ أَعْجَمِىٌّ وَهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِىٌّ مُبِينٌ *"Haktan sapmak suretiyle kendisine mal edeceklerinin lisanı, a'cemîdir. Bu (Kur'ân) ise, apaçık bir Arapça'dır"* diyerek cevap vermiştir. **"İlhâd"** kelimesinin Arapça'daki manası, meyletmek demektir. Nitekim bir kimse, kasttan, doğru istikametten sapıp meylettiğinde **"Lehade ve elhade"** denilir. Haktan sapan ve dönen kimseye "mülhid" denilmesi de bu manadandır. **Hamza** ve **Kisaî** yâ'nın ve hâ'nın fethasıyla, **yelhadûne** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ'nın dammesi ve hâ'nın kesresiyle **yulhidûn** şeklinde okumuşlardır. **Vahidî** şöyle der: "Evlâ olan, yâ'nın dammesiyle okumaktır; çünkü bu, Kur'ân'ın ifadesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ *"Kim orada zulm ile ilhâda yeltenirse"* (Hacc, 25) buyurmuştur. **"İlhâd"**, bazan meylettirmek manasına da kullanılır. Nitekim bu manada olmak üzere, kabirde "lahd" eştiğinde o kimse, **"Elhadtu lehû lahden"** der, yine; **"kabrun mulhad"** (Lahd vurulmuş kabir) ve **"Kabrun melhûd"** (Lahd vurulmuş kabir) denilir. Bir dini bırakıp da başka bir dine meyletme söz konusu

olmaksızın, bütün dinlerden meyledip uzaklaşan kimseye de, bu anlamda mülhid denilir. Bu ayetteki "**ilhâd**" her iki görüşe göre de tefsir edilmiştir. Nitekim **Ferrâ**, bunun sülâsîden **meyl** masdarından olmak üzere "**yemîlune**" (meylederler) manasına geldiğini söylerlerken, **Zeccâc** bunun, if'âl babından **yumîlûn** (meylettirirler) manasına geldiğini söylemiştir. Yani, "sözü meylettirdikleri lisan a'cemîdir (Arapça değildir)" demektir.

A'cem ve İ'câm Kelimesi

Ayetteki **a'cemî** kelimesine gelince, **Ebu'l-Feth el-Mevsılî** şöyle demektedir: "A-C-M kelimesi, Arapça'da, **mübhem ve gizli bırakmak, beyân etmemek** manasına delâlet etmek üzere vaz' olunmuştur. Nitekim Arapların, fasih konuşamadıklarında, "**Reculun a'cemu**" (Fasih konuşamayan adam) ve "**İmra'etun 'acmâu**" (Fasih konuşamayan kadın) demeleri bu manadadır. Görülmediği ve gizli olduğu için, kuyruk sokumuna, "**Acmu'z-zenebi**" denilir. Yine, içindekini izah edemediği için, hayvanlara da, " '**acmâ**' " denilmektedir. Araplar, öğle ve ikindi namazlarına da " '**acmâvân**" adını vermişlerdir. Çünkü bu iki namazdaki kıraat cehren değil gizli okunmaktadır. Arapların "**A'cemtu'l-kitâbe**" sözlerinin manası, "Kitabın kapalılığını giderdim" şeklindedir. Çünkü if'âl babının hemzesi, bazan **selb (izâle) manası** ifade eder. Bu, Arapların, bir kimsenin şikâyet ve rahatsızlığını giderdiğinde, "**Eşkeytu fülânen**" demeleri gibidir. İşte bu kelimenin aslı budur. Daha sonra Araplar kendi lisanlarını bilmeyen ve onu konuşamayan kimselere, " '**A'cem**", "**A'cemî**" adını vermişlerdir. **Ferrâ** ve **Ahmed İbn Yahyâ** şöyle demektedir: "**A'cem**" Arap dahi olsa, lisanında kapalılık bulunan, fasîh olmayan kimseye denilir. **A'cemî** ve **el-'acemî** ise, aslı yabancı olan kimse demektir." **Ebu Ali el-Farisî** ise şöyle demektedir: "**A'cem**, ister Arap ister yabancı olsun, fasîh olmayan kimse demektir. Baksana Araplar, Arap olmasına rağmen, lisânında rekaket ve ucme bulunduğu için, "**Ziyâdu'l-a'cemu**" (Fasih konuşamayan Ziyâd) derler." Ayètteki **a'rabî** kelimesinin manasına ve iştikakına gelince, biz bunu Cenâb-ı Hakk'ın اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْراً وَنِفَاقاً (Tevbe, 97) ayetinin tefsirinde ele almıştık. **Ferrâ** ve **Zeccâc** bu ayetin tefsirini yaparken, Arapça'da, " '**Arube lisânuhu-arâbeten-ve 'urûbeten**" (Lisanı fasih ve güzel oldu) denildiğini söylemişlerdir. İşte, bu ayetin lafızlarının tefsiri bundan ibarettir.

Cevabın nasıl izah edileceği hususuna gelince: Bil ki bu, biz, "Kur'ân, kendisinde lafızlarla ilgili fesahat bulunduğu için bir mu'cizedir" dediğimizde ancak ortaya çıkar. Buna göre Cenâb-ı Hak tarafından sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Farzedin ki Hz. Muhammed, mânaları, o a'cemîden öğrenmiştir! Ancak ne var ki Kur'ân, lafızlarında bulunan fesâhatinden dolayı bir mu'cizedir. Sizin, "Muhammed, bu manaları o adamdan öğrenmiştir" şeklindeki sözünüzde doğru söylediğiniz farzedilse bile, ancak ne var ki bu, maksadımızı zedelemez. Çünkü Kur'ân, fesahatinden dolayı ancak bir mucizedir. Sizin ileri sürdüğünüz şey ise, bu maksadı zedelemez."

Cenab-ı Hak bu cevabı ortaya koyunca, bunun peşinden tehdit ve vaidini getirerek, إِنَّ الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ لاَيَهْدِيهِمُ اللَّهُ *"Allah'ın ayetlerine iman etmeyenler (yok mu), şüphesiz ki Allah onlara hidayet etmez"* buyurmuştur. Ehl-i sünnet alimlerimizin, bu ayeti nasıl tefsir edecekleri açıktır. **Kâdî** ise şöyle demektedir: "Bu hususta söylenilenlerin en güçlüsü, "O, onları cennet yoluna iletmez" şeklindeki görüştür. İşte bundan dolayı da Cenâb-ı Hak bundan sonra, وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Onlar için çok acıklı bir azap vardır"* buyurmuştur. Bununla, "Onlar, Allah'a iman etmeyi bırakınca, Allah onları cennete iletmez. Aksine onları cehenneme sevkeder" manası kastedilmiştir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o müşriklerin bu sözlerinde yalancı olduklarını beyan ederek, إِنَّمَا يَفْتَرِى الْكَذِبَ الَّذِينَ لاَيُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ *"Ancak Allah'ın ayetlerine iman etmeyenlerdir ki iftira düzerler. İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Münkirlerin Yalancılığı

Bununla şu kastedilmiştir: "Allah Teâlâ, önceki ayette onların söylediklerinin doğru olduğunun farzedilmesi halinde bile, bu sözün maksadı zedelemeyeceğini beyan etmiş, daha sonra da bu ayette, onların söylediklerinin doğru olmayıp, onların bu hususta yalan söylediklerini açıklamıştır. Onların yalancı olmalarının delili şudur:

1) Onlar kâfir iken, Allah'ın ayetlerine iman edemezler. Durum böyle oldukça da, onlar Hz. Muhammed (s.a.s)'e düşman olurlar. Düşmanların sözleri ise, bir tür hezeyân ve saçmalıktır.. itham eden kimsenin lehine delil olmaz.

2) Öğrenme işi bir oturumda meydana gelmez ve gizli olarak da tamamlanamaz. Tam aksine öğrenme, ancak öğreten kimsenin öğrenen kimseye uzun zaman ve uzun süre gidip gelmesiyle tamamlanır. Eğer durum böyle olsaydı, o zaman halk arasında Hz. Muhammed (s.a.s)'in, ilimleri falancadan filancadan öğrenmiş olduğu yaygın ve meşhur hale gelmiş olurdu.

3) Kur'ân'da mevcut olan ilimler pekçoktur. Bunları öğrenmek ise, öğreten kimsenin son derece faziletli ve muhakkik bir kimse olması durumunda mümkün olur. Binaenaleyh, onların içinde, öğretme konusunda ve işleri tahkik etmede bu noktaya ulaşmış bir kimse olmuş olsaydı, o kimse, inceleme ve tahkik hususunda, dünyada parmakla gösterilen kimse olurdu. Binaenaleyh bu yüce ilimleri ve eşsiz konuları, rastgele falanca ve filancadan öğrenmek nasıl mümkün olur?

Bil ki, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini bu gibi çarpık cümlelerle tenkit etmek, Hz. Muhammed (s.a.s)'in hüccetinin açık ve net olduğunu gösterir. Çünkü

muarızlar, bu hususta ta'nda bulunmaktan aciz olup, son derece acziyete düşünce, işte o zaman bu zayıf ve tutarsız sözleri söylerler.

İKİNCİ MESELE

Bu ayette, yalan söylemenin büyük günahlardan ve en çirkin kötülüklerden olduğuna dair kuvvetli bir delalet bulunmaktadır. Bunun delili şudur: Bu ifadenin başındaki **innemâ** hasr ifade edip, buna göre mana, "Yalana ve iftirâya ancak Allah'ın ayetlerine iman etmeyen ve ancak kâfir olan kimseler yönelir" şeklinde olur.

Şayet: "Ayetteki لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ fiil cümlesi; وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ cümlesi ise, isim cümlesidir. Halbuki, isim cümlesinin fiil cümlesine atfı uygun değildir. Binâenaleyh, bu ayette bu şekilde gelmesinin sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki:

İsim ve Fiil Sigalarının Delâleti

Fiil, bazan devamlı olur, bazan da inkitâya uğrar. Bunun delili; لَيَسْجُنُنَّهُ حَتَّىٰ حِينٍ ... *"Sonra, bütün o delilleri gördüklerinin ardından mutlaka onu bir zamana kadar zindana atmaları onlara zahir oldu"* (Yusuf, 35) ayetidir. Cenâb-ı Hak, hapsin devamlı olmayacağına dikkat çekmek için, bu ayette buna işareten fiil cümlesi getirmiştir. Firavun da, Hz. Musa'ya, لَئِنِ اتَّخَذْتَ إِلَٰهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ *"Andolsun dedi, eğer benden başka bir tanrı edinirsen seni muhakkak ve muhakkak zindana girenlerden ederim"* (Şuara, 29) demiştir. Burada da, bu hapsin devamlı olduğuna dikkat için, bu ifade burada isim olarak getirilmiştir. Alimlerimiz şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ *"Adem Rabbine karşı geldi de, yolunu şaşırdı"* (Tâhâ, 121) buyurmuştur. Bunun, "**Adem** asîdir, azgındır..." şeklinde ifade edilmesi caiz değildir. Çünkü fiil sîgası devam ifade etmez, amma isim cümlesi ise, devamlılığı ifade eder.

Bu mukaddimeyi iyice kavradığında biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, *"Ancak Allah'ın ayetlerine iman etmeyenlerdir ki, iftira düzerler"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bunu, yalan söylemeye yeltenenin ve söyleyenin, sanki de neredeyse küfre gireceğine dikkat çekmek için zikretmiş, daha sonra da, yalan söylemenin onlarda kök salmış olan devamlı bir nitelik olduğuna dikkat çekmek için de, *"İşte, yalancıların ta kendileri de onlardır"* buyurmuştur. Bu, senin tıpkı, "Yalan söyledin, yalancısın" demen gibidir. Bu durumda senin "yalancısın!" sözün, onu alabildiğince yalan söylemekle tavsif etmek olur ki bu, "Senin âdetin, işin gücün yalan söylemektir" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayetin zahiri, yalan söyleyenin, Allah'ın ayetlerine inanmayan bir müfteri olduğuna delâlet eder. İşte burada da böyledir. Çünkü küfür, ulûhiyyeti ve peygamberlerin nübüvvetini inkâr demektir. Böyle bir inkâr, yalanı ve iftirayı da içine alır. Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Mü'min kimse yalan söyler mi?" denildiğinde o, *"Hayır"* cevabını verir, sonra da bu ayeti okur. Allah en iyisini bilendir.

İmanın Ehemmiyeti

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَٰكِنْ مَنْ شَرَحَ
بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١٠٦﴾ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمُ
اسْتَحَبُّوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿١٠٧﴾
أُولَٰئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ
هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٠٨﴾ لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٠٩﴾

"Kalbi iman üzere mutmaîn ve müsterih olarak icbar edilenler müstesna olmak üzere, kim imanından sonra Allah'ı tanımaz, fakat küfre sîne açarsa, Allah'ın gazabı onların başındadır. Onlar için en büyük bir azâb vardır. Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını ahirete tercih etmişlerdir. Ve bir de Allah, kâfirler gürûhuna hidayet etmez. Onlar öyle kimselerdir ki Allah, kalblerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür basmıştır. İşte gafil olanlar da, onların ta kendileridir. Hiç şüphesiz onlar, ahirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir"

(Nahl, 106-109).

Bil ki Allah Teâlâ, kâfirlerin azabının büyük olduğunu bildirince, bu ayette, kalbiyle değil de lisânen küfredenle, hem kalbi hem lisanıyla küfredenlerin durumunu ayrıntılı olarak zikretmiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
İmandan Sonra Kâfirlik

Cenâb-ı Hakk'ın مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ *"Kim imanından sonra Allah'ı tanımazsa"* ifadesi, haberi zikredilmeyen bir mübtedâdır. İşte bu sebeple müfessirler ihtilaf etmişler ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) Ayette مَنْ كَفَرَ kısmı, الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ (Nahl, 105) ifadesinden bedeldir. Buna göre kelamın takdiri, "İman ettikten sonra Allah'ı inkâr eden kimseler ancak, Allah'a iftira ederler" şeklinde olur. Böylece bunlardan "mükreh" (icbar edilen) müstesna tutulmuş olup iftira etme hükmünün muhtevasına girmemiş olur. Böyle olması halinde وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ (Nahl, 105) ifadesi, bedel ile "mübdelun minh" arasına girmiş bir itirazî cümle olur.

2) Bu ifadenin, haber olan **el-kâzibûn** kelimesinden bedel olması da mümkündür.

Buna göre kelamın takdiri وَأُولَٰئِكَ هُمْ مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ "işte onlar, (yani o yalancılar) iman ettikten sonra, Allah'ı inkâr eden kimselerdir" şeklindedir.

3) Bu kelimenin, zem üzere mansûb olması da caizdir. Buna göre ifadenin takdiri, "işte onlar yalancıların ta kendisidir. Ben, iman ettikten sonra Allah'ı inkâr edenleri kastediyorum" şeklinde olur. Bana göre bu, yapılan izahların en güzeli ve zorlamadan en uzak ve berî olanıdır.

4) مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ ifadesinin, cevabı hazfedilmiş şart ve mübteda olan bir cümle olmasıdır. Çünkü daha sonra zikredilecek olan şartın cevabı, hazfedilmiş olan bu cevaba delalet eder. Buna göre sanki, "iman ettikten sonra kim Allah'ı inkâr ederse, mükreh olan müstesna, Allah'ın gazabı onların başınadır. Ancak, küfre sînesini açanların başına da, Allah'ın gazabı vardır" denilmek istenmiştir.

İKİNCİ MESELE
Dinden Dönmeye Zorlananın Hükmü

Alimler, insanın kelime-i küfrü söylemesinin gerekmediği hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun böyle olduğuna şunlar delalet etmektedir:

1) Bize, [illegible]-i Habeşî'nin o işkenceye sabrettiği ve, "Ahad, Ahad! - (Allah) birdir, birdir!" dediği rivayet edilmiştir. Rivayet olunduğuna göre, birkısım Mekke'li fitneye düşerek, İslâm'a girdikten sonra İslâm'dan ayrılıp irtidâd etmişlerdi ve onların içinde "mükreh" olanlar, kalbi imanda ısrar ettiği halde, kelime-i küfrü lisanen söyleyenler vardı. Ammâr, anne-babası Yasir ve Sümeyye, Suheyb-i Rûmî, Bilâl-i Habeşî, Habbâb ve Sâlim (r. anhüm) bunlardandır ki bunlar, alabildiğine işkence görmüş kimselerdir.

Sümeyye'ye gelince: Denildiğine göre o, iki deve arasına bacaklarından ve kollarından bağlanılmış ve mızrakla kalbinden vurulmuştu. Ve onlar: "Sen, birtakım erkekler için müslüman oldun" demişlerdi. Böylece hem o, hem de Yâsir öldürülmüştü ki bu ikisi, İslâm'ın ilk iki şehididir. Ammâr'a gelince o, onların istediklerini lisanıyla kerhen söylemişti. Bunun üzerine, "Ey Allah'ın Resûlü, Ammâr kâfir oldu" denildiğinde, Hz. Peygamber, *"Hayır, Ammâr tepeden tırnağa imanla doludur. İman onun etine kanına sirayet etmiştir"* buyurur. Ammâr, Hz. Peygamber'e, ağlayarak gelir. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun göz yaşlarını silmeye başlar ve *"Senin için bir şey yok. Eğer onlar, aynı şeyi sana bir daha yaparlarsa, sen de onlara o söylediğini tekrarla"* der.[39] Hadramî'nin kölesi Cebr de bunlardandır. Efendisi onu zorlamış, o da bunun üzerine (lisânen) küfre girmişti. Daha sonra, hem efendisi hem de kendisi müslüman olmuşlar, hem de öyle güzel müslüman olmuşlar ki, hicret dahi etmişlerdir.

39) Müsned, 4/89-90.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ayetteki **illa men ukrihe** bir istisnâ değildir. Çünkü mükreh, kâfir değildir. Binâenaleyh, onun kâfirden istisna edilmesi doğru olmaz. Ancak ne var ki, mükreh'ten, iman ettikten sonra kâfirden, kendi ihtiyarıyla sudûr eden şeyin aynısı (zâhiren) ondan çıktığı için, -bu müşakele'den (lafzî benzerlikten) dolayı- bu istisna geçerli olmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Geçerli İcbar ve Bilal

Burada, kendisi sebebiyle küfür kelimesini telaffuz etmenin ikrâh (zorlama) halini beyan etmek gerekir. Bu, o kimsenin, meselâ öldürülmeyle korkutulması, çok şiddetli dövülmesi ve incitilmesi gibi, dayanamayacağı bir işkenceye marûz bırakılmasıdır. **Mücahid** şöyle der: "Müslüman olduğunu ilk defa (açıkça) söyleyenlerin sayısı, yedidir: **Allah'ın Resûlü, Ebu Bekir, Habbâb, Süheyb, Bilâl Ammâr** ve **Sümeyye**. Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelince, onu, amcası **Ebu Talib** korudu. **Ebu Bekir'e** gelince, onu da kabilesi himaye etti. Diğerleri ise yakalanıp, kendilerine demirden zırhlar giydirildi. Sonra da, güneş altına oturtuldular. Böylece, demirin ve güneşin harareti onların takatlerini kesti. **Ebu Cehil**, onların yanına gelerek, onlara sövüp saydı, onları azarladı, bu arada **Sümeyye**'ye de söğerek mızrağını, harbesini onun fercine dürttü." Diğer alimler ise şöyle demişlerdir: "Onlar, **Bilâl**'den başkasına diş geçiremediler. Çünkü onlar, **Bilâl**'e işkence yapıyorlardı. **Bilâl** ise: "Allah birdir, birdir!" diyordu. Derken, onlar ona işkence etmekten bıkıp usandılar. Bunun üzerine de, onlar onun ellerini arkadan bağlayarak boynuna kendirden bir ip attılar ve onu, kendisiyle oynayıp eğlensinler diye, çocukların ellerine verdiler. Derken, çocuklar da onunla oynamaktan usanarak, onu bıraktılar." **Ammâr** şöyle demektedir: "Biz, **Bilâl** hariç, o müşriklerin istedikleri şeyi söylemiştik. Ama, **Bilâl** canından vazgeçmişti. İşte bunun üzerine, o müşrikler onun yakasını bırakmışlardı." **Habbâb** da şöyle der: "Benim için, ancak sırtımın yağının söndürebileceği bir ateş yakmışlardı."

BEŞİNCİ MESELE

İşkence Edilenin Tutumu

Alimler, kişinin kelime-i küfrü söylemesi durumunda, kalbinin ona rıza göstermekten uzak olması ve birtakım tarizlerle, çıtlatmalarla yetinmesi gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Bu tarizler o kişinin, "kâfirlere göre" manasını; veyahut da başka bir Muhammed'i kastederek, "Muhammed yalancıdır" demesi gibidir, veyahut da bu ifadeyi, istifhâm-ı inkârî'ye niyet ederek söylemesidir. (Muhammed yalancıdır?!) Yani, değildir). İşte bu noktada iki bahis ortaya çıkar:

Birinci Bahis: Onu buna zorlayan, onun bu tür niyyetleri kafasında canlandırmasına fırsat vermez, veyahut da o çok büyük bir korku ve endişeye kapıldığı için, bu tür niyyetler onun kalbinden silinip giderse, o zaman bu kimse zahiren kınanır, ama Allah'ın affı da umulur ve beklenir.

İkinci Bahis: Bu işe zorlayan, şayet işi sıkı tutar da ona bütün tariz çeşitlerini açıklar ve ondan, "Şunu şunu demeni değil, şunu söylemeni bekliyorum" demesini isterse, bu durumda ya yalan söylemenin üstlenilmesi, veyahut da canı ölüme maruz bırakma durumu ortaya çıkar. İşte bu noktada bazı kimseler, onun yalan söylemesinin mübah olacağını ileri sürerlerken, bazıları bunun onun için mübah olmayacağını savunmuşlardır ki, **Kadî** bu ikinci görüşü tercih ederek, şöyle der: Çünkü yalan, ancak yalan olduğu için kabihtir. Binâenaleyh, her durumda kabih ve çirkin olması gerekir. Şayet bazı faydalar gözetmektendolayı kabih ve çirkin olmaktan çıkması caiz olsaydı, o zaman bazı menfaatlerden dolayı, Allah'ın da yalanı yapıp işlemesi imkânsız olmazdu. Bu durumda da sadece Allah'ın bilebileceği, bazı maslahatları gözetmesinden ötürü, böylesi bir yalanı işlemesi ihtimali sebebiyle, Allah'ın ne vaadine, ne de vaîdine güven diye bir şey kalmazdı.

ALTINCI MESELE
İcbar Konusunda Azimet

Alimler, kişinin, kelime-i küfrü söylemesinin gerekmediği hususunda ittifak etmişlerdir. Bunun delilleri şunlardır:

1) Biz, **Hz. Bilâl**'in, o işkenceye sabrettiğini ve, "(Allah) birdir, birdir!" dediğini; Hz. Peygamber'in de, "Ne fenâ yaptın!" demediğini, tam aksine onu bundan dolayı ululayıp saygı duyduğunu nakletmiştik. Böylece bu, kişinin, kelime-i küfrü söylemesi gerekmediğine delalet etmiş olur.

Müseylime'nin İcbar Etmesi

2) Rivayet edildiğine göre **Müseylimetu'l-Kezzâb**, iki adam yakalar, onlardan birisine, "**Muhammed** hakkında ne dersin?" dediğinde o, "Allah'ın Resûlüdür!" der. Bunun üzerine, "ya, benim hakkımda ne dersin!" dediğinde o, "sen de..." der. Bunun üzerine o, onu salıverir. Diğerine dönerek, "Peki Muhammed hakkında sen ne dersin?" dediğinde o, "Allah'ın Resûlüdür" der. Bunun üzerine **Müseylime**,"Ya benim için ne dersin?" dediğinde de, "Ben sağırım" der. **Müseylime**, sorusunu üç defa tekrarlar, o da aynı cevabı verir. Bunun üzerine o, onu öldürür. Bu durum Hz. Peygamber'e ulaşınca o, şöyle der: *"Birincisi, Allah'ın ruhsatına tutunmuştur. İkincisi ise, hakkı, kafalara vururcasına söylemiştir. Onu tebrik ederim"* buyurmuştur.

Bu hadis şu iki bakımdan delil getirilir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), kelime-i küfrü (inkârı ifade eden sözü) söylemeyi "ruhsat" olarak adlandırmıştır.

b) O, bu sözü söylemeyip de, bundan dolayı öldürülen kimsenin durumunu saygı ile karşılamıştır.

3) Hakkı ikrâr etme yolunda canı vermek çok zor birşeydir. Binâenaleyh Hz. Peygamber (s.a.s)'in, أَفْضَلُ الْعِبَادَاتِ أَحْمَزُهَا *"İbadetlerin en faziletlisi, en zor ve en meşakkatli olanıdır"*(40) hadisinden ötürü, bunun, en mükâfaatlı bir ibadet olmuş olması gerekir.

4) Kelime-i küfrü söylemeyen, kalbini ve dilini küfürden temizlemiştir. Ama onu diliyle söyleyen kimseye gelince, farzedelim ki onun kalbi küfür kirinden temizdir, ama dili zahiren bu pis kelimeye bulaşmış olur. Binaenaleyh birincisinin durumunun daha faziletli olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

YEDİNCİ MESELE
İkrah'ın Çeşitleri

Bil ki **"İkrah"** (zorlama)nın pek çok çeşiti vardır:

Birincisi, yapılması için zorlanılan fiilin, mesela içki içme, domuz eti veya leş yeme gibi bir iş olmasıdır. Bu durumda bakılır, eğer o, diğerini bu işi yapmaya silah zoruyla zorluyorsa, zorlanan kimsenin bunu yapması gerekir. Çünkü canı kurtarmak gerekir. Bu misalde, canı kurtarmanın yolu da, ancak onu yemekten geçer. Bunu yemeden-içmeden dolayı, ne o kimseye bir zarar, ne de Allah'ın hakkına bir ihanet söz konusudur. Dolayısıyla, *"Kendinizi tehlikeye atmayın"* (Bakara, 195) ayetinden ötürü, bunun yapılması gerekir.

İkincisi, zorlanılan fiilin mübah olup, vacip bir iş olmamasıdır. Bunun misali, bir kimsenin, bir kimseyi kelime-i küfrü söylemeye zorlamasıdır. Bu durumda, zorlanan kimsenin bunu söylemesi mübahtır, fakat, daha evvel de izah ettiğimiz gibi, farz ve vacib değildir.

Üçüncüsü, o fiilin vacib ve mübah değil, ancak haram olmasıdır. Bu, mesela bir kimsenin bir kimseyi, bir başkasını öldürmeye yahut onun uzuvlarından birisini kesmeye zorlaması gibidir. İşte bu durumda, öldürme işi, asıl hükmü olan haramlık üzere devam eder. Ama mükreh (zorlanan kimse)den kısas düşer mi düşmez mi meselesine gelince, **Şafii** (r.h), bu hususlaki iki görüşünün birinde, "Kısas gerekir" demiştir. Bunun delili şu iki şeydir:

1) O, onu kasden ve düşmanca öldürmüştür. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Ey iman edenler, maktüller hakkında size kısas yazıldı (farz kılındı)"* (Bakara, 178) ayetinden ötürü, bu kimseye kısas uygulanması gerekir.

2) Biz, mükrehin, öldürülmesine kastedildiğinde, başkasını öldürmek suretiyle de olsa, canını kurtarabileceğinin helal olduğunda ittifak ettik. Binaenaleyh onun, bu öldürme işine yeltenmesinin düşünülmesi, onun da kanının akıtılmasını gerektireceğine göre, mükrehten gerçekten öldürme işinin sudûr etmesi durumunda, onun kanı da akıtılmayı haydi haydi haketmiş olur. Allah en iyi bilendir.

---

40) Keşfu'l-Hafa 1/155.

SEKİZİNCİ MESELE

Öldürme (katillik) veya kelime-i küfrü söyleme gibi, zorlamayı kabul eden fiiller olduğu gibi, böyle olmayan fiiller de vardır. Mesela, zinânın böyle olduğu söylenmiştir. Çünkü ikrâh (zorlama), büyük bir korku doğurur. Bu da, erkeğin cinsi münasebet organının sertleşmesine mani olur. Binâenaleyh eğer zina hadisesi tahakkuk edecek olsa, bunu ikrahdan dolayı değil de, o kimsenin kendi arzu ve ihtiyarı ile yaptığı anlaşılmış olur.

DOKUZUNCU MESELE

Şâfiî (r.h), mükrehin verdiği talakın (boşanmanın) talak sayılmayacağını söylerken; **Ebu Hanife** (r.h) ise, bu talakın geçerli olduğunu söylemiştir. **Şafii** (r.h)'nin delili şudur: Cenâb-ı Hak, *"Dinde zorlama yoktur"* buyurmuştur. Bununla, "Dinde ikrah yoktur" manasının kasdedilmiş olması mümkün değildir. Çünkü bu ikrah bizzat vardır. Binaenaleyh ayeti, ikrahın neticelerinin olmaması manasına hamletmek gerekir. Buna göre mana, "Dinde ikrahın tesiri yoktur, o nazar-ı dikkate alınmaz" şeklindedir. Hem Hz. Peygamber (s.a.s) de رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ وَالنِّسْيَانُ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ *"Ümmetimden, hatanın, unutmanın ve zorlanıldıkları şeyin vebali (hükmü) kaldırıldı"*(41) buyurmuştur. Yine O (s.a.s) لاَ طَلاَقَ فِي إِغْلاَقٍ *"İkrah halinde talak geçerli değildir"*(42) buyurmuştur. Eğer onlar (yani Hanefiler), "O, onu boşamıştır. Dolayısıyla, *"Yine erkek, eşini boşarsa, ondan sonra kadın kendisine ... helâl olmaz"* (Bakara, 230) ayetinin hükmüne girer" derlerse, buna karşı cevabımız, "Deliller tearuz ettiğinde (birbirine karşı geldiğinde), bizim de görüşümüz üzere, oldukları gibi kalmaları gerekir" şeklinde olur. Allah en iyi bilendir.

ONUNCU MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ *"Kalbi iman üzere mutmain ve müsterih olarak"* ifadesi, imanın yerinin kalb olduğuna delalet eder. Yeri kalb olan şey ise, ya inançtır, yahut kelâm-i nefsî (düşüncedir). Dolayısıyla imanın, ya bilmekten, yahut da kelâm-ı nefsî ile tasdik etmekten ibaret olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْراً *"Fakat kim küfre sine açarsa"* yani, "göğsünü (kalbini), küfrü kabul etmek için açar, yayarsa" buyurmuştur. **"Sadr"** kelimesi, **"şereha"** fiilinin mef'ûlü olarak mansubtur. Buna göre kelamın takdiri, "Kim göğsünü küfre açarsa" şeklindedir. Burada, **sadrehu** kelimesindeki zamir hazfedilmiştir. Çünkü insan, başkasının göğsünü açmaya, şekillendirmeye muktedir olamaz. Binâenaleyh ayetteki **"sadr"** kelimesi, kendisiyle marifelik (belirlilik) murad edilen nekire bir kelimedir.

---

41) **Keşfu'l-Hafa** 1/433; **İbn Mâce, Talak**, 16 (1/659).

42) **Ibn Mâce**, Talak, 16 (1/660).

Allah Teâlâ sonra, فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ *"Allah'ın gazabı onların başındadır"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ, onlara azab etmeye hükmetmiştir" demektir. Cenâb-ı Allah, daha sonra bu azabı niteleyerek, وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ *"Onlar için en büyük bir azab vardır"* buyurmuştur.

Dünyayı Tercih Edenler

Sonra Cenâb-ı Allah ذٰلِكَ بِأَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ *"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını ahirete tercih etmişlerdir"* buyurmuştur. Buna göre mana, "Onların bu küfre ve irtidada yeltenmeleri, Allah Teâlâ'nın onları imana iletmemesi ve onları küfürden korumaması yüzündendir" şeklinde olur. **Kadî** ise: "Bununla, "Allah onları cennete hidayet etmez, iletmez" manası murad edilmiştir" demiştir. Ona bu görüşünün zayıf olduğu söylenir. Çünkü, *"ve Allah kâfirler güruhuna hidayet etmez"* ifadesi, *"Bunun sebebi şudur: Çünkü onlar dünya hayatını ahirete tercih etmişlerdir"* ifadesi üzerine atfedilmiştir. Binaenaleyh *"ve Allah kâfirler güruhuna hidayet etmez"* ifadesinin, onların bu irtidâd ve küfre yönelmelerini gerektiren bir sebep olması gerekir. Kıyamette cennete hidayet etmemek, iletmemek ise, bu irtidadın ne bir sebebi, ne bir illeti olabilir, aksine bu irtidadın neticesi ve sonucu olur. Dolayısıyle **Kâdî**'nin yapmış olduğu bu te'vil batıldır.

Allah Teâlâ, sonra, kendisinin onları iman etmekten alıkoyduğunu iyice beyan ederek أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ *"Onlar öyle kimselerdir ki Allah, kalblerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür basmıştır"* buyurmuştur. **Kâdî** şöyle der: "Mühürleme iman etmeye mânî değildir. Şunlar, bunun delilleridir:

1) Allah Teâlâ bu sözü, onları kınamak ve zemmetmek sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh eğer onlar, bu mühürleme sebebi ile imân edememiş olsalardı, bu zemme müstehak olmazlardı.

2) Allah Teâlâ, bu mühürleme hususunda, kulağı, gözü ve kalbi birlikte zikretmiştir. Halbuki kulak ve göz olmadığı zaman, bu ikisiyle ilgili mühürleme bir tarafa, bu kimsenin kalben mü'min olmasının mümkin olacağı malumdur.

3) Allah onları, "gafil" olarak nitelemiştir. Birşeyden yasaklanan, ondan gafil olarak nitelenemez. Böylece, ayetteki **tab'** (mühürleme) ile muradın, kalbte yarattığı alâmetler ve işaretler olduğu sabit olur.

Biz Bakara Sûresi'nde (Bakara, 7) **"tab"** ve **"hatm"** (mühürlemek damgalamak) kelimelerinin tefsirini yapmıştık. Ben derim ki: Bu kelimeler, pekçok açıklamalar ve güçlü cevaplarla birlikte, hem Bakara Sûresi'ndeki o ayette, hem de ilgili diğer ayetlerde ele alınmıştır. Dolayısıyle burada tekrar etmenin faydası yoktur.

Gafillerin Hüsranı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ *"İşte gâfil olanlar da onların ta kendileridir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a): "Bu, "onlar, ahirette kendilerine yapılmak istenen şeylerden gafildirler" manasınadır" demiştir. Müteakiben Cenâb-ı Hak, لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"Hiç şüphesiz onlar ahirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur.

Bil ki bu hüsranı gerektiren şey, Allah Teâlâ'nın, geçen ayetlerde, onlarda olduğunu beyan ettiği şu altı sıfattır:

1) Onlar, Allah'ın gazabını haketmişlerdir.

2) Onlar, azab-ı elîmi haketmişlerdir.

3) Onlar, dünya hayatını ahirete tercih etmişlerdir.

4) Allah Teâlâ onları hidayetinden mahrum etmiştir.

5) Allah Teâlâ, onların kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir.

6) Allah Teâlâ, onları, Kıyamette, kendilerine verilmek murad edilen o şiddetli azabtan gafil olanlardan kılmıştır. Hal böyle olunca, onlar bu azabı savuşturma hususunda hiç bir şey yapamazlar. Bundan ötürü de, onların hakkında, herbiri çeşitli hayır ve mutlulukları elde etmeye mani en büyük şeylerden olan bu altı sıfatın onlarda tahakkuk ettiği sabit olmuştur. Allah Teâlâ'nın, insanı taatlarıyla, ahiret mutluluklarını satın alan bir tâcir gibi olsun diye, dünyaya koyduğu malumdur. Binaenaleyh insanın önünde bu büyük (altı) engel bulununca, bu kimsenin husranı (zarar ve ziyanı) büyük olur. Cenâb-ı Allah, işte bu sebepten ötürü, *"Hiç şüphesiz onlar, ahirette de hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* yani, "başkaları değil,onlar" buyurmuştur. Bundan maksat, onların hüsranlarının, zarar ve ziyanlarının pek büyük olacağına dikkat çekmektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İmanda Sebatın Mükafaatı

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ
مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٠﴾ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّىٰ
كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾

"Sonra senin Rabbin işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edip ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır. Gerçekten senin Rabbin onların bu amellerinden sonra cidden gafur ve rahimdir. O gün herkes kendisi için çalışıp çabalayacak. Herkes ne yaptı ise, kendisine eksiksiz (onun karşılığı) verilecek. Onlar asla haksızlığa uğratılmayacaklar"

(Nahl. 110-111).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Allah Teâlâ, geçen ayette, inandıktan sonra Allah'ı inkâr eden kimsenin durumu ile Allah'ı inkâr etmeye zorlanan, korku sebebi ile kelime-i küfrü söyleyen veya bunu söylemeyen kimselerin durumunu anlatınca, bunun peşisıra da, fitnelere uğratılıp, işkence edildikten sonra hicret edenlerin durumunu zikrederek, *"Senin Rabbin işkencelere uğratıldıktan sonra hicret edenlerin yardımcısıdır"* buyurmuştur. **İbn Amir,** mâlum sîgasında ve fâ harfinin fethasıyla, buradaki fiili, **fetenû** (fitneye düşürmelerinden sonra) şeklinde okurken; diğer kıraat imamları meçhûl olarak, fâ'nın zammesiyle, **fütinû** (fitneye düşürülmelerinden sonra) şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatın izahı şu şekillerde yapılabilir:

1) Bununla "Müşriklerin ileri gelenleri, yani fakir müslümanlara eziyet edenler, eğer tevbe eder, hicret eder ve sabrederlerse, Allah onların tevbelerini kabul eder" manası murad edilmiştir.

2) Tıpkı مَانَ ve أَمَانَ (Geçimini üzerine almak, bakmak) kelimelerinin aynı manaya gelmesi gibi, فَتَنَ ve أَفْتَنَ (fitneye düşürdü) fiilleri de aynı manaya gelir.

3) O güçsüz ve aciz müslümanlar, canlarını korumak için, küfür (inkâr) sözünü söyleyince, sanki kendilerini fitneye düşürmüş oldular. Bu durum bir fitne kabul edildi.

Çünkü kelime-i küfrü (zorlama esnasında) söyleme müsaadesi henüz o zaman verilmemişti.

Bu fiilin meçhul okunuşuna göre olan kıraatin izahı ise açıktır. Çünkü, "fitneye düşürülenler", müşriklerin ileri gelenlerinin irtidada, imandan dönmeye zorladıkları güçsüz ve aciz mü'minlerdir. Böylece Allah Teâlâ, hicret, cihad ve sabretmeleri halinde bu kimseleri, (icbar halinde) kelime-i küfrü söylemelerini bağışlayacağını beyan buyurmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İşkenceden Sonra Hicret

Ayetteki مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا *"fitneye düşürüldükten sonra"* ifadesi ile, ya onların işkence edilmeleri, yahut işkence edileceklerine dair tehdid edilmeleri manası kastedilmiş olabileceği gibi, "onların irtidad etmiş olmaları" manası da kastedilmiş olabilir. **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Hicret eden bu mü'minler, Mekke'de idiler. Derken başlarına bir fitne (belâ) geldi ve irtidâd ettiler. Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında şüpheye düştüler. Sonra tekrar müslüman olup, hicret ettiler. İşte bu ayet onlar hakkında nazil oldu." Bu ayetin, **Abdullah b. Said b. Ebî Sarh** hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. O, irtidad etmişti. Mekke'nin fethi günü, Hz. Peygamber (s.a.s), onun öldürülmesini emretti. Bunun üzerine **Osman** (r.a), onun için aman diledi ve Hz. Peygamber de bu amanı verdi. Daha sonra o güzel bir müslüman oldu. Bu rivayet, ancak biz bu sûreyi medenî kabul ettiğimizde, yahut da bu sûredeki bu ayeti medenî saydığımızda geçerli olur. Bununla, takiyye için küfür-inkâr sözünü söyleyen o zayıf ve âciz müslümanların da kastedilmiş olması muhtemeldir. Binâenaleyh ayetteki, *"fitneye uğratıldıktan sonra hicret edenler"* ifadesi, bu dört izahın herbirine de muhtemeldir. İfadenin lafzında, bunlardan birine muayyen olarak delalet eden birşey yoktur.

Bunu anladığın zaman biz diyoruz ki: Bu ayet, küfrünü açıkça ifade eden, söyleyen kimse hakkında nazil olmuştur. Binâenaleyh ayetten murad, "Bu, kendisinde günah olmayan şeylerdendir. Hicret eder, cihadda bulunur ve sabrederse bu kimsenin hali, icbar edilmeyen kimsenin hali gibidir" manası olur. Eğer bu ayet irtidad eden kimse hakkında ise o zaman bundan maksat, "Tevbe edip dönmesi ve üzerine vacib olan şeyleri yerine getirmesi o kişiden bu ikabı giderir ve onun için Allah'ın mağfireti, rahmeti meydana gelir" manası olur. Ayetteki **ba'dihâ** kelimesindeki **hâ** zamiri, daha önce bahsedilen amellere râcidir. O ameller de, hicret, cihâd ve sabırdır.

İnsanın Kendi Derdine Düşmesi

Cenâb-ı Allah'ın يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا *"O gün herkes, kendisi için çalışıp çabalayacak"* ifadesi ile ilgili birkaç bahis var:

Birinci Bahis: Zeccâc: "Ayetteki "**yevm**" (o gün) kelimesi, iki bakımdan mansubtur:

1) İfadenin manası "Gerçekten senin Rabbin bunların ardından, her nefsin kendisi için çalışıp çabaladığı o günde, cidden gafûr ve rahimdir" yani "Hak Teâlâ, rahmet ve mağfiretini, insanın rahmet ve mağfirete en çok muhtaç olduğu o günde verir" şeklinde olabilir.

2) Ayetin takdiri, "Onlara, şöyle şöyle olan o günü hatırlat. Çünkü Kur'ân'ın manası (özü) azamet, inzâr ve vaz'u nasihattır" şeklinde olabilir. (Yani **yevm** kelimesi, her iki durumda da mef'ûl olarak mansub olmuş olur)" demiştir.

İkinci Bahis: Birisi şöyle diyebilir: "Nefsin, diğer bir nefsi yoktur. Binâenaleyh ayetteki, كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا ifadesinin manası nedir?"

Buna şöyle cevap verilir: "Nefis" ile bazan canlının bedeni kastedilir, bazan birşeyin kendisi ve özü murad edilir. Dolayısıyla ilk "nefis" kelimesi, cüsse ve beden; ikincisi ise, onun kendisi ve zatıdır. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "O gün her insan gelir, kendini savunur. Onu başkasının durumu ilgilendirmez." Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün onlardan herbirinin, kendine yeter bir işi (bir derdi) vardır"* (Abese, 37) buyurmuştur. Bazı alimlerden şu rivayet edilmiştir: "Cehennem sesli olarak öylesine nefes verir ki, bütün mukarreb melekler ve bütün nebiler, resuller, diz üstü çöküp şöyle yakarmaya başlarlar: "Ey Rabbim, nefsimi nefsimi!.." Halilullah olan **Hz. İbrahim** (a.s) bile bunu yapar." Ayette bahsedilen *"kendisi için çalışıp çabalama"*, her insanın kendi mazeretini ortaya koymasıdır. Nitekim *"Onlar bizi yoldan saptırdılar"* (Ahzâb, 67) ve *"Rabbimiz Allah'a yemin olsun ki biz müşrik değildik"* (En'am, 23) sözlerinde olduğu gibi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ *"Herkes ne yaptıysa kendisine eksiksiz verilecektir"* buyurmuştur. Bu ifadede bir hazif vardır ve manası şöyledir: "Her nefse işlediği şeyin karşılığı eksiksiz ve noksansız olarak verilecektir."

Ayetteki وَهُمْ لاَ يُظْلَمُونَ *"Onlar asla haksızlığa uğratılmayacaklar"* cümlesi hakkında **Vahidî** şöyle der: "Bu, "onlara eksik verilmez" manasındadır. **Kadî** ise şöyle demiştir: "Bu ayet, bizim (**Mu'tezile**'nin) va'id hususundaki görüşümüze delalet eden en kuvvetli delillerdendir. Çünkü bu ayet, Hak Teâlâ'nın herkese, hakkını eksiksiz olarak vereceğine delalet eder. Eğer Cenâb-ı Allah, günahkârın cezasını şefaat sebebi ile kaldıracak olsaydı, eksiksiz ulaştırmış olması doğru olmazdı."

Buna şöyle cevap verilebilir: "Umûmî hükümlerin zâhirinin sizin görüşünüze delalet ettiği hususunda bir anlaşmazlık yoktur. Fakat biz (ehl-i sünnetin) mezhebine ve görüşüne göre: "Umûmî hükümlerin (ifadelerin) zâhirlerine tutunmak, katiyyet ifade etmez. Bir de, va'îd ile alakalı ifadelerin zâhirleri, vaad ile ilgili ifadelerin zahirlerine

muarızdır. Hem sonra biz, ...وَ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً (Bakara, 81) ayetinin tefsirinde vaıd-i ilâhî cihetinin, birçok yönden va'îd-i ilahî cihetine ağır bastığını beyan etmiştik. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Nankör Beldenin Sonu

وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ
بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾

"Allah o memleketi, size bir ibret örneği olarak darb-ı mesel yaptı. O (belde), korkudan emin ve sakindi. Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nimetlerine nankörlük etti de, Allah da ona, işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden, açlık ve korku elbisesini tattırdı"

(Nahl, 112).

Ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Allah Teâlâ, kâfirleri âhiretteki çok şiddetli va'îd ile tehdid edince, bu ayette dünya afetleriyle de tehdîd etmiştir. Bu afetler, ayette de bahsedildiği gibi, açlık ve korku içine düşmeleridir.

İKİNCİ MESELE Mesel **"Mesel"**, ister mevcut olsun ister mevcut olmasın, bazan belli bir sıfata sahip bir şeyle; bazan da mevcut ve belli bir şey ile yapılır. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah'ın, darb-ı mesel yaptığı bu memleket, farzedilen muhayyel bir memleket olabileceği gibi, belli bir belde de olabilir. İkinci ihtimale göre, bu memleketin Mekke veya Mekke'den başka bir belde olması muhtemeldir. Ekseri müfessirler bunun Mekke olduğu kanaatindedirler. Ama daha doğrusu, onun Mekke'den başka bir belde olması gerekir. Çünkü bu mesel, Mekke için yapılmıştır. Mekke'nin meseli (benzetileni) ise, Mekke'den başka olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah Teâlâ, bu memleketin bazı sıfatlarını şöylece saymıştır: **Birinci Sıfat:** Oranın emniyetli ve emin olması, âhalisine baskın yapılamaması. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Çevrelerindeki insanların zorla (yakalanıp) kapılmakta olmasına rağmen, (Mekke'yi) korkusuz (ve emin bir yer) yaptığımızı onlar görmediler mi?"* (Ankebût, 67) buyurmuştur. **Mekke** için durum böyledir. Çünkü Araplar birbirlerine baskın yaparlardı. Ama Mekkeliler, Allah'ın mukaddes beldesinin ahalisi oldukları için, diğer Araplar onlara saygı duyar, izzet ve ikramda bulunurlardı.

Bil ki "karye" (memleket)i, eminlikle tavsif etmek, her nekadar aslında eminlik onun ahalisine ait ise de, caizdir. Çünkü Mekke emniyetin mahalli ve o ahalinin yeridir. Zaman ve mekanlar ise, kendilerinin içinde bulunanların sıfatları ile tavsif edilebilirler. Mesela, "Güzel, sıcak ve soğuk yer" denilir.

Mutmain ve Emin Kelimeleri

İkinci Sıfat, ayetteki **"mutmain"** kelimesinin ifade ettiği hususdur. **Vahidî,** bunun manasının, "Onlar kararlı ve sakin idiler. Oranın ahalisi, korku ve darlıktan ötürü oradan göçme ihtiyacı hissetmezlerdi" şeklinde olduğunu söylemiştir. Ben derim ki: "Eğer oranın mutmain olmasından murad, ora ahilisinin, korku sebebi ile oradan göçme ihtiyacı hissetmemeleri olursa, işte bu orasının "emin" olması demektir. Eğer bununla, onların darlık sebebi ile oradan göçme ihtiyacı duymamaları manası kastedilirse, bu da ayetteki *"Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol geliyordu"* ifadesinin anlattığı hususdur. Her iki takdire göre de, buna bu mana verilirse, bir tekrar olmuş olur." Buna şöyle **cevap** verilebilir: "Akıllı kimseler, ثَلَاثَةٌ لَيْسَ لَهَا نِهَايَةٌ اَلْاَمْنُ وَالصِّحَّةُ وَالْكِفَايَةُ *"Üç şeyin, yani emniyetin, sıhhatin ve kifayetin (yeterliliğin) sonu yoktur"* demişlerdir. O halde ayetteki **"âmineten"** kelimesi, emniyete; **"mutmainneten"** kelimesi bu beldenin havası onların mizaçlarına uygun düştüğü, orada itminan bulup yerleştikleri için sıhhate ve *"Rızkı da, kendisine her bir yandan bol bol gelir"* ifadesi de kifayete işarettir." Müfessirler şöyle demişlerdir: "Rızkın her yandan gelişinin sebebi, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İbrahim**'in duasını kabul etmiş olmasıdır. **İbrahim** (a.s)'in duası da, *"İnsanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, kendilerini bazı meyvelerle rızıklandır"* (İbrahim, 37) şeklindedir.

Cenâb-ı Allah, o beldeyi bu üç sıfatla tavsif edince, فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ *"Fakat o (belde), Allah'ın nimetlerine nankörlük etti"* buyurdu. **"En'um"**, tıpkı "şiddet"in, **"eşüdd"** şeklinde çoğul oluşu gibi, **"nimet"**in çoğuludur. Ben derim ki: "Burada **"En'um** (nimetler) kelimesi, cem-i kıllettir (azlık ifade eden çoğuldur). Buna göre mana "O beldenin halkı, az nimet çeşitlerine karşı nankörlük ettiler de, Allah da onları cezalandırdı" şeklinde olur. Binâenaleyh burada uygun olan, "Onlar Allah'ın büyük nimetlerini inkâr ettiler de, böylece azabı hak ettiler" denilmesi idi. Öyleyse bunun

cem-i kıllet olarak getirilmesinin sebebi nedir?" diye bir soru sorulabilir. Buna şöyle cevap verilir: Bundan murad, en düşük olan ile en yüce ve büyük olana işaret etmektir, yani, "Azıcık nimetlere bile nankörlük etmek, azabı gerektirdiğine göre, çok ve büyük nimetlere karşı nankörlük haydi haydi azabı gerektirir" demektir. Dolayısıyla bu, Mekkeliler için bir meseldir. Çünkü onlar, emniyet, itminân ve bolluk içinde idiler. Hak Teâlâ onlara sonra da en büyük nimet olan Hz. Muhammed (s.a.s)'i lutfetti. Ama onlar bu hususta da nankörlük edip, ona çok eziyetler verdiler. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak onlara, belâları musallat kıldı.

Müfessirler şöyle demişlerdir: "Allah Teâlâ onları yedi sene açlıkla azablandırdı. Hatta leş, kemik, kan, deve yünü ve deri (kayış) yediler. Korkuya gelince, o şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), onlar üzerine seriyyeler gönderiyordu ve bu seriyyeler, onlara baskınlar yapıyordu."

İbnu'r-Ravendî'nin İddiasına Red

İbnü'r-Ravendî'nin, edib olan **İbnu'l-A'rabî**'ye şöyle dediği rivayet edilir: "Elbise tadılır mı?" **İbnü'l-A'rabî** de: "Ey maymun, ne öpmek var, ne elbise! Diyelim ki sen, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in peygamber olduğundan şüphe ediyorsun, ama o da bir Arap değil mi?" **İbnü'r-Râvendî**'nin maksadı, "elbise tadılmaz, giyilir. Binâenaleyh normali, ya "Allah onlara açlık elbisesini giydirdi" yahut da, "Allah onlara, açlığı taddırdı" denilmesidir" diye ayeti tenkid etmekti. Ben derim ki: Buna birkaç şekilde cevap verilir:

1) Açlık esnasında onlarda görülen haller iki türlü olur:

a) Tadılan şey, yiyecektir. Binâenaleyh onlar, yiyecekleri elde edemeyince, sanki açlığı tadmış gibi olurlar.

b) O açlık, çok ve şiddetli idi. Dolayısıyla açlık sanki onları her taraftan sarıp kuşatmıştı. Bundan ötürü elbiseye benzetilmiş oldu. Velhasıl bu açlıkta, hem tadılana, hem de giyilene benzer bir hal vardı. Binâenaleyh Allah Teâlâ, her ikisini de nazar-ı dikkate alarak, *"Allah da ona.. açlık ve korku elbisesini taddırdı"* buyurmuştur.

2) Bu ifadenin takdiri, "Allah o Mekkelilere, açlık ve korku elbisesini öğretti" şeklindedir. Ama Allah Teâlâ bu öğretmeyi, "taddırma" lafzı ile anlattı. Tatma aslında ağızla olur. Sonra bu kelime mecâzî olarak, "bilme-öğrenme" manasında da kullanılmıştır ki bu, denemek-imtihan etmek demektir. Nitekim sen, "Falancayla münazara et, konuş tanış ve ondaki bilgileri tad" dersin. Nitekim şair,

وَمَنْ يَذُقِ الدُّنْيَا فَإِنِّي طَعِمْتُهَا / وَسِيقَ إِلَيْنَا عَذْبُهَا وَعَذَابُهَا

"Dünya lezzetlerini tadan bilsin ki, onu ben de taddım. Bize onun, hem tatlılıkları, hem de azabı sunulmuştur" demiştir.

Korku ve açlık elbisesi, o insanlar üzerinde müşahede edilen zayıflık, renk kaçıklığı, yorgunluk, hallerindeki değişme ve kalblerinin üzgünlüğüdür. "Falancanın üzerinde korku ve açlığın kötü neticelerini gördüm" diyebileceğin gibi, "Falancanın üzerinde açlık ve korku elbisesini taddım (gördüm)" de diyebilirsin.

3) "Giyinme" lafzı, dokunma manasına olabilir. Buna göre ayetin takdiri, "Allah ona açlık ve korkuya dokunmayı taddırdı" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ *"işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden..."* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Cenâb-ı Allah, bu ifade ile, onların **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i yalanlayıp, Mekke'den çıkarıp, O'nu öldürmeyi kafalarına koyduklarında O'na yaptıkları şeyleri kastetmiştir."

Ferrâ şöyle demektedir: "Ayette بِمَا صَنَعَتْ (O beldenin yaptığı şey yüzünden...) demedi. Bunun benzeri ifadeler Kur'ân'da pek çoktur. فَجَآءَهَا بَأْسُنَآ بَيَاتًا أَوْهُمْ قَآئِلُونَ (A'raf, 4) ayeti bunlardandır. Cenâb-ı Hak bu ayette, **kâilûn** yerine, **kâlletun** dememiştir (yani bunun râcî olduğu zamirin müfred müennes oluşunu nazar-ı itibara almamıştır). Sözün özü şudur: Allah Teâlâ o "karye" (belde)yi *"mutmain", "rızkı her yerden bol bol gelen"* ve *"Allah'ın nimetlerine nankörlük eden"* bir belde olarak tavsif etmiştir. Bütün bu sıfatlar her ne kadar, **"karye"** lafzına göre getirilmiş ise de, gerçekte kastedilen, o karyede (beldede) oturanlardır. İşte bundan ötürü pek yerinde olarak, ayetin sonunda, *"işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden"* buyurmuş (bununla oranın ahalisini kastetmiştir). Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Helal Gıda Emri

وَلَقَدْ جَآءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١١٣﴾ فَكُلُوا مِمَّا
رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١١٤﴾

"Celalim hakkı için onlara kendilerinden bir peygamber gelmişti de onlar onu yalanlamışlardı. Derken onlar zulümlerinde berdevam iken, azap onları

yakalayıverdi. Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden helal ve temiz olarak yeyin. Allah'ın nimetlerine şükredin, eğer O'na kulluk edeceksenız..."

(Nahl, 113-114).

Bil ki Allah Teâlâ, "**mesel**"i zikredince, "mümessel"i (hakkında mesel getirilen şeyi) zikrederek, وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ *"Celalim hakkı için onlara kendilerinden bir peygamber gelmişti de.."* buyurmuştur. Yani, Mekkelilere kendi içlerinden aslını ve nesebini bildikleri bir peygamber gelince, فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ *"onlar onu yalanlamışlardı. Derken azap onları yakalayıvermişti."* **İbn Abbas**, bu ifadedeki "**azâb**"a, "**Mekke**'deki açlık" manasını vermiştir. Bunun, **Bedir Günü**'ndeki katl ve öldürme olduğu da ileri sürülmüştür. Ben derim ki, **İbn Abbas**'ın sözü daha uygundur. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu ifadenin hemen peşinden فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden yiyin. Eğer O'na kulluk edeceksenız"* buyurmuştur. Yani, "O açlık, sizin küfrünüz sebebiyledir. Binâenaleyh, yeyip-içebilmeniz için, küfrünüzü bırakınız" demektir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden yeyin"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadeyle ganimetleri murad ettiğini söyleyerek, "Ey müslüman cemaati, Allah'ın size vermiş olduğu rızıklardan yeyiniz" manasını vermiştir. **Kelbî** şöyle demektedir: "Mekke'nin ileri gelenleri, açlıktan tâkatleri kesildiği zaman, Hz. Peygamber'le konuşarak, "Erkeklerimize düşman oldun. Peki, kadınlarımızın ve çocuklarımızın suçu ne?" dediler. Çünkü, Mekkelilere verilen yiyecek ve içecekler, Hz. Peygamber'in emriyle kesilmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara yiyecek sevkine müsaade etti de, böylece onlara yiyecek gönderildi. İşte, bu sebeple de Allah, *"Artık Allah'ın sizi rızıklandırdığı şeylerden helâl ve temiz olarak yeyin"* buyurmuştur. Kabule şayan olan görüş, **İbn Abbas**'ın söylediğidir. Buna, Cenâb-ı Hakk'ın bu ayetten sonra, *"O, size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'dan başkası için kesilmiş olanı haram kıldı"* (Nahl, 115) buyurmuş olması da delalet eder. Yani, "Sizler iman edip küfrü terkedince, işte o zaman helâl ve temiz olan o ganimetleri yeyin. Leş ve kan olan o habîs, murdar şeyleri de terkedin" demektir.

★ ★
★

Haram Yiyecekler

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ
وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١١٥﴾

"O, size ancak ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allah'dan başkası için kesilmiş olan hayvanın etini haram kıldı. (Bununla beraber) kim muztar kalırsa, saldırmamak ve haddi geçmemek şartıyla (yiyebilir). Çünkü Allah affeden ve merhametli olandır"

(Nahl, 115).

Bil ki bu ayet, sonuna kadar, aynen Bakara Sûresi'nde de (Ayet, 173) zikredilmiş ve orada tefsir edilmişti. Dolayısıyle, bunu tekrarlamanın faydası yoktur. Ancak ben diyorum ki: Cenâb-ı Hak, haram olanları (muharremâtı) bu sûrede bu dört şeye hasretmiştir. Çünkü, bu ayet-i kerimenin başındaki **innemâ** hasr ifade etmektedir.

Kezâ Allah Teâlâ En'âm sûresinin قُل لاَّ أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّماً عَلَى طَاعِمٍ (Ayet, 145) ayetinde de haram yiyecekleri bu dört şeye hasretmiştir. Bu iki sure de Mekkî'dir. Cenâb-ı Hak muharremâtı, Bakara Sûresi'ndeki (Ayet, 173) ayette de, bu dört şeyle sınırlamıştır. Çünkü, bu ayet aynı lafızlarla Bakara Sûresi'nde de geçmiştir. Cenâb-ı Allah bunları, Mâide Sûresinde de bu sayıyla sınırlandırmıştır. Çünkü O, bu sûrenin başında, أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الأَنْعَامِ إِلاَّ مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ (Ayet, 1) buyurmuş, onlara bildirilecek şeyler hariç, hepsini mübah kılmıştır.

Alimler bu ayetteki (Maide, 1) مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ ifadesiyle kastedilenin, o sûredeki حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ (Maide, 3) ayeti olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu dört şeyi, bu üç sûrede zikretmiş, daha sonra da, *"...boğulmuş, vurulmuş, yukardan yuvarlanmış, süsülmüş, canavar yırtmış olup da ölenler..."* (Maide, 3) buyurmuştur ki bunlar, **"meyte"**nin hükmüne dahildir. Daha sonra da, *"...dikili taşlar üzerinde boğazlanan da"* buyurmuştur ki bu da, bu ayetteki, *"...bir de Allah'tan başkası için kesilmiş olanları"* (Nahl, 115) ifadesinin muhtevasına girenlerden birisidir. Böylece bu dört sûrenin, muharrematın bu dört şeyle sınırlandırıldığına delâlet ettiği sabit olmuş olur. Bu dört sûrenin ikisi **Mekkî**, ikisi **Medenî**'dir. Çünkü, Bakara Sûresi ve Maide Sûresi Medenî'dir. Binâenaleyh kim, icmâ ve kesin delillerin tahsis ettiği şeyler hariç, muharrematın bu dört şeye hasredildiğini kabul etmezse, kendisinden endişe edilecek bir mahalde

bulunmuş olur. Çünkü bu sûre, muharremâtın bu dört şeye hasredilmesinin, hem Mekke'nin hem de Medine'nin ilk ve son dönemlerinde sabit olan bir şer'î hüküm olduğuna delâlet etmektedir. Allah Teâlâ bu beyanı, her türlü mazeretleri sona erdirmek ve her türlü şüpheleri bertaraf etmek için, bu dört sûrede tekrar tekrar beyan buyurmuştur.

★ ★
★

Allah Adına Yalan Uydurma

وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَٰذَا حَلَالٌ وَهَٰذَا حَرَامٌ لِّتَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ ۚ
إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ ﴿١١٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿١١٧﴾

"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için: "Şu helaldir, bu haramdır" demeyin. Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz. Allah'a yalan düzenler ise, şüphe yoktur ki, felâh bulmazlar. (Bu), az bir menfaatten ibarettir. Halbuki onlara, pek acıklı bir azab vardır"

(Nahl, 116-117).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Cenâb-ı Hak, haram olan şeyleri bu dört şeye hasredip sınırlayınca, bu hasrı ve muharrematı bazan bu dörtten fazla yapan, bazan da eksilten kâfirlerin yolunun bozukluğunu belirtmiştir. Çünkü onlar, **Bahîra**'yı, **Sâibe**'yi, **Vasîle**'yi ve **Hâm**'ı[43] haram kılıyorlar ve: "Bu hayvanların karınlarında olan (yavru)lar, sırf erkeklerimiz içindir. Kadınlarımıza ise haramdır" diyorlardı. Böylece, muharrematın sayısını arttırıyorlardı. Yine, helal kılınmış olan şeylerin sayısını da çoğaltıyorlardı. Çünkü onlar meyte'yi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına boğazlanmış olan şeyleri de helal addetmişlerdi. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, haram olan şeylerin, bu dört şeyin ta kendisi olduğunu; onların, "Bu helaldir, şu haramdır" dedikleri şeylerin de, bir yalan ve Allah'a iftira olduğunu beyan etmiştir. Sonra da, bu yalana mukabil olan şiddetli vaîd ve tehdidi zikretmiştir. Ben derim ki: Allah Teâlâ bu dört surede bu hasrı beyan edip, bu ayette de, bunları fazlalaştırmanın ya da eksiltmenin bir yalan ve

43) Bu tabirlerin tefsiri hk. bkz: **Cilt 5.**

Allah'a iftira olup böyle yapmanın da şiddetli bir tehdidi mucib olduğunu zikredince, biz, bu hasra ilavede bulunulamayacağını anlamış oluruz. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ ifadesindeki **kezib** kelimesinin mansub kılınması hususunda, şu iki izah yapılmıştır:

1) **Kisâî** ve **Zeccâc, limâ**'daki **ma**'nın masdariyye olduğunu söylemişlerdir. Buna göre kelamın takdiri, "Lisanlarınız yalanı vasfederek bu helaldir, bu haramdır demeyiniz" şeklindedir. Bunun bir benzeri de, "Şunun için, şöyle şöyle demeyiniz" denilmesidir.

Buna göre şayet onlar, "Ayeti bu manaya hamletmek tekrara sebebiyet verir. Çünkü, Allah'ın لِتَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ *"Çünkü Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* ifadesi bunun aynısıdır" derlerse, buna şöyle cevap verilir:

Ayetteki *"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için"* ifadesinde, Allah'a karşı yalan uydurulduğu beyan edilmektedir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu hususta ilave bir açıklama tahakkuk etsin diye, *"Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* buyurmuştur. Bunun, Kur'ân'daki benzerleri pekçoktur. Bu, Allah Teâlâ'nın, önce bir şeyi ifade edip, sonra da onu ilave bir fayda ile tekrarlamasıdır.

2) Bu **ma**'nın ism-i mevsûl olmasıdır. Buna göre ifadenin takdiri, "Lisanlarınızın vasfettiği, söylediği yalanlar sebebiyle, "şu haram, şu da helaldir" demeyiniz" şeklindedir. **Ma**'nın ism-i mevsûl olması durumunda gerekli olan âid zamiri, karîne kâim olduğu için hazfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dillerinizin yalan yere vasıflandırageldiği şeyler için"* ifadesi, fasîh ve belîğ bir sözdür. Çünkü, yalanın mahiyeti ve hakikatı müphemdir. Halbuki onların yalan söylemeleri, yalanın hakikatini ortaya kor ve onun mahiyetini izah eder. İşte bu, onların sözlerini, alabildiğince yalan olmakla nitelemektir. Bunun bir benzeri de **Ebu'l-Alâ el-Maarrî**'nin şu beytidir:

سرمى برق المعرة بعد وهن / فبات براهة يصف الكلالاً

Buna göre mana, "Bu şimşeğin sirayet edip hareket etmesi, zayıf ve aciz kimseleri vasfeder" şeklindedir. İşte burada da böyledir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Çünkü, Allah'a karşı yalan düzmüş olursunuz"* buyurmuştur. Bu, "onlar, bu haram ve helâl kılma işini Allah'a nisbet ediyor ve "O, bunu bize emretti" diyorlardı" demektir. Ben, bu lâm'ın, maksat lâm'ı (lâmu'l-garad) olmadığını zannediyorum. Çünkü bu iftira, onların gaye ve maksatları değildir. Tam

aksine bu لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُواً وَحَزَناً *"Çünkü o akibet kendileri için bir düşman ve bir tasa olacaktı"* (Kasas, 8) ifadesinde olduğu gibi, akıbet lâm'ıdır. **Vahidî** şöyle der: لِتَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ ifadesi, لِمَا تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ ifadesinden bedeldir. Çünkü, onların yalan vasfetmesi, Allah'a bir iftiradır. Dolayısıyla, onların yalan yere nitelemeleri, Allah'a iftirada bulunmakla tefsir edilmiştir.

Müteakiben Allah, kendisine o iftirada bulunanları tehdid ederek إِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لاَ يُفْلِحُونَ *"Çünkü, Allah'a yalan düzenler ise, şüphe yoktur ki, felah bulmazlar"* buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların içinde bulundukları nimetin, en yakın zamanda ellerinden çıkacağını beyan buyurarak, **metâ'un kalîl** *"(Bu), az bir menfaatten ibarettir"* buyurmuştur. **Zeccâc**, bunun manasının, "Onların metâları, az ve önemsiz bir metâ'dır" şeklinde olduğunu söylerken, **İbn Abbas**, "tam aksine, dünyanın bütün metâı az bir metâ'dır" demiştir. Sonra onlar, elîm bir azaba sevkedileceklerdir. Bu da, وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Halbuki onlara, pek acıklı bir azab vardır"* ifadesinden anlaşılan husustur.

★ ★
★

Yahudilere Haram Kılınan Yiyecekler

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِن قَبْلُ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ
وَلَٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٨﴾

"Biz sana anlattığımız şeyleri yahudilere daha evvel haram kılmıştık. (Bununla) biz onlara zulmetmemiştik. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı" (Nahl, 118).

Bil ki, Cenâb-ı Hak müslümanlar için neyin helâl, neyin haram olduğunu açıklayınca, bunun peşinden yahudilere tahsis edilen haramları beyan ederek, *"Biz sana anlattığımız şeyleri, yahudilere daha evvel haram kılmıştık"* buyurmuştur ki, bunun incelenmesi En'âm Sûresi'nde (Ayet, 146) geçmişti.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ *"(Bununla) biz onlara zulmetmemiştik. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı"* buyurmuştur ki bunun tefsiri, *"Yahudilerden (taşan) bir zulüm sebebiyledir ki, (evvelce) kendileri*

için helal kılınan temiz ve güzel şeyleri, üzerlerine haram ettik" (Nisa, 160) ayetinde bahsedilen hususdur.

★ ★
★

Tevbe Eden Kurtulur

ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٩﴾

"Bundan sonra (şunu bil ki): Senin Rabbin, bir cehâlet yüzünden kötülük yapıp da, sonra bunun ardından tevbe ve islâh-i nefs edenlerin, hiç şüphesiz lehindedir. Hakikat, senin Rabbin, bu hallerin arkasından elbette çok affeden, çok merhametli olandır"

(Nahl, 119).

Bil ki bu ayetin maksadı, Allah'a iftira etmenin ve O'nun emirlerine karşı çıkmanın, onların tevbe etmelerine ve onlar için mağfiret ve rahmetin tahakkuk etmesine mani olmadığını beyan etmektir. Ayette geçen "kötülük" lafzı, uygun olmayan herşeyi içine alır ki, bunlar da küfür ve isyanlardır. Kötülük yapan herkes, onu bilmediği için yapmıştır. Mesela küfre gelince, hiç kimse onun küfür olduğunu bilerek ona rıza göstermez. Çünkü o, o görüşün hak ve doğru olduğuna inanmadığı sürece, onu tercih etmez ve ona razı olmaz. İsyanlara ve günahlara gelince, onun şehevî arzuları aklına ve ilmine baskın çıkmadığı sürece, ondan o günahlar sûdur etmez. Böylece, kötülükte bulunan herkesin, o kötülüğü bilmeyerek, cehâleti sebebiyle yaptığı sabit olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, sanki şöyle demek istemiştir: "Şehevî arzularına uyarak ve Allah'a karşı yalan söyleyerek helâlları haram, haramları helâl kılan o kâfirlerle ilgili tehdidi, alabildiğince anlattık." İmdi biz diyoruz ki: Senin Rabbin, cehaleti sebebiyle bir kötülükte bulunup da, bundan sonra da, yani o günahtan, o kötülükten veya o cehâletten sonra da tevbe eden; sonra o günahlardan tevbe ettikten sonra ıslâh-ı nefs yapıp, yani iman eden ve Allah'a itaatta bulunan kimselerin lehindedir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, te'kid için, إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا *"Bundan sonra senin Rabbin"* ifadesini tekrarlamış, bunun peşinden de لَغَفُورٌ رَحِيمٌ buyurmuştur. Bu, "Senin Rabbin, cehâletleri sebebiyle kendilerinden sudûr eden o kötülüğü affeder ve onlara merhamet eder. Hasıl-ı kelâm, insan, her ne kadar zaman zaman bazan nankörlüğe, küfre ve günahlara yeltense bile, o, bunlardan tevbe edip iman ederek salih amel

işlediğinde, hiç şüphesiz Allah onun hakkında gafûr ve rahîm'dir, onun tevbesini kabul eder ve onu, azâbından halâs eder" demektir.

★ ★
★

Hz. İbrahim'in Yolu

إِنَّ إِبْرَٰهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِّلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٠﴾ شَاكِرًا لِّأَنْعُمِهِ اجْتَبَاهُ وَهَدَاهُ
إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿١٢١﴾ وَآتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٢٢﴾ ثُمَّ أَوْحَيْنَا
إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَٰهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٢٣﴾

"Hakikaten İbrahim (başlıbaşına) bir ümmetti. Allah'a itaatkârdı. Muvahhid müslümandı. O, müşriklerden de değildi. O, nimetlerine şükredendi. (Allah) onu beğenip seçmiş, kendisini doğru bir yola iletmişti. Biz ona, dünyada bir güzellik vermiştik. Şüphesiz ki o, ahirette de, mutlaka salihlerden olacaktır. Sonra sana, "Muvahhid bir müslüman olarak, İbrahim'in dinine uy, O müşriklerden olmadı" diye vahyettik"

(Nahl, 120-123).

Bil ki Allah Teâlâ, bu sûrede müşriklerin pekçok şey hususundaki inançlarını çürüttü -ki onların Allah'a eşler ve ortaklar koşması; peygamberlerin ve resûllerin nübüvvetlerini tenkid etmeleri; "şayet Allah, peygamber gönderecek olsaydı, o peygamber mutlaka meleklerden olurdu" demeleri; Allah'ın haram kıldığı birtakım şeyleri helal, mübah kıldığı birtakım şeyleri de haram kılmaları bunlar cümlesindendir- bütün bu görüşlerdeki inançlarını iyice ibtâl edince; **Hz. İbrahim** (a.s) de, muvahhidlerin reisi ve kelâmcıların muktedâ bihi olunca -ki **İbrahim** (a.s) insanları tevhide, şirki geçersiz kılmaya ve ilahî kanunlara uymaya davet etmiştir-, müşrikler de, onunla iftihar edip, onun yolunun güzelliğini kabul edip ona uymanın gerekli olduğunu söyleyince, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak bu sûrenin sonunda ondan bahsetmiş ve o müşrikleri tevhîdi kabul etmeye ve şirkten dönmeye sevketsin diye, onun, tevhîd hususundaki yolunu ve metodunu zikretmiştir.

Hz. İbrahim'in Başlıca Sıfatları

Bil ki, Cenâb-ı Hak **Hz. İbrahim** (a.s)'i pekçok sıfatla nitelemiştir.

Birinci Sıfat: Onun, başlı başına bir ümmet olması. Bu ümmet olmanın ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) O, hayır sıfatlarında mükemmel birisi olduğu için, başlı başına bir ümmet olmuştur. Bu tıpkı şairin, لَيْسَ عَلَى اللّٰهِ بِمُسْتَنْكَرٍ / اَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمَ فِي وَاحِدٍ *"Bütün insanların faziletlerini bir insanda toplayabilmesi, Allah hakkında yadırganacak değildir"* demesi gibidir.

2) **Mücahid:** "Sadece o, mü'mindi. Onun zamanındaki bütün insanlar kâfir idiler. İşte bu manadan dolayı o, başlıbaşına bir ümmet olmuştur. Ve Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Zeyd İbn Amr İbn Nufeyl** hakkında, *"Allah onu, başlıbaşına bir ümmet olarak haşredecektir"* buyurdu" demiştir.

3) Buradaki "ümmet" kelimesi isim-i mef'ûl manasındadır. Bu tıpkı, meselâ **rıhle** (göç), **buğye** (arzulanmış) kelimeleri gibidir. O halde ümmet kelimesi, kendisine uyulan, muktedâ bih edinilen kimse demektir. Bunun delili de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Seni insanlara imam yapacağım"* (Bakara, 124) ayetidir.

4) **İbrahim** (a.s), milletinin, diğer milletlerden tevhid ve hak din ile ayrılmalarının başlıca vesilesidir. O, o ümmetin gerçekleşmesinin bir sebebi gibi olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak onu, müsebbebi sebeb şeklinde zikrederek, ümmet diye adlandırmıştır. Yani sebep olan **Hz. İbrahim**, müsebbeb (netice) olan millet olarak bildirilmiştir. **Şehr İbn Havşeb**'den "**Hz. İbrahim** (a.s)'in zamanı hariç, yeryüzünde mutlaka kendileri sebebiyle, Allah'ın, çeşitli belaları yeryüzü ehlinden savuşturduğu ondört kişi bulunur. **Hz. İbrahim** ise, kendi zamanında tek idi" dediği rivayet edilmiştir.

İkinci Sıfat: Onun, Allah'a itaatkâr olmasıdır. **Kânit** kelimesi, Allah'ın emirlerini hakkıyla yerine getiren kimse demektir. Nitekim **İbn Abbas** (r.a) da, bunun manasının, "Allah'a itaat eden" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Üçüncü Sıfat: Onun "**Hanîf**" olması. **Hanîf**, bir daha ondan ayrılmamak üzere, tamamiyle İslâm dinine meyleden, ona giren kimse demektir. Nitekim **İbn Abbas** (r.a): "O, sünnet olanların, haccın menasikini hakkıyla yerine getirenlerin ve kurban kesenlerin ilkidir. İşte "Hanîflik" bu demektir" demiştir.

Dördüncü Sıfat: Müşriklerden olmaması. Bu, "O, küçüklüğünde de, büyüdüğü zaman da muvahhid idi" demektir. Onun böyle olduğunu şu husus da ortaya kor: Onun gayretinin çoğu, usûl (itikâd, kelâm) ilmini izah etmekle geçmiştir. Böylece o, zamanının hükümdarına karşı, bir Yaratıcı'yı isbat etmeye dair delil getirmiştir, "ki bu da onun, *"Benim Rabbim hem diriltir, hem öldürür"* (Bakara, 258) ayetinin ifade ettiği hususdur. Sonra o, *"Ben böyle sönüp batanları sevmem"* (En'âm, 76) diyerek, putlara ve yıldızlara tapmanın anlamsız olduğunu söylemiş, daha sonra da o putları kırmıştır. Derken iş, onların onu o ateşe atmalarına varıp dayanmıştır. Sonra o, itminân ve

güveni artsın diye, Allah Teâlâ'dan, ölüleri nasıl dirilttiğini kendisine göstermesini istemiştir. Kim Kur'ân ilimlerine vakıf olursa, **İbrahim** (a.s)'in tevhîd deryasına daldığını anlar.

Beşinci Sıfat: Allah'ın nimetlerine şükredici olması. Rivayet olunduğuna göre **İbrahim** (a.s), misafirsiz sofraya oturmazdı. O, misafir bulamadığı gün yemeğini tehir ederdi. Bir gün o, insan suretinde melekler topluluğuyla karşılaşır. Derken onları yemek yemeye çağırır. Onlar da, kendilerinde cüzzam hastalığı olduğunu belirtirler. Bunun üzerine o: *"İşte o anda sizinle yemek içmek farz oldu. Şayet siz, Allah katında aziz ve kıymetli olmasaydınız, O sizi bu belâya mübtelâ kılmazdı"* der.

İmdi şayet, "**en'um** lafzı, cem-i kıllet veznindedir. Halbuki Allah'ın, **Hz. İbrahim** (a.s) üzerindeki nimetleri pek çoktur. O halde, شَاكِراً لِأَنْعُمِهِ buyurulmasının hikmeti ne olabilir?" denilirse, biz deriz ki:

"Bununla onun, Allah'ın bütün nimetlerine şükredici olduğu manası kastedilmiştir. O nimetler az olduğunda şükrettiğine göre, ya çok olsaydı, kim bilir neler yapar, nasıl şükrederdi?"

Altıncı Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, onu, nübüvveti için seçmiş olmasıdır. **İctibâ** kelimesi, birşeyi tamamiyle almak, (koparıp almak) manasına gelir. Bu, "**cebâ**" (devşirip topladı, getirdi) fiilinin, "**iftiâl**" vezni olup, bunun temeli, "suyun havuzda birikip toplanması" manasına dayanır. Nitekim, "su toplanan havuz" manasında **câbiye** kelimesi kullanılır.

Yedinci Sıfat: Allah'ın, onu, dosdoğru bir yola iletmiş olmasıdır. Yani, Allah'a davet etmeye, hak dine teşvike ve batıl dinden de nefret ettirmeye iletmiş olması. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şüphesiz ki bu, benim dosdoğru yolumdur. Ona uyun"* (En'âm, 153) ayetidir.

Sekizinci Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın ona bu dünyada, bir güzellik vermesidir. Bu hususta **Katâde** şöyle demektedir: "Allah onu, bütün insanlara sevdirmiştir. Çünkü, her din mensubu, onu kabul etmiştir. Meselâ müslümanlara, yahudi ve hıristiyanlara gelince, bunların onu nasıl kabullendikleri açıktır. Kureyş kâfirleriyle diğer Arapların ise, ondan başka övünç kaynakları yoktur. Sözün özü şudur: Allah Teâlâ onun, *"(Benden) sonrakiler içinde benim için bir yâd-ı cemîl ver"* (Şuarâ, 84) şeklindeki duâsına icâbet etmiştir." Başkaları da bunun, biz ümmet-i Muhammed'den namaz kılanların, "**Hz. İbrahim**'e ve onun âl-i ashabına salât ve selâm et" demesidir, demişlerdir. Yine bunun doğruluk, vefâ, ibâdet olduğu da söylenilmiştir.

Dokuzuncu Sıfat: Onun, ahirette salihlerden olması.

Buna göre şayet, "Cenâb-ı Hak niçin *"o, ahirette salihlerdendir"* buyurdu da, "O, ahirette, salihlerin makamlarının en üstündedir" buyurmadı?" denilirse, biz deriz ki:

Çünkü Allah Teâlâ onun, *"Rabbim, bana hüküm ihsan et ve beni salihler (zümresine) kat"* (Şuara, 83) dediğini nakletmiştir. Burada da, kendisinin onun duasına icabet ettiğine dikkat çekerek, *"O, ahirette salihlerdendir"* buyurdu. Sonra onun salihlerden olması, salihlerin makamlarının en üst makamlarında bulunmasına ters düşmez. Çünkü, Cenâb-ı Hak bu hususu da, *"İşte bunlar kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi. Biz kimi dilersek onu derece derece yükseltiriz"* (En'âm, 83) ayetinde beyan buyurmuştur.

Hz. İbrahim'e Tabi Olma Emri

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. İbrahim**'i, bu kıymetli ve yüce sıfatlarla tavsif edince, ثُمَّ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً *"Sonra sana, "muvahhid bir müslüman olarak, İbrahim'in dinine uy. O, müşriklerden olmadı" diye vahyettik"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Birtakım kimseler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. İbrahim**'in şeriati üzere olduğunu, onun müstakil bir şeriati olmadığını, tam aksine onun gönderilişinin maksadının, **Hz. İbrahim** (a.s)'in şeriatini yeniden ihya etmek olduğunu, onun yolunu ve inancını isbat ve ihya için de, bu ayete dayandığını söylemişlerdir ki, bu görüş zayıftır. Çünkü, Allah **Hz. İbrahim**'i *"o müşriklerden de değildi"* diyerek nitelemiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, *"Hz. İbrahim'in dinine uy!"* deyince, işte bu, (yani müşriklerden olmama) kastedilmiş olur.

Buna göre şayet, "Hz. Peygamber (s.a.s), katî delillere binâen, şirki reddetmiş, tevhidi de isbat etmiştir. O böyle yapınca, **Hz. İbrahim**'e tabi olmamış olur. Bu sebeple de Cenâb-ı Hakk'ın, *"İbrahim'in dinine uy"* buyruğunu bu manaya hamletmek imkansız olur. Binâenaleyh bu ayeti, kendisi hakkındaki uyma emrinin tahakkuk edeceği, "Onun şer'î hükümlerine uyma" manasına hamletmek gerekir" denilirse, biz deriz ki:

Bununla, onun tevhîde davet etme keyfiyetinde **Hz. İbrahim**'e uymamasının emredilmiş olması muhtemeldir. Bu keyfiyyet de, Hz. Peygamber'in tevhide; yumuşaklık ve kolaylıkla, Kur'ân'da da alışıldığı metod üzere, pekçok delil getirmek suretiyle, davet etmesidir.

İkinci Bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: ثُمَّ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ buyruğundaki **summe** Hz. Peygamber (s.a.s)'in mevkiinin büyüklüğüne, mertebesinin yüceliğine ve **Hz. İbrahim Halilullah**'ın en büyük şerefinin ve en üstün nimetinin Hz. Peygamber (s.a.s)'in önceden **İbrahim** (a.s)'in dinine tabi olması olduğuna yapılmış olan işarettir. Çünkü bu lafız, bu övgünün, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. İbrahim**'in reddettiği diğer övgülerden, derece bakımından daha üstün olduğuna delalet eder.

* *

Allah'a Ait Gün

إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٢٤﴾

"Cumartesi ibadeti ancak onda ihtilafa düşenler (farz) edilmişti. Şüphesiz ki Rabbin onların ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında Kıyamet günü aralarında hükmedecektir"

(Nahl, 124).

Bil ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, **Hz. İbrahim**'e uymasını emredip, **Hz. Muhammed** (s.a.s) de, cuma gününü seçince, bu bağlılık, ancak biz, **Hz. İbrahim** (a.s)'in da kendi şeriatında cuma gününü tercih edip seçmiş olduğunu söylediğimizde tahakkuk etmiş olur. Bu durumda da birisi çıkıp "öyleyse nasıl olmuş da yahudiler cumartesi gününü seçmişlerdir?" diyebilir.

İşte Cenâb-ı Hakk bunu إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ *"Cumartesi ibadeti ancak onda ihtilafa düşenlere (farz) edilmişti"* cümlesi ile cevaplandırmıştı. Ayetle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Yahudilerin Cuma Yerine Cumartesini İstemeleri

Birinci Görüş: Kelbî, Ebû Salih'in **İbn Abbas** (r.a.)'dan şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Teâlâ, **Musa** (a.s.)'ya, cuma gününü emretmiştir. Bunun üzerine **Hz. Musa**, *"haftanın yedi gününden tek bir gününü Allah'a ayırın. Bu gün cuma günüdür. O günde herhangı bir iş yapmayınız"* deyince, onlar bunu kabul etmeyerek, "Biz ancak, Allah'ın, yaratmayı sona erdirdiği o günü isteriz. Bu gün cumartesi günüdür" dediler de, böylece Allah, yahudilere cumartesini verdi ve onlara o günde çok katı hükümler koydu. Daha sonra, **Hz. İsa** (a.s) onlara yine cuma gününü getirdi de, bunun üzerine hıristiyanlar, "Biz, onların bayramının bizim bayramımızdan sonra olmasını istemiyoruz" dediler de bayram günü olarak pazar gününü seçtiler."

Ebu Hureyre (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Allah, bizden öncekilere cuma gününü emretti. Ama, onlar bu hususta ihtilaf ettiler. Allah bizi bu güne iletti. Binâenaleyh insanlar, bu gün hususunda bize tabi olacaklar (bizim peşimizden gelecekler)..Ertesi gün yahudilerin, yarından sonra ise hıristiyanlarındır"* dediğini rivayet etmiştir.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: "Cenâb-ı Hakk'ın عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ buyruğunun manası: "Kendilerine cuma gününü emreden peygamberleri Musa'ya karşı ihtilaf çıkardılar" demektir. Çünkü O, onlara cuma gününü emretmişti de, onlar da cumartesini tercih etmişlerdi." Binâenaleyh onların, cumartesi hususundaki ihtilafları, o gün hususunda peygamberlerine karşı bir muhalefet olmuş olur. Yani, o günden ötürü bir ihtilaf olmuş olur. Yoksa, اخْتَلَفُوا فِيهِ cümlesinin manası, "Yahudiler, bu hususta ihtilaf ettiler; binâenaleyh, bazıları cumartesini kabul ederken bazıları kabul etmediler" şeklinde değildir. Çünkü yahudiler (cumartesi gününün olması) hususunda müttefik idiler. Şu halde اخْتَلَفُوا فِيهِ cümlesini bu manada tefsir etmek mümkün değildir. Tam aksine doğru olan, bizim az önce bahsettiğimiz manadır.

Cumanın Efdal Olmasının Sebebi

İmdi, birisi çıkıp da "Aklen, cuma gününün cumartesinden daha üstün olduğuna delalet eden bir izah yapılabilir mi? Çünkü, bütün din mensupları, Allah Teâlâ'nın, alemi altı günde yarattığı; yaratma ve var etme işine pazar gününden başladığı ve bu işin, cuma gününde sona erdiği hususunda müttefiktirler. Binâenaleyh iş yapılmayan gün, cumartesi olur. İşte bu sebepten dolayı yahudiler, "Biz işlerimizi bırakma konusunda Rabbimize muvafakat ediyoruz" demişler ve bu sebeple de cumartesi gününü tercih etmişler; hıristiyanlar da, "Yaratma ve var etme işinin başlangıcı pazar günüdür. Bu sebeple bu günü biz kendimize bayram kılıyoruz" demişlerdir. Binâenaleyh bu iki izah makul olup yerindedir. Bu sebeple, cuma gününün, biz müslümanlar için bayram yapılmasının izahı yapılabilir mi?" derse, biz deriz ki:

Cuma günü, kemal ve tamamlanma günüdür. Tamamlanma ve kemale ermenin tahakkuk etmesi ise, tam bir ferahlığı, büyük bir sevinci gerektirir. İşte bu açıdan cuma gününü bayram kabul etmek evlâ olmuştur. Allah en iyisini bilendir.

İkinci Görüş: Onlar, o gün avlanmayı bazan helal, bazan da haram kılmışlardır. Halbuki onlara gereken şey, onu haram kılma hususunda, tek bir çizgi üzerinde ittifak edip anlaşmaları idi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ *"Şüphesiz ki Rabbin onların ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında Kıyamet günü aralarında hükmedecektir"* buyurmuştur. Bu, "Allah Teâlâ, Kıyamet gününde hakka isabet edenlere mükâfaatla; etmeyenlere ise, cezâ ile hükmedecektir" demektir.

★ ★
★

Tebliğin En Güzeli

ادْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُم بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ۝

"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et. Onlarla mücadeleni en güzel şekil hangisi ise, onunla yap. Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapanları da hidayete erenleri de en iyi bilendir"

(Nahl, 125).

Bilesin ki Allah Teâlâ, **Hz. Muhammed (s.a.s)'e, Hz. İbrahim (a.s)'e** tâbi olmasını emredince, Hz. Peygamber'e, kendisine tabi olmasını emrettiği şeyi de beyân ederek, أُدْعُ إِلَىٰ سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ *"Rabbinin yoluna hikmetle davet et"* buyurmuştur.

Bil ki Allah, peygamberine, insanları bu üç yoldan, yani hikmet, güzel öğüt ve en güzel bir biçimde mücadeleden birisiyle davet etmesini emir buyurmuştur. O, bu mücadeleden, başka bir ayette de bahsederek *"...ehl-i kitâb ile ancak en güzel bir yolla mücadele ediniz"* (Ankebut, 46) buyurmuştur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu ayette, bu üç yoldan bahsedip onların bir kısmını da bir kısmına atfedince, bunların birbirinden başka yollar ve metodlar olması gerekir. Ben, müfessirlerin bu hususta mazbût ve özel bir görüşünü tesbit edemedim.

İspat ve İkna Yolları

Bil ki, bir inanca, bir görüşe davet etmenin, mutlaka bir hüccet ve bir beyyineye dayanması gerekir. Bu hüccet ve beyyinenin getiriliş gayesi ise, ya o görüş ve inancı, dinleyenlerin kalbine sokup yerleştirmek, yahut da hasmı ilzâm edip susturmaktır.

Birinci kısma gelince, bu da ikiye ayrılır. Çünkü o delil, ya gerçek, yakînî, katî ve bozulma ihtimalinden uzak bir delil olur, veyahut da böyle olmayıp tam aksine, kuvvetli bir zannı ve mükemmel bir iknâyı temin eden bir hüccet olur. Böylece bu taksimatla, delillerin şu üç kısma inhisar ettiği ortaya çıkmış olur:

1) Kesin inancı ifade eden katî delil. Ki, işte bu ayet-i kerimede, *"hikmet"* adıyla adlandırılmıştır. Bu, derecelerin en kıymetlisi ve makamların da en yücesidir. İşte bu, Allah'ın *"Kime de hikmet verilirse, muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) ayetinde bahsettiği delildir.

2) Zannî ipuçları ve iknaî delillerdir ki, bunlar da ayet-i kerimede *"güzel öğüt"* olarak belirtilmişlerdir.

3) Getiriliş gayesi, hasmı ilzâm edip susturmak olan delillerdir ki, işte bu, *cedel* olup, ayet-i kerimede, *"onlarla mücadeleni en güzel hangisi ise, onunla yap"* ifadesiyle beyan edilmiştir. Sonra bu **cedel** de iki kısma ayrılır:

Cedel Şekilleri

a) Cedel ya cumhûr nezdinde meşhûr ve makbûl olan birtakım önermelerden meydana gelmiş bir delil olur veyahut da bunu ileri süren kimse nezdinde makbul olan birtakım mukaddimelerden meydana gelmiş bir delil olur. İşte, "cedel"in bu çeşidi, en güzel biçimde tahakkuk eden bir cedeldir.

b) Bu,delilin (ta baştan) birtakım bâtıl ve fasit mukaddimelerden meydana gelmiş olmasıdır. Ancak ne var ki bunu ileri süren, hafiflik ederek, gürültü koparark ve batıl çarelere ve fasit yollara başvurarak dinleyicilere kabul ettirme çabasını gösterir. Bu çeşit cedel, fazilet sahibi kimselere uygun düşmez. Onlara uygun düşen, ancak birinci kısımdaki cedeldir ki, işte bu birinci kısım, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlarla mücadeleni, en güzel şekil hangisi ise, onunla yap"* buyruğu ile kastedilendir. Binâenaleyh, anlattıklarımızla, delil ve hüccetlerin, bu ayette bahsedilen bu üç kısma inhisar ettiği sabit olmuş olur.

İlim Ehlinin Nevileri

Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki: İlim ehli üç gruba ayrılır:

1) Gerçek bilgileri ve yakînî ilimleri araştıran, elde etmek isteyen kâmil kimselerdir. Bunlarla konuşmak, ancak katî ve yakînî deliller ile mümkün olur ki, işte bu katî ve yakînî deliller, ayet-i kerimede **"hikmet"** olarak ifade edilmiştir.

2) Karakterlerinde hakiki bilgileri ve yakînî ilimleri araştırıp elde etmek değil de, gürültü koparmak ve sırf muhasame etmek duygusu baskın olan kimselerdir. Bunlara uygun düşen konuşma, ilzâmı ve susturmayı ifade eden **mücâdele**dir. İşte bu iki kısım, iki uçtur. Birincisi mükemmellik ucu, ikincisi ise, noksanlık ucudur.

3) Ortada olan kısımdır: Bunlar kemâl noktasında, muhakkik hükemânın derecesine ulaşamayan; noksanlık ve hafiflik hususunda da gürültü koparanlar ve hasımlarını ilzâm etmeye çalışanlar derekesine inmeyen kimselerdir. Tam aksine bunlar, asıl fıtratları ve selîm yaratılışları üzere kalan topluluklardır. Ki bunlar, yakînî delilleri ve hikmetli bilgileri anlama derece ve istidadını haiz olmayan kimselerdir. Bunlarla konuşmak, ancak **"güzel öğüt"**le mümkün olur. Bunun en düşüğü ise, mücadeledir.

İnsanların derecelerinin en üstününü, muhakkik olan hükemâ, hikmet erbâbı işgal oder. Ortasını, genel halk teşkil eder ki, bunlar fıtratı bozulmamış olan kimselerdir. Ve, çoğunluğu bunlar oluşturur. En düşük dereceyi ise, münazaa ve münakaşa etme fıtratı üzere yaratılan kimseler işgal eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin yoluna hikmetle.... davet et"* buyruğunun manası, "Kâmil ve güçlü kimseleri, hak dine hikmetle, yani katî ve yakînî delillerle; avâm halkı, güzel öğütle, yani yakînî, iknâî (iknâ edici) ve zannî delillerle davet et; gürültü koparanlar ile de en güzel ve en mükemmel olan cedel yoluyla konuş " demektir.

Bu ayetteki inceliklerden birisi, Cenâb-ı Hakk'ın *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et"* buyurup da, hak dine daveti, bu iki kısma hasretmiş olmasıdır. Çünkü hak dine davet, eğer katî delillerle olursa, o zaman bu hikmet olur. Eğer zannî delillerle olursa, bu da güzel öğüt olur. "Cedel"e gelince, bu davet bâbından olmayıp, aksine bununla, bu davete aykırı olan başka bir maksat kastedilmiştir ki, bu da ilzâm ve susturmadır (ifhâm). İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak, "Rabbinin yoluna, hikmet, güzel öğüt ve en güzel cedel (mücadele) ile çağır" buyurmamış, aksine cedelin hak dine daveti gerçekleştiremeyeceğine, cedelden maksadın başka birşey olduğuna dikkat çekmek için, cedeli, hak dine davet etme metodundan ayrı zikretmiştir. Allah en iyi bilendir.

Bil ki bu konular, Allah'ın işte bu ayete, bu yüce ve kıymetli sırları yerleştirdiğine delâlet eder. Fakat insanların pek çoğu bunların farkında değillerdir. Böylece, Kitab-ı Kerim'deki bu sırları ancak basiret sahibi havâs (seçkin) kimselerin ulaşabilecekleri ortaya çıkmış olur.

Allah Teâlâ daha sonra, إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ *"Şüphesiz ki Rabbin, yolundan sapan kimseleri de, hidayete erenleri de en iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Sen, bu üç yol ile Allah'a davet etmekle mükellefsin. Hidayetin gerçekleşmesi işinin seninle direkt alakası yoktur. Çünkü Allah Teâlâ, sapıtanları ve hidayete erecek olanları en iyi bilendir" demektir.

Bana göre bu konuda söylenebilecek şey şudur: Beşerî nefislerin (insanların) cevherleri, mahiyetleri itibarıyla farklı farklıdır. Bir kısmı aydın, saf, maddî şeylere ilgisi az olup, ruhânî ve manevî aleme karşı ise ilgisi ve arzusu çok olan nefislerdir. Bir kısmı ise, karanlık, bulanık, maddî şeylere alabildiğine ilgi duyan, manevî şeylere iltifat etmeyen nefislerdir. Binâenaleyh bütün bu istidâd ve kabiliyetler, ruh cevherinin ayrılmaz vasıfları olunca, bu kabiliyetlerin başka bir hale dönüşmesi, silinmesi, ruhtan ayrılması, haliyle imkânsız olmuştur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, sanki de, "(Ey Peygamber) sen davet etmene, tebliğ etmene bak. Bütün insanların hidayete ermesini arzulama. Çünkü ben (Allah), câhil ve sapmış nefislerin sapıklığını; saf ve aydın nefislerin aydınlığını bilirim" demektedir. Binâenaleyh her nefsin, belli bir fıtratı ve belli bir mahiyeti vardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın, insanları, üzerine yarattığı*

fıtrata (yönel). Allah'ın hilkati değiştirilemez" (Rum, 30) buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Cezalandırma Şekilleri

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ ۖ وَلَئِن صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ
لِّلصَّابِرِينَ ﴿١٢٦﴾ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ
مِّمَّا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٧﴾ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوا وَّالَّذِينَ هُم مُّحْسِنُونَ ﴿١٢٨﴾

"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size revâ görülen cezanın, misliyle karşılık verin. Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır. Sabret. Senin sabrın, ancak Allah iledir. Onlara karşı tasalanma. Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı, endişeye de düşme. Çünkü Allah hiç şüphesiz müttakiler ve muhsinlerle beraberdir"

(Nahl, 126-128).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE **Vâhidî** şöyle der: "Bu ayet hakkında üç görüş vardır: **Birinci Görüş:** Ekserî âlimlerin kabul ettiği görüşe göre, Hz. Peygamber (s.a.s), müşriklerin, amcası **Hz. Hamza** (r.a)'ya **müsle** yapıp, öldükten sonra burnunu, kulaklarını vs. kesmiş olduklarını görünce, *"Allah'a yemin olsun ki sana karşılık, onlardan yetmiş tanesine "müsle" yapacağım"* buyurdu. İşte bunun üzerine **Cebrail (a.s)** Nahl Sûresi'nin son ayetlerini indirdi. Böylece, Hz. Peygamber (s.a.s)'i niyetlendiği bu şeyden alıkoydu. Bu, **Atâ**'nın rivayetine göre, **İbn Abbas** (r.a)'ın,**Übeyy İbn Ka'b** (r.a) ve **Şâ'bî**'nin görüşüdür. Bu görüşe göre âlimler, "Bu üç ayet hariç, Nahl Sûresi'nin tamamı Mekkî'dir" demişlerdir.

İkinci Görüş: Bu, seyf (vuruşma) ve cihad emri gelmezden önceki durumdur. Müslümanlar o zamanda ancak kendileri ile savaşanlara karşı savaşmakla emrolunmuş, savaşı ilk başlatan olmaktan nehyolunmuşlardı. İşte bu, *"Size harb açanlarla, Allah yolunda, siz de savaşın, (ama) aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki Allah*

aşırı gidenleri sevmez" (Bakara, 190) ayetinin anlattığı hususdur. Allah Teâlâ, (tefsir ettiğimiz) bu ayette de, müslümanlara, kendilerine isabet eden ceza ve işkence kadarı ile karşılık vermelerini, fazlası ile mukabelede bulunmamalarını emretmiştir.

Üçüncü Görüş: Bu ayetin maksadı, mazlûmu, zâlime karşı fazlasını yapmayı istemekten nehyetmektir. Bu **Mücâhid, Nehâî ve İbn Sîrîn**'in görüşüdür. **İbn Sîrîn** şöyle demiştir: "Şayet senden birisi birşeyi (zorla) alırsa, sen de ondan aynısını al."

Ben derim ki, bu ayeti, önceki ayetlerle ilgi ve alâkası olmayan bir hadiseye bağlamak, Allah'ın kelâmında, kötü bir tertibin bulunması manasına gelir ki, bu da Kur'ân'ı tenkid etmeye yol verir. Halbuki buna yol yoktur. Binâenaleyh bana göre en doğrusu şöyle denilmesidir: Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e insanları hak dine şu üç yoldan, yani hikmet, güzel öğüt ve en güzel olan cedel yoluyla çağırmayı emretmiştir. Bu davet, müşriklerin atalarının dininden dönmeyi, yüz çevirmeyi ve o dine küfür ve sapıklık damgasını basmayı içine alır. Bu ise kalbleri teşvişe (karışıklığa) düşüren, gönüllere ürküntü salan ve dinleyenlerin çoğunu, o din davetcisini bazan öldürmeye, bazan dövmeye, bazan ona sövmeye sevkeden şeylerdendir. Binâenaleyh hak dine davet eden o kimse, bu beyinsizlikleri müşâhade edip, o gürültüleri duyunca, onun tabiatı mutlaka onu, o beyinsizleri bazan öldürme, bazan da dövme ile terbiye etmeye sevkeder. Bu noktada Cenâb-ı Hak, hakka davet eden kimselere, adalete ve insafa riayeti emretmiş, fazlasını yapmayı yasaklamıştır. İşte ayeti hamletmek gereken en doğru izah (mana) budur.

İmdi şayet, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu ayet sebebi ile "müsle kararından vazgeçip, yeminine karşı kefâret verdiği" şeklindeki rivayeti tenkid etmeniz gerekmez mi?" denilirse, biz deriz ki: "O rivayeti tenkid etmeye gerek yok. Çünkü biz, o hâdisenin de, ayetin genel ifadesi içine girdiğini söylüyoruz. Binâenaleyh o hadise hakkında bu ayetin umûmî ifadesine tutunmak mümkündür. Bizim karşı çıktığımız husus, ayeti bu hadiseye hasretmenin caiz olmayacağı hususudur. Çünkü bu, kelâm-ı ilâhîdeki tertibin iyi olmamasını gerektirir.

İKİNCİ MESELE
Adaletin Mertebeleri

Bil ki Allah Teâlâ, bu ayette adalet ve insafı gözetmeyi emretmiş ve bunu şu dört mertebe üzere sıralamıştır:
Birinci Mertebe: Ayetteki *"Eğer, herhangibir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size revâ görülen cezanın misliyle karşılık verin"* ifadesidir. Yani, "Eğer siz kısasın tam uygulanmasını isteme hususunda arzulu iseniz, onun dengi şey ile yetininiz. Fazlasını yapmayınız. Fazlasını yapmayı istemek zulümdür. Zulüm ise, Allah'ın adaleti ve rahmeti açısından yasak edilmiştir. Hak Teâlâ'nın, *"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size revâ görülen cezânın misliyle karşılık verin"* ifadesinde, (haksızlığa uğrayan) kimse için böyle yapmamasının daha evlâ olduğuna bir delil vardır. Bu, tıpkı senin hastaya, "Eğer elmayı illâ da yiyeceksen ye" demen gibidir. Bu, "sana

uygun olan, onu yememektir" manasınadır. Böylece Cenâb-ı Allah, rumuz ve işâret yoluyla, evlâ olanın, yapılan kötülüğe misliyle karşılık vermemek olduğunu anlatmıştır.

İkinci Mertebe: Tariz ve çıtlatma üslubundan, açık ve net ifadeye geçmektir. Bu da ayette, *"Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* ifadesidir. Bu, intikam almamanın (karşılık vermemenin) daha evlâ olduğunu açıkça ifade etmektedir. Çünkü acımak, katı kalbli olmaktan; faydalı olmak, incitip elem vermekten daha üstün ve faziletlidir.

Üçüncü Mertebe: Bu, intikam almamayı kesinkes emretme mertebesidir ve *"sabret"* ifadesi ile ortaya konulmuştur. Çünkü Allah Teâlâ, ikinci mertebede, intikam almamanın daha iyi ve hayırlı olacağını zikretmiş; bu üçüncü mertebede ise, sabretmeyi açıkça emretmiştir.

Bu mertebede sabırdan bahsetmek zor ve güç olunca, bunun hemen peşinden onu yumuşatıp, sabrı kolaylaştıracak ifadeye de yer vererek, *"Senin sabrın, ancak Allah iledir"* buyurmuştur. Yani sabır, Allah'ın muvaffak kılması ve yardımı iledir. İşte sabrın ve diğer bütün her türlü ibadetin meydana gelebilmesindeki genel ve esas sebep budur.

Kâfirler Sebebiyle Endişe Etmeyin

Cenâb-ı Allah, bu genel ve temel sebepten bahsedince, bundan sonra daha yakın ve cüz'î (sınırlı) sebebe yer vererek, وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ *"Onlar hakkında tasalanma. Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı endişeye de düşme"* buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü insanın intikam almaya ve başkasına zarar vermeye yönelmesi ancak öfkesi kabardığında söz konusudur. Aşırı öfke de şu iki sebepten birinden ötürü meydana gelir:

a) Eskiden elde olan bir menfaati elden kaçırma. Buna, *"Onlara karşı tasalanma"* diye işaret edilmiştir. Bu ifadeye, "**Uhud**'da şehit olanlar için üzülme" yani, "o dostlarını kaybetmekten ötürü üzülme" manası da verilmiştir. Bunun neticesi de, bir faydayı elden çıkarma manasına varır.

b) Gelecekte bir zarara düşme korkusu. Buna da, *"Onların kurmakta oldukları tuzaklardan dolayı, endişeye de düşme"* ifadesi ile işaret edilmiştir. Kim bu ince manalara vakıf olursa, gerek güzellik, gerek muhteva bakımından Kur'ân'dan daha güzel, daha şümullü bir sözün olmayacağını anlar. Geriye ayetin lafzı ile ilgili birkaç bahis kalmıştır:

Birinci Bahis: İbn Kesir, hem bu ayette, hem de Neml Sûresi'nde, "dâd"ın kesresi ile ضِيْقٍ şeklinde okurken; diğer kıraat imamları, her iki yerde de fetha ile, ضَيْقٍ şeklinde okumuşlardır. Meşhur kıraatin izahı şunlardır: **Ebu Ubeyde**, geçim ve yer

darlığı hususunda, **dîk** kelimesinin kullanıldığını; kalpteki darlığı ifade için de, "**dayk**" kelimesinin kullanıldığını söyler. **Ebu Amr** da, **dîk** kelimesinin şiddet ve sıkıntı; "**dayk**" kelimesinin ise keder ve üzüntü manasına geldiğini söylemiştir. **Kuteybî** de, tıpkı "**heyn**" ve "**heyyin**" ile "**leyn**" ve "**leyyin**" kelimelerinde olduğu gibi, "**dayk**" lafzının, "**dayyık**" kelimesinin şeddesizi olduğunu söylemiştir. İşte bu bakımdan **İbn Kesîr**'in kıraatinin de doğru olacağını söyledik.

İkinci Bahis: Bu kelime, **dayyık** şeklinde de okunmuştur.

Üçüncü Bahis: Bu, "maklûb" bir ifadedir. Çünkü **dayyik** bir sıfattır. Sıfat ise mevsufta bulunur. Ama mevsuf sıfatta bulunamaz. Binâenaleyh buna göre mana "sende endişe olmasın" şeklinde olur. Ancak ne var ki, وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ **(fî dayyık-in)** denilmesinin hikmeti şudur: "Sıkıntı ve endişe çok büyük ve güçlü olduğunda, insanı her tarafından saran bir şey gibi, sanki bir gömlek gibi olmuş olur. Binâenaleyh böyle denilmesinin hikmeti bu olabilir." Allah en iyi bilendir.

Dördüncü Mertebe, ayetteki, *"Allah hiç şüphesiz muttakilerle ve muhsinlerle beraberdir"* ifadesidir. Bu ifade, bir tehdit gibidir. Çünkü birinci mertebede, Cenâb-ı Hak, işaret ve rumuz yoluyla intikam almamaya, karşılık vermemeye teşvik etmiş; ikinci mertebede, rumuzlu ifadeyi bırakıp, açık ve sarih ifadeye geçip, *"sabrederseniz, andolsun ki bu tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* buyurmuş; üçüncü mertebede, kesinkes sabretmemizi emretmiş, bu dördüncü mertebede de, intikam alıp, karşılık vermek isteyenler için sanki bir vaîd ve tehdidini getirerek, "Allah, fazlasını yapmayı istemekten ittika eden ve intikam almayı bırakma hususunda ihsanda (iyilikte) bulunanlarla beraberdir. Binâenaleyh ey kulum, eğer, seninle beraber olmamı istersen bu muttakilerden ve muhsinlerden ol" demiştir. Bu ayetlerdeki sıra ve tertipteki hikmete iyice vakıf olanlar emr-i mâ'ruf ve nehy-i münker'in derece derece, yumuşaklık ve incelik üzere olması gerektiğini anlarlar. Cenâb-ı Hak, peygamberine, *"Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır"* deyince, hikmet ve güzel öğütle yapılan davetin bu şekilde olması gerektiğine dikkat çekmek için, bu dört mertebeyi zikretmiştir. Bu inceliklere vâkıf olunduğunda, insan bu Kitab-ı Kerim'in sâhili olmayan bir ummân olduğunu anlar.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah Teâlâ, *"Allah hiç şüphesiz, müttakilerle beraberdir"* buyurmuştur. O'nun, onlarla beraber oluşu, rahmeti, fazlı ve onlara verdiği mertebeler iledir. Ayetteki, *"müttakiler"* ifadesi, Allah'ın emirlerine saygı göstermeye; *"muhsinler"* (iyilik yapanlar) ifadesi de, Allah'ın mahlûkatına karşı bir işaret olup, bunlar da insanın en mükemmel mutluluğunun bu iki şeyde, yani Allah'ın emirlerine saygı ve mahlukâta şefkat duymada olduğunu gösterir. Bazı meşâyih bunu: "En mükemmel yol Hak nezdinde doğru olmak, halk nezdinde de güzel huylu olmaktır" diye anlatmışlardır. Hükemâ

da: "İnsanın kemâli, zâtından ötürü Hakk'ı, kendisiyle amel edebilmek için de hayrı tanıyıp bilmesindedir" demişlerdir. **Herim b. Hayyân'a**, ölümü yaklaştığında, "Vasiyet et" dendiğinde o: "Vasiyyet ancak maldan yapılır. Benim ise malım yok. Fakat ben size, Nahl Sûresi'nin sonunu tavsiye ve vasiyet ederim" demiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler, ayetteki *"Eğer, herhangi bir cezâ ile karşılık verecek olursanız, ancak size revâ görülen cezanın misliyle karşılık verin. Sabrederseniz, andolsun ki bu tahammül edenler için elbette daha hayırlıdır"* buyruğunun, seyf ayeti [44] ile neshedilmiş olduğunu söylemişlerdir ki bu, son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu ayet-i kerimenin maksadı, Allah'a davetin keyfiyeti hususunda güzel edebi öğretmek, saldırıyı ve fazlasıyla karşılık vermeyi nehyetmektir. Bütün bunların, "seyf ayeti" ile ilgisi yoktur. Müfessirlerin ekserisi, mensûh ayetlerin sayısını çok göstermeye adeta aşıktırlar. Ben ise bunda bir fayda görmüyorum. Allah doğruyu en iyi bilendir.

Musannif (**Râzî**) (r.h) şöyle der: "Bu surenin tefsiri, çarşamba gecesi, son yatsı vaktinden biraz sonra tamamlandı."

Yine Allah kendisine merhamet etsin **Musannif** şöyle der: Hak kıymetlidir; yol uzundur; binek güçsüz; yaklaşmak, uzaklaşmaktır; vuslat, ayrılıktır. Hakikatlar saklı; gaybın gaybındaki manalar korunmuş (gizlenmiştir). Sırlar, İzzet'in ötesindeki şeyde depolanmıştır. İnsanın elinde olan ise, kîl-ü kâl'dır. Kemâl ancak ikrâm ve celâl sahibi olan Allah'a mahsustur. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a; salât-ü selâm, Efendimiz Ümmî Peygamber **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, âline ve ashâbınadır.

44) Seyf ayeti Tevbe sûresinin beşinci ayetidir (Ç.)

İSRA SÛRESİ

●

Bu sûre 110 ayettir. İbn Abbas (r.a)'dan
وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ... (76. ayet)'ten
وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ (80. ayet)'ine kadar olan ayetler hariç bu sûrenin Mekki olduğu rivayet edilmiştir.
Bu ayetler ise, Medenî olup, Sakîf Kabîlesi'nin heyeti geldiğinde nâzil olmuştur.

●

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

İsra Mucizesi

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا ۚ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ۝

"Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksâ'ya kadar götüren Allah, her türlü noksanlıklardan münezzehtir. Biz, o (Mescid-i Aksâ'nın) etrafına bereket verdik. O (peygambere), ayetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık). Şüphesiz ki O (Allah), herşeyi hakkıyla işiten, tastamam görendir"

(İsra. 1).

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Sübhan ve Tesbih Kelimeleri

Nahivciler şöyle demektedirler: "**Sübhâne**" kelimesi, tesbîh cinsinin isim-i alemidir. Arapça'da, سَبَّحْتُ اللّٰهَ – تَسْبِيحاً وَسُبْحَاناً (Allah'ı tesbih ettim) denilir. Bu ifadedeki "**tesbîh**" masdar, "**sübhâne**" kelimesi ise, tesbih cinsinin alem isimdir. Bu tıpkı كَفَّرْتُ الْيَمِينَ تَكْفِيراً وَكُفْرَاناً (Yeminime keffâret verdim) demen gibidir. Bu ifadenin manası, Allah'ı hertürlü kötülüklerden ve noksanlıklardan tenzîh etmek, yani onlardan uzak olduğunu söylemektir. "**Nazm**" kitabının müellifi şöyle der: "**Subh**", Arapça'da "uzaklık" manasınadır. Buna, إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً *"Çünkü gündüzün senin için uzun bir meşguliyet var"* (Müzzemmil, 7) ayeti delâlet eder. O halde سَبَّحَ اللّٰهُ تَعَالَى

(Allah'ı tesbih etti) ifadesi, "O, Allah'ı, O'na yakışmayan şeylerden uzaklaştırdı ve tenzih etti" demektir. "**Tesbih**" lafzı ile ilgili akli izahları, Hadîd Sûresi'nin başında yaptık. Bu lafız, değişik birtakım manalara da gelmektedir:

1) "Namaz" manasına... Hak Teâlâ'nın *"Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı"* (Saffat, 143) ayeti bu manadadır. "**Subha**" kelimesi, nâfile namaz manasına gelir. Namaz kılana da "müsebbih" (tesbih eden) denilmiştir. Çünkü namaz kılan, namazı ile Allah'a saygı göstermiş ve O'nu, O'na yakışmayan şeylerden tenzih etmiştir.

2) *"Ortancaları, "Ben size demedim mi, Allah'ı tesbih etmeli değil miydiniz" dedi"* (Kalem, 28) ayetinde "**tesbih**", "istisnâ" (inşaallah deme) manasına kullanılmıştır. Yani, "İnşaallah demeli değil miydiniz" demektir. Bunun izahı da, "inşaallah" diyerek Allah'a tazime dayanır.

3) Hadis-i şerifte لَأَحْرَقَتْ سُبْحَاتُ وَجْهِهِ مَا أَدْرَكَتْ مِنْ شَيْءٍ *"O'nun yüzünün subuhâtı, yetiştiği herşeyi yakardı"*[45] diye varid olmuştur. Bunun manasının, "Allah'ın yüzünün nuru" olduğu söylendiği gibi, onu birisi gördüğünde "Subhânallah" diyeceği yüzünün parlaklığı" manasına geldiği de söylenmiştir.

Esrâ Kelimesi

Cenâb-ı Hak, **esrâ** (gece yürüttü) buyurmuştur. Dilciler, hem "**esrâ**", hem de "**serâ**" fiilinin aynı manaya geldiğini söylemişlerdir.

Ayette بِعَبْدِهِ **(bi abdihî)** buyurulmuştur. Müfessirler, bununla **Hz. Muhammed** (s.a.s)'ın kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. Babam imam (âlim) **Ömer İbn Hüseyin** (r.h)'in şöyle dediğini duymuştum: "**Şeyh İmam Ebu'l-Kasım Süleyman el-Ensarî**' nin şöyle dediğini duydum: "**Hz. Muhammed** (s.a.s), Miraç'ta en yüksek basamağa ulaşınca, Allah Teâlâ ona, *"Ey Muhammed, seni neyle şereflendireyim?"* diye vahyedince, O: *"Ey Rabbim, beni kendine kul olmaya nisbet ederek (kulun olduğumu söyleyerek)"* diye cevap verdi. Allah Teâlâ da bunun üzerine, işbu سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ ayetini indirdi."

Ayetteki, "**leylen**" (bir gece) kelimesi, zarf olarak mansubtur. Buna göre şayet, "isrâ" zaten gece yürüyüşü demektir, binâenaleyh ayrıca *bir gece* denmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Bu kelimenin nekire olarak getirilmesiyle bu **isrâ**'nın (gece yürüyüşünün) müddetinin kısa olduğu ve O'nun (s.a.s) gecenin bir parçasında, normalde kırk gecelik yol olan Mekke'den Şam'a götürüldüğünü kastetmiştir. Bu böyledir. Çünkü bu kelimeyi nekire olarak getirmek, kısmîlik (bir kısmı) manasına delalet etmiştir.

---

45) Müslim, İmân, 293 (1/162); İbn Mâce, Mukaddime, 13 (1/70-71).

İsrâ'nın Vakti

Alimler, ayetteki bu gecenin hangi gece olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir: **Mukâtil**, o gecenin, Hicret'ten bir yıl önceki bir gece olduğunu söylemiştir. **Keşşâf** sahibi ise, **Hz. Enes** ve **Hz. Hüseyin**'den, bunun, Hz. Peygamberin, peygamber olmasından önce olduğunu nakletmiştir.

Ayette مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Mescid-i Haram'dan"* buyurulmuştur. Alimler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in alındığı yerin neresi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bu yerin, bizzat Mescid-i Haram olduğu söylenmiştir ki bu, ayetin lafzının zâhirinin de ifade ettiği şeydir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in بَيْنَا اَنَا فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فِي الْحِجْرِ عِنْدَ الْبَيْتِ بَيْنَ النَّائِمِ وَالْيَقْظَانِ اِذْ اَتَانِي جِبْرِيلُ بِالْبُرَاقِ *"Ben bir gece Mescid-i Haram'dan, Beytullah'da Hicr (Hatîm)'in yanında, uyku ile uyanıklık arasında iken, Cebrail Burak ile geldi"*[46] buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Mirâc'a, Ebu Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'**nin evinden alınıp götürüldüğü de söylenmiştir. Bu görüşe göre, ayetteki "Mescid-i Haram" ifadesi ile Mescid'i kuşatıp sardığı için, bütün Harem bölgesi kastedilmiştir. **İbn Abbas** (r.a)'dan da, "Harem'in tamamı Mescid-i Harem'dir" diye bir rivayet gelmiştir. Bu ekseri alimlerin görüşüdür.

Mescid-i Aksa

Alimler Mescid-i Aksa'dan Beyt-i Makdis'in kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir. **Mescid-i Aksa** ile **Mescid-i Haram** arasındaki mesafe çok uzak olduğu için, Mescid-i Aksa'ya Mescid-i Aksa (en uzak mescid) denilmiştir.

Cenâb-ı Hak, اَلَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ *"Biz, o (Mescid-i Aksa'nın) etrafına bereket verdik"* buyurmuştur. Bu bereket, meyveler ve çiçekler verme ile tefsir edildiği gibi; orasının peygamber durağı, meleklerin iniş noktası olması sebebi ile olduğu da söylenmiştir.

Bil ki **ilâ** edatı, mesafenin sonunu bildirmektedir. Buna göre **gaye**, yani ayetteki اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَى *(Mescid-i Aksa'ya)* ifadesi, Hz, Peygamber (s.a.s)'in bu Mescid'e kadar ulaştığına delalet eder. Ama o Mescid'e girip girmemesi hususuna dair, ayetin lafzında herhangi bir delalet yoktur.

Cenâb-ı Hak لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا *"O (Peygambere) ayetlerimizden bazısını gösterelim diye"* buyurmuştur. Yani, "O gecede, Allah'ın kudretine delâlet eden mucizeleri ve dikkate değer hadiseleri ona gösterelim" diye" demektir.

---

46) Müslim, İmân, 264 (1/150).

Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed'in Miracları

İmdi "ayetteki, *"O (peygambere) ayetlerimizden bazısını gösterelim diye"* ifadesi, Allah Teâlâ'nın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e o mucizelerin ve şayan-ı dikkat şeylerin ancak bir kısmını gösterdiğine delalet eder. Çünkü **min âyatinâ** kelimesindeki **min** edatı, "bazı" manasına gelir. Halbuki Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s) hakkında, *"Biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu öylece gösteriyorduk"* (En'âm, 75) buyurmuştur. Dolayısıyla **Hz. İbrahim**'in miracının, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in miracından üstün olması gerekir" denilirse, biz deriz ki: **Hz. İbrahim**'in görüp müşahede ettiği göklerin ve yerin melekûtudur. **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in gördüğü şey ise Allah'ın ayetlerinin bir kısmıdır. Allah'ın ayetlerinin daha üstün olduğunda ise şüphe yoktur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ *"O herşeyi hakkıyla işiten ve tastamam görendir"* buyurmuştur. Bu, "Kulunu gece yürüten O zât, **Muhammed** (s.a.s)'in sözlerini bi-hakkın duyan, yaptıklarını hakkıyla gören; o fiil ve sözlerinin riyâ şâibesinden arı, duru, tertemiz, doğruluk ve saflıkla içiçe olduğunu hakkıyla bilendir. İşte bundan ötürü, böyle bir ikramı ancak ona vermiştir" demektir. Bu ifade ile, "Allah mirac hususunda, müşriklerin Peygamber (s.a.s)'e dediklerini duyan, ona karşı yaptıklarını görendir" manası da verilmiştir.

İKİNCİ MESELE
Miracın Keyfiyeti

Bu isrâ hadisesinin nasıl olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Müslümanların ekserisi Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat bedenini yürütüp götürdüğü hususunda ittifak etmişler, pek azı ise, "Allah, onu sadece rûhen götürdü" demişlerdir. **Muhammed b. Cerir (et-Taberî**'nin) tefsirinde, **Huzeyfe** (r.a)'nin: "Bu hâdise, bir rüya idi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in bedeni yerinden oynamadı. Allah onu, sadece rûhen götürdü, yürüttü" dediği rivayet edilmiştir. Bu söz, hem **Hz. Aişe** (r. anha)'den, hem de **Muaviye** (r.a)'den aynen rivayet edilmiştir.

Bil ki bu konuda söylenebilecek söz şu iki makama varıp dayanır:

a) Miracın aklen isbat edilmesi.

b) Bunun bilfiil vukû bulması.

Mirac Aklen Mümkündür

Birinci Makama gelince, ki bu, miracın olabileceğinin aklen isbat edilmesidir. Biz diyoruz ki: Süratte bu noktaya varmış olan bir hareket, bizatihi mümkündür. Allah Teâlâ da, bütün mümkinata kâdirdir. O halde bu, bu noktaya ulaşmış olan bu şekildeki hızlı bir hareketin imkânsız olmadığına delalet eder. Binâenaleyh biz burada da, şu iki mukaddimeyi beyan etme ihtiyacını duyuyoruz.

Birinci Mukaddime: Bu noktaya ulaşmış olan bir hareketin, haddizatında mümkün olduğunun isbat edilmesinden ibaret olan bu mukaddimenin delilleri şunlardır:

1) En büyük felek, gecenin başından sonuna kadar, devrinin tamamının yarısı kadar hareket eder. Mühendislikte şöyle bir kural sabittir, vardır: Çapın, devre (çevresine) nisbeti, birin üçe ve yediye nisbeti gibidir. O halde, yarıçapın, devrin yarısına nisbetinin de birin üç ve yediye nisbeti gibi olması gerekir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Mekke'den, en büyük feleğin üzerine çıktığının söylenilmesi durumunda, o, sadece yarıçap miktarınca hareket etmiş olur. Bu kadar zaman içinde, devrin yarısının hareketi tahakkuk edince, yarıçap kadar hareketin tahakkuk etmesi, haydi haydi mümkün bir şey olur. Binâenaleyh bu, gecenin üçte bir miktarında, Mekke'den Arş'ın üzerine çıkmanın, aslında mümkün bir şey olduğuna dair kesin aklî bir delildir. Durum böyle olunca da, bu yükselme işinin, bütün bir gecede tahakkuk etmesi, haydi haydi mümkün olur. Allah en iyisini bilendir.

2) Yine mühendislikte şöyle bir kural daha vardır: Güneşin kütlesi, yer kürenin yüz altmış küsur misli büyüklüktedir[47]. Sonra biz, buna rağmen, güneş yuvarlağının doğuşunun, farkedilemeyecek bir zamanda tahakkuk ettiğini görmekteyiz. İşte bu da, hareketin, bu kadar bir hıza ulaşabilmesinin haddizatında mümkün bir şey olduğuna delalet eder.

3) Katı cisimlerin, alemin (dünyanın) merkezinden Arş'ın üzerine çıkmaları aklen mümkün olduğu gibi, latif, ruhanî maddelerin de, Arş'ın üzerinden alemin merkezine doğru inmeleri mümkündür. Binâenaleyh şayet **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, bir gecede miraçta bulunmasının aklen imkânsız olduğu söylenecek olursa, o zaman **Cebrail** (a.s)'in de bir anda, Arş'tan Mekke'ye indiğinin söylenilmesi de imkânsız olur. Eğer biz bunun imkânsız olduğunu söylersek, o zaman bu, bütün peygamberlerin nübüvvetini ta'n etmek olmuş olur. Miracın tahakkuk ettiğini söylemek, nübüvvet meselesinin kabul edilmesine dayanmakta olan talî bir meseledir. Böylece, bu kadar bir sürate ulaşan bir hareketin imkânsız olduğunu söyleyenlerin, **Hz. Cebrail**'in de bir anda, Arş'dan **Mekke**'ye inmesinin imkânsız olduğunu söylemelerinin gerektiği sabit olmuş olur. Bu söylenemeyince, onların ileri sürdüğü şey de söylenemez.

İmdi şayet onlar, "Biz, **Cebrail**'in bir yerden öbür yere geçen, intikal eden bir cisim olduğunu söylemiyoruz. Biz, **Cebrail**'in inişinden kastedilenin, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in ruhundan maddî perdelerin kaldırılışı; böylece de, **Cebrail** (a.s)'in zatında tecelli eden mevcut şeylerin bir kısmının onun ruhunda meydana gelen mükaşefe ve müşahedeler olduğunu söylüyoruz" derlerse, biz deriz ki:

Vahyi bu şekilde anlamak, filozofların görüşüdür. Müslümanların çoğunluğuna

47) Şimdiki hesaplara göre bu sayı 333.400 mislidir (Ç.)

gelince, onlar, **Cebrail**'in cisim olduğunu; onun nüzulünün, felekler aleminden Mekke'ye intikal etmesinden ibaret olduğunu kabul ederler. Durum böyle olunca da, zikredilen ilzam güçlü ve kuvvetli olur. Rivayet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s), mirac hadisesinden bahsedince, herkes onu yalanlar ve **Ebu Bekir**'e giderek, ona: "Senin arkadaşın şöyle şöyle diyor" derler. Bunun üzerine **Ebu Bekir**: "Eğer o bunu söylemişse, mutlaka doğrudur" der. Daha sonra da Hz. Peygamber'in yanına varır. Hz. Peygamber de, meseleyi ona ayrıntılı bir biçimde anlatır. Bu meseleyle ilgili olarak Peygamber her ne söylerse, **Ebu Bekir** "Doğru söyledin" diyerek onu tasdik ederdi. Hz. Peygamber (Miracla alakalı) sözünü tamamlayınca, **Ebu Bekir**: "Ben, senin hakikaten Allah'ın Resulü olduğuna şehadet ederim" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber de ona: *"Ben de senin hakikaten "sıddîk" olduğuna şehadet ederim"* karşılığını verir.

Hasıl-ı kelam, **Hz. Ebu Bekir** (r.a) şöyle demek istemiştir: "Ben, onun peygamber olduğunu kabul ettiğimde, onu, bundan (yani Miracdan) daha büyük bir şey hususunda tasdik etmiş oldum. O halde, ben onu, bu hususta daha nasıl yalanlayabilirim?!"

4) Bütün inanç ve din mensuplarının ekserisi, "İblis'in mevcudiyetini, âdemoğullarının kalbine vesvese ilkâ etmeyi üstlenenin o olduğunu ve onun, âdemoğullarının kalbine vesvese vermek için, bir anda doğudan batıya geçebildiğini kabul ederler. Binaenaleyh onlar, İblis hakkında bu kadar hızlı bir hareketin olabileceğini kabul ettiklerine göre, onların aynı şeyi, peygamberlerin ululari hakkında da kabul etmeleri haydi haydi gerekir. İşte bu ilzâm, İblis'in, bir yerden bir yere geçebilen (latîf) bir cisim olduğunu kabul edenlere karşı güçlü bir ilzâmdır. Ama İblis'in, kötü, şerîr ruhlardan olduğunu, onun ne cisim, ne de maddî bir özellik taşımadığını söyleyenlere gelince, bu ilzâm onları ilgilendirmez. Ancak ne var ki, din mensuplarının ekserisi, İblis'in, bir yerden bir yere geçebilen latîf bir cisim olduğu hususunda mutabıktırlar.

Buna göre şayet onlar, "farzedelim ki, melekler ve şeytanlar cism-i latîf oldukları için, onlar hakkında böylesi bir hareketin tahakkuk etmesi doğru olur. Bu tür hareketin, onların zatlarında bulunması imkânsız değildir. Ama insana gelince, bu kesif ve katı bir cisimdir. Binâenaleyh, böylesi bir hareketin tahakkuku, insan için nasıl düşünülebilir?" derlerse biz deriz ki:

Biz ancak, hız itibariyle bu noktaya ulaşmış olan bir hareketin tahakkuk etmesinin haddizâtında mümkün olduğuna, meleklerin ve şeytanların halleriyle istidlâlde bulunduk. Ama bu hareketin, haddizâtında mümkün olması halinde, onun insan bedeninde de tahakkuk etmesinin mümkün olmasının izahına gelince, işte bu, eğer Allah dilerse, izahı yakında yapılacak olan başka bir konudur.

5) Kur'ân'da, rüzgârların, **Hz. Süleyman** (a.s)'ı kısa bir müddet içinde uzak

beldelere götürdüğü zikredilmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın hareketini nitelerken, *"Süleyman'a da rüzgârı (musahhar kıldık) ki sabahı bir ay(lık yol), akşamı bir ay(lık yol)du"* (Sebe', 12) buyurmuştur. Yani, bu âyete göre, **Hz. Süleyman** bir günde, iki aylık bir mesafe katediyordu. Hatta biz diyoruz ki, çok şiddetli esen rüzgârların, bir anda, bir yerden çok uzak olan başka bir yere gidebildiklerini duyularımız da göstermektedir. Ki, bu da, böylesi hızlı bir hareketin, haddizâtında mümkün olduğuna delâlet eder.

6) Kur'ân-ı Kerim, katında kitaptan ilmi bulunan bir kimsenin, **Belkîs**'ın tahtını **Yemen**'in en uç noktasından **Şam Diyarı**'nın en uç noktasına, göz açıp kapama süresi içinde getirip bulundurduğuna delâlet etmektedir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Nezdinde kitaptan ilim bulunan (zât), ben dedi, göz açıp kapama süresi içinde onu sana getiririm"* (Neml, 40) ifadesidir. Bu, bazı kimseler için mümkün bir husus olunca, biz bunun esâsen mümkün bir şey olduğunu anlamış oluruz.

7) Bazı kimseler şöyle demektedir: "Canlılar, görülecek şeyleri ancak, ışığın onun iki gözünden çıkıp görülecek şeyle birleştiğinde görürler. Binâenaleyh biz, gözümüzü açıp da bir adama baktığımızda, onu görürüz. Bu görüşe göre, bizim gözlerimizden çıkan ışınlar, çok kısa bir anda o adama ulaşmış ve onun üzerine düşmüş olur. İşte bu da, bu kadar bir hıza ulaşmış olan bir hareketin, imkânsız olan şeyler cümlesinden değil, mümkün olduğuna delâlet eder. Böylece, yaptığımız bu izahlarla, sürat bakımından bu noktaya ulaşmış olan böylesi bir hareketin, esâsen, varolması mümkün olan bir şey olduğu sabit olmuş olur.

İkinci Mukaddime: Böylesi bir hareket haddizâtında mümkün olunca, onun, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in bedeninde tahakkuk etmesinin de imkânsız olmaması gerektiğini beyan hususundadır. Bunun delili şudur: Biz cisimlerin, mahiyetlerinin tamamı hususunda birbirlerinin dengi olduklarını kesin delillerle beyân etmiştik. Binâenaleyh, böylesi bir hareket bazı cisimlerde tahakkuk edince, onun, diğer cisimlerde de tahakkuk etmesinin mümkün olması gerekir ki, bu da böylesi bir hareketin **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in bedeni için tahakkuk etmesinin, esasen mümkün bir şey olduğuna kesinlikle hükmetmeyi gerektirir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Alemin yaratıcısının, bütün mümkinâta kâdir olduğu delil ile sabittir. Bu kadar bir sürate ulaşmış olan bir hareketin, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in bedeni için de tahakkuk etmesinin mümkün olduğu da sabittir. Binâenaleyh, Allah Teâlâ'nın, buna (mümkün olduğu için) kâdir olması gerekir. Bu durumda da, bu mukaddimelerin tamamında, Mirac hadisesinin bilfiil tahakkuk etmesinin, haddizatında mümkün bir şey olduğu neticesi elde edilir. Bu konuda söylenebilecek en son söz şudur: Burada geriye sadece, bu hadiseye hayranlık duymak ve taaccüb kalır. Ancak ne var ki, bu hayret de, sadece buraya has değildir. Tam aksine bu, (eğer yapılacaksa) bütün mucizeler için de söz konusudur.

Binâenaleyh bir değneğin, yetmiş bin değneği ve urganı yutacak, sonra da o anda, eskisi gibi küçük bir değnek haline dönüşecek bir ejderha olması da şaşırtıcı bir durumdur. Yine, koskaca bir dağdan büyük bir devenin çıkması, büyük bir dağın (Tûr), havada adeta bir şemsiye gibi tutulması da şaşırtıcı bir durumdur. Keza, bütün mucizeler hakkında aynı durum söz konusudur. Binâenaleyh, sadece bir hayret, bütün bunları inkâr etmeyi ve kabul etmemeyi gerektiriyorsa, o zaman, mucizelerin isbâtıyla ilgili bütün görüşlerin, sözlerin, hükümlerin fasit, aslı esası olmadığına kesinkes hükmetmek gerekir. Halbuki mucizelerin isbatı ve kabul edilmesi, nübüvvet temelinin kabul edilmesinin neticesi olarak, fer'î bir hususdur. Yok eğer, sırf bir taaccüb inkâr etmeyi gerektirmiyorsa, işte burada da gerektirmez. Mirac'ın imkânsız bir şey değil, mümkün olduğunu söylemenin izahı hususundaki sözün tamamı bundan ibarettir. Allah en iyisini bilendir.

Mirâc'ın Vukûu

İkinci Makam, Mirâc'ın bizzat vukû bulup bulmadığını araştırma ile ilgilidir. Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, hem rûhu hem de bedeni ile **Mekke**'den **Mescid'l Aksa**'ya geceleyin yürüttüğüne (götürdüğüne), hem Kur'ân, hem de hadisler delalet etmektedir.

Mirâc'ın Ruhanî Olduğu Görüşü

Buna delalet eden Kur'ân ayeti, bu ayettir. Bu delili şu şekilde izah edebiliriz: "**Abd**" (kul), beden ile rûhun toplamının adıdır. Binâenaleyh bu geceleyin yürütme işinin, beden ve rûh toplamı bir kul için tahakkuk etmiş olması gerekir. Bil ki bu istidlâl, insanın sadece rûh mu, yoksa sadece beden mi, yoksa hem rûh hem beden mi olduğu meselesine dayanır. İnsanın sadece rûh olduğunu söyleyenler, bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) İnsan, ömrünün başından sonuna devam eden tek bir şeydir. Halbuki bedenin cüzleri, hep değişme, tebeddül ve intikal (geçiş) içindedir. Bâkî olan ise, değişmeyendir. O halde insan bu bedenden başka birşeydir.

2) İnsan bazan bedeninin bütün parçalarının farkında olmasa bile, kendisini bilir. Bilinen ise, farkında olunmayandan başkadır. O halde insan, bu bedenden başka birşeydir.

3) İnsan, normal fıtratı gereği, "elim, ayağım, beynim ve kalbim.." der. Diğer uzuvları için de durum aynıdır. Böylece o bütün bunları kendisine izafe eder. Halbuki muzâf, muzâfun ileyh'den başkadır. O halde insanın hususî zatının, bütün bu uzuvlardan başka birşey olması lazım gelir.

Buna göre eğer onlar, "O, zâtını da kendisine izafe ederek, "Benim zâtım, benim nefsim!" demiyor mu? Binâenaleyh size, onun kendisinin, zâtından başka olduğunu söylemeniz gerekir; halbuki bu, imkânsızdır" derlerse biz deriz ki:

Biz, sırf lafza tutunmuyoruz ki, bu söylediğiniz şey bize gereksin. Tam aksine, biz ancak sırf akla tutunuyoruz. Çünkü, aklın sarih delili, insanın tek varlık olduğuna delâlet eder. Bu tek şey, eliyle alır, gözüyle, onun vasıtasıyla görür ve kulağı vasıtasıyla işitir. Binâenaleyh insan, tek şeydir. Bu uzuvlar, onun bu fiilleri yapması için var olan aletleridir, vasıtalarıdır. İşte bu, insanın, bu uzuv ve vasıtalardan başka bir şey olduğuna delalet eder. Böylece bu izahlarla, insanın, bu bünye ve bu bedenden başka bir şey olduğu sabit olmuş olur.

Bu sabit olunca da biz diyoruz ki, سُبْحَانَ الَّذِيٓ أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ *"Kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan (...) götüren Allah münezzehtir"* ayetindeki "**abd**" (kul) kelimesiyle, ruh cevheri kastedilmiştir. Böyle olması halinde, ayette, "isrâ"nın, beden ile olduğuna dair bir delâlet kalmaz.

İmdi şayet onlar, "isrâ'nın, rûh ile yapılması, harikulâde bir şey değildir. Binâenaleyh bu hususta سُبْحَانَ الَّذِيٓ أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ denilmesi uygun düşmez" derlerse, biz deriz ki:

Bu da akıldan uzak bir şeydir; çünkü, başkasının rûhu için tahakkuk etmeyen çeşitli mükâşefe ve müşahedelerin, onun rûh için tahakkuk etmiş olduğunun söylenilmesi akıldan uzak bir şey olmaz. Böylece de, pek yerinde olarak bu söz buraya uygun olur. Miracın, hem rûh hem de beden ile yapıldığını isbat hususunda, bu ayetle yapılan istidlâlin aleyhine olarak ileri sürülen sorunun izahı, işte bundan ibarettir.

Mezkûr İddiaya Cevap

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: "**Abd** (kul)" lafzı, ancak, hem rûh hem de beden toplamını içine alan bir lafızdır. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın *"Bir kulu, namaz kılarken men edeni gördün mü sen?"* (Alak, 9-10) ayetidir. Bu ayette geçen, "**abd**" sözüyle, hem rûh hem de bedenin murad edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Yine Cenâb-ı Hak, Cin Sûresi'nde, *"Şu hakikat de: Allah'ın kulu O'na ibadet için kalktığı zaman nerdeyse onlar, etrafında keçeler (gibi tortop) oluyorlardı"* (Cin, 19) buyurmuştur ki, buradaki "**abd**" kelimesiyle de, hem ruh hem de beden kastedilmiştir. İşte, bu ayette de böyledir.

Bunun, haberden delili ise, sahih hadis kitaplarında rivayet edilen şu hadistir ki, bu hadis meşhur bir hadistir. Bu hadis, Hz. Peygamber'in **Mekke**'den **Beyt-i Makdis**'e, oradan da göklere götürüldüğüne delâlet eder.

Bu hadisi kabul etmeyenler, şu şekilde istidlâl etmişlerdir:

1) Aklî izahlarla. Onların yapmış olduğu bu aklî izahlar da, üç tanedir:

a) Bu kadar hıza ulaşmış olan bir hareket düşünülemez.

b) Ağır bir kütlenin göklere yükselmesi makul değildir.

c) Onun göklere yükselmesi, feleklerin yırtılmasını gerektirir. Halbuki bu, imkânsızdır.

2) Eğer bu doğru olsaydı, bu, diğer mucizelerin en büyüğü olurdu. Bu durumda da Hz. Peygamber'in nübüvvet iddiasında doğru söylediğine istidlalde bulunabilsinler diye, bunu halkın huzurunda ortaya koyması gerekirdi. Ama bunun, hiç kimsenin görüp müşahede edemediği bir zamanda tahakkuk etmesine gelince, bu abestir. Hakîm olan Allah'a ise, bu yakışmaz.

3) Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temaşayı ancak insanlara bir fitne yaptık"* (İsra, 60) ifadesine tutunarak şöyle demişlerdir: Bu rüyadan maksat, Mirac hadisesidir. Halbuki bu, insanlar için ancak bir fitne olmuştur. Çünkü, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e inanan kimselerin pekçoğu, O'nun bu sözünü duyunca, O'nu yalanlamış ve kabul etmemiştir. Binâenaleyh, Mirac sözü, insanların fitneye düşmesine sebep olmuştur. Böylece bunun, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in uykuda gördüğü bir rüyâ olduğu sabit olmuş olur.

4) Mirac hadisi, pekçok (akıl almaz), uzak şeyleri ihtivâ etmektedir. Meselâ, onun karnının yarılıp, zemzem suyuyla temizlenmesine dair rivayet edilen şey bunlardandır. Bu, akıl almaz bir şeydir. Çünkü, suyla yıkanabilen şey, maddî olan pisliklerdir. Bunun, batıl inanç ve kötü huylara dair kalbte bulunan şeyleri temizlemede bir tesiri yoktur. Onun, **Burak**'a bindiğine dair rivayet de bu tür şeylerdendir. Bu da akıldan uzaktır. Çünkü Allah Teâlâ onu, bu âlemden felekler alemine hareket ettirdiğine göre **Burak**'a niye ihtiyaç duyulsun?! Cenâb-ı Hakk'ın elli vakit namazı farz kıldığı, sonra da **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in, **Musa** (a.s)'nın şefaati sebebiyle, o elli vaktin beş vakte indirilinceye kadar Allah ile **Hz. Musa** arasında gidip geldiğine dair rivayet de bu kabildendir. **Kâdî**: "Bu, hükmün, daha uygulanmadan önce neshedilmiş olmasını gerektirir ve yine bu, **Bedâ**'yı (hükmün, Allah'a önce gizli kalıp, sonradan ortaya çıkması) icab ettirir. Halbuki bu, Allah hakkında düşünülemez" demektedir. Böylece bu hadisin, kabul edilmesi uygun olmayan birtakım şeyleri ihtiva ettiği sabit olmuş olur ve bu sebeple de reddolunur.

Onların aklî izahlarına dair cevabımız, daha önce geçmişti. Binâenaleyh, onları tekrarlamayacağız.

Onların ikinci şüphelerine dair cevap da, Cenâb-ı Hakk'ın bu ayette zikretmiş olduğu *"...ayetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık)"* ifadesidir. Bu

ifade mücmel, öz bir ifade olup, bunun tafsilatı ve açıklanması hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) Cennetin iyilik ve hayırları çok büyük; cehennemin dehşet uyandıran halleri ise çok şiddetlidir. Binâenaleyh, şayet Hz. Muhammed (s.a.s), onları bu dünyada iken müşahede etmeyip de Kıyametin başlangıcında müşahede etmiş olsaydı, belki de cennetin hayır ve güzelliklerine arzu duyar, yahut da, cehennemin korkunç hallerinden korkardı. Ama o, onları bu dünyada Mirac gecesinde görüp müşahede edince, onlar, Kıyamet gününde onun gözünde ve gönlünde büyümez, böylece de kalbi onlarla meşgul olmaz. Bu durumda da, kendini sadece şefaate verir.

2) Onun, Miraç gecesinde, peygamberleri ve melekleri görüp müşahede etmesinin, hem kendisinin hem de ümmetinin faydasına olan şeylerin mükemmelleşmesine bir vesile olması imkânsız değildir.

3) Onun felekiere yükselip göklerin, kürsînin ve arşın hallerini müşahede etmiş olmasının, bu alemin hallerini ve korkunç durumlarını görüp müşahede etmesini gözünde küçültmesine, önemsiz saymasına sebep olması imkânsız bir şey değildir. Böylece, onun kalbinde bir tür kuvvet meydana gelir; o bunları göz önüne aldığında, Allah'a davete başlaması mükemmelleşir ve Allah'ın düşmanlarına iltifat etmemesi de kuvvet kazanır. Bunu şu durum daha iyi izah eder: Bu konuda, Allah'ın kudretini görüp müşahede eden kimsenin, cihâd vb. şeylerin sıkıntılarına göğüs germeye karşı gönlündeki kuvvet ve kalbindeki sebât, bunu görüp müşahede etmeyenlerin birkaç misli olur.

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا *"ayetlerimizden bazısını gösterelim diye (bunu yaptırdık)"* ifadesi, adeta isrânın faydasının bu olduğuna ve kesin olarak bunu ifade ettiğine delalet eder gibidir.

Onların üçüncü şüphelerine karşı cevabı, biz bu sûredeki o ayetin tefsirine (İsrâ, 60) geldiğimizde, o görmenin, uykudaki rüya değil de bizzat gözle görmek olduğunu izah ederek vereceğiz.

Onların dördüncü şüphelerine karşı cevabımız da şudur: Allah'a, yaptığı şeyler hususunda itiraz edilemez. O, istediğini yapar, dilediğine hükmeder. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE Göklere ve Arş'ın üzerine çıkmaya gelince, bu ayet buna delalet etmez. Alimlerin bir kısmı buna, Necm Sûresi'nin ilk ayetiyle istidlâl ederken, bir kısmı da buna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Siz hiç şüphesiz, bir tabakadan başka bir tabakaya bineceksiniz"* (İnşikak, 19) ayetiyle istidlal etmişlerdir ki, bunların tefsiri, yerinde zikredilmiştir. Hadisin delâletine gelince, yukarıda izah edildiği gibidir. Allah en iyisini bilendir.

Hz. Musa ve Hz. Nuh'a Verilen Nimetler

وَءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ وَجَعَلْنَٰهُ هُدًى لِّبَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا۟ مِن دُونِى وَكِيلًا ۝٢ ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ ۚ إِنَّهُۥ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا ۝٣

"Biz, Musa'ya kitap verdik. Ve onu, "Benden başka hiçbir vekil tutunmayın" diye, İsrâiloğulları için bir hidayet kıldık. Ey Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet, (şu) bir hakikattır ki, (Nûh) çok şükreden bir kuldu" (İsrâ, 2-3).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bil ki, sözümüz, yine daha önceki ayetle ilgilidir. O ayette Cenâb-ı Hak, gaipten hitaba, hitabtan gaibe geçmiştir. Çünkü, سُبْحَانَ الَّذِى أَسْرَىٰ ifadesinde, Allah, gaib sîgasıyla zikredilmiş; O'nun, بَارَكْنَا حَوْلَهُۥ لِنُرِيَهُۥ مِنْ ءَايَٰتِنَا ifadesinde de, hitaba delalet eden üç lafız bulunmaktadır. Yine O'nun, إِنَّهُۥ هُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْبَصِيرُ ifadesi de, gaibe delalet eder. O'nun وَءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ ifadesi de hitaba delâlet eder. O halde sözün gaibten hitaba, hitabtan gaibe geçmesi, "iltifat sanatı" diye adlandırılır.

İKİNCİ MESELE Daha Önceki Kısımla Münasebeti Allah Teâlâ, önceki ayette, Hz. Muhammed (s.a.s)'e yaptığı ikramı, O'nu gece yürütmekle (isrâ) ifade etmiş, bu ayette de, Hz. Musa (a.s)'ya, daha önce verdiği o kitap ile ikramda bulunduğunu belirterek وَءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ وَجَعَلْنَٰهُ هُدًى *"Biz, Musa'ya kitap ve onu, ... bir hidayet kıldık"* buyurmuştur. Yani, "Tevrât'ı verdik." Bu, "Allah onları, o kitap vasıtasıyla cehalet ve küfür karanlıklarından ilim ve gerçek dinin aydınlıklarına çıkarır" demektir.

Tek Vekil Allah Olmalıdır

Cenâb-ı Hakk'ın أَلَّا تَتَّخِذُوا۟ مِن دُونِى وَكِيلًا *"Benden başka hiçbir vekil tutmayın"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Ebu Amr, İsrâiloğullarının durumunu belirten bir ifade olarak yâ ile **yettehizû** diye okurken, diğer kıraat imamları tâ ile muhatab siğasıyla **tettehizû** şeklinde okumuşlardır.

İkinci Bahis: Ebu Ali el-Farisî şöyle demektedir: "Cenâb-ı Hakk'ın, أَلَّا تَتَّخِذُوا ifadesiyle ilgili şu üç izah yapılmıştır:

1) Bu ifadenin başındaki **en** edatının, nasb edici **en** olmasıdır. Buna göre mana, "Biz o kitabı, (...) edinmeyesiniz diye bir hidayet kıldık" şeklinde olur.

2) Bunun, tefsir için olan أَيْ **(ey)** anlamında olması. Bu durumda söz, âmmenin kıraatine göre, gaibten hitaba ve Cenâb-ı Hakk'ın وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا *"Onların elebaşlarından bir güruh, "Yürüyün..." diyerek kalkıp gittiler"* (Sad, 6) ifadesinde olduğu üzere emir sîgasına geçtiği gibi, gaibten hitaba geçmiştir. Tıpkı bunun gibi, **ella tettehizû** ifadesinde de, gaibten nehy sîgasına geçmiştir.

3) Bunun zâid olması ve تَتَّخِذُوا fiilinin de, mukadder bir **kale** (dedi) maddesine göre getirilmiş olmasıdır. Buna göre kelamın takdiri, "Biz o kitabı, İsrailoğulları için bir hidayet kıldık ve onlara, "Benim dışımda vekil edinmeyiniz" dedik" şeklinde olur.

Vekil'in Anlamı

Üçüncü Bahis: Ayetteki **Vekil** "işlerinizi, kendisine havale ettiğiniz bir Rab" demektir. Ben derim ki, bu ayetle ilgili sözün özü şudur: Allah Teâlâ **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, isrâ ile şereflendirdiğini belirtmiş, sonra bunun peşinden **Hz. Musa** (a.s)'yı, O'na **Tevrat**'ı indirmekle şereflendirdiğini zikretmiş; sonra **Tevrat**'ı, bir hidayet rehberi olarak tavsif etmiş, daha sonra da Tevrat'ın, Allah'tan başkasını vekil edinmekten nehyetmeyi kapsadığı için bir hidayet rehberi olduğunu beyân buyurmuştur ki, işte bu, tevhid demektir. Böylece, bu mertebeleri dikkate aldıktan sonra, sözün özü ve esası, kişinin tevhid deryasına dalmasından ve işlerini sadece Allah'a havale etmesinden daha yüce bir Mirac, daha kıymetli bir derece, daha büyük bir şeref olmadığı neticesine varmış olur. O, şayet konuşursa, Allah'ı zikreder; düşünürse, Allah'ı tenzih ve takdis eden deliller hususunda düşünür. İsterse, ancak Allah'tan ister. Böylece onun herşeyi Allah ile ve Allah için olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ *"Ey Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet ..."* buyurmuştur. Bu ifadedeki **(zürriyet)** kelimesinin mansub olması hakkında, şu iki izah yapılmıştır:

1) Bunun, nidâdan dolayı mansub olmasıdır. Yani, "Ey, Nûh ile beraber gemide taşıdığımız zürriyet..." demektir. Bu, **Mücâhid**'in görüşüdür; o, bunun bir nidâ olduğunu söylemiştir. **Vahidî** ise şöyle der. "Bu ancak, fiili tâ harfiyle okuyanlara göre böyle olabilir. Buna göre onlara sanki, "Ey, gemide Nûh ile beraber taşıdığımız zürriyet! Benden başkasını vekil edinmeyiniz" denilmek istenmiştir." **Katâde** de şöyle der: "Bütün insanlar, **Nûh**'un zürriyetidir. Çünkü gemide **Nûh** ile birlikte üç oğlu, yani **Sam, Ham** ve **Yâfes** bulunuyordu. O halde bu demektir ki bütün insanlar, bu

üçünün zürriyetidir. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, "Ey Nûh ile birlikte, gemide taşıdığımız zürriyet" hitabı, "Ey insanlar..." yerine geçen bir hitap olmuş olur.

2) **İttehaze** fiili, iki mef'ul alır. Bu, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın وَاتَّخَذَ اللّٰهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلاً *"Allah İbahim'i de halîl edindi"* (Nisa, 125) ayetinde böyledir. Buna göre kelamın takdiri, "Nûh ile beraber taşıdığımız zürriyeti, benim dışımda vekil edinmeyiniz" şeklindedir.

Hz. Nûh'un Şükrü

Daha sonra Cenâb-ı Hak Hz. Nûh'u överek, إِنَّهُ كَانَ عَبْداً شَكُوراً *"Şüphesiz ki o, çok şükreden bir kuldu"* buyurmuştur. Yani, "O çok şükredici idi." Rivayet olunduğuna göre, Hz. Nûh (a.s), yemek yediğinde, "Beni yediren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni aç bırakabilirdi"; su içtiğinde, "Bana su ihsan eden Allah'a hamdolsun. İsteseydi, beni susuz bırakabilirdi", birşey giydiğinde, "Beni giydiren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni çıplak bırakabilirdi", ayakkabı giydiğinde "Bana ayakkabı giydiren Allah'a hamdolsun. İsteseydi beni yalınayak bırakabilirdi" ve def-i hacet yaptığında, "Benden, bana eziyet veren şeyi çıkaran ve böylece bana âfiyet (rahatlık) veren Allah'a hamdolsun. İsteseydi onu çıkarmayabilirdi" derdi. Rivayet olunduğuna göre o, iftâr etmek istediğinde, yiyeceğini kendisine iman edenlere sunardı. Eğer onlar içinde bir muhtaç kimse bulursa, onu kendisine tercih ederdi.

Eğer, "ayetteki *"Şüphesiz ki o, çok şükreden bir kuldu"* cümlesinin, kendisinden önceki kısımla münasebeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: "İfadenin takdiri şöyledir: Cenâb-ı Hak sanki, "Benden başkasını vekil edinmeyin ve bana ortak koşmayın. Çünkü Nûh çok şükreden bir kuldu. Kul, ancak ehl-i tevhîd olursa çok şükreder. Çünkü tahakkuk eden Allah'ın her nimetini Allah'ın fazlından bilir. Siz, onun kavminin zürriyetisiniz. Binâenaleyh atalarınız nasıl ona uydu ise, sizler de ona uyun, onun gibi yapın" demek istemiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İsrailoğullarının Çıkaracağı Fesat

وَقَضَيْنَآ إِلَىٰ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ فِى ٱلْكِتَٰبِ لَتُفْسِدُنَّ فِى ٱلْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا ۝٤ فَإِذَا جَآءَ
وَعْدُ أُولَىٰهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَّنَآ أُو۟لِى بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا۟ خِلَٰلَ ٱلدِّيَارِ ۚ وَكَانَ وَعْدًا مَّفْعُولًا ۝٥
ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ ٱلْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَٰكُم بِأَمْوَٰلٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَٰكُمْ
أَكْثَرَ نَفِيرًا ۝٦

"Biz kitapta İsrailoğulları'na şunu hükmettik: Siz yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesat çıkaracak ve muhakkak büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız. İşte o ikiden birincisi, va'desi gelince çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık da, onlar evlerin aralarına kadar girip araştırdılar. Bu, yerine getirilmiş bir vaaddir. Sonra bunlara karşı, size tekrar devlet ve galibiyet verdik. Mallarla, oğullarla sizin imdadınıza yetiştik. Cemiyetinizi de daha fazla çoğalttık"

(İsra, 4-6).

Bil ki Allah Teâlâ, **Tevrat**'ı kendilerine vermek ve onlar için bir hidayet rehberi kılmak suretiyle, **İsrailoğulları**'na yaptığı lütuf ve ihsanından bahsedince, onların **Tevrat**'ın hidayeti ile hidayete gelmeyip, aksine fesadın içine düştüklerini beyan ederek, وَقَضَيْنَآ إِلَىٰ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ فِى ٱلْكِتَٰبِ لَتُفْسِدُنَّ فِى ٱلْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ *"Biz kitapta İsrailoğulları'na şunu hükmettik: Siz yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesat çıkaracaksınız"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Arapça'da **"Kadâ"** eşyayı muhkem bir tarzda ayırıp biçmektir. Hak Teâlâ'nın, *"Allah onları, yedi semâ olarak kaza etti"* (Fussilet, 12), yani "yedi semâ olarak biçti, yarattı" ayeti, bu manadadır. Nitekim şair de, وَعَلَيْهِمَا مَسْرُودَتَانِ قَضَاهُمَا دَاوُدُ "O ikisi üzerinde Davûd'un biçtiği (yaptığı) iki zırh vardı" demiştir.

Bu ayetteki **kadeyna** kelimesi ise, "Onlara bunu bildirdik, haber verdik ve vahyettik" manasındadır. Burada **ilâ** harf-i cerri haber vermeyi ifade eden bir sıladır. Zira **kadeyna**, bazan da **evheyna** (vahyettik) manasındadır.

Cenâb-ı Hak, *"Fesat çıkaracaksınız"* buyurmuştur. Allah Teâlâ bu tabirle, onların

günahlarını ve **Tevrat**'ın hükümlerinin aksine hareket edeceklerini kastetmiştir. Ayetteki, *"yeryüzünde"* kelimesi, "Mısır topraklarında" demektir. *"...ve muhakkak büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız"* ifadesi de, "sizin insanlara haksız yere hükûmranlığınız, büyük bir istilâ olacak" demektir. Çünkü her zorba için, "kabardı, büyüdü" denilir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah فَإِذَا جَآءَ وَعْدُ أُولَىٰهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَاداً لَّنَآ أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ *"İşte o ikiden birincisinin vadesi gelince, çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur. Bu, "O fasıklarla ilgili iki va'idden birincisi gelince, onlar üzerine güçlü, yiğit, sert bir millet göndeririz" demektir. Ayetteki "**be's**", savaş manasınadır. **Hîne'l-be's** *"savaş zamanında"* (Bakara, 177) ayeti de bu manadadır. Ayetteki, بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ ifadesi "sizin üzerinize gönderdik, sizi yardımımızdan mahrum bırakarak, sizi onlara terkettik" demektir.

Yahudilere Musallat Edilenler

Alimler, bu ayette bahsedilen kulların kimler olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) Denildiğine göre İsrâiloğulları büyüklenmiş, tekebbür etmiş, kendilerini beğenmiş ve böylece dinen haram olan şeyleri helal saymış, peygamberlerini öldürmüş ve kan dökmüşlerdi. İşte bunlar, fesatçıların ilki idiler. Derken Allah Teâlâ onlara, **Buhtunnasr**'ı musallat kıldı. O, onlardan **Tevrat** okuyan (anlayan) kırkbin kişiyi öldürüp, geri kalanları kendi memleketine götürdü. Onlar orada, Cenâb-ı Hakk'ın kendileri için bir melik belirlemesine kadar, zillet içinde kaldılar. O melik, **Babillilerle** savaştı ve tesadüfen İsrailoğulları'ndan bir kadın ile evlendi. O kadın melikten, İsrailoğulları'nı yeniden **Beyt-i Makdis**'e (Kudüs'e) göndermesini istedi. O da bunu yaptı. Bir müddet sonra, içlerinde peygamberler ortaya çıktı. Böylece onlar, eski hallerinden daha da güzel bir duruma geldiler. İşte bu, ayetteki *"Sonra bunlara karşı size tekrar devlet ve galibiyet verdik"* ifadesi ile anlatılan hususdur.

2) Ayetteki, *"Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* ifadesinden murad şudur: "Allah Teâlâ onlara **Câlût**'u musallat kıldı ve o onları helak etti ve yok etti." Buna göre, *"Sonra bunlara karşı size tekrar devlet ve galibiyet verdik"* ifadesi ile kastedilen de şudur: Allah Teâlâ, onların içinden **Tâlût**'u kuvvetlendirdi ve o, **Câlût** ile savaştı. **Davûd** (a.s) da **Talût**'a yardım etti ve **Câlût**'u öldürdü. İşte ayette bahsedilen tekrar dönme budur.

3) Ayetteki, *"Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* ifadesinin manası şudur: "Allah Teâlâ, mecûsilerin kalbine, İsrailoğullarının korkusunu atmıştı. **İsrailoğulları**'nın arasında günahlar çoğaldı da, Allah mecûsîlerin kalbindeki o korkuyu giderdi. Derken İsrailoğulları'na başkaldırdılar ve onları alabildiğine öldürüp helâk ettiler.

Bil ki o kulların bizzat kimler olduğunu bilmeye fazla bir maksat taalluk

etmemektedir. Aksine ayetten maksat, onların çokça günah işleyip, bundan dolayı Allah Teâlâ'nın onların üzerine, onları kılıçtan geçirecek birtakım kimseleri musallat etmiş olduğunu anlatmaktır.

Câsû (Ceva) Kelimesinin Manası

Daha sonra Allah Teâlâ, فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ *"Onlar evlerin aralarına kadar girip araştırdılar"* buyurmuştur. **Leys** şöyle der: **"Ceva ve Cevesân, fesât (kargaşa)** esnasında, evlerin ve yurtların arasında dolaşmak demektir. Hilâl, iki şey arasındaki boşluk demektir. Diyâr ise, "Beyt-i Makdis"in diyârıdır." Müfessirler **câsû** fiilinin manası ile ilgili değişik izahlarda bulunmuşlardır. **İbn Abbas** (r.a)'in buna, "Araştırdılar, teftiş ettiler" şeklinde mana verdiği rivayet edilmiştir. **Ebu Ubeyde**, "Orada bulunan kimseleri araştırdılar" manasını verirken; **İbn Kuteybe**, "Orada fesat ve kargaşa çıkardılar" manasını vermiştir. **Zeccâc**, "Bu, "öldürmedikleri kimse kaldı mı diye evlerin arasını dolaştılar" manasındadır" demiştir. **Vâhidî: "Ceva**, dolaşmak, araştırmak" demektir" der. Bu kelime, söylenen bütün bu manalara muhtemeldir.

Daha sonra Allah Teâlâ, وَكَانَ وَعْداً مَفْعُولاً *"Bu yerine getirilmiş bir vaaddir"* Yani, "Allah'ın bu hususdaki hükmü, değişmeyi, bozulmayı ve neshi kabul etmeyen kesin bir hükümdür" buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak sonra ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ *"Sonra size tekrar devlet ve galibiyet verdik"* buyurmuştur. Yani, "Sizin düşmanlarınızı helâk ettik, size yeniden devleti ve kuvveti nasip ettik." وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيراً *"ve cemiyetinizi de daha fazla çoğalttık."* **Nefîr**, erkeklerden bir grup demektir. Bunun aslı, نَفَرَ مَعَ الرَّجُلِ مِنْ عَشِيرَتِهِ وَقَوْمِهِ "O, aşiret ve kavminden olan o adamla birlikte gitti" ifadesidir. **"Nefîr"** ve **"Nâfir"** tıpkı **kadîr** ve **kâdir** kelimelerinin aynı manaya gelişi gibi aynı anlamdadır. Bu kelimenin hangi manaya geldiğini, فَلَوْلاَ نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ (Tevbe, 122) ve اِنْفِرُوا خِفَافاً (Tevbe, 41) ayetinin tefsirinde zikretmiştik.

İKİNCİ MESELE Alimlerimiz bu ayeti, kaza ve kader meselesindeki görüşlerinin doğruluğuna birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

1) Allah Teâlâ, *"İsrâiloğulları'na şuna hükmettik: Yeryüzünde muhakkak ki iki defa fesad çıkaracak ve muhakkak ki büyük bir serkeşlik yapıp kabaracaksınız"* buyurmuştur. Bu hükmetmenin (kazanın), muhtemel en az manası, "kesin olarak hükmetmek ve haber vermek"tir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, onların bu fesat ve günahlara yeltenip yapacaklarını, neshi kabul etmeyecek derecede kesin ve kat'î bir haberle bildirmiş olduğu sabit olmuş olur. Çünkü, izah ettiğimiz üzere, **"kazâ"**, kesin hüküm vermek manasınadır. Allah Teâlâ, daha sonra bu hükmü iyice te'kid ederek, *"Bu, yerine getirilmiş bir vaaddir"* buyurmuştur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki: "Onlardan bu fesadın sâdır olmaması, Allah Teâlâ'nın doğru haberinin yalana; kesin hükmünün batıla, hak olan ilminin de cehalete dönüşmesini gerektirir. Bunlar ise muhaldir. Binâenaleyh, onların bu fesada teşebbüs etmemeleri artık imkânsızdır. Yani onların buna teşebbüs etmeleri, neshi mümkün olmayacak tarzda zaruridir. Halbuki, bununla beraber onlar bu işi terketmekle de yükümlü olup, bunu yapmaları sebebiyle de lanetlenmektedirler. Bu da bizim, "Allah bazan birşeyi emreder, ama insanı onu yapmaktan alıkor; bazan da bir şeyi nehyeder, ama onun yapılmasını takdir eder" şeklindeki inancımızın doğruluğuna delalet eder. Bu ayetle yapılan istidlâllerden biri budur.

2) Hak Teâlâ, *"Çok çetin bir kuvvete sahip olan kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur. Bununla, "İsrailoğullarına öldürmek, mallarını yağma etmek ve esir almak süretiyle musallat olan o kimseler" kastedilmiştir. Böylece Allah Teâlâ onları **İsrailoğulları**'na gönderdiğini, musallat kıldığını bildirmiştir. İsrailoğulları'nın öldürülmeleri, mallarının yağmalanması, çoluk-çocuklarının esir edilmesi, çok zulüm ve masiyet ihtiva eder. Ama Allah Teâlâ bu işi kendisine izafe ederek, *"...Kullarımızı üzerinize musallat kıldık"* buyurmuştur ki bu, hayır, şer, taat ve masiyetin hep Allah'tan olduğuna delalet eder.

Cübbâî buna şu iki şekilde cevap vermiştir:

1) Bu ifade ile kastedilen, Allah Teâlâ'nın o kavimlere, İsrailoğulları'nın içinde zuhur eden bozgun ve fesattan ötürü İsrailoğulları'yla savaşmalarını emretmesidir.

2) Bununla şu mana murad edilmiştir: "Biz onlarla **İsrailoğulları**'nı başbaşa bıraktık. Onların kalbine İsrailoğullarının korkusunu düşürmedik. Velhasıl bu tabir ile, İsrailoğulları'nın o kavimlerle başbaşa kalması ve Allah'ın o kavimleri, İsrailoğulları'ndan geri tutmaması kastedilmiştir.

Bil ki birinci cevap zayıftır. Çünkü **Beyt-i Makdis**'i tahrip etmeyi, **Tevrat**'ı yakmayı ve **Tevrat**'ı ezberleyen kimseleri öldürmeyi isteyen o kavim için, "Onlar bunu Allah'ın emriyle yaptı" denilemez. İkincisi de zayıftır. Çünkü bir işe sevketmek, o kimsenin kalbinde o şeyi ve o şeye götüren sebepleri kuvvetlendirmek ve onun kalbine onu düşürmek demektir. Onları birbiriyle başbaşa bırakmak ise, menetmemek demektir. O halde bunlardan birincisi fiil (yapma), ikincisi terk (yapmama)'dır. Bu sebeple, musallat kılmayı, başbaşa bırakma diye tefsir etmek, iki zıddan birini diğeriyle tefsir etmek olur ki bu caiz değildir. Böylece bahsettiğimiz şeyin doğruluğu sabit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İsrailoğulları'nın İkinci İfsatları

إِنْ أَحْسَنتُمْ أَحْسَنتُمْ لِأَنفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ
وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا ۝ عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَن
يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُّمْ عُدْنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا ۝

"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük ederseniz, yine kendinize kötülük etmiş olursunuz. Artık diğer cezanın vadesi gelince, yüzlerinizi kötülesinler, birinci defa girdikleri gibi Mescidinize girsinler ve galebe ettiklerini iyice imha etsinler diye (başınıza yine düşmanlarınızı musallat ettik). Rabbinizin size merhamet edeceğini umabilirsiniz. Eğer tekrar (fesada) dönerseniz, biz de (cezalandırmaya) döneriz. Biz, cehennemi kâfirlere bir zindan yaptık"

(İsra, 7-8).

Bu ayetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Bil ki Allah Teâlâ, o İsrailoğulları isyan edip günahkâr olunca, onların üzerine, kendilerini öldürmeyi, mallarını yağma etmeyi, çoluk çocuklarını esir almayı isteyen bazı kimseleri, toplulukları musallat kıldığını; tevbe etmeleri halinde de onlardan o belâ ve sıkıntıyı giderdiğini ve onları yeniden devlet ve saltanatlarına kavuşturduğunu nakletmiştir. İşte bu esnada, şu hakikat ortaya çıkar: Onlar, şayet itaat ederlerse, kendilerine iyilik etmiş olurlar; eğer günahta ısrar etmiş olurlarsa, kendilerine yazık etmiş olurlar. Halbuki insanın kendisine iyilik etmesinin güzel ve hoş bir şey olduğu, kötülük etmesinin ise, çirkin ve kabîh olduğu, akıllarda sabit ve karar kılmış olan bir husustur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, إِنْ أَحْسَنتُمْ أَحْسَنتُمْ لِأَنفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا *"Eğer iyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Eğer kötülük ederseniz, yine kendinize kötülük etmiş olursunuz"* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE **Vahidî** şöyle der: "Bu ayette, kesin olarak mahzuf olan bir kısım vardır: O da başında **ve kulnâ** (ve kendilerine dedik ki) fiilini takdir etmektir. Buna göre mana, "şayet siz taatte bulunmak suretiyle iyilik ederseniz, o taatlerin bereketi sebebiyle Allah size hayır ve bereket kapılarını açacağı için, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yine siz, haram

olan şeyleri yapmak suretiyle kötülük edersəniz, o günahların uğursuzluğu sebebiyle, Allah size ceza ve azab kapılarını açacağı için, kendinize kötülük etmiş olursunuz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE Nahivciler şöyle der: "Cenâb-ı Hak, "**tekâbül**"den dolayı وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا buyurmuştur, ama bunun manası فَإِلَيْهَا (onadır); فَعَلَيْهَا (onun aleyhinedir) şeklindedir. Çünkü, harf-i cerlerin bir kısmı, bir kısmının yerine kullanılır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"O gün (yer) bütün haberlerini anlatacaktır. Çünkü Rabbi kendisine (o vech ile) vahyetmiştir"* (Zilzal, 4-5) ayetinde olduğu gibidir. Buradaki **leha, ileyha** anlamındadır.

DÖRDÜNCÜ MESELE Tasavvuf erbâbı bu ayetin, Allah'ın rahmetinin gadabına baskın çıktığına delâlet ettiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: "Bunun delili şudur: Cenâb-ı Hak, onların iyilik yapmalarından bahsedince, bu kelimeyi iki defa zikrederek إِنْ أَحْسَنتُمْ أَحْسَنتُمْ لِأَنفُسِكُمْ buyurmuştur. Ama, onların kötülük yapmalarından bahsedince, bunu tek bir defa zikrederek وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا buyurmuştur. Şayet Cenâb-ı Hakk'ın rahmeti gadabına galip ve baskın olmasaydı, bu böyle olmazdı.

İkinci Vaad

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ *"Artık diğer cezânın vadesi gelince"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Müfessirler bunun manasının, "Son defaki vaad" şeklinde olduğunu söylemişlerdir ki, bu "son kere, defa" da, onların **Zekeriyya** ve **Yahya** (a.s)'yı öldürmeye teşebbüs etmeleridir. **Vahidî** şöyle der: "İşte bunun üzerine Allah, onların üzerine mecusî olan **Babilli Buhtunnasr**'ı gönderdi. Halkı ona buğz etti; o da bunun üzerine İsrailoğullarını esir aldı, onları kılıçtan geçirdi ve **Beyt-i Makdis**'i harab etti." Ben derim ki: Tarihler, **Buhtunnasr**'ın, gerek **Hz. İsa** ve gerekse **Hz. Zekeriya** ve **Yahya** (a.s)'dan yıllar önce yaşamış olduğuna şehadet eder. Onlar sebebiyle yahudilerden intikam alan kralın, **Kral Konstantin** adındaki **Bizans kralı** olduğu malumdur. Onların durumlarını en iyi bilen Allah'dır. Bu gibi ayetleri muayyen kişiler ve topluluklar belirterek tefsir etmenin, Kur'ân'ın maksadlarıyla hiçbir ilgisi yoktur.

İKİNCİ MESELE Ayetteki **iza cae** fiilinin cevabı mahzûf olup, takdiri, "Son vaad geldiğinde, sizin yüzlerinizi kötüleştirsinler diye, biz onları gönderdik, musallat kıldık" şeklindedir. Daha önce geçen *"kullarımın üzerine musallat kıldık"* (İsra, 5) cümlesinin delâletinden dolayı, bu hazf güzel ve yerinde olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِيَسُوۡٓاْ وُجُوهَكُمۡ *"Yüzlerinizi kötülesinler... diye"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Arapça'da "onu üzdü, mahzun etti" manasında **"Sâ'ehû-yesûuhû"** denilir. Böyle buyurmakla, Cenâb-ı Hak, üzülme işini yüzlere nisbet etmiştir. Çünkü, kalbte mevcut olan ruhî hallerin emaresi, yüzde belirir. Binâenaleyh, eğer kalpte bir sevinç ve sürur hasıl olursa, yüzde parlaklık, güleçlik ve aydınlık zuhur eder. Yok, eğer kalbte bir hüzün ve bir korku bulunursa, o zaman yüzde bir ekşime, rengin atması ve bir morarma meydana gelir. İşte bu sebepten dolayı bu ayette, kötülük, yüzlere nisbet edilmiştir. Bunun benzeri olan manalar, Kur'ân'da pek çoktur.

İKİNCİ MESELE Bütün kıraat imamları gâib sîgasıyla, **yesûu** şeklinde okumuşlardır. **Vahidî** şöyle der: "Bu, hem manaya, hem de lafza uygundur. Manaya uygunluğuna gelince, bu, "gönderilen kimselerin, onları hakikatte üzen kimseler olması sebebiyledir. Çünkü, onları kılıçtan geçiren ve esir alanlar, işte bu musallat kılınan kimselerdir. Lafza uygunluğuna gelince, bu da, وَلِيَدۡخُلُواْ ٱلۡمَسۡجِدَ *"Mescidinize girsinler... diye"* ifadesine uygunluğu sebebiyledir." **İbn Amir, Asım'ın ravisi Ebu Bekr ve Hamza**, müfred olarak **yesûe** şeklinde okumuşlardır. Bu müfred okumanın, şu üç şeyden birisi sebebiyle olması muhtemeldir:

a) Fiilin failinin, lafzatullaha raci olmasından dolayı. Çünkü, daha önce geçen fiiller **rededna** ve **emdedna** fiilleridir ki bütün bunlardaki zamirler, Allah'a racidir.

b) Bunun faili **beasnâ** (gönderdik) fiilinin delâlet ettiği **ba's** kelimesidir. Çünkü, önce geçen fiil, masdara **(ba's)** delalet eder. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَلَا يَحۡسَبَنَّ ٱلَّذِينَ يَبۡخَلُونَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضۡلِهِۦ هُوَ خَيۡرٗا لَّهُمۡ (A. İmrân, 180) ayetinde olduğu gibidir. **Zeccâc** bunun takdirinin لِيَسُوۡٓاْ ٱلۡبَعۡثُ وُجُوهَكُمۡ "Bu vaadin, onların yüzlerini kötüleştirmesi için" şeklinde olduğunu söyler. **Kisâî** bu ifadeyi, tıpkı بَعَثۡنَا عَلَيۡكُمۡ ve أَمۡدَدۡنَا ifadelerinde olduğu gibi, fiili Allah'a isnad ederek nûn ile **(li nesûe)** şeklinde okumuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلِيُتَبِّرُواْ مَا عَلَوۡاْ تَتۡبِيرًا *"galebe ettiklerini iyice imha etsinler diye"* buyurmuştur. Arapça'da bir şey helâk olup yok olduğunda **"Tebera'ş-şey'u-tebran"**; bir şey bir şeyi helâk edip yok ettiğindeyse, **"Tebbèrahu"** denilir. **Zeccâc** da şöyle der: "Senin kırıp ufalttığın her şey için, **"Tebbertehû** - Sen onu un ufak ettin" ifadesi kullanılır. Altın ve cam kırıklarına, **"Tıbru'z-zücâci"** ve **"Tıbru'z-Zehebi"** (Cam kırığı; altın tozu) denilmesi de böyledir. Yine وَلَا تَزِدِ ٱلظَّٰلِمِينَ إِلَّا تَبَارٗا إِنَّ هَٰٓؤُلَآءِ مُتَبَّرٞ مَّا هُمۡ فِيهِ وَبَٰطِلٞ مَّا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ (Araf, 139) ayetiyle

(Nuh, 28) ayetleri de bu manadadır. Ayetteki مَاعَلَوْا hususunda iki ihtimal vardır: Bu ifadenin,

a) Onlar ona galip gelip ve ona baskın çıktıkları müddetçe;

b) "Onlar, galip oldukları müddetçe, onları helâk edip yok etmeleri için" manalarına gelmesi muhtemeldir. Yani, "onların hükümranlığı İsrailoğulları üzerinde devam ettiği sürece" demektir. تَتْبِيراً kelimesi, haberin gerçekleştiğini ortaya koymak ve onun doğruluğu hususundaki şek ve şüpheyi izale etmek için getirilmiş olan bir mef'ûl-i mutlaktır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلِيماً *"Allah Musa'ya da hitap ile konuştu"* (Nisa, 164) ayetinde olduğu gibidir ki, bu, "hakikaten ve gerçekten" demektir. Buna göre mana, "Onlar ona galip ve üstün olduğu sürece, helâk edip tahrip etmeleri için" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يَرْحَمَكُمْ *"Rabbinizin size merhamet edeceğini umabilirsiniz"* buyurmuştur. Bu, "Ey İsrailoğulları, Rabbiniz belki de, sizden intikam aldıktan sonra size merhamet edecek ve sizi bağışlayacaktır" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا *"Eğer tekrar (fesâda) dönerseniz, biz de (cezâlandırmaya) döneriz"* buyurmuştur. Bu, "Biz size, musallat kılacağımız kimseleri gönderir de, onlar da size, bir ceza ve istifade etmeniz ve günahlar işlemekten kaçınıp vazgeçmeniz için bir öğüt olmak üzere, yapacakları şeyi yaparlar da; sonra da Rabbiniz size acıyarak, bu azâbı sizden kaldırırsa; buna rağmen, siz yeniden günah işlemeye dönerseniz, biz de, bu dünyada çeşitli belâ ve musibetleri başınıza salmaya tekrar başlarız!" demektir. **Kaffâl** şöyle der: Biz bu ayeti Cenab-ı Hakk'ın Arâf Sûresi'ndeki, İsrailoğulları hakkında nazil olmuş olan: *"O vakit Rabbin, Kıyamet gününe kadar onların üzerine kendilerini en kötü azaba düçar edecek kimseler göndereceğini yeminle i'lâm etti, bildirdi"* (Arâf, 167) ayetinden dolayı, "dünyevî azâb" manasına hamlettik.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Eğer tekrar (fesâda) dönerseniz, biz de (cezalandırmaya) döneriz"* buyurmuştur. Yani, "Onlar, uygun olmayan şeyleri, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i yalanlamaya ve **Tevrât** ve **İncil**'de varid olan şeyleri gizlemeye yeniden dönerlerse, Allah da, onlara, Araplar vasıtasıyla azabını ve belalarını yeniden dönderir" demektir. İşte bundan ötürü **Nadîr, Kurayza, Kaynuka** ve **Hayber** yahudilerinin başına gelen ölüm ve helâk gelmiş ve başlarına çökmüştür. Onlardan geriye kalanlar ise, mülkiyyetleri ve hükümranlıkları olmaksızın, cizye ile ezilmişlerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيراً *"Biz, cehennemi kâfirlere bir zindan yaptık"* buyurmuştur. "Faîl" vezninde olan **hasîr** kelimesinin, "fâil" manasına gelmesi ve böylece de mananın, "Biz, cehennemi, onları kuşatan ve bağlayan bir şey kıldık" şeklinde olması muhtemel olduğu gibi, bunun "mef'ûl" manasına gelmesi,

böylece de, "Biz o cehennemi onların toplanacağı, içinde kuşatılacakları bir yer haline getirdik" manasının murad edilmiş olması muhtemeldir. Buna göre mana, "Dünya azâbı ve işkencesi, ne kadar kuvvetli ve fazla olursa olsun, bazı insanlar ondan kurtulur ve kaçar; o azâbın içine düşen kimse, ya ölüm veya başka bir yolla ondan kurtulabilir. Ama, ahiret azabına gelince bu, insanı, kendisinden kurtulmak ümidi bulunmaksızın çepeçevre kuşatır" şeklinde olur. Binâenaleyh, bu kimseler için, bahsettiğimiz dünyevî azâbın yanında, bundan sonra, kendilerini her yönden kuşatacak olan ve onlara kurtulamayacakları ahiret azabı vardır.

★ ★
★

Doğruyu Gösteren Kur'ân'dır

إِنَّ هَٰذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ
أَجْرًا كَبِيرًا ۝٩ وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ۝١٠

"Muhakkak bu Kur'ân, öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki o, en adil ve en doğru bir (yol)dur. O, güzel güzel amellerde bulunan mü'minlere kendileri için büyük bir mükâfaat olduğunu da müjdeler. Ahirete iman etmeyenlere ise pek acıklı bir azab hazırladığımızı bildirir"

(İsrâ, 9-10).

Bil ki Allah Teâlâ, ihlâslı ve samimî kullarına yapmış olduğu şeyleri açıklayınca, -ki bu Hz. Peygamber'i gece yolculuğuna çıkartması (isrâ), **Hz. Musâ**'ya da **Tevrat**'ı vermesidir- ve de, kendisine asi olup batılda direnenlere yaptığını da beyan edip, -ki bu da, onların üzerine çeşitli belâları salıvermesidir-, işte bunlar, Allah'a itaat etmenin, her türlü hayır ve ikrâma; ona isyân etmenin ise, her türlü belâ ve zarara yol açtığını bildirince, pek yerinde olarak müteakiben Kur'ân'ı överek, إِنَّ هَٰذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ *"Muhakkak bu Kur'ân, öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki o, en adil ve en doğru bir (yol)dur"* buyurmuştur.

İsm-i Tafdil Bazan Mukayese Bildirmez

Birinci Bahis: Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"...dimdik ayakta duran bir dine, İbrahim'in Hakk'a yönelmiş dinine iletmiştir"* (En'âm, 161) ifadesi, bu dinin dosdoğru,

müstakîm; bu ayetteki, *"...öyle bir şeye (yola) doğrultup götürür ki o, en adil ve en doğru bir yoldur"* ifadesi de, diğer dinlerden daha adil ve daha doğru olduğuna delâlet eder. Ben derim ki bizim, "Bu şey, şundan daha doğrudur" şeklindeki sözümüz, ancak o iki şeyin "istikamet" anlamında müşterek olmaları; sonra da o ikisinden birindeki istikametin diğerinden daha fazla ve daha mükemmel olması halinde doğru olur. Halbuki bu, imkânsızdır. Çünkü, onun müstakîm olması, o şeyin hak ve doğru olması demektir. O şeyin hak ve doğru olmasında bir farklılığın bulunması ise, imkânsızdır. Binâenaleyh Kur'ân'ı, "en adil ve en doğru" diye vasıflandırmak mecazi olur. Ancak ne var ki, ef'al, yani ism-i tafdîl kalıbı, bazan ism-i fâil manasına gelir. Bu, bizim meselâ, "Allah uludur, büyüktür" manasında, "Allahu ekber" ve, "Mervânoğulları'nın iki adil ve doğru olanı" manasında, "el-Eşec ve en-Nâkıs, Mervânoğulları'nın iki en adil olanıdır" demeniz gibidir. Veyahut da bu lafız, bilinen zahirî anlamına hamledilir. Allah en iyisini bilendir.

İkinci Bahis: لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ tabiri mahzûf bir mevsûfun sıfatı olup, kelamın takdiri, "O Kur'ân, dinlerin, şeriatların ve yolların en doğrusu olan dine, şeriata veya yola iletir" şeklindedir. Böylesi kinâyeler, Kur'ân-ı Kerim'de çokça bulunmaktadır. Bu اِدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"Sen kötülüğü en güzelle def et"* (Mü'minûn, 96) ayetinde olduğu gibidir. Yani, بِالْخَصْلَةِ الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ "En güzel hasletle" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْراً كَبِيراً *"O, güzel güzel amellerde bulunan mü'minlere kendileri için büyük bir mükâfaat olduğunu da müjdeler"* ifadesine gelince, bil ki Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı şu üç tür sıfatla vasfetmiştir:

Birinci Sıfat: Onun, en doğru olan yola iletmesi. Bunun ne demek olduğu biraz önce geçti.

İkinci Sıfat: Onun, sâlih amel işleyenlere büyük bir mükâfaatı müjdelemesi. Bu böyledir, zira ilk sıfat, Kur'ân'ın, en doğru inanca ve en uygun amele sevkettiğine delalet edince, bu en doğru itikadın ve en uygun amelin bir emaresinin zuhur etmesi gerekmiştir. Bu da, bahsedilen bu büyük ücrettir. Çünkü en doğru yolun, mutlaka büyük bir kazanç ve büyük bir menfaat sağlaması gerekir.

Üçüncü Sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın وَأَنَّ الَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَاباً أَلِيماً *"Ahirete iman etmeyenlere ise, pek acıklı bir azab hazırladığımızı bildirir"* ayetinin ifade ettiği hususdur. Bu böyledir, zira en doğru inanç ve en uygun amel, onu yapana, en mükemmel ve en büyük menfaati sağladığı gibi, aynı şekilde onu yapmayana da, onu yapmamak en büyük zararı getirir.

Bil ki, *"Ahirete iman etmeyenler"* ifadesi *"Kendileri için büyük bir mükâfaat olduğunu müjdeler"* ifadesi üzerine atıftır. Buna göre mana şöyle olur: "Allah Teâlâ, mü'minlere iki müjde vermiştir: Kendilerine mükâfaat vereceği müjdesi ve

düşmanlarını cezalandıracağı müjdesi." Bunun benzeri bir ifade de kişinin, "Zeyd'e, kendisine verileceği ve düşmanlarına verilmeyeceği müjdesini verdim" demesidir.

Eğer, "Azab" ifade etmek üzere, "müjdeleme" tabirinin kullanılmasının izahı istenecek olursa, deriz ki: Bu, tehekküm (istihza) için kullanılmıştır, yahut da iki zıd şeyin birinin diğerinin yerine kullanılması kabilindendir. Meselâ, *"Kötülüğün cezası, misli bir kötülüktür"* (Şûrâ, 40) ayetinde olduğu gibi. Oysa ikinci *"kötülük,"* aslında kötülük değil, "kötülüğün karşılığı" manasınadır.

Yahudiler ve Âhiret İnancı

Eğer, "bu ayet, yahudilerin durumlarını açıklamak için gelmiştir. Halbuki onlar ahirete imanı inkâr etmezler. O halde, Cenâb-ı Hak bu ayette nasıl, *"Ahirete iman etmezler(e gelince), onlar için de şüphesiz pek acıklı bir azab hazırladığımızı (bildirir)"* buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Buna iki türlü cevap verilmiştir:

a) Yahudilerin çoğu (ahiretteki) maddî mükâfaat ve cezayı kabul etmezler.

b) Onların bir kısmı, *"Cehennem bize, ancak, sayılı-günlerde dokunur (yakar)"* (Âl-i İmran, 24) derler. Dolayısıyle onlar, bu ifadeye göre sanki âhireti inkâr etmiş gibi olurlar. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İnsan Bazan Kötü Olanı İster

وَيَدْعُ الْإِنسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ ۖ وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا ﴿١١﴾

"İnsan tıpkı, hayrı istediği gibi, şerri de dua edip ister. Doğrusu, insan pek acelecidir"

(İsrâ, 11).

Bu ayetle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bil ki ayetin, daha önceki ayetlerle münasebeti şudur: Allah insana bu Kur'ân'ı indirip, bu büyük nimeti ve ikramı vermesinden sonra, insan yine de bazan onun hükümlerine tutunmaktan ve onun beyanlarına başvurmaktan yan çizer ve hiçbir faydası olmayan şeylere yönelir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak *"İnsan tıpkı hayrı istediği gibi, şerri de dua edip ister"* buyurmuştur.

Kâfirlerin Şer İstemelerinin İzahı

İkinci Bahis: Alimler, insanın şerri istemesi ile ne kastedildiği hususunda şu değişik görüşleri ileri sürmüşlerdir:

Birinci Görüş: Buradaki insan ile, **Nadr b. Hâris** kastedilmiştir. Çünkü o, *"Ey Allah, eğer bu, senin katından (gelmiş) bir hak ise, durma bizim üstümüze gökten taş yağdır!"* (Enfal, 32) demiştir. Allah Teâlâ da onun bu duasını kabul etmiş ve onun boynu vurulmuştu. Yine o kâfirlerden bir kısmı da, *"Yahut bize acıklı bir azab getir"* (Enfal, 32); diğer bazıları da, *"Eğer doğru iseniz, vaadolunan bu (azab) ne zaman?"* (Yasin, 48) demişlerdi. Onlar bunu, cahilliklerinden ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in söylediği şeylerde yalancı olduğuna inanmalarından ötürü söylemişlerdi.

İkinci Görüş: Bununla şu kastedilmiştir: İnsan, canı sıkıldığında ve kızdığında, çoluğuna çocuğuna, malına mülküne lanet okur. Binâenaleyh eğer hayır dualarına icabet edildiği gibi, şer dualarına da icabet olunsaydı, o kimse helâk olurdu. Rivayet olunduğuna göre, **Hz. Peygamber** (s.a.s), **Sevde Binti Zema'a** (r.anhâ)'ya bir köle hediye etmişti. Bu köle geceleyin inleyerek, **Sevde**'nin yanına geldi. **Sevde** ona, "Neyin var, niçin inliyorsun?" diye sordu. O, (kendini bağlayan) bağın acı verdiğinden şikâyetlendi. **Sevde** de, onun bağını gevşetti. Uyuyunca da, köle elinin bağını çözüp kaçtı. Sabah olunca, **Hz. Peygamber** (s.a.s), o köleyi getirmelerini istedi. Kendisine durum haber verilince de, "Allah'ım, o **Sevde**'nin elini kes" diye beddua etti. Bunun üzerine **Sevde**, Allah Teâlâ'nın elini keseceğini bekleyerek, ellerini kaldırdı. **Hz. Peygamber** (s.a.s) إِنِّي سَأَلْتُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَ دُعَائِي عَلَى مَنْ لَايَسْتَحِقُّ عَذَاباً مِنْ أَهْلِي رَحْمَةً لِأَنِّي بَشَرٌ أَغْضَبُ كَمَا تَغْضَبُونَ فَلْتَرُدَّ سَوْدَةُ يَدَهَا *"Ben Allah'tan, âilemden bir azaba müstehak olmayan kimse aleyhine yaptığım duaları, rahmete çevirmesini istedim. Çünkü ben de insanım, sizin öfkelendiğiniz gibi öfkelenirim. Dolayısıyla Sevde ellerini geri çeksin (indirsin)"* buyurdu.

Resm-i Mushaf Kur'ân'ın Önemli Bir Belgesidir

Üçüncü Görüş: Ben derim ki: Bununla şu mananın kastedilmiş olması da muhtemeldir: İnsan bazan bir şeyin şer ve zarar kaynağı olmasına rağmen, kendisi hakkında hayır ve iyilik olduğuna inanarak, onu alabildiğine içten ister. Bu kimse, o şeyin asıl durumunu bilemediği için, bunu böyle içten ister. Bu, onun işinde çok aceleci olmasından ve işlerin gerçek yüzünü araştırmadan, zâhirine aldanmasından ileri gelir.

Üçüncü Bahis: Normal kâideye göre, ayetteki وَيَدْعُ (çağırır) fiilinin sonuna vâv getirilmesi gerekirdi. Fakat bu kelime Kur'ân yazısında vâv'sız gelmiştir. Çünkü bu vâv lafızda (telaffuzda) gözükmemiştir. Ama bu, mana bakımından hazfedilmemiştir.

Çünkü bu fiil, **ref mahallindedir. Bunun bir benzeri de,** سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ (Alak, 18); وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ (Kaf, 41) ve فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ (Kamer, 5) وَسَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ (Nisa, 146); ayetleridir. Eğer bu fiiller vâv ve yâ'lı olarak yazılmış olsalardı, yine doğru olurdu. Bu izah **Ferrâ'ya aittir. Ben derim ki: Bunlar, Allah Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Mecid'i tahriften** ve tağyirden koruduğuna **delâlet eder. Çünkü Kur'ân** lafızlarının çoğunda, vâv ve yâ'nın getirilmesi, sayılı bazı yerlerinde ise getirilmemesi, bu Kur'ân'ın, duyulduğu gibi, aynen nakledildiğine ve hiç kimsenin aklına ve anlayışına göre, onun üzerinde tasarrufta bulunamadığına delalet eder.

İnsan Acelecidir

Cenâb-ı Allah, وَكَانَ الْإِنسَانُ عَجُولًا *"Doğrusu insan, pek acelecidir!"* buyurmuştur. Ayette bahsedilen bu "insan"ın kim olduğu hususunda iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu insan, Hz. Âdem (a.s)'dir. Çünkü o, canı (rûhu) göbeğine kadar ulaştığında, kendisine baktı ve durumu hoşuna gitti. Kalkmaya yeltendi, fakat buna gücü yetmedi. İşte, *"Doğrusu insan, pek acelecidir!"* cümlesi ile anlatılan budur.

İkinci Görüş: Buradaki "insan", bütün insan cinsi manasınadır. Çünkü her insan, aşağı-yukarı aceleci olmaktan uzak değildir. Binâenaleyh insan aceleciliği bıraktığında, bu, hem dinî, hem de dünyevî hususlarda kendi faydasına olur.

Ben diyorum ki: Bu ifâde ile, birinci görüşün(yani Hz. Âdem'in)kastedilmiş olması durumunda da, bununla yine ikinci görüş kastedilmiş olur. Çünkü bu ayetteki "insan"ı, Hz. Âdem manasına aldığımızda, bu, "İnsanların atası olan Âdem aceleci oluş sıfatına sahip olduğuna göre, bunun her insanda mutlaka bulunan bir sıfat olması gerekir" demek olur. Binâenaleyh birinci görüşle, ikinci görüş de kastedilmiş olur. Allah en iyi bilendir.

Güneş ve Ayın Faydaları

وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ
وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ ۚ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا ﴿١٢﴾

"Biz gece ile gündüzü iki ayet kıldık. Gece ayetini sildik ve gösterici olan gündüz ayetini getirdik. Böylece Rabbinizden bir fazl arayasınız ve yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye... İşte biz herşeyi iyice anlattık"

(İsra 12).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Önceki Kısımla Münasebet

Ayetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılır:

1) Allah Teâlâ, önceki ayetinde, insanlara bir dinî nimet olan Kur'ân'ı bahşettiğini açıklayınca, bunun peşisıra da onlara verdiği dünyevî nimetleri saymaya başlayarak, *"Biz gece ve gündüzü iki ayet kıldık"* buyurmuştur. Yani, "Nasıl Kur'ân, muhkem ve müteşabih ayetlerle dolu, birbirine uyumlu ise, zaman da, geceler ve gündüzlerle meydana gelmiştir. Dolayısı ile muhkem, tıpkı gündüz; müteşâbih de tıpkı gece gibidir. Mükellefiyetlerin esası, ancak muhkem ve müteşâbih ayetlerin zikredilmesi ile tamamlandığı gibi, zamandan da mükemmel bir biçimde ancak gece ve gündüzün olması ile istifade edilir.

2) Allah, geçen ayetlerde, Kur'ân'ın en âdil ve doğru yola ilettiğini beyan buyurunca, bu da ancak tevhide ve nübüvvete delalet eden delillerin getirilmesi ile olunca, bunun peşisıra tevhidin delillerini getirmiştir. Bunlar da, ulvî ve süflî alemdeki (göklerde ve yerdeki) dikkate değer durumlardır.

3) Cenâb-ı Hak insanı çok aceleci, yani bir durumdan diğer duruma, bir halden diğer hale çabucak geçen bir varlık olarak tavsif edince, bu âlemin bütün hallerinin böyle olduğunu beyan etmiştir. Bu da, âlemin karanlıktan aydınlığa, aydınlıktan karanlığa geçmesi ve ayın ışığının artıp eksilmesi (gibi hallerdir). Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE
Gece ve Gündüz de İki Ayetir

Ayetteki, وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ *"Biz gece ile gündüzü iki ayet kıldık"* cümlesi hakkında iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Cümledeki iki ayetten murad, bizzat gece ve gündüzün kendisidir. Buna göre mana, "Allah Teâlâ, gece ile gündüzü, insanların dinî ve dünyevî işlerinde birer delil kılmıştır. Bunların dinî bakımdan delil oluşlarına gelince bu, onların birbiri peşine devamlı gelmelerine rağmen, birbirlerine zıt ve birbirinden başka olmaları, zatları gereği var olmadıklarına; aksine, işlerini yürüten bir fâillerinin ve kendilerini belli ölçüler dahilinde yaratan bir yaratıcılarının olduğuna delalet eden en güçlü delillerden olmalarıdır. Bunların dünyevî bakımdan delil oluşuna gelince, bu da, dünyevî menfaatların ancak gece ve gündüzün bulunmasıyla tamam olmalarından ötürüdür. Binaenaleyh eğer gece olmasaydı, sükûnet ve istirahat olmazdı; eğer gündüz olmasaydı, kazanç, geçim ve alım-satım olmazdı.

Allah Teâlâ daha sonra, فَمَحَوْنَآ اٰيَةَ الَّيْلِ *"Gece ayetini sildik"* ifadesindeki izafet, izâfet-i beyâniyye, yani "Gecenin kendisi olan ayet" manasına olur. Buna göre ifade, "Biz gece'nin ayetini sildik ve gündüzün bizzat kendisi olan ayetini, aydınlatıcı kıldık" manasında olur. Bu, bizim "Birşeyin nefsi, zâtı, kendisi" demeniz gibidir. Binâenaleyh, *"Gece ayeti"* tabiri de, "gecenin kendisi" demek olur. Yine, "Horasan

beldelerine girdim" demek de böyledir. Bu, "**Horasan**'ı meydana getiren beldelere girdim" demektir. İşte burada da böyledir.

Gece Ayetinin Silinmesi

İkinci Görüş: Bu görüşe göre Cenâb-ı Hak güneş ile ay'ı murad ederek: "Biz geceyi ve gündüzü aydınlatan ışık kaynaklarını iki ayet kıldık. Derken gecenin ayetini, yani ay'ı sildik" buyurmuştur. Ayı silmenin ne demek olduğu hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla, ayın ışığının artıp eksilmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh ay, işin başında hilâl şeklinde gözükür. Sonra gittikçe ışığı artarak, tam bir dolunay olur. Sonra yine gittikçe ışığı azalır. İşte ayette bahsedilen silme budur. Bu iş, başlangıç noktasına kadar devam eder.

b) Ayın silinmesi, onun yüzündeki lekelerin silinmesidir. Rivayet olunduğuna göre güneş ve ay aydınlık ve ışık bakımından eşit imişler. Derken Allah Teâlâ, **Cebrâil** (a.s)'i göndermiş ve ona, kanadıyla ayın yüzünü silmesini emretmiş. O da, ayın ışığını silip azaltmış. Arapça'da "**Mahv**", birşeyin izini, eserini silip gidermek demektir. Nitekim sen, ortada birşeyin hiçbir eseri kalmadığında مَحَوْتُهُ – أَمْحُوهُ – اِلْمَحْي – اِنْمَحَى dersin. Ben derim ki: Ayetteki "**mahv**" kelimesini, birinci manaya hamletmek daha uygundur. Zira ayetteki **litebteğu ve ta'lemu** fiillerinin başındaki lâm, daha önce bahsi geçen şeye müteallıktır. Daha önce bahsedilen de, gece ayetini mahvetmek (silip yoketmek) ve gösterici olan gündüz ayetini getirmektir. "**Mahv**"ı, ayın ışığının artması ve eksilmesi manasına hamlettiğimizde, ancak gece ayetini silmek, "Allah'ın fazlını istemeye" tesir etmiş olur. Çünkü Allah'ın fazlını istemenin hasıl olmasının sebebi, ayın nûrunun hallerine göre değişir. Tecrübe ehli, mesela denizlerin med ve cezir haline tesir etmesi ve doktorların kitaplarında bahsettiğine göre deneylerin hallerinin değişmesi gibi, ay'ın, ışığının farklı farklı oluşunun bu âlemin hallerinde ve maslahatlarında büyük bir tesiri olduğunu açıklamışlardır. Hem ay ışığının artması ve eksilmesi sebebi ile (kameri) aylar; ayların dönüp dolaşması (devam etmesi) sebebi ile de, hilali görmeye bağlı olan, arabî (hicrî) yıllar meydana gelir. Nitekim Hak Teâlâ da, *"Yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye"* buyurmuştur. Binâenaleyh ayette bahsedilen "**mahv**"ın, söylediğimiz manaya hamledilmesinin daha uygun olduğu sabit olur.

Şunu da söyleyebilirim: Ayetteki "**mahv**"i, ayın yüzündeki lekeleri ve pürüzleri silip yoketme manasına aldığımızda da bu, müslümanların mebde ve meâd ile ilgili görüşlerinin doğruluğu hususunda kesin ve büyük bir aklî delil olur. Bunun, müslümanların mebde ile ilgili görüşlerine delâlet edişi şöyledir: Felsefecilere göre ayın kütlesi, basit bir kütledir. Dolayısıyla onun sıfatlarının birbirine benzemesi gerekir.

Binâenaleyh "**mahv**" sebebiyle meydana gelen, farklı haller bunun tabiat gereği olmadığına, aksine hür ve irade sahibi bir failin, onun bir kısım parçalarına güçlü, bir kısım parçalarına da zayıf ışık vermiş olmasından ötürü oluğuna delalet eder ki bu da, âlemi idare edenin, zatı gereği mûcib (otomatikman yapan) bir varlık değil de hür ve irade sahibi bir fail olduğuna delalet eder. Bundan kurtulmak için, felsefecilerin ileri sürdüğü şeylerin en güzeli şudur: "Tıpkı yıldızların, feleklerin kütleleri içinde yer alması gibi, ayın yüzünde de ışığı az olan maddeler yerleşmiştir. Bu kütleler, ayın kütlesi üzerinde, en az ışıklı kütleler olunca, haliyle, ayın yüzünde bu kütleler, tıpkı insanın yüzündeki çiller ve lekeler gibi görülür." İşte bu izah da hasmın gayesi için yeterli değildir. Çünkü ayın kütlesi, kısımları birbirine benzeyen bir kütle olduğuna göre, niçin bu az ışıklı karanlık kütleler, ayın yüzeyinin şurasında değil de burasında yer almıştır. Aynı yol ile yıldızların halleri hakkında da istidlâl edilebilir. Çünkü gök cisimleri (felekler), parçaları birbirine benzeyen basit kütlelerdir. O halde niçin, yıldızların kütlelerinin, feleğin herhangi bir yerinde olmayışı, diğer yerinde oluşundan daha evla değildir. İşte bu da, yıldızların, feleğin o belli yerine yerleştirilmiş olmasının, hür ve irade sahibi bir failin yerleştirmesinden ötürü olduğuna delalet eder. Bütün bu delillerin getirilmesinden ve izah edilmesinden, alemde müessir olan yaratıcının zâtı gereği mucib bir varlık değil, hür ve irade sahibi bir fail olduğuna dikkat çekilmek istenmiştir. Allah en iyi bilendir.

Mubsıraten Tabirinin Manası

Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً *"ve gösterici olan gündüz ayetini getirdik"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılmıştır:

1) Gündüz ayetinin gösterici olması, onun aydınlatıcı olması demektir. Çünkü aydınlatmak, görmenin gerçekleşmesinin sebebidir. O halde müsebbebin (neticenin) isminin sebebe verilmesi kabilinden, "**mubsıra**" (gösterici) kelimesi "**muzîe**" (aydınlatıcı) manasında kullanılmıştır.

2) **Ebu Ubeyde** şöyle der: "Arapça'da, insanlar kendisinde gördükleri için, أَبْصَرَ النَّهَارُ قَدْ "Gündüz gösterdi" denilir. Bu tıpkı, arkadaşları kötü olan bir kimse hakkında, "kötü adam" denmesi, yine çoluğu çocuğu çok olan kimseye "**racülün mazaafun**" (kat kat adam) denilmesi gibidir. Ayetteki "**Nehâr-ı Mubsır**" (aydınlatıcı gündüz) deyimi de böyledir, yani, "onun ehlini görücü kıldık" demektir.

Bil ki Allah Teâlâ pek çok ayetinde, gece ve gündüzün faydalarından bahsetmiş ve meselâ, *"Geceyi örtü kıldık. Gündüzü maişet vakti yaptık"* (Nebe', 10-11) ve *"Allah, onlarda sükûnet bulasınız ve Allah'ın fazlını arayasınız diye sizin için geceyi ve gündüzü yarattı"* (Yunus, 67) buyurmuştur.

Vaktin Hesaplanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak لِتَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ *"Yani işleriniz - de nasıl tasarruf edeceğinizi göresiniz ve yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye"* buyurmuştur.

Bil ki hesab, şu dört şeye, yani saatlere, gündüzlere, aylara ve yıllara dayanır. O halde sayı yıllar içindir; hesab da, yıllardan aşağı olanlar, yani aylar, günler, saatler içindir. Bu dört şeyden sonrası tekrardır. Bu tıpkı insanların, sayıları dörde, yani birler, onlar, yüzler ve binlere göre tertip etmeleri gibidir. Bu dört şeyden sonrası da tekrardır. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلاً *"İşte biz herşeyi iyice anlattık"* buyurmuştur. Allah Teâlâ gece ve gündüz ayetinin hallerinden bahsedince, ki bunlar bir açıdan tevhid için kesin delil, bir açıdan da dünyadakilere Allah tarafından verilmiş iki büyük nimettir. Allah Teâlâ bunların hallerini açıklayıp, onlarda yaratana dair deliller bulunduğunu ve insanlar için büyük nimetler ihtiva ettiğini detaylıca anlatınca bu, faydalı bir açıklama ve mükemmel bir beyan olmuş olur. Dolayısıyla da o, *"işte biz herşeyi iyice anlattık"* buyurmuştur. Yani, "dininiz ve dünyanız için ihtiyaç duyduğunuz herşeyi detaylıca izah ettik, ortaya koyduk" demektir. Bu tıpkı, *"Biz o kitapta hiçbirşeyi eksik bırakmadık"* (Enâm,38) ve *"O, Rabbinin emriyle herşeyi helâk edecektir"* (Ahkâf, 25) ve *"Sana (bu) kitabı, herşeyin apacık bir beyanı... olmak üzere peyder pey indirdik* (Nahl, 89) ayetleri gibidir. Cenâb-ı Hak, sözü te'kid etmek ve iyice anlatmak için, ayette masdara (mef'ûl-ü mutlaka) yer vermiş ve "**tafsîlen**" demiştir. Sanki Allah Teâlâ, "Biz onu gerçekten ve olduğu gibi,hiç ilavesiz olarak açıkladık" demek istemiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Görüntüsü Alınan İşlerimiz

وَكُلَّ إِنسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا ﴿١٣﴾ اقْرَأْ
كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴿١٤﴾

"Herkesin amelini kendi boynuna doladık. Kıyamet günü onun için neşredilmiş olarak kendisine kavuşacak bir kitap çıkaracağız. "Oku kitabını, bu gün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter!"

(İsra, 13-14).

Bil ki ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu ayetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

Birinci İzah: Allah Teâlâ, *"İşte biz herşeyi iyice anlattık"* buyurunca bu, "insanların, tevhid, nübüvvet ve me'âdle ilgili ihtiyaç duydukları her delil ve va'd, va'îd, terhib-terğîb ile ilgili açıklamasına ihtiyaç hissettikleri herşey anlatıldı" demek olur. Durum böyle olunca, artık insan için hiçbir mazeret kalmamıştır. Binâenaleyh pek yerinde olarak, Kıyamet meydanına gelen herkesin amelini boynuna dolar ve ona, *"Oku kitabını, bu gün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter!"* deriz.

İkinci İzah: Allah Teâlâ, mahlûkata, gerek dinî, gerek dünyevî hususlarda, gece ve gündüz ayetleri gibi her türlü faydalı şeyi nasib ettiğini beyan buyurunca, onlara en büyük nimetleri inâm etmiş olur. Bu da, onların, Cenâb-ı Hakk'a hizmet ve ibadetle meşgul olmalarının vacib olmasını gerektirir. Binâenaleyh işte bu sebeple, Kıyamet meydanına gelen herkes, amel ve sözlerinden mes'ûl olur.

Üçüncü İzah: *"İnsanları ve cinleri, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) ayetinde de olduğu gibi, mahlukatı ancak kendisine ibadet etsinler diye yarattığını beyan buyurup, güneşin, ayın, gecenin ve gündüzün hallerini de ayrıntılı olarak anlatınca, bu, "Ben, bütün bunları, istifâde edesiniz ve böylece de bana taat ve hizmetle meşgul olabilesiniz diye yarattım. Durum böyle olunca, Kıyamet meydanına gelen herkese o hizmet ve ibadeti, yaptı mı, yoksa diretip, isyan edip azdı mı diye hesap sorarım" demek olur. İşte ayetin, daha önceki ayetlerle münasebeti hususunda yapılacak izahlar bunlardır.

İKİNCİ MESELE Bu mesele, ayetteki lafızların tefsiri hakkındadır:

Tair Kelimesi Ayetteki, **"tâir"** (uçan kuş) kelimesi ile ilgili şu iki görüş vardır:

1) Araplar, herhangi bir iş yapmak isteyip, o işin kendilerini hayra mı şerre mi götüreceğini anlamak istediklerinde, kuşların hallerine bakarlar. O, kendi kendine mi uçuyor, yoksa uçmak için onu zorlamaya (rahatsız etmeye) mi gerek var. Uçtuğu zaman, sağa mı sola mı uçuyor, yoksa yukarı doğru mu yükseliyor, yahut da bu hususta itibar edip, herbirinden hayır ve şerrin, mutluluk ve mutsuzluğun hallerine delil kabul ettikleri hareketleri mi yapıyor diye, hüküm çıkarırlardı. Araplar bunu çokca yaptıkları için, tıpkı birşeyin, kendinden ayrılmaz vasfı ile isimlendirilmesi

gibi, hayır ve şer de "**tâir** (kuş)" adını almıştır. Bunun bir benzeri de, **Yâsîn Sûresi**'ndeki, *"Dediler ki, "Doğrusu biz sizin yüzünüzden tetayyura uğradık (uğursuzlandık)." Onlar da "Sizin tâiriniz (uğursuzluğunuz) sizdendir" dediler"* (Yâsîn, 18-19) ifadesidir. O halde, ayetteki bu ifadenin manası, "Her insanın amelini boynuna geçirdik" demek olur. Bu izahın doğruluğuna, **Hasan** ve **Mücâhid**'in, bu kelimeyi, طَيْرَهُ şeklinde okumuş olmaları da delâlet eder.

2) **Ebu Ubeyde** şöyle der: "Araplarca, "**tâir**", pay, hisse, nasip demek olup, İranlıların "baht" (talih) dedikleri şeydir. Bu izaha göre, ayetteki "**tâir**", "O insan için, hayır ve şerden uyan, nasibi olan şey" demektir. Bu konuda sözün özü şudur: Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmış ve herbirine belli bir miktar akıl, ilim, ömür, rızık, saadet ve şekâvet vermiştir. İnsanın bu miktarı aşması ve ondan ayrılması mümkün değildir. Aksine onun gerek kemiyet, gerek keyfiyet bakımından mutlaka bu miktara ulaşması ve bunu aşamaması gerekir. O halde, mukadder olan bu şeyler, sanki ona doğru uçar, onun için meydana gelir. Bu manaya göre, takdir edilmiş o şeylerin, ayette "**tâir**" lafzı ile ifade edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Binâenaleyh ayetteki bu tabir, "Allah Teâlâ'nın takdir ettiği ve ilm-i ezelisinde tahakkuk edeceği belli olan şeylerden kinâyedir. Bu sebeple bütün bunlar, hiçbir tarafa sapmaksızın o kimseye gelip ulaşır ve ondan ayrılmaz" demektir.

Bil ki bu, Allah Teâlâ'nın insanlar için takdir ettiği ve ilm-i ezelisi ile onlar hakkında hükmettiği herşeyin mutlaka olacağına, olmamasının imkânsız olduğuna delâlet eden delillerdendir. Bunu şu iki şekilde açıklarız:

Birinci İzah: Ayetin takdiri: وَكُلَّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ عَمَلَهُ *"Her insanın amelini boynuna geçirdik"* şeklindedir. Böylece Allah Teâlâ, o amelin o insan için gerekli (kesin) olduğunu beyân buyurmuştur. Bir şeyin lâzımı (ayrılmaz vasfı) olan şeyin ise, ondan ayrılması imkânsız olur ve mutlaka onun için tahakkuk eder. İşte elde etmek istediğimiz netice de budur.

İkinci İzah: Allah Teâlâ, ayette bu "ilzâm" işini kendisine nisbet etmiştir. Çünkü buradaki أَلْزَمْنَاهُ *"Onu biz ilzam ettik"* ifadesi, bu ilzâm'ın, (boyna dolama işinin), Allah'tan sudûr ettiği hususunda açık bir ifadedir. Bunun bir benzeri de, *"Onlara takvâ kelimesini (kelime-i tevhidi) ilzâm ettik"* (Fetih, 26) ayetidir. İşte bu ayet, ebedde, ancak Allah Teâlâ'nın ezelde hükmettiği şeylerin zuhûr edeceğine delâlet eder. İşte **Hz. Peygamber** (s.a.s) de, جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"(Kader) kalemi, Kıyamete kadar olacak şeyleri yazıp kurudu (işini tamamladı)"*[48] hadis-i şerifi ile buna işaret etmiştir. Allah en iyi bilendir.

48) **Keşfu'l-Hafa** 1/332 (Biraz farklı şekliyle **Buhârî**,Nikah 8'de de var).

ÜÇÜNCÜ MESELE Ayetteki *"boynuna"* ifadesi, gerekliliktен kinâyedir (mecazdır). Nitekim, "Bu işi senin boynuna sardım ve sana onu muhafazayı gerekli kıldım" manasında, "Bunu senin boynuna doladım" denilir. Yine, "Onu sana verdim ve senin için gerekli (şart) kıldım" manasında, قَلَّدْتُكَ كَذَا ve طَوَّقْتُكَ كَذَا denilir. Yine قَلَّدَهُ السُّلْطَانُ كَذَا denilmesi de, "İdareciliğin o kimse için gerekli oluşu, tıpkı bir gerdanlık ve tasma gibi oldu" manasındadır. Yine, **"Fulânun yukallidu fulânen"** denilmesi de bu manadadır. Yani, bu inanç, tıpkı onun boynuna asılmış olan bir gerdanlık gibi kılındı demektir.

Ehl-i maânî şöyle der: "Cenâb-ı Hak bu manayı, diğer uzuvlar arasından sadece boyna tahsis etmiştir. Çünkü, boyna asılı olan şey, ya onu süsleyen bir hayır, yahut da onu kötüleyen bir şer olur. Onu süsleyen, tıpkı bir gerdanlık ve takı gibi olur. Binâenaleyh, işte burada da, şayet onun ameli iyi ve hayır olursa, onun için bir zinet; yok eğer masiyet ve günah olursa, onun boynunda bir tasma gibi olur."

Ahiretteki Amel Kitabı

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَاباً يَلْقٰيهُ مَنْشُوراً *"Kıyamet günü onun için, neşredilmiş olarak kendisine kavuşacağı bir kitâb çıkaracağız"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Ey insanoğlu, senin için bir sayfa açtık. Ve senin için, iki melek görevlendirdik. Binâenaleyh, onların biri sağında, biri de solundadır. Sağında olan, iyiliklerini (hasenâtını); solunda olan da seyyiâtını (kötü amellerini) kaydeder. Derken, sen öldüğünde sayfan dürülür ve seninle birlikte kabrine konur. Derken o, Kıyamet gününde karşına çıkarılır." O halde, Cenâb-ı Hakk'ın **nuhricu** buyruğu, "Biz onu, onun kabrinden onun için çıkarırız" demek olur ki bu da, "Biz bunu onun için çıkarttık; çünkü o, dünyada iken kitabını görmedi. O öldükten sonra diriltilince, bu onun için ortaya çıkarıldı ve aşikâr oldu" demektir. **Yakûb** bu ifadeyi, **yuhricu** diye okumuştur ki bu, **"Tâir** (onun ameli) onun için, açılmış ve yayılmış bir kitab çıkarır" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ *"Defterler açılıp yayıldığı zaman"* (Tekvir, 10) ayeti gibidir. **İbn Amir** ise bunu, يُلَقّٰاهُ şeklinde okumuştur ki bu, Arapların, "Birinizi bir şeyle yüz yüze, karşı karşıya getirdim" manasında olan **"Lakkaytu fulânen eş'şey'e"** şeklindeki ifadesinden gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَلَقّٰيهُمْ نَضْرَةً وَسُرُوراً *"bir güzellik, bir sevinç vermiştir... onlara"* (İnsan 11) buyurmuştur. Ki bu da Arapların, **"Lakkaytu'ş-şey'e ve lakkanîhi Zeydun"** "O şeyi verdim ve, **Zeyd** de onu bana verdi" deyimlerinden alınmadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِقْرَأْ كِتَابَكَ *"Oku kitabını"* buyurmuştur. Bu kelamın takdiri, "Ona, (...) denilir" şeklindedir. Bu söyleyen ise, Allah Teâlâ'dır. Ki, Allah bu muradını melek vasıtasıyla ifade buyurur. **Hasan el-Basrî**: "O kitabı, o ister ümmî

olsun isterse olmasın, okur" demiştir. **Bekr İbn Abdullah** da şöyle der: "Kıyamet gününde mü'min, sahifesiyle birlikte getirilir. O, onu okur. Onun yaptığı iyi şeyler o kitabın sayfasının dış yüzünde olup insanlar buna imrenirler. Günahları ise, sahifesinin iç yüzündedir; kul onu okur, kendisinin mahvolduğunu sandığı bir sırada, Allah Teâlâ, *"Git, ben, benimle senin aranad olan şeyleri sana bağışladım"* der, bunun üzerine onun sevinci büyük olur ve Cenâb-ı Hakk'ın, haklarında, *"O gün yüzler vardır, parıl parıl parlayacaktır. Gülücüdür, sevinicidir.."* (Abese, 38-39) buyurduğu kimselerden olur. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, o kişinin: *"Alın, okuyun kitabımı der.."* (Hakka, 19) söyleyeceğini buyurur.

Herkes Kendi Hesabını Yapabilir

Cenâb-ı Hak كَفَى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيباً *"... bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter"* buyurmuştur. **Hasan el-Basrî**: "Vallahi, seni sana muhasib tayin eden zât, mahza adâlettir, âdildir" derken, **Süddî** de şöyle demiştir: "Kâfir o gün, "Sen, kullarına zulmedici olmadığına hükmettin. O halde, beni de, kendi kendinin hesâba çekeni kıl!" der de, ona da: "*Oku kitabını, bu gün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter*" denilir." Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Ayetteki Sırlar

İslâm hukemâsı, "Bu ayet, son derece kıymetli bir ayet olup, bunda çeşitli konular hakkında dikkate değer sırlar bulunmaktadır" derler.

Birinci Bahis: Allah Teâlâ, kulunun fiilini, tıpkı kendisine doğru uçan bir kuş gibi yapmıştır. Bu böyledir, zira Allah; ezelde herkes için belli bir miktar hayır ve şer takdir etmiştir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın ilm-i ezelisinde belirlenen o hükmün, ezelî hükmün onun başına mutlaka gelmesi gerekir.

Dolayisiyle o hüküm adeta, ezelden itibaren o vakte (o hükmün tahakkuk edeceği vakte) kadar, o kimseye doğru uçan bir kuş gibi olmuş olur. O vakit gelince de, o kuş o kimseye, kendisinden kurtuluş olmayacak ve asla yanılmayacak bir biçimde ulaşır, onu bulur. İnsan her sözünün, fiilinin, her ânının ve fikrinin, Allah'ın kendisine doğru, belli bir yol ve belli bir kader üzere uçurttuğu bir kuş gibi olduğunu ve mutlaka o kuşun kendisini bulacağını bildiğinde, bu ebedîliğe ait olan kifayet etme ve yetmenin, ancak ezelî inayetle tamam olacağını bilir ve anlar.

İkinci Bahis: Bu takdirler, ancak Allah Teâlâ'nın ilzâmı (gerekli kılması) ile meydana gelmişlerdir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, daha sonra meydana gelecek olan bir hadisenin meydana gelmesi için, ondan önce bulunan başka bir hadiseyi yaratması ile olur. Binâenaleyh, bu silsilenin var edilmesi Allah tarafından olunca, hiç şüphesiz herşey de Allah'dan olmuş olur. İşte burada insan sayısız kuşlar düşünebilir, hayal edebilir. Çünkü Allah onları, ezel yuvasından ve gayb aleminin karanlıklarından

uçurmuş ve onlar da başlangıcı ve sonu olmayan kuşlar misali olmuşlar ve uçuvermişlerdir. Böylece de onların herbiri, belli bir insana doğru, belli bir zamanda, muayyen bir sıfatla yönelmişlerdir ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, أَلْزَمْنَاهُ طَآئِرَهُ فِي عُنُقِهِ *"...Herkesin tâirini (kuşunu, amelini) kendi boynuna doladık..."* ayetinde murad edilen budur.

Tecrübe ile Ruhun Meleke Kazanması

Üçüncü Bahis: Tecrübe, ihtiyarî ve iradî işlerin çokça tekrarlanmasının, nefis cevherinde kök salmış manevî rûhanî birtakım melekeleri meydana getirdiğini göstermektedir. Baksana, aynı dersi tekrar tekrar okumasını sürdüren kimse, o dersi ezberler. Yine, uzun müddet aynı işe devam eden kimse de, o işi bir meleke haline getirir.

Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki, çokça tekrarlamak, kök salmış bir melekenin meydana gelmesini gerektirince, o amellerden her birinin nefis cevherinde, bir tesirinin olması gerekir. Biz, çok sayıdaki su taneciklerinin, peş peşe taş üzerine düştüğünde, taşta bir delik meydana geldiğini gördüğümüzde, az ve zayıf dahi olsa, o damlacıkların her birinin, o deliğin meydana gelmesinde bir payı ve tesiri olduğunu anlamış oluruz. Yine eğer yazı yazma, insanlar örfünde her ne kadar, insanların, hususî lafızları tanıtmak hususunda üzerinde anlaşmış oldukları (mustalah) özel nakışlardan ibaret olunca ve o nakışların da o hususi manalara delaletleri cevherî (öze ait), kalıcılığı gerekli ve zevâli imkânsız bir delâlet olunca, bu nakışları ihtiva eden o kitabın bu adı alması vad' ve istılâh ile delâlet eden, o nakışları kapsayan sahifenin bu adı almasından daha evlâdır.

Sen bu iki mukaddimeyi iyice anladığında biz diyoruz ki: Az veya çok, kuvvetli veya zayıf olsun, insandan sudûr eden her şeyin mutlaka insanın nefs cevherinde muayyen bir tesiri bulunmaktadır. Binâenaleyh bu tesir, rûh cevherini, mahlûkattan (alıp) Hakk'ın huzuruna çekmek istikametinde bir tesir olursa, bu, mutlulukları ve ikrâmları gerektiren şeyler cümlesinden olmuş olur.

Yok eğer bu tesir, insanın ruhunun, Hakk'ın huzurundan mahlûkatla iştigâl etmeye çekmek istikametinde bir tesir olursa, bu şakaveti (bedbahtlığı) ve mahrumiyeti gerektiren şeyler cümlesinden olmuş olur. Ancak ne var ki, o tesirler, rûh bedene bağlı ve merbût kaldığı sürece saklı kalır. Çünkü ruhun, bedenin işleriyle meşgul olması, bu hallerin inkişafına, tecellisine ve zuhûr etmesine mani olur. Bunun alâkası, bedenin idaresinden uzak kaldığı anda ise, Kıyamet kopar. Çünkü, **Hz. Peygamber** (s.a.s) مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ *"Kim ölürse, muhakkak ki Kıyameti kopmuştur"*[49]

49) [illegible]fu'l-Hafa, 2/279.

buyurmuştur. Bu halin, bir Kıyamet olmasının manası şudur: "Nefs-i nâtıka, bu süflî bedende adeta karar kılmış ve yerleşmiş gibidir. Fakat bu ilgi sona erdiğinde, rûh, kalkar ve meselâ, ulvî âleme doğru yükselmeye teveccüh eder. Ki, işte bu ölüm halinin bir Kıyamet olmasından murat budur. Bu manada olmak üzere, Kıyamet koptuğunda ise, perde kalkar ve dekor ortaya çıkar! Ve ona, *"İşte senden perdeni kaldırıp açtık. Bugün gözün (ne kadar) keskindir!"* (Kaf, 22) denilir.

O halde Cenâb-ı Hakk'ın وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَاباً يَلْقٰهُ مَنْشُوراً buyruğunun manası, "Biz, Kıyamet koptuğunda, onun için o karanlık bedenin derinliklerinden dünyevî haller sebebiyle gerçekleşen bütün bu tesirleri kapsayan bir kitap çıkarırız. Ve bu kitap o vakitte açılmış olur. Çünkü, bu rûh o bedende iken, bu haller onda saklı ve adeta dürülmüş, katlanmış gibiydi. Ama, rûhun bedenle olan münasebeti sona erdikten sonra, bütün bu haller ortaya çıktı, tecellî ederek inkişâf tahakkuk etti. Böylece de, daha önce bürünmüş iken açılmış ve yayılmış; daha önce gizli iken de, ortaya konulmuş gibi olur. İşte o esnada, akîl kuvvet, bütün bu eser ve neticelerin, rûh cevherinde zatî bir yazılışla yazılmış olduğunu müşahade eder. Ve o esnada ona, *"Oku kitabını!"* denilir. Biraz sonra da: *"Bu gün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter"* denilir. Çünkü, o neticeler, eğer mutluluğu gerektiren şeylerden ise, hiç şüphesiz mutluluklar meydana gelir. Yok eğer, bedbahtlığı gerektiren şeylerden ise, yine hiç şüphesiz bedbahtlık meydana gelir. İşte ruhanî hallere göre bu ayetin tefsiri budur.

Bil ki, gerçek şudur: Hakkında rivayetlerin varid olduğu zâhirî haller ve manalar, hiç şüphesiz hak ve doğrudur. Ayetin, bu ruhanî-manevî manalara ihtimali de, aynı şekilde açıktır. Doğru metod ve dosdoğru yol ise, bütün bunları kabul etmektir. İşlerin hakikatlerini en iyi bilen Allah'tır.

★ ★
★

Şerîatsız Suç Olmaz

مَّنِ اهْتَدٰى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰى
وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً ﴿١٥﴾

"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi faidesine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur. Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez. Biz bir resûl göndermedikçe azâb etmeyiz"
(İsrâ, 15).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Allah Teâlâ, önceki ayetinde, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık"* (İsrâ, 13) buyurup, bu da "Herkesin ameli kendisine aittir" demek olunca, Cenâb-ı Hak bu manayı anlamaya daha yakın ve karışıklıktan da daha uzak diğer bir ifadeyle beyân ederek, مَنِ اهْتَدٰى فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi faidesine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur"* buyurmuştur. Bu: "Sâlih ve iyi amelin mükâfaatı, onu yapana aittir. Ondan başkasına geçmez" demektir. Bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hakikaten insan için, kendi çalıştığından başkası yoktur. Hakikaten çalıştığı da ileride görülecektir"* (Necm, 39-40) buyruğu ile desteklenir. **Kâbî** ise şöyle der: "Ayet, kulun hayrı ve şerri yapabileceğine; onun bir şeyi yapmaya asla mecbur edilmediğine delalet eder. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi faidesine bulmuş olur. Kim de sapıklık ederse, o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur"* ifadesi, ancak birşeyi istediği ve dilediği bir biçimde yapabilen kimselere uygun düşer. Ama, iki taraftan birisini yapmaya mecbur edilmiş; diğerinden de men edilmiş olan kimseye gelince, bu ifade onun hakkında uygun olmaz."

İKİNCİ MESELE Allah Teâlâ, وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰى *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* ayeti ile, herkesin amelinin neticesinin kendisine ait olduğu hususunu tekrar etmiştir. **Zeccac** şöyle der: "Arapça'da, *"Vezira-yezeru-vâzirun"* ve *"Vezure-Vizran-veziretan"* denilir ki, bütün bu iki babtan gelen manası da, "günah işlemek, günahkâr olmak"tır."

O sözüne devamla şöyle der: "Ayetin tevili hususunda şu iki izah vardır:

a) Günahkâr kimse, başkasının günahı sebebiyle sorumlu tutulmaz. Başkası da, günahkârın günahından sorumlu tutulmaz. Tam aksine, herkesin günahı kendinedir.

b) Kâfirlerin, *"Doğrusu, biz atalarımızı bir ümmet (bir din) üzerinde bulduk. Biz de hakikaten onların izleri üstünden doğruya ulaştırılmışızdır"* (Zuhruf, 22) dediği gibi, başkası o günahı işlediği için, insanın günah işlemesi doğru değildir."

Ayetten Çıkarılan Hükümler

Bil ki alimler, pekçok hükmü ortaya koyma hususunda bu ayete tutunmuşlardır.

Müşrik Çocuklarının Necatı

Birinci Hüküm: Cübbaî şöyle der: "Bu ayette, Cenâb-ı Hakk'ın, babalarının kâfir olmaları sebebiyle çocuklarına azâb etmeyeceğine dair bir delâlet bulunmaktadır. Aksi halde, çocuk, babasının günahı sebebiyle sorgulanmış olur ki bu, ayetin zâhirinin hilâfınadır."

Kimse Kimsenin Cezasını Çekmez

İkinci Hüküm: İbn Ömer, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in, *"Ölü, ehlinin, çoluk çocuğunun ağlaması sebebiyle azâb görür"* dediğini rivayet etmiştir. Halbuki **Hz. Aişe,** bu haberin sıhhatini ta'n etmiş, tenkidinin doğruluğuna da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez"* ayetiyle istidlâl etmiştir. Çünkü, çoluk-çocuğunun ağlaması sebebiyle kişiye azab etmek, kişiyi, başkasının suçu sebebiyle sorgulamak olur ki, bu da, bu ayetin hükmünün hilafınadır.

Üçüncü Hüküm: Kâdî şöyle der: "Bu ayet, vizrin ve günahın Allah'ın fiili olmadığına delâlet eder. Bunu şu iki yönden izah edebiliriz:

a) Şayet böyle olsaydı, kişi başkasının günahı sebebiyle muaheze edilemeyeceği gibi, aynı şekilde bununla muaheze edilmesi imkânsız olurdu.

b) Bu, günahın temelden, esesan kalkmasını gerektirir. Çünkü, günah işleyen kimse bununla ancak, hür ve irade sahibi, tercih hürriyetine sahip olup bundan kaçınabildiği zaman vasfedilir. İşte bundan dolayı çocuk, günah işlemekle nitelenmemiştir."

Muhtaç Akrabalar ve Miras

Dördüncü Hüküm: Önceki fukahâdan bir kısmı "âkile" (katilin akrabaları)ye diyet tesbit etmekten kaçınmışlar ve şöyle demişlerdir: "Bu, insanı, başkasının fiili sebebiyle muaheze etmeyi gerektirir ki, halbuki bu, bu ayetin aksine bir hüküm olmuş olur." Buna şu şekilde cevap verilmiştir: Hata eden, o fiilden sorumlu tutulmaz. O halde daha nasıl başkası o fiil sebebiyle sorumlu tutulabilir? Tam aksine bu (diyet tesbit etme), doğrudan Allah tarafından vaadolunan bir tekliftir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Alimlerimiz şöyle demektedirler: "Nimet verene şükretmenin vücûbiyyeti, aklî delil ile değil, nakîî delille sabit olur. Bunun delili Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz bir resûl göndermedikçe, azâb edici olmayız"* ayetidir. Bu istidlalin izah şekli şudur: Vâcib oluşun mahiyeti, ancak, yapmamaya karşı verilen cezâ ile ortaya çıkar. Halbuki bu ayetin hükmüne göre, şeriatten, şer'î yasadan önce cezâ tesbit edilemez. Binâenaleyh, şer'î hüküm gelmeden vücûbiyyetin de tahakkuk etmemesi gerekir."

Alimlerimiz daha sonra bu ayeti, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Müjdeciler ve azab habercileri olarak (gönderdiğiniz) peygamberler...Ta ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri kalmasın"* (Nisa, 165) ve *"Eğer biz onları daha evvel azab ile helâk etmiş olsaydık muhakkak diyeceklerdi ki: "Ey Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin de şu zillete ve rüsvaylığa uğramamızdan evvel, ayetlerine tabi olsaydık ya!"* (Taha, 134) ayetleriyle de desteklemişlerdir.

Aklî ve Şer'î Vücub

Birisi şöyle diyebilir: "Bu istidlâl zayıftır. Bunu, şu yönden izah edebiliriz: Biz, "Şayet, aklen vücûbiyyet, vâcib oluş sabit olmasaydı, şer'î vücûb da kesinlikle sabit olmazdı. Halbuki bu batıldır. O halde, öteki de batıldır. Bu ikisi arasındaki bu sıkı münasebeti de şu şekilde izah edebiliriz:

a) Kanun koyucu gelip, kendisinin Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu iddia ederek mucizeler ortaya koyduğunda, onu dinleyenlere, onun sözünü dinlemeleri ve mucizelerini düşünmeleri vacib olur mu, olmaz mı? Eğer vâcib olmazsa, nübüvvet davası batıl olur. Eğer vacib olursa, bu durumda sen bak: O, ya aklen vacip olmuştur veya şer'an vacib olmuştur. Eğer bu, aklen vacib ise, "aklî vücub" sabit olmuş olur. Eğer şer'an vacib ise, bu batıldır, olamaz. Çünkü, bu şer'î hüküm, ya o iddia edenin bizzat kendisi olur, veya başkası olur. Birincisi batıldır, çünkü bu sözün neticesi, bir kimsenin, "Benim sözümün kabul edilmesinin vacib olduğunun delili, benim, benim sözümün kabul edilmesini vacib olduğunu söylememdir" demesine varıp dayanır ki, bu, bir şeyi, yine kendisiyle isbat etmek demek olur. Yok, eğer o şâri' başkası olursa, bu hususlaki söz, tıpkı önceki hakkında söylenen söz gibi olur. Bu durumda da ya devir veyahut da teselsül gerekir ki, her ikisi de imkânsızdır.

b) Şeriat gelip, bazı fiilleri farz, bazılarını da haram kıldığında, farz ve haram kılmanın manası, ancak o şeriatın, yasanın, "Şunu yapmazsan; şunu da yaparsan sana cezâ veririm" demesinden başka bir şey değildir. Bu durumda biz diyoruz ki, o kimsenin o cezâdan sakınması ya farz olur veya olmaz. Şayet onun o cezadan sakınması ona farz olmazsa, vücubiyyet manası kesinlikle takarrur etmez. Halbuki bu, batıldır. O halde, beriki de batıldır. Yok, eğer onun, o cezadan sakınması ona farz olursa, bu durumda bu, ya aklen veya naklen farz olur. Eğer, aklen farz olursa,

o zaman maksat zaten hasıl olmuş olur. Yok, eğer naklen farz olursa, bu vacib oluşun manası, ancak, o kimseye ikâbın terettüp etmesi sebebiyle ortaya çıkar. Bu durumda da, ilk taksim yine söz konusu olur ve teselsül gerekmiş olur. Halbuki teselsül imkânsızdır.

c) Ehl-i sünnetin inancına göre, Allah'ın farzların yapılmamasından dolayı vereceği cezadan vazgeçmesi mümkündür. Durum böyle olunca, cezâ vermeden de vücûbiyyetin mahiyeti ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh, geriye ancak şöyle denilmesi kalır: "Vücûbun mahiyeti, ancak ikâbtan korkmanın söz konusu olması sebebiyle ortaya çıkar, anlaşılır. Bu korku ise, sırf akıl ile gerçekleşir. Böylece, vücubun mahiyetinin, ancak bu korku sebebiyle tahakkuk ettiği kesinlik kazanmış olur. Ve bu korkunun da, sırf akıl ile tahakkuk ettiği sabit olur. O zaman da, "Vücûb, sırf akıl ile tahakkuk eder" denilmesi gerekir."

Buna göre onlar şayet, Vücubun mahiyeti ancak zemmedilme korkusundan dolayı ortaya çıkar" derlerse; biz deriz ki: Allah Teâlâ kişiyi affettiğinde, zemm kalmaz. Binâenaleyh, buna göre, vücubun mahiyeti ancak, zemmedilme korkusuyla meydana gelmiş olur ki, bu da sırf akıl ile olur. Binâenaleyh, yaptığımız bütün bu izahlarla aklî vücûbun kaçınılmaz olduğu sabit olmuş olur.

Bu sabit olunca da biz diyoruz ki: Ayetle ilgili, iki açıklama yapılabilir:

a) Bizim, ayeti zahirine göre anlayıp şöyle dememizdir: Akıl, insanlara, Allah tarafından gönderilmiş olan bir nevi elçidir. Hem de öyle bir elçi ki, şayet o olmasaydı, hiçbir peygamberin risaleti yerleşemezdi. O halde akıl, temel resûldür. Binâenaleyh, ayetin manası, "Biz, akıl elçisini, resûlünü göndermedikçe, azâb edici değiliz" şeklinde olur.

b) Bizim, ayetin umumîliğini tahsis edip şöyle dememizdir: "Bu ayetle, "Biz, vücûbiyyeti ancak şeriatla bilinebilen ameller hususunda, şeriat gelmeden önce azâb edici değiliz" manası kasdedilmiştir. 'Amm olan ayeti tahsis etmek, her ne kadar zahirden vazgeçmek ise de, ancak ne var ki, delil bulunduğunda buna başvurmak gerekir. Halbuki biz, bizim, aklî vücûbu kabul etmememiz halinde, bizim, şerî vücûbu da kabul etmememiz gerektiğine dair yukarıdaki üç delili getirdik. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki, bizim benimsediğimiz ve kabul ettiğimiz fikir şudur: "Sadece akıl, kendisinden istifade edilen şeyi yapmamızın ve kendisinden zarar görülecek şeyi de yapmamamızın bize farz olması hususunda (yeter) sebeptir. Ama sırf akıl, Allah'a, herhangi bir şeyin farz olduğuna delalet etmemektedir. Bu böyledir, zira biz, faydalı olan şeyi elde etmek, zararlı olan şeyden kaçınmak duygusu üzere yaratılmışızdır. Binâenaleyh, hiç şüphesiz sadece akıl, yapmamız veya yapmamamız gerekli olan şeyler hakkında yeter bir sebep olur. Halbuki Allah Teâlâ, fayda elde etmekten ve

zarardan kaçınmaktan münezzeh ve berîdir. Binâenaleyh aklın, Allah hakkında, herhangi bir şeyi yapmasının veya yapmamasının farz olduğuna hükmetmesi imkânsız olur. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Diyarların Yıkılış Sebebi

وَإِذَآ أَرَدْنَآ أَن نُّهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا۟ فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا ٱلْقَوْلُ فَدَمَّرْنَٰهَا تَدْمِيرًا ﴿١٦﴾ وَكَمْ أَهْلَكْنَا مِنَ ٱلْقُرُونِ مِنۢ بَعْدِ نُوحٍ ۗ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِۦ خَبِيرًۢا بَصِيرًا ﴿١٧﴾

"Bir memleketi imha etmek dilediğimiz vakit, onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itâatten çıkarlar. Artık o (memlekete) karşı söz (azab) hak olmuştur. İşte biz orayı artık kökünden mahv ü helâk etmişizdir. Nuh'dan sonra nice nesiller imha ettik. Rabbin, kullarının günahlarından hakkıyla haberdardır, hakkıyla görücüdür ya, (işte bu) yeter"

(İsrâ, 16-17).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Emr'in Buradaki Manası

Cenâb-ı Hak, أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا *"Onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de..."* buyurmuştur. Buradaki **"emr"**in tefsiri hakkında iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bununla, bir şeyi yapmak emri kastedilmiştir. Ayetin lafzı, Allah Teâlâ'nın onlara neyi emrettiğine delalet etmez. Ekseri alimler ise bunun manasının, Allah'ın onlara, kendisine itaatte bulunmalarını ve iyi şeyleri yapmalarını emretmesi; sonra da onların bu emre muhalefet ederek itaat dairesinin dışına çıkmaları şeklinde olduğunu söylemişlerdir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Lafzın zahiri, Allah'ın onlara, fıskı emrettiğine, bu sebeple de onların fasık olduğuna delalet eder. Ancak ne var ki bu, mecazî bir ifade olup, bunun manası, "Allah onlara bütün hayır ve rahat kapılarını açtı. İşte onlar bu yüzden, âsi olup, azıp saptılar" şeklindedir. Lafzın zahirinin, zikrettiğimiz bu manayı gerektirdiğinin delili ise şudur: "Emredilen şey, hazfedilmiştir. Çünkü, ayetteki فَفَسَقُوا *"...orada itaatten çıkarlar..."* ifadesi buna delalet

etmektedir. Çünkü, "**Emertuhû fe kâme**" "ona emrettim, o da kalktı"; (**Emertuhû fe kara'a**)"Ona emrettim, o da okudu" denildiğinde, bundan ancak emredilen şeyin kalkmak veya okumak olduğu anlaşılır. İşte, ayette de Cenâb-ı Hak, "*...onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itâatten çıkarlar*" buyurunca, bunun manasının. "Biz onlara fıskı emrettik de, böylece onlar da fasık oldular" şeklinde olması gerekir. Bunun, Arapların, "**Emertuhû fe 'asânî ev fe hâlefenî**" "Ona emrettim de, o bana isyan etti veya bana muhalefet etti" şeklindeki sözleriyle bir müşkillik arzettiği de söylenemez. Çünkü bundan, "Ben ona, masiyeti ve muhalefeti emrettim" manası anlaşılmaz. Çünkü biz diyoruz ki: Masiyet, emre zıddır ve ona terstir. İşte bunun, "**Emertuhû fe fesaka**" "Ona emrettim, o da fasık oldu" ifadesi de, emredilen şeyin, fısktan başka bir şey olduğuna delalet eder. Çünkü fısk, emredilenin zıddını yapmak demektir. O halde onun bir fısk olması, onun emredilmiş şey olmasına aykırıdır. Bu tıpkı, onun bir masiyet oluşunun, onun emredilmiş şey olmasına ters düşmesi gibidir. O halde bu lafzın, emredilen şeyin fısk olmadığına delalet etmesi gerekir." Bu söz, son derece açık ve net bir sözdür. O halde ben, bu söz bu kadar yanlış olmakla beraber, **Keşşâf sahibi**nin bu görüşünde niçin ısrar ettiğini bilemeyeceğim. Böylece, gerçeğin, ekseri ulemânın ileri sürdüğü şu şey olduğu sabit olmuş olur: "Biz onlara, iman ve taât demek olan salih ameller yapmalarını emrettik ama, onlar sırf inatları yüzünden bu emre muhalefet ederek fıska yöneldiler."

İkinci Görüş: أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا ifadesinin manası, "Oranın fâsıklarını çoğalttık" demektir. **Vahidî** şöyle der: "Araplar, topluluk çoğaldığında, "**Emira'l-kavmu**"; "Allah onları çoğalttığında, "**Emerahumu'llâhu ve âmerahum**" derler. **el-Cermî, Ebu Zeyd**'den; Arapların, "Onları çoğalttı" manasında, "**Emera'llâhu el-kavme ve âmerehum**" dediklerini nakletmiştir. **Ebu Ubeyde**, bu kullanılışın doğruluğuna **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in, خَيْرُ الْمَالِ مُهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ وَسِكَّةٌ مَأْبُورَةٌ *"Malın hayırlısı, doğurgan olan tay ile aşılanmış sıra sıra hurma ağaçlarıdır"*[50] şeklindeki hadisiyle istidlâl etmiştir ki bu, nesli çoğalan tay demektir. Nitekim Araplar, "Neslimi çoğalttı" manasında, أَمَرَ اللّٰهُ الْمُهْرَةَ (Allah, tayın neslini çoğalttı) derler. Bazı kimseler, **emera**" fiilinin, çoğalma manasına geldiğini ve Arapların, "Topluluk çoğaldığında, "**Emira'l-kavmu**"; Allah onları çoğalttığında ise, "**Amerahumu'l-lahu**" demelerini kabul etmemiş ve Hz. Peygamberin مُهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ ifadesini, onun, istiâre yoluyla, neslinin çoğaltılmasıyla çoğaldığı manasına hamletmişlerdir.

Azgınların Fıskı Yaymaları

Mutref kelimesine gelince, bunun Arapça'daki manası, nimet ve refahın kendilerini

50) **Müsned**, 3/468,(Benzeri bir hadis) **Camî'us - Sağîr**, hâ maddesinde.

şımartmış olduğu, nimet içindeki kimse şeklindedir. Ayet-i kerimedeki فَفَسَقُوا فِيهَا cümlesinin manası, "Onlar, Allah'ın kendilerine emrettiği şeyin dışına çıktılar da, (فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ) azabı hakettiler" şeklinde olur. İşte bu da adeta, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz bir resûl gönderinceye kadar, azâb ediciler değiliz"* (İsra, 15), *"Senin Rabbin memleketlerin ana merkezine, karşılarında ayetlerimizi okuyacak bir peygamber gönderinceye kadar, o memleketleri helâk edici değildir"* (Kasas, 59) ve, *"Bu memleketleri, halkı gafil bulunurlarken, zulüm(leri) yüzünden Rabbinin helâk edici olmadığındandır"* (En'am, 131) ayetlerinin tefsiri gibidir. Binâenaleyh Allah Teâlâ, bu ayetlerde herhangi bir beldenin halkını, Allah'ın emrine muhalefet etmedikleri sürece imha etmeyeceğini bildirmiştir. Bu sebeple, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak bu ayette, onlara emrettiğini belirtmiştir. Onlar, Allah'ın emrine muhalefet ettiklerinde, Hak Teâlâ'nın, *"Artık o (memlekete) karşı söz (azab) hak olmuştur"* buyruğu ile anlatılan helâk işini haketmiş olurlar.

Ayetteki فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا cümlesi "Biz o beldeyi, kökünü kazımak suretiyle helâk ettik" demektir. Çünkü "**demâr**", kökünü kazımak, hiçbir eser bırakmamak suretiyle helâk etmek demektir.

İKİNCİ MESELE

Mutezile ile Münakaşa

Alimlerimiz, bu ayeti, kendi görüşlerinin doğruluğuna birkaç bakımdan istidlal etmişlerdir:

1) Ayetin zâhiri Allah Teâlâ'nın onlara doğrudan doğruya (sebepsiz yere) zarar vermeyi irade ettiğine, ama sonra onları imha etmek için bu yola başvurduğuna delalet eder.

2) Ayetin zahiri, Hak Teâlâ'nın, fasık olduklarını bildiği için, bu emri nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına tahsis ettiğine delalet eder ki, bu da, Allah Teâlâ'nın, onlardan, fıskın (günahın) sudûr etmesini istediğini gösterir.

3) Cenâb-ı Allah, *"Artık o (memlekete) karşı (azab ve inkâr) hükmü hak olmuştur"* buyurmuştur. O memlekete bu hüküm hak (kesin) olduğuna göre, onlardan imanın sâdır olması imkânsız olur. Çünkü bu, Allah'ın doğru haberinin yalana dönüşmesini gerektirir ki imkânsızdır. İmkânsıza götüren şey de imkânsızdır.

Ka'bî şöyle der: "Diğer ayetler Cenâb-ı Hakk'ın doğrudan (sebebsiz yere) azaba ve imha etme cihetine gitmediğine delalet etmektedir. Meselâ Cenâb-ı Hak, *"Bir kavim kendilerindeki (güzel hal ve ahlâkı) değiştirip bozmadıkça, şüphesiz Allah da onun (halini) değiştirip bozmaz"* (Ra'd, 11); *"Eğer şükreder, imân ederseniz, Allah sizi niçin azaba uğratsın?"* (Nisa, 147) ve *"Biz, ahâlisi zâlim olan memleketlerden başkasını helâk edici değiliz"* (Kasas, 59) buyurmuştur. Bütün bu gibi ayetler, Allah Teâlâ'nın, sebepsiz yere zarar (azap) vermediğine delalet eder. Hem bu ayetten önceki, *"Kim doğru yolu bulursa, o doğru yolu ancak kendi faidesine bulmuş olur.*

Kim de sapıklık ederse o da yalnız kendi aleyhine sapmış olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez" (İsrâ, 15) ayeti de buna delalet eder. Kur'ân ayetleri arasında bir çelişkinin olması imkânsızdır. Misal gösterdiğimiz ayetlerin muhkem olduğu sabittir. Tefsir ettiğimiz ayet de böyledir. Binâenaleyh bu ayetin, o ayetlere hamledilmesi gerekir." İşte **Ka'bî** 'nin sözü budur.

Bil ki bu ayetin te'vili hususunda, **Mu'tezile**'nin görüşüne uygun düşecek biçimde en güzel sözü **Kaffâl** söylemiştir. O, bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

Birinci İzah: Allah Teâlâ, amel olunmayacağını bildiği şeyden dolayı hiç kimseye azab etmeyeceğini haber vermiştir. Bu, "Allah, kendisine emretmesi halinde isyan edeceğini bildiği kimsenin aleyhine, ilmini (bilmesini) bir hüccet kılmaz. Aksine ona emreder, onun Allah'a isyân ettiği insanlar tarafından da anlaşılıp görüldüğünde ona azab eder" demektir. O halde, ayetteki, وَإِذَآ أَرَدْنَآ أَنْ نُّهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا ifadesi "Biz, bir kavmin helâk edileceği hususundaki hükmümüzü yürürlüğe koymak istediğimizde, mallarının, çoluk-çocuklarının ve taraftarlarının, azabımızı kendilerinden savuşturacağını sanan ve verdiğimiz nimetler yüzünden şımaran o kimselere, bana iman etmelerini ve peygamberimin onlara tebliğ ettiği şekilde, dinimin hükümleriyle amel etmelerini emrederiz, ama onlar bunu yapmaz ve fâsık olurlar. Bu durumda da, onların isyanları ortaya çıkıp aşikâr olduğu için, helâk olmaları ile ilgili önceden verilmiş hükmümüz, onlar için artık hak (vâcip) olur. İşte bu sebeple, onların köklerini kazıyıp, helâk ederiz" demektir. Velhasıl bu da, "Biz, mutlaka günah işleyeceklerini bildiğimiz için, bir memleket ahâlisini imha etmek istediğimizde, bu helâki yerine getirmek için sırf bu bilgimizle (ilmimizle) yetinmeyiz. Aksine onların refah ve nimetten şımarmış elebaşlarına itaat ve imanı emrederiz. Ama onlar bunu tutmaz ve fasık olurlar. Onların bu fasıkları apaçık ortaya çıkınca, onların üzerine, vaadedilmiş olan o azabımızı indiririz."

İkinci İzah: Bu, "Biz, ahâlisinden sâdır olan günahlar sebebiyle bir beldeyi imha etmek istediğimizde, o günahların onlardan sâdır oluşunun hemen başında, onlara azab göndermeyiz. Aksine onlardan, nimet ve zenginlikten şımarmış elebaşlarına, bu günahlardan dönmelerini emrederiz" demektir. Cenâb-ı Hak bu emrini, nimet verdiği o kimselere has kılmıştır. Çünkü "**mütref**", bol nimet verilen demektir. Üzerinde Allah'ın nimetlerinin çok olduğu kimselerin ise, Allah'a şükretmesi evveliyetle vâcibtir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak onlardan, bu nimetleri kesmeyip, aksine gitgide artırmasının yanısıra, tevbe etmelerini ve yeniden hakka dönmelerini emrettiğinde, onların bâtıldan hakka dönme hususundaki inadları, diretmeleri ve haktan uzaklaşmaları ortaya çıkarsa, işte bu durumda Allah Teâlâ onların üzerine sağanak yağmur gibi belalar yağdırır."

Kaffâl daha sonra şöyle der: "Bu iki izah, Cenâb-ı Hakk'ın kullarına, zâlim olan bir ümmete vereceği cezâyı hemen vermeyip, onların iman etmelerinden tamamen

ümid kesildiği ortaya çıkıncaya kadar tehir edeceğini haber vermiştir. Nitekim O, **Hz. Nuh** (a.s)'un kavmi hakkında *"Kötüden, kâfirden başka evlâd da dünyaya getirmezler"* (Nuh, 27); *"Kavminden gerçek iman etmiş olanlardan başkası asla iman etmeyecektir"* (Hud, 36) ve başka kavimler hakkında, *"Fakat daha evvelden yalanlamış oldukları şeylere iman etmediler"* (A'raf, 101) buyurmuş ve ilk önce, azabın ancak peygamber gönderilmesinden sonra meydana geleceğini; bu ayette ikinci olarak da, peygamberler gönderip, o kavimler onu tekzib ettiklerinde, onların azablarını peşin vermeyip, onlara çeşitli nasihat ve öğütlerde bulunacağını, buna rağmen şayet günahlarında ısrar ederlerse, işte bu durumda onlara kökünü kazıma azabını indireceğini haber vermiştir."

Bu ayetin **Mu'tezile**'nin görüşüne göre te'vili hususunda **Kaffâl**'ın bu izahı, **Mu'tezile**'nin hiç bir imâmına nasîb olmayan bir açıklamadır.

Cübbâî buna şöyle diyerek cevap vermiştir: "Ayetten, Allah Teâlâ'nın onları, isyân etmezden ve azaba müstahak olmazdan önce imha edeceği manası kastedilmemiştir. Çünkü bu bir zulüm olur. Zulüm ise, Allah hakkında imkânsızdır. Aksine ayetteki, *"Dilediğimiz vakit"* ifadesinden kastedilen, bu azab vaktinin yakın olduğu manasıdır. Binâenaleyh kelamın takdiri, "Bir beldeyi helâk etme vakti yaklaştığında, onun nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına emrederiz de, orada itaattan çıkarlar" şeklinde olur. Bu tıpkı bir kimsenin "Hasta ölmek istediğinde, hastalığının şiddeti artar. Yine bir tüccar da, fakir olmak istediğinde, ona her yandan zarar-ziyan gelip çatar" şeklindeki sözü gibidir. Bununla, hastanın ölmeyi, tüccarın fakir olmayı istediği manası kastedilmez. Aksine bunu söyleyen, bunun normalde böyle olacağını kasteder. İşte burada da böyledir.

Bil ki bu ayeti delil getirme hususunda, zikrettiğimiz bu üç görüşün hepsinin de, ayetin lafzının zâhirini nazar-ı itibara almadıklarında şüphe yoktur. Ama ikinci ve üçüncü izahlar, tenkid edilmeyebilirler. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

أَمَرْنَا Kelimesindeki Kıraatler

Yedi kıraat imamına göre, meşhur okuyuş, medsiz ve şeddesiz olarak **emernâ** şeklindeki kıraattir. Meşhur olmayan bir rivayete göre, **Nâfi** ve **İbn Abbas** (r.a) bunu **med ile âmernâ; Ebu Amr** da **şedde ile emmernâ** şeklinde okumuşlardır. Bu fiili med ile okumak, "çokluk" manasından ötürüdür. Nitekim bir kavim çoğaldığında, mim'in kesresi ile أَمِرَ الْقَوْمُ ; Allah onları çoğalttığında med ile أَمَرَ هُمُ اللّٰهُ denilir. Bu fiili şeddeli okumak ise, "hükümran kılmak" manasından ötürüdür, yani, "Biz o beldenin nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarını, hükümran kılarız" demektir ki, bu da, "Onları kendi hallerine bırakırız, kahren, onların yaptıkları işlere müdahale etmeyiz" demek olur. Allah en iyi bilendir.

Hz. Nuh'dan Beri İmha Edilen Nesiller

Cenâb-ı Hakk'ın وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍ *"Nuh'dan sonra nice nesiller imha ettik"* ifadesine gelince, bil ki bununla şu mana murad edilmiştir: "Bahsettiğimiz bu yol ve metodumuz, Nuh'dan sonraki asırlardan itibaren, fasık olup direten kavimler için genel metodumuz (sünnetimiz-kanunumuz)dur. Bunlar, Ad, Semûd ve benzeri kavimlerdir."

Allah Teâlâ daha sonra, aslında başkalarına hitab etmek ve herkesi menetmek için Peygamberine hitap ederek, وَكَفَى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيراً بَصِيراً *"Rabbin,kullarının günahlarından hakkıyla haberdardır, hakkıyla görücüdür ya (işte bu) yeter"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Bil ki Allah Teâlâ, bütün malumatı bilen, görülebilecek herşeyi görendir. Mahlukatın hiçbirşeyi ve hali O'na saklı kalmaz. Hak Teâlâ'nın, bütün mümkinata (herşeye) kâdir olduğu da sâbittir. Binâenaleyh O, herkese hakettiği kadarıyla cezasını vermeye de kâdirdir. Hem sonra Allah, abesten ve zulümden berîdir. Bütün bu üç sıfat, yani tam bir ilim, mükemmel bir kudret ve zulümden berî oluşu, kendisine itaat edenler için büyük bir müjde, küfür ve günah ehli için büyük bir korku vesilesidir.

İkinci Bahis: Ferrâ şöyle der: "**Bi Rabbike** ifadesindeki bâ harf-i cerri, amel ettirilmez ise, câizdir. Fâillere bu bâ'nın gelmesi ancak, o fail onunla medh veya zemmolunduğu zaman caizdir. Bu tıpkı, كَفَاكَ بِهِ "O, sana yeter" ve اَكْرِمْ بِهِ رَجُلاً "O, ne kerim bir adam!"; طَابَ بِطَعَامِكَ طَعَاماً "Yiyeceğin ne güzel!"; جَادَ بِثَوْبِكَ ثَوْباً "Elbisen ne güzel!" demende olduğu gibidir. Ama söz ile bir medh veya zemm kastedilmediğinde, bâ harf-i cerrinin fâilin başına gelmesi câiz olmaz. Meselâ, "Kardeşin kalktı" manası kastedilerek, قَامَ بِأَخِيكَ denilemez. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Faniyi İsteyenler, Bakiyi İsteyenler

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا
مَذْمُومًا مَدْحُورًا ﴿١٨﴾ وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ
سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا ﴿١٩﴾ كُلًّا نُمِدُّ هَٰؤُلَاءِ وَهَٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا ﴿٢٠﴾
انْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا ﴿٢١﴾

"Kim bu çarçabuk geçen (dünyayı) dilerse, biz de burada dilediğimize, dileyeceğimizi çarçabuk veririz. Sonra da onu cehenneme sokarız. O, oraya kınanmış ve koğulmuş olarak varır. Kim de mü'min olarak ahireti diler ve onun için bir gayret ile çalışırsa, işte onların gayretleri meşkûr ve makbûl olur. Onlardan herbirine, onlara da bunlara da, Rabbinin atâsından, peş peşe veririz. Rabbinin atâsı, menedilmiş değildir. Baksana biz, onların bazısını bazısına nasıl üstün kıldık? Elbette âhiret, dereceler bakımından daha büyüktür, üstün kılmak bakımından da daha büyüktür"

(İsra, 18-21).

Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Faninin Peşinde Olanlar

Kaffâl (r.h) şöyle der: "Bu ayet, Hak Teâlâ'nın, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık"* (İsra, 13) ayetinin manasına dâhil olup, "Dünyadaki kemâl (olgunluk), iki kısımdır:

Birinci Kısım: Yaptığı ile dünyayı, dünya menfaatlerini ve dünyevi liderlikleri elde etmeyi isteyenlerdir ki, bunlar liderliklerinin (makam ve mevkilerinin) elden kaçması korkusu ile, peygamberlere inkiyâd etmekten, boyun eğmekten ve onların davet ettikleri şeyleri kabulden geri duran kimselerdir, işte bunlar kendi amellerini, kendileri için uğursuz kılmıştır. Çünkü bunlar Allah'ın hükmü altındadırlar. Dolayısıyla Allah Teâlâ onlara dünyada, onların istediği gibi değil de, kendi istediği gibi belli bir miktar dünyalık verir. Bunların neticesi, cehenneme girmektir. Bu kimse oraya, cehennemin sıcaklığından dolayı, hor, hakir, zelil, perişan ve Allah'ın rahmetinden koğulmuş olarak girer" demektir. Ayetin lafzında birkaç incelik vardır:

Birincisi: İkâb (ilahi ceza), devamlı ve menfaat şaibesinden tamamen uzak olmak

şartı ile, hor ve hakirlikle içiçe, mahza zarar demektir. O halde ayetteki, *"Sonra da onu cehenneme sokarız"* cümlesi bu büyük zarara; **"mezmûm** *(kınanmış) olarak"* kelimesi, hor ve hakir kılmaya, **"medhûren** *(koğulmuş olarak)"* kelimesi de Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılıp koğulmaya bir işaret olur. İşte bunlar, o zararın, menfaat ve rahmet şaibesinden tamamen uzak, rahat ve kurtuluşa dönüşme ihtimali olmayan, devamlı bir azab olduğunu gösterir.

İstidrac Tehlikesi

İkincisi: Bazı câhil kimseler, dünyada maddî bir mutluluk elde ettiklerinde ona aldanarak, bunun kendisinin Allah katında iyi bir kimse olmasından ileri geldiğini sanır. Allah Teâlâ ise, dünyevi mutluluk ile, kendisinin o kimseden razı olduğuna istidlal edilmesinin yanlış olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü bir dünyalık elde edilebilir, ama o neticede bazan Allah'ın azabına, hor ve hakir kılmasına sebeb olur. Binâenaleyh böyle bir insanın amelleri, ondan ayrılmaması ve onu en şiddetli bir azaba sevkedici olması hususunda, kötülük kuşuna (kötü talihe, uğursuzluğa) benzer.

Üçüncüsü: Ayetteki, *"Dilediğimize"* ifadesi, dünyalık elde etmenin herkes için değil de, dünyayı elde etme uğruna dinden yüz çevirmiş pek çok kâfir ve sapık kimseler için gerçekleşeceğine; sonra bu kimselerin hem dinden, hem dünyadan mahrum bırakılacaklarına delalet eder. Bu ifadede, dünyaları uğruna dinlerini terkeden o kâfir ve sapıklar için, büyük bir tehdid-i ilâhi vardır. Çünkü çoğu kez onların ellerinden dünyalıkları da gider ve böylece onlar, iyi yaptıklarını zannettikleri halde, iş bakımından en büyük zarara uğrayanlar ve dünya hayatındaki bütün gayretleri boşa giden kimseler olurlar.

Beka İsteyenler

İkinci Kısım: Bu, ayette, وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ *"Kim de mü'min olarak ahireti diler ve onun için bir gayret ile çalışırsa..."* ifadesi ile anlatılanlardır. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah, bunda üç şart koşmuştur:

Birinci Şart, o kimsenin, yaptığı şeylerle, ahireti, yani ahiret sevabını istemesidir. Dolayısıyla eğer bu irade ve niyet olmazsa, *"Gerçekten, insan için kendi çalıştığından başkası yoktur"* (Necm, 39) ayetinden ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Ameller niyetlere göredir"* (51) hadis-i şerifinden ötürü, o amellerden istifade edilmez. Bir de amellerin maksadı, kalbi marifetullah ve muhabbetullah ile aydınlatmaktır. Bu ise ancak insanın, yaptığı ameller ile, Allah'a kulluğa ve itaata niyet etmiş olması halinde olur.

51) Buhârî'nin ilk hadisi.

İkinci Şart, o kimsenin ahiret için gayret etmesidir. Bu da, sayesinde ahiret sevabını elde etmek için yapılan amelin, kendisi ile ahiret mükafaatının elde edilebileceği amellerden olmasıdır. Bu ise, ancak o amellerin Allah'a yaklaştıran ve O'nun için itaat olan amellerden olmasıyla mümkün olur. Pek çok insan batıl amellerle Allah'a yaklaşmaya çalışır. Mesela müşrikler, putlara ibadet etmek suretiyle Allah'a yaklaşacaklarını sanırlar. Onların bu hususta iki izah yolları vardır:

1) Onlar şöyle derler: "Alemin ilahı, bizden birinin kendisine kulluğunu ve hizmetini ortaya koyabilmesinden çok çok yüce ve büyüktür. Böyle bir kulluk mertebesi bizim için söz konusu değildir. Bizim mertebemizin son noktası, Allah'ın kullarından O'na yakın olanlara ibadet etmektir. Mesela, herhangi bir yıldıza veya bir meleğe ibadet etmemiz gibi... Sonra bu melek ve yıldızlar da, yine Allah'a ibadet etmektedirler." Binâenaleyh böyle düşünen bu kâfirler, işte bu yolla Allah'a yaklaşmak isterler. Fakat bu yol aslında ve özünde bozuk olduğu için, şüphe yok ki bu yoldan bir fayda elde edilmez.

2) Onlar, "Biz bu putlarımızı ve heykellerimizi, peygamberlerin ve velilerin şeklinde yapıyoruz. Bunlara ibadetten maksadımız, o peygamberlerin ve velilerin, Allah katında bizim için şefaatcı olmalarıdır" derler. Bu yol da bozuktur. Yine Hindlilerin bazan kendilerini öldürerek, bazan yakarak Allah'a yaklaştıklarına ve böyle yapmakla Allah'a son derece saygı göstermiş olduklarına inandıkları nakledilmiştir. Fakat yol, aslında bozuk olduğu için, bundan da istifade olunamaz. Kendi batıl inançları ve fasit görüşleri ve doğruluk ve sadakat prensibinden sapmış amelleriyle Allah'a yaklaşmak isteyen bütün batıl fırkalar hakkında durum aynıdır.

Makbuliyet Şartları

Üçüncü Şart, "*mü'min olarak*" ifadesidir. Bu da muteber bir şarttır. Çünkü iyi amellerin mükâfaatı gerektirmesinin şartı, öncelikle imanın mevcut olmasıdır. Çünkü şart bulunmadığı zaman, meşrût (ona bağlı şey) de bulunmaz. Daha sonra Cenâb-ı Allah, eğer bu şartlar bulunursa, o amelin makbul, o gayretin meşkûr olduğunu haber vermiştir.

Bil ki şükür, şu üç şeyin toplamından ibarettir:

a) İnsanın, o işi yapmak sureti ile kendisinin muhsin (iyi bir iş yapmış) olduğuna inanması.

b) Onun sözle övülmesi.

c) Onun, şükreden (teşekkür eden) nazarında, büyük bir iş yaptığını gösteren şeyleri yapmasıdır. Allah Teâlâ, kendisine itaat edenlere, bu üç şeye göre muamelede bulunur. Çünkü O, o insanların, bu ameller hususunda "muhsin" olduklarını bilir; onlara medh-ü senada bulunur ve onlara, kendi katında büyük değerleri olduğunu

gösteren muamelelerle muamele eder. Bu üç şeyin toplamı mevcud olunca, onlar, yaptıkları taatlara karşılık, Allah tarafından teşekkür edilmiş (meşkur) kimseler olurlar.

Ben **Mu'tezile**'nin kitaplarında şunu gördüm: **Cafer bin Harb**'in yanında ehl-i sünnetten birisi bulunmuş ve "Bizim, imanın Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğine dair delilimiz, Allah'a, bu imandan dolayı şükretmemizdir. Eğer iman O'nun yaratmasıyla olmamış olsaydı, O'na bundan dolayı şükretmemiz söz konusu olmazdı. Çünkü insanın, başkasının yapmadığı bir şeye karşı teşekkürde bulunması ve onu medh-ü sena etmesi çirkin bir iştir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Onlar, yapmadıkları şeylerle övülmeyi isterler"* (Al-i İmran, 188) buyurmuştur" dedi. Oradakiler buna cevap veremediler. O esnada yanlarına, **Sümâme b. el-Eşres** girdi ve şöyle dedi: "Biz, Allah'ı ancak bize imkan, akıl verdiği ve kitaplar indirip, delillerini ortaya koyduğu için medh-ü sena eder ve O'na şükrederiz. Allah Teâlâ da bize iman ettiğimiz için, teşekkür eder, bizi över. Nitekim O, *"İşte onların gayretleri meşkur ve makbûl olur"* buyurmuştur." Bunun üzerine **Ca'fer b. Harb** gülerek: "Mesele önce zorlaştı ama, sonra kolaylaştı" dedi.

Bil ki bizim, "Kudret ile dâi'nin (sebebin) toplamı bir şeyin olmasını gerektirir" şeklindeki sözümüz açıktır. Çünkü imanın meydana gelmesini tam olarak gerektiren sebebi bahşeden Allah Teâlâ'dır. Binâenaleyh şükrü hakeden de O'dur. Kul için, iman tahakkuk edip ve iman da tam bir saadeti gerektirince, kul da meşkur (teşekküre layık) olmuş olur. Binâenaleyh bu iki şey arasında bir zıdlık yoktur.

İKİNCİ MESELE Bil ki, birşeyi yapan, o şeyi yapmak suretiyle, ya dünyevî iyilik ve menfaatlarını, yahut âhiret iyiliklerini, yahut her ikisini elde etmeyi ister, yahut da hiçbirini elde etmeye niyet etmiş olmaz. İşte bu doğru bir taksimattır. O kimsenin, bununla, sırf dünyevî şeyleri, yahut sırf âhiret iyiliğini elde etmeyi kastetmesinin hükmünü, Allah Teâlâ bu ayette zikretmiştir.

Üçüncü kısma gelince, bu, üç kısma ayrılır: Çünkü o kimse, âhireti ya râcih, (ağır basan), yahut mercûh (geri planda) olarak ister; yahut da, her iki istek denk olur. Birinci derecede âhireti istemek demek olan birinci kısma gelince, böyle bir amelin Allah katında makbûl olup olmayacağı, üzerinde düşünülecek bir konudur. Onun makbul olmadığı da söylenebilir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), bir hadis-i kudsî'de Cenâb-ı Hakk'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir:

أَنَا أَغْنَى الْأَغْنِيَاءِ عَنِ الشِّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلاً أَشْرَكَ فِيهِ غَيْرِي تَرَكْتُهُ وَشِرْكَهُ *"Ben ortaklardan müstağnî ve berî olanların en müstağnîsiyim. Kim, işlediği bir amelde başkasını ortak kılarsa, onu, o ortak koştuğu şeyle başbaşa bırakırım."*[52] Hem sonra, bir

52) **İbn Mâce**, Zühd, 21 (2/1405-1406; **Müslim**, Zühd, 46 (4/2289).

şeyi yapmaya sevkeden ve ona götüren şeyde, Allah'ın rızasını taleb etmenin müstakk ve yeterli bir sebep olduğu da söylenebilir, böyle olmadığı da söylenebilir. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu sevk ve götürmede, başka birşeyin tesirinin olması imkânsızdır. Çünkü hüküm (netice), tam ve mükemmel bir sebebe dayanmış olarak meydana geldiğinde, onda başka birşeyin de tesirinin ve katkısının bulunması imkânsız olur. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bu durumda, o fiile sevkeden ve götüren şey, o şeylerin toplamı olmuş olur. Halbuki bu toplam, Allah'ın rızasını taleb değildir. Çünkü iki şeyden meydana gelen bir toplamın, bu iki şeyden her birinden başka (farklı) birşey olmuş olması gerekir. Binâenaleyh bu kısım, işi yapmaya sevkeden şeyin, (saikin) Allah'ın rızasını talebten başka bir şey olduğu kısma iltihak etmiş olur. Binâenaleyh bunun makbul olmaması gerekir. Şöyle de denilebilir: Ahireti istemek, dünyayı istemekten üstün olunca, bu iki şey birbiriyle nötürleşir, geriye kalan fazlalık, âhireti taleb etmeye mahsus bir sebep olmuş olur. Bundan dolayı, bunun makbul olması gerekir. Fakat dünya ve âhireti isteme arzusu denk olduğunda, yahut dünya arzusu daha fazla olduğunda, âlimler böyle bir amelin makbul olmayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat bu, her halükârda tamamen âhiret isteğinden hâlî, kendisinde sırf dünya arzusu hakim olan amellerden daha hayırlıdır.

Dördüncü kısım'a gelince, şöyle denilebilir: İnsan, bu fiile, hiçbir sâik (sebeb) olmaksızın yönelmiştir. Bu, "yapabilen kimseden bir fiilin sâdır olması bir sebebe dayanır mı dayanmaz mı?" meselesine dayanan bir kısımdır. Fiilin mutlaka bir sebebe dayandığını söyleyenler, bu kısmın olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Fiilin mutlaka bir sebebe dayanması gerekmediğini söyleyenler ise şöyle demişlerdir: "Bu fiil, abes olduğundan ötürü zâhiren haram olduğu için, bunun bâtına (uhrevî şeylere) bir tesiri yoktur." Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **küllen** *"Onlardan herbirine"* yani "iki kısımdan herbirine" buyurmuştur. Buradaki tenvin, muzafun ileyhten bedeldir. Cenâb-ı Hak, كُلًّا نُمِدُّ هَٰؤُلَاءِ وَهَٰؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ *"Onlara da, bunlara da Rabbinin atâsından peşpeşe veririz"* buyurmuştur. Yani, "Allah Teâlâ, her iki kısma da mallar verir ve mallar çocuklar ve dünyada izzet, zinet sebebi olan şeyler vermek suretiyle, onlara bol bol rızık verir. Çünkü Allah'ın vergisi, bağışı, atâsı, mü'min-kâfir herkes için boldur." Çünkü herkes, şimdi amel yurdu olan dünyadadır. Binâenaleyh herkesin, her türlü mazeret kapısını kapatmak gerekir. Herkese, salâhının (uygun halinin) gerektirdiği kadarıyla dünya metâı vermek gerekir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, atâsının (vergi ve bağışlarının) menedilmiş olmadığını beyân buyurmuştur. Arapça'da, "menetmek" manasına "حَظَرَ" "يَحْظُرُ" fiili kullanılır. Seninle, başkası arasına giren herşey, seni ondan alıkoymuş, menetmiş (حَظَرَ) demektir.

Dünya ve Ahiret Mertebeleri

Daha sonra Cenâb-ı Allah, انْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ *"Baksana, biz onların bazısını bazısına nasıl üstün kıldık"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Buna göre mana, "Bizim, her iki gruba da, dünyada iken, mübah olan şeyleri vermemize bak. Biz, nasıl onların bazısını bazısına üstün kılmış ve o mübahı bir mü'mine verirken, bir diğerine vermemişiz; yine bir kâfire verirken, bir diğerine vermemişiz" şeklindedir. Cenâb-ı Allah, bu farklı kılışın hikmetini, *"Dünya hayatında, onların geçimlerini bile aralarında (onlar değil), biz taksim ettik. Kimini, derece derece diğer kiminin üstüne çıkardık ki, bir kısmı, bir kısmını işçi tutsun (çalıştırsın)..."* (Zuhruf, 32) ve *"Size verdiği şeylerde, sizi imtihan etmek için (Allah), kiminizi derecelerle, kiminizin üstüne çıkardı"* (En'am, 165) buyurarak beyân etmiştir.

Allah Teâlâ sonra da, وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا *"Elbette âhiret, dereceler bakımından daha büyüktür, üstün kılmak bakımından da daha büyüktür"* buyurmuştur. Bu, "İnsanların, dünya menfaatları (mal-mülk-makam) bakımından birbirinden üstünlüğü gözle görülür. Âhiret menfaatları dereceleri bakımından üstün olanların üstünlükleri ise daha büyüktür, daha yücedir. Çünkü âhiret dereceleri bakımından üstün olanların üstünlüğü dünya dereceleri bakımından üstün olanların üstünlüğüne oranla, âhiretin dünyaya oranı gibidir. Binâenaleyh insan dünya üstünlüğünü elde etmeye alabildiğine çalıştığına göre, âhiret üstünlüğünü elde etme gayret ve arzusunun daha kuvvetli olması öncelikle gerekir.

İkinci Görüş: Bu üstün kılma ile, âhiretin dünyadan daha yüce ve daha üstün olması kastedilmiştir. Buna göre mana, "Mü'minler cennete, kâfirler cehenneme girerler. Böylece de mü'minlerin, kâfirlerden üstün oldukları ortaya çıkar" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de, *"O gün, cennetliklerin eğlenip duracakları yer çok hayırlı, dinlenecekleri yer çok güzeldir"* (Furkan, 24) ayetidir.

★ ★
★

Şirkin Cezası

لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا ﴿٢٢﴾

"Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme. Sonra kınanmış ve kendi başına bırakılmış olursun"

(İsra, 22).

Ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE Ayetin, mâkabli ile münasebeti hususunda şunu söyleyebiliriz: "Allah Teâlâ, insanların iki kısma ayrıldıklarını,bir kısmının yaptıkları işlerle, sadece dünyayı elde etmek istediklerini ve bunların ikâb-azâb ehli olduklarını; bir kısmının da yaptığı şeyleri, Allah'a itaat için yaptıklarını ve bunların mükâfaat ehli kimseler olduğunu beyân edip, sonra da bunu üç şarta, yani:

a) Ahireti isteme,

b) Ahireti elde etmek için uygun say-u gayreti gösterme, ve

c) Mü'min olma şartlarına bağladığını bildirince, bu ayette de, o mücmel (özet) ifadeleri açarak, önce, iman hakikatını izah etmeye ve imanın en kıymetli parçasının, tevhid ve Allah'ı ortaklardan tenzih etmek olduğunu anlatmaya başlayarak, *"Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme"* buyurmuştur. Daha sonra da bunun peşinden, imana götüren ve âhiret elde edilebilecek olan, bahtiyar (bahtları güzel), halleri mükemmel kimselerden olmayı sağlayacak amellerden bahsetmiştir.

İKİNCİ MESELE Müfessirler şöyle demişlerdir: "Bu zâhiren, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bir hitaptır. Fakat mana bakımından, bütün mükellefleri içine almaktadır. Bu tıpkı, *"Ey peygamber, kadınları boşadığınız zaman"* (Talak, 1) ayetinde olduğu gibidir. Bu hitabın, bütün insan cinsine yönelik olması da mümkündür. Buna göre, "Ey insan, Allah ile beraber başka bir tanrı edinme" denilmektedir. Bana göre bu ihtimal daha evlâdır. Çünkü Allah Teâlâ, *"ve Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi yanınızda ihtiyarlığa ererlerse, onlara "öf" (bile) deme"* (İsra, 23) ifadesini bunun üzerine atfetmiştir ki, bu ifade, Hz. Peygamber (s.a.s)'e uygun düşmez. Çünkü onun ana-babası, onun yanında ihtiyarlamamışlar (önceden ölmüşlerdi). Binâenaleyh bu ayetle, insanlara hitap edilmiş olduğunu anlıyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE Ayetin manası şudur: "Kim Allah'a şirk koşarsa, kınanmış ve kendi başına bırakılmış olur." Bunun böyle olduğuna şunlar da delalet eder:

a) Müşrik, yalancıdır. Yalan söylemek ise, kınanmayı ve tek başına kalmayı gerektirir.

b) Tek ve bir olan Allah'tan başka bir ilâh, bir müdebbir ve bir takdir edenin bulunmadığı delil ile sabit olunca, bu durumda bütün nimetler, Allah'tan olmuş olur. Binâenaleyh, kim Allah'a şirk koşarsa, aslında tamamı Allah'tan olduğu halde, o nimetlerin bir kısmını başkasına mal etmiş olur. O zaman da, kınanmaya müstehak

olur. Çünkü Allah Teâlâ, o nimetleri vermek suretiyle o şükre müstehak olmuştur. Binâenaleyh, o, o nimetlerin Allah'tan olduğunu inkâr edince, Allah Teâlâ'nın ihsanına, kötülük, inkâr ve küfrân-ı nimetle mukabelede bulunmuş olur. Böylece de, kınanmaya müstehak olmuş olur. Biz, o kimsenin, yalnız bırakılmaya müstehak olduğunu söyledik. Zira o, Allah Teâlâ'ya bir şerîk nisbet edince, o zaman işini o şerîke havâle etmiş olmaya müstehak olur. Binâenaleyh, o şerik de mevcut olmayınca, yardımsız, muhafızsız ve desteksiz kalakalır ki bu da "hızlân"ın ta kendisidir.

c) Kemâl, vahdette; noksanlık ise, kesrettedir. Binâenaleyh, kim Allah'a bir ortak nisbet ederse, o noksan tarafta yer almış olur. Böylece de, zemme ve hızlâna müstehak olmuş olur. Bil ki, ayetin lafzı, müşrikin mezmûm ve mahzûl (tek bırakılmış) olduğuna delâlet edince, bu ayetin hükmüne göre, muvahhidin, medhedilmiş ve ilâhî yardıma mazhar olmuş olması gerekir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا *"Sonra kınanmış ve kendi başına bırakılmış olursun"* cümlesindeki **"kuûd"** (oturma) lafzının ne demek olduğu hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, "kalmak, beklemek, durmak" anlamındadır. Buna göre ayetin anlamı, "Sen, insanların içinde, kınanmış ve kendi başına bırakılmış olarak kalakalırsın" şeklinde olur. Bu lafız, bu manada hem Arapça'da, hem de Farsça'da kullanılmaktadır. Meselâ, bir kimse bir başkasına, "Falanca, o şehirde ne yapıyor?" diye sorduğunda, buna cevap veren kimse de, "O, en kötü bir halde oturmaktadır" diye cevap verdiğinde, bunun manası, o ister ayakta olsun isterse otursun, "O, bekliyor, (işi gücü yok)" şeklinde olur.

b) Mezmûm ve mahzûl olan kimseden beklenen, o kimsenin yapamadığı şeylere karşı, pişman olarak ve düşünceli bir biçimde oturmasıdır.

c) İyilikleri yapabilen kimse, onları yapmaya çaba sarfeder. Gayret ise, ancak faaliyette bulunmak olur. Ama bunu yapamayan kimse ise, sa'y-ü gayret edemez, tam aksine herhangi bir talepte bulunamaz, çakılıp kalır. Ayakta durmak, kendisiyle hayırların tamamlandığı şeylerden birisi olup oturup kalma da bu imkân ve kudretin olmayışına bir alâmet olunca, hiç şüphesiz kıyam, hayırları elde edebilmekten; oturma da, aczlyyet ve zayıflıktan bir kinâye olmuş olur.

BEŞİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle der: "Bu fiil, mansub olarak فَتَقْعُدَ şeklinde okunmuştur. Çünkü bu, nehyin cevâbı olmak üzere, fâ'dan sonra gelen bir muzari fiil olup, mukadder bir (en) ile mansub kılınmıştır. Bu, senin tıpkı, لَا تَنْقَطِعْ عَنَّا فَنَجْفُوَكَ "Bizden ayrılma, yoksa senden uzaklaşırız" demen gibidir ki, bu ifadenin takdirî manası, "Senden, ayrılma meydana gelmesin. Aksi halde, bizden de, seni terketmek fiili sadır olur!"

şeklinde olur. Binâenaleyh, fâ'dan sonra başında fâ atıf harfi bulunan önceki bir cümleye mütealliktir. Nahivciler bunu, ikincisi birincisinin neticesi olması hususunda cezâ cümlesine benzediği için cevap cümlesi diye isimlendirmişlerdir. Baksana mana, لاَ تَنْقَطِعْ إِنْ انْقَطَعْتَ جَفَوْتُكَ "Ayrılma, eğer ayrılırsan, ben senden uzaklaşırım" şeklindedir. Ayetin takdiri de, لاَتَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ إِلٰهاً آخَرَ إِنْ جَعَلْتَ مَعَ اللّٰهِ إِلٰهاً آخَرَ قَعَدْتَ مَذْمُوماً مَخْذُولاً "Allah ile beraber, başka bir tanrı edinme. Eğer Allah ile beraber başka bir tanrı edinirsen, o zaman kınanmış ve tek başına bırakılmış olarak oturup kalırsın" şeklinde olur.

★ ★
★

En Önemli Görevler

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوٓا إِلَّآ إِيَّاهُ وَبِٱلْوَٰلِدَيْنِ إِحْسَٰنًا ۚ إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ ٱلْكِبَرَ أَحَدُهُمَآ
أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُل لَّهُمَآ أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُل لَّهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ﴿٢٣﴾ وَٱخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ ٱلذُّلِّ
مِنَ ٱلرَّحْمَةِ وَقُل رَّبِّ ٱرْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيرًا ﴿٢٤﴾ رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ ۖ إِن تَكُونُوا صَٰلِحِينَ
فَإِنَّهُۥ كَانَ لِلْأَوَّٰبِينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾

"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin. Ana ve babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererse onlara "öf" (bile) deme. Onları azarlama. Onlara çok güzel söz söyle. Onlara acıyarak tevazu kanadını indir ve "Ya Rabbi, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de! Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir. Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki, Allah da daima kendine dönenleri cidden bağışlayıcıdır"

(İsrâ, 23-25).

Bil ki Allah Teâlâ, bir önceki ayette, iman hususunda en büyük rükun olan şeyi zikredince, bunun peşinden de imanın alâmetlerinden olan şeyi ve onun şartlarını zikretmiştir ki bunlar birkaç çeşittir:

Allah'ı Bir Tanıma

Birinci Çeşit: İnsanın, Allah'a ibâdetle meşgul olması ve Allah'tan başkasına

ibadetten alabildiğince sakınması ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوٓا إِلَّآ إِيَّاهُ *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* ayetinden murad edilen de budur. Bu hususta iki bahis vardır:

Kıraat Konusunda Hassasiyet

Birinci Bahis: Kadâ kelimesinin manası, neshi kabul etmeyen kesin ve katî hüküm demektir. Bunun delili şudur. Bizden birisi, bir başkasına bir şey emrettiğinde, "O ona hükmetti" denilemez. Ama ona kesin bir emirle emredip, bunu ona katî olarak hükmettiğinde, işte o zaman **"Kadâ aleyhi"** (ona hükmetti) denilir. **Kadâ** kelimesi, aslında Arapça'da, bir şeyi tamamlamak ve bitirmek manasıyla alâkalıdır. **Meymûn İbn Mehrân, İbn Abbas**'ın bu ayet hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Aslında bu ifade وَوَصَّىٰ رَبُّكَ "Rabbin tavsiye etti..." şeklindeydi; derken iki vâv'dan birisi sâd ile birleşti de, وَقَضَىٰ رَبُّكَ şeklinde okundu. (O sözüne devamla şöyle dedi): Bu iş şayet, Allah'ın kazâ ve hükmüne dayansaydı, hiç kimse asla Allah'a isyân edemezdi. Çünkü Allah'ın kazâsının aksinin meydana gelmesi imkânsızdır." Bunu **İbn Abbas**'tan, **Dahhâk** ve **Saîd İbn Cübeyr** de rivayet etmiştir ki, bu aynı zamanda **İbn Mes'ûd** ve **Hz. Ali**'nin de kıraatidir.

Bil ki bu, doğruluktan çok uzaktır; çünkü bu, Kur'ân'a tahrif ve tağyir arız olması kapısını açar. Eğer biz bunu caiz görürsek, Kur'ân'a güven diye bir şey kalmaz ve bu, Kur'ân'ı hüccet olmaktan çıkarır ki, bunun, din hususunda büyük bir yaralama olduğunda şüphe yoktur.

İkinci Bahis: Biz bu ayetin, Allah'a ibadet etmenin farz olduğuna ve Allah'dan başkasına kulluktan men ettiğine delâlet ettiğini söylüyoruz ki, bu doğrudur. Çünkü ibâdet, sonsuz tazimi içeren bir sözdür. Sonsuz tazim ise, ancak, kendisinden sonsuz nimetlerin sudûr ettiği kimseye uygun düşer. Sonsuz nimetler vermek ise, mahlukatı var etmek, onlara hayat, kudret, şehvet ve akıl vermekten ibarettir. Bütün bunları verenin ise, başkası değil, Allah Teâlâ olduğu delillerle sabittir. Bütün nimetleri veren başkası değil de Allah olunca, ibadete müstehak olan da, hiç şüphesiz başkası değil, Allah olmuş olur. Böylece, aklî delil ile de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğunun yerinde olduğu kesinleşir.

Ana-Baba Hakkı

Cenâb-ı Hak, *"...Ana ve babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererlerse, onlara "öf" (bile) deme. Onları azarlama. Onlara çok güzel söz söyle. Onlara acıyarak tevazu kanadını indir ve, "Yâ Rabbî, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de! Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir. Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki, Allah da daima kendine dönenleri cidden bağışlayıcıdır"* buyurmuştur.

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE
Sıralamadaki Hikmet

Bil ki Allah Teâlâ, önce kendisine ibadet etmeyi emretmiş, peşinden de ana-babaya itaati emretmiştir. Kendisine ibadet etmeyi emretmesiyle ana-babaya itaati emretmesi arasındaki münasebeti birkaç yönden izah edebiliriz:

Birinci Vecih: İnsanın var olmasının gerçek sebebi, Allah Teâlâ'nın onu yaratıp var etmesidir. Var oluşunun zahirî sebebi ise, onun anne-babasıdır. Böylece Cenâb-ı Hak, ilk önce pekçok sebebe tazim edilip saygı duyulmasını, bunun peşinden de zahirî sebebe tazim edilmesini emretmiştir.

İkinci Vecih: Mevcûd, var olan, ya kadîmdir, ya da muhdes. Binâenaleyh, insanın, kadîm ilâh ile olan muâmelesinin tazîm ve kulluk ile; muhdes ile olan muâmelesinin de, ona karşı şefkatini ortaya koyarak tezahür etmesi gerekir ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in اَلتَّعْظِيمُ لِأَمْرِ اللّٰهِ وَالشَّفَقَةُ عَلٰى خَلْقِ اللّٰهِ *"Allah'ın emrine saygı duymak, mahlûkata karşı da şefkat göstermek."* şeklindeki hadisinden kastedilen de budur. Kendilerine en fazla şefkat duyulması gereken mahluk ise, ana-babadır. Çünkü onların, o insana karşı in'âm ve lütufları son derece fazladır. O halde, *"Rabbin, "kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğu, Allah'ın emrine itâat edip tazîm göstermeye; *"Ana ve babaya iyi muâmele edin"* buyruğu da, Allah'ın mahlûkatına şefkatli davranmaya bir işarettir.

Ebeveynin Evlat Üzerindeki Hakkı

Üçüncü Vecih: Nimet verene şükretmekle meşgul olmak vâcibtir. Gerçek nimet veren ise Allah Teâlâ'dır. İnsanlardan birisi de sana in'âmda bulunmuş olabilir. O halde ona da teşekkürde bulunmak gereklidir. Çünkü Hz. Peygamber, مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ لَمْ يَشْكُرِ اللّٰهَ *"İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a da şükretmez"*[53] buyurmuştur. Halbuki insan üzerinde, ana-babanınki kadar hiçkimsenin bir nimet ve iyiliği bulunmamaktadır. Bunu da birkaç bakımdan izah edebiliriz:

1) Çocuk, ana-babanın bir parçasıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّي *"Fatıma benden bir parçadır"*[54] buyurmuştur.

2) Ana-baba çocuğuna, alabildiğince şefkat duyar ve onların, çocuklarına her türlü iyiliği yapmadaki çaba ve gayretleri tabii bir haldir. Yine onların, çocuklarına herhangi bir zarar vermekten kaçınmaları da tabii bir haldir. Binâenaleyh, her ne zaman, ona hayır ulaştırmaya vesile olan sebepler çok ve bol; engeller de o nisbette bertaraf

53) Tirmizi, Birr, 35 (4/339); **Ebu Davud, Edeb, 12 (4/255).**
54) Buhârî, Fezâilü's-Sahâbe, 12,16.

edilmiş olursa, hiç şüphesiz, o çocuğa sayısız iyi ve güzel şeyler ulaşmış olur. Dolayısıyla, ana babanın, çocukları üzerindeki lütuf ve ihsanlarının, insanlardan başkasına ulaşan nimetlerden çok çok fazla olması gerekir.

3) İnsan, son derece zayıf ve son derece aciz olduğu o çocukluk devresinde, ana-babanın in'am ve iyilikleriyle kuşatılmıştır. Binâenaleyh o vakitte, ana-babanın muhtelif nimet ve lütufları o çocuğa ulaşmıştır. Yine, o çocuğun o vakitteki acıma duygusu ana-babaya ulaşmakta, vasıl olmaktadır. Binâenaleyh, bu tarz üzere yapılan lütuf, in'âm ve ihsânın değerinin çok büyük olacağı malûmdur.

4) Bir kimsenin bir başkasına yapacağı iyilik, bazan, o kimseden göreceği iyilik münasebetiyle olabilir. Bu maksada, bazan başka gayeler de karışabilir. Halbuki çocuğa iyilik yapmak, sadece bu maksattan dolayı (o da bana baksın diye...) olmaz. Binaenaleyh, bu hususta yapılan iyilik (karşılık gözetilmeksizin yapıldığı için), daha tam ve daha mükemmel olur. Böylece, hiç kimsenin, insan üzerinde, ana-babası kadar hakkının, nimetinin ve iyiliklerinin bulunmadığı kesinlik kazanmış olur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak sözüne, yaratanın nimetine şükretmeyi emretmekle başlamıştır ki, bu O'nun, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin..." diye hükmetti"* buyruğudur. Daha sonra bunun peşinden de, ana-babanın iyiliklerine teşekkürde bulunmayı getirmiştir ki, bu da O'nun, *"Ana ve babaya iyi muâmele edin"* ayetidir. Bunun sebebi, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, yaratan ilâhın in'âm ve lütfundan sonra, nimetlerin en büyüğünün, ana-babanın yaptığı iyilikler olmasıdır.

Dünyaya Gelme Önemli midir?

İmdi, eğer denilirse ki, "Ana-baba, ancak kendi şehevî-nefsî hazlarını tatmin etmek için bunu yapmışlar ve arzulamışlardır. Bunun neticesi olarak da, çocuk bu dünyaya gelmiş ve böylece, korkular ve âfetler âleminde var olmuş olur. Binâenaleyh, ana-babanın çocuğu üzerinde hangi in'âm ve lütfu vardır ki?!" Anlatıldığına göre, hikmetle (nüktedanlığı ile) meşhur olan birisi, babasını dövüyor ve: "Beni bu **kevn-u fesad** (oluş ve bozulma) âlemine getiren; beni ölüme, fakirliğe, körlüğe ve kötürümlüğe maruz kılan budur" diyordu. **Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî**'ye "Kabrinin üzerine ne yazalım?" diye sorulduğunda o, "Onun üzerine şunu yazın: هٰذَا مَا جَنَاهُ أَبِي عَلَيَّ وَمَا جَنَيْتُ عَلَى أَحَدٍ "Bu, babamın benim aleyhimde irtikâb ettiği cinayettir! Fakat ben o cinayeti hiç kimse hakkında işlemedim."

Yine o, evlenmeme ve çoluk-çocuğu terketme hususunda da şöyle demiştir:

وَتَرَكْتُ أَوْلَادِي وَهُمْ فِي نِعْمَةِ الْعَدَمِ الَّتِي سَبَقَتْ نَعِيمَ الْعَاجِلِ
وَلَوْ أَنَّهُمْ وُلِدُوا لَعَانَوْا شِدَّةً تُرْمِي بِهِمْ فِي مُوبِقَاتِ الْآجِلِ

"Çocuklarımı ben, bu geçici dünyanın nimetinden önce bulunan "yokluk (el-ademu) nimeti içinde oldukları halde bırakıverdim. Şayet onlar doğsalardı, onları gelecek (ahiret) hayatının helâk edici sıkıntıları içine atacak olan nice meşakkatlere katlanmak zorunda kalacaklardı."

İskender'e şöyle sorulmuştu: "Hocanın mı senin üzerindeki iyiliği büyüktür, yoksa babanınki mi?" Bunun üzerine o: "Hocamın iyiliği daha büyüktür. Çünkü hocam, beni okutup yetiştirirken, çeşitli sıkıntı ve zorluklara katlanmıştır; beni ilmin nurlu diyarlarında dolaştırmıştır. Babama gelince o, cimâ lezzetini duymayı arzulamış ve bu sebeple de beni, çeşitli kevn-ü fesad alemine getirmiştir" demiştir. "Babaların en hayırlısı seni yetiştirendir" ifadesi, yaygın olan ve herkesçe bilinen cümlelerdendir." Evet, işte böyle denilecek olursa buna şu şekilde cevap veririz:

Farzedelim ki onlar, işin başında cimâ lezzetini arzulamışlardır. Ancak ne var ki, çocuklarının varlık âlemine girmesinden itibaren ileri yaşlara ulaşıncaya kadar, onların her türlü hayrı o çocuklarına ulaştırıp her türlü belâyı da onlardan savuşturma hususunda gösterdikleri itina ve gayretleri, tahayyül edilebilecek her türlü hayır ve iyiliklerden daha büyük değil midir? Böylece bu şüpheler sakıt olmuş oldu. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Ebeveyne İhsan Emri

Cenâb-ı Hak, وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً *"Ana ve babaya iyi muâmele edin"* buyurmuştur. Dilciler şöyle demişlerdir: "Ayetin takdirî manası, "Senin Rabbin Allah'tan başkasına ibadet etmemenize ve ana-babanıza da iyilikte bulunmanıza (أَنْ تُحْسِنُوا) hükmetti" şeklindedir. Veyahut da, ayetin takdirinin şöyle olduğu söylenebilir: "Rabbin, kendisinden başkasına ibadet etmemenize hükmetti. Ana-babanıza da iyilik edin (وَأَحْسِنُوا). **Keşşâf sahibi** şöyle der: "بِالْوَالِدَيْنِ kelimesinin başındaki bâ harf-i cerri'nin **ihsânen** lafzına taalluk etmesi caiz değildir. Çünkü, masdarın mef'ûlü, kendisinden önce bulunamaz." **Keşşâf**, masdarın mef'ûlünün kendisinden önce bulunmasının caiz olmayacağına dair delil de zikretmemiştir.

Vahidî ise, **el-Basît** adlı eserinde şöyle der: "Bu kelimenin başındaki bâ harf-i cerri, kendisinden sonra gelen **ihsanen** lafzına taalluk eder, ama ondan önce gelmiştir. Bu, senin tıpkı, **"Bi Zeyd'in femrur"** (Zeyd'e uğra) demen gibidir." Ben derim ki: **Vahidî**'nin getirdiği bu misal, uygun değildir. Çünkü istenen, masdarın mef'ûlünün kendisinden önce bulunup bulunmadığıdır. Halbuki bahsedilen misâl böyle değildir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kaffâl şöyle der: أَحْسَنَ fiili, bazan bâ, bazan da ilâ harf-i cerriyle müteaddî olur. أَسَاءَ fiili de böyledir. Nitekim Arapça'da, **"Ahsentu bihî, ileyhi; Ese'tu bihî, ileyhi"** (Ona iyilik yaptım; ona kötü davrandım) denilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, وَقَدْ أَحْسَنَ بِي (Yusuf, 100) buyurmuştur. Şair de, أَسِيئِي بِنَا أَوْ أَحْسِنِي لاَ مَلُومَةَ لَدَيْنَا وَلاَ مَقْلِيَّةَ إِنْ ثَقَلْتِ *"Ey sevgili, bize ister kötü davran isterse iyi. Sevgili darılıp gücense bile, bizde ne gücenme var, ne de darılma"* demiştir.

Gayeyi Gerçekleştiren Lafzî Unsurlar

Ben derim ki: Ayetin lafzı, her biri ebeveyne alabildiğince iyilik etmeyi gerektiren pekçok kaydı kapsamaktadır:

a) Allah Teâlâ önceki ayette, *"Kim de mü'min olarak âhireti diler, onun için bir gayretle çalışırsa, işte onların çalışmaları makbul olur"* (İsra, 19) buyurmuş, bunun peşinden de, sayesinde, ahiret mutluluklarının elde edileceği amelleri kapsayan bu ayeti getirmiş, ana-babaya itaat edip iyilikte bulunmayı da bu amellerden birisi olarak zikretmiştir ki, işte bu zikrediş, bu tâatin (ana-babaya itaatin), âhiret mutluluklarını kazandıran temel ve asîl taatlerden olduğuna delâlet eder.

b) Allah Teâlâ önce tevhidi; ikinci olarak, kendisine itâatı; üçüncü olarak da ana-babaya itâati emretmiştir ki, bu, ana-babaya itaatin ne denli büyük ve önemli olduğu hususunda yüce bir mertebe ve ileri bir ifadedir.

c) Allahu Teâlâ, وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً demeyip, tam aksine وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً buyurmuştur. Binâenaleyh, "ana-baba" ifadesinin önce zikredilmesi, onlara alabildiğince itinâ göstermek gerektiğine delâlet eder.

d) Cenâb-ı Hak, nekire olarak إِحْسَاناً buyurmuştur. Bir şeyi nekire, belirsiz getirmek, o şeyin yüceliğine (tefhîm ve tazîm) delâlet eder. Buna göre ayetin manası, "Rabbin, ana-babanıza, büyük ve mükemmel bir şekilde iyilikte bulunmanızı emretti" şeklinde olur. Bu böyledir; zira, onların sana karşı olan lütuf ve iyilikleri, hadsiz bir dereceye varınca, senin de onlara yapacak olduğun lütuf ve ihsanının bu şekilde olması gerekir. Sonra, her ne olursa olsun, bu iyilikte bir denklik de bulunamaz. Çünkü onların sana olan iyilik ve lütufları, herhangi bir maksat ve gaye gözetilmeksizin yapılmıştır. Meşhur olan bir darb-ı meselde şöyle denilmektedir: "İyiliği ilk başlatanın iyiliğine denk olan bir iyilik yapılamaz."

İmma Lafzı Hakkında

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا *"Eğer onlardan biri veya her ikisi senin nezdinde ihtiyarlığa ererlerse..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İmmâ, in ile mâ lafızlarından meydana gelmiştir. Hem **in**, hem de **mâ** lafızları şart edâtıdır. Meselâ, **mâ**'nın şart edatı olduğunun misali Cenâb-ı Hakk'ın مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ (Bakara, 106) ayetidir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak bu kelimede iki şart edatını bir arada getirip zikredince, bu, şart manasını tekîdi ifâde etmiştir. Ancak ne var ki, fiilin sonuna şeddeli tekîd nûnu geldiği için, cezm alâmeti

gözükmemiştir. Çünkü, muzari fiilin sonuna tekîd nûnu bitiştiğinde, fiil mebnî olur. Ben derim ki: Bir kimse şöyle diyebilir: "Tekîd nûnu, ancak, bahsedilen hükmün en kuvvetli bir biçimde tekîd, takrîr ve isbat edilmesinin gerektiği yere uygun düşmektedir. Ancak ne var ki böyle bir tekîd buraya pek uygun düşmez. Çünkü birisi, "şu şey, ya şöyledir veya böyledir" dediğinde, bundan kastedilen, o hükmün bahsedilen o iki şey arasında dönüp dolaşmasıdır (ya odur, ya budur). Halbuki, takrîr ve tekîd, böyle bir duruma uygun düşmez. O halde nasıl olur da, **immâ** ile tekîd nûnunu bir arada zikretmek uygun düşebilir?"

Buna şu şekilde cevap verilebilir:

Bununla, "Bu tekîd edilen hüküm, ya tahakkûm eder, veya tahakkuk etmez" manası kastedilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki Kıraatler

Kıraat imamlarının ekserisi ayeti, إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَآ أَوْ كِلَاهُمَا şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, يَبْلُغَنَّ fiil, أَحَدُهُمَا onun faili, أَوْ كِلَاهُمَا kelimesi de, أَحَدُهُمَا kelimesine atfedilmiş olur. Bu, senin tıpkı **"Darabe Zeydun ev Amrun"** (Zeyd veya Amr vurdu) demen gibidir. يَبْلُغَنَّ fiili كِلَاهُمَا kelimesine isnâd edilirse, bu da caiz olur. Çünkü fiil daha önce gelmiştir. Bu, senin tıpkı, **"Kâle raculûn"** (Bir adam dedi), **"Kâle reculâni"** (İki adam dedi) ve **"Kâleti'r-ricâlü"** (Adamlar dedi) demen gibidir. **Hamza** ve **Kisâî**, يَبْلُغَانِّ (o ikisi ulaşırlarsa) şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre, أَحَدُهُمَا kelimesi ana babaya râci olan يَبْلُغَانِّ fiilindeki fâil elifinden bedel; كِلَاهُمَا lafzı da, ya fâil veya bedel olarak, أَحَدُهُمَا kelimesine atıftır.

Buna göre şayet, إِمَّا يَبْلُغَانِّ كِلَاهُمَا şeklinde söylenmiş olsaydı, كِلَاهُمَا lafzı, bedel değil, tekîd olurdu. O halde, ne diye siz onun bedel olduğunu iddiâ ettiniz?" denilirse, biz deriz ki:

Bu, tesniyeyi tekîd etmesi doğru olmayan bir şey üzerine atıftır. Binâenaleyh, onun hükmüne tâbi olmuş olur. Böylece de onun gibi, bedel olması gerekir.

Buna göre eğer, **"ehadühumâ"** kelimesinin bedel; **"kilahuma"** kelimesinin de tekîd olduğu niçin söylenemesin? Böylece bu, tekîdi bedel olan kelimeye atfetme olmuş olur" denilirse, biz deriz ki:

Atıf, müşareketi, ortaklığı gerektirir. Binâenaleyh, onlardan birisini bedel kılıp, diğerini tekîd kabul etmek, asılolan kaidenin hilâfınadır. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE
Kilâ Lafzı Hakkında

Ebu'l-Heysem er-Razî, Ebu'l-Feth el-Mevsılî ve Ebû Alî el-Cürcanî şöyle demişlerdir: "**Kilâ** lafzı tesniye anlamında müfred bir isim olup, bunun vezni fiil veznidir. Onun lame'l-fiili de, tıpkı, حَجَى (lâzım oldu, gerekli oldu), رَضَى (razı oldu, hoşnut oldu) fiilleri gibi illetlidir. Bu, işte bu kalıb üzere vaz' olunmuş ve kendisiyle sadece tesniyelerin tekîd edildiği bir kelimedir. Bu, devamlı muzâf olarak kullanılır. Bunun, lafzan müfred oluşunun delili şudur: Bu kelime şayet tesniye olmuş olsaydı, nasb ve cerr halinde, yâ'nın kesresiyle, مَرَرْتُ بِكِلَيِ الرَّجُلَيْنِ (O iki adama uğradım) denilmesi gerekirdi. Bu, senin tıpkı, "**Beyne yedeyi'r-reculi**" (Adamın önünde), مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ *"Gecenin üçte ikisinden..."* (Müzzemmil, 20); يَاصَاحِبَيِ السِّجْنِ (Yusuf, 41) ve طَرَفَيِ النَّهَارِ *(gündüzün iki tarafında...)* (Hûd, 114) demen gibidir. Durum böyle olmadığına göre, biz onun tesniye olmayıp, aksine, tıpkı كُلٌّ (**küllün**) lafzının, cemâat manasında vaz' olunmuş müfred bir lafız olması gibi, bu da tesniyeye delâlet etmesi için vaz olunmuş müfred bir lafızdır. O halde sen, bu **küllün** lafzından haber verip onu mübtedâ tuttuğunda, tıpkı, müfred lafza haber getirir gibi haber getirirsin. Bu mesela, وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَرْداً *"Onların her biri kıyamet günü O'na tek başına gelecektir"* (Meryem, 95) ayetinde olduğu gibidir. Aynen bunun gibi, **kilâ** kelimesini mübtedâ tuttuğunda, onun haberini, müfret mübtedâ lafzın haberi gibi getirir de كِلَا اِخْوَتِكَ كَانَ قَائِماً "kardeşlerinin ikisi de ayaktadır" dersin. Cenâb-ı Hak da, كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ اٰتَتْ اُكُلَهَا *"Bu iki bağ da mahsûlünü vermiş"* (Kehf, 33) buyurmuş, آتَتَا (**Atetâ**) dememiştir. Allah en iyisini bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Yaşlı Ebeveynin Hakları: "Öf!" Denilmemesi

Ayet-i kerimedeki يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَآ اَوْ كِلَاهُمَا ifadesinin manası, "Onlar, zayıflık ve acizlik çağına ulaşırlar da, böylece senin yanında, ömürlerinin nihayetinde, tıpkı dünyaya gelişlerinin başlangıcındaki gibi... olurlarsa..." demektir.

Bil ki Allah Tealâ, bu cümleyi zikredince, işte bu esnâda insana, ana-babası hakkında şu beş şeyi teklif ederek, onu bunlardan sorumlu tutmuştur:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا تَقُلْ لَهُمَا اُفٍّ *"Onlara "öf" deme..."* buyruğunun ifade ettiği husustur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Üff Kelimesindeki Kıraatler

Zeccâc şöyle demektedir: اُفٍّ kelimesi, yedi şekilde okunmaktadır: Fâe'l-fiilinin kesresi, dammesi ve fethasıyla (**üffin, effin, iffin...**). Bütün bu üç kullanılışı da, tenvinli ve tenvinsiz olarak okursan, bu durumda bu, altı çeşit okuyuş eder. (**Üffin-üffi; effin -effi ve iffin-iffi**). Yedinci okuyuş şekli ise, yâ ile olmak üzere اُفِّي şeklindedir."

Ahfeş şöyle der: "Sanki böylece bu sözü kendisine nisbet etmiş ve "Benim sözüm budur! Öf be!" demek istemiştir." **İbnu'l-Enbarî, Zeccâc**'ın söylediği şeylere ilâve olarak, bu lafzın ayrıca üç şekilde daha okunduğunu söylemiştir ki, bunlar, elifin kesresi ve fâ'nın fethasıyla **"İffe"**; elifin dammesi ve hâ getirilerek, **"üffeh"** ve elifin dammesi ve fâ'nın sükûnuyla, **"üff"** dür.

İKİNCİ MESELE

İbn Kesir ve **İbn Âmir**, tenvinsiz olarak, fâ'nın fethasıyla, **"üffe"** şeklinde okurlarken, **Nâfi** ve **Hafs**, fâ'nın kesresi ve tenvin ile, **"üffin"** okumuşlardır. Diğer kıraat imamları da, fâ'nın kesresi ve tenvinsiz olarak **"üffi"** şeklinde okumuşlardır ki, bütün bunlar değişik kullanışlardır. Aynı ihtilaf, أُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ *"Yuh size ve Allah'ı bırakıp taptıklarınıza!"* (Enbiya, 67) ve أُفٍّ لَكُمَا *"Öf size..."*(Ahkâf, 17) ayetlerindeki ifadede de söz konusudur. Ben derim ki, burada müşkil olan husus şudur: Biz, bu lafzın, on değişik şekilde kullanıldığını naklettiğimize göre, kıraat imamlarının bu lafzın okunuşu hususundaki kullanışlarının ekserisini bırakıp da, bunlardan pek azıyla yetinmiş olmalarının sebebi nedir?

ÜÇÜNCÜ MESELE
Üff Lafzının Anlamı

Alimler, bu lafzın tefsiri hususunda, şu izahları yapmışlardır:
a) **Ferrâ** şöyle der: "Araplar, "Falanca, duyduğu kokudan dolayı öflenmeye, öf demeye başladı" derler ki, bunun manası, "öf, öf!..." dedi" demektir."

b) **el-Esmaî** şöyle der: **"Uff"** kelimesi, "kulak kiri"; **"tuff"** kelimesi de, "tırnak kiri" anlamına gelir. Bu kelimeler, bir şeyden tiksinildiği zaman söylenilir. Daha sonra bu kelime yaygınlaşarak, Araplar bunu, eziyyet duydukları her şey için kullanır oldular."

c) Bazıları, bu kelimenin manasının, "kıllet, azlık" olduğunu söylemişlerdir ki bu, Arapların, "az şey" anlamında kullandıkları **"efif"** tabirlerinden alınmıştır. **"Tuff"** kelimesi de, **"itbâ"** kabîlinden kullanılır. Bu, Arapların tıpkı, **"Şeytânun leytânun; habîsun-nebîsun"** (Şeytan meytan; kötü mötü, vb...) demeleri gibidir.

d) **Sa'leb, İbnu'l-A'rabî**'den, bu kelimenin, can sıkıntısı anlamına geldiğini söylediğini rivayet etmiştir.

e) **Kudbî** şöyle der: "Bu kelimenin aslı şudur: Senin üzerine toprak veya kül düştüğünde, sen onu izâle etmek için, ona üflersin. O üfleme esnasında meydana gelen ses, işte senin "üf, üf..." demendir. Daha sonra Araplar bu kelimenin kullanış sahasını genişleterek, bu kelimeyi, kendilerine gelen her kötü hal sırasında söylemeye başladılar."

f) **Zeccâc** bu kelimenin manasının, "kokmak, kokuşmak" olduğunu söylemiştir ki bu, **Mücâhid**'in görüşüdür. Çünkü **Mücâhid**, Cenâb-ı Hakk'ın فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ

hitabına "Onlar, sen horlarken, sen altına pislerken, senden tiksinmedikleri gibi, sen de onlardan tiksinme" manasını vermiştir. **Mücâhid**'den gelen bir başka rivâyette de, onun bu ayete "Sen, onlardan, hoşuna gitmeyecek bir koku duyduğunda, sen onlara "öf" deme!" manasını verdiği zikredilmiştir.

1- Öf Dememe

DÖRDÜNCÜ MESELE Bir kimsenin, "Falancaya öf deme!" sözü, onu, az ya da çok olsun, dokunabilecek hertürlü eziyyetten korumak için getirilmiş olan bir darb-ı meseldir.

Usulcüler, bu lafzın, diğer eziyyetlerden men etmeye delâletinin, "delâlet-i lafzî"mi, yoksa kıyas gereği, "delâlet-i mefhûmî"mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Birinci Görüş Bazıları şöyle demişlerdir: "Bunun delâleti, delâlet-i lafziyyedir. Çünkü, örf ehli, "Falancaya öf deme!" dediklerinde, onlar bu ifadeleriyle "o kimseye, hiçbir eziyyet ve ürkütücü şeyle sataşma..." manasını kastetmişlerdir. Bu, onların tıpkı, "Falanca, ne bir **kıtmire** (hurma çekirdeğine), ne de **nakire** (çekirdeğin üzerindeki bir iplikçiğe) sahip değildir" şeklindeki sözleri gibidir ki, bu söz örfte, o kimsenin hiçbir şeye malik olmadığına delâlet eder."

İkinci Görüş: Bu lafız, diğer eziyyet çeşitlerinden menetmeye, "kıyas-ı celî" gereği delâlet eder. Bunu şu şekilde açıklarız: Şeriat bir meselenin hükmünü açıkca ifade edip, diğer bir meselenin hükmünü söylemediğinde, biz hükmü söylenmemiş olan meselenin hükmünü, hükmü belirtilen meselenin hükmüne katmak istediğimizde şu üç şeyle karşı karşıya kalırız:

a) Tıpkı burada olduğu gibi, hükmün söylenmemesinin, söylenmesinden daha evlâ olması. Çünkü bu lafız, "öf" demekten menetmeye delâlet edince, dövmek haydi haydi menedilmiş olur.

b) Söylenmeyen hükmün, söylenen hükme denk ve eşit olması ki, aslında bu usulcülerin "asıl manasında kıyas" dedikleri şeydir. Onlar buna da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisini misal vermişlerdir: مَنْ أَعْتَقَ نَصِيباً لَهُ مِنْ عَبْدٍ قُوِّمَ عَلَيْهِ الْبَاقِي *"Bir kimse (ortak olduğu) bir köledeki hissesini âzad ederse, bu hisse dışında kalan miktar, (ödemesi için) köle aleyhine belirlenir."*[55] Çünkü bu hükümde, köle ve câriye denktirler.

c) Söylenmeyen hükmün, söylenen hükümden daha gizli olmasıdır ki bu, kıyasların en büyüğüdür.

Bunu iyice kavradığında, biz deriz ki: "Öf" demekten menetme, ednâ (daha düşüğü) ile a'lâya (daha üstün) olana istidlâl etme nev'inden olan kıyas-ı celî

55) **Müslim**, Itk, 1-3 (2/1139-1141); **Buhârî**, Şirket, 5; **Tirmizî**, Ahkâm 14 (3/629).

vasıtasıyla, dövmeden menetmeye de delâlet eder. Bunun delili, "öf" demenin "dövme"den başka bir şey oluşudur. Binâenaleyh "öf" demekten menetmek, dövmekten menetme sayılmaz. Hem sonra "öf" demekten menetmek, dövmekten menetmeyi aklen gerektirmez. Çünkü meselâ büyük bir kral, diğer büyük bir kralı esir aldığında, ona düşman olur. Ama buna rağmen, celladına "Sakın hâ onu küçük düşürecek hareketlerde bulunma ve ona rencide edici söz söyleme. Hemen boynunu vur" der. Bu bir nebze aklî olunca, biz "öf" demeden menetmenin, "dövme"den menetmeden başka bir şey olduğunu ve genel olarak bunun, dövmekten menetme manasını aklen gerektirmediğini anlamış oluruz. Fakat biz, ayetteki şeyin maksadının, *"Onlara çok güzel söz söyle. Onlara, acıyarak tevazu kanadını indir"* ifadesinin delâleti ile, ana-babaya alabildiğine saygı göstermek ve itaat etmek olduğunu anlarız. Binâenaleyh "öf" demekten menetmenin, dövmekten menetmeye delâleti, ednânın a'lâya kıyas edilmesi faslından olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

2- Azarlanmama

İkinci Çeşit: Cenâb-ı Hakk'ın,kullarını, ana-babaları hakkında mükellef tuttuğu şeylerden ikincisi, وَلاَ تَنْهَرْهُمَا *"Onları azarlama"* emridir. Arapça'da, bir kimse bir kimseyi azarlayarak karşıladığında, **nehere** ve **intehere** fiilleri kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak وَأَمَّا السَّائِلَ فَلاَ تَنْهَرْ *"Dilenciyi de azarlayıp kovma"* (Duhâ, 10) buyurmuştur.

İmdi eğer, "öf demekten menetmek, kovmaktan ve azarlamaktan menetmeye haydi haydi delâlet eder. Öyle ise Cenâb-ı Hak, öf demekten menetmeyi zikredince, bunun peşi sıra "azarlamaktan" menetmeyi zikretmesi abes olur. Ama biz, Cenâb-ı Hakk'ın önce azarlamaktan menetmeyi, sonra da öf demekten menetmeyi zikretmiş olduğunu farzetsek, bu daha uygun ve manidâr olmuş olurdu. Çünkü azarlamaktan menetmek, öf demekten menetmeyi de gerektirir. Öyleyse Allah'ın ayetteki bu sırayı gözetmiş olmasının sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Onlara "öf" (bile) deme"* hitabı ile insanın az veya çok canının sıkıldığını göstermesinden menedilmesi kastedilmiştir. Ama *"Onları azarlama"* hitabı ile ise, reddetmek ve yalanlamak suretiyle, onların sözlerine ve görüşlerine karşı muhalefet etmekten menetme manası kastedilmiştir.

3- Tatlı Söz

Üçüncü Çeşit: Bu, ayetteki وَقُلْ لَهُمَا قَوْلاً كَرِيماً *"Onlara çok güzel söz söyle"* emri ile anlatılan hususdur. Bil ki Allah Teâlâ insanı, önceki hitabı ile ana-babasına eziyet veren ve onları rencide edecek şeylerden nehyedince, bu, güzel söz söylemeyi emretmek yerine geçmez. İşte bu sebeple, bunun peşinden insana, ebeveynine güzel ve hoş söz söylemesini emrederek, *"Onlara çok güzel söz söyle"* buyurmuştur ki bununla, "Onlara saygı ve hürmet dolu sözlerle hitab etme" kastedilmiştir. **Hz. Ömer** (r.a), bunun, insanın ana-babasına, "Babacığım, anacığım" şeklinde hitab etmesi

manasında olduğunu söylemiştir. Ayette bahsedilen tatlı sözün ne demek olduğu **Sa'îd b. Müseyyeb**'e sorulduğunda o, "suçlu bir kölenin, katı kalbli-taş yürekli efendisine karşı kullanacağı üslûb" demiştir. **Atâ**'dan, ana-babaya şöyle konuşulması gerektiği rivayet edilmiştir: "Onlarla konuşurken, sesini onların sesinden daha yüksek çıkarmaman ve onlara sert bakmamandır. Bu böyledir, çünkü bu iki şey, ayette bahsedilen "güzel söz söyleme"ye terstirler."

Eğer denilirse ki: "**Hz. İbrahim** (a.s) sabır, kerem, edeb ve akıl bakımından en ileri insanlardandır. O halde, وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ (En'am, 74) ayetindeki "**Âzer**" kelimesini ötüreli okuyanlara göre, o babasına, *"Doğrusu ben, seni ve kavmini, apaçık bir sapıklık içinde görüyorum"* (En'am, 74) demiş ve ona ismiyle "**Ey Âzer**" demiştir? Bunu nasıl diyebilmiştir? Bu, babasına eziyet verecek bir ifadedir. Daha sonra da hem onun hem kavminin dalalette olduğunu söylemiştir ki, yine bu da en eziyet verici sözlerden birisidir." Böyle denilirse, biz **cevaben** deriz ki: Ayetteki, *"Rabbin, "Kendinden başkasına kulluk etmeyin, ana-babaya iyi muâmele edin" diye hükmetti"* ifadesi, Allah'ın hakkının, ana-babanın hakkından önce olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu eziyyet verici ifâdeyi kullanmış olması, Allah'ın hakkını ana-babasının hakkından önce tutmasından ötürüdür.

4- Tevâzû

Dördüncü Çeşit: Bu, ayetteki وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ *"Onlara, acıyarak tevâzû kanadını indir"* buyruğunun anlattığı hususdur. Bununla, onlara karşı alabildiğine tevâzû gösterilmesi gerektiği kastedilmiştir. **Kaffâl** (r.h) bunu, şu iki şekilde izah etmiştir:

a) Kuş, yavrusunu büyütmek için bağrına basmak istediğinde, onun üzerine kanatlarını gerer. İşte bu sebebten ötürü, "üzerine kanatlarını germe" deyimi, "güzel yetiştirme ve bakıp büyütme" manasında bir kinâye olmuş olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak sanki evlâda, "Tıpkı sen çocuk iken ana-babanın sana yaptığı gibi, şimdi de sen onları bağrına basarak onlara kol kanat ger, sâhip çıkıp, gör gözet" demiştir.

b) Kuş, uçmak ve yükselmek istediğinde, kanatlarını açar, ama uçmamak ve yükselmemek istediğinde, kanatlarını kapatır. İşte bu açıdan, kanatları indirme ifâdesi, alçalma, tevazû gösterme manasında bir kinaye olur.

Buna göre eğer, "züllün (tevâzûnun) kanadı olmadığı halde, ayette niçin, "tevâzû kanadını" deyimi kullanılmıştır?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılır:

a) Tıpkı, "**Hatemü'l-Cûdî**" (Cömertliğin Hatem'i) denilmesi gibi, "tevâzû kanadı" denilmiştir. Bu tıpkı, onunla "Cömert Hatem" manasının kastedilmesi gibi, bununla da, "Mütevâzî Kanat" manası kastedilmiştir.

b) İstiâreler (teşbihler) hayâle dayanır. Binâenaleyh burada, hayalen tevâzû için

bir kanat düşünülmüş ve bu istiareyi tam ve mükemmel yapmak için, ona bir kanat verilmiştir. Bu tıpkı **Lebid**'in إِذَا أَصْبَحَتْ بِيَدِ الشَّمَالِ زِمَامُهَا *"O kadının yuları, Kuzey'in eline geçince..."* beyti gibidir. Binâenaleyh **Lebid** burada "Kuzey" için bir el düşünmüş ve o (kadının) yularını **Kuzey**'in eline vermiş. Ayette de böyledir.

Ayetteki مِنَ الرَّحْمَةِ **"rahmeten"** ifadesi, "Senin tevazu kanatlarını, ana-baban üzerine indirişin, onlara olan aşırı acımandan, büyük ve güçsüz oldukları için, onlara karşı şefkatinden dolayı olsun" demektir.

5- Rahmet Duası

Beşinci çeşit, ayetteki وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيراً *"Ya Rabbi, onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse, sen de onlara merhamet eyle" de"* hitabının anlattığı hususdur. Bu ifâde ile ilgili birkaç bahis var:

Birinci Bahis: Kaffâl (r.h) şöyle demiştir: "Allah Teâlâ, ana-babaya tatlı söz söylemeyi öğretmekle yetinmemiş, buna bir de fiilî olarak nasıl iyi davranılacağını ilave etmiştir. Bu da evlâdın, ana-babası için Allah'ın rahmetini dua edip istemesi ve "Ya Rabbi, onlara merhamet et" demesidir. Rahmet sözü, hem dinî hem dünyevî hususlardaki hertürlü hayrı içine alan bir sözdür. Hak Teâlâ sonra da, evlâda *"Onlar beni çocukken nasıl terbiye ettilerse"*, yani "Ya Rabbi, onlar beni eğitip büyütürlerken, bana nasıl iyi davrandılarsa, sen de onlara öylece lütufkâr davran" demesini emretmiştir." Terbiye, büyütmek demektir. Bu, Arapların, birşey şişip kabarıp büyüdüğünde, رَبَى الشَّيْءُ deyimlerinden alınmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, فَإِذَآ أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَآءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ *"Fakat biz onun üstüne suyu (yağmuru) indirdiğimiz zaman, o harekete gelir kabarır"* (Hacc, 5) ayeti de bu manadadır.

Bu Ayetin Hükmü

İkinci Bahis: Müfessirler bu ayetle ilgili şu üç değişik izahı yapmışlardır:

Birinci Görüş: Bu, Hak Teâlâ'nın *"Müşrikler için ne peygamberin, ne de mü'minlerin istiğfar etmeleri doğru değildir"* (Tevbe, 113) ayeti ile neshedilmiştir. Binâenaleyh müslüman için, eğer ana-babası müşrik iseler, onlara istiğfar etmesi yakışık almaz ve onlar için, "Ya Rabbi, o ikisine merhamet et" denemez.

İkinci Görüş: Bu ayet, mensûh değildir, fakat müşrikler hakkında tahsis edilmiş (yani müşrik olan ana-baba bu hükmün dışında bırakılmış)tır. Bu görüş birincisinden daha evlâdır, çünkü ayeti "tahsîs" etmek, neshetmekten daha evlâdır.

Üçüncü Görüş: Bu ayette ne nesh ne de tahsis söz konusudur. Çünkü ana-baba kâfir oldukları zaman da, evladın onlar için, Cenâb-ı Hakk'tan hidâyetini ve irşâdını istemesi, iman etmelerinden sonra da, merhamet-i ilâhiyeyi talep etmesi mümkündür.

Ebeveyne Olan Vazifesinin Asgarisi

Üçüncü Bahis: Emrin zâhiri, vâcib oluşu ifade eder. Ayetteki, *"Ya Rabbi, onlara merhamet eyle" de"* ifadesi de bir emirdir. Emrin zâhiri ise, tekrarı (tekrar tekrar yapmayı) ifade etmez. Binâenaleyh ayetin muktezasına göre, bu sözü bir defa söylemek (emrin gereğini yerine getirme bakımından) yeterli sayılır. İnsanın, ana-babasına ne kadar günde mi, ayda mı yılda mı böyle bir kere duâ etmesi gerektiği hususu **Süfyan**'a sorulmuş, o da: "İnsanın, ana-babasına namazlarındaki tahiyyatlarının sonunda yapacağı duaların yeterli olacağını umarız" demiştir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey iman edenler, (o peygambere) salat-u selâm getirin"* (Ahzâb, 56) buyurup, alimlerin de, namazdaki tahiyyatlarda okunan salat-u selamların, bu emri yerine getirme bakımından yeterli sayılacağını kabul etmeleri ve yine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'ı sayılı günlerde zikredin"* (Bakara, 202) emri hususunda, namazların ardısıra okunan teşrik tekbirlerinin yeterli olacağını kabul etmeleri gibidir.

Allah Teâlâ, sonra رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا فِى نُفُوسِكُمْ *"Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir"* buyurmuştur Bu, "Biz, size bu ayette ibadetlerinizi sırf Allah için yapmanızı ve ana-babanıza iyi davranmanızı emrettik. Taatlarınız hususunda ihlaslı olup-olmadığınıza dair, gönüllerinizde sakladığınız niyyet ve düşünceler, Allah'a saklı değildir. Biliniz ki Allah, sizin içlerinizi de bilir. Hatta O, bu şeylerinizi sizden daha iyi bilir. Çünkü insanın bilgisine bazan unutkanlık, yanılma ve tam kavrayamama karışır. Ama Allah'ın ilmi bütün bu hallerden münezzehtir. Durum böyle olunca, O, kalblerinizde olanı daha iyi bilir" demektir. Bundan murad, insanları ihlası bırakmaktan sakındırmaktır.

Cenâb-ı Allah, sonra اِنْ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَاِنَّهُ كَانَ لِلْاَوَّابِينَ غَفُوراً *"Eğer siz iyi kimseler olursanız" şüphesiz ki Allah da dâima kendine dönenleri bağışlayıcıdır"* buyurmuştur." Bu, "Sizler, kalblerinizin halleri bakımından, fesadlardan berî (uzak) olursanız, bütün işlerinizde Allah'a başvuranlar ve O'na yönelenler olursunuz. Allah'ın, böyle olanlar hakkındaki âdeti, onları bağışlamak ve günahlarını affetmektir" demektir. "**Evvâb**", âdeti ve alışkanlığı, Allah'ın emrine başvurmak ve O'nun fazlına sığınıp, kendilerine şefaatçi (yardımcı olacağı zannı ile müşriklerin, Allah'dan başka cansız varlıklara tapmaları gibi, hiçbir şefaatçinin şefaatine başvurup güvenmeyen kimse demektir. Bu kelime, "fa'âl" veznindedir ve tıpkı **kattâl** (çok öldüren), **darrâb** (çok döven) kelimeleri gibi, çokluk ve devamlılık manasını ifâde eder.

Bu ayetin maksadı şudur: İlk ayet, ana-babaya her bakımdan itaat ve saygı göstermenin vâcib olduğuna delâlet edip, sonra da evlâddan, nâdiren de olsa, onlara karşı itaatı zedeleyecek şeyler zaman zaman sudûr edeceği için, Cenâb-ı Hak, *"Rabbiniz sizin içlerinizdekini en iyi bilendir"* buyurmuştur. Yani, "O, sizin kalblerinizin hallerini bilir. Eğer bu kusur ve sürçmeler, ana-babanıza âsî olmak

niyetiyle değil de, beşerî zaaf ve yaratılışınız gereği ortaya çıkmış ise, bunlar affedilebilir" demektir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Akraba ve Muhtaçların Hukuku

وَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهٗ وَالْمِسْكِيْنَ وَابْنَ السَّبِيْلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيْرًا ﴿٢٦﴾ اِنَّ الْمُبَذِّرِيْنَ كَانُوْٓا
اِخْوَانَ الشَّيٰطِيْنِ وَكَانَ الشَّيْطٰنُ لِرَبِّهٖ كَفُوْرًا ﴿٢٧﴾ وَاِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَآءَ رَحْمَةٍ
مِّنْ رَّبِّكَ تَرْجُوْهَا فَقُلْ لَّهُمْ قَوْلًا مَّيْسُوْرًا ﴿٢٨﴾

"Akrabana, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver. İsraf ile saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleri olmuşlardır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür. Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak, onlardan sarf-ı nazar edersen, o durumda kendilerine yumuşak söz söyle"

(İsrâ, 26-28).

Bil ki bu, ayetlerde ele alınan hayır ve tâat amellerinin, dördüncüsüdür. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetteki **âti** *"ver"* emrinin kime hitab olduğu hususunda iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bu, Hz. Peygamber (s.a.s.)'e bir hitabtır. Böylece, Cenâb-ı Hak ona, pay ve ganimetten almaları vâcib olan haklarını, akrabalarına vermesini emretmiş; yine o Peygambere, fakirlerin ve yolda kalmışların haklarını da, bu pay ve ganimetten ayırarak vermesini de farz kılmıştır.

İkinci Görüş: Bu, herkese bir hitabtır. Bunun böyle oluşunun delili, bu hitabın, *"Rabbin, "Kendisinden başkasına kulluk etmeyin" diye hükmetti"* (İsra, 23) ifadesine atfedilmiş olmasıdır. Buna göre mana, "Senin, ana-babaya itâatını yaptıktan sonra, derece derece olmak üzere, akrabalarına da iyilik yapman ve sonra da, fakirlerin ve yolda kalmışların hallerini de iyileştirmen vacibtir" şeklinde olur.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın وَآتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ *"Akrabana... hakkını ver"* buyruğu, mücmel bir emir olup, bu ifadede, o hakkın ne olduğunun bir izahı yoktur. **Şafiî** (r.h)'ye

göre, çocuklar ve ana-babadan başka hiç kimseye infâkta bulunmak farz olmaz. Bazı alimler ise, ihtiyaçlarına göre, mahremlere (nikâhı helâl olmayan yakın akrabaya) infâk etmenin farz olduğunu söylemişlerdir. Alimler, meselâ amcaoğulları gibi, mahremlerden olmayan kimselerin, sevgi, ziyaret, iyi muâmele ve darlık ve genişlik zamanlarında yapılacak olan ülfetten başka bir hakları olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir.

Fakirler ve yolda kalmışlara gelince, bunların hükümleri, Tevbe Sûresi'ndeki (Ayet, 60) zekât ayetinin tefsirinde geçmişti. İnsana, fakirlere, hem kendisinin hem de çoluk-çocuğunun yiyeceğini-giyeceğini karşılayacak şeyleri; yolda kalmışa da, ona yetecek azık ve biniti vermeleri farz olur.

İsraf Haramdır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا *"israf ile savurma"* buyurmuştur. Arapça'da **"tebzîr"**, malı ifsâd etmek ve onu saçıp savurmaktır. **Osman İbn Esved** şöyle demiştir: "Ben, **Mücâhid**'le beraber, Kâ'be'nin etrafındaki mescidleri dolaşıyordum. Derken, **Mücâhid**, başını kaldırıp bakarak "Şayet bir kimse, Allah yolunda, bu dağ kadar infâk edecek olsa, müsriflerden olmaz; ama, Allah'a isyânın söz konusu olduğu tek bir dirhem harcayacak olsa, müşriklerden olur" dedi." Bir kimse, herhangi bir hayır hususunda çokça infakta bulundu da, ona, "israf etmenin hiçbir hayrı yoktur" denildiğinde o, "Hayırda israf olmaz!" diye cevap verdi. **Abdullah İbn Ömer**'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Bir gün, Hz. Peygamber (s.a.s), abdest alan **Sa'd**'a uğradı da, *"Ey Sa'd, bu israf ne!"* buyurdu. Bunun üzerine **Sa'd**, "Ey Allah'ın Rasûlü, abdestte de israf var mıdır?" deyince, Hz. Peygamber: *"Evet, akan bir nehrin kıyısında abdest alıyor olsan dahi!.."* buyurdu.

İsraf ile Şeytanın Münasebeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, israfın kötü birşey olduğuna, israf etme işini, şeytanın fiillerinden olmakla vasfederek dikkat çekmiş ve şöyle buyurmuştur: إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ *"Çünkü, saçıp savuranlar şeytanların kardeşleri olmuşlardır."* Ayette bahsedilen bu kardeşlikle, bu çirkin fiil hususunda, onların o şeytana benzetilmeleri kastedilmiştir. Bu böyledir, zira Araplar, bir şeyi devamlı yapan kimseyi, o şeyin kardeşi diye adlandırırlar da ve meselâ, o kimse bu işleri devamlı yaptığında, "Falanca cömertlik ve keremin kardeşidir", "Falanca, yolculuğun kardeşidir" derler. Ayetteki إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ deyiminin manasının, "Onlar, hem dünyada hem de ahirette, o şeytanların arkadaşlarıdır" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Cenâb-ı Hak, *"Kim Rahman'ı anmaktan gafil olursa biz ona şeytanı musallat ederiz. Artık bu, onun bir arkadaşıdır"* (Zühruf, 36) ve *"O zulmedenleri, onlara eş olanları,* yani onların şeytanlardan olan eşlerini *toplayın"* (Saffat, 22) buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, şeytanın vasfını belirterek, وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُوراً *"Şeytanl ise Rabbine karşı, çok nankördür"* buyurmuştur. Şeytanın, Rabbine karşı **"kefûr"** olması demek, onun, bedenini, Allah'a isyan etme, yeryüzünde fesat çıkartma ve insanları saptırma hususunda kullanıp yıpratması demektir. İşte, tıpkı bunun gibi, Cenâb-ı Hakk'ın, kendilerine mal veya makam verip de, o mal ve makamını, Allah'ın rızasına muvafık olmayan yerlerde harcayan her kişi de, Allah'ın nimetine karşı çok nankör olmuş olur.

İmdi ayetten kastedilen mana şu olmuş olur: "Onlar, bu sıfat ve fiil hususunda, şeytanlarla uyum sağlamışlardır" manasında olmak üzere, "saçıp savuranlar şeytanların kardeşidir. Şeytan ise, Rabbine karşı çok nankördür. Demek ki, saçıp savuranlar da, Rablerine karşı nankör olurlar" denilmek istenmiştir.

Alimlerden bazıları da şöyle demişlerdir: "Bu ayet, Arapların adetine uygun olarak gelmiş olan bir ayettir. Çünkü onlar, yağmalamak ve baskında bulunmak suretiyle mal biriktiriyor, sonra da bu mallarını şan, şöhret, kibir ve böbürlenme hususunda harcıyorlardı. Gerek Kureyş müşrikleri, gerekse diğerleri, insanları İslâmiyet'ten alıkoymak, onun mensuplarını yıpratmak ve İslâm'ın düşmanlarına yardım etmek için, mallarını harcıyorlardı. Ki işte bunun üzerine bu ayet, onların bu nevi amellerinin çirkinliğine dikkat çekmek için nazil olmuştur.

En Azından Yumuşak Söz

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَإِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا *"Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen..."* buyurmuştur. Bu ifade, "Sen, fakirliğin ve malının az olması sebebiyle, açıkca geri çevirmekten utandığın için akraba, fakir ve yolda kalmışlardan yüz çevirirsen, فَقُلْ لَهُمَا قَوْلاً مَيْسُوراً *"O durumda kendilerine yumuşak söz söyle."* Yani, "dürüst, güzel, yumuşak söz." O halde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinden umduğun bir rahmeti arayarak"* ifadesi, fakirlikten bir kinâye olmuş olur. Çünkü, malı olmayanlar, Allah'ın rahmet ve ihsanını talep ederler. Binâenaleyh, mal yokluğu böyle bir talebin sebebi olunca, sebebin ismi müsebbebe verilmiş olur da, böylece fakirlik, Allah'ın rahmetini taleb etmekle tesmiye edilmiş olur. Buna göre mana, "Fakir olup, malın da az olduğunda sen, onlarla olan ülfetini, güzel söz ve güzel ifadelerle devâm ettir. Bundan da öte, onlara güzel vaadlerde bulun ve onlara bu hususta mazereti bulunduğunu, malının mülkünün olmadığını hatırlat!" şeklinde olur. Veyahutta da "Onlara, "Allah kolaylaştırır (kapıları bir gün açar)" de..." manası kastedilmiştir.

Ayette bahsedilen, "yumuşak söz"ün ne demek olduğu hususunda, şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, en güzel biçimde geri çevirmektir.

b) Bu, yumuşaklıkla ve yokuşa sürmeden onları savmaktır. **Kisâî** şöyle demiştir: "Arapça'da, "Sözümü ona yumuşak söyledim" manasında, **"Yessertu lehu'l-kavle"** "sözü ona kolaylaştırdım" denilir.

c) Bazıları, bu tabirle Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyi bir söz ve bir ayıp örtme; ardından eziyyet gelen bir sadakadan hayırlıdır"* (Bakara, 263) ayetinin ifade ettiği hususun kastedildiğini söyleyerek şöyle demişlerdir: **Meysûr,** "marûf, (meşru, makul) demektir. Çünkü marûf olan söz, tekellüfe gerek duymaz. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Harcamada Orta Yol

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا ﴿٢٩﴾ إِنَّ رَبَّكَ
يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا ﴿٣٠﴾

"Eli sıkı olma, elini büsbütün de açma. Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın. Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır. Çünkü O, kullarından gerçekten haberdardır. Hakkıyla görendir"
(İsrâ, 29-30).

Bil ki, Allah Teâlâ bir önceki ayette, Hz.Peygamber'e infâk etmesini emredince, bu ayette de, infâk etmenin adâbını öğretmiştir. Bil ki Allah, mü'min kullarının nasıl harcamaları gerektiğini, Furkan Sûresi'nde beyan ederek, *"Onlar ki harcadıkları vakit ne israf, ne de sıkılık yapmazlar, ikisi arası ortalama olur"* (Furkan, 67) buyurmuş, burada da, Resûlüne, aynı şekilde davranmasını emrederek, وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ *"Eli sıkı olma"* buyurmuştur. Yani, "Pekçok sıla-i rahim ve hayır yolları hususunda, hem kendine, hem de ehline, çoluk-çocuğuna darlık vermek suretiyle (fazla harcama yapmaksızın) infâktan geri durma" demektir ki, bunun manası da şudur: Elini, o infâkı gerçekleştirme, açılmaktan men edilmiş, yumulu bir el gibi yapma!" وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ *"elini büsbütün de açma"* yani "Elinde, herhangi bir şey kalmayacak derecede aşırı harcama" demektir.

Sözün neticesi şudur: Hukemâ, ahlâkla alâkalı eserlerde, şöyle yazmaktadırlar: Her insan için, ifrât ve tefrit olmak üzere, iki uç söz konusudur ki, bu ikisi de kınanmaktadır. Binâenaleyh cimrilik, vermeme de, eli sıkı olma da ifrattır. **Tebzîr,**

büsbütün vermek, saçıp savurmak da, infak da ifrattır ki, her ikisi de mezmûm ve kınanmıştır, kötüdür. Üstün huy, âdil ve orta olandır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Böylece sizi, vasat (örnek, mutedil) bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur.

Daha sonra Allah Teâlâ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً *"Sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın"* buyurmuştur. **Tek'ud** fiilinin ne manaya geldiği, İsrâ 22 ayetinin tefsirinde geçmişti. Onun, "kınanmış" olmasına gelince bu, malını tamamen zayi etmesinden ve çoluk çocuğunu sıkıntı ve darlığa düşürmesinden dolayı, hem kendisinin hem de arkadaşlarının onu kınaması demektir. Onun, "pişman olması" manasına gelince, **Ferrâ** şöyle der: "Araplar deveye, yürüyemez hale geldiğinde, "**Huvve mahsûrun**" derler. Yine, hayvanı yürütüp, derken yürüyemez hale geldiğinde de, "**Hasertu'd-dâbbete**" denilir. Cenâb-ı Hakk'ın يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئاً وَهُوَ حَسِيرٌ *"O göz, zelil ve bitkin olarak yine sana dönecektir"* (Mülk, 4) ayeti de bu manadadır. Bu ayetteki **hasîr** kelimesinin çoğulu, tıpkı "**katlâ** (ölüler)" ve **Sar'â**-(yere serilmişler, çarpılmışlar) kelimelerinde olduğu gibi, "**Hasrâ**- حَسْرَى"dır." **Kaffâl** da şöyle der: "Bu ayetin gayesi, bütün malını ve nafakasını harcayan kimsenin durumu, bineğinin yorgunluktan kesilerek hareket edememesi sebebiyle, yolda kalmış olan kimselere benzemektir. Çünkü, bu kadarcık mal, sanki de insanı ayın veya yılın sonuna ulaştıran bir binit gibidir. Bu, tıpkı bir devenin, insanı, menzilinin sonuna ulaştırması haline benzer. Binâenaleyh o deve, yorgunluktan dolayı yorgun ve bitkin bir hale gelerek, hareket edemez bir duruma düştüğünde o kimse, tam yolun ortasında aciz ve şaşkın vaziyette kalakalır. Aynen bunun gibi insan da, bir aylık süre içinde kendisine ihtiyaç duyduğu o miktar malı harcadığında, o kimse de, ayın ortasında aciz ve şaşkın olarak kalakalır. Bunu yapan kimseyi, idaresizliği ve geçimi hususundaki dikkatsizliği sebebiyle, hem kendi çoluk-çocuğu, hem de onun eline bakan diğer kimseler kınarlar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ *"Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır"* buyurmuştur ki, bu cümlenin gayesi, Peygamberine, rubûbiyyetini hatırlatmaktır. "**Rabb**" mahlûku ve merbûbu terbiye eden; onun işlerini ıslâh edip yoluna koyan; iyi ve doğru olacak, uygun olacak bir miktar üzere onun ihtiyaçlarını gideren, böylece de, bazısının rızkını genişleten, bazısınınkini de darlatan kimse" anlamına gelir. Arapçada **kâdir** kelimesi darlaştırma, kıtlaştırma anlamındadır. Cenâb-ı Hakk'ın وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ *"Rızkı kendisine daraltılmış bulunan"* (Talâk, 7)ve وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ *"Fakat ne vakit de onu deneyerek üzerine rızkını daraltırsa"* (Fecr, 16) ayetleri de bu anlamdadır. Yani "Rızkı daraltılırsa" demektir. Allah bir kısım insanın rızkını da bol vermiştir. Çünkü onların menfaatine muvafık olan da budur. Nitekim O, *"Eğer Allah kullarına bol rızık verseydi yer(yüzün)de muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı"* (Şûrâ, 27) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهِ خَبِيرًا بَصِيرًا *"Çünkü O, kullarından gerçekten haberdardır. Hakkıyla görendir"* buyurmuştur. Yani, "Allah Teâlâ, her insanın maslahat ve menfaatının, kendisine işte o kadar miktar vermesinde bulunduğunu bilir. Binâenaleyh, kullarının rızıkları hususundaki farklılık, kendisinin cimri olması sebebiyle olmayıp, tam aksine, onların menfaatlerini görüp gözetmiş olması sebebiyledir" demektir.

★ ★
★

Fakirlik Endişesiyle Evlatlarınızı Öldürmeyin

وَلَا تَقْتُلُوٓا۟ أَوْلَٰدَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَٰقٍ ۖ نَّحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ ۚ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـًٔا كَبِيرًا ﴿٣١﴾

"Evlâtlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız. Doğrusu, onları öldürmek büyük bir suçtur"
(İsrâ, 31).

Bu, bu ayetlerde bahsedilen beşinci nevi itâattir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Ayetin Mâkabli ile Münasebeti

Bu ayetin, daha önceki kısımla münasebeti hususunda şu izahlar yapılmıştır:

1) Allah Teâlâ, *"Şüphesiz ki Rabbin, kimi dilerse rızkını genişletir, daraltır"* buyurarak, kullarının rızıklarını tekeffül edenin kendisi olduğunu beyân edince, bunun peşinden, *"Evlâtlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin. Onları da, sizi de biz rızıklandırırız"* buyurmuştur.

2) Allah Teâlâ önceki ayetlerinde, ana-babaya nasıl itaat edilmesi gerektiğini öğretince, bu ayette de çocuklara nasıl iyilik yapılması gerektiğini öğretmiştir. İşte bundan dolayı bazı kimseler şöyle demişlerdir: "**Ebrâr**" vasfını alanlar, bu adı, babalarına ve çocuklarına iyilikte bulunup iyi davrandıkları için almışlardır. Babalara, atalara iyilik yapmak, onlardan, çoluk-çocuklarına karşı sudûr eden muhtelif iyilikleri sebebiyle vacib olmuştur. Çocuklara iyilik de, onlar son derece zayıf, güçsüz ve ana-babalarından başka kefilleri, bakıp gözetenleri olmadığı için vâcib olmuştur.

3) Çocukların, atalarına, babalarına iyilik etmekten kaçınmaları, âlemin harâb olması neticesini doğurur. Çünkü atalar, babalar, bunun böyle olduğunu bildiklerinde, onların, çocuklarını terbiye etme hususundaki istekleri azalır ve törpülenir. Böylece de, zikrettiğimiz sebepler yüzünden, âlemin harâb olması gerekir. Bu sebeple, âlemin

mamûr olmasının, ancak her iki taraftan da, atalar ve çocuklar arasında karşılıklı bir iyilik tahakkuk ettiği zaman mümkün olacağı anlaşılır.

4) Çocukları öldürmek, eğer fakirlik endişesiyle olursa, bu Allah hakkında bir sû-i zan olmuş olur. Yok eğer, kız çocuklarına duyulan kıskançlık sebebiyle olursa, bu da, âlemin harâb edilmesine çaba sarfetmek anlamına gelir. Birincisi, Allah'ın işine saygı duymamak olur. İkincisi de, mahlûkata karşı şefkat duymama olmuş olur ki, her ikisi de mezmûmdur. Allah en iyi bilendir.

5) Çocukların yakınlığı, parça, cüz olma yakınlığı olup, bu da sevgiyi gerektiren en büyük sebeplerden olur. Binâenaleyh, böyle bir muhabbet bulunmuyorsa bu, rûhun alabildiğine katı; kalbin de alabildiğine kararmış olduğuna delâlet eder ki, bu her iki durum da kötü huyların en ileri derecesinde yer alan hususlardandır. Binâenaleyh, Allah Teâlâ, bu kötü hasleti izâle etmek için, çoluk-çocuğa iyilikte bulunmaya teşvik etmiştir.

İKİNCİ MESELE
Kızların Öldürülmesi

Araplar, kızlarını, çalışıp para kazanmaktan aciz oldukları için öldürüyorlardı. Halbuki oğulları, yağma ve baskın yapmalarından ötürü mal temin edebiliyorlardı. O kız çocuklarının fakir olmasının, onun küfüvlerinin (dengi olan erkeklerin) kendisine rağbet etmekten alıkoymasından,böylece de babaların, onları denkleri olmayan kimselerle evlendirme mecburiyetinde kalmalarından; bunda ise, çok büyük bir âr ve utancın bulunmasından dolayı korkuya kapılıyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Evlatlarınızı (...) öldürmeyin"* buyurmuştur ki bu, hem erkekleri hem de dişileri kapsayan genel bir hitaptır. O halde bu, "rahmeti ve şefkati iktizâ eden şey, onun çocuk olmasıdır. Çocuk olmak vasfı ise, erkekler ve dişiler arasında müşterek bir vasıftır. Kızlar hakkında endişe edilen fakirlik hususunun, küçükken hem erkek çocuklar hakkında, hem de çalışamayan büyük erkek çocukları hakkında da düşünülmesi gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ *"Onları da sizi de biz rızıklandırırız"* buyurmuştur. Yani, "Rızıklar, Allah'ın elindedir. Allah Teâlâ nasıl erkeklere rızık kapılarını açıyorsa; aynen bunun gibi, kadınlara da rızık kapılarını açar" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cumhur, bu kelimeyi كَانَ خِطْأً كَبِيراً şeklinde okumuştur. Yani, "Büyük bir günah" demektir. Tıpkı, **"Esime-ye' semu-ismen"** (günah işlemek) denildiği gibi, **"Hatie-yahta'u-hit'en"** de denilir. Ayet-i kerimede "günahkârlar" anlamında, إِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ (Yusûf, 97) buyurulmuştur. **İbn Âmir** de, fetha ile خَطَأً şeklinde okumuştur. Nitekim bir kimse, uygun olmayan bir şeyi kasdı olmaksızın, hatâen yaptığında, **"Ahta'e-yuhtiu-ihtâen ve hatâen"** denilir. Buna göre **"hatâen"** kelimesi, hatâ'nın adı olmuş olur. Bu kıraate göre ayetin manası, "Onların onu öldürmeleri doğru

değildir" şeklinde olur. **Kaffâl** (r.h) şöyle der: "**İbn Keşîr**, bu kelimeyi, hâ'nın kesresi ve med ile, **(hıtâen)** şeklinde okumuştur ki, belki de bu iki okuyuş, tıpkı "**Def'un-difâun**" (دِفَاعٌ) (savunma, def etme) ve "**Lebsun-libâsun**" (giyinmek, bürünmek) kelimeleri gibi iki kullanılıştır.

★ ★
★

Zina Kötü Yoldur

وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا ﴿٣٢﴾

"Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, şüphesiz bir hayasızlıktır, kötü bir yoldur" (İsrâ, 32).

Bil ki Allah Teâlâ, biraz önce zikredilen o beş şeyi emredip, bunların neticesi de, Allah'ın emrine saygı duyup mahlûkata şefkatli olmaya varıp dayanınca, bunun peşinden de bazı şeyleri yasaklamıştır:

1) Allah zinayı nehyetmek üzere وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَىٰ *"Zinaya yaklaşmayın"* buyurmuştur. **Kaffâl** şöyle demektedir: "İnsana, "buna yaklaşma" denildiğinde bu, ona, "onu yapma" denilmesinden daha kuvvetli bir ifade olur."

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu nehyi, o zinânın, فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا *"... bir hayasızlık, kötü bir yol"* olmasına bağlamıştır.

Hüsn ve Kubûh Meselesi

Bil ki alimler, Allah Teâlâ bir şeyi emredip bir şeyden nehyettiğinde, onun, o şeyi emredip veya nehyetmesinin, o şeye yönelik bir şeyden dolayı olmasının doğru olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bir şeyin güzelliğine veya çirkinliğine aklın karar verebileceğini ileri sürüp kabul edenler, durumun böyle olduğunu; kabul etmeyenler ise, durumun böyle olmadığını söylemişlerdir. Bir şeyin güzel veya çirkin olduğuna aklın karar verdiğini söyleyenler, kendi görüşlerinin doğruluğuna bu ayetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Allah, insanları zinâdan nehyetmiş; bu nehyi, o zinanın bir hayasızlık olmasına bağlamıştır. Binâenaleyh, o zinânın bir hayasızlık olması, onun nehyedilmiş olmasından ibaret olamaz. Aksi halde, bir şeyi, o şeyin kendisiyle açıklamak (talîl) demek olur ki, bu imkânsızdır. Binâenaleyh, o zinânın, bir zinâ olması itibariyle, onda bulunan bir vasıftan dolayı bir hayasızlık olduğunun

söylenilmesi gerekir ki, bu da, eşyânın iyi veya kötü olmasının, kendisinde bulunan ve ona ait olan bir şeyden dolayı olduğuna delâlet eder. Bu da, Allah'ın onu yasaklamasının, o hayasızlığın, haddizatında bu şekillerde meydana gelmiş olmasına bağlı olduğuna delâlet eder.

Bu istidlâl, akla yakındır; ancak evlâ olanı, şöyle denilmesidir: Bir şeyin aslında maslahat ya da mefsedet olması, şeriat ile değil, zâtı gereği olan bir husustur. Çünkü, uygun gıdaları almak bir maslahat; elem verici biçimde vurmak ise, bir mefsedettir. Bunların böyle olması, şeriatla değil, aklen sabit olan husustur.

Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre biz diyoruz ki, Allah Teâlâ'nın emirleri gerek yaşama yeri olan bu dünyada ve gerekse ahirette, âlemin maslahatlarına uygun biçimde vukûbulmuşlardır. Bu, açık bir sözdür. Ancak ne var ki burada korkunç problemler ve derin bahisler yatmaktadır. Biz, Allah'dan bizi onlara ulaşmak için muvaffak kılmasını istiyoruz.

Zinadaki Kötülükler

Bunu da iyice kavradığında biz diyoruz ki: Zinâ, pekçok çeşit kötülük ve fesadı kapsamaktadır:

1) Neseblerin karışması ve kaybolması. Böylece insan, o zâniye kadının doğurduğu o çocuğun, kendinden mi yoksa başkasından mı olduğunu bilemez. Böylece de, onun terbiyesi ile de ilgilenmez ve onu uhdesine almaz. Bu da, (böyle doğan) çocukların zayi olmasını gerektirir. Bu zayi oluş da, neslin tükenmesini ve âlemin harâb olmasını gerektirir.

2) Falan adamın falan kadına sahip olması meşru bir esasa dayanmazsa, geriye kalan tek çare kavga olur. Bu da, karışıklık, hercümerc ve vuruşup dövüşme kapılarının açılması neticesine götürür. Biz, tek bir kadının zinâya yönelmesi sebebiyle nice yaygın kavgaların ve ölümlerin meydana geldiğini çokça duyduk.

3) Kadın, zinâya bilfiil teşebbüs edip bunu alışkanlık haline getirdiğinde, fıtratı temiz ve ruhu müstakîm olan hiç kimse, o kadından hoşlanmaz. Bu durumda da, ülfet ve sevgi diye bir şey bulunmaz ve böylece de, helâl cinsî münasebetten meydana gelen ruhî tatmin ile izdivaç tam olmaz. İşte bundan dolayı, kadının zina yaptığı alenen bilinirse, insanların çoğunun fıtratı, ona yaklaşmaktan nefret eder.

4) Zinâ kapısı açılıp yaygınlaştığında, bu durumda, hiçbir erkeğin herhangi bir kadınla özel bir durumu kalmaz. Kadın ister istesin isterse istemesin, her erkeğin her kadına çullanması, üzerine atılması mümkün olur. Bu durumda da, insan türü ile diğer hayvanlar arasında bu konuda bir fark kalmaz.

5) Kadından maksat, sırf şehveti teskin etmek değildir. Tam aksine o kadının,

ev işlerini düzene koyma, yeme içme ve giyim gibi şeyleri hazırlama hususunda erkeğin bir ortağı ve evin mürebbiyesi, kapının koruyucusu, çocukların ve kölelerin işlerini yerine getiren bir kimse de olmasıdır. Bu işler ise, ancak o kadının, tek bir erkeğe ait olması, diğer erkeklerden ise arzu ve rağbetinin kesilmesi ile tam olur. Bu ise, zinâyı haram kılmak ve bu kapıyı tamamen tıkamakla mümkün olur.

6) Vat' (cinsî münasebet), şiddetli bir zilleti gerektirir. Bunun delili şudur: İnsanlar nezdinde sövmenin en şiddetlisi, cinsî münasebet (sin-kâf) lâkırdısı etmektir. Şayet vat', zilleti, aşağılanmayı gerektirmeseydi, bu durum böyle olmazdı. Hem, bütün insanlar bu işe, ancak kapalı yerlerde ve kimselerin muttali olamayacağı zamanlarda yönelirler. Yine bütün insanlar, onlar onları vat' ettikleri için, kızlarının, kızkardeşlerinin ve annelerinin kocalarının ismini anmayı dahi istemezler. Şayet "vat' " zillet olmasaydı, bu böyle olmazdı.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Vat', aslında bir zillet olduğu için, onu azaltmaya çaba sarfetmek, insanlara yakışan bir hareket olmuş olur. Binâenaleyh, tek bir kadının tek bir erkeğe hasredilmesi, bunu azaltma hususunda bir çaba olmuş olur. Hem, nikâhta meydana gelen menfaatler sebebiyle, bundaki zillet, aşağılanma durumu da onarılmış olur.

Ama zinâya gelince bu, o çirkin işin kapısını açmak olduğu gibi, bu zillet de, herhangibir menfaatla onarılmamış olur. Binâenaleyh, zinânın, men ve nehy aslı üzere kalması gerekir. Selim akılların, zinânın kötülüğüne hükmettiği,anlatmış olduğumuz bu delillerle sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, zinâyı şu üç vasıfla,

a) Hayasızlık olmak;

b) Bir başka ayetinde "makt" (buğz-i ilahî sebebi) (Nisâ, 22) olmak;

c) Ve, kötü bir yol olmakla tavsif etmiştir.

Onun bir hayâsızlık (fahişe) olmasına gelince, bu, onun âlemin harâb olmasına yolaçan ve dövüşmeye ve ırz namusa tasullutta bulunmaya götüren neseb bozukluklarını kapsadığına bir işâret olmuş olur ki, bu aynı zamanda âlemin harâb olmasına da sebeb olur.

Zinânın bir "makt" olmasına gelince, biz, zinâ yapan kadına öfke duyulduğunu ve ondan hoşlanılmadığını söylemiştik. Bu, ona meyletmemeyi, onunla evlenmemeyi ve hiç kimsenin, herhangi bir meselesi hususunda ona itimâd etmemesini gerektirir.

Onun kötü bir yol olmasına gelince, bu da bizim, erkeklerin kadınlarla evlenip yuva kuramamaları hususunda, böylesi insanla hayvanlar arasında herhangi bir farkın kalmadığı görüşüne varıp dayanır. Hem, bu işin zilleti, ayıbı, ârı ve utancı, herhangi bir menfaatle onarılamaksızın, kadın üzerine kalakalır.

Biz, zinânın çirkinliği hususunda, altı izah yaptık. Allah Teâlâ ise, bu hususta, bahsettiğimiz bu üç lafzı zikretmiştir. Böylece biz, bu üç lafızdan herbirini, bu altı izahtan iki şeye hamletmiş olduk. Allah ne murad ettiğini en iyi bilendir.

★ ★
★

Canın Dokunulmazlığı

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا ﴿٣٣﴾

"Allah'ın kutsal kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça, kıymayın. Kim mazlum olarak öldürülürse biz onun velisine bir selâhiyyet vermişizdir. O da, katilde israf etmesin. Çünkü o, cidden yardıma mazhar edilmiştir"
(İsrâ, 33).

Bu, Allah Teâlâ'nın, bu ayette nehyettiği şeylerin ikinci nev'idir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bir kimse şöyle diyebilir: "Allah'ı inkârdan sonra en büyük günâh, adam öldürmedir. Binâenaleyh, Allah Teâlâ'nın, bu ayetlerde, önce zinâyı yasaklamakla işe başlayıp, ikinci olarak da öldürmeyi yasaklamasının sebebi nedir?"

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Biz, zinâ kapısının açılmasının, insanın, varlık âlemine girmesine mâni olacağını; öldürmenin ise, o varlık âlemine girdikten sonra, insanı yok etmek demek olduğunu beyân etmiştik. Binâenaleyh, onun varlık alemine girmesi, varlık âlemine girdikten sonra onun yok edilmesinden önce gelir. İşte bundan dolayı, Allah, önce zinâdan, sonra da adam öldürmeden bahsetmiştir.

İKİNCİ MESELE Bil ki, öldürmede asl olan, tekîd edilmiş olan haramlıktır. Helâl olması ise, ancak arızî bir sebepten dolayı sâbit olur. Durum böyle olunca, muhakkak ki Allah Teâlâ, asıl hükmüne binâen, mutlak manada öldürmeyi nehyetmiş, sonra da bu asıl hükümden, kendisinde öldürmenin helâl olduğu durumu istisnâ ederek, -ki bu helâlliği sağlayan şey de, arızî birtakım sebeplerin olmasıdır- إِلَّا بِالْحَقِّ *"haklı bir sebep olmaksızın"* buyurmuştur. Binâenaleyh, biz burada, öldürmede aslolanın, haramlık olduğunu beyân etme ihtiyacını hissediyoruz. Bunun böyle olduğuna şunlar delâlet eder:

1) Öldürmek, zarar vermektir. Zarar vermede asl olan ise, onun haram olmasıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Dinde üzerinize hiçbir güçlük de yüklemedi"* (Hacc, 78) ve *"...size güçlük istemez"* (Bakara, 185) buyurmuştur. Bir de, (İslâm'da), zarar ve zarar ile mukabelede bulunma yoktur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْاٰدَمِيُّ بُنْيَانُ الرَّبِّ مَلْعُونٌ مَنْ هَدَمَ بُنْيَانَ الرَّبِّ *"İnsanoğlu, Allah Teâlâ'nın yaptığı bir binadır. Allah'ın yaptığı binâyı yıkan melûndur"* hadisidir.

3) İnsanoğlu ibadetle meşgul olmak için yaratılmıştır. Cenâb-ı Hak, *"Ben, cinleri ve insanları, ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) buyurmuştur. Hz. Peygamber de حَقُّ اللّٰهِ عَلَى الْعِبَادِ اَنْ يَعْبُدُوْنَ وَلَا يُشْرِكُوْا بِهٖ شَيْئًا *"Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı, O'na ibâdet etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır"*[56] buyurmuştur. İbâdetle meşgul olmak ise, öldürme bulunmadığında tam olur.

4) Öldürmek, fesât çıkarmak demektir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın *"yeryüzünde fesâd çıkarmayın"* (A'râf, 56) ayetinden dolayı, onun haram kılınmış olması gerekir.

5) Öldürmenin haram olduğunu bildiren delil ile, mübah olduğunu bildiren delil çatıştığında, âlimler, haram olduğunu bildiren delilin râcih olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Aslı gerektiren şey haramlık olmasaydı, bu, müreccihsiz bir tercih olmuş olurdu ki, bu imkânsızdır, olamaz.

6) Biz, insanda, sırf akıllı bir varlık oluşundan başka, herhangi bir sıfatını tanımadığımızda, onun öldürülmesinin haram olduğuna hükmederiz. Ve yine biz, onun sırf insan olmasından başka bir şeyini, halini bilemediğimizde, onun kanının helâl olduğuna hükmedemeyiz. Binâenaleyh sırf insan oluş, onun öldürülmesinin haram olmasını gerektirmeseydi, bu böyle olamazdı. Bütün bu izahlarla öldürmede aslolanın haram oluş olduğu ve onun öldürülmesinin helâl oluşunun, ancak arızî birtakım sebeplerden dolayı olabileceği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Allah Teâlâ öldürme işinde aslolanın haramlık olduğuna hükmederek وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِيْ حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ *"Allah'ın kutsal kıldığı cana, haklı bir sebep olmadıkça, kıymayın"* (İsrâ, 33) buyurmuştur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"...kıymayın"* buyruğu, bir nehiy ve haram kılmadır. O'nun, *"...haram kıldığı..."* ifadesi de, bu haramlığı, tekîdli olarak yeniden beyan buyurmadır. Daha sonra da Cenâb-ı Hak, bu haram oluştan arızî ve tesadüfî sebepleri istisnâ ederek, *"...haklı bir sebep olmadıkça..."* buyurmuştur. Sonra burada, iki yol bulunmaktadır:

Birinci Yol: Ayetteki, *"...haklı bir sebep olmadıkça"* istisnası mücmeldir. Çünkü

56) Buhârî, Cihâd, 46; Müslim, İmân, 48 (1/58-59).

burada, o haklı sebebin ne olduğu ve izâhı bulunmamaktadır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَاناً *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz o mazlûm olarak öldürülenin velisine, kâtile, kısasın tam olarak uygulanmasını isteme konusunda bir yetki ve selâhiyet vermişizdir"* buyurmuştur. Bu ifade, o mücmel kelâmın bir beyânı addedilebilir. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak sanki, "Allah'ın haram kıldığı cana haklı bir sebep olmadıkça, kıymayın. Bu haklı sebep ise, o mazlûm olarak öldürülenin velisine, kısasın tam olarak uygulanmasını talep etme hususunda bir yetki vermiş olmamızdır" demiştir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bu ayette, *"...haklı sebep"*le murâd edilenin, sadece bu şeklin olmasının gerektiğidir. Buna göre ayetin takdiri, "Allah'ın kutsal kıldığı cana kıymayınız. Ancak, kısâs halinde müstesnâ" şeklinde olur. Bu takdire göre bu ayet, tek bu sebep hariç, öldürmenin haram olması hususunda sarîh bir nass olmuş olur. Böylece de, bu tek durumun dışında kalan hallerde, öldürmenin, aslı olan haramlığı üzere kalması gerekir.

Dokunulmazlığı Gideren Sebepler

İkinci Yol: Biz, şöyle diyebiliriz: Sünnet, ayette bahsedilen o "haklı sebep"in şu üç şeyden birisi olduğunu göstermektedir: Bunlar da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, لاَ يَحِلُّ دَمُ امْرِىءٍ مُسْلِمٍ اِلاَّ بِاِحْدٰى ثَلاَثٍ: كُفْرٌ بَعْدَ اِيمَانٍ وَزِناً بَعْدَ اِحْصَانٍ وَقَتْلُ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ *"Müslüman bir kimsenin kanı, ancak şu üç sebepten dolayı helâl olur: İmandan sonra küfre görmesi, evlendikten sonra zinâ etmesi ve haksız yere adam öldürmesi"*[57] hadisinde ifade edilmişlerdir.

Hadis Ayeti Tahsis Eder

Bil ki bu hadis, ahâd hadislerdendir. Binâenaleyh, biz şayet Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* ifadesinin, onun, *"...haklı bir sebep olmadıkça..."* ifadesinin bir tefsiri olduğunu söylersek, ayet, bu tek sebebin dışında, insanları öldürmenin helâl olmayacağı hususunda sarih bir ifade olur. Bu durumda da, bu hadis bu ayeti tahsis etmiş olur. Ki bu da bizim, "Kur'an'ın umumî nasslarını, ahâd haberlerle tahsis etmek caizdir" şeklindeki sözümüze varıp dayanır. Ama biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyruğunda, O'nun, *"..haklı bir sebep olmadıkça"* buyruğunun bir tefsiri olmadığını söylersek, bu durumda bu hadis, ayette bahsedilen bu haklı sebebin bir tefsiri ve beyânı olmuş olur. Böyle olması halinde de bu, bizim "Kur'ân'ın umûmî nasslarını, haber-i vâhidle tahsis etmek caizdir" şeklindeki sözümüze istinâd etmemiş olur. Binâenaleyh, bu incelik böylece bilinmiş ola!. Allah en iyisini bilendir.

---

57) **Buhârî**, Diyât, 6; **Müslim**, Kasâme, 25-26 (3/1302-1303); **Müsned**, 1/61-70.

ÜÇÜNCÜ MESELE Bu ayetin zahirine göre, öldürmenin helâl olmasının sebebi, sadece o kimsenin, mazlûm bir kimseyi öldürmüş olmasıdır. Ama bu hadisin zahiri ise, ayetin bu hükmüne diğer şu iki şeyin de eklenmesini gerektirir. Bunlar:

a) İmandan sonra küfre girme,

b) Evlendikten sonra zinâ etme'dir. Bir başka ayet de, dördüncü bir sebebin bulunduğunu göstermektedir ki bu ayet de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a ve Rasûlüne harb açanların, yeryüzünde fesâdçılığa koşanların cezası, ancak öldürülmeleri, ya asılmaları...dır"* (Maide, 33) ayetidir. Bir başka ayet de, beşinci bir sebebin bulunduğuna delâlet etmektedir ki, bu da küfürdür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın ve peygamberinin haram ettiği şeyleri haram tanımayan, (...)larla muharebe edin"* (Tevbe, 29) ve *"onları nerede bulursanız, yakalayıp tutun, onları öldürün"* (Nisa, 89) buyurmuştur.

Fukahâ da bu hususta söz söylemiş ve diğer birtakım şeyler hususunda ihtilâf etmişlerdir:

1) Namaz kılmayan kimse öldürülür mü, öldürülmez mi? **Şafiî** (r.h)'ye göre öldürülür; **Ebu Hanîfe** (r.h)'ye göre öldürülmez.

2) Lûtîlik (Homosexualite) öldürülmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? **Şafiî**'ye göre, gerektirir; **Ebu Hanîfe**'ye göre, gerektirmez.

3) Büyü yapan kimse, "Ben, falancayı yaptığım büyüyle öldürdüm" dediğinde, **Şafiî**'ye göre, onun bu sözü, onun öldürülmesini gerektirir, **Ebû Hanîfe**'ye göre gerektirmez.

4) Diğer bir şeyle, cisimle öldürmek kısası gerektirir mi gerektirmez mi? **Şafiî**'ye göre gerektirir, **Ebu Hanîfe**'ye göre gerektirmez.

5) Zekât vermemek öldürmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? Alimler, bu hususta **Hz. Ebu Bekir** zamanında ihtilaf etmişlerdir.

6) Hayvana yaklaşmak öldürülmeyi gerektirir mi gerektirmez mi? Fukahânın ekserisine göre, gerektirmez. Bir kısmına göreyse, gerektirir. Gerektirmez diyenlerin delili, bu ayetin, tek bir sebep, yani mazlûmu öldürme hariç, mutlak manada öldürmeden men etme hususunda sarih bir ifade olmasıdır. Bu tek sebebin dışında kalan yerlerde, onun asıl haramlığı üzere kalması gerekir. Bu görüşte olanlar, sözlerine devamla şunu da söylemişlerdir: Bu nass mutlak manada kan dökmenin haramlığını gerektiren pekçok delil ile de desteklenmektedir. Binâenaleyh, bu delillerle amel etmemek, ancak muârız bir delil bulunduğu zaman söz konusudur. Bu karşıt delil de, ya mütevâtir bir nass, yahut da ahâd hadislerden olan bir nass veyahut da

bir kıyas olabilir. Bu hususta mütevatir nass bulunmamaktadır. Aksi halde ihtilaf olmazdı.

Âhâd haberlerden olan nassa gelince, bu, bu pekçok mütevatir nassa nisbetle "mercûh" (zayıf ve geri planda) bir delil olmuş olur. Kıyas ise, nassa muâraza edemez (onun karşısında duramaz). Binâenaleyh, bu güçlü ve kesin temel kaidenin muktezasına göre, sayılı ve belli birtakım durumlar hariç, kan akıtmada aslolanın, onun haram oluşu olduğu sabit olmuş olur. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE
Maktûlün Velisinin Yetkisi

Cenâb-ı Hakk'ın *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir. O da, katilde israf etmesin"* buyruğu hakkında iki bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Bu ayet, Allah'ın kan sahibine öldürülenin velisine bir selâhiyet ve yetki tanıdığına delâlet eder. Ama, bu yetkinin hangi şey hakkında olduğunun izahına gelince, *"biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* ifadesinde buna herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Sonra burada iki yol vardır:

1) Allah Teâlâ, bundan sonra, *"O da, katilde israf etmesin"* buyurunca, o selâhiyetin, ancak kısasın tam olarak uygulanmasını isteme hususunda olduğu anlaşılmış olur. Böyle olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyruğundan, "o zâlimin o öldürme hususunda israf etmesi, ileri gitmesi uygun düşmez" manasının kasdedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü, öldürülen kimse, bu hükümranlığın ve selâhiyetin, onun velisine tanınmış olması sebebiyle yardıma mazhar kılınmış olur.

2) Ayette bahsedilen bu selahiyet mücmel olup, bu, hem ayet hem de hadisle tefsir edilmiş olan bir ifadedir. Ayete gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, Bakara Sûresi'ndeki *"Ey iman edenler! Maktûller hakkında size kısas yazıldı. Hür, hür ile; köle, köle ile; dişi, dişi ile (kısas olunur). Fakat kimin lehinde maktûlün kardeşi (velisi) tarafından cüz'î bir şey affolunursa (hemen kısas düşer). Artık örfe uymak ve (diyeti) ona güzellikle ödemek (lâzımdır)"* (Bakara, 178) ayetidir. Biz bu ayetin tefsirinde, ayetin bu hususta vâcib olanın, mükellefin kısas ile diyet arasında muhayyer olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık. Habere gelince, bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Fetih gününde buyurduğu, وَمَنْ قُتِلَ قَتِيلاً مَظْلُوماً فَأَهْلُهُ بَيْنَ خِيَرَتَيْنِ إِنْ أَحَبُّوا قَتَلُوا وَإِنْ أَحَبُّوا أَخَذُوا الدِّيَةَ *"Kim, bir kimseyi öldürürse, onun velisi, şu iki şey arasında muhayyerdir: İsterse öldürürler, arzu ederse diyet alırlar"*[58] hadistir. Bu izaha göre ayetteki *"O da, katilde israf etmesin"* cümlesinin manası şöyle olur: "O, veli için, isterse kısası tamamen tatbik ettirme; isterse diyeti tamamen alma selahiyeti olunca, (kısas tatbiki sırasında) katilde israf etmesin" şeklinde olur ki, bu da, "Bu

58) Benzer hadis: İbn Mâce, Diyât, 3-4 (2/876-877); Tirmizî, Diyât, 1 (4/11).

hususta evlâ olan, o velînin, kısasın tam uygulanmasını istemeye yönelmesi değil, ya diyet almakla yetinmesi veyahut da affa temâyül etmesidir" demektir. Netice olarak diyebiliriz ki, **fi'l-katli** ifadesindeki (fî) harf-i cerri, bâ (-ile) manasındadır. Buna göre ifadenin manası, "O, öldürmeye yönelmesi sebebiyle, sakın müsrif olmasın!" demek olur ki, bu da onu (velîyi), affetmeye ve diyetle yetinmeye bir teşvik olmuş olur. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"(Ey erkekler) sizin bağışlamanız takvaya daha yakındır"* (Bakara, 237) buyurmuştur.

Ehl-i Kitabın Müşrik Olması

İkinci Bahis: Ayet-i kerimede وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً ifadesinde مَظْلُوماً kelimesi nekire olarak getirilmiştir. Nekire ise bilindiği üzere kemâle delâlet eder. Binâenaleyh, öldürülen kimse, mazlûm olma vasfında tam ve kusursuz olmadığı sürece bu nassın hükmünün muhtevasına giremez. **Şafiî** (r.h) şöyle demiştir: "Biz, müslüman bir kimsenin, zımmîyi öldürdüğünde, onun bu ayetin hükmünün muhtevasına girmediğini delillendirmiştik. Bunun delili şudur: Zımmî, müşriktir. Müşrikin ise, kanı helaldir. Biz Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz ki Allah, kendisine eş tanınmasını bağışlamaz. Ondan başkasını, dileyeceği kimseler için bağışlar"* (Nisâ, 48) buyruğundan dolayı, onun müşrik olduğunu söyledik. Cenâb-ı Hak bu ayetinde, şirkin dışında kalan günahların, bazı kimseler hakkında affedileceğine hükmetmiştir. Binâenaleyh, şayet yahudî ve hristiyanların küfrü, şirkten başka bir şey olursa, bu ayetin muktezâsına göre, o günahların bazı kimseler için bağışlanmış olması gerekir. Onlar hiç kimse hakkında bağışlanmış olmadıklarına göre, bu, onların küfrünün şirk olduğuna delâlet eder. Bir de Allah Teâlâ, *"Allah hakikaten üçün biridir" diyenler, andolsun kâfir olmuştur"* (Mâide, 73) buyurmuştur. Binâenaleyh, onların kabul ettikleri bu teslîs, ya sıfatlar açısından bir teslîs olur ki, bu batıldır; çünkü Allah'ın birkaç sıfatı olduğunu söylemek doğrudur, haktır ve ehl-i sünnet ve'l-cemaatin de görüşüdür. Fakat bunu, küfrü gerektiren bir teslis kılmak mümkün değildir. Yahut da bu, zâtlarda bir teslis olur. İşte, gerçek manada teslis bu olup, bunu söyleyenin müşrik olduğunda şüphe yoktur. Böylece zımmînin, müşrik olduğu sabit olur. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"müşrikleri öldürünüz"* (Tevbe, 5) ifadesinden dolayı, müşriğin öldürülmesinin farz olduğunu söyledik. Binâenaleyh, bu delilin muktezâsı, zımmînin de kanının mubah olduğudur. Bu sebeple, mübahlık sabit olmasa bile, en azından mübahlık şüphesi bulunmaktadır.

Bu sabit olunca, biz diyoruz ki: Onun, mazlum olma niteliğinde, tam ve mükemmel olmadığı sâbit olur. Dolayısıyla Hak Teâlâ'nın, *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet vermişizdir"* buyruğunun hükmüne girmiş olmaz. Fakat hür bir kimse, köleyi öldürdüğünde, bu ayetin hükmüne girer. Fakat biz, *"Ey iman edenler, maktuller hakkında size kısas yazıldı. Hür, hür ile; köle, köle ile; dişi, dişi ile (kısas olunur)"* (Bakara, 178) ayetinin, hür insanın köleye karşılık

öldürülemeyeceğine pek çok açıdan delâlet ettiğini izah etmiştik. Bu ayet, Hak Teâlâ'nın *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyyet vermişizdir"* ayetinden daha husûsîdir. Husûsî olan, umûmî olandan önce nazar-ı itibara alınır. Binâenaleyh bu son ayet ile, ne kasten öldürmenin kısası gerektirdiğine, ne zımmîye karşılık müslümanın öldürülmesinin gerektiğine, ne de hür bir kimsenin köleye karşılık kısas edilmesi gerektiği meselesinde delil getirilemeyeceği sâbit olmuş olur.

Kısasta İsraf Yasağı

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا يُسْرِف فِي الْقَتْلِ *"O da, katilde israf etmesin"* ifadesine gelince, bu hususta birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu "israf" ile, o kimsenin (yani öldürülenin velisinin), hem katilin, hem de başkasının öldürülmesini istemesi manası kastedilmiştir. Bu böyledir, çünkü Araplardan birisi, soylu bir kabileden birisini öldürdüğünde, öldürülenin velileri, soylu olmayan (sayılmayan) katilin kabilesinden birçok kimseyi öldürürlerdi. İşte Allah Teâlâ bunu yasakladı ve sırf öldüren kimsenin kısas edilmesiyle yetinilmesini emretti.

2) Bu, o kimsenin sadece katilin öldürülmesine razı olmamasıdır. Çünkü cahiliyye Arapları, katilin kabilesindeki ileri gelen soylu kimseleri, öldürülen adamlarına karşılık öldürmeyi isterlerdi. Bundan dolayı onlar, katilin kabilesinden belli kişileri öldürür, katile dokunmazlardı.

3) Bu, sadece katili öldürmekle yetinmeyip, ayrıca ona bir de müsle yapmak (çeşitli uzuvlarını kesmektir). **Kaffâl**, bunun bütün bu manaların hepsine birden hamledilmesinin uzak bir ihtimal olmadığını, çünkü bütün bu manaların, "israf" olma bakımından aynı olduğunu söylemiştir.

İkinci Bahis: Kıraat imamlarının çoğu, bu fiili yâ ile, **felâ yusrif** şeklinde okumuşlardır. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

1) Buna göre kelamın takdiri, "O velinin, öldürme hususunda israf etmesi (aşırı gitmesi) uygun düşmez" şeklindedir.

2) Bu fiilin fâilinin, zâlim olan o kâtil olmasıdır. Buna göre ifade, "O zâlimin israf etmemesi gerekir" manasında olur ki, onun israf etmesi de, bu haksız yere öldürmeye yönelmesidir. **Hamza** ve **Kisâî**, bu fiili, muhâtab olarak, tâ ile **fela tusrif** (sen israf etme) şeklinde okumuşlardır. Bu şekilde okuyuş şu iki manadan ötürü olabilir:

a) Buradaki hitab, haksız yere öldürecek kimseyedir. Buna göre ona sanki, "Ey insan, israf etme" denilmiştir. Bu israf da, onun sırf bir haksızlık olan o öldürme

işini yapmasıdır. Bu, "yapma, çünkü eğer onu mazlûm olarak öldürürsen, senin de kısas ile öldürülmen gerekir" demektir.

b) Bu hitab, öldürülenin velisinedir. Binâenaleyh bu, "Ey veli, (kısâs ile) öldürmede israf etme", yani "katilin, kısas edilmesini istemekle yetin, daha fazlasını isteme" demektir.

Maktûl Hakkında Telafi

Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّهُ كَانَ مَنْصُوراً *"Çünkü o, cidden yardıma mazhar edilmiştir"* ifadesi ile ilgili şu üç izah yapılmıştır:

1) Sanki, o haksız yere bu öldürme işine teşebbüs eden kimseye "yapma, çünkü öldüreceğin kimseye sana karşı hem dünyada, hem ahirette yardım edilir. Ona dünyada yapılacak yardım, katilin kısas edilmesi ile olur. Ahirette yapılacak yardım ise, onun mükâfaatının çok, öldürenin ise cezasının çok olmasıdır" denilmektedir.

2) Bu veliye, o zâlim katili öldürme hususunda yardım edilir. Binâenaleyh veli, bu yardım ile yetinsin. Çünkü o, yardıma mazhar kılınmıştır. Bundan fazlasını umması uygun düşmez. Çünkü Allah'dan yardıma mazhar olmuş kimselerin fazlasını istemeleri haram olur.

3) Bu zâlim katilin, kısasın tastamam yapılmasını istemekle yetinmesi, fazlasını istememesi gerekir.

Bil ki birinci ve ikinci görüşe göre, öldürülenin ve velisinin, Allah katından yardıma mazhar olmuş kimseler oldukları ortaya çıkmaktadır. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: "**Ali b. Ebu Talib** (r.a)'e dedim ki: "Allah'a yemin ederim ki, **Ebu Süfyân**'ın oğlu size gâlib gelecek. Çünkü Allah Teâlâ, *"Kim mazlûm olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyyet vermişizdir"* buyuruyor" dedim. **Hasan el-Basrî** de: "Allah'a yemin olsun ki, **Muâviye, Hz. Ali**'ye karşı, ancak *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyyet vermişizdir"* ayetinden ötürü muzafferiyet sağlamıştır" demiştir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Yetim Malını Koruyun

وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ ۚ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ ۖ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا ﴿٣٤﴾

"Yetimin malına, o, erginlik çağına erişinceye kadar yaklaşmayın. Ancak en iyi bir surette olması müstesnâ. Bir de ahdi yerine getirin. Çünkü ahidden sorulur"
(İsra, 34).

Bil ki bu, Allah Teâlâ'nın bu ayetlerde nehyettiği şeylerin üçüncüsüdür.

Bil ki zinânın, neseb karışıklığına sebebiyet verdiğini, bunun da çocukların büyütülüp terbiye edilmesine ihtimam göstermemeye yol açacağını, bu ihtimamsızlığın da soyun kesilmesi neticesine götüreceğini, bunun da yeni insanların dünyaya gelmesini önleyeceğini anlatmıştık. Katillik ise, insanların dünyaya geldikten sonra yok edilmeleri demektir. Dolayısıyla, zinayı ve katilliği nehyetmenin, netice itibarı ile canları telef etmekten nehyetmeye dayandığı sabit olmuş olur. Bundan dolayı Allah Teâlâ bütün bunları zikredince, bunun peşinden, malları telef etmekten nehyetmiştir. Çünkü insanların canlarından sonra, en kıymetli şey, mallarıdır. Malları telef edilmemesi gereken insanlar ise, öncelikle yetimlerdir. Çünkü yetim, küçük, zayıf ve tamamen âciz olduğu için, malının telef edilmesiyle ona büyük zarar verilmiş olur. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bilhassa yetimlerin mallarını telef etmeyi nehyederek, *"Yetimin malına (...) yaklaşmayın. Ancak en iyi bir suretle olması müstesna"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, *"Büyüyecekler (de ellerinizden alacaklar diye, yetimlerin mallarını), israf ile tez elden yemeyin. (Yetimlerin velilerinden) zengin olan (ona) tenezzül etmesin. Fakir olan ise, (ondan) örfe göre yesin"* (Nisa, 6) ayetidir.

Ayetteki, *"Ancak en iyi bir surette olması müstesna"* istisnasının manası hususunda, şu iki izah yapılmıştır:

a) Yetimin malını, artırıp çoğaltacak muâmelelerde, alış-verişlerde bulunmak müstesnâ.

b) O mala ihtiyaç duyduğunda, ondan yemen müstesna. **Mücâhid, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bir kimse, o maldan yeme ihtiyacı hissederse, onu örfe göre (normal bir ölçüde) yer ve yediğini, eli genişlediğinde öder. Eğer eli hiç genişlemezse, ona bundan dolayı bir mes'ûliyet olmaz."

Bil ki velinin, yetim üzerindeki velayeti, o yetimin erginlik (nikâh) çağına ulaşmasına kadar sürer. Cenâb-ı Allah bu hususu, bir başka ayetinde, *"Yetimleri, (nikâh) çağına erdikleri zamana kadar (gözetip) deneyin. Eğer o vakit, onlarda bir akıl ve salah görürseniz, mallarını kendilerine teslim edin"* (Nisa, 6) buyurarak beyân etmiştir. O halde ayette geçen, **"eşüdd"** kelimesi ile murad edilen, o yetimin aklı ve rüşdü ile malını iyi kullanıp idare edecek bir hale ulaşmasıdır. İşte bu noktada, başkalarının onun üzerindeki velâyeti sona erer. Bu çağ, bülûğ çağıdır. Ama yetim, aklı kemale ermeksizin bülûğ yaşına gelirse, başkasının onun üzerindeki velayeti

devam eder. Allah en iyi bilendir. Aklın erginliğe ermesi ise, mükemmelleşmesi ve his ve hareketlerinin kuvvet bulmasıdır. Allah en iyi bilendir.

Sözünüzde Durunuz

Cenâb-ı Hak وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً *"Bir de ahdi yerine getirin. Çünkü ahidden sorulur"* buyurmuştur.

Bil ki Allah Teâlâ, ilk önce beş şeyi emretmiş ve sonra şu üç şeyi nehyetmiştir:

a) Zina'yı,

b) Haksız yere adam öldürmeyi,

c) En iyi bir suretle olması müstesna, yetimin malına yaklaşmayı.

Bu nehyin peşisıra da üç emri getirmiştir:

Birincisi: *"Ahdi yerine getirin"* emridir. Bil ki bir işi belgelemek ve onu iyice sağlama almak için, önceden yapılmış olan anlaşma, "ahid"dir. O halde ayetteki, *"Ahdi yerine getirin"* emri, *"Ey iman edenler, bağlandığınız akidleri yerine getirin"* (Maide, 1) ayetinin bir benzeridir. Binâenaleyh, *"Ahidleri yerine getirin"* ayetinin muhtevasına, alış-veriş, ortaklık, yemin, nezir (adama), sulh (barış) ve nikâh gibi bütün ahidler girer. Bu hususta sözün özü şudur: Ayetin muktezasına göre, iki kimse arasında geçen ve yapılan her akid ve ahde, o iki kişinin, akid ve ahidlerinin gereğine göre, bağlı kalmaları ve gereğini yerine getirmeleri icâb eder. Ahde ve akde bağlı kalmamayı gerektirecek aynı bir delil (husus) bulunursa, bu durum müstesna. O halde, bu ayetlerin gereği, içinde karşılıklı anlaşma bulunan her alış-verişin ve ortaklığın doğru olduğuna hükmetmedir. Bu nass, ahde ve akde vefâ göstermek gerektiğine delâlet eden diğer nasslarla da kuvvetlenir. Mesela, *"Ahid yaptıkları zaman, (o muttakiler) ahidlerini yerine getirirler"* (Bakara, 177); *"Onlar, emanetlerine ve ahidlerine riayetkârdırlar"* (Mü'minun, 8), *"Allah alış-verişi helal kılmıştır"* (Bakara, 275); *"Ey iman edenler, birbirinizin mallarını, karşılıklı rızâ ile yapılan bir ticaret olması müstesna, haram yollarla yemeyin"* (Nisa, 29) ve, *"Alış-veriş yaptığınız vakit şahid tutun"* (Bakara, 282) ayetleri gibi. Hz.Peygamber (s.a.s) de, لاَ يَحِلُّ مَالُ امْرِىءٍ مُسْلِمٍ إِلاَّ عَنْ طِيبَةٍ مِنْ نَفْسِهِ *"Bir müslümanın malı, ancak kendi gönül rızası ile verilmiş olursa, (başkasına) helâl olur."*[59] إِذَا اخْتَلَفَ الْجِنْسَانِ فَبِيعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ يَداً بِيَدٍ *"(Alınıp-satılacak, değiştirilecek malların) cinsi farklı olduğu zaman, onları peşin olarak, istediğiniz gibi, alıp-satabilirsiniz"* ve مَنِ اشْتَرَى شَيْئاً لَمْ يَرَهُ فَهُوَ بِالْخِيَارِ إِذَا رَآهُ *"Kim, görmeden birşeyi satın alırsa, onu gördüğü zaman alıp almamakta muhayyerdir"*[60]

59) Keşfu'l-Hafa, 2/370.

60) Kenzu'l-Ummâl, 4/9703.

buyurmuştur. Binâenaleyh bütün bu ayet ve haberler, alış-verişlerde, ahidlerde ve akidlerde asıl olanın, bunların geçerli olması ve bunların gereğinin yerine getirilmesinin farz olduğunu gösterirler.

Bu sabit olunca biz deriz ki: "Bunun bâtıl ve fâsid olduğuna delâlet eden daha hususî bir nass bulursak, hususî nassın, umûmî nassa takdim edilmesi gerektiğini söyleriz. Aksi halde hepsinin doğruluğuna hükmederiz. Fakat nassın kıyas ile tahsis edilmesine gelince, biz onu batıl sayarız (kabul etmeyiz). İşte bundan dolayı, bütün muâmelât kapıları, enine-boyuna, bu tek ayet ile bilinmiş ve zabtu rabt altına alınmış olur. Böylece de mükellefin yaptığı işle kalbi emin ve nefsi mutmaîn olmuş olur. Çünkü bu nasslar, o muâmelâtın doğruluğuna delâlet ettiğine göre, Allah'ın beyanından (hükmünden) sonra başka beyân olamaz. Böylece de şer'î hüküm malûm ve mazbut olmuş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولاً *"Çünkü ahidden sorulur"* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, ahid yapanın, yaptığı ahidden mes'ûl olacağı murad edilmiştir. Buna göre, bu demektir ki, muzâf hazfedilmiş, muzâfun ileyh onun yerine geçmiştir. Bu tıpkı, *"O beldeye sor"* (Yusuf, 82) ayetinde olduğu gibidir. (Yani "o beldenin ahalisine sor" demektir.)

2) Bu, "Ahd mes'uldür (istenir)" yani, "Bunu yapandan, bu ahdi zâyî etmemesi ve tastamam yerine getirmesi istenir" demektir.

3) Bunun bozulduğu farzedilerek sanki ahidde bulunan, ama ahdini bozan kimseye, "Niçin bozdun, ahdini yerine getirmeli değil miydin?" diye hesap sorulur. Bu tıpkı, diri diri gömülen kızçocuğu hakkında, *"Bu, hangi günahtan (suçtan) dolayı öldürüldü"* (Tekvir, 9) denilmesi, yine **Hz. İsâ**'ya *"İnsanlara sen mi, "Beni ve anamı, Allah'dan başka iki ilah edinin" dedin"* (Maide, 116) denilmesi gibidir. Burada hitâp **Hz. İsâ**'ya yapılmıştır, ama yadırgananlar başkasıdır.

★ ★
★

Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutunuz

وَأَوْفُوا الْكَيْلَ إِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿٣٥﴾

"Ölçtüğünüz vakit de ölçeği tam yapın. Doğru terazi ile tartın. Bu hem daha hayırlıdır, hem âkıbet itibarıyla daha güzel"

(İsra, 35).

Bu ayetlerde bahsedilen emirlerden **ikincisi** de, *"Ölçtüğünüz vakit ölçeği tam yapın"* emridir. Bundan maksad, ölçerken eksiksiz ölçmektir. Cenâb-ı Allah, eksik tartıp ölçenler hakkındaki şiddetli va'idlerini, *"Ölçüde ve tartıda hile yapanların vay haline. Ki onlar insanlardan ölçekle aldıkları zaman, tastamam alırlar, onlara ölçekle yahut tartı ile verdiklerinde ise eksik verirler"* (Tatfif, 1-3) ayetlerinde beyan buyurmuştur.

Bu ayetlerde zikredilen emirlerden **üçüncüsü** *"Doğru terazi ile tartın"* emri-ilahisidir. Binâenaleyh geçen ifade ölçüyü tam yapma, bu ifade de, tartıyı tam ve eksiksiz yapma hakkındadır. Bunun bir benzeri de, *"Tartıda haksızlık etmeyin ve teraziyi adaletle doğrultun, eksik tartmayın "* (Rahman, 8-9) ve *"Ölçüde ve tartıda adaleti yerine getirin. İnsanların mallarını (haklarını) eksiltmeyin. Yeryüzünde fesadçılar olarak fenalık yapmayın"* (Hûd, 85) ayetleridir.

Bil ki eksik tartmak ve noksan ölçmeden dolayı olan farklılık çok azdır. Halbuki buna mukabil olan ilahî tehdid, çok sert ve şiddetlidir. Binâenaleyh insanın bundan çok sakınması gerekir. Bu hususdaki ilahî va'id ve tehdid büyüktür. Çünkü bütün insanlar, çeşitli muamelelere ve alış-verişte bulunmaya muhtaçtırlar. Bazan insan, malını koruma hususunda gafil olur. Binâenaleyh Şârî Teâlâ Hazretleri, malları sahiplerinde bırakmaya gayret göstermek ve o önemsiz miktarı çalmak suretiyle insanın hırsızlığa bulaşmasını engellemek için, eksik ölçüp noksan tartmayı alabildiğine menetmiştir. "Kıstas", terazi manasındadır. Fakat örfen bu, teraziden büyük olur. İşte bundan ötürü, halkın dilinde bu, "kantar" diye bilinir. **"Kıstâs"** kelimesinin, **Rumca veya Süryanice** olduğu ileri sürülmüştür. Ama doğru olan, bunun Arapça olup, istikamet ve itidal manasına gelen, "kıst" masdarından müştak olmasıdır. Velhasıl bunun manası, "iki taraftan birisine meyletmeyen, tam ortada (dengede) duran" demektir. Alimler bu kelimenin, kâf'ın kesresiyle de zammesiyle de kullanılabileceğinde ittifâk etmişlerdir. **Hamza, Kisâî ve Âsım'ın râvisi Hafs,** bunu **"Kıstâs"** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, **"Kustâs"** şeklinde okumuşlardır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **zalike hayr** *"Bu daha hayırlıdır"* yani, "tam ölçüp tartmak, insanın, sayesinde dünyada kötü nâm ile anılmaktan, âhirette de şiddetli cezadan kurtulacağı için, eksik ölçüp tartmaktan daha hayırlıdır. وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا *"Akıbet itibarıyla daha da güzeldir"* buyurmuştur. Te'vil, işin kendisine varıp dayandığı şey demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak başka ayetlerinde de, *"Akıbetce hayırlıdır"* (Meryem, 76) *"Netice itibarıyla daha hayırlıdır"* (Kehf, 44) ve *"Sonuç itibariyle de daha hayırlıdır"* (Kehf, 46) buyurmuştur. Hak Teâlâ bunun neticesinin, neticelerin en güzeli olduğunu bildirmiştir. Çünkü o dünyada, eksik ölçüp tartmaktan sakınmakla meşhur olduğunda, bütün insanlar ona güvenir ve kısa zamanda zengin olur. Biz nice fakirler gördük ki, insanlar yanında güvenilir ve hıyanetten sakınır olmakla meşhur oldukları için, kalbler onlara yönelmiş ve kısa

zamanda zengin olmuşlardır. Ahirette ise o, büyük bir mükâfaat elde edecek ve elem verici bir azabtan kurtulacaktır.

★ ★
★

İlme Dayanmanın Önemi

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ ۚ إِنَّ ٱلسَّمْعَ وَٱلْبَصَرَ وَٱلْفُؤَادَ كُلُّ أُو۟لَٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔولًا ﴿٣٦﴾

"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve kalb, bunların herbiri bundan mesuldür"

(İsra, 36).

Ayetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allah Teâlâ, üç emrini izah edince, daha sonra nehiylerini zikretmeye başlamış ve önce şu üç şeyi yasaklamıştır:

Birincisi, وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* nehyidir. **Takfu** kelimesi, Arapların, birisi birisinin peşine düşüp onu izlediğinde söyledikleri, قَفَوْتُ أَثَرَ فُلَانٍ – أَقْفُو – قَفْواً – وقُفُوّاً "Ben falancanın peşine düştüm" deyiminden alınmıştır. Beytin sonunda geldiği için, peşi sıra olduğu için, şiirin kafiyesine de "kâfiye" denmiştir. Yine meşhur bir kabile "**Kâfe**" diye adlandırılmıştır. Çünkü onlar, insanların ayak izlerini takib ederek, ayak izlerine bakarak o insanların halleri hakkında istidlal ederler, (fikir yürütürlerdi). Cenâb-ı Hak da, ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم بِرُسُلِنَا *"Sonra bunların izleri üzerinde ardı ardınca peygamberlerimizi yolladık"* (Hadid, 27) buyurmuştur. Enseye de, insan bedeninin arkasında olduğu için, "**kafa**" denmiştir. Çünkü ense, sanki bedeni izleyen ve onu takip eden birşey gibidir. Binâenaleyh ayetteki **la takfu** "Hakkında bilgin olmayan şeyi, söz söyleyerek veya fiili olarak takîb etme, peşine düşme" manasında olur. Bunun neticesi, bilinmeyen birşey hakkında hüküm vermekten, konuşmaktan nehyetmeye varıp dayanır.

Bu, altında pek çok türlerin (şeylerin) toplandığı genel bir ifadedir. Bu sebeble müfessirlerin herbirisi bunu, bu türlerden birisine hamletmiştir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, atalarını taklid ettikleri için, ulûhiyyet ve nübüvvet hususunda inandıkları şeylerden, müşrikleri nehyetmek murad edilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ o müşriklerin bu inançlarında, hevâ-ü heveslerine uyduklarını bildirerek, *"Bu (putlar), sizin ve atalarınızın taktığınız boş adlardan başka bir şey değildir. Allah onların tanrılığı hakkında hiçbir hüccet indirmedi. O müşrikler, kuruntudan ve nefislerinin arzu ettiği hevâ-ü hevesden başkasına tabi olmazlar"* (Necm, 23) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, onların, öldükten sonra dirilişi inkâr etmeleri hususunda *"Hayır, onların bilgileri, ahireti (anlamaya) yetişmemiştir. Hayır, onlar bundan şüphe ederler. Hayır, onlar bundan kördürler"* (Neml, 66) buyurmuştur. Yine Allah: *"Müşrikler: "Biz, sırf bir zan ve tahmin yürütüyoruz. Biz, kat'î inanç ve bilgi bileşeyenler değiliz" dediler"* (Casiye 32); *"Allah'dan dosdoğru bir delil olmaksızın, hevâ-ü hevesine uyandan daha sapık kimdir?"* (Kasas, 50); *"Dillerinizin yalan yere tavsif ettiği şeyler için, "şu helaldir, şu haramdır" demeyin"* (Nahl, 116) ve, *"De ki: "Nezdinizde, herhangi bir ilim varsa hemen onu bize çıkarın. Siz (kuru) bir zandan başka birşeye uymuyorsunuz"* (En'am, 148) buyurmuştur.

2) **Muhammed b. Hanefî**'nin, bu ayetten muradın, yalan yere şâhidlik etmek olduğunu söylediği nakledilmiştir. **İbn Abbas** (r.a) da, "Ancak, gözünün gördüğü, kulağının işittiği ve kalbinin iyice anladığı şeyler hususunda şâhidlik et" demiştir.

3) Bununla, evli erkek ve kadınlara (zina) iftirasında bulunup, onlar hakkında asılsız şeyleri uydurmak nehyedilmiştir. Çünkü bu, Arapların adeti idi. Onlar, hicivlerinde bunu yapar ve çok ileri giderlerdi.

4) Bununla, yalan söyleme nehyedilmiştir. **Katâde:** "Duymadığım halde "duydum", görmediğim halde "gördüm", ve bilmediğim halde "biliyorum" deme" demiştir.

5) Bu, "iftirâ etme" manasına olup, aslı yine "**kafâ**" masdarındandır. Buna göre, sanki bu, birisinin arkasından söylenmiş bir söz olur ki, bu da, gıybet etmek demektir. Gıybet de insanı, arkasından, gıyabında hoşlanmayacağı şekilde anmak, yâd etmektir. Bazı haberlerde, "Kim bir müslümanın peşine, onda olmayan bir sıfatla düşer (gıybetini yaparsa), Allah onu cehennemliklerin vücudlarından akan pis kokulu şeylerin içine atar" diye gelmiştir. Bil ki ayetin lafzı umumî olup, bütün izah edilen bu şeyleri içine alır. Dolayısıyla sınırlamaya mahal yok. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE
Zan İle Amel Edilen Yerler

Kıyası kabul etmeyenler, bu ayeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Kıyas, ancak zan ifade eder. Zan ise, ilimden farklıdır. O halde, Allah'ın dini hususunda kıyas ile hükmetmek, insanın bilmediği bir hususta hüküm vermesi demektir. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* buyruğundan ötürü, bunun caiz olmaması gerekir.

Buna birkaç yönden cevap verilir:

1) Sırf zanna dayanarak din hususunda pek çok yerde hüküm vermek, icmâ-i ümmet ile câiz görülmüştür:

a) Fetvaya göre amel etmek, zan ile amel etmektir ve câizdir.

b) Şâhidlerin şahidliğine göre işlem yapmak, zan ile hüküm vermektir ve bu da câizdir.

c) Kıbleyi araştırmadaki gayret sadece zanna dayanır, ama caizdir.

d) Telef edilen şeylerin kıymetlerini, işlenen suçların denklerini (erşlerini) tayin etmek ancak zanna göre olur, ama caizdir.

e) Damar yardırmak, kan aldırmak ve diğer tıbbî müdahalelerde bulunmak zanna dayanır, ama caizdir.

f) Bu kesilen hayvanların, müslüman için kesilmiş şeyler olması da zanna dayanır. Ama buna hüküm bina etmek caizdir.

g) Cenâb-ı Hak, *"(Eğer kan ile kocanın) aralarının açılmasından endişeye düşerseniz, o vakit (erkeğin) âilesinden bir hakem, (kadının) ailesinden bir hakem gönderin"* (Nisa, 35) buyurmuştur. Bu şikâkın (ayrılığın-anlaşmazlığın) mevcut olması, zannedilen birşeydir, kesin bilinen birşey değildir.

h) Bir kimsenin mü'min olduğuna hükmetmek de zanna göredir. Ama sonra biz bu zan üzerine, mirasın olması, müslüman mezarlığına gömülmesi gibi, birçok hükümler binâ ederiz.

i) Dünyada muteber olan, yolculuklar, kazanç elde etmeler, belli zamanlar için muamelelerde bulunmak, dostların dostluğuna, düşmanların düşmanlığına güvenmek gibi bütün işlerin hepsi zanna dayanırlar. Ama işleri böyle zanlara dayamak caizdir.

k) Hz. Peygamber (s.a.s) نَحْنُ نَحْكُمُ بِالظَّاهِرِ وَاللّٰهُ يَتَوَلَّى السَّرَائِرَ *"Biz zâhire (görünüşe) göre hüküm veririz. Allah Teâlâ ise, içlerde olanı bilir"* buyurmuştur. Bu, zannın bu on çeşit şeyde muteber olduğunu açıkça gösterir. Binâenaleyh, "işi zan üzerine binâ etmek caiz değildir" diyen kimsenin sözü batıldır, yanlıştır.

2) Zan, bazan "ilim" diye isimlendirilir. Bunun delili, *"Mü'min kadınlar muhâcir olarak geldikleri zaman, onları imtihan edin. Allah onların imanlarını daha iyi bilendir ya. Fakat siz de onların mü'min kadınlar olduklarına bilgi edinirseniz, onları kâfirlere döndürmeyin"* (Mümtehine, 10) ayetidir. Malumdur ki, onların mü'min olup olmadıklarını bilmek, ikrarlarına göre mümkündür. Bu ise, ancak zan ifade eder. Binâenaleyh Allah Teala ayette, bu zannı "ilim" diye isimlendirmiştir.

Kıyas ile Zan İlişkisi

3) Kesin deliller, kıyas ile amel edilebileceğine delâlet edince, bu delil de, Allah'ın bu durumdaki hükmünün, nass mahallindeki hükmüne denk olduğunda (zan yolu ile) delil olunca, sizler de bu zanna göre amel etmekle mükellef olursunuz. Böylelikle de burada da zan, hüküm yerine vaki olmuş olur. Ama bu hüküm malum ve kesindir.

Kıyası kabul etmeyenler birinci soruya şöyle diyerek cevap verirler: "Ayetteki, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* buyruğu kendisine yukarıda zikredilen on şekilde "tahsis" dahil olmuş olan umûmî (genel) bir ifadedir. Binâenaleyh bu umûmî ifade, bu on şeklin dışında, hüccet olarak kalır. Sonra biz diyoruz ki: Bu on şekil ile, nizâ mahalli olan husus arasındaki fark şudur: Bu on şekil, bu hükümlerin, muayyen vakitlerde belli şahıslara has hükümler olma bakımından müşterektirler. Muayyen bir kimsenin, muayyen bir manaya ve izaha müracaat edip yöneleceği hal ve durum, bu muayyen şahısla ilgili olarak vâkî olmuştur. Şâhidlik, kıblenin tayini ve diğer durumlar hakkında söylenecek söz de bunun gibidir. Muayyen zamanlarda, muayyen şahıslarla ilgili hadiseler için nass ve delil getirme, nihayeti olmayan hususlarda nass ve delil getirme yerine geçer. Bu ise imkânsızdır. İşte bu zaruretten ötürü, biz zann-ı gâlib ile yetindik. Kıyaslarla sâbit olan hükümlere gelince, bunlar da külî vak'alarda geçerli olan genel hükümler olup, bunlar da mazbut,belirli ve sayıca az hadiselerdir. Bunlara dâir nass getirmek mümkündür. İşte bundan ötürüdür ki, kıyas yoluyla bu hükümleri çıkaran fakihler, bunları tesbit etmiş ve kitaplarında zikretmişlerdir. Bunu iyice anladığında biz diyoruz ki: Sizin zikrettiğiniz o on duruma dâir hükümler için delil ve nass getirmek mümkün değildir. İşte bundan ötürü, bu hususlarda hüküm koyucunun, zan ile yetinmesi gerekir. Fakat kıyas yoluyla elde edilen hükümlere gelince, bunlara dair delil getirmek mümkün olup, bu hususlarda zan ile yetinmek câiz değildir. Böylece ikisi arasındaki fark ortaya çıkmaktadır."

Bunların "Zan, bazan ilim olarak isimlendirilir" şeklindeki izaha karşı cevaplarına gelince, bunlar derler ki: "Bu yanlıştır. Çünkü, "Bu iş zanna dayanır, malum değildir" veya "Bu iş malumdur, zanna dayanmaz" denilebilir. Bu da, iki ifade arasında bir farklılığın bulunmasına delalet eder. Hem sonra *"De ki: "Nezdinizde herhangi bir ilim varsa hemen onu bize çıkarın. Siz (kuru) bir zandan başka kimseye uymuyorsunuz?"* (En'am, 148) ayeti burada ilmin nefyedilip zannın bulunduğunu gösterir. Bu da, bu iki şeyin birbirinden farklı olduğuna delalet eder. Ama Cenâb-ı Allah'ın, *"Eğer onların mü'min olduklarına bilgi edinirseniz"* (Mümtehine, 10) ayetine gelince, burada mü'min, mü'min olduğunu ikrar eden kimsedir. Bu ikrar ise, ilimdir (bilinen bir şeydir).

Üçüncü cevap da (Kıyası reddedenlere göre) zayıftır. Çünkü bu, ancak kıyasın, kesin delil ile bir hüccet olduğunun sâbit olması halinde tamam olur. Bu ise yanlıştır.

Çünkü böyle bir hüccet, ya akli, ya naklî olur. Akli olması, söz konusu olamaz. Çünkü zan ifade eden kıyasın, bir hüccet olması aklen gerekli (vacib) değildir. Buna delalet eden şey ise şudur: Şeriatın, "sizi kıyasa müracaat etmekten nehyettim" diyebileceğinde bir anlaşmazlık yoktur. Eğer kıyasın bir hüccet olması, sırf aklî bir durum olsaydı bu imkânsız olurdu. İkinci ihtimale gelince, bu da söz konusu değildir. Çünkü kıyasın bir hüccet olduğu hususundaki naklî delil ancak, mütevâtir bir nakil ile naklolunan ve bu mananın sâbit olduğuna delil oluşu da ancak aksine muhtemel olmayan kesin bir delalet olduğu zaman kesin bir delil olur. Eğer böyle bir delil var ise, herkese ulaşmış olur, herkes onu bilir ve böylece ortada bir anlaşmazlık olmazdı. Böyle olmadığına göre, bu meselede, kat'î bir naklî delilin bulunmadığını anlıyoruz. Böylece de, kıyasın bir hüccet olduğunu isbat etme hususunda, kesin olarak kat'î bir delilin bulunmadığı sübut bulmuştur. Binâenaleyh sizin, "Kıyas ile ortaya konan hüküm malum (kesin) olup, zanna dayanmamaktadır" şeklindeki sözünüz geçersiz olur. İşte bu delilin ortaya konulması hususunda söylenen bütün sözler bundan ibarettir."

Buna verilecek cevap hususunda, söylenebilecek en güzel şey şudur: "Sizin, kendisine itimad ettiğiniz (delil getirdiğiniz) bu ayete tutunmak, tahsis görmüş bir umumî hükme (yani sınırlandırılmış genel bir hükme) tutunmaktır. Tahsis görmüş bir genel hükme tutunmak ise, ancak bir zan ifade eder. Eğer bu ayet, zanna tutunmanın câiz olmadığına delâlet etseydi, bu, bu ayete tutunmanın da caiz olmadığına delalet ederdi. Binâenaleyh bu ayetin bir delil olduğunu söylemek, onun nefyini kabul etmek demektir. Dolayısıyla da bu bir tenakuz olmuş olur ve bununla istidlâl etme işi düşer. Allah en iyi bilendir. Birisi çıkıp da "Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininden, Kur'ân'ın ayetlerine sarılmanın şeriat hususunda bir hüccet olduğunu açık bir tevatürle biliyoruz" diyerek cevap verebilir. Bu cevaba karşılık da, "Tahsis görmüş genel (nassın) bir delil olduğu tevatürle bilinemez" diye cevap verilir. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNÜ MESELE
Bilgi Vesileleri

Ayetteki إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً *"Çünkü kulak, göz ve kalb, bunların herbiri bundan mesuldür"* cümlesi hakkında iki bahis vardır:

Birinci Bahis: İlimler, ya duyularla ya akıl ile elde edilir. Cenâb-ı Hak, birinci kısma kulağı ve gözü zikrederek işaret etmiştir. Çünkü insan birşeyi duyup gördüğünde, onu anlatır ve haber verir.

Akılla elde edilen ikinci kısım ilim de ikiye ayrılır:

a) Bedîhî,

b) Kesbî.

Cenâb-ı Hak, aklî ilimlere de, ayette, "kalb" kelimesiyle işaret etmiştir.

İkinci Bahis: Ayetin zâhiri, bu uzuvların sorumlu tutulacağını göstermektedir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, duyan, gören ve kalbi olan kimsenin mes'ul olacağı manası kastedilmiştir. Çünkü mes'ul tutulma, ancak aklı olan kimseler için söz konusudur. Bu sayılan uzuvlar ise böyle değildir. Aksine aklı ve anlayışı olan, insanın kendisidir. Binâenaleyh bu, *"O beldeye sor"* (Yusuf, 82) ayetinde olduğu gibidir. Buradaki "belde" ile, belde ahalisi murad edilmiştir. Binâenaleyh insana, "niçin dinlenmesi haram olan şeyleri dinledin, bakılması helal olmayan şeylere baktın ve düşünülmesi, karar verilmesi helal olmayan şeyleri, niçin karar verip yaptın?" denilecek.

2) Ayet şöyle de izah edilir: O kimselerin hepsi, kulağından, gözünden ve kalbinden mes'ul olacaklardır ve onlara, "Kulağınızı Allah'a taatta mı, yoksa isyanda mı kullandınız?" denilecek. Diğer uzuvlar hakkında da aynı sorgu yapılacak. Çünkü bu duyular, nefsin alet edevâtıdır. Nefis de âdetâ onların başkanı, emîri ve onları kendisi için kullanan efendi gibidir. Binâenaleyh, eğer nefis onları hayırlarda kullanırsa mükâfaatı, yok eğer şerlerde ve günahlarda kullanırsa cezayı hakeder.

3) Allah Teâlâ'nın, ahirette insanın uzuvlarında hayatı yaratacağı ve onların da insan aleyhine şahidlikte bulunacağı Kur'ân ile sabittir. Bunun delili, *"O gün, aleyhlerinde kendi dilleri, kendi elleri, kendi ayakları neler yaptıklarına şahidlik edecektir"* (Nûr, 24) ayetidir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hakk'ın, uzuvlarda hayatı, aklı ve konuşma kabiliyetini yaratıp, sonra onlara soru sorması uzak bir ihtimal, olmaz bir şey değildir.

★ ★
★

Mağrur Bir Şekilde Yürüme

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَن تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَن تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولًا ۝ كُلُّ ذَٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِندَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا ۝

"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme. Çünkü, yeryüzünü yaramazsın, boyca da asla dağlara eremezsin. Kötü olan bütün bunlar, Rabbinin indinde sevilmeyen şeylerdir"

(İsra, 37-38).

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, bu ayetlerdeki nehiylerinden **ikincisi**'dir. Bu konu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Merah", aşırı sevinme ve şımarıklık demektir. Nitekim Arapça'da, مَرِحَ – يَمْرَحُ – مَرَحاً – هُوَ مَرِحٌ denilir. Ayetteki manası, insanı kibrini ve azametini gösterecek şekilde yürümekten nehyetmektir. **Zeccâc**, bunun manasının yeryüzünde çalım satarak ve böbürlenerek gezinmek olduğunu söylemiştir. Bunun bir benzeri de, Furkan Sûresi'ndeki, *"Rahman'ın kulları yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürürler"* (Furkan, 63) ayetidir. Yine Cenâb-ı Hak, Lokman Sûresi'nde *"Yürüyüşünde mu'tedil ol. Konuşurken sesini alçalt"* (Lokman, 19) ve *"Yeryüzünde şımarık yürüme. Zira Allah her kibir taslayanı, kendini beğenip öğüneni sevmez"* (Lokman, 18) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Ahfeş şöyle der: "Eğer bu kelime, râ'nın kesresi ile **merih** şeklinde okunursa, daha güzel okunmuş olur." **Zeccâc** da: **"Merâh"** masdar, **"Merih"** de ism-i fâil olur ki, ayetteki bu kelimeyi her iki şekilde okumak da câizdir. Fakat masdar şeklinde okumak daha güzel ve daha çok te'kidlidir. Nitekim sen, جَاءَ زَيْدٌ رَكْضاً وَرَاكِضاً **"Zeyd** koşarak geldi" dersin. Ama, burada **"rakden"**i kullanman daha te'kidli olur. Çünkü bu (masdar), fiilin te'kid edilmesi manasınadır" demiştir.

Yeri Yaramazsın

Cenâb-ı Allah sonra, kibirlenmekten, böbürlenmekten ve şımarmaktan alabildiğine nehyederek, إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولاً *"Çünkü, yeryüzünü yaramazsın, boyca da asla dağlara eremezsin"* buyurmuştur. Buradaki "yarma"dan murad, yeri delip içeriye nüfuz etmek, işlemek demektir. Alimler, bunun ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Yürümek ancak, yukarı doğru ve aşağı doğru gitmekle tamamlanır. Buna göre sanki, "sen, aşağı doğru inerken, yeri yaramaz ve onu delip geçemezsin, yukarı doğru çıkarken de dağların başına ulaşamazsın" denilmek istenmiştir. Bu tabir ile, insanın zayıf ve aciz olduğuna, binâenaleyh kibretmenin, şımarmanın ona uygun düşmeyeceğine dikkat çekilmek istenmiştir.

2) Bununla, "Senin altında delemediğin, yaramadığın yer, üstünde de zirvesine ulaşamayacağın dağlar vardır. Dolayısıyla sen, üstünden ve altından bu iki tür cansızla kuşatılmışsın. O halde sen onlardan da pek çok zayıfsın. Etrafı kuşatılmış aciz ve zayıf bir varlığın, kibirlenmesi uygun düşmez" manası kastedilmiştir. Buna göre sanki insana, "mütevazi ol, kibretme. Çünkü sen, taşla toprak arasında sıkışıp kalmış, âciz bir yaratıksın. Kendine, herşeyi yapar, herşeye gücü yeter havası verme" denilmektedir.

Allah Teâlâ sonra, كُلُّ ذٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهاً *"Kötü olan bütün bunlar, Rabbinin indinde sevilmeyen şeylerdir"* buyurmuştur. Bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ekseri kıraat imamları, bu kelimeyi, hâ'nın ve hemzenin zammesi ile, **seyyiûhu** şeklinde; **Nâfi, İbn Kesir** ve **Ebu Amr** ise, mansub olarak, **seyyieha** şeklinde okumuşlardır. Ekseri kıraat imamlarının bu şekilde okuyuşu, şu iki yönden zâhirdir:

1) **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Allah Teâlâ bundan önce, bazı şeyleri emretmiş, bazı şeyleri yasaklamıştır. Binâenaleyh eğer O, herşeyin kötü olduğuna hükmetmiş olsaydı, o zaman emrettiği şeylerin de kötü olması gerekirdi ki, bu câiz değildir. Ama biz bunu izâfetle okuduğumuzda, mana, "Bu bahsedilenlerden kötü olanlar, Allah katında sevilmeyen şeylerdir" şeklinde olur ve söz düzelmiş olur."

2) Eğer biz, daha önce bahsedilen şeylerin hepsinin kötü olduğunu söyleyecek olsak, o zaman onların "mekrûh" (sevilmeyen şeyler) olduklarının söylenilmesi gerekir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü Allah Teâlâ, "mekrûh" demiştir. Ama biz bu kelimeyi izafetle okuduğumuzda mana, "Bunlardan kötü olanları mekrûhtur" şeklinde olur ki bu durumda söz düzelmiş olur.

Nâfi, İbn Kesir ve **Ebu Amr**'ın kıraatlerine göre de şu izahlar yapılmıştır:

1) Söz (cümle), geçen ayetteki, *"Bu, hem daha hayırlıdır; hem de âkıbet itibarıyla daha güzeldir"* (İsra, 35) ayetinde bitmiş, daha sonra Cenâb-ı Hak söze yeniden başlayarak, *"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"* (İsra, 36) ve *"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme"* (İsra, 37) buyurmuş, daha sonra da, *"Kötü olan bütün bunlar, Rabbin indinde sevilmeyen şeylerdir"* buyurmuştur. O halde bununla kastedilen Allah'ın yasakladığı bu son şeylerdir.

2) **Küllü zalik** *"bütün bunlar"* tabiri ile, Allah Teâlâ'nın daha önce nehyettiği şeyler kastedilmiştir.

Ama "**mekrûh**" kelimesine gelince, alimler, bu kıraate göre, bunun böyle okunması hususunda şu izahları yapmışlardır:

a) İfadenin takdiri, "Bütün bunlar kötüdür ve mekruhtur" şeklindedir.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Seyyi'e**", tıpkı "**zenb**" ve "**ism**" (günah) kelimeleri gibi, isim hükmündedir. Daha sonra bundan sıfat hükmü zâil olmuştur. Binâenaleyh bunun müennes oluşuna itibar edilmez ve bu kelimeyi **seyyie** ve **seyyiûhu** şeklinde okuma arasında bir fark olmaz. Baksana sen, "sirkat seyyiedir" de dediğin gibi, "zinâ seyyiedir" dersin. Dolayısıyla bunun, müzekker veya müennes kelimeye isnad edilmesi arasında bir fark görmezsin."

c) İfadede bir takdim-tehir söz konusu olup, takdir "Bütün bunlar mekruhtur ve Rabbin katında kötüdür" şeklindedir.

d) Bu kelime, manasına göre ele alınır. Çünkü **seyyie, "zenb"** (günah) manasınadır ve "**Zenb**" kelimesi müzekkerdir.

İKİNCİ MESELE

Kadî şöyle der: "Bu ayet, bu amellerin Allah indinde mekrûh (sevilmeyen) şeyler olduğuna delalet etmektedir. Mekrûh olan şeyi ise, Allah irade etmez. O halde, bütün bu ameller, Allah'ın iradesi (ile) değildir. Dolayısıyla, "varlık âlemine giren herşey, Allah'ın muradıdır; Allah istediği için var olmuştur" diyenlerin görüşü batıldır. Bunların, Allah'ın iradesiyle olmadıkları sabit olunca, O'nun tarafından yaratılmış şeyler olmamaları da gerekir. Çünkü eğer bunlar, Allah'ın yarattığı şeyler olsaydı, O'nun murad ettiği şeyler olurlardı. Şu da söylenemez: "Bunların mekrûh olmalarından maksad, Allah Teâlâ'nın onları nehyetmiş olmasıdır." Hem onların mekrûh olması demek, Allah'ın onların meydana gelmelerini kerih görmesi demektir. Böyle olması halinde de, Allah Teâlâ'nın onların var olmalarını istemiş olması imkânsız olmaz." Böyle söylenemez,çünkü birinci cümleye, "Bu, ayetin zâhirine itibar etmemedir" diye cevap verilebilir. Hem bunların Rab katında kötü sayılmaları, nehyedilmiş olduklarına da delalet eder. Binâenaleyh ayetteki "**mekrûh**"u, "nehyedilmiş şeylerdir" manasına alırsak, lüzumsuz bir tekrar olmuş olur. İkinci hususa da, "Allah Teâlâ bu ayetl, bu tür işleri menetmek için getirmiştir. Binâenaleyh, burada, "Bunların meydana gelmeleri mekruhtur" denilmesi uygun düşmez" diye cevap veririz." **Kâdî**'nin istidlâli işte bu şekildedir.

Buna şöyle cevap verilir: Buradaki "**mekrûh**" sözü ile, nehyedilen şeyler kastedilmiştir. Te'kîd gayesiyle tekrar etmede bir sakınca yoktur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kâdî şöyle der: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın irade sahibi olduğuna delâlet ettiği gibi, kârih (kerih gören, hoşlanmayan) olduğuna da delâlet eder." Ehl-i sünnet âlimlerimiz ise, "Kur'ân'da Allah için kullanılan kerâhet (hoşlanmama) ifadesi, ya nehyetmek manasına, yahut da yapılmamasını isteme manasına hamledilir" demişlerdir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

Bu Bölümdeki 25 Mükellefiyet

ذَٰلِكَ مِمَّا أَوْحَىٰ إِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ۗ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ فَتُلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ مَلُومًا مَّدْحُورًا ﴿٣٩﴾
أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُم بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا ۚ إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلًا عَظِيمًا ﴿٤٠﴾

"Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme ki, sonra kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın. Yaa! Rabbiniz sizin için oğulları seçti de, kendisi için meleklerden dişiler mi edindi. Hakikaten siz çok büyük bir iddiada bulunuyorsunuz"
(İsra, 39-40).

Bil ki Cenâb-ı Hak bu ayetlerde, yirmibeş çeşit mükellefiyeti bir araya toplamıştır. **Birincisi:** *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* (İsra, 22) ifadesidir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbin, kendinden başkasına kulluk etmeyin" diye hükmetti"* (İsra, 23) buyruğu, Allah'a ibadeti emretme ve başkasına ibadeti nehyetme gibi, **iki mükellefiyeti** ihtiva eden bir ifadedir. Dolayısıyla bunların toplamı üç eder. O'nun *"Ana babaya iyi muamele edin"* (İsra, 23) emri, **dördüncü** mükellefiyettir. Cenâb-ı Allah daha sonra, bu iyi muâmelenin ne olduğunu anlatmak için şu **beş şeyi** zikretmiştir: *"Onlara "öf" (bile) deme"; "Onları azarlama"; "Onlara güzel söz söyle"* (İsra, 23); *"Onlara acıyarak tevazu kanadını indir"* ve *"Ey Rabbim... Kendilerine merhamet et" de"* (İsra, 24). Böylece bütün bunların toplamı **dokuz** eder. Allah Teâlâ sonra, *"Hısıma, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver"* (İsra, 26) buyurmuştur. Bu da, üç mükellefiyettir. Dolayısıyla toplam **on iki** eder. Daha sonra, *"(malını) israf ile saçıp savurma"* (İsra, 26) buyurmuştur ki bununla toplam **onüç** olur. Sonra, *"Şayet Rabbinden umduğun rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen, kendilerine yumuşak söz söyle"* (İsra, 28) buyurmuştur. Bu, **ondördüncü mükellefiyettir**. Bunun peşinden, *"Elini, boynuna bağlı olarak asma, onu büsbütün de açıp saçma, yoksa pişmân bir vaziyette oturup kalırsın"* (İsra, 29) buyurmuştur ki, bu da **onbeşincisidir**. Sonra, *"Evladlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyiniz"* (İsra, 31) buyurmuştur. Bu, **onaltıncısıdır**. Sonra, *"Allah'ın haram kıldığı cana, hakkı bir sebep olmadıkça kıymayın"* (İsra, 33) buyurmuştur ki bu da, **onyedinci** mükellefiyettir. Sonra, *"Kim mazlûm olarak öldürülürse, biz onun velisine bir selâhiyet veririz"* (İsra, 33) buyurmuştur. Bu, **onsekizincisidir**, *"O da katilde israf etmesin"* ifadesi, **ondokuzuncusudur**. Daha sonra, *"Ahdi yerine getirin"* (İsra, 34) buyurmuştur. Bu, **yirmincisidir**. Sonra *"ölçtüğünüz vakit, ölçeği tam yapın"* (İsra, 35) buyurmuştur. Bu, **yirmibirincisidir**. Sonra, *"Doğru terazi ile tartın"* (İsra, 35) buyurmuştur. Bu, **yirmiikincisidir**. Sonra,

"Senin için hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme" (İsra, 36) buyurmuştur. Bu, **yirmiüçüncüsü**dür. Sonra, *"Yeryüzünde kibr-ü azametle yürüme"* (İsra, 37) buyurmuştur. Bu, **yirmidördüncü** mükellefiyettir ve *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* (İsra, 39) buyurmuştur. ki bu, **yirmibeşincisi**dir. Binâenaleyh Allah Teâlâ bütün bunları, bu ayetlerde birlikte zikretmiş ve *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme. Sonra kınanmış ve kendi başına (yardımsız) bırakılmış olursun"* (İsra, 22) buyurarak başlamış, yine *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme ki, sonra yerinmiş ve koğulmuş olarak cehenneme atılırsın"* (İsra, 39) ifadesi ile hitâma erdirmiştir.

Ayetteki Bazı İncelikler

Bunu iyice anladığında deriz ki: Bunda şu incelikler verdir:

Birinci İncelik: Bu ayetin başındaki **zâlik** *"Bunlar"* kelimesi, daha önce zikredilmiş ve *"hikmet"* adı verilmiş olan mükellefiyetlere bir işarettir. Cenâb-ı Hak şu sebeblerden ötürü o mükellefiyetlere "hikmet" demiştir:

1) Bu mükellefiyetlerin neticesi, tevhîdi, taatleri ve hayırları emretme; dünyadan yüz çevirip ahirete yönelmeye müncer olmakta, varmaktadır. Akıllar da bunun doğruluğuna delâlet eder. Böyle bir şeriati getiren ise, şeytanın dinine davet eden birisi olamaz. Bilakis, fıtrat-ı asliyye de şehâdet etmektedir ki o, Rahman'ın dinine davet edicidir. Bunun tam olarak anlatılmasını ise, biz Şuarâ Sûresi'ndeki, *"Şeytanların kimlerin üzerine indiğini size haber vereyim mi ben? Onlar her günahkâr yalancının tepesine iner"* (Şuarâ, 221-222) ayetinin tefsirinde zikredeceğiz.

2) Bu ayetlerde zikredilen hükümler, bütün din ve milletlerde gözetilmesi, vacib olan, neshi ve ibtâli kabul etmeyen şeriatler ve yasalardır. İşte bu itibarla da, muhkem ve hikmettir.

3) Hikmet, bizatihi sahib olduğu güzellikten ötürü hakkı, kendisiyle amel etmek için de hayrı bilmekten ibarettir. Binâenaleyh tevhidi emretmek, birinci kısımdan; diğer mükellefiyetleri emretmek de, insanların, kendilerine devam edip de onlardan sapma yacak bir biçimde, hayırları öğretmekten ibarettir. Böylece bu ayetlerde zikredilen şeylerin hikmetin ta kendisi olduğu sabit olur. **İbn Abbas** (r.a)'dan, bu ayetlerin, **Musa** (a.s)'ın Levhaları'nda da olduğu rivayet edildi. Bunların birincisi, *"Allah ile beraber diğer bir tanrı edinme"* ayetidir. Nitekim, Cenâb-ı Hak, *"Biz onun için levhalarda herbir şeyi, mev'ızaya ve (hükümlerin) tafsiline ait her şeyi yazdık"* (A'raf, 145) buyurmuştur.

İkinci İncelik: Allah Teâlâ bu mükellefiyetlerden, önce tevhidi emredip şirki yasaklamakla başladı ve yine aynı biçimde bu mükellefiyetleri bitirdi. Bundan maksat, bütün mükellefiyetlerden maksadın, tevhidi bilmek ve onun içine dalmak olduğuna dikkat çekmek üzere bütün fiil, söz, fikir ve zikrin evvelinin, tevhidi anmak ve zikretmek

olması gerektiğine; sonunun da aynî şekilde, tevhidî zikretmek olması gerektiğine tenbihte bulunmaktır. Yapılan bu tekrarın bulunması, bu önemli incelikten dolayı, pek yerinde olmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak, birinci ayette, müşrikin mezmûm ve yardımsız bırakılması gerektiğini, son ayette de şirkin, müşriki, kınanmış ve hor hakir olarak cehenneme sürüklediğini zikretmiştir.

Melûm ile Medhûr Arasındaki Fark

Kınanma ve yardımsız bırakılma, dünyada meydana gelir. Cehenneme atılma ise, Kıyamet günü tahakkuk eder. Bizim, kınanmış ile yardımsız bırakılmış; levmedilmiş ile hor hakir kılınmış arasındaki farkı açıklamamız gerekir. Bundan dolayı diyoruz ki: Mezmûm ile melûm (levmedilmiş olan) arasındaki fark şudur: Onun mezmûm olmasının manası, ona, kendisine yöneldiği fiilin, çirkin ve hoşlanılmayan birşey olduğunun zikredilmesidir. İşte, mezmûm olmasının manası budur. Ona bu hatırlatıldığında, bunun peşinden, "Böyle bir fiili niçin yaptın? Seni buna zorlayan nedir? Bundan, kendine zarar vermekten başka ne fayda elde ettin?" denilir. İşte, levmetme, kınama da budur. Böylece işin başlangıcının, onun mezmûm (zemmedilmiş) olması, sonunun da melûm olması olduğu sabit olur. Ama, yardımsız bırakılmış ile hor hakir kılınmış arasındaki farka gelince, bu da şudur: **Mahzûl**, aciz ve zayıf kimse, demektir. Arapça'da, "uzuvları güçsüz oldu, zayıfladı" manasında "**Tehâzelet adâ'uhû**" denilir. "**Medhûr**" (hor hakir kılınmış) kelimesi ise, terkedilmiş, kovulmuş anlamındadır. "**Tard**" ise, hafife almak, hor hakir görmek manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"ve o (azâbın) içinde hor ve hakir ebedî bırakılır"* (Furkan, 69) buyurmuştur. Binâenaleyh, onun "**mahzûl**" oluşu, yardımsız ve kendi haline bırakılmasından ibarettir. "**Medhûr**" olması da, hor ve hakir kılınıp küçümsenmesinden ibarettir. Böylece, işin başının, onun "**mahzûl**" olması olduğu; sonunun da "**medhûr**" olması olduğu sabit olur. Muradını en iyi bilense, Allah'dır.

Cenâb-ı Hakk'ın أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا *"Yaa! Rabbiniz sizin için oğulları seçti de, kendisi için meleklerden dişiler mi edindi?"* buyruğuna gelince, bil ki Allah Teâlâ, Allah'ın ortakları ve benzerleri olduğunu söyleyenlerin yolunun bozuk olduğuna dikkat çekince, O'nun çocuğu olduğunu söyleyenlerin yoluna ve onların son derece câhil olduklarına dikkat çekmiştir. Onların yolu ve inancı şudur: Onlar, çocukların ilk kısım olduğuna, bu iki kısımdan en şereflisinin oğullar, en değersizinin de, kız çocukları olduğuna inanıyorlardı. Sonra, kendilerinin son derece âciz ve kusurlu olduklarını bilmelerine rağmen, oğulları kendilerine nisbet ediyorlar, Allah Teâlâ'nın sonsuz kemâl ve sınırsız celâl sıfatlarıyla muttasıf olduğunu bilmelerine rağmen, kızları da O'na mal ediyorlardı. Bu, böyle bir sözü söyleyen kimsenin, alabildiğine câhil olduğunu gösterir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yahut kızlar O'nun, oğullar sizin mi?"* (Tûr, 39) ve *"Erkek sizin de dişi O'nun mu?"* (Necm, 21) ayetleridir.

Ayetteki أَفَأَصْفَيكُمْ cümlesine gelince, Arapça'da, bir kimse bir seçtiğinde, **"Asfâhu bi'ş şey'i"** "Onu kendine has kıldı" denilir. Nitekim sultanın, kendi hâs adamlarına tahsis ettiği mal mülke de, **savâfî** (الصَّوَافِي) denilir. **Ebu Ubeyde,** bu tabirin **"Efe hassakum**-size mi has kıldı?" manasında olduğunu söylerken, **Mufaddal** da bunun manasının, **"Efe ahlasakum**-Size mi seçip has kıldı, tahsis etti?" şeklinde olduğunu söylemiştir. Nahivciler ise şöyle demiştir: Bu hemze, bozukluğu aşikâr olan bir inanç hakkında soru sorma üslubunda gelmiş olan, ama red ve inkâra delâlet eden bir hemzedir. Böylesi bir inancın sahibine ise, ancak, en hakaret edici bir biçimde cevap verilir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلاً عَظِيماً *"Hakikaten siz çok büyük bir iddiada bulunuyorsunuz"* buyurmuştur. Buradaki büyük oluş, iki şekilde izah edilir.

1) Allah'ın çocuğu olduğunu söylemek, O'nun, parça ve cüzlerden mürekkeb olmasını gerektirir. Bu ise, Allah'ın kadîm, zâtı gereği Vâcibu'l-Vücûd olmasını zedeler. İşte bu da, büyük bir iddia ve hoş olmayan bir ifadedir.

2) "Allah'ın çocuğu olsa bile, (ey müşrikler),iki kısımdan en kıymetlisini kendinize, en kıymetsizini de Allah'a bırakıyorsunuz. Ki bu da, büyük bir câhilliktir."

* *
*

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَٰذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُورًا ﴿٤١﴾ قُل لَّوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذًا
لَّابْتَغَوْا إِلَىٰ ذِي الْعَرْشِ سَبِيلًا ﴿٤٢﴾ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴿٤٣﴾ تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ
وَمَن فِيهِنَّ ۚ وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَٰكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ ۚ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا ﴿٤٤﴾

"Celalim hakkı için bu (ihtarı) şu Kur'ân'da türlü türlü şekillerde açıklamışızdır; ta ki iyice düşünüp ibret alsınlar. Halbuki bu, onların nefret etmelerinden başka bir şeyi arttırmıyor. De ki: "Allah ile beraber, söyledikleri gibi, (başka) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı. O, bunların söylemekte oldukları şeylerden tamamiyle münezzehtir, yücedir, büyüktür. Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar, onu tesbih eder.

Hiçbir şey hariç olmamak üzere, hepsi O'nu hamd ile tesbih eder. Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız. O, hakikaten halîmdir, gerçekten bağışlayandır"

(İsrâ, 41-44).

Tasrîf Kelimesinin Manası

Bil ki **"tasrîf"** kelimesi Arapça'da, bir şeyi bir yönden başka bir yöne döndürmekten ibarettir. Rüyaları evirip çevirme, işleri evirip çevirme gibi. İşte, Arapça'daki esas mana budur. Daha sonra ise, **"tasrîf"** kelimesi, "beyân etme" manasından kinâye kılınmıştır. Çünkü, bir şeyi izah etmeye çalışan kimse, sözünü, izahını eksiksiz yapabilmek ve beyanını takviye edebilmek için, bir çeşitten bir çeşide, bir misalden başka bir misale döndürür. Binâenaleyh, ayetteki وَلَقَدْ صَرَّفْنَا ifadesi, "beyân ettiler" manasındadır. Burada, fiilin mef'ûlü, yani beyân edilen şey, mahzufdur. Bu hususta birkaç ihtimal bulunmaktadır:

1) "Biz, bu Kur'ân'da, her çeşit meseli beyân ettik" manasındadır.

2) Buradaki fî harf-i cerri zâid'dir. Bu, وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي *"Zürriyyetim hakkında da benim için salâh nasib et!"* (Ahkaf, 15) ayeti gibidir ve "Benim için zürriyyetimi salih kıl" manasındadır.

Ayetteki لِيَذَّكَّرُوا kelimesiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Cumhur bu kelimeyi, zâl'in ve kâf'ın fethası ve şeddeli olarak **yezzekkerû** şeklinde okumuşlardır ki bu, **"tezekkür** edip öğüt alsınlar"; لِيَتَذَكَّرُوا **(yetezekkerû)** anlamındadır. Binâenaleyh, buradaki tâ, ikisinin de mahreci birbirine yakın olduğu için zâl harfine idğâm edilmiştir. **Hamza** ve **Kisâî**, zâl harfinin sükûnu ve kâf harfinin de dammesi ile, **yezkürû** şeklinde okumuşlardır. Furkan Sûresi'ndeki ifade de, "zikr" kökünden olmak üzere, bunun gibidir (Furkân, 50). **Vâhidî** şöyle demiştir: "Burada fiilin **tezekkür** kökünden olmak üzere okunması, **zikir** kökünden olmak üzere okunmasından daha kolay anlaşılır. Çünkü, bundan murad, "tedebbür ve tefekkür"dür. Yoksa unutmadan sonra söz konusu olan, hatırlanma, anma, "zikr" değildir." Sözüne devamla o şöyle demiştir: "**Hamza** ve **Kisâî**'nin iki izahı vardır:

1) **"Zikr"** bazen, *"size verdiğimizi kuvvetle tutun, onda olanları hatırlayın"* (Bakara, 63) ayetinde olduğu gibi, teemmül ve tefekkür anlamına gelir. Bu ayetteki **ve'zkurû** emri, "onda olanı anlayın, hatırlayın" manasındadır.

2) Bunun manası şöyle olabilir: "Biz, bu Kurân'da, dilleriyle onu anıp zikretsinler diye, o delilleri iyice açıklayıp beyan ettik. Çünkü, dille zikretmek bazan, kalbin, onun manasından müteessir olup etkilenmesi neticesine götürür."

İKİNCİ MESELE

Cübbâî, "Allah Teâlâ'nın, *"Andolsun, bu (ihtarı) şu Kur'ân'da türlü türlü şekillerde açıklamışızdır"* buyruğu, O'nun, bu Kur'ân'ı ancak, o insanların o delilleri anlamalarını ve onlara iman etmelerini istediği için Kur'ân'ı indirip, onda çokca deliller zikrettiğine delâlet eder. Bu ise, Cenâb-ı Hakk'ın, fiillerini hikmetli gâyelerden dolayı yaptığına ve ister iman etmiş olsunlar, isterse kâfir olmuş olsunlar, bütün insanların iman etmelerini murad ettiğine delalet eder" demiştir. Allah en iyi bilendir.

Kâfirlerin Kur'ân'dan Kaçmaları

Sonra, Cenâb-ı Hak, وَمَا يَزِيدُهُمْ إِلاَّ نُفُوراً *"Halbuki bu, onların nefret etmelerinden başka bir şeylerini arttırmıyor"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Esamm şöyle demiştir: "Allah Teâlâ onları ürküp kaçan hayvanlara benzetmiştir. Bu, "onlar, ancak Hakk'tan uzaklaşmalarını arttırdılar" demektir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Fakat bu, küfürlerine küfür katıp artırdı"* (Tevbe, 125) ayetinde olduğu gibidir."

İKİNCİ MESELE

Ehl-i sünnet alimlerimiz bu ayeti, Allah'ın, kâfirlerin iman etmelerini murad etmediğine delil getirmişler ve şöyle demişlerdir: Allah Kur'ân ayetlerini iyice açıklamasının, onların ancak nefretini artıracağını bilmektedir. Şayet, onlardan iman etmelerini istemiş olsaydı, onlara, Kur'ân'dan nefret ve uzaklaşmalarını arttıracak olan şeyleri indirmezdi. Çünkü hakîm olan bir kimse, herhangi bir işi yapmayı dileyip, o işin de, ondan uzaklaşma ve nefret etmeyi arttıracağını bildiğinde, işte o bu maksada ulaşmaya çalıştığı zaman onun, nefret ve uzaklaşmaya sebebiyet verecek şeylerden kaçınması gerekir. Allah Teâlâ, ayetleri iyice açıklayıp beyân etmenin, onların nefretini daha da arttıracağını haber verince, anlıyoruz ki, Allah, onların iman etmelerini murad etmemiştir. Allah, en iyisini bilendir.

Farazi Tanrıların Çürütülmesi

Cenâb-ı Allah, قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ إِذاً لاَبْتَغَوْا إِلَى ذِي الْعَرْشِ سَبِيلاً *"De ki: "Allah ile beraber, söyledikleri gibi, (başka) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ayetin tefsiriyle ilgili iki vecih vardır:

Birinci Vecih: Cenâb-ı Hakk'ın, *"onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* buyruğundan murad şudur: "Allah'la beraber başka ilahların bulunduğunu farzetsek, onlardan bazısının bazısına üstün gelmesi gerekir." Bunun neticesi ise, "mümanaat" (birinin diğerine mâni olması)

delîline varır. Biz, Enbiya Sûresi'ndeki, لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلاَّ اللَّهُ لَفَسَدَتَا (Enbiya, 22) ayetinin tefsirinde bunu açıklamıştık. Burada tekrar etmeye gerek yok.

İkinci Vecih: Kâfirler, *"Biz o putlara, ancak bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"* (Zümer, 3) diyorlardı. Bunun için Cenâb-ı Hak, "Eğer putlar, iddia ettiğiniz gibi sizi Allah'a yaklaştıracak olsalardı, kendileri için de Allah'a yaklaşmayı ve O'na yol bulmayı isterler, kendileri için de bu yüksek derece ve makamları elde etmeyi arzu ederlerdi. Binâenaleyh o putlar, kendilerinin Allah'a gidecekleri yolu bulamadıklarına göre, sizi Allah'a yaklaştırabilecekleri nasıl düşünülebilir?" manasını murad etmiştir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE
Ayetteki Kıraat Farkları

İbn Kesir, üç fiili de ya ile, يُسَبِّحُ ve عَمَّا يَقُولُونَ، كَمَا يَقُولُونَ şeklinde okumuştur. Bu, "o müşriklerin Allah'tan başka tanrılar benimsemeleri iddiası doğru olsaydı (...)" demektir. Binâenaleyh bu tıpkı قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ (Âl-i İmrân, 12) ayetindeki kıraat gibidir. **Hamza** ve **Kisâî,** bu üç fiili de tâ ile okumuştur. **Nafi, İbn Amir** ve **Asım'ın ravisi Ebu Bekir,** birincisini muhatab tâ'sı ile, ikincisini ve üçüncüsünü yâ ile okumuşlardır. **Asım'ın ravisi Hafs,** ilk ikisini yâ ile, sonuncusunu tâ ile okumuş; **Ebu Amr,** önceki ile sonrakini tâ ile, ortadakini de yâ ile okumuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوّاً كَبِيراً *"O, bunların söylemekte oldukları şeylerden tamamiyle münezzehtir, yücedir, büyüktür"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Allah'ın Yüceliği

Cenâb-ı Hak, kendisinin eş ve benzeri olmaktan münezzeh olduğuna, başka bir ilahın varlığını kabul etmenin yanlış ve bâtıl olduğuna kesin delil getirince, kendisinin bu yanlış görüş ve inançlardan münezzeh olduğunu bildiren bir ifade kullanmak üzere **"Sübhânehû"** buyurmuştur. **"Tesbih"**in, Allah'ı, kendisine yakışmayan şeylerden tenzih etmek demek olduğunu söylemiştik.

Daha sonra O, ve **teâlâ** *"ve yücedir"* buyurmuştur. Bu yücelik ile, Cenâb-ı Hakk'ın ulviyeti kastedilmiştir. Bu yücelikten, mekân ve cihet bakımından bir yükseklik kasdedilmediği açıktır. Çünkü eşten, benzerden, noksanlıklardan ve eksiklikten yüce ve uzak olmak demek olan, **"Teâlâ"** lafzını, mekân ve cihet bakımından yüce olmak manasına tefsir etmek mümkün değildir. Böylece, Allah hakkında kullanılan **"Teâlâ"** lafzını, mekân ve cihet bakımından yüksek olma manasına tefsir etmenin mümkün olmadığını anlamış oluyoruz.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, "**uluvv**" kelimesini "**teâlâ**" fiilinin mef'ûl-ü mutlakı kılarak, "**uluvven kebiran**" buyurdu. Halbuki, bu fiilin mef'ûl-ü mutlakı olarak, "**te'âliyen kebiran**" denilmesi gerekirdi. Fakat Kur'ân'da bunun başka benzerleri vardır. Mesela وَاللَّهُ أَنبَتَكُم مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا *"Allah sizi yeryüzünde bitki gibi bitirip yetiştirdi"* (Nûh, 17) ayetinde de böyledir.

Buna göre eğer, "**uluvv**" kelimesine "**kebir**" (büyük) kelimesini sıfat olarak getirmenin hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: Allah'ın zâtî sıfatları ile, hanımı (eşi), çocuğu, ortağı ve benzeri olduğunu iddia etmenin arasındaki zıtlık, kuvvet ve mükemmellik bakımından, daha fazlası düşünülemeyecek bir dereceye ulaşmıştır. Çünkü zâtı gereği var (vacibü'l-vücûd) olan ile, zâtı gereği mümkin; kadîm olan ile muhdes (sonradan olan); herşeyden müstağnî olan ile, herşeye muhtaç olan arasındaki zıtlık, daha fazlası olmayan bir zıtlıktır. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, bu yüceliği (uluvvü), kebir (büyük) diye tavsif etmiştir.

Her Şey Allah'ı Tesbih Eder

Daha sonra Cenâb-ı Allah, تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَن فِيهِنَّ *"Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih eder"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki canlı mükellef, Allah'ı şu iki şekilde tesbih eder:
1) Sözlü olarak. Bu, mükellefin diliyle mesela "**sübhânellah**" demesi gibidir.

2) Mükellefin çeşitli hallerinin, Allah'ın birliğine, münezzeh olduğuna ve izzetine delalet etmesi ile. Fakat, hayvanlar gibi mükellef olmayan canlılar ile cemâdât (taş-toprak) gibi cansız varlıklar, Allah'ı ancak ikinci şekilde tesbih ederler. Çünkü birinci şekilde tesbih, ancak anlamak, bilmek ve konuşmakla mümkündür. Bunlar ise, cansızlar için düşünülemez. Binâenaleyh geriye, onların tesbihi ancak ikinci şekilde yapabilmeleri ihtimali kalır.

Bil ki, cansız varlıkların da bilen ve konuşan varlıklar olabileceklerini söylersek, Allah Teâlâ'nın âlim ve kâdir oluşundan hareketle, O'nun hayat sahibi olduğuna istidlâl edemeyiz. Bu durumda da, Cenâb-ı Hakk'ın hayy (diri) olduğunu bilip-anlama kapımız kapanmış olur. Halbuki bu bir küfürdür. Çünkü o zaman şöyle denilir: Cansız varlıkların, canlı olmadıkları halde, Allah'ın zât ve sıfatlarını bildikleri ve O'nu tesbih ettikleri mümkün görülecek olsa, bu durumda birşeyin âlim, kâdir ve mütekellim (konuşan) olmasından, onun diri olması gerektiği söylenemez. Böylece de âlim ve kâdir olmasından hareketle, Allah'ın hayy (diri) olduğu söylenemez. Halbuki Allah'ın hayy (diri) olmadığını söylemek, cahillik ve küfürdür. Çünkü hayy (diri) olmayanın, âlim, kâdir ve mütekellim olmayacağı kesin ve açık olarak bilinen bir husustur. İşte

muhakkik âlimlerin, bu hususta tatbik ettiği görüş budur. Bazı kimseler, canısız varlıkların, her çeşit bitki ve hayvanın Allah'ı tesbih ettiğini söylemiş ve görüşlerinin doğruluğuna şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Bu ayet, onların da Allah'ı tesbih ettiklerini göstermektedir. Burada bahsedilen "tesbih"i, Allah'ın kudretinin ve hikmetinin mükemmel olduğunu gösteren deliller manasına almak mümkün değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, bütün bu varlıkların tesbihinin, biz insanlar tarafından anlaşılmadığını göstermektedir. Halbuki bunların, Allah'ın kudret ve hikmetine delalet ettikleri malumdur. Malum olan, malum olmayandan başkadır. Böylece bu, onların Allah'ı tesbih ettiklerine, ama onların tesbihlerinin bizlerce anlaşılamayacağına delâlet eder. Dolayısıyla bu ayette bahsedilen tesbihin, o varlıkların Allah'ın kudret ve hikmetine delâlet etmesinden başka birşey olması gerekir."

Buna birkaç açıdan cevap verilir:

1) Sen tek bir elma aldığında, o elma sayısız atomlardan (cüzlerden) meydana gelmiştir. O atomların herbiri, Allah'ın varlığına başlıbaşına bir delildir. Onların her birinin, karakter, tad, renk, koku ve bir yer tutma gibi, kendilerine ait hususî sıfatları vardır. Bu atomlardan herbirine, o belli sıfatlarının verilmesi, "mümkin" işler türündendir. Dolayısıyla bu verme, kâdir ve hakîm bir İlâh'ın vermesi ile olmuştur. Bunu iyice kavradığında, o elmanın atomlarının herbirinin, Allah'ın varlığına tam bir delil ve tek bir atomda bulunan o sıfatların da yine Allah'ın varlığına tam bir delil olduğu ortaya çıkmış olur. Ama buna rağmen ne o atomların sayısı, ne de onlardaki sıfatların durumu bizce malum değildir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız"* buyurmuştur.

2) Kâfirler her nekadar dilleri ile, âlemin bir ilahı olduğunu söylüyorlarsa da, onun varlığına delalet eden çeşitli deliller üzerinde tefekkür etmiyorlar. İşte bundan ötürü Allah Teâlâ *"Göklerde ve yerde nice ayetler vardır ama, (insanlar) bunlardan yüz çevirici olarak, üstüne basar geçerler"* (Yusuf, 105) buyurmuştur. Binâenaleyh, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* ayeti ile de, bu mana murad edilmiştir.

3) Müşrikler her nekadar dilleri ile âlemin bir ilahı olduğunu kabul ediyorlarsa da, O'nun mükemmel bir kudrete sahip olduğunu bilemezler. İşte bundan ötürü onlar, Hak Teâlâ'nın insanları yeniden diriltip toplamaya kâdir olmasını akıldan uzak görmüşlerdir. Binâenaleyh bu ayetle, bu mana murad edilmiştir. Hem sonra Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Allah ile beraber, söyleyegeldiğiniz gibi tanrılar olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* demesini emretmiştir. Demek ki onlar, bu delili bilmiyorlar. Dolayısıyla Allah Teâlâ bu delili zikredince, *"Yedi gök ile yer ve bunların içinde bulunanlar, O'nu tesbih eder"* buyurdu. O halde, göklerin, yerin ve onların içinde bulunanların tesbihi, bu delilin doğru ve kuvvetli olduğuna şâhidlik ederler. Ama sizler, bu delili iyice anlayamaz ve bilemezsiniz. Hatta biz

diyoruz ki: Müşrikler tevhid, adalet, nübüvvet ve ahiretin delillerinin çoğundan habersizdirler. Binâenaleyh ayetteki, *"Fakat siz, onların tesbihini iyi anlayamazsınız"* ifadesi ile bu mana murad edilmiştir. Durumun böyle olduğuna ayetteki, *"O, hakikaten halimdir, gerçekten bağışlayıcıdır"* cümlesi de delalet etmektedir. O sebeple diyoruz ki: Bu ayette halîm ve gafûr sıfatlarının getirilmesi, o kâfirlerin bu tesbihi anlayamamalarının onlardan sâdır olan büyük bir suç olduğunu gösterir. Bunun bir suç olması ancak buradaki tesbih ile kastedilenin, "onların Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmel olduğuna delâlet etmesi, sonra da onların gaflet ve câhilliklerinden ötürü o delillerin buna nasıl delalet ettiğini bilememeleri" manası kastedildiği zaman söz konusu olur. Fakat bu tesbihi, o cansız varlıkların, sözlü olarak, dilleriyle Allah'ı tesbih etmeleri manasına alırsak, bu tesbihatı insanın anlayamaması bir suç ve günah olmaz. Bu bir suç ve günah olmayınca da, *"O (Allah) hakikaten halîmdir, gerçekten bağışlayıcıdır"* cümlesinin bu ayetin sonunda getirilmesi uygun düşmezdi. Binâenaleyh bu, tercih ettiğimiz görüşü destekleme hususunda güçlü bir izahtır. Bil ki cansız varlıkların ve hayvanların Allah'ı bizzat sözleri ve dilleri ile tesbih ettiklerini ileri sürenler, her canlıya bir başka çeşit tesbih (zikir) nisbet ederek, "Hayvanlar, kesilince tesbih etmezler" diyorlar. Aynı zamanda da cansızlar Allah'ı tesbih ederler" diyorlar. Binâenaleyh onun cansız olması, tesbih edici olmasına mânî olmadığına göre, hayvanın kesilmesi tesbih etmesine nasıl mânî oluyor? Hem yine onlar, "Bir ağacın dalı kırılırsa, artık tesbih etmez" diyorlar. Cansızların cansız oluşu tesbih etmelerine mânî olmadığına göre, o dalı kırıp (cansız hale getirmek) buna nasıl mânî olur? Binâenaleyh bu görüşlerin tutarsız ve zayıf oldukları anlaşılmış olur. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Ayetteki, *"Yedi gökle, yer ve bunların içinde bulunanlar, onu tesbih ederler"* cümlesi, bu tesbihin göklere, yere ve orada bulunan mükelleflere âit olduğunu açıkça göstermektedir. Halbuki biz, cansızlara izafe edilen tesbihin, ancak Allah'ın münezzeh olduğuna delâlet eden şeyler manasında olduğunu söylemiştik. Tesbihi, bu manaya almak mecazdır. Fakat mükelleflerden sâdır olan ve onların bizzat dilleriyle "sübhanellah" demeleri manası ise tesbihin hakiki manasıdır. Binâenaleyh bu durumda bir "tesbih" lafzının, aynı anda hem hakiki hem de mecazi manada kullanılmış olması gerekir ki bu, fıkıh usulünün delillerine göre batıldır, caiz değildir. Dolayısıyla bu tesbihi, böyle bir mahzur meydana gelmemesi için, insanlar hakkında değil de, yerde ve gökte bulunan cansızlar hakkında mecazi manaya hamletmek daha evladır. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İman Etmeye Manîler

وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَابًا مَّسْتُورًا ﴿٤٥﴾ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ
أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَىٰ أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا ﴿٤٦﴾
نَّحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ وَإِذْ هُمْ نَجْوَىٰ إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا
مَّسْحُورًا ﴿٤٧﴾ انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ﴿٤٨﴾

"Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman, senin ile ahirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz. (Evet) onların kalbleri üzerine, onu iyice anlamalarına engel perdeler gerer, kulaklarına bir ağırlık veririz. Sen Kur'ân'da Rabbini bir tek olarak andığın vakit, onlar ürkek ürkek arkalarını çevirirler. Onlar, seni dinleyecekleri zaman, neyi dinleyeceklerini gizli ve sinsi konuşurlarken, o zâlimlerin, "Siz büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz" diyeceğini biz pek iyi biliyoruz. Bak, sana nasıl misaller getirip saptılar. Artık onlar bir yol bulmaya güç yetiremezler"

(İsra, 45-48).

Bil ki Allah Teâlâ önceki ayetlerinde ulûhiyyet meselelerinden bahsedince, bu ayette de nübüvvetle ilgili meselelere yer vermiştir. Ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Ayetteki...وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ *"Sen Kur'ân'ı okuduğun zaman"* ifedesi ile ilgili iki görüş vardır:

Kur'ân'la Kâfirler Arasındaki Perde

Birinci Görüş: Bu ayet, Hz. Peygamber (s.a.s) insanlara Kur'ân okuduğu zaman, ona eziyet veren, rahatsız eden birtakım kimseler hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) ne zaman Kur'ân okusa, **Kusayyoğulları Kabilesi**'nden, sağında ve solunda iki adam dikilir, el çırpar, ıslık çalar ve şiirler okuyarak, Peygamberin okuduğunu karıştırmaya çalışırlardı. **Esmâ** (r.a)'dan şu rivayet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s), beraberinde **Ebu Bekr** olduğu halde oturuyordu. Derken, **Ebu Leheb**'in karısı, avucunun içini dolduran bir taşla birlikte, Hz. Peygamber'i takip ederek çıkageldi ve şöyle dedi: مُذَمَّماً أَتَيْنَا وَدِينَهُ قَلَيْنَا وَأَمْرَهُ عَصَيْنَا *"Kınayarak geldik, dinini terkedip buğzettik ve emrine de isyan ettik."*

Bunun üzerine **Ebu Bekir** (r.a): "Ey Allah'ın Resûlü, elinde taş var; onun zarar vermesinden korkarım!" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de bu ayeti okudu. **Ebu Leheb**'in karısı gelince de, Hz. Peygamber'i göremedi ve: "Kureyş, benim onların efendilerinin kızı olduğumu ve senin arkadaşının da beni hicvettiğini bilmektedir" deyince, **Ebu Bekir** (r.a), "Hayır, bu Kâ'be'nin Rabbine andolsun ki, o seni hicvetmedi" cevabını verir.

İbn Abbas şunu rivayet etmiştir: Ebu Süfyân, Nadr İbnu'l-Haris, Ebu Cehl ve diğerleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'le birlikte oturuyorlar ve onun sözlerine kulak vererek onu dinliyorlardı. Bunun üzerine bir gün **Nadr İbnu'l-Haris**: "Ben, Muhammed'in ne dediğini anlayamıyorum; ancak ne var ki ben, Onun dudaklarının bir şeyden ötürü hareket ettiğini görmekteyim" dedi. **Ebu Süfyan:** "Ben, onun söylediklerinin hak ve gerçek olduğunu sanıyorum" derken, **Ebu Cehil:** "O, bir mecnundur" demiş, **Ebu Leheb** ise, onun bir kâhin olduğunu söylemiş; **Huvaytıb İbn Abdi'l-Uzza** da: "O, bir şairdir" demiştir. İşte bunun üzerine bu ayet-i kerime nazil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'ân okumak istediğinde, önce şu üç ayeti okurdu: Bunlar, Kehf Sûresi'ndeki إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْراً *"Biz onların kalbleri üstüne, onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarına da bir ağırlık koyduk"* (Kehf, 57); Nahl Sûresi'ndeki أُولَئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ "Onlar *öyle kimselerdir ki Allah, kalblerinin, kulaklarının ve gözlerinin üstüne mühür basmıştır"* (Nahl, 108) ve Câsiye Sûresi'ndeki أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ "*Şimdi bana haber ver: Hevâsını tanrısı edinmiş, ilmi olduğu halde Allah kendisini şaşırtmış, kulağını, kalbini mühürlemiş, gözüne de bir perde germiş olduğu bir adama Allah'dan başka kim hidâyet edebilir. Hâlâ düşünmeyecek misiniz?"* (Casiye, 23) ayetleridir. Böylece Allah Teâlâ, bu ayetlerin bereketiyle, peygamberini müşriklerin gözlerinden gizler ve perdeler, müşrikler onu göremezdi. Ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın وَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجَاباً مَسْتُوراً *"Senin ile ahirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz"* buyruğundan kastedilen budur. Burada şöyle bir soru sorulabilir: "Ayette, حِجَاباً مَسْتُوراً yerine, "Hicâben sâtiran" (حِجَاباً سَاتِراً) denilmesi gerekirdi."

Hicab-ı Mestûr Kelimesinin Manası

Buna birkaç yönden cevap verebiliriz:

1) Bu perde, onların, Hz. Peygamber'i görmelerine mâni olacak bir biçimde, Cenâb-ı Hakk'ın, müşriklerin gözlerinde yarattığı bir perdedir. O halde bu perde, hiç kimsenin göremediği bir perdedir. Bu sebeple, işte bu bakımdan, **mestûr** (gizli) olmuş olur. Alimlerimiz, bu ayetle, "Duyu organının sağlam olması ve görülmesi gereken şeyin de bulunmasına rağmen, Allah Teâlâ'nın, o kimsenin iki gözünde o şeyi

görmesine mani olacak bir engel yaratmış olmasından ötürü, onu göremez" şeklindeki görüşlerinin doğruluğuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Hz. Peygamber, orada mevcut idi. Kâfirlerin duyu organları ise sağlamdı. Buna rağmen onlar onu görememişlerdi. Allah Teâlâ da, bunun ancak kendisinin peygamberle o kâfirler arasında "gizli bir perde" yaratmasından dolayı olduğunu haber vermiştir. "**Hicâb-ı mestûr**" (gizli perde)'nin manası da, Allah'ın onların gözlerinde yarattığı mânia demektir. Binâenaleyh bu mânia, onların onu görüp farketmelerine engel olmuştur.

2) Bu, tıpkı "sütçü" manasında "**Lâbin**" ve hurmacı manasında "**Tâmir**" denilmesi gibidir. Binâenaleyh, aynı şekilde, "örtülü ve perdeli" anlamında, "**Mestûr**" denilmiş olması da uzak bir ihtimal değildir. Bunun delili, Arapların "rutûbetli" anlamında "**Mertûb**" (مَرْطُوبٌ) deyip de, "Ratîbe" (رَطِيبَةٌ) demeleridir. Yine "korkunç ve dehşetli yer" manasında "**mehûl**" (مَهُولٌ) deyip de, "oradan korku ve dehşet duydum" manasında, "**Hultu'l-mekâne**" (هُلْتُ ٱلْمَكَانَ) demezler. Yine, "işveli ve nazlı, edalı" manasında, "**Câriyetun mağnûce**" (جَارِيَةٌ مَغْنُوجَةٌ) "işveli ve havalı kız" denilip de غَنَجْتُهَا **(Ğanectuha)** "Onu işveli gördüm" denilmemesidir.

3) **Ahfeş** şöyle der: "Buradaki "**mestûr**" kelimesi, "**sâtir**-örten, gizleyen" manasındadır. Çünkü, ism-i fâil, bazan ism-i mef'ûl sîğasıyla ifade edilir. Bu, tıpkı "**şâlm**-uğursuz"; "**Yâmin**-uğurlu" manasında, "şüphesiz ki sen bizim için **meş'ûm**sun, uğursuzsun; **meymûn**sun, uğurlusun" denilmesi gibidir. Çünkü bu ifadeler, Arapların, "**Şe'emehum**" (o onları uğursuz saydı); **yemenehum** (o onları uğurlu saydı) ifadelerinden alınmıştır." Bu, **Ahfeş**'in görüşü olup, birtakım kimseler de bu hususta **Ahfeş**'e tâbi olmuşlardır. Ne var ki, alimlerden pekçoğu bu görüşü tenkid etmişlerdir. Doğru ve gerçek olan ise, birinci şıktır.

İkinci Görüş: Buradaki "**hicâb**"ın manası, Allah'ın, onların kalblerini mühürlemesidir. Mühürlemek ise, onların, Kur'ân'ın inceliklerini, güzelliklerini ve hikmetlerini anlamalarına mani olan engel demektir. O halde, ayette bahsedilen hicab-ı mestûr ile kastedilen, Allah Teâlâ'nın onların kalblerinde yaratmış olduğu bu mühürleme işidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا *"(Evet) onların kalpleri üzerine, onu iyice anlamalarına engel perdeler gerer, kulaklarına da bir ağırlık veririz"* buyurmuştur. Bu ifâde, aynen, En'âm Sûresi'nde de (Ayet, 25) geçmişti. Biz de, hem ehl-i sünnet alimlerimizin bu ayette yapmış oldukları istidlâlleri, hem de **Mutezile**'nin sorularını orada zikretmiştik. Onların bir kısmını burada tekrarlamada sakınca yoktur. Alimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu ayet, Allah Teâlâ'nın, o müşriklerin kalplerini perdeler ve kılıflar içinde bıraktığına delâlet etmektedir. **(Ekinne)** kelimesi **kinân** kelimesinin çoğulu olup, tıpkı ok sadağı gibi, bir şeyi gizleyen, koruyan ve muhafaza eden anlamındadır. Ayetteki أَنْ يَفْقَهُوهُ ifadesinin takdiri لِأَنْ لَا يَفْقَهُوهُ

"anlamamaları için"; وَفِي آذَانِهِمْ وَقْراً ifadesinin takdiri de, وَجَعَلَ فِي آذَانِهِمْ وَقْراً "Onların kulaklarına bir ağırlık koydu" şeklindedir. Onların, akıllı, duyan ve anlayan kimseler olduğu malûmdur. Binâenaleyh biz, bu ifadeden muradın; onların iman etmekten ve esrârına vakıf olamayacakları, incelik ve hakikatlarını anlayamayacakları bir biçimde, Kur'ân'ı dinlemekten men edilmiş olduklarını anlıyoruz."

Mutezile ise şöyle der: "Ayetle kastedilen, sizin ileri sürdüğünüz şeyler değil, tam aksine bu ayetle diğer şu bazı şeyler murad edilmiştir:

1) **Cübbâî** şöyle der: "O müşrikler, onun yanına varıp ona eziyyet etmek için geceleyin onun bulunduğu yeri araştırıyor ve onun yerini okuduğu Kur'ân'la tesbit etmeye çalışıyorlardı. Böylece Allah Teâlâ, o peygamberlerini onların şerrinden emin kılmış ve sayesinde, onların bulamayacakları bir perdeyi, peygamberle onlar arasına yerleştirdiğini belirtmiş; onların kalblerinde, Kur'ân'ı anlamaktan onları alıkoyacak şeyi ve kulaklarında da, peygamberin sesini duymalarına mani olacak şeyi yarattığını beyân buyurmuştur. Bunun orada, kalbin bir kılıfı; kulakta da bir ağırlığın bulunması şeklindeki hakiki bir manada değil, peygamberin yanına varmalarına ve Hz. Peygamber için vakit ayırmalarına mâni olacak, onları bundan alıkoyacak bir hastalık olması da muhtemeldir."

2) **Ka'bî** de şöyle der: "Müşrikler, **Hz. Muhammed**'in delillerini kabul etmekten alabildiğince kaçındıkları, uzak durdukları için, onlar ile o deliller arasında sanki engelleyen ve mâni olan bir perde oluşmuş gibi olur. Allah, onlar arasındaki böylesi bir perdenin yerleştirilmesini zatına izafe etmiştir, çünkü Allah onları, kendileriyle başbaşa bırakıp, onların bu yüz çevirmelerine mani olmadığı için, bu başbaşa bırakma ve mani olmama işi, sanki, onların o hale düşmelerine sebep olmuş gibi olur. Bu, tıpkı bir efendinin, kölesinin durumlarını gözetmediği ve kölesinin de gidişâtı hoş olmadığında, o kölenin, "Seni kendi başına bırakıp, durumunu kontrol etmediğim için seni bu hale düşüren ben oldum" demesi gibidir.

3) **Kaffâl** da şöyle der: "Allah, onları imana sevkedecek lütûf fiillerini halketmedi, yaratmadı manasında olmak üzere, onları kendi başlarına bırakınca, bu engelleyen perdeyi, Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı söylenebilir."

Bil ki, bütün bu izahları, fazlasıyla birlikte En'âm Sûresi'nde zikrettik ve onlara gerekli cevâbı verdik; binâenaleyh, onları tekrarlamanın faydası yok.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُوراً *"Sen, Kur'ân'da Rabbini bir tek olarak andığın vakit, onlar ürkek ürkek arkalarını çevirirler"* buyurmuştur. Bil ki, bununla şu murad edilmiştir: Müşrikler Kur'ân'ı dinlerken iki hal üzere bulunuyorlardı. Çünkü onlar Kur'ân'dan, içinde Allah'dan bahsedilmeyen ayetleri dinlediklerinde şaşakalıyorlar ve ondan hiçbir şey anlamıyorlardı. Ama, içinde Allah'ın zikredildiği ve Allah'a şirk koşmanın kınandığı

bir ayet dinlediklerinde, onlar ürkek ürkek arkalarını çevirliyorlar ve orayı terk-ediyorlardı.

Zeccâc, Cenâb-ı Hakk'ın وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُوراً cümlesinin terkibi hususunda şu iki izahı yapmıştır:

a) **Nüfûren** kelimesi, mef'ûl-i mutlak olup, buna göre ifâdenin takdiri, وَلَّوْا نَافِرِينَ نُفُوراً şeklinde olur.

b) **Nüfûren** kelimesinin, tıpkı, **"Şâhid-şühûd; râkiun-rukûun** (rükûya varan, rükûya varanlar); **sâcid-sücûd** (secde eden-secde edenler) ve **kâid-kuûd** (oturan-oturanlar) kelimelerinde olduğu gibi, **nâfir** kelimesinin çoğulu olmasıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهِ إِذْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ *"onlar, seni dinlemeyecekleri zaman neyi dinleyeceklerini.... biz pek iyi biliyoruz"* buyurmuştur. Bu, "Biz, onların neyi dinleyeceklerini en iyi bileniz. Bu, onların alay etmeleri ve tekzibde bulunmak için dinlemeleridir" demektir. Ayetteki **(bihî)**, hâl ifadesidir. Bu, senin tıpkı مُسْتَهْزِئِينَ بِالْهَزْءِ demen gibidir. إِذْ يَسْتَمِعُونَ ifadesi de, أَعْلَمُ kelimesiyle mensûb olup "Ben, dinlediklerinde, neyi ne maksatla dinlediklerini en iyi bilenim" demektir.

وَإِذْ هُمْ نَجْوَى ifadesi de, "Onlar fısıldaştıklarında, neyi fısıldaştıklarını da en iyi bilirim" manasındadır. إِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ ifadesi, إِذْ هُمْ نَجْوَى ifâdesinden bedeldir.

Kâfirlerin Hz. Peygamber'e Büyülenmiş Demeleri

Ayetteki إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلاً مَسْحُوراً *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* buyruğu ile ilgili birkaç bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Müfessirler şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber (s.a.s), Hz. Ali'ye bir sofra hazırlamasını ve müşrik Kureyş'in ileri gelenlerini davet etmesini emreder. Hz. Ali (r.s) de bunu aynen yapar. Derken Hz. Peygamber (s.a.s) onların yanına girer, onlara Kur'ân okur, onları tevhîde davet eder ve "Allah'dan başka ilah yoktur! deyiniz. Şayet bunu söylerseniz, Araplar size itâat eder; Arap olmayanlar da size boyun eğer" der. Ama onlar, bunu kabul etmezler. Onlar Hz. Peygamber'den, okuduğu Kur'ân'ı ve Allah'a daveti dinledikleri de, kendi aralarında fısıldaşarak, "Bu sihirbaz, büyüye yakalanmış!" vb. sözler söylerler. İşte, Cenâb-ı Hak onların böyle dediklerini Hz. Peygamber'e, *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* dediler ifadesiyle haber vermiştir.

Buna göre şayet, "Onlar Allah'ın Rasûlüne tâbi olmadıklarına göre, onların daha nasıl *"Siz, büyülenmiş bir kimseden başkasına tâbi olmuyorsunuz"* demeleri doğru olur" denelirse, biz deriz ki:

Bu, "şayet siz ona tâbi olursanız, büyülenmiş bir adama tâbi olursunuz" demektir. **Meshûr** kelimesi, büyülenen ve böylece, aklı karışıp normal olmaktan çıkan kimse anlamına gelir. En doğru tarif budur. Bazıları, "Meshûr, bozulan, fesâda uğramış olan manasındadır. Nitekim Arapça'da, yemeği hazırlayan onu iyi hazırlamadığında, bu yemeğe, "**Taâmun meshûrun**"; gerektiğinden fazla yağmur yağıp da, bozulan yer hakkında **Ardun meshûratun** denilir" demişlerdir. **Ebu Ubeyde** de bu kelimeye şu manayı vermiştir: "Bununla, "Sizler, sihirli, yani ciğerli bir beşere tabi oluyorsunuz?" manasını kastetmişlerdir. **İbnu Kuteybe** "Selefin bunu apaçık izahlarla tefsir etmiş olmasına rağmen, **Ebu Ubeyde**'yi bu hoş olmayan açıklamaya sevkeden şeyin ne olduğunu bilemeyeceğim" demiştir. **Mûcâhid** de: "**Meshûren**" kelimesine, "**mahdû'an**" (مَخْدُوعاً) manasını vermiştir. Çünkü, sihir de bir çare ve hiledir. Bu böyledir, zira müşrikler, "**Muhammed**, bazı kimselerden bu sözleri öğreniyor ve o insanlar onu, bu sözler ve bu hikâyelerle aldatıyorlar" diyorlardı. İşte bundan dolayı onlar, "aldatılmış" anlamında, "O, bir **meshûr**'dur, büyüklenmiştir" diyorlardı. Yine onlar, "Şeytan ona gözüküyor; o da onun bir melek olduğunu zannediyor" diyorlardı. İşte bundan dolayı onlar, "o, şeytan tarafından aldatılmıştır" demişlerdi.

Daha sonra Cenâb-ı Hak اُنظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا *"Bak, sana nasıl misaller getirip saptılar. Artık onlar bir yol bulmaya güç yetiremezler"* buyurmuştur. Yani, "seni başka bir şeye benzeten herkes "o kahindir; o sihirbazdır; o şairdir; o mecnûndur; o, başkası tarafından öğretilmiştir" dediler, böylece de haktan ve doğru yoldan saptılar. Artık bir daha da, hidâyete ve hakka giden yolu bulamadılar" demektir.

★ ★
★

Haşre İnanmayanlara Cevap

وَقَالُوٓا۟ أَءِذَا كُنَّا عِظَٰمًا وَرُفَٰتًا أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا ﴿٤٩﴾ قُلْ كُونُوا۟ حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا ﴿٥٠﴾
أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِى صُدُورِكُمْ ۚ فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنَا ۖ قُلِ ٱلَّذِى فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ فَسَينْغِضُونَ
إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هُوَ ۖ قُلْ عَسَىٰٓ أَن يَكُونَ قَرِيبًا ﴿٥١﴾ يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِۦ وَتَظُنُّونَ
إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٥٢﴾

"Dediler ki: "Biz, bir sürü kemik, kırıntı ve döküntü olduğumuz zaman mı, hakikaten biz mi yeni bir yaratılışla diriltileceğiz? Söyle: "İster taş, ister demir olun. Yahut içinizde büyüttüğünüz herhangi bir mahluk olun. "O halde bizi kim diriltecek?" diyecekler. Sen de de ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan diriltecektir. O vakit sana başlarını sallayacaklar da, istihzâ ile, "O, ne zaman?" diyecekler. De ki: "Belki de yakında!" (Allah) sizi çağıracağı gün, hemen onun emrine icâbet edeceksiniz ve sanacaksınız ki (dünyada) ancak pek az bir müddet kalmışsınız"

(İsrâ, 49-52).

Rüfat Kelimesinin İzahı

Bil ki Cenâb-ı Hak ilk önce ulûhiyyetinden bahsedip, sonra da o kâfirlerin nübüvvet ile ilgili şüphelerini zikredince, bu ayette, müşriklerin âhireti, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr hususundaki şüphelerini zikretmiştir. Biz, pek çok defa, Kur'ân'ın şu dört meseleye dayandığını söyledik:

a) Uluhiyyet;

b) Nübüvvet,

c) Meâd (ahiret),

d) Kazâ ve kader...

Yine müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in büyülenmiş, aklı bozulmuş olduğunu söyleyip, buna dâir, "İnsanın kemik, çerçöp, unufak olmasından sonra, yeniden, baştaki gibi akıllı bir canlı haline geleceğini iddia edişini, delil getirmişler ve bu sözü, onun aklının bozuk olduğunu izah için, ondan nakledip durmuşlar. **Vahidî** (r.h) şöyle der: "**Reft:** "birşeyi elinde kırıp ufalaman" demektir. Nitekim sen, birşeyi kırarak, رَفَتُهُ – اَرْفَتُهُ dersin. Bu keseğin ve çürümüş kemiklerin, elde ufalanıp ufaltılmasıdır. "**Rüfât**" kırılıp, ufalanabilen herşeyin, kırılıp ufaltılmış parçaları demektir Nitekim kesilen hayvanın kemiklerini kırdığında, رَفَتُّ عِظَامَ الْجَزُورِ dersin. Yine Arapça'da, ekinin kırıkları olduğu için samana da, "**Rüfet**" denilmiştir." **Ahfeş** şöyle der: "Tıpkı **hatama** fiilinden **hatm** ve **mahtûm** tabirleri kullanıldığı gibi **refete**'den de **reft** ve **merfût** kullanılır. O halde, **rufât** ve **hutâm**, tıpkı جُذَاذٌ "**cüzâz**", رُضَاضٌ "**radâd**" ve فُتَاتٌ "**fetât**" gibi, (unufak-çerçöp manasında) bir isimdir. Bu kelimenin lugavî izahı budur.

Zerrelerin Birleştirilip Diriltilmesi

Müşriklerin ortaya koydukları şüphelerini de şöyle ifade ederiz: İnsan ölüp,

uzuvları kuruyup, dünyanın dört bir tarafına yayılıp dağıldığında ve dünyanın diğer maddeleri ile karıştığında meselâ, bedenin sıvı kısımları, dünyanın sıvıları ile, toprağa ait olanlar, toprakla havaî olanlar, hava ile ve ateşî olanlar da ateşle karıştığında, bunların bizzat aynılarının yeniden biraraya getirileceği ve bunlara yeniden hayat verileceği nasıl düşünülebilir. İşte müşriklerin şüpheleri bundan ibarettir.

Buna şöyle cevap veririz: Allah'ın ilminin ve kudretinin mükemmelliğinde bir kusur görülmedikçe, böyle bir problem söz konusu olmaz. Ama Allah Teâlâ'nın bütün cüziyyatı (herşeyi) bildiğini kabul edersek, o canlının uzuvları, âlemin hangi parçasına karışırsa karışsın, Allah'ın ilmi karşısında, onlar mutlaka birbirinden ayırdedilebilirler. Yine Allah Teâlâ'nın bütün mümkinâta (herşeye) kâdir olduğunu kabul ettiğimizde, O, o parçaların bizzat kendilerini bir araya getirmeye, onlara hayat ve akıl vermeye de kâdir olmuş olur. Böylece Allah'ın ilminin ve kudretinin mükemmel olduğunu kabul ettiğimizde, bu şüphelerin tamamıyla zâil olacağı kesinleşir.

Demir de Olsanız Diriltileceksiniz

Cenâb-ı Hakk'ın قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا *"Söyle: "Gerek bir taş, gerek bir demir olun"* cümlesi şu manayadır: "Müşrikler, Allah'ın,insanları kemik ve unufak olduktan sonra eski hallerine geri çevirmesini akıldan uzak (imkânsız) görmüşlerdir. Bu, zâhire göre, her nekadar (hayat) canlılığı kabul etmeye münafî (engel) bir sıfat (durum) ise de, onlar meselâ, bir taş veya bir demir olma gibi, bu maddelerin, ölümlerinden sonra hayatı kabul etme hususunda, insanın bir kemik yığını ve çer-çöp olmasından daha ileri bir sıfata varıp dayandığını düşünürlerse, bu taş ve demir oluş ile, hayatı kabul etme arasındaki zıdlık, kerih olma ile hayatı kabul etme arasındaki zıdlıktan daha ileridir. Bu böyledir, çünkü kemik canlının bedeninin bir parçasıdır. Ama taş ve demir, kesinlikle hayatiyyetle tavsif edilemezler. Binâenaleyh insanların bedenlerinin, ölümlerinden sonra taş ve demire dönüşmeleri halinde bile Allah Teâlâ onlara yeniden hayat verir ve onları tıpkı eskiden olduğu gibi, akıllı canlılar kılar." Bunun doğruluğunun delili şudur: O maddeler, hayatı ve aklı kabul ederler. Çünkü bu mümkün olmasaydı, taa işin başında onlarda akıl ve hayat tahakkuk etmezdi. Âlemin ilahı bütün cüziyyatı bilir. Binâenaleyh O, itaat eden Zeyd'in bedeninin parçaları ile, günahkâr olan Amr'ın bedeninin parçalarını birbirine karıştırmaz ve O, her mümkinata kadirdir. Binâenaleyh o parçalara yeniden hayat vermenin, aslında mümkin olduğu, âlemin ilâhının da bütün malûmatı bilen ve hertürlü mümkinâta kadir bir zât olduğu sâbit olunca, o maddeler ister kemik, ister çer-çöp, ister taş-demir gibi, hayatı kabul etmeleri kemikten daha şiddetli şeyler olsunlar, Allah'ın onlara yeniden hayat vermesi kesinlikle mümkin olur. İşte ayetin kesin aklî delille izahı böyledir. Ayetteki, *"İster taş, ister demir olun"* ifadesi ile, böyle olmaları emri kastedilmemiş, aksine, "Siz böyle olsanız bile, sizi yeniden diriltmede Allah âcze düşmez" manası kastedilmiştir. Bu tıpkı, birinin diğerine, "sen beni ne zannediyorsun,

ben falancayım" deyip de, onun da, "kim olursan ol, isterse halifenin oğlu ol. Ben, senden hakkını almasını bilirim!" demesi gibidir.

Şayet, "ayetteki **ev halken** *"yahut herhangi bir mahluk"* kelimesi ile ne kastedilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Taş ve demirin, hayatı kabul etmesi akıldan uzak bir şeydir. İşte bu sebeple onlara, "Siz, hayatı kabul etme hususunda, aklınızca hayatı kabul etmesini akıldan uzak gördüğünüz taş ve demirden daha da ileri başka bir madde düşünün" denilmiştir. Bu izaha göre, o şeyin tayin edilmesine (açıkca belirtilmesine) gerek yoktur. Çünkü bundan murad; "insanların bedenleri ölümlerinden sonra, senin farzedeceğin, öyle olduğunu sandığın bir madde haline gelse ve o madde de hayatı kabul etmekten son derece uzak olsa bile, bilesin ki Allah Teâlâ, ona hayat vermeye kâdirdir" manasıdır. Bu ayetten, bu mana kasdedildiğinde, o mahlûkun ne olduğunun açıkca söylenmesine gerek kalmaz. **İbn Abbas** (r.a), bununla ölümün kastedildiğini, yani "Sizin bedenleriniz, ölümün kendisi dahi olsa, Allah ona da hayat verir" denilmek istendiğini söylemiştir. Bil ki bu görüş, ayetteki bu tabirin mübalağa için söylenmiş olması ve mesela "Sen hayatın kendisi bile olsan, Allah seni öldürür; zenginliğin kendisi olsan bile, Allah seni fakirleştirir" sözleri gibi sayılması halinde güzel olur. İşte o zaman bu söz, mübalağa (manayı iyice anlatmak) için söylenmiş olur. Ama işin aslında, bu sözlerin hakiki manası imkânsızdır. Çünkü insanların bedenleri maddedir. Ölüm ise araz (sıfat)tır. Madde, vasıf olamaz. Bedenin, âraza (sıfata) dönüşmesi farzedilse bile, ölüm, hayatiyyeti kabul etmez. Çünkü iki zıddan birisinin, diğeri olması imkânsızdır. **Mücâhid**, ayetteki **ev halken** veya herhangi bir mahlûk kelimesi ile göklerin ve yerin kasdedildiğini söylemiştir.

İlkin Yaratan Diriltecektir

Cenâb-ı Allah sonra فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ *"O halde bizi kim geri çevirecek!" diyecekler. De ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan (diriltecektir)"* buyurmuştur. Bu, şu manayadır: Cenâb-ı Hak onlara, "ister taş, ister demir, isterse hayatiyyeti kabul etmesi bunlardan daha zor olan bir şey olunuz, bilin ki size yeniden hayat vermek mümkündür" deyince, onlar da buna karşı, "Bize o hayatı yeniden verecek kimdir?" dediklerinde, Hak Teâlâ, Hz. Peygamber'e *"ilk defa sizi yoktan var eden (diriltecektir)"* demesini emretmiştir. Yani, "Yeniden dirilme işi, Allah Teâlâ'nın bütün canlıların yaratıcısı olduğunu kabul etmeye dayanan, ikinci derece bir meseledir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz diyoruz ki: "O maddeler hayatı ve aklı kabul ederler. Alemin ilahı da, zâtı gereği kâdir ve âlimdir. Bu sebeple onun ne ilmi ne kudreti kesinlikle batıl olmaz, aciz kalmaz. Binâenaleyh ilk defa yaratmaya kâdir olanın, yeniden yaratmaya da kâdir olabilmesi gerekir. İşte bu doğru bir söz ve güçlü bir aklî delildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ *"O vakit sana başlarını sallayacaklar"* buyurmuştur. **Ferrâ** şöyle der: "Arapça'da bir kimse başını, aşağı-yukarı salladığında, أَنْغَضَ – يُنْغِضُ – إِنْغَاضاً denilir. Yine mazlum olan hakkında **nağad** tabiri kullanılır, zira o başını sallar." "**Ebu'l- Heysem** şöyle der. "Bir kimseye birşey haber verilip o da onu kabul etmediğini gösterir şekilde başını salladığında أَنْغَضَ رَأْسَهُ denilir." O halde ayetteki bu ifâde "Onlar, başlarını yalanlamakve söylenen bu şeyin, olmayacak bir iş 'olduğunu göstermek için başlarını sallarlar" demektir.

Sonra Hak Teâlâ وَيَقُولُونَ مَتَى هُوَ *"o ne zaman?" diyecekler"* buyurmuştur. Bil ki bu soru fâsittir. Çünkü onlar, bahsettiğimiz şüphelerinden ötürü haşrın ve neşrin (ahiretin) imkânsız olduğunu söyleyip, Allah Teâlâ da kesin ve aklî delil ile, onun aslında mümkün olduğunu beyan buyurunca, onların, *"Bu ne zaman olacak?"* demeleri, öncesi ile ilgisi olmayan bir söz olmuş olur. Çünkü aklî delil ile, bunun mümkün olduğu anlaşılınca, bunun mümkün olduğunu artık itiraf etmek gerekir. Ama bu, ne zaman bulunursa, bunu aklî yolla isbat etmek mümkün olmaz. Aksine bunu ancak naklî delil ile isbat mümkündür. Çünkü Allah Teâlâ o belli vakti (kıyameti) haber verirse, ancak o zaman o bilinir. Aksi halde, onu bilmek imkânsızdır.

Bil ki Allah Teâlâ, Kur'ân'da mahlûkatından hiç kimsenin o belli vakti bilemeyeceğini beyan ederek, *"Kıyametin vakti (ne zaman olacağının) bilgisi, Allah'ın katındadır"* (Lokman, 34); *"O'nun ilmi Rabbinin indindedir"* (A'raf, 187) ve *"De ki, "Kıyamet mutlaka kopacaktır. Onu nerede ise açıklayacaktım"* (Taha, 15) buyurmuştur. İşte busebeple,Cenâb-ı Hak burada قُلْ عَسى أَنْ يَكُونَ قَرِيباً *"De ki: "Belki de yakında (kopacaktır)"* demiştir. Müfessirler, Allah için kullanılan **asâ** (umulur ki, belki) fiilinin, "mutlaka" manasına kullanıldığını ve bu tabirin "O hiç şüphesiz yakındır" manasına olduğunu söylemişlerdir.

Eğer insanlar, "aradan altıyüz yıl geçmesine rağmen, henüz Kıyametten birşey yok iken, onun için nasıl "yakındır" denilebilir?" derlerse, biz deriz ki: "Geçen zaman, kalan zamandan çok olunca, kalan, az ve yakın olmuş olur."

Cenâb-ı Allah يَوْمَ يَدْعُوكُمْ *"(Allah'ın) sizi çağıracağı gün"* buyurmuştur. Bununla ilgili iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu, kâfirler için bir hitabtır. Bunun delili, bundan önceki bütün ifâdelerin kâfirlere yönelik hitab olmasıdır. Sonra diyoruz ki: "**Yevm**" kelimesi, "**kariben**"den bedel olarak, mansubtur ve mana, "Belki de öldükten sonra dirilme, O'nun sizi çağırdığı gün olacaktır. Bu çağırma da, **Hz. İsrâfil**'in sûr'a son üfleyişidir" şeklindedir. Bu tıpkı, *"O gün bir münâdi, yakın bir yerden nidâ edecek"* (Kâf, 41) ayetinde olduğu gibidir. Rivayete göre, **İsrafil** (a.s), "Ey çürümüş cesedler, ey çürümüş kemikler ve ey darmadağınık olmuş parçalar, Allah'ın kudreti, izni ve

yaratmasıyla, eskiden olduğunuz gibi olunuz!" diye nidâ edecek. Nitekim Allah Teâlâ, *"O gün, çağıran, görülmemiş bir şeye çağırır"* (Kamer, 6) buyurmuştur.

Bi Hamdihi Tabirinin İzahı

Hak Teâlâ, فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ *"Hemen onun emrine icabet edeceksiniz"* buyurmuştur. "**İsticâbe**", çağırana, çağırdığı, davet ettiği hususta uymak demektir ki bu, icâbettir. Fakat **istica'be**, icâbet etme isteğini gerektirir. O halde, **isticâbe**, icâbetten daha kuvvetli ve te'kidlidir. Ayette **bi hamdihi** buyurmuştur. **Said b. Cübeyr** şöyle der: "İnsanlar kabirlerinden çıkar, başlarına toprakları saçarak, "**Sübhaneke ve bihamdike**" derler ki, işte buradaki "hamd" budur." **Katâde** ise buna, "Allah'ı tanımak ve O'na itaatte bulunmak" manasını vermiştir. Bunu şöyle izah ederiz: "Onlar, Cenâb-ı Hakk'ı tesbih ve hamdetmeyi kabul edince, bu bir tanıma ve taat olur. Fakat bu taat, artık o gün onlara fayda vermez. İşte bundan ötürü müfessirler, "Hamdin fayda vermeyeceği bir zamanda onlar hamdettiler" demişlerdir. Me'ânî âlimleri ise, buna, "Hamdedici olduğunuz halde, hemen onun emrine icâbet edeceksiniz" manasını vermişlerdir. Bu tıpkı, "öfkeli olarak geldi" manasında, "Gazabı ile geldi" demek gibi ve "Beraberinde kılıcı olduğu halde" manasında, "Hükümdar kılıcı ile bindi" demek gibidir." **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Bi hamdihi**" kelimesi, fiilin fâilinden haldir, yani, "Hamdedici olduğunuz halde icabet edeceksiniz" demektir ki bu, onların öldükten sonra dirilişi kabul ettiklerini iyice gösterir. Bu tıpkı senin, bir kimseye, yapılması güç bir işi buyurarak, "Sen bunu, hamdedici ve şükredici olarak (seve seve) yaparsın" demen gibidir. Bu, "Sen, benim bu kadarla yetinmeme şükret" demektir. Binâenaleyh bu, tehdid sadedinde söylenmiş bir söz olur.

Allah Teâlâ sonra, وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا *"Sanacaksınız ki (dünyada) ancak pek az bir müddet kalmışsınız"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Cenâb-ı Hak bununla, sûra birinci nefha (üfürülüş) ile ikinci nefha arasındaki zamanı kastetmiştir. Çünkü bu esnada, onlardan azab kalkar. Bunun delili, Yâsîn Sûresi'ndeki, *(Onlar) "Bizi, uykumuzdan kim uyandırıp kaldırdı?" derler"* (Yâsîn, 52) ayetidir. Dolayısıyla onların, bunun çok kısa sürmüş olduğunu sanmaları, bu iki nefhâ arasındaki beklemeleri ile ilgilidir" demiştir. **Hasan el-Basrî**: "Bu, ba's (diriliş) vaktinin yaklaşmasıdır. Buna göre, "Sanki sen dünyada bulunmadın ve ahiretten hiç ayrılmadın" demektir ki bu, sadece dünyadaki bekleme (yaşama) müddeti ile ilgilidir" demiştir. Bununla onların, Kıyamet meydanında beklemeleri kastedilmiştir. Çünkü onların neticesi, cehenneme girme olunca, Kıyamet meydanında bekleme müddetlerini çok kısa görmüşlerdir.

İkinci Görüş: Kâfirlerle ilgili söz, ayetteki *"Belki de yakında!"* ifadesinde tamamlanmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Allah) sizi çağıracağı gün, hemen O'nun emrine icâbet edeceksiniz"* beyanına gelince bu, kâfirlere değil de mü'minlere yapılmış bir

hitabtır. Çünkü bu söz, mü'minlere uygun düşer. Çünkü onlar, Allah'ın emrine icabet eder, O'nun kendilerine olan ihsanına karşı, O'na hamdederler. Birinci görüş, meşhur olan görüştür, ikincisinin de bu manaya ihtimali olduğu açıktır.

★ ★
★

Nazik İfade Kullanmanın Önemi

وَقُل لِّعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۚ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنزَغُ بَيْنَهُمْ ۚ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنسَانِ عَدُوًّا
مُّبِينًا ﴿٥٣﴾ رَّبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ ۖ إِن يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِن يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ ۚ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ﴿٥٤﴾
وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَىٰ بَعْضٍ ۖ وَآتَيْنَا دَاوُودَ
زَبُورًا ﴿٥٥﴾

"(Mü'min) kullarıma söyle, en güzel ne ise, onu söylesinler. Çünkü şeytan, aralarına fesat sokar. Zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır. Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. Eğer dilerse size merhamet eder, yahut şayet dilerse azâblandırır. Biz seni onların üstüne bir vekil göndermedik. Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir. Biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kılmışızdır. Dâvud'a da Zebûr verdik"

(İsra, 53-55).

İbad'dan Buradaki Maksad

Bil ki, ayetteki قُل لِّعِبَادِي *"kullarıma söyle"* ifadesiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Bununla, mü'minler kastedilmiştir. Bu böyledir, zira Kur'ân'ın ayetlerinin çoğunda geçen "kullar" lafzı, mü'minlere has kılınmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O halde kullarımı müjdele. (O kullarım ki) onlar söze (dikkatle) kulak verirler de"* (Zümer, 17-18); *"Haydi gir kullarım içine"* (Fecr, 29) ve *"Bir pınardır ki ondan Allah'ın kulları içerler"* (İnsan, 7) buyurmuştur. Bunu iyice kavradığında, biz diyoruz ki, Allah Teâlâ, şirki geçersiz kılma hususunda yakın hüccet olan, *"De ki: "Allah ile beraber söyleyegeldiğiniz gibi, (başkaca) tanrılar da olsaydı, onlar Arş'ın sahibine elbet bir yol ararlardı"* (İsra, 42) beyanını ve Kıyametin doğruluğu hususunda kesin delil olan,

"Sen de, de ki: "Sizi ilk defa yaratmış olan diriltecektir" ifadesini getirince, bu ayette de, "Ey **Muhammed**, kullarıma de ki: Sizler, muhalif kimselere delil getirmek istediğinizde, o delilleri en güzel bir biçimde getirin ki, bu da, o delillerin, sövüp sayma, kınama vb. şeylerle birlikte bulunmamasıdır" buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et"* (Nahl, 125) ve *"ehl-i kitab ile de, ancak en güzel bir suretle mücadele edin"* (Ankebut, 46) ayetleridir. Bu böyledir, zira getirilen hüccete, şayet sövüp sayma, tenkit vb. herhangi bir şey karıştıracak olursanız, onlar da hiç şüphesiz aynısıyla size mukabelede bulunurlar. Böylece de, karşılıklı öfkeler artar, nefret doruk noktasına ulaşır ve maksadınız gerçekleşemez. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'dan başkasını çağıranlara sövmeyin. Sonra onlar da haddi aşarak cahillikle Allah'a söverler"* (En'âm, 108) buyurmuştur. Ama, hüccetler en güzel biçimde ve sövüp sayma, eziyyet verme vb.'den uzak olarak getirildiğinde, bu, kalblerde ve gönüllerde mükemmelen tesir icrâ eder ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ *"(Mü'min) kullarıma söyle: En güzel ne ise, onu söylesinler"* buyruğundan kastedilen budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, her iki tarafı da uzlaştırmak için, böyle bir metoddaki faydanın ne olduğuna dikkat çekerek, إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنزَغُ بَيْنَهُمْ *"Çünkü şeytan aralarına fesat sokar"* buyurmuştur. Yani, "Her ne zaman, deliller acı, sert olur ve çirkin sözlerle karışmış olursa bu, fitne çıkmasına bir sebep olur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا *"Zira şeytan insanın apaçık düşmanıdır"* buyurmuştur. Bu şu anlamdadır: İnsanla şeytan arasındaki düşmanlık ta eskilere dayanır. Nitekim Allah, şeytanın söylediğini nakletderek, *"Sonra andolsun, onların önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından kendilerine geleceğim"* (A'raf, 17); *"(O münafıkların hali de) şeytanın hali gibidir. Çünkü (şeytan) insana, "İnkâr et" der de, o inkâr edince, "ben hakikaten senden uzağım! Çünkü ben, alemlerin Rabbi olan Allah'dan korkarım" der!"* (Haşr, 16) ve *"o zaman şeytan onların yaptıklarını süslemiş ve şöyle demişti: "Bugün insanlardan size galebe edecek yoktur. Ben de sizin muhakkak yardımcınızım." Vakta ki iki ordu göründü, "Ben sizden katiyyen uzağım. Doğrusu ben sizin göremeyeceğinizi görüyorum. Ben Allah'dan korkarım elbet!"* (Enfâl, 48) buyurmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ إِن يَشَأْ يَرْحَمْكُمْ أَوْ إِن يَشَأْ يُعَذِّبْكُمْ *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. Eğer dilerse size merhamet eder, yahut şayet dilerse azablandırır"* buyurmuştur. Bil ki biz şu anda, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(Mü'min) kullarıma söyle"* buyruğu ile, mü'minlerin kastedilmiş olmasına göre konuşuyoruz. Böyle olması halinde, *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir"* ifadesi mü'minlere hitab olmuş olup, buna göre mânâ, "isterse o, size merhamet eder" şeklinde olur. Buradaki merhamet ve rahmet ile, mü'minlerin, Mekke kâfirlerinden ve onların eziyyetlerinden kurtarılmaları

kastedilmiştir. "İsterse Allah, size azâb eder" ifadesiyle de, "Onları size musallat kılarak azâb eder" manası kastedilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا *"Ey Muhammed, biz seni onların üstüne bir vekîl,* yani bir bekçi ve kefil olarak *göndermedik."* Binâenaleyh "Sen, davet etmene bak. Onların kâfir olmasından dolayı, sana, herhangi bir sorumluluk düşmez. Eğer Allah onların hidayetini dilerse, onları hidayete erdirir. Aksi halde hayır!" buyurmuştur.

İbad'dan Kâfirlerin Kasdedildiğini Söyleyenler

İkinci Görüş: Cenâb-ı Hakk'ın, *"kullarıma söyle"* buyruğuyla, kâfirler kastedilmiştir. Bu böyledir, zira bu ayetlerin maksadı, onları dine davettir. Binâenaleyh, onların kalblerinin, hak dini kabule yönlendirilmesi ve karakterlerinin de ona meyletmesine bir sebep olsun diye, böylesi yerlerde, onlara en güzel hitab ile hitab edilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Buna göre Allah Teâlâ sanki şöyle demek istemiştir: "Ey **Muhammed** benim kullarım olduklarını kabul eden o kullarıma de ki, "en güzel olanı söylesinler." Bu böyledir, zira biz, delillere ve beyânlara bakmadan önce, Allah Teâlâ'yı, bir olmak ve ortaklardan, zıtlardan uzak olmakla tavsif etmemizin, O'nun ortakları olduğunu ve zıdları bulunduğunu kabul etmemizden; öldükten sonra yeniden diriltmeye, haşre ve neşre muktedir olmakla tavsif etmemizin de, O'nu bütün bunlardan aciz olmakla tavsif etmemizden daha güzel olduğunu zarurî olarak bilmekteyiz. Cenâb-ı Hak onlara, taassup gösterip de sırf atalarının yoluna bağlanıp kalmalarının uygun olmayacağını bildirmiştir. Zira, bu gibi taassuba sevkeden, şeytandır. O şeytan ise, düşmandır. Binâenaleyh, onun sözüne iltifat edilmemesi gerekir.

Daha sonra da Cenâb-ı Hak onlara, "Rabbiniz sizi çok iyi bilendir. İsterse O, sizi iman etmeye, hidayete ve marifetullaha muvaffak kılmak suretiyle size merhamet eder. İsterse sizi, küfrünüz üzere öldürür de, böylece size azab eder. Ancak ne var ki sizler, benim meşîetimin ne olduğunu bilemiyorsunuz. Öyleyse, hak dini taleb etme hususunda gayret ve çaba gösterin ve ebedî mutluluklar ve de dâim hayırlardan mahrum olmamanız için de, batıllarda ve cehâlette ısrar etmeyin" demiştir.

Daha sonra da, **Hz. Muhammed**'e, *"Biz seni, onların üstüne bir vekil göndermedik"* buyurmuştur. Bu, "Bu işi onlara zorlaştırma; sözünde onlara sert davranma!" demektir ki, bütün bu ifadelerin maksadı, davet ederken davet esnasında onlara yumuşaklık göstermek ve onlara karşı merhamet ve nezaket hissini izhâr etmektir. Çünkü kalblere tesir eden, bu tür bir hareket tarzıdır ki, böylece bu maksadın gerçekleşmesine yardımcı olur.

55. Ayetteki Gizli İnsicamın İzahı

Allah Teâlâ daha sonra رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu, "Cenâb-ı Hakk bundan önce, *"Rabbiniz sizi çok iyi bilendir"* buyurunca, bundan sonra da, "O'nun ilmi, sadece size, sizin durumlarınızla sınırlı değildir. Tam aksine O'nun ilmi bütün mevcûdata ve mâdûmata, yerdekilere, göktekilere taalluk etmektedir. Böylece de herkesin durumunu ve onlara uygun gelen iyi ve kötü şeyleri bilir. İşte bundan dolayı, peygamberlerin bir kısmını diğerlerine üstün kılmış, **Mûsâ**'ya **Tevrât**'ı; **Dâvûd**'a **Zebûr**'u; **İsâ**'ya da **İncil**'i vermiştir. Binâenaleyh O'nun, **Muhammed**'e de **Kur'ân**'ı vermesi ve onu da, bütün mahlûkattan üstün kılması akıldan uzak görülecek bir şey değildir" manasında olmak üzere, *"Rabbin göklerde ve yerde olan kimseleri en iyi bilendir"* buyurmuştur" demektir.

Hz. Davud (a.s)'un Zikredilmesinin Hikmeti

Buna göre eğer, "Burada, özellikle **Hz. Dâvud**'un zikredilmesinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki:

Bu konuda birkaç izah yapılmıştır:

1) Allah Teâlâ, peygamberlerin bir kısmını bir kısmından üstün kıldığını belirtmiş, daha sonra da, *"Dâvûd'a da Zebûr verdik"* buyurmuştur. Bu, "**Dâvûd** büyük bir melik, hükümdar idi" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, daha önce zikretmiş olduğu o üstün kılma ve tafdil etmeden maksadın, mal ile değil de, ilim ve din cihetinden üstün kılmak olduğuna dikkat çekmek için, ona vermiş olduğu malı mülkü zikretmemiş aksine, ona vermiş olduğu kitaptan, **Zebûr**'dan bahsetmiştir.

2) Allah Teâlâ **Zebûr**'da, **Hz. Muhammed**'in, peygamberlerin sonuncusu; ümmetinin de, ümmetlerin en hayırlısı olduğunu zikretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Tevrat'tan sonra Zebûr'da da yazmışızdır ki, arza (ancak) salih kullarım mirasçı olur"* (Enbiya, 105) buyurmuştur ki, bu ayetin sonunda bahsedilen *"salih kullar"* ile, **Hz. Muhammed** ve O'nun ümmeti kastedilmiştir.

Buna göre şayet وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ (Enbiya, 105) ayetinde olduğu gibi, bu ayette de **Zebûr** kelimesi marife olmalı değil miydi? denilirse, biz deriz ki: Burada, bu kelimenin nekire olarak getirilmesi, onun durumunun yüceliğine delâlet eder. Çünkü **Zebûr**, "mezbûr-yazılmış" anlamındadır. Böylece bu kelime, "yazılmış kitap" anlamında olmuş olur. Binâenaleyh, onun bu ayette nekire olarak getirilmiş olmasının anlamı, onun, kitap olma bakımından mükemmel derecede olduğunu göstermek içindir.

3) Kureyş kâfirleri, bir şeyi inceleyen ve cedele yönelen kimseler değillerdi. Tam aksine onlar, ortaya bazı şüpheler atmak için yahudilere müracaat ediyor, yahudiler de onlara, "**Musa**'dan sonra ne bir peygamber; **Tevrât**'tan sonra da ne bir kitap söz konusu değildir" diyorlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **Zebûr**'u **Davûd**'a indirdiğini bildirmek suretiyle, onların bu sözlerini nakletmiştir. **Hamza**, bu kelimeyi, zâ'nın dammesiyle **(Zubûran)** şeklinde okumuştur ki, biz bunun izahını, Nisâ Sûresi'nin sonlarında (Ayet, 163) yapmıştık.

★ ★
★

Batıl Tanrıların Acizliği

قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلًا ﴿٥٦﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ
يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ ۚ إِنَّ عَذَابَ
رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا ﴿٥٧﴾

"De ki: "Allah'ı bırakıp boş yere söylediklerinizi çağırın. Onlar, sizden herhangi bir sıkıntı gideremiyecekleri gibi, değiştiremezler de. Onların taptıkları da, hangisi Rablerine daha yakın (olacak) diye, vesîle arıyorlar. O'nun rahmetini umuyorlar. O'nun azabından korkuyorlar. Çünkü, Rabbinin azabı korkunçtur"

(İsrâ, 56-57).

Bil ki, bu ayetlerin gayesi, müşriklere reddiyedir. Biz, daha önce müşriklerin, "Bizim, (doğrudan doğruya) Allah'a ibadetle meşgul olma liyâkatimiz yoktur. Bundan dolayı bizler, Allah'a yakın olan bazı kullarına ibadet ediyoruz ki, bunlar da meleklerdir" dediklerini; sonra da, taptıkları o meleklerin heykel ve sûretlerini yaparak, bu manada olmak üzere, onlara ibadet etmekle meşgul olduklarını söylemiştik. Allah Teâlâ'da, onların bu görüşlerinin bâtıl ve yanlış olduğuna bu ayeti delil getirerek, قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ *"De ki: "Allah'ı bırakıp boş yere söylediklerinizi çağırın"* buyurmuştur. Bu ayetteki, **ellezine** kelimesiyle "putlar" kastedilmemiştir. Çünkü Allah onları vasfederken, *"onların taptıkları da vesîle arıyorlar"* buyurmuştur. Halbuki, "vesîle arama işi", putlara kesinlikle uygun düşmez.

Putların Vesile Aramasının Manası

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Birtakım kimseler, meleklere

tapıyorlardı. İşte bu ayet, onlar hakkında nazil olmuştur. Yine bu ayetin, **Mesîh (İsa)** (a.s) ve **Uzeyr'e** tapanlar hakkında nazil olduğu söylendiği gibi, cinlerden birisine tapıp da, sonra da o cin müslüman olunca, o cine tapmaya hâlâ devam eden bir topluluk hakkında nazil olduğu da söylenilmiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demektedir: "Kur'ân-ı Kerim'de **zeame** fiili, kullanıldığı bütün yerlerde "yalan" anlamına gelir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların görüşlerinin bozuk olduğuna, ibadete müstehak olan ilahın, kendisine tapanlardan zararı giderip onlara faydalar ulaştırmaya muktedir olan bir varlık olması gerektiği ve onların taptıkları şeylerin, yani meleklerin, cinlerin **Mesîh** ve **Uzeyr'in** ise onlardan zararı gidermeye, fayda ulaştırmaya kâdir olamadıklarını ispatlayarak, onların ilah olmadıklarına kesinlikle hükmetmek gerektiğini bildirmiştir.

Melekler Fayda ve Zarar Veremez mi?

Bir kimse şöyle diyebilir: "Bu delil ancak, siz**ler**, meleklerin, zararları gidermeye ve faydaları da temin etmeye muktedir olamadıklarını delillerle isbat ettiğiniz zaman tamam olur. Binâenaleyh, delillerinizin tam ve eksiksiz bir delil olabilmesi için bunun böyle olduğuna dair deliliniz nedir?" Şayet siz**ler**, "Biz, o kâfirlerin, onlara yalvarıp yakardıklarını, ama isteklerinin bir türlü yerine gelmediğini görüyoruz" derseniz, biz buna karşılık, "Müslümanların da Allah'a yalvarıp yakardıklarını, ama isteklerinin birçok durumda karşılanmadığını görmekteyiz. Müslümanlar, zararı uzaklaştırma ve fayda sağlama işinin, meleklerden değil de Allah'dan olduğunu; kâfirler ise bunların meleklere ait olduğunu söylerler. Böyle olunca da delil tam sayılmaz?" deriz.

Cevap: Delil tam ve mükemmeldir; zira o kâfirler, meleklerin Allah'ın kulları olduğunu; meleklerin ve âlemin yaratıcısının ise, mutlaka, o melekten daha muktedir, daha güçlü ve daha mükemmel olduğunu da kabul ediyorlardı.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki: Allah'ın mükemmel bir kudrete sahip olduğu malumdur ve bu hususta aramızda ittifak vardır. Halbuki, o meleklerin kudretinin mükemmelliği malum olmadığı gibi bu konuda ittifak da yoktur. Tam aksine ittifak edilen husus, Allah'ın kudretine nisbetle onların kudretinin çok cüz'î ve önemsiz olduğudur. Durum böyle olunca da, Allah'a ibadetle meşgul olmak, o meleklere ibadetle meşgul olmaktan daha evlâ olmuş olur. Çünkü Allah'ın, ibadete müstehak olması malum bir husustur. Halbuki, meleklerin böyle olduğu ise, meçhuldür. Binâenaleyh, maluma sarılmak daha evlâ olur.

Ehl-i sünnet ve'l-cemaate mensup kelâm alimlerinin bu konuda izledikleri başka bir metod daha vardır ki, bu da şudur: Onlar, yoktan var edenin ve bir şeyi yokluktan varlık alemine çıkaranın, sadece Allah Teâlâ olduğuna dair aklî deliller getirirler. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Allah'tan başka, herhangi bir fayda ve zarar verenin

bulunmadığı kesinlik kazanmış olur. Dolayısıyle ibadete müstehak olanın sadece Allah Teâlâ olduğuna kesinlikle hükmetmek gerekir. Fakat ehl-i sünnetin bu metodu **Mutezile** için hasıl olmaz (onlar bundan mahrum kalırlar). Çünkü **Mutezile**, kulun, kendi fiillerini yarattığını kabul edince, onların, meleklerin öldürmeye, diriltmeye ve bir cismi yaratmaya kâdir olamayacaklarına istidlâlde bulunmaları imkânsız olur. Onlar böyle bir istidlâlde bulunamayınca, bu delil, onlar için hasıl olamaz. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, sizden herhangi bir sıkıntı gideremeyecekleri gibi, değiştiremezler de"* ifadesinin yerinde ve doğru olduğuna dair kati delil, ehl-i sünnetin yaptığı bu açıklamadır. **"Tahvîl"** bir durumdan başka bir duruma, başka bir yerden başka bir yere geçirmek demektir. Nitekim Arapça'da, **"Havvelehu fe tehavvele"** "O'nu tahvil etti, o da başka bir duruma geçti" denilir.

Batıl Tanrıların Allah'a Vesile Araması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ *"Onların taptıkları da, Rablerine vesile arıyorlar"* buyurmuştur.

Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

Birinci Görüş: Ferrâ şöyle der: **"Yed'ûne** ibadet eden kimselerin fiili; **yebteğûne** ise, ibâdet olunanların fiilidir. Buna göre mana, "ibadet olunan o kimseler, Rablerine bir vesile ve yol ararlar" şeklinde olur. Buna göre meleklerin, menfaatleri talep, zararları da giderme hususunda Allah'a başvurdukları, O'nun rahmetini umup azâbından da çekindikleri hususunda münakaşa bulunmamaktadır. Onlar, acziyyet ve ihtiyaç içinde bulunmakla vasfedilebilip, Allah Teâlâ da, her şeyden müstağnî ve bağımsız olup hiçbir şeye muhtaç olmayınca, O'na ibadet etmekle meşgul olmak daha evlâdır."

Buna göre onlar şayet: "Biz, meleklerin, Allah'ın rahmetine muhtaç olup, O'nun azâbından çekindiklerini kabul etmiyoruz" derlerse, biz deriz ki: "O meleklerin, ya zâtları gereği vâcibu'l-vücûd oldukları yahut da zâtları gereği mümkinu'l-vücud oldukları söylenebilir. Birincisi batıldır, olamaz; çünkü bütün kâfirler, meleklerin, Allah'ın kulları olup, O'na muhtaç olduklarını kabul edip itiraf etmektedirler. İkincisine gelince, bu, meleklerin gerek zâtları, gerekse kemâl sıfatları hususunda, Allah'a muhtaç olmalarını gerektirir. Binâenaleyh, Allah'a ibadet etmekle meşgul olmak, meleklere ibadet etmekle meşgul olmaktan daha evla olur."

İkinci Görüş: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onların taptıkları da"* ifadesiyle, Cenâb-ı Hakk'ın *"Andolsun ki biz, peygamberlerin kimini kiminden üstün kılmışızdır"* (İsra, 55) ayetinde bahsetmiş olduğu peygamberler kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu sözün daha önceki kısımla münasebeti şudur: "Makamları yüce olan o peygamberler, ancak Allah'a ibadet eder ve ancak O'na bir vesile ararlar. Binâenaleyh, sizin o peygamberlere uymanız ve onları kılavuz edinmeniz daha doğrudur. O halde sizler,

Allah'tan başkasına ibadet etmeyiniz." Bu görüşü benimseyenler, bu görüşün doğruluğuna şu şekilde istidlâl etmişlerdir: "Melekler, Allah'a isyan etmezler. Binâenaleyh, bundan dolayı da O'nun azabından çekinmezler. Böyleçe bu sözün, meleklere değil de peygamberlere uygun düşeceği sâbit olmuş olur."

Biz de deriz ki: Melekler, günah işlemeye yeltenmeleri halinde, Allah'ın azabından korkarlar ve çekinirler. Bunun böyle olduğunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bunlardan (o meleklerden) kim, "Tanrı o değil, benim" derse, onu cehennemle cezâlandırırız"* (Enbiyâ, 29) ayetidir.

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُورًا *"Çünkü, Rabbinin azabı korkunçtur"* buyruğuna gelince, bununla, "Rabbinin azabına yakışan, ondan sakınılmasıdır" manası kastedilmiştir. Öyle olduğu halde bazı kimseler, cehâletinden ötürü ondan sakınmıyor iseler, bu, o azâbı, "sakınılması gerekli ve zorunlu olmak"tan çıkarmaz.

★ ★
★

Azgın Diyarların Cezası

وَإِن مِّن قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا ۚ كَانَ ذَٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ﴿٥٨﴾

"Hiçbir memleket hariç olmamak üzere, ya biz onları Kıyamet gününden evvel helâk edecek, yahut şiddetli bir azab ile azablandıracağız. Bu, o kitapta (böylece) yazılıdır"
(İsra, 58).

Bil ki Allah Teâlâ, *"Çünkü, Rabbinin azâbı korkunçtur"* (İsra, 57) buyurunca, her beldenin, içinde onlar olduğunu da beyan buyurmuştur. Binâenaleyh onların durumlarının mutlaka, şu iki şeyden birisine, ya helâk edilmeye (öldürülmeye) yahut da azâb edilmeye varıp dayanması gerekir. **Mukatil** bu kimselerin iyi, salih olanlarının helâkinin ölümle; bozguncu olanlarının helakinin de azab ile olacağını söylemiştir. Ayetteki وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ *"Hiçbir memleket hariç olmamak üzere"* ifadesinden, kâfirlerin beldelerinin murad edildiği, böylece de orada iskân edenlerin cezalarının mutlaka şu iki şeyden birisi olması gerektiği de ileri sürülmüştür: Ya, tamamiyle köklerinin kazınması ki, işte bu ayette bahsedilen helâkten kastedilen manadır. Yahut da bunun dışında, meselâ onların ileri gelenlerinin öldürülmeleri ve müslümanların, onları esir,

mallarını ganimet olarak ele geçirmeleri ve onlardan cizye almaları vb. hükümranlıklar nev'inden olan şiddetli azab söz konusudur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hükmün mutlaka tahakkuk edecek olan bir hüküm olduğunu beyan ederek, كَانَ ذٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُوراً *"Bu o kitapta (böylece) yazılıdır"* buyurmuştur ki, bunun manası gayet açıktır.

★ ★
★

Mucize Göstermenin Hikmeti

وَمَا مَنَعَنَآ أَن نُّرْسِلَ بِالْآيَاتِ إِلَّآ أَن كَذَّبَ بِهَا الْأَوَّلُونَ ۚ وَآتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا ۚ وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا ﴿٥٩﴾ وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ ۗ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ ۚ وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا ﴿٦٠﴾

"Bizi ayetler göndermemizden alıkoyan, ancak evvelkilerin onları yalanlamış olmalarıdır. Biz, Semûd'a, gerçeği gösteren bir mucize olarak o deveyi verdik de, onlar bu sebeple zulmettiler. Halbuki biz ayetleri, ancak korkutmak için göndeririz. Sana, "Şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik, hatırla. (Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temâşayı ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı, biz ancak insanlara bir fitne yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor"

(İsra, 59-60).

Bil ki, Allah Teâlâ, müşriklerin görüşlerinin bozuk ve yanlış olduğuna dair delillerini getirip, peşinden de ilgili vaîdini zikredince, bunun peşinden nübüvvet meselesini zikretmiştir. Bu böyledir, zira Kureyş kâfirleri, Allah Teâlâ'nın da, *"O halde evvelkilere gönderildiği gibi, o da bize bir mucize getirsin"* (Enbiyâ, 5) dediklerini beyan ettiği gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'den büyük ve kâhir mucizeler getirmesini istemişlerdir. Bazı kimseler de, bununla onların, *"Biz dediler, sana katiyyen inanmayız. Ta ki bizim için şu yerden bir pınar akıtasın"* (İsra, 90) ifadeleriyle talep etmiş oldukları şey kastedilmiştir demişlerdir. **Said İbn Cübeyr**'den, müşriklerin şöyle dedikleri nakledilmiştir: "Sen, senden önce de birtakım peygamberlerin bulunduğunu ve

onların bazısının emrine rüzgârın verildiğini; bazılarının da ölüleri diriltiğini iddia ediyorsun. O halde sen de bize, bu tür mucizelerden getir." İşte, Cenâb-ı Hak o müşriklerin bu şüphelerine وَمَا مَنَعَنَا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيٰتِ اِلاَّ اَنْ كَذَّبَ بِهَا الْاَوَّلُونَ *"Bizi ayetler göndermekten alıkoyan, ancak evvelkilerin onları yalanlamış olmalarıdır"* buyurarak cevap vermiştir. Bu cevabın izahı hususunda da şu açıklamalar yapılabilir:

1) Bunun manası şudur: "Allah Teâlâ, o mucizeleri izhâr edip sonra da onlar, ona iman etmeyip tam aksine küfürlerinde ısrâr ettiklerinde, böylece onlar köklerini kazıyan bir azaba müstehak olmuş olurlar. Ancak ne var ki, bu ümmete, kökleri kazıyan bir azabın indirilmesi caiz değildir. Çünkü Allah Teâlâ, onların içinde ilerde iman edecek kimselerin bulunduğunu; yahut da onların çocuklarının iman edeceğini en iyi biçimde bilendir. İşte bundan dolayı Allah onların bu isteklerine icabet etmemiş ve bu ezici ve kahir mucizeyi de izhâr etmemiştir." **İbn Abbas** şunu rivayet etmiştir: "Mekkeliler Hz. Peygamber (s.a.s)'den **Safa Tepesi**'ni kendileri için altına dönüştürmesini ve arazileri ekebilmeleri ve işleyebilmeleri için, aradaki dağları da kaldırmasını istediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), bunu Allah'dan talep etti de, Cenâb-ı Hak, *"istersen bunu yaparım; ancak onların, yeniden küfre dönmeleri halinde de onları helâk ederim!"* dedi. Buna mukabil Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Hayır, ben bunu istemiyorum. Bilakis onlara merhamet et; mühlet ver"* buyurdu da, bunun üzerine işte bu ayet nazil oldu."

2) Bu, "Biz, bu tür mucizeler göstermiyoruz. Çünkü onları gören atalarınız, onlara iman etmediler. Siz de onları taklid ediyorsunuz. Binâenaleyh, onları görmeniz halinde, siz de onlara iman etmeyecekşiniz" manasındadır.

3) Bu, "sizden öncekiler, bu tür mucizeleri görüp müşahede ettiler, ama yine de onu yalanladılar. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, sizin de onları görmeniz halinde onları yalanlayacağınızı bilmiş ve anlamıştır. Binâenaleyh, (buna rağmen) bunları göstermek anlamsız bir iş olur. Hakîm olan Allah ise, abesle iştigâl etmez" manasındadır.

Semud'un Mucize Deveye Zulmetmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاٰتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا *"Biz, Semûd'a, gerçeği gösteren bir mucize olarak o deveyi verdik de onlar bu sebeple zulmettiler"* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: Bu, "onların talep ettikleri o mucize, tıpkı **Semûd kavmi**'ne verilen ayetin aynısıdır. Halbuki biz o mucizeyi **Semûd**'a çok net, açık ve seçik olarak verdik, ama onlar onu inkâr ettiler de, böylece de köklerini kazıyan bir azaba duçar oldular. O halde bunlar daha nasıl bunu, bir teklifte bulunmak ve arzularını Allah'a kabul ettirmeyi istemek suretiyle isteyebiliyorlar?" demektir.

İkinci Bahis: Ayetteki **mubsıre** tabiri iki şekilde izah edilmektedir:

a) **Ferrâ**, bu kelimenin manasının "aydınlatıcı olmak, gerçeği göstermek üzere"

şeklinde olduğunu, Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da وَالنَّهَارَ مُبْصِرَةً *"gündüzü ise ziyadâr olarak yaratandır"* (Yunus, 67) buyurduğunu söylemiştir.

b) Bu ifadenin manası, "ibretlerle dolu" şeklindedir. Yani, "ondan, onu düşünüp onu görebilecek kimseler için, kendisi vesilesiyle hakkı bulacağı ve kendisi sayesinde o peygamberin doğruluğuna istidlâl edeceği nice ibretler bulunmaktadır" demektir.

Üçüncü Bahis: Ayetteki فَظَلَمُوا بِهَا *"onlar, o mucizeyi yalanlamaları sebebiyle kendilerine zulmettiler"* demektir. **İbn Kuteybe** de bu ifadeye: "Onlar, onun Allah'tan olduğunu inkâr ettiler" manasını vermiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا *"Halbuki biz ayetleri, ancak korkutmak için göndeririz"* buyurmuştur. "Her mucizenin, mutlaka yalanlanması halinde, ya dünyevî ya da ahiret azabına dair bir korku ihtivâ ettiği" ileri sürülmüştür.

Mucize Korkutma İçin Olabilir mi?

İmdi şayet, "mucizeler göstermenin en büyük gayesi, onu izhâr eden kimsenin sıdkına delil getirilmesidir. Binâenaleyh, o mucizeleri izhâr etmenin gayesi nasıl korkutma manasına hasredilebilir?!" denilirse, biz deriz ki:

Bunun gayesi şudur: Peygamberlik iddiasında bulunan kimse, mucizesini izhâr edip, halk da, onun bir mucize izhar ettiğini duyduğunda, onlar o ayetin (mucizenin), mucize veya korkutucu bir şey olduğunu bilmezler. Ancak ne var ki onlar, sadece, onun bir mucize olduğunu kabul ederler. Onun bir mucize olduğu kabul edildiğinde, şayet onlar o hususta iyice düşünmez ve onunla, onu izhar eden peygamberin doğru söylediğine istidlâl etmezlerse, işte o zaman şiddetli bir cezayı hak etmiş olurlar ki, işte, onları o mucizeler hususunda tefekkür ve teemmüle sevkeden korku da budur. O halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki biz ayetleri, ancak korkutmak için göndeririz"* ayetinden murad edilen, işte bahsettiğimiz bu hususdur. Allah en iyisini bilendir.

Bil ki müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'den ezici ve kâhir mucizeler talep edip, Allah Teâlâ da, o mucizelerin gösterilmesinin onların yararına olmayacağını beyan edince, bu, o kâfirlerin bu hususta tenkîd etme cüretinde bulunmalarına ve o peygambere: "Sen, şayet Allah katından gönderilmiş gerçek bir peygamber olsaydın, **Hz. Musa** ve diğer peygamberlerin getirip izhâr ettiği gibi, sen de, senden istediğimiz o mucuzileri getirirdin" demelerine bir sebep olmuştur.

İşte bu noktada Allah, Hz. Peygamber'in kalbini takviye etti ve kendisinin yardımcı olacağını beyan ederek وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ *"Sana, "şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik, hatırla"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu, "O'nun hikmet ve kudreti, insanları çepeçevre sarmış ve kuşatmıştır. O halde, o insanlar, O'nun avucunda ve kudret elindedirler. Durum böyle

olduğuna göre, bu demektir ki onlar, herhangi bir şeye ancak, O'nun hüküm ve takdir etmesiyle kâdir olabilirler" demektir ki, bunun gaye ve maksadı da şudur: Allah Teâlâ, peygamberine sanki, "Sen, bizim risaletimizi tebliğ edip dinimizi ortaya koyuncaya kadar sana yardım edecek ve sana güç kuvvet vereceğiz'" demek istemiştir. **Hasan el-Basrî** de, (bunun manası) "Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah seni insanlardan koruyacaktır"* (Mâide, 67) ayetinde de buyurduğu gibi, onlarla, onların Hz. Peygamberi öldürmek istemeleri arasına girip, buna mani olmasıdır" demiştir.

Bu Ayette "Nâs"dan Mekkelilerin Kastedildiği

İkinci Görüş: Bu ifadedeki **nâs** "insanlar" sözüyle, Mekkeliler kastedilmiştir. Allah'ın onları kuşatması da, Allah Teâlâ'nın, Mekke'nin fethini mü'minlere nasib etmesi demektir. Buna göre mana, "Allah, onlara galib gelecek, onları ezecek ve senin devletini, onlara üstün getirecek" anlamında "Hani biz sana, Allah'ın Mekkelileri kuşattığı müjdesini vermiştik" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yakında o cemiyet bozulacak, onlar arkalarını dönüp kaçacaklardır"* (Kamer, 45) ve *"o küfredenlere de ki: "Yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. O, ne kötü yataktır"* (Âl-i İmran, 12) ayetidir. Cenâb-ı Hak, mazî sîğasıyla, *"İnsanları kuşattı"* buyurmuştur. Zira, Allah'ın olacağını haber verdiği her şey, olması zorunlu ve vâcib olunca, işte bu, bu açıdan, tıpkı olmuş bitmiş bir şey gibi olmuştur. İşte bundan dolayı da, *"insanları kuşatmıştır"* buyurmuştur. Rivayet edildiğine göre, **Bedir Günü**'nde iki ordu saf bağlayıp karşı karşıya geldiğinde, Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Hz. Ebu Bekir** ile beraber gölgeliğinde oturuyordu ve şöyle dua ediyordu: *"Allah'ım! Senden ahdini (yerine getirmeni) ve bana olan vaadini istiyorum."* Daha sonra, ashâbı teşvik etmek üzere, *" Yakında o cemiyyet bozulacak, onlar arkalarını dönüp kaçacaklardır"* (Kamer, 45) diyerek, üzerinde zırhı olduğu halde dışarı çıktı.

Cenâb-ı Hak daha sonra وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلاَّ فِتْنَةً لِلنَّاسِ *"(Geceleyin) sana gösterdiğimiz o temaşayı ...ancak insanlara bir fitne yaptık"* buyurmuştur. Bu ayette bahsedilen rüyanın ne demek olduğu hususunda bazı görüşler bulunmaktadır:

Bedir'de Öldürülecek Müşriklerin Rüyada Gösterilmesi

Birinci Görüş: Allah Teâlâ **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, uykusunda, Kureyş kâfirlerinin yıkılıp yere serilecekleri, öleceklerı yerleri gösterdi. Binâenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s) Bedir kuyusunun yanına gledığinde, *"Vallahi, sanki ben şu anda müşriklerin düşüp öleceklerı yerleri görüyor gibiyim"* dedi, sonra da, *"Şu, falancanın; şurası da filancanın düşüp öleceği yerlerdir"* demeye başladı. Kureyş bunu duyunca, Onun bu rüyasını alay konusu ettiler ve Hz. Peygamber (s.a.s)'den bu tehdidini hemen yerine getirmesini istediler.

Kâbe'ye Girmenin Rüyada Gösterilmesi

İkinci Görüş: Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kendisinin Mekke'ye girdiğini gördüğü rüya kastedilmiştir. Hz. Peygamber, ashabına bunu haber verdi. **Hudeybiye Yılı**'nda, müslümanlar Kâbe'ye girmekten engellenince, bu, bazı kimselerin fitneye (şüpheye) düşmelerine sebep oldu. **Hz. Ömer, Ebu Bekir** (r.a)'e "Allah'ın Rasulü bize, Beytullah'a gireceğimizi, onu tavaf edeceğimizi söylememiş miydi?" deyince **Hz. Ebu Bekir**: "O, bizim bunu bu sene yapacağımızı söylemedi. Biz bunu başka sene de yapabiliriz" dedi. Ertesi yıl gelince, Hz. Peygamber Mekke'ye girdi ve Cenâb-ı Allah, *"Andolsun ki Allah, Rasulünün gördüğü rüyanın hak olduğunu doğrulamıştır"* (Fetih, 27) ayetini indirdi.

Alimler bu iki görüşe karşı çıkarak "Bu sûre Mekkî'dir, o iki hadise ise Medine döneminde vukûbulmuştur" demişlerdir. Bu itiraz da zayıftır. Çünkü evet bu iki hadise Medenî'dir ama, Hz. Peygamber'in bu iki hadiseyi rüyasında görmesinin Mekke'de iken olması uzak bir ihtimal değildir.

Emevilerin Sultanının Rüyada Gösterilmesi

Üçüncü Görüş: Sa'id b. el-Müseyyeb şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.s), rüyasında minberi üzerine, Ümeyyeoğullarının (Emevîlerin) tıpkı bir maymunun atlayıp oturduğu gibi, atlayıp oturduklarını gördü ve bu onu üzdü." **Atâ**'nın rivayetine göre bu, **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Yukarıda ileri sürülen müşkil, bunda da söz konusudur. "Çünkü ayet Mekkî'dir ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Mekke'de iken bir minberi yoktu." Bu probleme şu şekilde cevap verilebilir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke'de iken, kendisinin Medine'de bir minberinin olacağı ve bilahere bunu Emevîlerin devralacağı kendisine rüyada gösterilmiş olabilir, bu ihtimal akıldan uzak değildir."

Mirac Gecesinin İmtihan Olması

Dördüncü Görüş: Bu, müfessirlerin çoğunun tercih ettiği ve en doğru olan görüştür. Buna göre, ayette bahsedilen rüya ile, Allah Teâlâ'nın İsrâ (Mirac) gecesi, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gösterdiği şeylerdir. Alimler, buradaki "**rü'yâ**" kelimesinin manası hususunda değişik şeyler söylemişlerdir. Ekserisine göre, Arapça bakımından, rü'yet ile rüya arasında bir fark yoktur. Nitekim, رَأَيْتُ بِعَيْنِي رُؤْيَةً وَرُؤْيَا denilir. Bazı kimseler de bunun, İsrâ hâdisesinin uykuda gerçekleştiğine delalet ettiğini söylemişlerdir ki, bu görüş, sûrenin başında da izah ettiğimiz gibi, zayıf ve yanlıştır.

Allah Teâlâ, إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ *"Ancak insanlara bir fitne yaptık"* buyurmuştur ki bu, "Hz. Peygamber (s.a.s), kâfirlere İsrâ hâdisesini anlatınca, O'nu yalanladılar ve

hatta iman etmiş olanlardan çoğu küfre düştüler. İhlaslı olanların ise, imanları arttı. İşte bundan dolayı bu, bir imtihan oldu.

Mel'ûn Ağaç

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ *"ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı.."* buyurmuştur. Bu ifadede bir takdim-tehir söz konusu olup, takdiri "sana gösterdiğimiz o rüyayı ve Kur'ân'da lanet edilen ağacı biz, ancak insanlara bir fitne yaptık" şeklindedir. Bunun, "Kur'ân'da lanet edilen ağaç da böyledir" manasında olduğu da söylenmiştir. Alimler, bu ağacın hangi ağaç olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Birinci Görüş: Ekserisi, bunun Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz o zakkum ağacı günaha düşkün olanın yemeğidir"* (Duhan, 43-44) ayetinde bahsettiği zakkum ağacıdır. Bu ağacın zikredilmesindeki imtihan şu iki açıdan olabilir:

1) **Ebu Cehil** şöyle demişti: "Arkadaşınız **(Muhammed)**, cehennem ateşinin, *"Onun yakıtı taşlar ve insanlardır"* (Bakara, 24) diyerek, taşları bile yaktığını iddia ediyor, sonra kalkıp o cehennemin içinde bir ağacın yeşerdiğini söylüyor. Halbuki ateş, ağacı yer, yakar bitirir. Öyle ise o cehennemde nasıl o ağaç yeşerebilir?"

2) **İbn'z-Zibe'râ** şöyle der: Bizim bildiğimize göre **zakkum**, hurma veya kaymak demektir. Bir şeyi lokmalamak hakkında da, **tezakkamû** derler. İşte onlar cehennemde bir ağacın olmasına şaştıkları için, Allah Teâlâ *"Hakikaten biz o (zakkum ağacını) zalimler için bir fitne yaptık"* (Saffat, 63) ayetini indirmiştir.

Kur'ân'da Bu Ağaç Lânetli midir?

Şayet, "Kur'ân'da, bu ağacın lanetli olduğundan bahsedilmemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bundan murad, onu yiyen kâfirlerin mel'un olmalarıdır.

2) Araplar, hoşlarına gitmeyen ve zararlı olan her yiyeceğe "mel'ûn" derler.

3) Arapça'da "**lanet**" uzaklaştırmak demektir. Binâenaleyh Kur'ân'da lanetli olan bu ağaç, bütün iyi sıfat ve özelliklerden uzak olduğu için bu adı almıştır.

Mervan'ın Soyu Hakkında

İkinci Görüş: İbn Abbas (r.a) şöyle der: "Burada bahsedilen ağaç ile, Ümeyyeoğulları, yani **Hakem b. Ebi'l-Asoğulları** (soyu) kastedilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) rüyasında, minberini **Mervan'ın** oğullarının birbirinden

devraldıklarını görmüştü. O, bu rüyasını **Hz. Ebu Bekir** ile **Hz. Ömer**'e evinde onlarla başbaşa iken anlatmıştı. Biribirlerinden ayrıldıklarında, Hz. Peygamber (s.a.s) **Hakem b. Ebi'l-As**'ın rüyasını aynen anlattığını duydu ve buna çok sinirlendi. Bu sırrını **Hz. Ömer** (r.a)'in ifşâ ettiği ithamında bulundu. Sonra da **Hakem**'in kendilerini gizlice dinlediği ortaya çıktı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), onu sürdü." **Vâhidî** şöyle der: "Bu hadise Medine'de cereyan etmiştir, sûre ise Mekkî'dir. Binâenaleyh böyle bir tefsir, ancak bu ayetin Medenî olduğunu söylemekle mümkündür. Ama hiç kimse bu ayetin Medine'de nâzil olduğunu söylememiştir." Bu görüşü, **Hz. Âişe** (r.anha)'nin **Mervan**'a, "Allah, sen baban (**Hakem**'in) sulbünde iken, babana lanet etti. Sen de, Allah'ın lanet ettiği kimsenin bir parçasısın" demiş olması da te'kid eder.

Üçüncü Görüş: Kur'ân'da lanet edilen bu ağaç ile, yahudiler kastedilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Benî İsrâil'den kâfir olanlar lanetlendi"* (Maide, 78) buyurmuştur. Buna göre şayet birisi, "Müşrikler, Hz. Peygamber (s.a.s)'den kesin ve kuvvetli mucizeler getirmesini isteyince, Allah Teâlâ da, "onların getirilmesinde size bir fayda yok. Çünkü eğer onlar gösterilir de, siz iman etmezseniz, kökünüzü kazıyacak bir azab indiririm" diye cevap vermiştir. Halbuki bu doğru değildir. Bu sözün, insanlar için bir fitne olan o rüyanın ve ağacın zikredilmesi ile ilgisi nedir?" derse, deriz ki: İfadenin manası şöyledir: Sanki, "onlar bu mucizeleri isteyip, sonra da sen o mucizeleri göstermeyince, bunların gösterilmeyişi, senin nübüvvet iddianda doğru olmadığın hususunda onlar için bir şüphe olmuştur." Fakat bu şüphe, senin işini zayıflatmaz ve durumunun zayıflamasına sebep olmaz. Baksana, rüyadan bahsedilmesi, o kâfirlerin kalblerine büyük bir şüphe düşmesine sebep oldu. Fakat o kuvvetli şüphe bile, senin risaletin hususunda bir zayıflığa ve senin etrafında ehl-i hakkın toplanmasında bir gevşemeye yol açmadı. İşte aynen bunun gibi, mucizelerin gösterilmemesi sebebiyle meydana gelen bu şüphe de, senin durumunda bir gevşemeye ve senin risaletin hususunda bir zayıflığa sebep olmaz.

Mucizeden İstifade Edemeyen Kâfirler

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا *"Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor"* buyurmuştur. Bu cümlenin maksadı Allah Teâlâ'nin, onların istedikleri o mucizeleri vermemesindeki bir başka sebebin zikredilmesidir. Çünkü o kâfirler, dünya ve âhiret korkuları ile ve zakkum ağacı ile korkutulduklarında, bu korkutma ancak onların azgınlık ve taşkınlıklarını artırmıştır. Bu da, onların kalblerinin kararıp katılaştığına ve artık iyice azgınlık-taşkınlık içine battıklarına delalet eder. Durum böyle olunca da, Allah Teâlâ, onların istedikleri mucizeleri, onlara verse bile, onlar bundan istifade edemezler ve bu onların cehâlet ve inâdda kalmalarını artırır. Durum böyle olunca da, hikmet-i ilâhiyye gereği onlara, istedikleri o ayet ve mucizeleri göstermemesi gerekmiştir. Allah en iyi bilendir.

Melekler Adem'e Secde Ettiği Halde İblis Etmedi

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَٰٓئِكَةِ ٱسْجُدُوا۟ لِـَٔادَمَ فَسَجَدُوٓا۟ إِلَّآ إِبْلِيسَ ۖ قَالَ ءَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا ﴿٦١﴾
قَالَ أَرَءَيْتَكَ هَٰذَا ٱلَّذِى كَرَّمْتَ عَلَىَّ لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَىٰ يَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُۥٓ إِلَّا قَلِيلًا ﴿٦٢﴾
قَالَ ٱذْهَبْ فَمَن تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَآؤُكُمْ جَزَآءً مَّوْفُورًا ﴿٦٣﴾

"Hani biz meleklere, "Adem için secde edin" demiştik. Onlar da secde etmişlerdi, ama İblis etmemişti, "Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?" dedi. (Yine) dedi ki: "Benden şerefli kıldığın bu da kim ki, bana haber ver. Eğer beni Kıyamet gününe kadar geciktirirsen, andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesnâ olmak üzere, mutlaka kendime bağlarım." Allah da, "Defol git! Artık onlardan kim sana uyarsa, şüphesiz cehennem hepinizin bir cezasıdır, tastamam bir ceza!"

(İsrâ, 61-63).

Bu ayetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE
Önceki Kısımla Münasebet

Bu ayetlerin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılır:

1) Bil ki Allah Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kavminden ve zamanındakilerden ötürü büyük bir sıkıntı içinde olduğunu zikredince, bütün peygamberlerin, kendi zamanlarında yaşayan insanlardan dolayı aynı durumda olduklarını beyan etmiştir. Baksana, peygamberlerin ilki **Hz. Adem** (a.s)'dir. Buna rağmen o, **İblis**'den dolayı büyük bir sıkıntı içine düşmüştür.

2) Kureyş kâfirleri şu iki şeyden, yani kibir ve hasedlerinden ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) ile çekişip inadlaşmış ve ondan o bâtıl isteklerde bulunmuşlardır. Kibirleri, onları Hz. Peygamber (s.a.s)'e boyun eğmekten alıkoymuş; hasedleri de, Cenâb-ı Hakk'ın bu peygamberine verdiği nübüvvete ve yüce makama hased etmeye sevketmiştir. İşte bu sebeple, Allah Teâlâ, İblis'i imandan çıkıp küfre düşmeye sevkeden sebebin, bu iki şey, yani kibir ile hased olduğunu beyan etmiştir. Binâenaleyh bu iki şey, insanlar için eskiden beri mevcut olan büyük bir belâ ve sıkıntıdır.

3) Allah Teâlâ, onlar hakkında, *"Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor"* (İsrâ, 60) buyurunca, bu taşkınlığın sebebini beyan etmiştir. Bu da İblis'in, *"Andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesnâ olmak üzere, mutlaka*

kendime bağlarım" şeklindeki sözüdür. İşte Cenâb-ı Hak, burada bu maksatla **Adem ve İblis kıssası**nı zikretmiştir. Bu ayetlerin, kendinden öncekilerle münasebetleri hususunda söylenecek söz budur.

İKİNCİ MESELE
Hz. Adem-İblis Kıssasının Geçtiği Sureler

Bil ki Cenâb-ı Hak, bu kıssayı şu yedi sûrede zikretmiştir: Bakara, A'raf, Hicr, İsrâ, Kehf, Tâhâ ve Sâd... Bu hususdaki ayrıntılı izahımız, Bakara, A'raf ve Hicr Sûrelerinde geçmişti. Binâenaleyh tekrara gerek yok. Ama bazı meseleleri dile getirmenin bir sakıncası yok.

Ayetle İlgili Bazı Başka Meseleler

BİRİNCİ MESELE
Secde Emrinin Muhatapları

Alimler, **Hz. Adem**'e secde ile emredilenlerin bütün melekler mi, yoksa sadece yeryüzü melekleri mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. "Melekler" kelimesinin zâhiri umûm ifade etmektedir. Fakat A'raf Sûresi'nin sonunda Cenâb-ı Hak, göklerdeki melekleri vasfederken (anlatırken) buyurduğu, *"Sadece o (Allah'a) secde ederler"* (A'raf, 206) ayeti, gökteki meleklerin, bu umûmî ifâdenin dışında kabul edilmesini gerektirir.

İKİNCİ MESELE
Bu Secdenin Keyfiyeti

Ayetteki "secde" ile; alınları yere koyma şeklindeki secde mi, yoksa saygı gösterme manası mı kastedilmiştir. Birinci manaya göre, **Adem**'e secde edilmiştir. Bir diğer izaha göre şöyle de denilebilir: "Aslında secde edilen Allah idi. **Hz. Adem** bu secdenin kıblesi oldu."

ÜÇÜNCÜ MESELE

İblis meleklerden midir değil midir? Eğer o meleklerden değilse, meleklere verilen secde emri, onu nasıl içine alır?

DÖRDÜNCÜ MESELE

İblis, tâ baştan beri mi kâfirdi, yoksa o anda (secde etmeyi reddettiği zaman) kâfir olduğu mu söylenebilir?

BEŞİNCİ MESELE

Melekler, **Hz. Âdem**'e, o tam hayatiyet kazandığı anda mı, yoksa daha sonra mı secde ettiler?

ALTINCI MESELE

İblis'in secde etmekten imtinâ etme hususunda ileri sürdüğü gerekçesi, *"Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?"* şeklindeki sözü müdür, yoksa başka birşey midir?

YEDİNCİ MESELE Bu ayetler, **İblis**'in Rab Teâlâ'yı tanıyıp kabul ettiğine delâlet etmektedir. Fakat o yine de, kibri ve hasedi yüzünden küfre düşmüştür. Bazıları bunu kabul etmeyerek, onun Allah'ı tanımayıp, O'na asla inanmadığını söylemişlerdir.

SEKİZİNCİ MESELE Allah'ın **İblis**'e mühlet ve fırsat vermesinin, onu, vesvesesi ile insanlara musallat kılmasındaki hikmetinin sebebi nedir?

Ayetin Tefsirine Dönüş

Şimdi ayetin tefsirine dönüyor ve diyoruz ki: Allah Teâlâ bu ayette, **İblis**'in bir çeşit amelini (davranışını) ve iki şekildeki sözünü bize haber vermiştir. O ameli, **Hz. Adem**'e secde etmemesidir. Bu, ayette *"Onlar da secde etmişlerdi, ama İblis etmemişti"* ifadesi ile anlatılan şeydir. O iki sözünden birincisi, *"Ben, bir çamur olarak yarattığın kişiye secde eder miyim?"* ifadesidir. Bu cümledeki istifham, istifham-ı inkârî olup, manası "Benim yaratıldığım asîl madde, **Âdem**'inkinden daha şerefli ve kıymetlidir. Öyle ise benim, ondan daha kıymetli ve şerefli olmam gerekir. Daha kıymetli olanın, daha düşük olana secde etmesinin emredilmesi, aklen çirkin bir iştir" şeklindedir. Onun ikinci sözü, *"Benden şerefli kıldığın bu da kim ki, bana haber ver"* ifadesidir.

Zeccâc bundaki أَرَأَيْتَكَ tabirinin "Bana haber ver" manasında olduğunu söylemiştir. Bu tabirin tefsiri hususunda, En'am Sûresi'nde uzun açıklamalar yapmıştık.

Hz. Adem'in Şerefi

Ayetteki, هٰذَا الَّذِى كَرَّمْتَ عَلَىَّ ifadesi ile ilgili şu izahlar yapılır:

1) Bu, "Bana üstün kıldığın bu kimseden, bana bahset. Onu, bana niçin üstün kıldın. Halbuki ben ondan daha hayırlıyım" demektir. Fakat bütün bu diğer ifadeler, ayetten anlaşıldığı için, bu kısa cümle ile yetinilmiştir.

2) Bu ifâdenin başındaki, "*Bu*" lafzının, başından harf-i istifham hazfedilmiş bir mübteda, **ellezî** ism-i mevsûlünün de sıla cümlesi ile birlikte onun haberi olması da muhtemeldir. Buna göre ayetin takdiri, "Söyle bakalım: Bu mudur benden üstün kıldığın varlık!" şeklindedir. Bu, küçük ve hakir görme üslubunda söylenmiş bir sözdür. Bundaki istifhâm harfi, **era'eyteke** (Bana haber ver) ifadesinin başında istifham bulunduğu için, hazfedilmiş ve tekrarına gerek kalmamıştır.

3) Bunun, *"Bana haber ver"* ifadesinin mef'ûlü olmasıdır. Çünkü bu **era'eyteke** tabirindeki kâf, sırf hitab için gelmiş olup, irâbta mahalli yoktur. Buna göre, şeytan

sanki taaccüb ve yadırgama üslûbunda, "Şayet onu görseydin ve bilseydin, bana üstün ve şerefli tutmaman gerekirdi!" manasında, "Bana üstün kıldığını gördün mü, tanıdın mı?" demiştir. İşte bu, ifadenin esas manası budur.

Şeytanın Mühlet İstemesi

Cenâb-ı Hak, sonra şeytanı لَئِنْ أَخَّرْتَنِ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَٰمَةِ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُۥٓ إِلَّا قَلِيلًا *"Eğer bana Kıyamet gününe kadar mühlet verirsen, andolsun ki onun zürriyetini, pek azı müstesnâ olmak üzere, mutlaka kendime bağlarım"* dediğini nakletmiştir. Bu ifade hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci Bahis: İbn Kesir bu kelimeyi, hem vasıl hem vakıf halinde, yâ harfini belirtmek suretiyle لَئِنْ أَخَّرْتَنِي şeklinde; **Âsım, İbn Âmir, Hamza** ve **Kisâî**, yâ'yı hazfederek, لَئِنْ أَخَّرْتَنِ şeklinde; **Ebû Amr** ise, sadece vasıl (geçiş) halinde, yâ harfini belirterek okumuştur.

"Le Ehtenikenne" Kelimesinin İzahı

İkinci Bahis: Le Ehtenikenne kelimesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bunun manası, "Tamamıyla, külliyyen almak" manasına gelir. Nitekim Arapça'da, birisinin malını, en küçük parçasına kadar araştırıp alan kimse için, اِحْتَنَكَ فُلَانٌ مَا عِنْدَ فُلَانٍ مِنْ مَالٍ "Falanca, falancanın yanındaki (elindeki) malın hepsini aldı" denilir. Yine çekirgeler ekini tamamen yediği zaman, اِحْتَنَكَ الْجَرَادُ الزَّرْعَ denilir.

2) Bu, Arapların, hayvanın alt çenesine, insanın onu güdeceği bir yular bağlandığı zaman, حَنَكَ الدَّابَّةَ – يَحْنِكُهَا (Hayvanı yularladı) deyiminden alınmıştır. **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Bu, "**hanek**" (ağız içinin altı ve üstü) kelimesinden, iftial vezninde bir fiildir. Buna göre şeytanlar aynen süvarinin, gem vasıtasıyla ata sahip olması gibi, insanlara sahip oluyorlardı. Birinci görüşe göre ayetin manası, "iğvâ ve tahrik ederek, onların kökünü kazıyacağım" şeklinde; ikinci görüşe göre de, "Nasıl hayvan gem ile güdülüp idare ediliyorsa, ben de insanları öyle güdüp, günahlara sevkedeceğim" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İğvadan İstisna Edilenler

Ayetteki, *"pek azı müstesna"* ifadesi ile, *"Benim kullarımın üzerinde senin hiçbir tahakkümün yoktur"* (Hicr, 42) ayetinde anlatılan kimseler kastedilmiştir. Buna göre eğer, "İblis, Âdem'in zürriyeti hakkında nasıl böyle doğru bir zan ve tahminde bulunabilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu konuda birkaç izah söz konusudur:

1) **İblis**, meleklerin, *"O (yeryüzünde) bozgunculuk edecek, kanlar dökecek*

kimseler mi yaratacaksın" (Bakara, 30) dediğini duymuş ve böylece bu hallerin meydana geleceğini öğrenmişti.

2) **İblis, Âdem**'e vesvese vermiş ve onda bir azim, bir kararlılık hali görememiştir. Binâenaleyh bu ifadenin zahiri de, azmin zayıflığı hususunda, evlâdlarının da **Hz. Âdem** gibi olduğunu ifade eder.

3) **İblis**, onun behîmi ve şehevî, parçalayıcı ve gazabî, vehmî ve şeytanî, aklî ve melekî kuvvetlerden mürekkeb olduğunu bilmiş ve yine ilk üç kuvvetin, yani şehvet, gazab ve vehim kuvvetlerinin, yaratılışın başlangıcında baskın ve üstün kuvvetler olduğunu, aklî kuvvetin ise ancak sonra kemâle erdiğini anlamıştır. Durum böyle olunca, **İblis**'in söylediği şey, zarfî olarak söz konusu olur.

Allah'ın Şeytanı Kovması

Bil ki Cenâb-ı Hak **İblis**'in bu sözünü naklettikten sonra, kendisinin de ona, اِذْهَبْ *"Defol git"* dediğini bildirmiştir. Bu, "gelme"nin zıddı olan "gitmek" manasına değildir. Bu, "seçtiğin ve tercih ettiğin şeyi git yap" demektir. Bu sözden murad, oradan çekilme ve onu bu işiyle başbaşa bırakmak manasıdır.

Cenâb-ı Allah sonra فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُوراً *"Artık onlardan kim sana uyarsa, şüphesiz cehennem hepinizin bir cezasıdır, tastamam bir ceza"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, **Musâ** (a.s)'nın **Samirî**'ye söylediği şu sözüdür: *"Haydî (defol) git. Senin hayatın boyunca, nasîbin "Bana dokunmayın" demendir"* (Tâhâ, 97). Buna göre eğer, "buradaki zamir daha önceki *"Kim sana uyarsa"* ifadesine râcî olduğuna göre, bunun "Muhakkak ki cehennem onların bir cezasıdır" denilmesi daha uygun olmaz mıydı?" denilirse, biz deriz ki: Bu konuda birkaç izah şekli vardır:

1) Bunun manası, "Şüphe yok ki cehennem onların ve sizin bir cezanızdır" şeklindedir. Burada muhatab zamiri, gaib zamirine baskın çıkmış ve bundan dolayı burada, *"hepinizin bir cezasıdır"* denilmiştir.

2) Bu hitabın, "iltifat" uslûbu ile, gâib olan kimseler hakkında olması caizdir.

3) Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim kötü adet ortaya korsa, o yaptığının ve Kıyamet gününe kadar o adet ile amel edenlerin günahı onun üzerinedir."*[61] Binâenaleyh her günahların işlenişinde, onu işleyenin günahının bir misli de **İblis**'e yazılır. Bütün günahların temelinde **İblis** bulunduğu için, buradaki tehdide muhatab olan da **İblis** olmuş olur. Cenâb-ı Hak sonra, جَزَاءً مَوْفُوراً *"Tastamam bir ceza"* buyurdu. "**Mevfûr**" lafzının fiili, bazan lazım, bazan müteaddi olarak kullanılır. Nitekim Arapça'da müteaddi olarak, وَفَرْتُهُ – أَفِرُهُ (Onu çoğalttım, bollaştırdım); وَفْراً ve وَفْرَةً (bollaşma) ve "**mevfûr**" (bol) **mûfer** (bol kılınmış) şeklinde kullanılır. Nitekim **Züheyr** وَمَنْ يَجْعَلِ الْمَعْرُوفَ مِنْ دُونِ عِرْضِهِ – يَفِرْهُ

61) **Dârimî**, Mukaddime 44; İbn Mace, Mukaddime 14; Ahmed, 4/382.

وَمَنْ لَاتَّقِي الشَّتْمَ يُشْتَمِ *"Kim ki, namusunu, haysiyetini korumak için iyilik yaparsa, onu tam olarak korur. Kim de sövülmekten çekinmezse, sövülür."* Fiilin lâzım olarak kullanılması da, bir kimsenin وَفَرَ الْمَالُ – يَفِرُ وَفُوراً – وَافِرٌ (Mal çoğaldı, çok oldu) sözünde olduğu gibidir. Birinci takdire göre mana "Bu, çoğaltılmış bir cezadır" şeklinde; ikinci takdire göre, "Bu, çok olan bir cezadır" şeklinde olur. Buradaki "**cezâen**" tabiri, mef'ûl-ü mutlak olarak mansubtur.

★ ★
★

Şeytanın İnsanları Aldatması

وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُم بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدْهُمْ ۚ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا ﴿٦٤﴾ إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ ۚ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ وَكِيلًا ﴿٦٥﴾

"Onların içinden, gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat. Onlara karşı suvârilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar. Mallarına ve evlâdlarına ortak ol. Onlara vaadet." Şeytan, onlara bir aldatıştan başka ne vaadeder? "Benim gerçek kullarım var ya, senin onlar üzerinde hiçbir hakimiyetin yoktur. (Onlara) vekil olarak Rabbin yeter"

(İsra, 64-65).

Bil ki **İblis**, âdemoğullarını kendisine bağlamak için, Allah'tan, Kıyamete kadar mühmet vermesini isteyince, Allah Teâlâ ona şunları söyledi:

1) *"Defol git..."* Bu, "Ben, sana bu müddet için mühlet verdim" demektir.

2) وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُم بِصَوْتِكَ *"Onların içinden, gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat"* ifadesi. Arapça'da, "korku onu yerinden oynattı, kökünden söktü, kuş gibi uçurdu" manasında أَزَّهُ الْخَوْفُ وَاسْتَفَزَّهُ denilir. Şeytanın sesi, onun insanları Allah'a isyana, günaha davet etmesi, vesvese vermesidir. Bunun, şeytanın şarkısı, oyun ve eğlencesi demek olduğu da söylenmiştir. Ayetteki emir, tehdid üslûbu iledir. Bu tıpkı, "Haydi yap, çalış, ama yarın başına ne geleceğini göreceksin!" denilmesindeki emir gibidir.

3) وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ *"Onlara karşı süvarilerinle, piyadelerinle yaygara çıkar"* ifadesi. Ayetteki **eclib** kelimesi ile ilgili şu izahlar yapılmıştır:

a) **Ferrâ** şöyle der: "Bu, bağırmak çağırmak, yaygara koparmak demek olan **celebe** masdarındandır. Araplar tıpkı, "**galebe**" ve "**galeb**", "**şefekat**" ve "**şefak**" dedikleri gibi, çoğu kez **celebû** derler. **Leys** ve **Ebu Ubeyde** de, gerek **eclebe**, gerek **celebe** şekillerinin, bağırıp-çağırmak manasına geldiğini söylemişlerdir.

b) **Zeccâc**, bu fiilin **celebe** ve **eclebe** kalıplarının, bir kişi yanında süvariler birikip, düşman üzerine saldırdığında, أَجْلَبَ عَلَى الْعَدُوِّ إِجْلاَباً şeklinde kullanıldığını söyler.

c) **İbnü's-Sıkkit** de, "Onlar, ona yardım ediyorlar" manasında, هُمْ يُجْلِبُونَ عَلَيْهِ şeklinde kullanıldığını söylemiştir.

d) **Sa'leb, İbnü'l-A'rabî**'nin şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Bir kimseyi, bir kimsenin kötülüğü tehdid edip, o bir kimse aleyhine, bir grup birleşince, أَجْلَبَ الرَّجُلُ عَلَى الرَّجُلِ denilir." O halde, ayetteki bu lafzın manası, **Ferra**'ya göre "Piyadelerin ve süvarilerinle, onlara karşı yaygara kopar" şeklinde; **Zeccâc**'a göre, "Onlar üzerinde, yapabileceğin her türlü hile ve tuzağını yap" şeklinde olur. Bu görüşe göre, **bi hayllike** ifadesindeki bâ harf-i cerri, zâide olur. **İbnü's-Sikkit**'e göre ise bunun manası, "Atınla, arabanla, topunla, tüfeğinle onların aleyhine, kendine destek sağla" şeklinde olup, buna göre fiilin mef'ulü hazfedilmiştir. Buna göre sanki şeytan, insanları aldatmak için, süvari ve piyadelerinden destek alır. Bu da, **İbnü'l-A'râbî**'nin görüşüne yakın bir görüştür.

Hayl ve Recil Kelimelerinin Anlamı

Alimler, buradaki "**hayl**" ve "**recil**" kelimelerinin manaları hususunda ihtilaf etmişlerdir:

1) **Ebu'd-Duhâ, İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah'a isyan ve günah hususunda çalışan her binitli ve yaya, **İblis**'in süvarisi sayılır ve onun ordusundandır." Bu ifadenin içine, Allah'a isyan eden her binitli ve yaya girer. Bu izaha göre, şeytanın "**hayli**" ve "**recili**", Allah'a karşı günaha teşvik hususunda şeytana ortak olan, onun gibi davranan herkes girer.

2) **İblis**'in, bir kısmı yaya (piyade), bir kısmı süvari olan, şeytanlardan müteşekkil bir ordusunun bulunması da muhtemeldir.

3) Bununla, bir darb-ı mesel (benzetme) kastedilmiştir. Bu tıpkı, işinde ciddi olan kimseye, "Sen bize süvarini, piyadeni getir" demen gibidir. Bu izah, doğruya daha yakındır. Çünkü "**hayl**" (at) kelimesi, "**süvari**" manasına da kullanılır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) يَا خَيْلَ اللّٰهِ اِرْكَبِي *"Ey Allah'ın süvarileri, binin"* buyurmuştur.

Bu kelime, esas olarak atlar için kullanılır. O halde burada kastedilen mana, birincisidir. "**Recl**" ise, "**râcil**" (yaya) kelimesinin çoğuludur. Bu tıpkı, "**tâcir - (çoğulu: tecr)**", "**sâhib - çoğulu: sahb)**", "**râkib - (çoğulu: rekb)**" kelimelerinde olduğu gibidir. **Hafs, Asım**'ın bu kelimeyi cim'in kesresi ile okuduğunu rivayet etmiştir. Başkaları ise onun bunu, cim'in zammesiyle okuduğunu söylemişlerdir. **Ebu Zeyd**, "**racil**" ve "**racûl**" kelimelerinin aynı manaya geldiğini söylemiştir. Bu tıpkı, حدث – حدث (**hadis - hadûs**) ve "**nedis - nedûs**" (zeki) kelimelerinde olduğu gibidir. **İbnü'l-Enbârî** şöyle der: "**Sa'leb**, bize **Ferrâ**'nın şöyle dediğini haber vermiştir: "Arapça'da **racil-racûl** ve **reclân** kelimeleri aynı manayadır."

4) وَشَارِكْهُمْ فِى ٱلْأَمْوَالِ وَٱلْأَوْلَٰدِ *"Mallarına ve evladlarına ortak ol"* ifadesi. Diyoruz ki: şeytanın, insanlara mallarında ortak olması, onun mallar hususundaki yaptığı hertürlü çirkin tasarruflardır. Bu çirkinlik ister insanın, hakkı olmadığı halde mal alması, gasbetmesi sebebi ile olsun, yahut da malı, kullanılmaması gereken yerde kullanması sebebiyle olsun, bu ifadenin içine, faiz, gasb, hırsızlık ve benzeri dinen câiz olmayan muâmeleler girer. **Kâdî** de böyle söylemiştir ki bu, güzel bir anlayıştır. Müfessirler bu hususta birtakım izahlar yapmışlardır: **Mesela Katâde**, bunun, Arapların "bahire" ve "sahibe" adını verip, bazı helâl develeri haram saymaları olduğunu söylerken; **İkrime** bunun, müşriklerin, hayvanlarının kulaklarını dilmeleri manasına olduğunu söylemiştir. Bunun, onların mallarından, Cenâb-ı Hakk'ın dışında, putlarına hisse ayırmaları olduğu da söylenmiştir. Bu, *"Onlar, kendi boş zanlarınca, "Şu Allah'ın, şu da ortaklarımız (olan putların)" dediler"* (En'am, 136) ayetinde ifade edilen şeydir. En doğru olan, **Kâdî**'nin yaptığı tefsirdir.

Şeytanın Evlatlara Ortaklığı

Şeytanın, insanlara, evlâdları hususunda ortak olmasına dair alimler şu izahları yapmışlardır:

1- Bu, şeytanın, onları zinaya sevketmesidir. **Esamm** bu görüşü, "çocuk, ana-babasının zinasından dolayı kınananaz" diyerek tenkid etmiştir. Buna şöyle cevap verilebilir: Bununla, şeytanın çocuk edinme esnasında ana-babaya ortak olmaları kastedilmiştir. Bu ortaklık da, onun onları zinaya davet etmesi ile olmuştur.

2- Müşrikler çocuklarına, **Abdullât, Abduluzzâ** (**Lât**'ın kulu, **Uzza**'nın kulu) şeklinde adlar koyuyorlardı.

3- Onların, çocuklarını, yahudi ve hristiyanlık gibi batıl dinlere teşvik etmeleridir.

4- Onların, çocuklarını öldürmeleri ve diri diri gömmeleridir.

5- Onların, çocuklarını çeşitli ahlaksız şiirleri ezberlemeye, adam öldürmeye, savaşa ve âdi-çirkin mesleklere sevketmeleridir. Bu hususta, genel kaidenin şöyle

olduğu söylenebilir: İnsanın, çocuğu hususunda, onu dinen yasak olan kötü ve çirkin birşeyi yapmaya götüren her türlü tasarrufu bu ifadenin içine girer.

Şeytanın Aldatma Yolları

5) **İdhüm** *"onlara vaadet"* ifadesi. Bil ki şeytanın maksadı, batıl inançlara, batıl amellere teşvik etmek ve salih amellerden nefret ettirme olunca, birşeye teşvikin de ancak, o şeyin o kimseye, yapılması halinde kesinlikle zarar vermeyeceğini, aksine büyük faydalar sağlayacağını anlatmakla; bir şeyden nefret ettirme de, ancak o kimseye onu yapmada bir faydanın bulunmadığını, yapılması halinde büyük zararlara gireceğini anlatmakla olacağı malumdur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz diyoruz ki, şeytan insanı günaha çağırdığında, onun ilk önce, insana bunu yapmada hiçbir zararın olmadığını anlatır. Bu da ancak şeytan, "Ahiret yok, cennet yok, cehennem yok. Bu dünya hayatından sonra başka bir hayat yok" demesi ile olur. Böylece, o insanın aklında, bu günahları işlemede hiçbir zararın olmayacağı fikri yer eder. Şeytan onu bu noktaya getirdiğinde, insana, yapacağı bu fiilin çeşitli lezzet ve sevinci sağlayacağını, insan için sadece bu dünya hayatının söz konusu olduğunu, bu hayatı hakkıyla yaşamamanın bir aldanış, bir zarar olduğunu anlatır. Nitekim şâir demiştir ki:

خُذُوا بِنَصِيبٍ مِنْ سُرُورٍ وَلَذَّةٍ / فَكُلٌّ وَإِنْ طَالَ الْمَرَى يَتَصَرَّمُ

"Sevinç ve lezzetten nasibinizi alın. Zaman her ne kadar uzasa bile, ancak ne var ki, her şey bitip tükenir." İşte şeytanın günaha davet yolu budur. Onun, taat ve ibadetlerden nefret ettirme yolu ise şudur: O önce insana bunlarda bir fayda olmadığını telkin eder. Bunu da şu iki şekilde yapar:

a) Şeytan insana, "Cennet de yok, cehennem de yok, mükafaat da yok, azab da yok" der.

b) Yine der ki: "Bu ibadetlerin ne ibadet edene, ne de edilene bir faydası var. Binâenaleyh sırf abes ve boş birşeydir." İşte şeytan bu iki yol ile, insana, ibadetlerde hiçbir fayda olmadığını telkin eder. Bunları tamamlayınca, telkinine şöyle devam eder: "Hem sonra bu ibadetler, büyük bir yorgunluğa ve sıkıntıya sebep olur. Bu ise büyük bir zarardır." İşte şeytanın gerçeği ters-yüz ettiği ana noktalar bunlardır. Ayetteki *"Onlara vaadet"* ifadesi, bütün bunları içine alır. Müfessirler de, buna şu manayı vermişlerdir: "İnsanlara ne cennet, ne cehennem olmadığını söyleyerek vaadlerde bulun." Bazıları da buna, "O insanlara, ileride tevbe edersin, henüz gençsin" diyerek vaadde bulun" manasını vermiştir. Diğer bazıları da bu tabire "insanlara batıl kuruntular vererek, vaadde bulun" manasını vermişlerdir. Bu; mesela onun, **Hz. Âdem** (a.s)'e, *"Rabbiniz size bu ağacı, başka bir şey için değil, ancak iki melek olacağınız için, yahud ebedî kalıcılardan olacağınız için yasak etti"*(A'raf, 20) demesi gibidir. Diğer bazıları da bu ifadeye, "Onlara, putların ve soylu kimselerin de Allah

katında şefaatçi olacaklarını; dünyayı ahirete tercih etmenin gerekli olduğunu söyleyerek vaaddlerde bulun" manasını vermişlerdir. Netice olarak diyebiliriz ki: Bütün verilen bu manalar ve daha fazlası, yukarıda söylediğimiz genel manaya dahildir. Bu konuda geniş bilgi almak istiyorsan, büyük âlim **Gazâlî**'nin "**İhya**" adlı eserinin, "**Zemmü'l-Garûr**" (Şeytanın kınanması) adlı bölümünü oku. Böylece, **İblis**'in nasıl ortalığı karıştırdığının ana noktalarını anlarsın.

Aldatıcı Sahte Lezzetler

Bil ki Allah Teâlâ, *"Onlara vaadet"* buyurunca, bunun peşisıra, şeytanın vaadlerini kabul etmemeyi sağlayacak bir ifadeyi getererek, وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُوراً *"Şeytan onlara bir aldatıştan başka ne vaadeder?"* buyurmuştur. Böyle denmesinin sebebi şudur: Şeytan ancak şu üç şeye çağırır:

a) Şehvetin gereğini yerine getirmeye,

b) Öfkeyi neticelendirmeye ve

c) Riyâset (başkanlık ve liderlik) elde etmeye uğraşmaya. O, kesinlikle insanı Allah'ı tanımaya ve Allah'ın hizmetinde bulunmaya çağırmaz. O üç şey ise, birçok açıdan görülmez:

1) Onlar gerçekte lezzet değil, elemlerden kurtulmaktır.

2) O üç şey, aslında lezzet olsalar bile, köpekler, kurtlar, böcekler ve benzeri varlıklar arasında müşterek, dolayısıyla da adi lezzetlerdir.

3) Onların lezzet oluşu, tad verişi kısa vadelidir, geçicidir, çabucak son bulur.

4) Onlar, birçok yorgunluk ve meşakkat neticesinde elde edilirler.

5) Midenin ve avret mahallinin lezzeti, ancak birtakım kokan pisliklerin atılması (bedenden çıkarılması ile) tamamlanır.

6) Onlar devamlı değillerdir. Aksine onların peşinden ölüm, ihtiyarlık, fakirlik, zamanında yapılamamış işlere hayıflanma ve ölüm korkusu gelir. Dolayısıyla sayılan bütün bu hususlar, zâhiren lezzetli görünseler de bu üç şeye,sayılan bu büyük afet ve sıkıntılarla içiçe olduğu için, teşvik etmek bir aldatıştır. İşte Cenâb-ı Allah bundan dolayı, *"Şeytan onlara bir aldatıştan başka ne vaadeder?"* buyurmuştur.

Halis Kullara Şeytan Tesir Edemez

Bil ki Allah Teâlâ şeytana âdeta, "Elinden geleni yap" deyince, إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ *"Benim gerçek kullarım üzerinde hiçbir hakimiyetin yoktur"* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili iki görüş vardır:

Birinci Görüş: Bununla, Allah'ın bütün mükellef kulları kastedilmiştir. Bu, **Ebu Ali el-Cübbâî**'nin görüşü olup, o şöyle demiştir: "Bunun delili, Allah'ın pek çok ayette, "Ancak sana tabi olanlar hâriç" diyerek, şeytana uyanları, bundan istisnâ etmesidir." **Ebu Ali el-Cübbâî** sonra da, bu ayete dayanarak, **İblis**'in ve ordusunun insanları çarpamadığını, akıllarını gideremediğini ve onlara vesvese veremediğini söyler, görüşünü şu ayetle destekler: *"Benim sizin üzerinizde bir hâkimiyetim ve nüfuzum yoktu. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icâbet ettiniz. O halde kusuru bana yüklemeyin, kendinizi kınayın"* (İbrahim, 22) ve şöyle der: "Hem sonra şeytan eğer bunları yapabilseydi, daha büyük yara açabilmek için, faziletli, ilim sahibi kimseleri çarpardı. İnsanların aklı, şeytan tarafından değil, ancak bedenindeki bazı bozuk karışımların neticesi zâil olur. Akıl hastalığının sebeblerinden birisinin de, insanın, şeytanın gelip kendisini korkutabileceğine inanması olabilir. Böylece onda bu hastalık meydana gelmiş olur."

İkinci Görüş: Ayetteki, *"kullarım"* ifadesi ile, mü'minler kastedilmiştir. Çünkü Kur'ân'da, "*kullarım*" ifadesi, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, hep mü'minler için kullanılır. Bunun delili, bir başka ayetteki *"O şeytanın hükümranlığı ve nüfuzu ancak, onu dost edinenler üzerindedir"* (Nahl, 100) ifadesidir.

İnsanın Allah'ın Himayesine İhtiyacı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ وَكِيلًا *"(Onlara) vekil olarak Rabbin yeter"* buyurmuştur. Bu hususta iki bahis bulunmaktadır:

Birinci Bahis: Cenâb-ı Hak, **İblis**'e, yapma kudreti verip, bu da, insanın kalbinde şiddetli bir korkunun meydana gelmesine sebep olunca, *"(Onlara) vekil olarak Rabbin yeter"* buyurmuştur ki, bunun manası şudur: "Şeytan her ne kadar kâdir ise de, Allah Teâlâ, ondan daha muktedir ve kullarına da, herkesten daha merhametlidir. Binâenaleyh, Allah, insandan şeytanın vesveselerini uzaklaştırır, onu, o şeytanın saptırma ve tahriklerinden korur."

İkinci Bahis: Bu ayet-i kerime, "masûmun (korunmuş olanın), ancak Allah Teâlâ'nın koruduğu kimse olduğuna; insanın, kendisini dalâlet ve sapıklık noktalarından korumasının mümkün olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü, şayet insanın hakka yönelip batıldan kaçınması, ancak ve ancak bizzat o insanın kendi kudretiyle meydana gelmiş olsaydı, o zaman "insan, kendisini şeytandan koruma hususunda yeterlidir ve muktedirdir" denilmesi gerekirdi. Ama Cenâb-ı Hak böyle buyurmayıp, aksine, *"Rabbin yeter"* buyurunca, biz, her şeyin Allah'dan olduğunu anlamış olduk. Bundan dolayıdır ki muhakkik alimler, "Allah'a karşı isyân etmekten, ancak O'nun korumasıyla korunabilir; Allah muvaffak kılmadıkça, Allah'a itâat olunamaz!" demişlerdir. Geriye, ayet hakkındaki şu iki soru kalmıştır:

Allah'ın Tehdidi Şeytanı Niçin Yola Getirmedi?

Birinci Soru: İblis, *"Onların içinden gücünün yettiği kimseleri, sesinle yerinden oynat!"* diyerek kendisiyle konuşanın, Alemin Rabbi olduğunu biliyor muydu, yoksa bilmiyor muydu? Eğer bunu biliyor idiyse, Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki cehennem hepinizin cezâsıdır, tastamam bir cezâ"* (İsra, 63) buyurmuştur. O halde daha niye, **İblis** onu doğrudan doğruya Allah'tan işittiği halde, bu şiddetli tehdit onu masiyetten ve günah işlemekten men etmedi? Yok eğer, bunu söyleyenin Alemin Rabbi olduğunu bilmiyor idiyse, daha nasıl, *"Benden şerefli kıldığın bu (adam da) kim oluyormuş?"* (İsra, 62) diyebilmiştir?

Cevap: Belki **İblis** her şeyden şüphe ediyordu; yahut da o, hatırına gelen herşey hakkında, zan yoluyla konuşuyordu.

Şeytana Neden Mühlet Verildi?

İkinci Soru: Allah Teâlâ'nın, **İblis**'e, Kıyamet gününe kadar mühlet vermesinin ve onu, vesvese vermeye muktedir kılmasının hikmeti nedir?

Hakîm olan bir kimse bir şey yapmayı murad edip, falanca şeyin de, onun meydana gelmesine mani olacağını bilince, o, engelleyici olan o şeyi yapmaktan kaçınır.

Cevap: Biz (ehl-i sünnetin) görüşüne gelince, bu konuda gayet açıktır. **Mutezile**'ye gelince, onların iki görüşü bulunmaktadır:

1) **Cübbâî** şöyle demiştir: "Allah Teâlâ, **İblis**'in vesvesesiyle kâfir olanların, **İblis**'in bulunmaması halinde de kâfir olacaklarını bilmektedir. İşte durum böyle olunca, **İblis**'in bulunmasının, kötülüğü ve günahı artırıcı bir payı yoktur."

2) **Ebu Haşim** şöyle demiştir: "Onun bulunmasıyla, günah ve fesâdın daha da artmış olması uzak bir ihtimal değildir. Ancak ne var ki buna rağmen Cenâb-ı Hak, bu zorlaştırma sebebiyle kulların daha fazla sevâba ve mükâfaata nail olmaları için, mükellefiyetleri zorlaştırmak amacıyla o **İblis**'i yok etmemiştir." Bu iki izah şeklini biz, A'râf ve Hicr sûrelerinin tefsirinde zikretmiş, onları iyice açıklayıp ortaya koymuştuk. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

Rabbinizin Nimetleri

رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِن فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴿٦٦﴾
وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَن تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ فَلَمَّا نَجَّاكُمْ إِلَى الْبَرِّ أَعْرَضْتُمْ وَكَانَ الْإِنسَانُ
كَفُورًا ﴿٦٧﴾ أَفَأَمِنتُمْ أَن يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا
لَكُمْ وَكِيلًا ﴿٦٨﴾ أَمْ أَمِنتُمْ أَن يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَىٰ فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِّنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُم بِمَا
كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا ﴿٦٩﴾

"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir. Şüphe yok ki O, size karşı pek merhametlidir. Denizde size bir sıkıntı değdiği zaman, O'ndan başka taptığınız kişiler kaybolup gider. Fakat O, sizi kurtarıp karaya çıkarınca, yine yüz çevirirsiniz. İnsan çok nankördür. O'nun, kara tarafında sizi yere geçirmesinden, yahut üzerinize çakıllı bir (kasırga) göndermesinden emin mi oldunuz? Sonra, kendinize hiçbir vekil bulamazsınız. Yoksa O'nun, sizi tekrar oraya döndürüp de üstünüze, kırıp geçiren bir fırtına yollamasına ve nihayet yaptığınız nankörlük sebebiyle sizi boğmasına karşı emniyete mi girdiniz? Sonra, bize karşı O'nun öcünü alacak bulamazsınız"

(İsrâ, 66-69).

Bil ki Allah Teâlâ, kudretine, hikmetine ve rahmetine delâlet eden delilleri tekrar zikretmeye başlamıştır. Biz, bu Kitâb-ı Kerim (Kur'ân)'deki en büyük gayenin, tevhidin delillerini ortaya koyup takdim etmek olduğunu zikretmiştik. İşte bundan dolayı, herhangi bir konuda söz uzayınca, bundan sonra ifade, tekrar tevhidin delillerini zikretmeye başlamıştır. Burada zikredileni ise, deniz biniti olan gemideki pek çok nimet çeşitleridir.

Gemideki Nimet Cihetleri

Birinci Nevi: Gemilerin, deniz üzerinde hareket etme biçimi. Bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir"* ifadesidir. **İzcâ** kelimesi, bir şeyi, ard arda sevkedip sürmektir. Biz buna Cenâb-ı Hakk'ın, بِضَٰعَةٍ مُّزْجَىٰةٍ (Yusuf, 88) ayetinin tefsirinde zikretmiştik. Bunun manası

şudur: "Ticareti talep etmek suretiyle fazlından aramanız için, gemileri denizin yüzünde yürüten Rabbiniz, size çok merhametlidir." *"Rabbiniz"* ve, *"sizi"* ifadesindeki hitab, herkese şamildir. Merhamet ve acımadan maksat ise, dünya menfaati ve maslahatıdır.

İkinci Nevi: Ayetteki وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ *"Denizde size bir sıkıntı değdiği zaman"* ifadesine gelince, "sıkıntı"dan murad, boğulma korkusu vb. türden şiddetli korkudur. Cenâb-ı Hak, ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ *"O'ndan başka taptığınız kişiler kaybolur gider"* buyurmuştur. Bundan murad şudur: "Bu durumda insan, puta, güneşe, aya, meleğe ve gemilere yönelmez. O ancak, Allah'a yönelir, yakarır. Fakat Allah sizi boğulmaktan ve denizden kurtarıp karaya çıkardığı zaman, iman ve ihlastan yüz çevirirsiniz (çevirdiniz)..." (وَكَانَ الْإِنسَانُ كَفُورًا) Çünkü insan, sıkıntı anında O'nun fazlına ve rahmetine tutunduğu; ranatlık ve huzur halinde de O'ndan başkasına tutunduğu için, Allah'ın nimetlerine karşı çok nankördür...

Üçüncü Nevi: Cenâb-ı Hak, أَفَأَمِنتُمْ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ *"Onun, kara tarafında sizi yere geçirmesinden emin mi oldunuz?"* buyurmuştur. **Leys** şöyle demiştir: **el-Hasfu ve el-husûf** kelimeleri, bir şeyin bir şeye girmesi manasındadır. Arapça'da, gözbebeği iyice çukurda olan göze, **"Aynun hâsifetun"** denilir. Yine, suyu çekilmiş olan gözeye de **"Aynun hâsifetün"** denilir. "Sanki bir perde arkasına veya bir deliğe girmiş gibi, tutulduğu zaman da, güneş hakkında **"Hasefeti'ş-şemsu"** denilir. Ayetteki, أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ ifadesi, "Sizi, kara tarafında, yani yerde kaybetmemizden" anlamındadır. Cenâb-ı Hak, جَانِبَ الْبَرِّ buyurdu; çünkü, birinci ayette denizi zikretmişti, binâenaleyh, bir taraf deniz, diğer taraf da karadır, yeryüzüdür. Allah Teâlâ, kendisinin insanları suya batırıp yok etmeye kâdir olduğu gibi, toprağa batırıp yok etmeye de kâdir olduğunu haber vermiştir. Binâenaleyh, boğulma, suyun içinde kaybolmadır. **"Hasf"** da, toprağın içine batarak kaybolmadır. Bu sözün tam anlatılması ise şöyledir: "Allah birinci ayette, onların, denizin dehşetinden korktuklarını; onları denizden kurtardığında iman ettiklerini haber vermiş ve şöyle buyurmuştur. "Farzedin ki, denizin dehşetinden kurtuldunuz.. ama, karanın dehşet ve korkusundan nasıl emin olabiliyorsunuz?" Çünkü Allah Teâlâ, altınızdan veya üstünüzden, size, karanın afet ve belalarını musallat etmeye kâdirdir. Altınızdan, sizi yere batırmakla, üst tarafınızdan da, üstünüze taş yağdırmak suretiyle afet verir. Ayetteki, *"Yahut üzerinize çakıllı bir (kasırga) göndermesinden emin mi oldunuz?"* ifadesi ile bu kastedilmiştir." Onlar denizdeki gemilere bindiklerinde (başlarına bir iş gelince) nasıl halis bir şekilde Allah'a yalvarıp yakarıyorlarsa, diğer bütün hallerinde de böyle sadece Allah'a yalvarıp yakarmaları gerekir. Arapça'da, **"hasb"**, atmak demektir. Nitekim herhangi bir şeyi attığını ifade etmek için حَصَبْتُ – أَحْصِبُ – حَصْبًا dersin. Atılan şeye de, **"Hasab"** denilir. Cenâb-ı Hakk'ın, حَصَبُ جَهَنَّمَ *"Cehenneme atılacak kimse"* (Enbiya, 98) ayeti de bu manadadır. Bu, "Onlar, cehenneme atılırlar" demektir.

O halde, ayetteki "**hâsıben**" kelimesi, "Onlara taş atan, taş yağdıran bir azab" demektir. Toprak ve çakıl taşıyan rüzgara, "**hâsıb**" denir. Dolu ve kar yağdıan buluta da, âdetâ onları mermi gibi attığı için bu ad verilmiştir. **Zeccâc** şöyle der: "**Hâsıb**, kendisinde kum ve çakıl taşı bulunan topraktır." Bu izaha göre "**hâsıb**" tıpkı, **lâbin** (sütçü), **tâmir** (hurma satan) kelimeleri gibi, "çakıllı-kumlu" demek olur.

Allah'a Rağmen Hâmî Olamaz

Cenâb-ı Hakk ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا *"Sonra kendinize hiçbir vekil bulamazsınız* yani, "Size yardım edecek bir yardımcı ve sizi azab-ı ilâhî'den koruyacak bir kimse bulamazsınız" buyurmuştur.

Daha sonra Hak Teâlâ .. أَمْ أَمِنتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَىٰ فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ *"Yoksa O'nun sizi tekrar, oraya yani denize döndürmesinden de ve üstünüze, kırıp geçiren bir fırtına yollamasından emin mi oldunuz"* buyurmuştur. **Kâsıf**, kırıp geçiren demektir. Nitekim birisi birşeye şiddetle vurup kırdığında,– قَصَفَ الشَّيْءَ يَقْصِفُهُ – قَصْفًا denilir. O halde, **kâsıf** olan rüzgâr, ağaçları kırıp geçiren, çatıları uçuran fırtına demektir. Burada ise, gemileri kırıp geciren ve batıran kasırgalar kastedilmiştir.

Cenâb-ı Hak فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا *"ve nihayet yaptığınız nankörlük yani inkârınız sebebiyle sizi boğmasına karşı (emin mi oldunuz?)"* buyurmuştur. **Zeccâc** bunun, "Sizler, bizim, başınıza getireceğimiz şeyleri yadırgayarak, onları sizden çevirmek için bizim peşimize düşüp, bizi hesaba çekecek kimseler de bulamazsınız" manasına olduğunu, ayetteki "**tebî'an**" lafzının, tâbî (peşine düşen, kovuşturan) manasına geldiğini de söylemiştir. Bil ki bu ayet şu beş fiili ihtiva eder: نُعِيدُ – نُرْسِلُ – نُخْسِفُ – نُغْرِقُ – فَنُرْسِلَ. **İbn Kesir** ve **Ebû Amr** bu beş fiilin hepsini, nûn ile okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ (gâib müfred sîgası) ile okumuşlardır. Bunu yâ ile okuyanlar, bunlardan önce geçen fiilin, müfred müzekker gâib sîğasında olmasından ötürü böyle okumuşlardır. O da, نَجَّاكُمْ (O sizi kurtardı) fiilidir. Bunları nûn ile okuyanlar, bu kadar uzun sözün, bazen farklı sigalar kullanılması gerektiğinden ötürü böyle okumuşlardır. Bu câizdir, çünkü esas mana değişmiyor. Baksana Cenâb-ı Hak, *"Benden başka hiçbir vekil tutmayın" diye, İsrailoğullarına bir hidayet rehberi kıldık (o kitabı)"* (Isra, 2) buyurmuş ve bu ayette, cemî sigadan, müfred sîgaya geçmiştir. Burada da, aynı şekilde, mana değişmeyeceği için, gaib sîgadan, muhatap sîgaya (üslûba) geçmek câizdir. Bütün bunlar olabilir. Allah en iyi bilendir.

★ ★
★

İnsan Eşref-i Mahlûkattır

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ ءَادَمَ وَحَمَلْنَٰهُمْ فِى ٱلْبَرِّ وَٱلْبَحْرِ وَرَزَقْنَٰهُم مِّنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَفَضَّلْنَٰهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ۝

"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır. Onlara karada ve denizde taşıyacak (vasıtalar) verdik. Onlara güzel güzel rızıklar nasib ettik. Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık"

(İsra, 70).

Bil ki bu ayetin maksadı, Allah'ın insana verdiği o yüce ve kıymetli nimetlerinden bir diğer çeşidini dile getirmektir. Bunlar, sayesinde insanların başka varlıklardan üstün kılındığı nimetlerdir. Allah Teâlâ bu ayette, dört nimet zikretmiştir:

İnsan Ruhunun Önemi

Birinci Nevi: Bu وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيٓ ءَادَمَ *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* ayetinin anlattığı hususdur. Bil ki insan ruh ve bedenden mürekkeb bir cevherdir. Binâenaleyh insanın ruhu, süflî âlemde (dünyada) mevcut bulunan en kıymetli rûh, bedeni de yeryüzündeki en kıymetli maddedir. İnsanın ruhundaki bu kıymetliliği şöyle izah edilir: İnsan rûhunun (nefsinin), üç asıl kuvveti vardır: Gıda alma (yeme), büyüme ve üreme. Canlıların ruhlarının, ister zâhirî, ister bâtınî olsun, iki kuvveti vardır: Birisi, hissetmeleri diğeri ise ihtiyârî olarak hareket etmeleridir. Binâenaleyh bu beş kuvvet, yani gıdâ alma, büyüme, üreme, his ve hareket, insan ruhu (nefsi) için de vardır. Ama insan ruhuna bunlardan başka bir kuvvet daha verilmiştir. Bu da, eşyanın hakikatını olduğu gibi idrâk eden, anlayan akıl kuvvetidir. Bu kuvvet, kendisinde marifetullah nûrunun tecellî ettiği, Allah'ın kibriyasının ışığının parladığı bir kuvvettir. Bu kuvvet, mahlûkât aleminin ve emirlerin sır ve hikmetlerine muttalî olan, Allah'ın yaratıklarındaki çeşitli ruh ve maddeleri olduğu gibi anlayan bir kuvvettir. Bu kuvvet, kutsi cevherlerin ve ilahî mücerred ruhların aşılaması ile meydana gelir. Bu kuvvet şeref ve fazilet bakımından nebâtî ve hayvanî olan o beş kuvvete nisbet edilemez. Durum böyle olunca, insan rûhunun (nefsinin), bu âlemde mevcut olan en şerefli ruh olduğu ortaya çıkar. Aklî kuvvetin faziletleri (üstünlükleri) ile maddî kuvvetlerin noksanlıklarını bilmek istersen, bizim bu kitapta,

"Allah göklerin ve yerin nûrudur" (Nur, 35) ayetinin tefsirinde yazdığımız şeyleri iyi düşün. Biz, orada akli kuvvetlerin, maddî kuvvetlerden daha üstün ve yüce olduğunu anlatmak için, yirmi izah yaptık. Binâenaleyh bunları tekrar etmenin manası yok.

İnsanın Bedeninin Önemi

İnsan bedeninin, âlemdeki bütün maddelerden daha kıymetli olduğunu izah hususunda müfessirler, ayetteki, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kıldık"* buyruğunu tefsir için, çok çeşitli faziletler (üstünlükler) zikretmiş ve şunları söylemişlerdir:

1) **Meymûn b. Mihran, İbn Abbas** (r.a)'ın, bu ayet hususunda "insan hariç, herşey ağzıyla alır yer, insan ise, eliyle alır yer" demiştir. Şöyle bir hâdise anlatılır: **Harun Reşid**'in yanında bir sofra hazırlanmış ve halife kaşık istemiş. Sofrada bulunanlar içerisinde **İmam Ebû Yusuf** da bulunmaktadır. Bunun üzerine **Ebu Yusuf** ona: "Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* ayetinin tefsiri hususunda ceddin (atan) **İbn Abbas** (r.a)'dan: "Biz insanlara, sayesinde yemek yiyecekleri eller vererek, onu şereflendirdik" şeklinde bir açıklama rivayet edilir" dedi. Bunun üzerine **Harun Reşid** kaşığı bırakıp, elleriyle yemeğe başladı."

2) **Dahhâk**, bu ayete: "İnsana konuşma ve eşyayı birbirinden ayırdetme özelliği vererek, onu kerim kıldık" manası vermiştir ki, bu sözün özü şudur: Birşeyi tanıyan kimse, ya onu bildiğini başkasına bildirmekten acizdir, yahut da onu bildirmeye muktedirdir. Birinci ihtimale gelince, insan hariç, bütün canlıların durumu böyledir. Çünkü onun içinde bir elem veya lezzet meydana geldiğinde, o bu şeyleri tam olarak ve yerli yerinde anlatmaktan âcizdir. İkinci ihtimale gelince, bu insanın halidir. Çünkü insanın başkasına, tanıdığı, bildiği, hissettiği herşeyi anlatması, ona vâkıf olması ve onu çepeçevre kuşatması mümkündür. Binâenaleyh onun bu tür anlatımlara muktedir olması, nâtık (konuşan varlık) oluşundan kastedilen şeydir. Bu izaha göre dilsiz insanın da bu vasfa dâhil olduğu ortaya çıkar. Çünkü o, kalbindekini ve kafasındakini bizzat dili ile başkasına anlatmaktan âciz ise de, onun bunu işaret, yazma ve benzeri yollarla anlatması mümkündür. Bu özellik, papağanda bile yoktur. Çünkü her nekadar bazı şeyleri söyleyebiliyorsa da, herşeyi tam ve mükemmel bir biçimde anlatıp söyleme gücü yoktur.

3) **Atâ** bu ayete, "Boyunu bosunu uzatmak, (dik yürütmek suretiyle) insanı şereflendirdik" manasını vermiştir. Bil ki bu söz tam değildir. Çünkü ağaçlar, insandan daha uzun ve diktir. **Atâ**'nın burada, "İnsanın akli, hissî ve harekî kuvvetlerinin mükemmel olmasının yanısıra, boyunun da uzun olması" şeklinde bir kayıt koyması gerekirdi.

4) Yine **Atâ** bu ifadeyi, "Ona en güzel bir bünye vererek" diye tefsir etmiştir. Bunun delili, *"O size sûret verdi, hem sûretlerinizi (şekillerinizi) de güzel yaptı"* (Teğâbûn, 3) ayetidir. Allah Teâlâ, insanın yaratılışından bahsedince, *"Sûret yapanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir"* (Mü'minûn, 14) buyurmuştur. Yine o, *"(Biz) Allah'ın boyası ile (boyanmışızdır). Allah'dan daha güzel boyası olan kim?"* (Bakara, 138) buyurmuştur. İstersen insanın herhangi bir uzvunu, mesela gözünü ele al: Cenâb-ı Allah gözbebeğini siyah olarak yaratmış, sonra o siyah noktayı, gözün akı ile kuşatmış, o akı da, kenarların siyahı ile kuşatmış, sonra da bu kenarları, göz kapaklarının akı (açık rengi) ile kuşatmış, sonra da göz kapaklarının beyazının üstünde iki siyah kaş yaratmış, bu iki siyah kaşın üstünde, ak alnı halketmiş, sonra da bu ak alın üzerinde siyah saçları yaratmıştır. Bu tek şey, sana bu konuda bir misal olsun.

5) Bazı kimseler, insan oğluna verilen en büyük şerefin, Allah'ın ona yazı yazma kabiliyetini vermesi olduğunu söylemişlerdir. Bu hususta sözün özü şudur: İnsanın, istinbata (hüküm çıkarmaya-fikir yürütmeye) yarayacak, kafasındaki bilgisi az ve yetersizdir. Ama insan bir bilgi ortaya koyup, onu kitaplara yazdığında, bir diğeri gelip o yazılan şeyden istifade ettiğinde ve kendisindeki bilgiyi de buna kattığında ve bu iş böylece ard arda sürüp gittiğinde, her sonra gelen, öncekilerin bilgi ve tecrübelerine yeni birçok şeyler kattığında, ilim çoğalır, fazilet ve bilgi kuvvetlenir. Aklî araştırmalar ve şer'î (dinî) gayeler, en mükemmel noktasına ve zirveye ulaşır. Bunun böyle olmasının, ancak yazı ile mümkün olacağı herkesin malumudur. İşte bu mükemmel üstünlükten ötürü, Hak Teâlâ, *"Kalem ile (yazmayı) öğreten Rabbinin adıyla oku. O, insana bilmediği şeyi öğretti"* (Alak, 3-4) buyurmuştur.

6) Bu âlemdeki maddeler, ya basit, ya mürekkeb (bileşik) olurlar. Basit olanlar toprak, su, hava ve ateştir. İnsan, bunların dördünden de istifade eder. Toprak, bizim için tıpkı eğitip büyüten, bağrına basan bir ana gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizi ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve bir kere daha (dirilişte) ondan çıkaracağız"* (Tâhâ, 55) buyurmuştur. Allah Teâlâ, yeryüzünü bize nisbetle birtakım isimlerle isimlendirmiştir: Bunlar, yatak, beşik, döşek gibi isimlerdir. Suya gelince, biz insanların, içme, çiftçilikte kullanma gibi, sudan elde ettiğimiz faydalar açıktır. Hem Cenâb-ı Hak, içinden taptaze etler çıkarıp yiyelim, takınacağımız süz eşyaları çıkaralım ve gemilerin sularını yara yara gidişinden istifade edelim diye, denizleri de bizim emrimize vermiştir. Havaya gelince, bu bizim hayat kaynağımızdır. Eğer rüzgârların esişi olmasaydı, o pis kokular tamamıyla bu mamur (meskûn) yerlere hâkim olurdu. Ateşe gelince, yiyeceklerimiz ve içeceklerimiz onun sayesinde pişer, kaynar ve olgunlaşır. Ateş, karanlık bir gecede adetâ güneş ve ayın yerini tutar. Yine o, soğuğun zararını da bertaraf eder (bizi ısıtır). Nitekim şâir,

وَمَنْ يُرِدْ فِي الشِّتَاءِ فَاكِهَةً / فَإِنَّ نَارَ الشِّتَاءِ فَاكِهَتُهُ

"Kim kışın bir meyve isterse, bilsin ki kışın meyvesi, ateşidir" demiştir.

Mürekkeb maddelere gelince, bunlar ya ulvî (semavî) tesirler, ya madenler, ya bitkilerdir. Hayvanlar ve insanlar, bu şeylere hükümran gibidirler ve bunlardan istifade ederler. Yine bunlar her çeşidi ile onların hizmetine sunulmuştur. Binâenaleyh bu alem, tamamen ya ma'mur bir belde gibi, yahut da bütün menfaat ve iyilikleri insan için olan, hazır bir han, karargâh gibidir. İnsan o hanın, hizmet edilen reisi, itaat edilen padişahı gibi; diğer canlılar da, insana nisbetle, onun köleleri gibidirler. Bütün bunlar, insana, Allah tarafından büyük şeref ve faziletin verilmiş olduğuna delalet eder. Allah en iyi bilendir.

Mahluk Çeşitleri

7) Mâhlûkat dört kısımdır:

a) Akıl ve hikmet (düşünme) kuvveti bulunup, şehevî ve tabiî kuvveti bulunmayanlar. Bunlar, meleklerdir.

b) Bunun tam aksi olanlar ki, bunlar da hayvanlardır.

c) Her iki çeşit kuvvetten uzak olanlar. Bunlar, bitkiler ve cansızlardır.

d) Kendisinde her iki çeşit kuvvet de bulunan varlıklar. Bunlar, insanlardır. Sırf kudsî-akli kuvvet ile, behimî, gazabî ve parçalayıcı şehvet kuvvetini birlikte bulundurduğu için, insanın hayvanlardan daha üstün olduğunda şüphe yoktur. Yine insanın, bitki, maden ve cansız varlıklar gibi, her iki kuvvetten uzak şeylerden üstün olduğunda da şüphe yoktur. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, Allah Teâlâ'nın insanları, mahlukatın ekserisinden üstün ve şerefli kıldığı ortaya çıkar. Burada geriye, melek mi insan mı daha üstün diye bir mesele kalır. Velhâsıl, sırf kudsî-akli kuvvete sahip olan basit varlıkların cevheri (özü) mü daha şereflidir, yoksa her iki çeşit kuvvete sahip insan mı? Bu, diğer bir konudur.

8) Varlıklar ya hem ezelî, hem ebedî olur ki, böyle olan sadece Allah Teâlâ'dır; yahut ne ezelî, ne ebedî olur, bu da bitkiler, madenler ve canlılarla birlikte, bütün dünyadır. Bu, en değersiz kısımdır. Yahut ezelî olur, ama ebedî olmaz. Böyle bir varlığın bulunması mümkün değildir. Çünkü ezelî olduğu sabit olan şeyin, ebedî olmaması imkânsızdır. Yahut da, ezelî olmaz, ama ebedî olur. Böyle olan varlık, insan ve melektir. Bu kısmın, ikinci ve üçüncü kısımdan daha kıymetli olduğunda şüphe yoktur ki bu, insanın, mahlûkatın ekserisinden daha şerefli olmasını gerektirir.

9) Ulvî âlem (semâ), süflî âlemden (dünyadan) daha kıymetlidir. İnsanın rûhu da ulvî ruhlar ve kudsî cevherler cinsindendir. Süflî âlemde yer alan varlıklar içerisinde, insandan başka kendisinde ulvî âlemden bir parça bulunan hiçbir varlık yoktur. Binâenaleyh insanın, süflî âlemdeki varlıkların en şereflisi olması gerekir.

10) Varlıkların en kıymetlisi, Allah Teâlâ'dır. Durum böyle olunca, bu demektir

ki, Allah'a daha fazla yakın olan her varlığın, daha kıymetli ve şerefli olması gerekir. Ancak ne var ki, bu âlemdeki varlıkların Allah'a en yakın olanı, kalbinin, marifetullah; lisânının, zikrullah ile müşerref; organların ve uzuvların da Allah'a tâat ile mükerrem ve azîz olması sebebiyle, insandır. Binâenaleyh süfli âlemdekilerin en kıymetlisinin insan olduğuna hükmetmek gerekir. İnsanın, zâtı gereği mümkin bir varlık olduğu ve mümkin varlıkların da, ancak zâtı gereği vâcibu'l-vücûd olanın yaratmasıyla var olduğu sabit olunca, insandaki yüce derece ve kıymetli sıfatların, ancak Allah'ın ihsanı ve in'âmı ile meydana geldiği sabit olmuş olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* buyurmuştur. İnsanın, Allah nezdinde kıymetli ve kerîm olmasını tamamlayan bir husus da şudur: Allah Teâlâ, insanı ilk yaratırken, kendisini "en kerîm olmak"la vasfederek, *"Yaratan Rabbinin adıyla oku. O, insanı bir "alak"dan yarattı. Oku. Rabbin sonsuz kerem sahibidir. Ki O, kalemle öğretendir"* (Alak, 1-4) buyurmuş; yine kendisini, insanı terbiye ettiği, bakıp büyüttüğü için, "tekrîm" (aziz ve şerefli kılmak)-le vasfederek, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"* buyurmuş ve insanın en son durumunda da, kendisini "kerem" ile niteleyerek *"Ey insan, O keremi bol Rabbine karşı seni aldatan ne?"* (İnfitar, 6) buyurmuştur ki, bütün bunlar Allah'ın, insan üzerindeki kereminin, ihsanının ve fazlının sonsuz olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

11) Bazı alimler de ayette bahsedilen bu "tekrim"in manasının şöyle olduğunu söylemişlerdir: "Allah Teâlâ, Hz. Adem'i, "Kendi eliyle"; onun dışında kalanları da, كُن فَيَكُون *"Ol!" derken, oluverir"* emriyle yaratmıştır. Allah'ın eliyle yaratılana gösterilen itinâ ise, daha tam, daha mükemmel, daha şerefli olmuş olur. Cenâb-ı Hak, bizi, Adem'in evlâtlarından ve zürriyetinden yarattığına göre, âdemoğullarının daha kerim ve daha mükemmel olmaları gerekir. Allah en iyi bilendir.

Kara ve Deniz Vasıtaları

İkinci Nevi: Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ *"Onlara karada ve denizde taşıyacak (vasıtalar) verdik"* ayetinin ifade ettiği hususdur. İbn Abbas, bu ifadeyi, "Karada atlar, katırlar, eşekler ve develer üzerinde; denizde de, gemilerde taşımamız suretiyle.." şeklinde tefsir etmiştir ki, bu da, biraz önce bahsedilen "tekrîm" (azîz ve şerefli kılma) hadisesini vurgulayan bir durumdur. Çünkü Allah Teâlâ, bu hayvanları insanın emrine vermiştir. Böylece o, onlara binmiş, onlarla yükünü taşımış, onlar üzerinde savaşarak kendisini müdafaa etmiştir. Yine, ona binip onunla yük taşıması ve insanoğluna tahsis edilmiş şeyleri elde edebilmesi için, Allah'ın gemileri, suları vs. şeyleri ona vermesi de böyledir. Bütün bunlar, insanın, bu âlemde kendisine uyulan bir başkan, itaat edilen bir melik; onun dışında kalan her şeyin de onun tebaası ve gözetimi altında olanlar olduğunu gösterir.

İnsana Hoş Rızıklar Verilmesi

Üçüncü Nevi: Cenâb-ı Hakk'ın وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"Onlara güzel güzel rızıklar nasîb ettik"* ayetinin ifade ettiği hususlar. Bu böyledir, çünkü besinler ya hayvansal, ya da bitkisel olur. İnsan, bunlar tam temizlik, tam bir olgunluk ve güzel bir biçimde pişme derecesine ulaştıktan sonra, bunların çeşitlerinin en güzeli ve kıymetlisinden gıdalanır ki, bu da, sadece insan için söz konusu olan hususlardandır.

İnsan-Melek Üstünlüğü

Dördüncü Nevi: Hak Teâlâ'nın وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا *"Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık"* cümlesinin ifade ettiği hususlar. Burada iki bahis vardır:

Birinci Bahis: Allah, ayetin başında, *"Andolsun ki biz, âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılmışızdır"*; sonunda da, *"...Onları, üstün kıldık"* buyurmuştur. Binâenaleyh, bu *"üstün bir izzet ve şerefe mazhar kılma"* ile bu, *"üstün kılma"* arasında, mutlaka bir farkın bulunması gerekir. Aksi halde, (lüzumsuz) bir tekrar yapılmış olur. Bu hususta doğruya en yakın olmak üzere şöyle denilebilir: Allah Teâlâ, insanı diğer canlılara akıl, konuşma, yazı yazma, güzel bir sûret ve dik yürüme (ayakta yürüme) gibi tabiî-zâtî olarak yaratılmış olan meziyetlerle üstün kılmış, daha sonra ona, bu akıl ve anlayışı sebebiyle, gerçek inançları ve üstün huy ve güzellikleri kazanıp elde etmesini teklif etmiştir. O halde, birincisi **tekrîm**; ikincisi de **tafdîl** (üstün kılma)dır.

İkinci Bahis: Allah Teâlâ, ayet-i kerimede, *"Biz, o insanları, herkese üstün kıldık"* buyurmamış, tam aksine, *"Onları, yarattığımız şeylerin birçoğundan cidden üstün kıldık"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, Allah'ın mahlûkatı içinde, insandan daha üstün varlıkların bulunduğuna delâlet eder. Bunu kabul edenler, bu üstün varlıkların melekler olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh buna göre, insanın meleklerden daha üstün olmadığını; tam aksine, meleklerin insanlardan üstün olduğunu söylemek gerekir. Bu görüş, **Vahidî**'nin **"el-Basît"** adlı eserinde naklettiğine göre, **İbn Abbas**'ın görüşü olup, **Zeccâc**'ın da tercih ettiği bir görüştür. Bil ki bu söz, şu iki bahsi ihtiva eder:

-**Birinci Bahis:** Buna göre, Peygamber (s.a.s) mi, yoksa melekler mi daha üstündür? Bu mesele, Bakara Sûresi'ndeki وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ (Bakara, 34) ayetinin tefsirinde bütün tafsilatıyla geçmiştir.

İkinci Bahis: Meleklerin avâmı mı, yoksa mü'minlerin avâmı mı daha üstündür? Bazıları, mü'minlerin avâmının meleklerden üstün olduğunu söyleyerek, bu görüşleri hususunda, **Zeyd İbn Eslem**'den rivayet edilen şu hadisle istidlâlde bulunmuşlardır:

Zeyd İbn Eslem şöyle demiştir: "Melekler, "Ey Rabbimiz, sen insanoğluna dünyayı verdin. Onlar orada yiyip içiyor ve her türlü nimetten istifade ediyorlar. Halbuki, sen bize bunu vermedin. O halde, bunu bize ahirette ver" dediler de bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"İzzet ve celâlim hakkı için, ben, elimle yarattığım nesli, kendisine, "Ol!" deyip de oluveren kimselerle bir tutmam"* buyurdu. **Ebu Hureyre** (r.a) de şöyle demiştir: "Mü'min, Allah nezdinde, O'nun yanındaki meleklerden daha değerlidir." **Vahidî**, bu hususu **"el-Basît"** adlı eserinde bu şekilde nakletmiştir. Meleklerin, mutlak manada, insandan daha üstün olduğunu söyleyenlere gelince, onlar da bu hususta bu ayetle istidlâl etmişlerdir ki, bu, gerçekten "hitâb delili"ne tutunmadır. Çünkü bu delili izah etmek için şöyle denilebilir: Husûsen, (ayette) çoğunluğun *("...birçoğundan")* zikredilmiş olması, bu durumun, geriye kalan az miktar da bunun tam tersine olduğuna delâlet eder. Bu da, "hitâb delili"ne tutunmak demektir. Allah en iyisini bilendir.

★ ★
★

İnsanın Akıbeti

يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍۭ بِإِمَامِهِمْ ۖ فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُۥ بِيَمِينِهِۦ فَأُو۟لَٰٓئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَٰبَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ
فَتِيلًا ﴿٧١﴾ وَمَن كَانَ فِى هَٰذِهِۦٓ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِى ٱلْءَاخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا ﴿٧٢﴾

"Bir gün gelecek, insan sınıflarından herbirini biz imamlarıyla çağıracağız. Artık kimin kitâbı sağından verilirse, onlar kitaplarını, en küçük haksızlığa uğratılmaksızın okuyacaklardır. Kim bu (dünya)da kör olursa o, âhirette de kördür, yolca da daha şaşkındır"

(İsrâ, 71-72).

Bil ki Allah Teâlâ, insana, dünyada verilen çeşitli ikramlardan bahsedince, bu ayette de, onun ahiretteki derecelerinin hallerinden bahsetmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE Bu ifade, hem yâ ile **yed'û**; hem de nûn ile **ned'û** şeklinde okunmuştur. Yine bu kelime, meçhûl olarak **yüd'â** (çağırılır) şeklinde de okunmuştur. Bu ifadeyi **Hasan el-Basrî**, يُدْعَوْا كُلُّ أُنَاسٍ şeklinde okumuştur ki, **Ferrâ** şöyle demektedir: "Arapça bilenler, Hasan el-Basrî'den rivayet edilen bu okuyuşun izahını yapamamaktadır. Belki de

o, bu ifadeyi zammeye (ötreye) çalan, onunla karışık bir fethâ ile يُدْعَى (çağırılır) şeklinde okumuştur da, ravî, onun bunu **yûd'âv** şeklinde okuduğunu sanmıştır.

İKİNCİ MESELE

Ayette يَوْمَ نَدْعُوا ifadesindeki **yevm** kelimesi, mukadder bir üzkür (hatırla, an) kelimesiyle mansubtur. Bunun âmilinin, وَفَضَّلْنَاهُمْ *"onları... üstün kıldık"* ifadesi olduğunun söylenilmesi uygun değildir. Çünkü bu ifade, geçmişle alâkalı bir sîgadır. Buna şu şekilde cevap vermek mümkündür: **Faddalnâhüm** ifadesiyle "onları üstün kılıyoruz" manasının kastedildiği söylenebilir. Buna göre kelamın takdirinin, "Biz, o insanları, kendilerine yapmış olduğumuz ikram ve vermiş olduğumuz mükâfaatlar sayesinde... üstün kılıyoruz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE
İmam Kelimesinin İzahı

Arapçada "**imâm**" kelimesi, ister hidâyet, isterse sapıklık üzere olsunlar, bir topluluğun kendisine uyduğu herkestir. O halde, nebî, ümmetinin imâmı; halîfe, idare ettiği kimselerin imamı; Kur'ân' da müslümanların imamıdır, demektir. Namazda kendisine uyulan kimse de, cemaatin imamıdır.

Alimler, buradaki "**imâm**" kelimesinin ne demek olduğu hususunda, bazı görüşler ileri sürmüşlerdir:

1) "Onların imamları" peygamberleridir. Bu, **Ebu Hureyre**'den, "merfû" olarak nakledilmiştir. Buna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Kıyamet gününde, "Ey İbrahim'in; ey Mûsâ'nın, ey İsâ'nın ve ey Muhammed'in ümmeti diye nidâ olunur da, bunun üzerine, peygamberlerine uygun, haktan yana kimseler kalkarlar ve kitaplarını, sağ taraftan alırlar. Daha sonra da "Ey Firavun'un, ey Nemrud'un ve sapıklık ve küfrün liderlerine yönelik olarak, "ey falancanın, filancanın bağlıları!" diye seslenilir."* Bu görüşe göre, ayetteki بِإِمَامِهِمْ ifadesindeki **bâ** (-ile) hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) Kelam ın takdiri, "Allah her insanı, kendi imamlarının bağlıları ve taraftarları olduğu için, kendi imamlarıyla çağırır" şeklindedir. Bu, senin tıpkı, "Ben seni, senin isminle çağırıyorum" demen gibidir.

b) Bu harf-i cerrin, mahzûf (düşmüş) bir şeye taalluk etmesidir. Bu düşmüş kelime ise, hâl makamındadır. Buna göre sanki, "Allah, her insanı, kendi imamlarına karışmış olarak çağırır" denilmek istenmiştir. Ki, bunun manası da "onlar, aralarında imamları olduğu halde çağırılırlar" şeklindedir. Bu da meselâ, "imam, ordusuyla birlikte, at bindi" denilmesi gibidir.

2) Bu, **Dahhâk ve İbn Zeyd**'in görüşüdür. Buna göre bunun manası, "Allah, her insanı, kendilerine indirdiği kitaplarla çağırır" şeklindedir. Böyle olması halinde,

ifadenin takdiri manası, "Kıyamet gününde, "Ey Kur'ân, ey Tevrât, ey İncil ehli!" diye nidâ olunur.

3) **Hasan el-Basrî**'ye göre bu tabirin manası, "Allah herkesi, içinde amellerinin yazılı olduğu kitaplarıyla, (amel defterleriyle) çağırır" şeklinde olur. "Kitâb"a "İmâm" denilmesinin delili,*"Biz her şeyi apaçık bir kitapta saymışızdır"* (Yasin, 12) ayetidir. Böylece Cenâb-ı Hak bu ayette, "kitâb"a, "imâm" adını vermiştir. Bu görüşe göre, bu ifadenin başındaki **bâ** harf-i cerri, "**ma'a**" (berâber) anlamında olup, kelamın takdiri, "Biz herkesi, yanlarında kitapları olduğu halde çağırırız" şeklinde olur. Bu, senin tıpkı, "Onu (hayvanı) ona, boynundaki ipiyle beraber ver" (اِدْفَعْهُ اِلَيْهِ بِرُمَّتِهِ) demen gibidir. Yani, "Boynunda ipi olduğu halde ver" demektir.

4) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Buradaki **imam** kelimesinin, **el-ummu** kelimesinin çoğulu olduğunun; insanların Kıyamet gününde anneleriyle çağırıldıklarının ve onların, babalarının değil de annelerinin adıyla çağırılmalarının hikmetinin de, **Hz. İsa**'nın hakkının gözetilmesi; **Hasan** ve **Hüseyin**'in değerlerinin ortaya konulması ve "veled-i zinâ" (zinâ mahsulü çocuk)ların rezîl-kepaze edilmemeleri için olduğunun ileri sürülmesi, tefsire sokulmuş olan bid'atlar cümlesindendir." O sözüne devamla, "Ben, bu lafzın doğruluğunun mu, yoksa hikmetinin beyân edilmesinin mi daha fazla bid'ât olduğunu keşke anlayabilseydim!" demiştir.

5) Ben derim ki: Lafızla ilgili başka bir ihtimâl bulunmaktadır: "Üstün ve fasit ahlâkın çeşitleri pek çoktur. Her insana hükümran olan da, o ahlâkın bir türüdür. Meselâ, bazılarına "gadab"; kimilerine para tutkusu; kimilerine geliri olan arazî, kârlı iş tutkusu; kimilerine de, kin ve haset hükümrandır. İyi huy tarafını ele alırsak, diyebiliriz ki, bazı kimselere af duygusu veya şecâat (cesaret) veya kerem, yahut da ilim ve zühd talebi hükümran olmuştur. Bunu iyice kavradığında biz diyoruz ki: Bu zahirî fiilleri yapmaya sevkeden şey, o gizli ve bâtınî olan huylardır. Binâenaleyh, bu batınî huylar, o zahirî fiillerin bir imamı; itâat edilen bir meliki ve uyulan, iktidâ edilen bir önderi gibidir. Binâenaleyh, Kıyamet gününde, mükâfaat ve cezâ, o huylardan neşet eden fiillere göre verilir. İşte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir gün gelecek, insan sınıflarından her birini biz imamlarıyla çağıracağız"* ifadesinden kastedilen budur. Binâenaleyh, böyle bir ihtimal, benim gönlüme doğan bir ihtimaldir. Kendi muradını en iyi bilen ise Allah'tır.

Kitaplarını Sağdan Alanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَؤُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا *"Artık kimin kitabı sağından verilirse, onlar kitaplarını, en küçük haksızlığa uğratılmaksızın okuyacaklardır"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: **Men** (her kim) lafzı, çoğul anlamında olduğu için, Cenâb-ı Hak, cevâbında **ülâike** *(onlar)* buyurmuştur. "**Fetîl**" kelimesi, çekirdeğin yarısı üzerinde olan iplikçiğe denilir. İnsan

onu çıkarmak istediği zaman, o büküldüğü için, o iplikçiğe bu ad verilmiştir. Bu, önemsiz, basit, kıymeti olmayan şeyler hakkında getirilen bir "darb-ı mesel"dir. "Kıtmîr" (çekirdeği kaplayan ince zar; önemsiz şey) ve "nakîr" (çekirdekten küçük oyuk) kelimeleri de, darb-ı mesel olma hususunda bunun gibidir. Buna göre, "Onların mükâfaatları, çekirdeğin iplikçiği kadar dahi eksiltilmeyecek" şeklinde olur. Bunun bir benzeri de, *"Çünkü bunlar hiçbir surette haksızlığa uğratılmayarak..."* (Meryem, 60) ve *"o, ne arttırılmadan ne eksiltilmeden endişe etmez..."* (Tahâ, 112) ayetleridir. Mücâhid, İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Fetîl", insanın baş parmağını şehâdet parmağına sürtmesi neticesinde ortaya çıkan kirdir." Bu kelime, feti masdarından fa'îl vezninde olmak üzere ism-i mef'ûl manasındadır.

Buna göre şayet, "sol ehli de kitaplarını okuduğu halde, kitabı okuma işi niçin sağ ehline tahsis edilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Aradaki fark şudur: Sol ehli, kendi kitaplarını okuduklarında, onun, helâk edici büyük suçlar, son derece çirkin kötülükler ve büyük rezalet ve rüsvaylıklar kapsadığını görürler de böylece korku ve dehşet kalplerini kuşatır, dilleri ağırlaşır, bu sebeple de kitaplarını okuyamaz hale gelirler. Sağ ehline gelince, onların durumları bunun tam tersi olduğu için, hiç şüphe yok ki onlar kitaplarını en güzel ve ayrıntılı bir biçimde, inceden inceye okurlar. Sonra onlar, sadece kendi okumalarıyla yetinmez; aksine, o okuyan kimse, mahşerdekilere, *"alın, okuyun kitabımı"* (Hâkka, 19) der. Böylece aradaki fark anlaşılmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Dünyada Görmeyen, Ahirette de Görmez

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, وَمَنْ كَانَ فِي هَٰذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا *"Kim bu (dünya)da kör olursa, o ahirette de kördür, yolca da daha şaşkındır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebu Amr, Âsım'ın ravisi Ebu Bekr ve **Kisâî**'nin ravisi **Nasr**, imâle ve kesre ile وَمَنْ كَانَ فِي هَٰذِهِ أَعْمِي ; fetha ile de فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ şeklinde okumuşlardır. **İbn Kesir, Nâfi, İbn Âmir** ve **Asım'ın ravisi Hafs**, her iki kelimeyi de fetha ve tefhîm (kalınlaştırma) ile okurlarken, **Hamza, Kisâî**, bir rivayete göre **Asım'ın ravisi Ebu Bekr**, her iki kelimeyi de "imâle" ile okumuşlardır. **Ebû Ali el-Farisî** şöyle der: "**Ebu Amr**'ın kıraatinin doğruluğunun izahı şu şekilde yapılabilir: Birinci cümledeki (**a'mâ**) kelimesiyle, o kimsenin kendisinin bizzat **âmâ**, kör olması kastedilmiştir. İşte böyle olduğu için, bu kelime, tam kelime olduğundan, o zaman **a'mâ** lafzında imâle (kesreye çaldırma) yapılabilmiştir. İkinci cümledeki **a'mâ** lafzından, onun, ism-i tafdîl manasında olması kastedilmiştir. Buna göre bu ifade, أَعْمَىٰ مِنْ... "-den daha kör" manasında olmuş olur. Böyle olması halinde de, **a'mâ** lafzı tam olmaz; imâleyi de kabul etmez. Netice olarak diyebiliriz ki, birincisinde imâle yapılması, onun ism-i tafdîl manasında

olmadığına; ikincisinde ise imâle yapılmaması, onun ism-i tafdîl manasında olduğuna delâlet etmiştir."

İKİNCİ MESELE
Ahiretteki Körlük

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim bu (dünya)da kör olursa, o ahirette de kördür"* buyruğu ile gözün kör olması kastedilmemiş; aksine bununla, kalbin körlüğü kastedilmiştir. Ayetteki *"o, ahirette de kördür"* ifadesine gelince, bu hususta iki görüş vardır:

1) Bununla kalbin körlüğü kastedilmiştir. Böyle olması halinde bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) **İkrime** şöyle der: Bir grup Yemenli **İbn Abbas**'ın yanına gelir. Derken on , onlardan birisi bu ayeti sorar. Bunun üzerine **İbn Abbas** "Bundan önceki ayeti oku!" der, o da, *"Rabbiniz, fazlından arayasınız diye, sizin için denizde gemileri yürütendir... Onları... cidden üstün kıldık..."* (İsra, 66-70) ayetlerini okur. Bunun üzerine **İbn Abbas:** "Kim, bu görüp müşahade ettiği nimetleri görmez de nankör olursa o, görmediği, müşahede etmediği ahiret hususunda kördür; yolca da daha şaşkındır" der. Bu izaha göre ayetteki **fî hazihî** işaret zamiri, önceki ayetlerde bahsedilen o nimetlere bir işaret olmuş olur.

b) **Ebu Ravk, Dahhâk**'tan; **Dahhâk** da **İbn Abbas**'tan rivayet ettiğine göre o, şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak bu ifadesiyle, "Bu dünyada kim göklerin, yerin, denizlerin, dağların, insanların ve her canlının yaratılmasındaki kudretini göremez, kör olursa, bu kimse, ahiret hususunda da kör, yolca en sapık, onun ilmini elde etmeden de en uzak bir kimse olur" manasını kastetmiştir. Buna göre **fî hazihî** (burada) işaret zamiri dünyaya bir işaret olmuş olur. Bu her iki görüşe göre kastedilen mana, "Bu dünyada kimin kalbi, bu nimetleri ve delilleri görüp müşahade etme konusunda kör olursa, ahiret hususunda da onun kalbi, âhiret hallerini tanıma hususunda haydi haydi kör olmuş olur" şeklinde olur. Buna göre, her iki yerde geçen körlük, dünyada tahakkuk etmiş olur.

c) **Hasan el-Basrî** şöyle der: "Dünyada kim, sapık ve kâfir olursa, o kimse, ahiret hususunda da kör ve yolca da en sapık kimse olmuş olur. Çünkü, dünyadayken onun tevbesi kabul edilebilir. Ahirette ise, tevbe ve özür kabul edilmez. Dünyada iken çeşitli belâ ve afetlerden kurtulunabilir. Ahirette ise, buna kesinlikle imkân yoktur."

d) Ayette geçen ikinci körlüğü, "Allah'ı tanımama" manasına hamletmek mümkün değildir. Çünkü ahirettekiler, Allah'ı ister istemez tanıyacaklardır. Binâenaleyh, buna göre bu ifadeyle, cennet yolunu görememe, ona karşı kör olma manası kastedilmiş olup, mana, "Bu dünyada kim, Allah'ı tanımaz kör olursa, ahirette de cenneti göremez; bu konuda kör olur" demek olur.

e) Dünyada iken kalbleri kör olanlara, bu durum, onların dünyayı elde etme ve onun lezzet ve güzelliklerinden yararlanarak sevinme konusunda aşırı hırsları bulunması sebebiyle meydana gelmiştir. Bundan dolayı, bu istek ahirette artar ve orada, dünyayı elden kaçırmadan dolayı hasret büyür. Bunun yanısıra, onlarda marifetullah nurları hakkında herhangi bir şey de yoktur. Böylece onlar, şiddetli bir zulmetin ve büyük bir hasretin içinde kalakalırlar ki, işte ayette bahsedilen, körlükten bu kastedilmiştir.

2) İkinci körlüğün, gözün körlüğü manasına hamledilmesi. Buna göre mana, "Bu dünyada kimin kalbi kör olursa, Kıyamette o kimse, gözü kör olarak haşredilir" şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"...biz onu Kıyamet gününde de kör olarak haşrederiz. O, "Rabbim, beni niçin kör haşrettin? Halbuki ben, gören bir kimse idim?" der. (Allah da): "Öyledir. Sana ayetlerimiz geldi de sen onları unuttun. İşte bugün de sen öylece unutuluyorsun"* (Tâhâ 124-126); *"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzü koyun haşredeceğiz..."* (İsrâ, 97) buyurmuştur. Bu körlük, onların cezalarını arttırmak içindir. Allah, en iyisini bilendir.

★ ★
★

İÇİNDEKİLER

İBRAHİM 27. AYETİN TEFSİRİ 5
Mü'minlerin Sebat ve İstikrarı 5
Kabir Suali Sırasında Mü'min ile Kâfir 6
İBRAHİM 28-30. AYETLERİN TEFSİRİ 7
Nimeti, Şükür Yerine İnkâr Sebebi Yapanlar 7
İBRAHİM 31. AYETİN TEFSİRİ 9
Mü'minden Beklenen Davranış 9
Ahirette Dostluk Fayda Vermez 10
Fayda Veren Dostluk 11
İBRAHİM 32-34 AYETLERİN TEFSİRİ 11
Allah'ın Nimetleri Saymakla Tükenmez 11
Tevhidin Bazı Delilleri 12
Yağmur Nimeti 12
Deniz Nakliyesinin Önemi 14
Akarsular Nimeti 14
Güneş ve Ayın İnsana Hizmeti 15
Gece ve Gündüz Nimeti 15
Sayısız Nimeti Anlamak İçin Tefekkür 16
İnsanın Nankörlüğü 17
İBRAHİM 34-36. AYETLERİN TEFSİRİ 18
Hz. İbrahim'in Dilediği Şeyler 18
Mekke'nin Emniyeti 19
Putlara Tapmaktan Korunma Niyazı 19
Peygamber Şirkten Emin Değil midir? 20
Kureyş'in Müşrik Olmasının İzahı 21
Putların Saptırması Mecazidir 22
Büyük Günahın Affı Meselesi 22
Hz. Muhammed (s.a.s)'in Şefaati 23
İBRAHİM 37-41. AYETLERİN TEFSİRİ 24
Hz. İbrahim (a.s)'in Yedi Dileği 24
Kâbe'ye Muharrem (Mukaddes) Denilmesinin Sebebi 26
Hacer'in Mekke'ye Yakleşması 26
Hz. İsmail'in Büyümesi ve Kâbe'nin İnşası 27
Hz. İbrahim'in İhtiyarlığında Evlat Sahibi Olması 29
İstiğfar Günaha Delâlet Eder mi? 31
Mağfiret İçin Duanın Hükmü 32
İBRAHİM 42-43. AYETLERİN TEFSİRİ 33
Ahiret Hayatının Delilleri 33
Allah'ın Habersiz Sanılması Caiz Değildir 33
Kıyamet Gününün Bazı Sıfatları 34
İBRAHİM 44-45 AYETLERİN TEFSİRİ 36
Uyarılan Kâfirlerin Akibeti 36
Ahiret Azabı ile Uyarma 36
Kâfirlerin Mühlet ve Dünyayı İstemeleri 37
Hâdiselerden İbret Alma Gereği 37
İBRAHİM 46. AYETİN TEFSİRİ 38
Kâfirlerin Tuzakları 38
Nemrud'un Göğe Çıkma Teşebbüsü 39
İBRAHİM 47. AYETİN TEFSİRİ 40
Resullere Yapılan Vaadden Dönülmez 40
İBRAHİM 48-52. AYETLERİN TEFSİRİ 41
Göklerin ve Yerin Yıkılacağı Gün 41

HİCR SÛRESİ

HİCR 1-3. AYETLERİN TEFSİRİ....51
HİCR 4-5. AYETLERİN TEFSİRİ....57
Ecel Ertelenmez....58
Her Ölen Eceliyle Ölür....60
HİCR 7-8. AYETLERİN TEFSİRİ....60
Hz. Peygamberin Mecnun Olduğu İddiası....60
Peygamberin Meleklerden Olduğu İddiası....61
HİCR 9. AYETİN TEFSİRİ....64
Korunma Garantisine Rağmen Kur'ân Niçin Cem Edildi?....64
Besmele'nin Sûrelerden Âyet Olup Olmadığı....64
Kur'ân'ın Muhafaza Edilme Şekilleri....65
HİCR 10-13. AYETLERİN TEFSİRİ....66
Resullerin Maruz Kaldığı Muamele....66
Kâfirlerin Resullerle Alay Etmelerinin Sebepleri....67
Kâfirlerin Kalblerinde İnkârın Yaratılması....67
HİCR 14-15. AYETLERİN TEFSİRİ....72
Peygamberin Melek Olmamasının Hikmeti....72
Bir Grubun Gördüğü Şey İnkâr Edilebilir mi?....72
Kâfirlerin Mucizeyi Sihir Saymaları....72
HİCR 16-18. AYETLERİN TEFSİRİ....75
Vahdaniyetin Göktaki Delilleri....75
Göğü Şeytanlardan Korumanın Manası....75
Recm Kelimesinin Manası....76
Şeytanların Şihablarla Kovulması....76
HİCR 19-20. AYETLERİN TEFSİRİ....77
Tevhidin Yeryüzündeki Delilleri....77
Yerin Küre Şeklinde Olması....78
Yere Dağların Kazık Gibi Çakılması....78
Bitkilerin Ölçü ile Yaratılması....79
Bitkilerin Geçim Vesilesi Olma Keyfiyeti....79
Herkesi Rızıklandıran Allah'tır....80
HİCR 21-23. AYETLERİN TEFSİRİ....82
Her Şeyin Hazinesi (Kaynağı) Allah İndindedir....82
Rüzgârların Aşılama Yapması....84
Yağmur Hakkında....86
HİCR 23-25. AYETLERİN TEFSİRİ....87
Tevhid Delillerinden Altıncısı....87
Canlıları Diriltен de Öldüren de Allah'tır....88
HİCR 26-27. AYETLERİN TEFSİRİ....89
Tevhid Delillerinden Yedincisi....89
Hz. Adem'den Önce Ademler Bulundu mu?....90
İnsanın Çamurdan Yaratılması....90
Cinlerin İnsanlardan Önce Yaratılması....92
Gök Cisimlerinde Hayat....93
HİCR 28-35. AYETLERİN TEFSİRİ....93
Hz. Adem'in Yaratılması....93
Adem'e Ruh Üflenmesi....94
Meleklere Secde Emredilmesi....95
İblis Meleklerden miydi?....96
"Allah'ın İblis'e Hitabı" Meselesi....96
İblis'in Diretmesi....96
İblis'in Kıyası....96
Şeytana Lânetin Kıyamete Kadar Olması....97

HİCR 36-41. AYETLERİN TEFSİRİ 96
Şeytanın Mühlet İstemesi 96
Şeytanın Ölümü 99
Şeytan İnsanları Azdırmaya Ahdediyor 99
Allah'ın İblis'i Saptırması 102
Vesvese Halislere Zarar Vermez 103
HİCR 42-44. AYETLERİN TEFSİRİ 105
Şeytanın İnsan Üzerinde Nüfuzu Yoktur 105
Cehennemin Yedi Kapısı 106
HİCR 45-48. AYETLERİN TEFSİRİ 107
İttikanın Buradaki Kapsamı 108
Cennetlerin Sayısı 109
Cennetliklerde Kin Bulunması 109
Cennetliklerin Birbiri İle Sohbetleri 110
Cennette Yorulma ve Keder Yoktur 111
HİCR 49-50. AYETLERİN TEFSİRİ 112
Allah Günahkârları da Kulluğuna Kabu Eder 112
İlâhi Lütfa Dair İncelikler 112
HİCR 51-56. AYETLERİN TEFSİRİ 113
Hz. İbrahim (a.s)'ın Misafirleri 113
Rahmetten Ümit Kesilmez 116
Rahmetten Sadece Sapıklar Ümit Keser 117
HİCR 57-60. AYETLERİN TEFSİRİ 117
Meleklerin Asıl Maksatlarını Sonra Söylemeleri 119
Hz. Lût'un Ailesinin Azaptan Korunması 119
Hz. Lût'un Karısının Helâk Olanlardan Olması 120
HİCR 61-64. AYETLERİN TEFSİRİ 122
Hz. Lût'un Tanımadığı Ziyaretçilerden Kuşkulanması 122
HİCR 65-66. AYETLERİN TEFSİRİ 123
Melekler, Ailesini Erkeden Götürmesini İstiyor 123
HİCR 67-77. AYETLERİN TEFSİRİ 125
Şehir Halkının Başına Gelenler 125
Allah'ın, Peygamberin Ömrüne Kasem Etmesi 126
Feraset Ehlinin Sezgisi 126
HİCR 78-79. AYETLERİN TEFSİRİ 128
Eyke Mensupları 128
HİCR 80-84. AYETLERİN TEFSİRİ 129
Ashab-ı Hicr 129
Mucize Deve 130
HİCR 85-86. AYETLERİN TEFSİRİ 130
Kâinat Boşuna Yaratılmadı 130
Bâtıl Ehline Aldırmamak 131
Müsamaha Ayetleri Mensuh Değildir 132
HİCR 87-88. AYETLERİN TEFSİRİ 132
Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.s.) Üzerindeki Nimetleri 132
Seb'ul Mesânî 135
Gözünü Dünyaya Dikme 137
HİCR 89-91. AYETLERİN TEFSİRİ 139
Peygamberin Uyarıcı Vasfı 139
HİCR 92-96. AYETLERİN TEFSİRİ 143
Sorguya Çekilecek Olanlar 143
Sorguya ve Sorulmamaya Dair Ayetlerin Bağdaştırılması 144
Açıkça Tebliği Emri 144
Dinle Alay Edenlerin Cezası 146
HİCR 97-99. AYETLERİN TEFSİRİ 146
Tesbih, Hamd, Secde Emri 146

NAHL SURESİ

Nahl Suresinin Mekki Olması Meselesi....151
NAHL 1-2. AYETLERİN TEFSİRİ....151
Vaadedilen Cezanın Gecikmesinin Kâfirler Üzerindeki Etkisi....151
Ruhun Tefsiri Hakkında....154
Cebrail ile Birlikte Meleklerin İnmesi....155
İnsanın Ruhani Kemali....156
NAHL 3. AYETİN TEFSİRİ....158
Kâinat Gerçek Bir Gaye İle Yaratılmıştır....158
Kur'ân'ın Uluhiyyet Delilleri....158
NAHL 4. AYETİN TEFSİRİ....160
Bir Damladan Yaratılan İnsan....160
Ruhi Hallerin Yaratıcıyı Tanıtması....162
Nankör İnsanın Hasımlığı....163
NAHL 5-7. AYETLERİN TEFSİRİ....164
Hayvanların Önemi....164
Hayvanların Sağladığı Faydalar....165
Hayvanların Yük Taşımaları....167
NAHL 9. AYETİN TEFSİRİ....170
Doğru Yolu Göstermek Allah'a Aittir....170
NAHL 10-11. AYETLERİN TEFSİRİ....172
Bitkiler Alemindeki Tevhid Delilleri....172
Yağmurun Mahiyeti....173
Hayvani ve Nebati Gıdalar....175
Tohumdan Bitkinin Çıkması....176
NAHL 12-13. AYETLERİN TEFSİRİ....177
Bütün Kâinatın İnsana Hizmeti....177
Hareketi Başlatan İlk Prensip Allah'tır....177
NAHL 14. AYETİN TEFSİRİ....181
Denizin Âmade Kılınması....181
Denizlerdeki Faydalar....181
Balığın Et Sayılmaması....182
NAHL 15-16. AYETLERİN TEFSİRİ....184
Dağların Yere Çakılması....184
Nehirlerdeki Nimet....187
Kılavuz Yıldızlar....188
NAHL 17-21. AYETLERİN TEFSİRİ....189
Yaratmayan Tanrı Olamaz....189
Kulların Fiillerinin Yaratılması....191
Nimetler Sayılamaz....192
Şükretmenin Çaresi....193
Allah'a Hiçbir Şey Gizli Kalmaz....194
Tanrı Olan Ölmez....195
NAHL 22-23. AYETLERİN TEFSİRİ....196
Kâfirlerdeki Kibir....196
NAHL 23-24. AYETLERİN TEFSİRİ....197
Kur'ân Aleyhine İddialara Cevaplar....197
NAHL 26-28. AYETLERİN TEFSİRİ....200
Dine Karşı Çıkanların Sonu....200
Ahirette Yalan Mümkün müdür?....204
NAHL 30-32. AYETLERİN TEFSİRİ....205
Müttakilerin Mükâfaatı....205
Bütün Ölmezler Cennettedir....208
NAHL 33-34. AYETLERİN TEFSİRİ....209

NAHL 35-37. AYETLERİN TEFSİRİ....211
Müşriklerin Bazı Bahaneleri....211
Kader İnancını İstemarları....211
NAHL 38-40. AYETLERİN TEFSİRİ....216
Ölümden Sonra Diriliş....216
NAHL 41-42. AYETLERİN TEFSİRİ....221
Hicret Edenlerin Mükâfaatı....221
NAHL 43-47. AYETLERİN TEFSİRİ....223
İnsan Peygamber Olmaz İddiası....224
Kadın Peygamber Olur mu?....224
Ehlu'z-Zikr Kimlerdir?....225
Müçtehidin Başkasını Taklidi....226
Kıyasın Hüccetliği....226
Kur'an'ı Hz. Peygamber Açıklar....227
NAHL 48-50. AYETLERİN TEFSİRİ....231
Secde Çeşitleri....236
Meleklerin Sıfatları....237
Meleklerin Endişelerinin Sebepleri....238
Allah Cihetten Münezzehtir....239
Melekler Mükelleftir....239
Melâikenin Efdaliyeti....229
NAHL 51-55. AYETLERİN TEFSİRİ....241
Mecusiliğin Reddedilmesi....241
İtaat Allah'adır....244
Allah'ı Saymak....245
Nimetler Allah'tandır....246
İmanı Yaratan Allah'tır....246
Felâketten Kurtulanın Rabbini Unutması....247
NAHL 56-60. AYETLERİN TEFSİRİ....249
Şirkteki Çelişkiler....249
Putlara Ayrılan Pay....250
Müşriklerin Sorgulanmaları....251
Kızları Allah'a, Erkekleri Kendilerine Yakıştırmaları....252
Yüzün Mosmor Olması....253
Utancından Gizlenmesi....254
Kızları Gömme Âdeti....254
NAHL 61-64. AYETLERİN TEFSİRİ....257
Allah Zulümden Münezzehtir....257
İntiharları Gemlemenin Lüzumu....259
Kıyamet İnancı ve Müşrikler....262
Kâfirlerin Dostu Şeytandır....264
NAHL 65-67. AYETLERİN TEFSİRİ....266
Allah'ın Kudretinin Delilleri....266
Hayvana Süt Yaptıran Kudret....267
Sütün Yaratılmasının Haşre Delâleti....272
Hurma ve Üzümden Yapılan İçki....272
Şekerin Manası ve Nimet Oluşunun İzahı....273
Nebîzin Hükmü....273
NAHL 68-69. AYETLERİN TEFSİRİ....274
Bal Arısına Yapılan İlham....274
Peteğin Özellikleri....275
Vahyin Çeşitli Manaları....275
Arının Kovan Temini....276
Arı Çeşitleri....276
Bazı Hayvanlarda Akıl Var mıdır?....277

Karnından Çıkmanın Manası....278
Balın Bazı Özellikleri....278
Baldaki Şifa Mutlak Değildir....279
NAHL 70. AYETİN TEFSİRİ....280
Hayat Merhaleleri....280
Tabiatçılara Reddiye....281
Ömrün En Sefil Şekli....284
Haşrin İsbatı....285
NAHL 71. AYETİN TEFSİRİ....286
Geçim Vesilelerinde Farklılık....286
Rızık Zekâya Göre Değildir....286
Rezzak Yalnız Allah'tır....287
Şirkin Saçmalığı....288
Mülkiyette Eşitlik Olmaz....288
Şirk Nankörlüktür....289
NAHL 72. AYETİN TEFSİRİ....290
Aile Yuvası....290
Torunlar....291
NAHL 73-74. AYETLERİN TEFSİRİ....292
Putların Güçsüzlüğü....292
NAHL 75. AYETLERİN TEFSİRİ....294
Şirki Çürüten Başka Delil....294
NAHL 77-79. AYETLERİN TEFSİRİ....300
İlahi Kudretin Tezahürleri....300
İnsanın Bilgisiz Olarak Dünyaya Gelmesi....302
Zaruri ve Kesbi Bilgiler....303
Çocuğun Bilgi Öğrenmesi....304
Kuşların Uçmasındaki Hikmet....305
NAHL 80. AYETİN TEFSİRİ....305
Meskен Nimeti....305
NAHL 81-83. AYETLERİN TEFSİRİ....307
Barınak ve Korunaklar....307
Giyecek Nimeti....308
Nimeti İtiraf Vecibesi....310
NAHL 84-85. AYETLERİN TEFSİRİ....312
Pişmanlığın Fayda Vermeyeceği Gün....312
NAHL 86-87. AYETLERİN TEFSİRİ....313
Sahte Tanrıların Fayda Vermeyişleri....313
Şirklerden Maksat....314
Putların Müşrikleri Tekzip Etmeleri....315
NAHL 88. AYETİN TEFSİRİ....316
Saptıranların Akıbeti....316
Azablarının Kat Kat Olması....316
NAHL 89. AYETİN TEFSİRİ....317
Peygamberin Ümmeti Hakkında Şahitliği....317
Peygamberden Sonra Şahitlik....318
Herşeyi Açıklayan Kitap....318
Kitap Yalnız Dini Meseleleri Açıklar....319
Kur'ân'ın Delâlet Yolu ile Herşeyi İhtiva Etmesi....319
NAHL 90. AYETİN TEFSİRİ....319
Emir ve Yasakları Toplayan Ayet....319
Adl ve İhsan....321
Gök ve Yer Adaletle Kaimdir....324
İhsan....325
NAHL 91-92. AYETLERİN TEFSİRİ....329

Verilen Sözde Durmanın Önemi....329
Allah'ın Ahdi Ne Demektir?....329
Yeminin Hükmü....330
Riba'nın Manası
NAHL 93. AYETİN TEFSİRİ....334
Allah Dileseydi Tek Ümmet Yaratırdı....334
NAHL 94-97. AYETLERİN TEFSİRİ....335
Dinden Sapanların Kötü Akibeti....335
Dünya Menfaati Çok da Olsa Azdır....336
Tükenmeyen Nimet Allah Katındadır....336
Biatın Manası....337
Mü'minin Dünya Mutluluğu....339
NAHL 98-100. AYETLERİN TEFSİRİ....340
Şeytanın Vesvese Vermesi....340
Şeytanın Nüfuzu Meselesi....342
NAHL 101-102. AYETLERİN TEFSİRİ....343
Tebdil (Nesh) Hakkında....343
Sünnetin Ayeti Neshi....345
NAHL 103-103. AYETLERİN TEFSİRİ....345
İnkârcıların Bazı İddiaları....345
Kur'ân'ı Öğrettiği İddia Edilen Şahıs....350
NAHL 106-109. AYETLERİN TEFSİRİ....350
İmanın Ehemmiyeti....350
İmandan Sonra Kâfirlik....350
Dinden Dönmeye Zorlananın Hükmü....351
Geçerli İcbar ve Bilal....352
İşkence Edilenin Tutumu....352
İcbar Konusunda Azimet....353
Müseylime'nin İcbar Etmesi....353
İkrahın Çeşitleri....354
Dünyayı Tercih Edenler....356
Gafillerin Hüsranı....357
NAHL 110-111. AYETLERİN TEFSİRİ....358
İmanda Sebatın Mükafaatı....358
İşkenceden Sonra Hicret....359
İnsanın Kendi Derdine Düşmesi....359
NAHL 112. AYETİN TEFSİRİ....361
Nankör Beldenin Sonu....361
NAHL 113-114. AYETLERİN TEFSİRİ....364
Helâl Gıda Emri....364
NAHL 115. AYETİN TEFSİRİ....366
Haram Yiyecekler....366
NAHL 116-117. AYETLERİN TEFSİRİ....367
Allah Adına Yalan Uydurma....367
NAHL 118. AYETİN TEFSİRİ....369
Yahudilere Haram Kılınan Yiyecekler....369
NAHL 119. AYETİN TEFSİRİ....370
Tevbe Eden Kurtulur....370
NAHL 120-123. AYETLERİN TEFSİRİ....371
Hz. İbrahim'in Yolu....371
Hz. İbrahim'in Başlıca Sıfatları....371
Hz. İbrahim'e Tabi Olma Emri....374
NAHL 124. AYETİN TEFSİRİ....375
Allah'a Ait Gün....375
Yahudilerin Cuma Yerine Cumartesini İstemeleri....375

Cumanın Efdal Olmasının Sebebi....376
NAHL 125. AYETİN TEFSİRİ....377
Tebliğin En Güzeli....377
İsbat ve İkna Yolları....377
Cedel Şekilleri....378
İlim Ehlinin Nevileri....378
NAHL 126-128. AYETLERİN TEFSİRİ....380
Cezalandırma Şekilleri....380
Adaletin Mertebeleri....381
Kâfirler Sebebiyle Endişe Etmeyin....382

İSRÂ SÛRESİ

İSRÂ 1. AYETİN TEFSİRİ....387
İsrâ Mucizesi....387
Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed'in Miracları....390
Miracın Keyfiyeti....390
Mirac Akıl'en Mümkündür....390
Miracın Vukûu....394
Miracın Rûhanî Olduğu Görüşü....394
İSRÂ 2-3. AYETLERİN TEFSİRİ....398
Hz. Musâ ve Hz. Nuh'a Verilen Nimetler....398
Tek Vekil Allah Olmalıdır....398
Hz. Nuh'un Şükrü....400
İSRÂ 4-6. AYETLERİN TEFSİRİ....401
İsrâiloğullarının Çıkaracağı Fesat....401
Yahudilere Musallat Edilenler....402
İSRÂ 7-8. AYETLERİN TEFSİRİ....405
İsrâiloğullarının İkinci İftiraları....405
İkinci Vaad....406
İSRÂ 9-10. AYETLERİN TEFSİRİ....409
Doğruyu Gösteren Kur'ân'dır....409
Yahudiler ve Ahiret İnancı....411
İSRÂ 11. AYETİN TEFSİRİ....411
İnsan Bazen Kötü Olanı İster....411
Kâfirlerin Şer İstemelerinin İzahı....412
Resm-i Mushaf Kur'ân'ın Önemli Bir Belgesidir....412
İnsan Acelecidir....413
İSRÂ 12. AYETİN TEFSİRİ....413
Güneş ve Ayın Faydaları....413
Gece ve Gündüz de İki Ayettir....414
Gece Ayetinin Silinmesi....415
Vaktin Hesaplanması....417
İSRÂ 13-14. AYETLERİN TEFSİRİ....417
Görüntüsü Alınan İşlerimiz....417
Ahiretteki Amel Kitabı....420
Herkes Kendi Hesabını Yapabilir....421
Ayetteki Sırlar....421
Tecrübe ile Ruhun Meleke Kazanması....422
İSRÂ 15. AYETİN TEFSİRİ....423
Şeriatsız Suç Olmaz....423
Ayetten Çıkarılan Hükümler....425
Müşrik Çocuklarının Necatı....425
Kimse Kimsenin Cezasını Çekmez....425
Muhtaç Akrabalar ve Miras....425
Akıl ve Şer'î Vücub....426

İSRÂ 16-17. AYETLERİN TEFSİRİ....428
Diyarların Yıkılış Sebebi....428
Azgınların Fıskı Yaymaları....429
Hz. Nuh'dan Beri İmha Edilen Nesiller....433
İSRÂ 18-21. AYETLERİN TEFSİRİ....434
Faniyi İsteyenler, Bakiyi İsteyenler....434
Fanînin Peşinde Olanlar....434
İstidraç Tehlikesi....435
Beka İsteyenler....435
Makbuliyet Şartları....436
Dünya ve Ahiret Mertebeleri....439
İSRÂ 22. AYETİN TEFSİRİ....439
Şirkin Cezası....439
İSRÂ 23-25. AYETLERİN TEFSİRİ....442
En Önemli Görevler....442
Allah'ı Bir Tanıma....442
Ana-Baba Hakkı....443
Ebeveynin Evlât Üzerindeki Hakkı....444
Dünyaya Gelme Önemli midir?....445
Ebeveyne İhsan Emri....446
İSRÂ 26-28. AYETLERİN TEFSİRİ....456
Akraba ve Muhtaçların Hukuku....456
İsraf Haramdır....457
İSRÂ 29-30. AYETLERİN TEFSİRİ....459
Harcamada Orta Yol....459
İSRÂ 31. AYETİN TEFSİRİ....461
Fakirlik Endişesiyle Evlâtlarınızı Öldürmeyin....461
İSRÂ 32. AYETİN TEFSİRİ....463
Zina Kötü Yoldur....463
Husûn ve Kubuh Meselesi....463
Zinadaki Kötülükler....464
İSRÂ 33. AYETİN TEFSİRİ....466
Canın Dokunulmazlığı....466
Dokunulmazlığı Gideren Sebepler....466
Hadis Ayeti Tahsis Eder....466
EhI Kitabın Müşrik Olması....471
Kısasta İsraf Yasağı....472
Maktûl Hakkında Telâfi....473
İSRÂ 34. AYETİN TEFSİRİ....473
Yetim Malını Koruyun....473
Sözünüzde Durunuz....475
İSRÂ 35. AYETİN TEFSİRİ....476
Ölçü ve Tartıyı Düzgün Tutunuz....476
İSRÂ 36. AYETİN TEFSİRİ....476
İlme Dayanmanın Önemi....476
Kıyas ile Zan İlişkisi....481
İSRÂ 37-38. AYETLERİN TEFSİRİ....483
Mağrur Bir Şekilde Yürüme....483
Yeri Yaramazsın....484
İSRÂ 39-40. AYETLERİN TEFSİRİ....487
Bu Bölümdeki 24 Mükelleflyet....487
Ayetteki Bazı İncelikler....487
İSRÂ 41-44. AYETLERİN TEFSİRİ....490
Kâfirlerin Kur'ân'dan Kaçmaları....492
Farazi Tanrıların Çürütülmesi....492
Allah'ın Yüceliği....493
Her Şey Allah'ı Tesbih Eder....494
İSRÂ 45-46. AYETLERİN TEFSİRİ....497

İman Etmeye Maniler....497
Kur'ân'la Kâfirler Arasındaki Perde....497
Kâfirlerin Hz. Peygambere Büyülenmiş Demeleri....501
İSRÂ 49-52. AYETLERİN TEFSİRİ....502
Haşre İnanmayanlara Cevap....502
Zerrelerin Birleştirilip Diriltilmeleri....503
Demir de Olsanız Diriltileceksiniz....504
İlkin Yaratan Diriltecektir....505
İSRÂ 53-55. AYETLERİN TEFSİRİ....506
Nazik İfade Kullanmanın Önemi....506
İSRÂ 56-57. AYETLERİN TEFSİRİ....511
Batıl Tanrıların Aciziliği....512
Putların Vesile Aramasının Manası....512
Melekler Fayda ve Zarar Veremez mi?....513
Batıl Tanrıların Allah'a Vesile Araması....514
İSRÂ 58. AYETİN TEFSİRİ....515
Azgın Diyarların Cezası....515
İSRÂ 59-60. AYETLERİN TEFSİRİ....516
Mucize Görmenin Hikmeti....516
Semûd'un Mucize Deveye Zulmetmesi....517
Mucize Korkutma İçin Olabilir mi?....518
Bedir'de Öldürülecek Müşriklerin Rüyada Gösterilmesi....519
Kâbe'ye Girmenin Rüyada Gösterilmesi....520
Emevilerin Sultanının Rüyada Gösterilmesi....520
Mirac Gecesinin İmtihan Olması....520
Mel'ûn Ağaç....521
Kur'ân'da Bu Ağaç Lânetli midir?....521
Mervân'ın Soyu Hakkında....521
Mucizeden İstifade Edemeyen Kâfirler....522
İSRÂ 61-63. AYETLERİN TEFSİRİ....523
Melekler Adem'e Secde Ettiği Halde İblis Etmedi....523
Hz. Adem-İblis Kıssasının Geçtiği Süreler....524
Ayetle İlgili Bazı Meseleler....524
İSRÂ 64-65. AYETLERİN TEFSİRİ....528
Şeytanın İnsanları Aldatması....528
Şeytanın Evlatlara Ortaklığı....530
Şeytanın Aldatma Yolları....531
Aldatıcı Sahte Lezzetler....532
Halis Kullara Şeytan Tesir Edemez....532
İnsanın Allah'ın Himayesine İhtiyacı....533
Allah'ın Tehdidi Şeytanı Niçin Yola Getirmedi?....534
Şeytana Neden Mühlet Verildi?....534
İSRÂ 66-69. AYETLERİN TEFSİRİ....535
Rabbinizin Nimetleri....535
Gemideki Nimet Cihetleri....535
Allah'a Rağmen Hâmi Olamaz....536
İSRÂ 70. AYETİN TEFSİRİ....538
İnsan Eşref-i Mahlûkattır....538
İnsan Ruhunun Önemi....538
İnsan Bedeninin Önemi....539
Mahluk Çeşitleri....541
Kara ve Deniz Vasıtaları....542
İnsana Hoş Rızıklar Verilmesi....543
İnsan-Melek Üstünlüğü....543
İSRÂ 71-72. AYETLERİN TEFSİRİ....544
İnsanın Akıbeti....544
İman Kelimesinin İzahı....545
Kitaplarını Sağdan Alanlar....546
Dünyada Görmeyen, Ahirette de Görmez....547
Ahiretteki Körlük....548

